

Muş Alparslan Üniversitesi

MUŞ ALPARSLAN ÜNİVERSİTESİ / MUŞ ALPARSLAN UNIVERSITY

www.alparslan.edu.tr

e-ISSN: 2149-4622

Yıl/Year 2023

Cilt/Volume 11

Özel Sayı Afrika /Special Number Africa

ANEMON

**SOSYAL BİLİMLER
DERGİSİ**

THE JOURNAL of
SOCIAL SCIENCES

"AFRİKA"

Journal of Social Sciences of Muş Alparslan University

YIL/YEAR: 2023 • CILT/VOLUME: 11 • SAYI/NUMBER: AFRİKA ÖZEL SAYISI

Yazılarda ifade edilen görüş ve düşünceler yazarlarının kişisel görüşleri olup derginin ve bağlı bulunduğu kurumun görüşlerini yansıtmaz.

The opinions and views expressed in the papers published in the journal are only those of the author(s) and do not necessarily reflect the views of the journal and its publisher.

Journal of Social Sciences of Muş Alparslan University

Dağıtım Distribution

Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü tarafından yapılmaktadır Is made by Muş Alparslan University Institute of Social Sciences

2149-4622	:	e-ISSN	e-ISSN	:	2149-4622
30/09/2023	:	Basım Tarihi	Published Date	:	30/09/2023
Eylül 2023	:	Yayın Sezonu	Pub. Date Season	:	September 2023
11	:	Cilt	Volume	:	11
Afrika	:	Sayı	Number	:	Africa
2013	:	İlk Yayın Tarihi	Founded	:	2013
Muş	:	Basım Yeri	Place of Publication	:	Muş
Yılda üç defa elektronik olarak yayınlanan uluslararası hakemli ve süreli yayındır	:	Yayın Türü	Publication Type	:	Is an international, periodical, double-blind peer-reviewed and online academic journal published tri-annual
Türkçe ve İngilizcedir; ancak her sayıdaki makale sayısının en fazla üçte biri kadar olmak üzere diğer dillerdeki çalışmalara da yer verilebilir.	:	Yayın Dili	Official Language	:	Turkish and English; however, studies in other languages may be included, up to a third of the number of articles in each issue.
Nisan, Ağustos ve Aralık	:	Periyot	Frequency	:	April, August and December
Muş Alparslan Üniversitesi	:	Yayıncı	Publisher	:	Muş Alparslan University
Muş Alparslan Üniversitesi Külliyesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 49250, Muş/Türkiye	:	Adres	Address	:	Muş Alparslan Üniversitesi Külliyesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 49250, Muş/Türkiye
anemon@alparslan.edu.tr	:	e-posta	e-mail	:	anemon@alparslan.edu.tr
+90 436 249 49 49	:	Telefon	Telephone	:	+90 436 249 49 49
+90 436 249 10 22	:	Faks	Fax	:	+90 436 249 10 22
https://dergipark.org.tr/tr/pub/anemon	:	Ana Sayfa	Homepage	:	https://dergipark.org.tr/tr/pub/anemon

Yayın Kurulu • Editorial Board

Muş Alparslan Üniversitesi Adına Sahibi / Owner	Prof. Dr. Mustafa Alican (Rektör) Muş Alparslan Üniversitesi / Türkiye
Baş Editör / Editor-in-Chief	Dr. Öğr. Üyesi Yusuf AYDIN Muş Alparslan Üniversitesi / Türkiye
Özel Sayı Editörü / Special Issue Editor	Doç. Dr. Ahmet GÖKÇEN Samsun Üniversitesi / Türkiye
Editörler / Editors	Dr. Öğr. Üyesi Abdulkader DURGUTİ Muş Alparslan Üniversitesi / Türkiye Doç. Dr. Atike YILMAZ Muş Alparslan Üniversitesi / Türkiye Dr. Öğr. Üyesi Burçak GÜNDAL Muş Alparslan Üniversitesi / Türkiye Doç. Dr. Üyesi Fatma CUMHUR Muş Alparslan Üniversitesi / Türkiye Doç. Dr. Hülya KAYA HASDEMİR Muş Alparslan Üniversitesi / Türkiye Dr. Öğr. Üyesi Kenan ALPARSLAN Muş Alparslan Üniversitesi / Türkiye Arş. Gör. Dr. Mihrali KÖSELİÖREN Muş Alparslan Üniversitesi / Türkiye Dr. Öğr. Üyesi Necip DÜNDAR Muş Alparslan Üniversitesi / Türkiye Dr. Öğr. Üyesi Okan TÜRK Muş Alparslan Üniversitesi / Türkiye Dr. Öğr. Üyesi Özgür YEŞİLYURT Muş Alparslan Üniversitesi / Türkiye Doç. Dr. Turan GÜLER Muş Alparslan Üniversitesi / Türkiye Dr. Öğr. Uğur ARCAGÖK Muş Alparslan Üniversitesi / Türkiye
İstatistik Editörleri	Dr. Öğr. Üyesi Vedat ALMALI Muş Alparslan Üniversitesi / Türkiye Dr. Öğr. Üyesi Fuat ELKONCA Muş Alparslan Üniversitesi / Türkiye Dr. Öğr. Üyesi Görkem CEYHAN Muş Alparslan Üniversitesi / Türkiye
İngilizce Dil Editörleri	Dr. Öğr. Üyesi Sabahattin YEŞİLÇINAR Muş Alparslan Üniversitesi / Türkiye Dr. Öğr. Üyesi Mahmut AKAR Muş Alparslan Üniversitesi / Türkiye
Teknik Editör	Öğr. Gör. Mustafa YILDIRIM Muş Alparslan Üniversitesi / Türkiye Arş. Gör. Emrah BAŞ Muş Alparslan Üniversitesi / Türkiye

**Yayın Kurulu Üyeleri / Editorial Board
Members**

- Prof. Dr. Alper KARADAĞ**
Muş Alparslan Üniversitesi / Türkiye
- Prof. Dr. Ömer Faruk ALTUNÇ**
Muş Alparslan Üniversitesi / Türkiye
- Prof. Dr. Murat SERDAR**
Muş Alparslan Üniversitesi / Türkiye
- Prof. Dr. Abdülcelil BİLGİN**
İnönü Üniversitesi / Türkiye
- Prof. Dr. Robert FREDERICKS**
Universidad Autonoma Benito Juarez De Oaxaca/ Meksika
- Doç. Dr. Canser KARDAŞ**
Muş Alparslan Üniversitesi / Türkiye
- Doç. Dr. Dilmurod ERNAZAROV**
Tashkent State University of Economics / Uzbekistan
- Doç. Dr. Gabur OZIEV**
International Islamic University / Malezya
- Doç. Dr. Mohammad Jaber THALJI**
Yarmouk University / Ürdün
- Doç. Dr. Mohd Roslan Bin Mohd NOR**
University of Malaya / Malezya
- Doç. Dr. Rahmi SAYLIK**
Muş Alparslan Üniversitesi / Türkiye
- Dr. Öğr. Üyesi Irena Rajchinovska PANDEVA**
Ss. Cyril and Methodius University / Makedonya
- Dr. Öğr. Üyesi Şirin GÜL**
Muş Alparslan Üniversitesi / Türkiye
- Doç. Dr. Zekeriya ÇAM**
Muş Alparslan Üniversitesi / Türkiye
- Dr. Öğr. Üyesi İnan KAYNAK**
Muş Alparslan Üniversitesi / Türkiye
- Arş. Gör. Dr. Aslıhan YENİÇERİ ALTINTAŞ**
- Öğr. Gör. Osman TEKELİOĞLU**
- Öğr. Gör. Tuğba ADIGÜZEL**

Sekreteryası / Secretariat
Dizgi/ Layout Editor
Grafik Tasarım / Design

Yıl/Year: 2023 • Cilt/Volume: 11 • Sayı/Number: Afrika

Amaç ve Kapsam

Aims and Scope

Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (anemon), sosyal ve beşeri bilimler alanında özgün ve nitelikli çalışmaları bilimsel bir yaklaşımla ele almak amacıyla yayımlanan uluslararası hakemli bir dergidir. Dergi 2022 yılından itibaren Nisan, Ağustos, ve Aralık sayısı olmak üzere yılda üç defa düzenli olarak yayımlanmaktadır.

Journal of Social Sciences of Muş Alparslan University (anemon) is a peer-reviewed international journal that publishes original and qualified works with a scientific approach in the fields of social sciences and human sciences. The Journal is published tri-annual in April, August and December starting from 2022 by Mus Alparslan University.

anemon'da yayımlanan yazıların bilimsel ve hukukî sorumluluğu, yazarlarına aittir. Yayımlanan yazıların bütün yayın hakları Muş Alparslan Üniversitesi'ne ait olup yayıncının izni olmadan kısmen veya tamamen basılamaz, çoğaltılamaz veya elektronik ortama taşınamaz.

Scientific and legal liabilities of the articles published in anemon belong to the authors. The copyrights of the works that are published in the journal are transferred to Muş Alparslan University. No part of this publication may be duplicated and published elsewhere including electronically without permission of the Publisher.

anemon'da sosyal bilimlerle (dil bilimi, din bilimleri, edebiyat, eğitim bilimleri, felsefe, güzel sanatlar, iktisat, işletme, maliye, psikoloji, siyaset bilimi, sosyoloji, tarih, uluslararası ilişkiler vb.) alakalı konularda özgün ve nitelikli bilimsel çalışmalar yer almaktadır. Dergilerimizde yayınlanan tüm makaleler çevrimiçi olarak erişime açıktır ve makale yayını için herhangi bir ücret talep edilmemektedir.

anemon focuses on, but not limited to the following topics: business, economics, educational sciences, finance, fine arts, history, international relations, linguistics, literature, philosophy, political science, psychology, sociology and theology, etc. All articles published in our journals are open access and freely available online. All articles published in our journals are open access, freely available online and no fee is charged for publishing articles

Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (anemon) aşağıdaki indekslerce taranmaktadır:

Journal of Social Sciences of Muş Alparslan University (anemon) indexed and abstracted in:

TÜBİTAK ULAKBİM TR Dizin (Sosyal ve Beşeri Bilimler Veri Tabanı)
Index Copernicus
ASOS Index (Akademia Sosyal Bilimler İndeksi)
CiteFactor (Academic Scientific Journals)
COSMOS IF (Cosmos Impact Factor)
CrossRef DOI (Digital Object Identifier)
DRJI (Directory of Research Journals Indexing)
ESJI (Eurasian Scientific Journal Index)
Idealonline
InfoBase Index
ISAM (TDV İslâm Araştırmaları Merkezi)
JIF (The Journals Impact Factor)
OAJI (Open Academic Journals Index)
ResearchBib (Academic Resource Index)
SciLit
SOBIAD (TR Sosyal Bilimler Atf Dizini)
TEİ (Türk Eğitim İndeksi)

TUBITAK ULAKBİM TR Index (Social Sciences and Humanities Database)
Index Copernicus
ASOS Index (Academia Social Science Index)
CiteFactor (Academic Scientific Journals)
COSMOS IF (Cosmos Impact Factor)
CrossRef DOI (Digital Object Identifier)
DRJI (Directory of Research Journals Indexing)
ESJI (Eurasian Scientific Journal Index)
Idealonline
InfoBase Index
ISAM (TRF Center for Islamic Studies)
JIF (The Journals Impact Factor)
OAJI (Open Academic Journals Index)
ResearchBib (Academic Resource Index)
SciLit
SOBIAD (TR Social Sciences Citation Index)
TEI (Index of Turkish Education)

Yıl/Year: 2023 • Cilt/Volume: 11 • Sayı/Number: Afrika

Danışma Kurulu • Advisory Board

Prof. Dr. Abdullah KIRAN Muş Alparslan Üniversitesi / Türkiye	Prof. Dr. Mesut IDRİZ International University of Sarajevo / Bosna Hersek
Prof. Dr. Adnan DEMİRCAN İstanbul Üniversitesi / Türkiye	Prof. Dr. Muhittin MACİT Türkiye Yazma Eserler Kurumu / Türkiye
Prof. Dr. Ahmet AĞIRAKÇA Mardin Artuklu Üniversitesi / Türkiye	Prof. Dr. Mustafa AYDIN Stratejik Düşünce Enstitüsü / Türkiye
Prof. Dr. Ali TAŞKIN Cumhuriyet Üniversitesi / Türkiye	Prof. Dr. Mustafa YAĞBASAN Fırat Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Ali UZUN Ondokuz Mayıs Üniversitesi / Türkiye	Prof. Dr. Ramazan YELKEN Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Bayram COŞKUN Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi / Türkiye	Prof. Dr. Recai AYDIN International University of Sarajevo / Bosna Hersek
Prof. Dr. Bilal ERYILMAZ İstanbul Medeniyet Üniversitesi / Türkiye	Prof. Dr. Saffet KÖSE İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Erdal BAYKAN Necmettin Erbakan Üniversitesi / Türkiye	Prof. Dr. Şamil DAĞCI Ankara Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Erdoğan ERBAY Atatürk Üniversitesi / Türkiye	Prof. Dr. Şahabettin YALÇIN Bingöl Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Eyyup Günay İSBİR İstanbul Aydın Üniversitesi / Türkiye	Prof. Dr. Şehmus DEMİR Gaziantep Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Güven SAYILGAN Ankara Üniversitesi / Türkiye	Prof. Dr. Tuncer ASUNAKUTLU Bakırçay Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Hasan ÇİÇEK Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi / Türkiye	Prof. Dr. Turgay UZUN Muğla Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Hüsamettin ERDEM Necmettin Erbakan Üniversitesi / Türkiye	Prof. Dr. Veli URHAN Gazi Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. İsmail TAŞ Necmettin Erbakan Üniversitesi / Türkiye	Prof. Dr. Yasin AKTAY Stratejik Düşünce Enstitüsü / Türkiye
Prof. Dr. Mahfuz SÖYLEMEZ İstanbul Üniversitesi / Türkiye	Prof. Dr. Mustafa ÇEVİK Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Hüseyin BİLGİN İstanbul Medeniyet Üniversitesi / Türkiye	Prof. Dr. Emin ÇELEBİ İnönü Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Ali UTKU Atatürk Üniversitesi / Türkiye	Prof. Dr. Saim KAYADİBİ Karabük Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Bülent SÖNMEZ İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi / Türkiye	Doç. Dr. Mohd Roslan Bin Mohd NOR University of Malaya / Malezya
Doç. Dr. Durmuş Çağrı YILDIRIM Namık Kemal Üniversitesi / Türkiye	Prof. Dr. Recep ASLAN Gaziantep Üniversitesi / Türkiye
Doç. Dr. Elşen BAĞIRZADE Azerbaijan State University of Economics / Azerbaijan	Doç. Dr. Samira AL-KHAWALDEH The University of Jordan / Ürdün
Doç. Dr. Mohammad Jaber THALJI Yarmouk University / Ürdün	Doç. Dr. Súdabe SALIHOVA Azerbaijan State University of Economics / Azerbaijan
Doç. Dr. Fariz AHMADOV Azerbaijan State University of Economics / Azerbaijan	Dr. Öğr. Üyesi Bagdagul MUSSA The University of Jordan / Ürdün
Doç. Dr. Mahmoud JARAN The University of Jordan / Ürdün	Dr. Öğr. Üyesi Nurhodja AKBULAEV Azerbaijan State University of Economics / Azerbaijan

İÇİNDEKİLER • CONTENTS	
ARAŞTIRMA MAKALESİ / RESEARCH ARTICLE	
TARİH VE TOPLUM • HISTORY AND SOCIETY	
<i>Halil Kaya</i>	1
Cihan Harbî'nde Osmanlı Hilafeti ve Fas: Ahmed el-Heybe'nin Sultan Mehmed Reşad'a Mektubu The Ottoman Caliphate and Morocco During the World War I: Ahmed al-Hiba's Letter to Sultan Mehmed Reşad	
<i>Gökhan Kavak</i>	18
Historical Narratives in African Media: The Case of The Continent Afrika Medyasında Tarih Anlatısı: The Continent Örneği	
<i>Zühal Diler, Esma Karadağ</i>	31
Afrika'da Göç ve Zenofobi: Güney Afrika Cumhuriyeti Örneği Migration and Xenophobia in Africa: Case Study Of The Republic of South Africa	
<i>Arif Demirer</i>	46
Batı Afrika'nın Bilinen İlk Devleti; Gana (Gâne) İmparatorluğu The First Known West African State: Ghana Empire	
<i>Vildane Özkan</i>	59
Afrika'yla İlişkilerinde Rusya'nın İşlemselleştirdiği Rus Kültür Alanları Russian Cultural Fields Operationalized by Russia in Its Relations with Africa	
EKONOMİ VE SİYASET • ECONOMY AND POLITICS	
<i>Engin Koç, Boubacar Houdy Barry</i>	76
Afrika'da Bölgesel Entegrasyona Yönelik Bir Örnek: Batı Afrika Devletleri Ekonomik Topluluğu-ECOWAS An Example of Regional Integration in Africa: Economic Community of West African States-ECOWAS	
<i>Burak Yetimoğlu</i>	88
Fas Krallığı'nda Dinin Kurumsallaşması: Yüksek Âlimler Konseyi The Institutionalization of Religion in The Kingdom of Morocco: The Supreme Council of Scholars	
<i>Ensar Küçükaltan</i>	102
Ulus Dönüşüm Sürecinde Pan-Afrikanist Bir Liderlik Örneği: Burkina Faso ve Thomas Sankara An Example of Pan-Africanist Leadership in The Process of Nation Transformation: Burkina Faso and Thomas Sankara	
<i>Hakan Aydın</i>	114
Nigeria: The Effects of Identity Politics on Societal Security Nijerya: Kimlik Siyasetinin Toplumsal Güvenliğe Etkisi	
<i>Serhat Tekin</i>	126
İcat Edilen Miras: Fas Milliyetçiliğinde Geleneğin Yeniden Keşfi Kültürel Miras Turizmi Üzerine Bir Bibliyometrik Analiz	
<i>Ülkü Çiçek</i>	143
The 2012 Tuareg-Arab Uprising in Northern Mali and Regional Actors: The Impact of Libya and Algeria Mali'nin Kuzeyinde Tuareg-Arap Ayaklanması ve Bölgesel Aktörler: Libya ve Cezayir'in Etkisi	
<i>Fatih Dağ</i>	152
Challenges to The Evolution of G5 Sahel into A Regional Security Integration G5 Sahel'in Bölgesel Bir Güvenlik Entegrasyonuna Dönüşmesinin Önündeki Zorluklar	
<i>Mehmet Öztürk, Yusuf Şahin</i>	163
İnsan Merkezci Batılı Çevre Etiğine Karşı Afrika Çevre Etiği: Postkolonyal Bir Eleştiri African Environmental Ethics Against Anthropocentric Western Environmental Ethics: A Postcolonial Criticism	

<i>Samuel Amanor, Hatice Gökçe Demirel</i>	180
The Influence of Hofstede's Cultural Dimensions on Job Satisfaction: A Study of African Expatriates in Turkey* Hofstede'nin Kültürel Boyutlarının İş Tatmini Üzerindeki Etkisi: Türkiye'deki Afrikalı Çalışanlar Üzerine Bir Araştırma	
<i>Fuad Selamzade, Özgür Yeşilyurt</i>	204
Afrika Ülkeleri Sağlık Sistemlerinin Etkinlik Durumlarının Veri Zarflama ve Tobit Analizleriyle Değerlendirilmesi Evaluation of Efficiency Status of Health Systems of African Countries by Data Envelopment and Tobit Analysis	
<i>Fela Özbey</i>	225
Granger Causal Linkages Between Economic Growth and Fixed Capital Formation in South Africa: A Frequency Domain Analysis Güney Afrika'da Ekonomik Büyüme ve Sabit Sermaye Oluşumu Arasındaki Granger Nedensel İlişkiler: Bir Frekans Alanı Analizi	
<i>Mahmut Baltacı, Elif Aslantürk, Oğuzhan Kodalak</i>	235
Afrika Turizmi Üzerine Bir Bibliyometrik Analiz A Bibliometric Analysis on African Tourism	
SANAT VE EDEBİYAT • ART AND LITERATURE	
<i>Eren Bolat</i>	256
Afrika, Sömürgecilik, İç Savaşlar ve Afrika Edebiyatındaki Yansımaları Africa, Colonialism, Civil Wars and Their Reflections in African Literature	
<i>Adem Doğan</i>	275
Modern Mısır Tiyatrosunda Dil İkilemi Language Dilemma in Modern Egyptian Theater	
<i>Veysel Özbey</i>	290
Mauritius Adası Kolonyal ve Postkolonyal Dönem Mirası ve Mirasın Korunmasına Yönelik Çalışmalar Mauritius Island Colonial and Postcolonial Heritage and Heritage Preservation Efforts	

Okuyucu Mektupları / Letters

Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi'nde (anemon) yayımlanan çalışmalar hakkındaki değerli görüşlerinizi, yorumlarınızı ve önerilerinizi lütfen dergi editörüne iletiniz.

Dr. Öğr. Üyesi Yusuf Aydın
y.aydin@alparslan.edu.tr

Misafir Editörden...

Değerli okurlarımız,

Dergimizin **Afrika Özel Sayısını** selam ve muhabbetlerimizle birlikte sizlere sunuyoruz.

İnsanlığın doğduğu ve dünyanın dört bir yanına yayıldığı topraklara dair konuşacak çok şey var. Birçok medeniyet, zengin coğrafi ve kültürel yapı, onlarca farklı dil, çeşitli doğal varlıklar ve hem yazınsal hem de sanatsal üretimler gibi Afrika'yı güçlü kılan unsurların yanı sıra sömürgecilik, yoksulluk, baskı, şiddet, açlık gibi yadsınamaz dezavantajlılıklar ve daha sayamadığımız birçok olgu geçmişte olduğu gibi bugün de dünya toplumlarını doğrudan ilgilendiren konular olarak bilimsel platformlara taşınmaktadır.

Afrika, köklü tarihsel ve kültürel bağlarımızın ötesinde bugün birçok alanda yoğun ilişkileri ve iş birliğini sürdürdüğümüz önemli bir kıtadır. İnsanlık tarihinin ve medeniyetin oluşumunda başat rol üstlendiği gibi insanlığın geleceğinde de kilit rol oynayacak bu kıta ile Türkiye'nin özellikle son yıllarda oluşturmuş olduğu güçlü bağlara küçük bir katkı hedefiyle yola çıktık. Bu hedef doğrultusunda Anemon Sosyal Bilimler Dergisi ve ORAFAM (Ortadoğu ve Afrika Araştırma ve Uygulama Merkezi) olarak; Afrika'nın tarihsel, kültürel, dini, ekonomik, politik ve edebi yönlerini ele alan bir özel sayıyı literatüre kazandırmanın sevincini taşımaktayız.

Tarihten siyasete, sosyolojiden ekonomiye, turizmden edebiyata kadar bir çok farklı alanda, Afrika özelinde ele alınmış birbirinden değerli yirmi makaleden oluşan **Afrika Özel Sayısının** şüphesiz literatürde önemli bir boşluğu dolduracağına inanıyoruz. Bu süreçte başta yazarlarımız, hakemlerimiz ve dergi ekibi olmak üzere **Afrika Özel Sayısına** katkı veren herkese teşekkür ediyoruz. Ayrıca akademik ve teknik desteklerinden dolayı Muş Alparslan Üniversitesi Ortadoğu ve Afrika Araştırma ve Uygulama Merkezi (ORAFAM) ekibine de şükranlarımızı iletiyoruz.

Saygılarımla...

Doç. Dr. Ahmet GÖKÇEN

Özel Sayı Editörü

Araştırma Makalesi • Research Article

Cihan Harbi'nde Osmanlı Hilafeti ve Fas: Ahmed el-Heybe'nin Sultan Mehmed Reşad'a Mektubu

The Ottoman Caliphate and Morocco during the World War I: Ahmed al-Hiba's Letter to Sultan Mehmed Reşad

Halil KAYA*

Öz: Fas'ta sömürgecilik karşıtı mücadele konusunda en dikkat çeken isimlerden bir tanesi Ahmed el-Heybe bin Şeyh Maülayneyn'dir. 30 Mart 1912'de Fransa'nın Fas'ta himaye rejimi tesis etmesinin hemen ardından Tiznit'te sultanlığını ilan ederek direnişe başlamış ve 1919'da vefat edene dek mücadelesini sürdürmüştür. I. Dünya Savaşı esnasında Osmanlı Devleti, "Cihad-ı Ekber" ilan ederek savaşa dini bir boyut kazandırmıştır. Her ne kadar bu cihat ilanı İslam Dünyası'nın her bir köşesinde tam olarak beklenen etkiyi yapmadıysa da Fas'ta birtakım tesirleri olmuştur. Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesiyle birlikte Fas'taki direniş hareketleri ile temasa geçilmiş ve bu hareketlere teknik destek sağlanmaya çalışılmıştır. Ahmet el-Heybe de bu bağlamda Sultan Mehmed Reşad'a mektup göndererek Osmanlı Devleti'nden yardım talep etmiştir. Bu talep neticesinde Almanya ve Osmanlı Devleti ortak bir harekât ile Ahmet el-Heybe'ye subay ve mühimmat gönderme teşebbüsünde bulunmuştur. Bu makalede, Ahmet el-Heybe'nin direniş hareketinde Osmanlı Devleti'nin rolü merkeze alınacaktır. Ahmet el-Heybe'nin Sultan Mehmed Reşad'a gönderdiği ve Madrid'deki Osmanlı-Alman ittifakı temsilcilerinden aldığı mektuplar ve akabinde bölgeye gönderilen Osmanlı subayları üzerinden birincil kaynaklar kullanılarak bir değerlendirme yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Fas, Ahmet el-Heybe, I. Dünya Savaşı, Propaganda

Abstract: One of the most notable figures in the anti-colonial struggle in Morocco is Ahmed al-Hiba b. Sheikh Ma al-Aynayn. Immediately after the establishment of the French protectorate in Morocco on March 30, 1912, he declared his sultanate in Tiznit and initiated resistance, which he continued until his death in 1919. During World War I, the Ottoman Empire declared the "Great Jihad" to give the war a religious dimension. Although this proclamation of jihad did not have the desired impact in every part of the Islamic world, it had some effects in Morocco. As the Ottoman Empire entered the war, contacts were made with the resistance movements in Morocco, and attempts were made to provide technical support to these movements. Ahmed al-Hiba, in this context, sent a letter to Sultan Mehmed Reşad requesting assistance from the Ottoman Empire. As a result of this request, Germany and the Ottoman Empire attempted to send officers and ammunition to Ahmed al-Hiba through a joint operation. This article will focus on the role of the Ottoman Empire in Ahmed al-Hiba's resistance movement. An assessment will be made using primary sources, including the letters Ahmed al-Hiba sent to Sultan Mehmed Reşad and those he received from representatives of the Ottoman-German alliance in Madrid, as well as the Ottoman officers sent to the region.

Keywords: Ottoman Empire, Morocco, Ahmed al-Hiba, World War I, Propaganda

* Doktora, Université Internationale de Rabat, halil.kaya@uir.ac.ma, ORCID: 0000-0002-7951-2636

Cite as/ Atıf: Kaya, H. (2023). Cihan Harbi'nde Osmanlı Hilafeti ve Fas: Ahmed el-Heybe'nin Sultan Mehmed Reşad'a Mektubu. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(Afrika), 1-17. <http://dx.doi.org/10.18506/anemon.1309023>

Received/Geliş: 02 June/Haziran 2023

Accepted/Kabul: 07 September/Eylül 2023

Düzeltilme/Revised form: 30 August/Ağustos 2023

Published/Yayın: 30 September/Eylül 2023

Giriş

Fas Sultanlığı, ya da resmî belgelerdeki ismiyle Şerifler Devleti, XX. yüzyıl başlarında Afrika'da bağımsızlığını muhafaza eden nadir devletlerden bir tanesiydi. 1912'de evvela Fransa daha sonra da İspanya ile imzaladığı antlaşmalar neticesinde ülke toprakları bu iki devletin himayesine girdi. Dolayısıyla 1912-1956 arası dönem, Fas tarihinde "Himaye Dönemi" şeklinde adlandırılmaktadır.

Fas'ta sömürgecilik karşıtı mücadelelerin tarihi XIX. yüzyıla uzanmaktadır. 1830'da Cezayir'in Fransızlarca işgal edilmesi ve 1884'te İspanyolların, Fas'ın güneyde bulunan toprakları olan Sahra bölgesinde himaye rejimi tesis etmesi neticesinde bu iki devletin işgallerine karşı çok sayıda silahlı direniş hareketi ortaya çıkmıştır. İspanyollar her ne kadar Sahra bölgesinde himaye rejimi kurdularsa da Fransızların Moritanya'nın Adrar bölgesini işgal ederek Sahra'ya yönelik baskısını artırmıştır. Bu makalenin konusunu teşkil eden Ahmed el-Heybe'nin babası Şeyh Mâülayneyn, Fas Sultanı Abdülaziz'in de yardımlarıyla bölgede Fransız ilerlemesine karşı durarak sömürgecilik karşıtı direnişin simge ismi haline gelmiştir. Şeyh Mâülayneyn 1910'da vefat edince yerine geçen oğlu Ahmed el-Heybe ise babasının siyasetini takip ettiği gibi 30 Mart 1912'de imzalanan Fez Antlaşması ile Fas'ta Fransız Himaye Rejimi kurulunca Merakeş üzerine yürüyerek 14 Ağustos 1912'de şehre girerek saltanatını ilan etmiştir. Fakat hemen harekete geçen Fransız kuvvetleriyle Merakeş yakınlarında bulunan Sidi Bu Osman mevkiinde yaptığı savaşı kaybedince güneye çekilmek durumunda kalmış ve mücadelesini 1919'daki vefatına kadar sürdürmüştür (Burke III, 1976, s. 199-204). Ahmed el-Heybe, bu mücadelesi esnasında Osmanlı Devleti'nin de desteğini görmüştür.

Fas ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkilerin başlangıcı XVI. yüzyıla uzanmaktadır. Kuzey Afrika'da tam olarak Osmanlı Devleti hakimiyeti altına girmemiş tek memleket olan Fas, sultanlarının peygamber soyundan gelen şerifler olması ve hilafet iddiası gütmeleri sebebiyle Osmanlı Devleti ile ilişkilerinde zaman zaman problem yaşamıştır. Osmanlı Devleti ise Fas'ı hakimiyeti altına almak için hiçbir zaman askeri bir sefer düzenlememiş fakat oradaki nüfuzunu artırmak amacıyla iç işlerine müdahale etmekten de geri kalmamıştır. I. Dünya Savaşı başlayıp Osmanlı Devleti "Cihad-ı Ekber" ilan ederek Almanya ve Avusturya saflarına katılırken savaşa dini bir boyut kazandırmayı amaçlamıştır. Bu doğrultuda İngiltere ve Fransa'nın sahip olduğu Müslüman sömürgeler ayaklandırılmaya çalışılmış ve bu amaçla bölgeye subaylar da gönderilmiştir. Cihan Harbi esnasında Osmanlı Devleti'nin bu amaçla politika yürüttüğü ve asker gönderdiği memleketlerden bir tanesi de Fas'tır. Savaşta tarafsız kalan İspanya'ya gönderilen subaylar üzerinden Fas'taki silahlı direniş hareketlerinin askeri ve lojistik ihtiyaçları görülmeye çalışılmış ve Fransızları bölgede meşgul ederek Fas'ta bulunan kuvvetlerini Avrupa'daki cephelere aktarmasının önüne geçilmek amaçlanmıştır (Kaya, 2019).

Yukarıda bahsedildiği üzere Ahmed el-Heybe, I. Dünya Savaşı başladığında silahlı direnişini sürdürmekteydi. Ahmed el-Heybe'nin Merakeş'in güneyindeki hareketinden başka Fas'ta başkaca silahlı direniş hareketleri de bulunuyordu. Örneğin Orta Atlaslar'da Moha ou Hammou ez-Zeyyani, Kuzeyde ise Cezayirli Emir Abdülkadir'in oğullarından Emir Abdülmalik'in direniş hareketleri bunlardan bazılarıdır. Bilhassa Emir Abdülmalik'in hareketi, başlangıcı ve icrası bakımından tam bir Osmanlı-Alman inisiyatifidir (Kaya, 2022, s. 46-50). Madrid merkezli Osmanlı-Alman organizasyonunu Ahmed el-Heybe'nin direniş hareketini de desteklemiştir. Diğer direniş hareketi liderleri ile de irtibatlı olan Ahmet el-Heybe, teknik anlamda üstünlüğünden mustarip olduğu Fransızlara karşı daha etkili olabilmek adına Osmanlı Sultanı Mehmed Reşad'a bir mektup göndererek bağlılığını bildirmiş ve bir takım askeri uzmanlar için talepte bulunmuştur. Ahmed el-Heybe'nin bu mektubu, muhtevası itibarıyla olduğu kadar taşıdığı sembolik mana bakımından da ziyadesiyle önemlidir. Zira bu mektup, Fas'ta saltanatını ilan eden ve oldukça mühim bir bölgede otoritesini tesis etmiş olan bir liderin Osmanlı sultanını Halife olarak tanıması ve biat etmesi manasına gelmektedir.

Osmanlılar ve Almanlar tarafından 1916'da bölgeye askeri uzmanlar gönderilmesine kadar varan bu destek, döneme dair yapılmış birçok çalışmaya konu olmuştur. Bu çalışmaların neredeyse tamamı, genelde Fas'taki direniş hareketlerinin ve özelde de Ahmed el-Heybe'nin hareketinin Almanlar ve Osmanlılarla irtibatına değinseler de bu çalışmaların hiçbirinde Osmanlı arşiv vesikaları referans

alınmamıştır (Bekraoui, 2009; Correale, 2014; Rivet, 1988; Burke III, 1975). Tespit edebildiğimiz kadarıyla Cihan Harbi'nde Fas'taki direniş hareketleri ile Osmanlı Devleti'nin bölgedeki operasyonlarını Osmanlı arşiv vesikaları ışığında ve detaylı biçimde ele alan bir tek çalışma bulunmaktadır. Söz konusu çalışma, Ahmet Tetik tarafından üç cilt halinde yayınlanan "*Teşkilat-ı Mahsusa Tarihi*" adlı eseri ve bu eserin bilhassa ilk cildir (Tetik, 2014). Bu eserin esas önemi, yazımında Osmanlı arşivine (BOA) ek olarak Genelkurmay arşivinin (ATASE) de oldukça zengin biçimde kullanılmış olmasıdır. Fakat bu eser de yalnızca mezkur iki arşivde bulunan vesikaları baz alınarak hazırlanmış bir çalışma olması ve bölgeye dair diğer kaynakları ıskalması bakımından eksiklikler barındırmaktadır. Bizim çalışmamız ise hem Osmanlı hem de Fransız arşiv vesikalarını içermekte bunun yanı sıra konu ile ilgili diğer birincil ve ikincil kaynakları baz alarak söz konusu mektup özelinde I. Dünya Savaşı esnasında Osmanlı Devleti'nin Fas'a nüfuz etme çabalarından birini değerlendirmektedir.

I. Cihan Harbi öncesinde sömürgeci güçler karşısında Fas'ın vaziyeti

XIX. yüzyıl, birçok Müslüman devlet için olduğu gibi Fas içinde siyasi ve iktisadi gerilemenin etkilerinin tam olarak hissedildiği bir dönem olmuştur. 1830'da Cezayir'in Fransızlarca işgal edilmeye başlanması ve 1880 itibarıyla Sahra'da kendisini iyiden iyiye hissettirmeye başlayan Fransız ve İspanyol baskısı neticesinde Fas, kuzey ve batısında Akdeniz ve Atlas Okyanusu, doğu ve güneyinde de sömürgeci güçlerle çevrelenmiş, izole olmuştu. 1848'de Fransızlarla yaptığı İslî savaşını kaybetmiş, 1859-60'ta da İspanyollara karşı Titvan savaşında ağır bir hezimet yaşamıştı. Bu iki büyük savaşın neticesinde sömürgeci güçler karşısındaki teknik zafiyetinin farkına varıp bilhassa askeri sahada reform teşebbüslerinde bulunsa da 1900'lü yıllar başladığında Fas resmen olmasa da ekonomik ve askeri açıdan yarı sömürge haline gelmişti.

Mevlay Hasan bin Muhammed (1873-1894) dönemi, yukarıda bahsettiğimiz askeri reform teşebbüslerinin yoğun olduğu bir dönemdir. Avrupalı devletlerden gönderilen askeri uzmanlar ile çağın gerisinde kalmış Fas ordusu modernize edilmeye çalışılmış, askeri teçhizatlar yenilenmiş ve modern usulde istihkamlar inşa edilmiştir. Bunun yanı sıra Mevlay Hasan, merkezi otoritenin tam manasıyla tesisini sağlayıp vergi gelirlerini artırarak devleti içinde bulunduğu finansal açmazdan kurtarmaya gayret etmiştir (Burke III, 1976). Fakat Mevlay Hasan'ın vefatıyla yerine henüz reşit olmayan oğlu Abdülaziz'in geçmesi ve bu dönemde Avrupa bankalarından alınan yüksek faizli krediler neticesinde Fas, XX. yüzyılın hemen başında ekonomik özgürlüğünü yitirmiş vaziyettedir.

XX. yüzyıl başında Fas'a yönelik emelleri sebebiyle sömürgeci güçlerin arasında bir çıkar çatışması baş göstermiştir. Bu çatışmaya son vermek için İngiltere ile Fransa, 1904'te Entente Cordiale (Yürekten Antlaşma) adlı bir antlaşma imzalamışlardır. Bu antlaşmaya göre İngiltere, Fransa lehine Fas'taki emellerinden vazgeçerken Fransa ise İngiltere için Mısır'dan feragat etmiştir. Bu antlaşma, diğer sömürgeci devletlerden bazılarında rahatsızlık uyandırdığı için İspanya ve İtalya gibi devletlerle de benzer dostluk antlaşmaları aynı dönemde imzalanmıştır. Fakat XIX. yüzyılın son çeyreğinde siyasi birliğini sağlayıp, Afrika'da koloni arayışına giren Almanya, bu paylaşımına razı olmamıştır. Fas'ta önemli bir ticaret ağı bulunan Almanya, Fransa'nın Fas üzerinde gerçekleştirmeye çalıştığı sömürgecilik tekeline karşı çıkmış ve Alman imparatoru Kayzer Wilhelm'in 1905'te Tanca'yı ziyaret etmesi ile kriz oldukça vahim bir hal almıştır. Netice itibarıyla 1906'da İspanya'da Algeciras Konferansı tertip edilmiştir. Esasen bu konferans Fas'ın resmi olarak sömürgeleştirilmesini yalnızca birkaç sene ötelemiştir. Zira 1911'de bir kez daha Fransa ile Almanya karşı karşıya gelmiş, Fransa'nın Kongo'daki bir kısım topraklarını Almanya'ya terk etmesi karşılığında Almanya da Fransa'yı Fas'ta serbest bırakmıştır.

Mevlay Hasan gibi enerjik ve reformist bir sultanın ardından tahta geçen Mevlay Abdülaziz, iktidarının ilk yıllarında reşit olmadığı için devlet işleriyle alakadar olmamıştır. 1900'e kadar devlet işlerini idare eden başvezir Ba Ahmed'in vefatı sonrası idareyi ele alan Mevlay Abdülaziz, batı kültürüne müzahir oluşu, Avrupalı uzmanları önemli mevkilere getirmesi ve devasa kredi borçlarını ödeyebilmek için ihdas ettiği geleneğe aykırı vergiler neticesinde Fas halkının ve bir kısım elitinin

öfkelerini kazanmıştır (Laroui, 2001). Algeciras Konferansı hükümlerinin Sultan Abdülaziz tarafından kabul edilmesi ve 1907'de Fransızların Vecde ile Şaviye bölgelerini işgal etmesine tepkisiz kalınması ile bu öfke had safhaya ulaşmıştır. Bunun sonucu olarak, sultanın halifesi sıfatıyla Merakeş'te bulunan kendisinden yaşça büyük kardeşlerinden Abdülhafız, bölgedeki önemli kabile reislerinin ve Fas ulemasının kahir ekseriyetinin desteğiyle isyan ederek iki yıllık bir sürecin sonucunda kardeşini devirerek 1908-1909'da resmen Fas sultanı olmuştur. Hafiziye hareketi olarak adlandırılan bu isyan, ülkede giderek artan sömürgeci Avrupalı devletlerin baskısına karşı koyma motivasyonu ile başladığı için Abdülhafız "cihad sultanı" sıfatıyla anılmaya başlanmıştır. Fakat tahta geçtikten sonra zaten mevcut olan ekonomik sıkıntılara ek olarak başlayan iç isyanlar neticesinde Fransızlar ile anlaşmaya mecbur olmuş ve nihayetinde 1912'de Fez Antlaşması'nı imzalayarak Fransız himayesini kabul etmek durumunda kalmıştır (Burke III, 1976, s. 99-180). 12 Ağustos tarihinde de tahttan çekilmeye ikna edilmiş ve yerine kardeşlerinden Mevlay Yusuf Fas Sultanı olmuştur.

1912'de Fransa ve İspanya himayesine girmiş bulunan Fas'ta bir takım bölgesel ve dini referanslı direniş yahut cihad hareketleri baş göstermiştir. Fransız Genel Valisi General Lyautey'in "kullanışlı Fas" şeklinde tavsif ettiği, büyük kıyı şehirlerini ve ticaret yollarını içerisinde barındıran bölgelerin dışında kalan sahalardaki kabileler ayaklanarak Fransız kuvvetlerine saldırılar düzenlemeye başlamışlardır. Kuzeyde, Rif bölgesinde Muhammed Ameziane, Orta Atlaslarda Moha ou Hammu ez-Zeyyani, güneyde ise Ahmed el-Heybe liderliğinde ortaya çıkan bu hareketler, İspanya ve Fransa'nın Fas'ta ciddi bir askeri efor sarf etmesine sebep olmuştur. I. Dünya Savaşı başladığı esnada Fransızlara karşı mücadele eden hareketlerin hepsi faal halde bulunmaktaydı. Bu hareketlerin liderleri, savaş boyunca hem birbirleri ile irtibatla kalarak koordinasyonu sağlamaya çalışmış hem de Almanya ve Osmanlı Devleti gibi dış güçlerin desteğini elde ederek ekonomik, teknik ve lojistik açıdan imkanlarını artırmaya çalışmışlardır.

II. Cihan Harbi'ne kadar Ahmed el-Heybe'nin Fransızlara karşı cihad hareketi

Şeyh Maülayneyn, bugün Moritanya sınırları içerisinde bulunan Şinkit bölgesinde doğmuştur. Soyu, Fas'taki İdrisi hanedanının kurucusu olan I. İdrise ulaşır. Dolayısıyla peygamber soyundan gelen şeriflere mensuptur. Babası, Kadiriyye tarikatının Fazılıyye kolunun kurucusu Şeyh Muhammed Fazıl'dır. Babasından sonra tarikatın lideri olan Maülayneyn, bölgede Fransız sömürgeciliğine karşı direnişin anahtar ismi haline gelmiştir. Tarikat lideri bir alim ve şerif olan Maülayneyn, bağlı olduğu Fas sultanları ile iyi ilişkiler tesis etmiş ve Fransızlara karşı cihadında bu sultanların maddi desteğini görmüştür (Özel, 2019). Fas'ın birçok bölgesinde zaviyeler açarak müntesiplerinin sayısını artıran Maülayneyn, nüfuzunu git gide artırarak önemli bir dini-siyasi lider haline gelmişti. Mevlay Abdülaziz ve sonrasında tahta geçen Abdülhafız ile kurduğu yakın ilişki, onun bu yükselişinde önemli etmenlerden biri olmuştur. Fakat Abdülhafız'ın Fransızlar karşısında mevzi kaybederek büyük tavizler vermeye başlamasıyla Maülayneyn Tiznit'e gelmiş ve buradan yönetime el koymak amacıyla bir sefer yapma hazırlığına koyulmuştur. Fakat bu sefere çıkmadan 28 Ekim 1910'da hastalanarak vefat etmiştir (Traore, 1981, s. 1007-1008)

Şeyh Maülayneyn'in 1910'da vefatıyla yerine oğullarından Ahmet el-Heybe geçmiştir. Babasının Fransızlara karşı başlattığı cihad hareketini devraldığında kırklı yaşlarda olduğu bilinen Ahmed el-Heybe, 30 Mart 1912'de imzalanan ve Himaye rejiminin tesis edildiği Fez Antlaşması henüz imzalanmadan evvel 1911'de Tiznit'te "imamü'l mücahidin" unvanını alarak bizzat cihadın başına geçmişti. Cuma namazlarına imamlık etmesi ve Sus bölgesinin kabile reislerine kendisine katılmalarını emreden mektuplar yollaması onun daha 1911'de bir nevi saltanatını ilan ettiği şeklinde anlaşılabilir. Babasından tevarüs eden şöret ve karizmaya ek olarak Ahmed el-Heybe'nin birtakım mucizeler gerçekleştiren dolayısıyla ilahi vergiye mazhar bir kimse olduğu şayialarının bölgede yayılması neticesinde bölge haklından ve hatta tüm Fas'tan kendisine önemli miktarda katılım gerçekleşmiştir (Burke III, 1976, s. 200-201).

30 Mart 1912'deki Fez Antlaşması'nın imzalanmasının akabinde 15 Temmuz Tiznit'ten Merakeş'e doğru yola koyulan Ahmed el-Heybe, Merakeş'e yaklaştıkça Medeni el-Glavi, Abdülmalik

el-Mutugi, Kaid Najem gibi bölgedeki nüfuzlu kabile liderleri ile bir kısım ordu komutanları kendisine katılmaya başlamıştır. Böylece kuvvetlerinin sayısı artarak piyade ve süvari toplam 13.000 asker seviyesine ulaşmıştır (Segonzag, 1917, s. 65). 18 Ağustos 1912’de Merakeş resmen Ahmed el-Heybe’nin kontrolüne geçmiştir. Merakeş’e girişinin hemen akabinde şehrin uleması tarafından el-Heybe’nin sultan ilan edilmesi ile Fas’ta aynı anda hem Mevlay Yusuf’un hem de Ahmed el-Heybe’nin saltanatı söz konusu olmuştur. Fas tarihinin çeşitli dönemlerinde birden fazla saltanat iddiasında bulunan kimselerin varlığı yahut kardeşlerin taht mücadeleleri için farklı şehirlerde kendilerini sultan ilan etmeleri gibi hadiseler rastlanmaktadır. Fakat el-Heybe’nin saltanat iddiası, aslen şerif olması ve Fas’ın tarihi başkentlerinden Merakeş’i ele geçirerek bu şehrin uleması ve ayanı tarafından sultan olarak tanınması sembolik açıdan ziyadesiyle önemlidir. Nasıl ki Merakeş’in güneyinden aşama aşama bölge kabilelerinin katılımıyla gücünü artırarak buraya gelmişse, Merakeş’e geldikten sonra da daha kuzeyde bulunan kabilelerden biat almaya başlayan Ahmed el-Heybe’nin bu yükselişi Fas’ta henüz yeni sayılabilecek Fransız Himaye rejimi yöneticilerini oldukça endişelendirmiştir. Netice itibariyle Fransızlar tarafından Merakeş’i geri almak üzere Albay Mangin komutasında beş bin kişilik iyi teçhiz edilmiş bir birlik gönderildi. Ahmed el-Heybe’nin yaklaşık on bin kişilik kuvvetleriyle Merakeş’in takriben 30 km kuzeyinde bulunan Sidi Bu Osman adlı yerde karşılaşan Fransız birlikleri bu muharebeden galip çıktı. Bu muharebenin el-Heybe kuvvetleri için tam bir hezimet olmasının sebebi ise sayıca az olsa da teknik olarak üstün olan Fransız birliklerine karşı açıktan bir süvari hücumu düzenlenmesidir (Burke III, 1976, s. 204-207).

Ahmed el-Heybe, henüz Merakeş’i ele geçirip orada sultan ilan edilmeden evvel Almanya ve İspanya’nın dikkatini çekmekteydi. Almanya’nın Fransa ile Fas üzerine olan rekabetinden genel olarak yukarıda bahsetmiştik. İspanya, Fransa gibi Fas’ın bir bölümünü “himaye” adı altında sömürgeleştirmişti. Fakat Fas’ın esas nüfus yoğunluğuna, ticari aktivitesine sahip şehirleri gibi başkenti de Fransızların payına düşmüştü. Bu sebeple Fransızlar Fas sultanını kontrolleri altında tutabiliyorken İspanyollar, idarelerinde bulunan Fas’ın kuzey bölgesinde Sultan’ın oradaki temsilcisi sıfatıyla hareket edecek bir halifenin tayini ile yetinmek durumunda kalmışlardı. Tarihi açıdan Fransa’dan çok daha evvel Fas’a ilgi duyan İspanya için Fas’ta Fransa’nın imtiyazlı sömürgeci olması rahatsız edici bir durumdu. Cihan Harbi esnasında da yapacağı gibi İspanya, Fas’ta Fransızlara karşı olan hemen her hareketi gizli yahut açık destekleyerek Fransız nüfuzunu kırmaya gayret etmiştir. Bu bağlamda Fas’taki İspanyol temsilcilerin Ahmed el-Heybe ile irtibat kurarak ona dolaylı yoldan destek vermeleri söz konusudur. Örneğin Tanca’daki İspanyol Elçiliğinin hamiliğinde çıkarılan el-Hak gazetesi, el-Heybe’nin mücadelesi lehine açıkça propaganda yürütmüştür. Hatta bu hususta sonraki dönemde Fransızlar tarafından tutuklanan gazetenin Mısırlı editörleri Ahmed Rıfat ve Mahmud, yargılamaları esnasındaki sorguda Ahmed el-Heybe ile iletişim halinde olduklarını itiraf etmişlerdir (Burke III, 1972, s. 111-112).

Fransızların Fas’taki en büyük rakibi olan Almanya da Ahmed el-Heybe’nin mücadelesini desteklemiştir. Maülayneyn zamanından beri bölgeye ticaret faaliyeti kılıfı altında ajanlar göndermek suretiyle Fransızlara karşı savaşan kuvvetlere silah ve para desteği sağlayan Almanya, Ahmed el-Heybe’nin Merakeş’e yürüyüşü esnasında da Mannesmann Kardeşler¹ vasıtasıyla onunla irtibat kurmuştur. Fakat Fransızlara karşı cihad ederken Almanya gibi bir başka gayrimüslim devletle yakın münasebet kurması onun “mücahid” imajına zarar verebileceği için Ahmed el-Heybe, cihadının bu ilk döneminde Almanlara karşı daha mesafeli durmayı tercih etmiştir. Fakat yine de kendisiyle irtibata geçen ve Agadir bölgesinde yatırımları bulunan Otto ve Robert Mannesmann’a at hediye ederek bölgedeki kabileler tarafından rahatsız edilme ihtimaline karşın onlara serbest geçiş içini koruma sağlamıştır (Agrour, 2018, s. 160).

Ahmed el-Heybe’nin cihad hareketine bir diğer dış destek de Osmanlılardan gelmiştir. Her ne kadar Osmanlı Devleti’nin resmi bir girişiminden söz edilemezse de 1909-1910’da daha evvel ordudan uzaklaştırılmış bir miktar subay Fas ordusunun modernizasyonu için istihdam edilmişti. Bu istihdam,

¹ Mannesmann adlı Alman şirketi, Fas’ta önemli maden imtiyazları elde etmiş bir şirkettir. Mannesmann kardeşlerin Fas, Libya, Mısır gibi ülkelerde ticaret yaparken aynı zamanda Almanya için istihbarat faaliyetlerinde buldukları da bilinmektedir.

Mısır merkezli İttihad-ı Mağribi adlı bir cemiyetin girişimlerinin bir sonucuydu. İttihad-ı Mağribi Cemiyeti, Muhammed eş-Şerii Paşa isimli, Fas asıllı birinin başkanlık ettiği Kahire merkezli bir gizli cemiyettir. Amacı, ittihad-ı islam siyaseti doğrultusunda Kuzey Afrika'da sömürülen devletleri birleştirmektir (FO 371/1114). Mısır'da oldukça güçlü bir organizasyon ağına sahip olduğu anlaşılan İttihad-ı Mağribi, söz konusu Osmanlı subaylarının Fas'a gidişini ayarlamıştı. Osmanlı subaylarının Fas'taki görevi Fransız diplomatik baskısı sonucu son bulsa da bu subaylardan bazılarının Ahmed el-Heybe'ye katıldığı ve Merakeş'in ele geçirilmesine giden süreçte onun ordusunda görev aldığı İngiliz arşiv belgelerine yansıyan bilgiler arasındadır (FO 413/57). Daha evvel Fas ordusu hizmetinde bulunan subaylara liderlik eden Tahir Bey, İttihad-ı Mağribi Cemiyeti'nin faal bir üyesi olarak bu süreçte rol almıştır. Ahmed el-Heybe'nin mücadelesini İttihad-ı Mağribi namına desteklemek için Tanca'ya geldiği esnada Fransızlar tarafından tutuklanarak Cezayir'in Oran şehrine gönderilmiştir. Oran'dan Cebelitarık'a geçmeyi başaran Tahir Bey, Fransız raporlarına göre buradan Ahmed el-Heybe'ye 6.000 tüfek göndermek niyetindedir. Tahir Bey'i yakalamak ve söz konusu silahlara el koymak için Cebelitarık'taki konsolosları vasıtasıyla epey uğraşan Fransızlar bir netice alamamıştır (CADC 206CPCOM/433). Ahmed el-Heybe'nin mücadelesine Osmanlıların yardım teşebbüslerine yönelik Fransız yazışmalarına yansıyan bir diğer hadise ise 1914 tarihine tekabül eder. 19 Şubat 1914 tarihli bir rapora göre, yine İttihad-ı Mağribi Cemiyeti üzerinden Ahmed el-Heybe nezdine Osmanlı subayları gönderilmektedir. Bu defa bu teşebbüsün bizzat İttihat ve Terakki'nin bir icraatı olduğu ifade edilen raporda, İstanbul'dan Kahire'ye doğru yola çıkan Yüzbaşı Süleyman Nuri Bey, Osman Nuri ve Said isimli iki mülazımla birlikte Kahire'den Fas'a doğru yola çıkacaklardır. Yine raporda iddia edilene göre, İttihat ve Terakki, bu subaylara Ahmed el-Heybe'nin yanında geçirecekleri sürenin terfi zamanı göz önünde bulundurulacağı sözünü vermiştir (CADC 206CPCOM/433).

III. Cihan Harbi'nde Osmanlı Devleti'nin Fas Stratejisi ve Ahmed el-Heybe'nin Sultan Mehmed Reşad'a Mektubu

Cihan Harbi'ne Almanya ve Avusturya saflarında katılan Osmanlı Devleti, cihad-ı ekber ilan ederek savaşa dini bir boyut kazandırmayı amaçlamıştı. Bu cihad ilanı ile birlikte İtilaf Devletleri'nin Müslüman sömürgelerinde ayaklanmalar çıkarmaya yönelik bir plan takip edilmekteydi. Baron Max von Oppenheim tarafından geliştirilen ve 1914'te "Düşmanlarımızın İslam Bölgelerinde İhtilalle Çıkartılmasına İlişkin Memorandum" başlığıyla Alman Dışişleri Bakanlığına sunulan bu planın Fas'ı içeren kısmında her ne kadar Fas'ta topyekûn bir ayaklanma çıkarılması ihtimalinin zayıf olduğuna vurgu yapılırsa da orada yürütülecek propaganda faaliyetlerinin oldukça önemli olduğuna dikkat çekilmiştir (Kon, 2011, s. 236). Bu doğrultuda Fas'a yönelik operasyonların, savaşta tarafsız kalan İspanya'dan, her iki devletin burada bulunan diplomatik temsilcilikleri merkez olacak şekilde icra edildiğini görmekteyiz. Madrid'deki Alman elçiliği askeri ataşesi Arnold von Kalle, Fas'taki direniş hareketlerine sağlanan para ve silah desteğini organize eden ağın başındaki isimdir. Osmanlı Devleti'nin de savaşa dahil olmasıyla, Fransızlara karşı dini referanslı bir istiklal mücadelesi vermekte olan direniş hareketlerinin yine gayrimüslim bir devlet olan Almanya ile açıktan iş tutmalarının sakıncalı olması sebebiyle bölgeye Osmanlı subaylarının da gönderilmesi uygun görülmüştür. Bu bağlamda Teşkilat-ı Mahsusa tarafından Madrid'e askeri ataşe sıfatıyla gönderilen Binbaşı Tahir Bey, Osmanlı Devleti adına Fas operasyonlarının koordinasyonunda görev almıştır. Tahir Bey'e bu görevde refakat eden İsmet, Nuri ve Remzi adındaki üç subay, bölgeye bizzat giderek Fas'taki çeşitli direniş hareketlerine fiilen iştirak etmişlerdir. Örneğin Nuri Bey, kuzeyde Abdülmalik nezdinde görev alırken Remzi Bey ise Reysuni nezdine gönderilmiştir. İsmet Bey ise koordinasyonu sağlamakla vazifelidir. İspanya'ya gider gitmez savaş başında buraya iltica etmiş olan eski Fas sultanı Abdülhafız ile irtibata geçen Tahir Bey, sunduğu raporlarda Fas'ta ciddi bir harekate girişmek için sabık sultanın desteğinin kaçınılmaz olduğunu ifade etmiştir. Bu doğrultuda Mevlay Abdülhafız ile anlaşarak kendisi Almanya, Osmanlı Devleti ve Avusturya tarafından Fas Sultanı kabul edilmiştir (Kaya, L'Empire Ottoman et les Mouvements de Résistance au Maroc pendant la Grande Guerre, 2019). 1915'ten 1916'ya kadar faal bir biçimde çalışan Osmanlı subayları, ilerleyen süreçte Alman subaylarla stratejik anlaşmazlıklar yaşamıştır. En önemli anlaşmazlık, yukarıda belirttiğimiz Mevlay Abdülhafız'e yönelik takip edilen siyasetle ilgilidir. Abdülhafız'ın sultan olarak kabul edilmesinden itibaren Almanya, eski sultanın Fas'a geçirilecek

buradaki direniş hareketlerini tek çatı altında toplamayı amaçlamaktaydı. Abdülhafız ise çeşitli sebepler göstererek ve bilhassa zamanın ve zeminin uygun olmadığını söyleyerek adeta Almanları oyalamaktaydı. Bu ise Almanların Abdülhafız hakkında kanaatlerini olumsuz etkiliyor ve eski sultana muamelelerindeki üslup sertleşiyordu. Tahir Bey'in tüm bunlardan şikayet ettiği raporunda, Almanların sabık sultana adeta bir “düşük sultan” gibi muamelede bulunduğunu, bu durumun imzaladıkları mutabakata aykırı olduğunu belirtmektedir. Ayrıca Tahir Bey'e göre Abdülhafız'ın Fas'a geçme hususunda çekimser tavrı, Cebelitarık civarında İtilaf Devletleri kuvvetlerinin uyguladığı sıkı gözetim göz önünde bulundurulursa makul bir tavidir. Tahir Bey'e göre Abdülhafız için en uygun yol havayoludur. Fakat bu plan da tehlikeli bulunarak uygulanmamıştır (Kaya, 2022). Bu anlaşmazlıkların boyutu artınca, Alman yetkililer Enver Paşa'ya durumu arz ederek söz konusu subayların Fas'a yönelik görevlerinin iptal edilmesini sağlamışlardır. Tahir Bey ve beraberindeki subaylar görevden el çekirilip Amerika'ya tayin edilseler de İspanya'yı terk etmemişler ve uzun süre daha Fas işleriyle meşgul olmuşlardır (Ünalp, 2019, s. 366). Alman askeri ataşe von Kalle ile anlaşamayan Tahir Bey, Osmanlı Maslahatgüzarı İbrahim Ziya Bey'in de kendisine karşı Alman elçiliği ile çalıştığını iddia ederken, Alman yetkililer ise Tahir Bey ve diğer subayların, ellerinde bulunan ve Fas'a dair operasyonu ihtiva eden belgeler üzerinden şantaj yapma ihtimali üzerinde durarak bu subaylara maaş ödenmesini teklif etmişlerdir (Tetik, 2014, s. 100).

Cihan Harbi'nde Fas'taki genel duruma bakıldığında, saltanat iddiası güden Ahmed el-Heybe ve Reysuni gibi yerel direniş liderleri ve buna mukabil Fransızların güdümünde meşru sultan olarak da Mevlay Yusuf bulunmaktaydı. Ayrıca Himaye antlaşmasına imza atmasını müteakip Tanca'da ikamet etmeye başlayan sabık sultan Abdülhafız, 1914'te seyahat için gittiği İspanya'dan savaş başlayınca geri dönmemiş ve orada Osmanlı-Alman desteğiyle yeniden saltanat iddiasında bulunmuştu. Bunlardan başkaca Rif bölgesinde cihad etmekte olan Cezayirli Emir Abdülkadir'in oğullarından Abdümalik de resmen saltanat iddiasında bulunmasa da bölgedeki kabilelere vergiler ihdas ederek, müstakil bir orduya hükmederek ve Osmanlı Sultanı namına bölgede cihadın icracısı olduğunu söyleyerek adeta bir sultan gibi hareket etmekteydi (Correale, 2008). Dolayısıyla Cihan Harbi esnasında Fas'ta, ikisi ülkeyi 17. yüzyıldan beri yöneten Alevi hanedanına mensup olmak üzere toplamda beş adet saltanat iddiası güden liderin varlığından söz edebiliriz.² Osmanlı Devleti namına Fas'a yönelik hareketi idare eden Tahir Bey'in tercihini sabık sultan Mevlay Abdülhafız'den yana kullanması, Abdülhafız'ın ülkeyi Fransız yönetimine teslim eden sultan olmasından sonra tebaası nezdinde oldukça sarsılan imajı göz önünde bulundurulursa mantıklı bir tercih gibi görünmemektedir. Bu durum, 1909-1910'da Fas'ta ordusunun modernizasyonu için Mevlay Abdülhafız tarafından istihdam edilen subayların başında Tahir Bey'in olduğu düşünülürse daha iyi anlaşılabilir. Tahir Bey, İspanya'da görev yaptığı süre içerisinde Mevlay Abdülhafız ile daima birlikte hareket etmiş, Fas hareketini bu sabık sultan üzerine bina etmeye yönelik Enver Paşa'nın şüphelerini gidermeye çalışmış ve başarılı da olmuştur. Buna mukabil ise Mevlay Abdülhafız, Tahir Bey'in hizmetlerinden memnuniyetini ifade eden mektuplar yazarak söz konusu subayın terfi ettirilmesini rica etmiştir. Hakikaten de çıkarılan bir irade ile evvela Binbaşı Tahir Bey'in rütbesinin, *Mevlay Abdülhafız'ın hizmetinde olduğu süre boyunca* “Miralay” olarak kabul edileceği belirtilmiştir. Fakat Mevlay Abdülhafız'ın bu durumu teessüfle karşılayıp Tahir Bey'in çok önemli vazifeler gördüğünden bahisle kalıcı olarak terfi ettirilmesinde ısrar etmesi sonucu Tahir Bey'in rütbesi binbaşılıktan miralaylığa yükseltilmiştir (BOA. HR. SYS. D.2392, G5, 49-55). Sonuç itibarıyla Tahir Bey ile Mevlay Abdülhafız arasındaki şahsi münasebetin, Osmanlı-Alman ittifakının Fas operasyonunu manipüle ettiği söylenebilir. Zira Mevlay Abdülhafız, Osmanlı-Alman ittifakı tarafından sultan kabul edilmiş ve dolayısıyla Fas'taki cihadın lideri pozisyonuna getirilmiştir. Fakat bu durum, sahada arzu edilen karşılığını bulmadığı gibi Fas'taki yerel direniş hareketlerinin liderleri Mevlay Abdülhafız adına değil, Halife olarak Sultan Mehmed Reşad'ı tanımak suretiyle kendi namlarına savaşlarına devam

² Tüm bu beş liderin de aslen şerif olmaları kayda değerdir. Şerif olmayan fakat yine yerel berberî liderlerden olarak Fransızlara karşı direniş hareketi yürüten Muha u Hammu ve Muha u Said gibi liderlerin saltanat iddiası güttüklerine dair hiçbir veri bulunmamaktadır. İslam fetihlerinden itibaren tarih boyunca Fas'a hükmeden hanedanların ekseriyetinin şerif olduğunu belirtmek gerekir. Bu hususta Fas'ta şürefaya mensup olmak ile güç sahibi olmanın ilişkisi için bkz. Halima Ferhat, “Cherifisme et Enjeux du Pouvoir au Maroc”, *Oriente Moderno*, 1999, 18/2, s.473-482.

etmişlerdir. Bu durum ise Fransızlarla birçok cephede mücadele eden kuvvetlerin tek elden yönetilmesine mani olmuş ve koordinasyon eksikliğine neden olarak arzu edilen sonuçların alınmasını engellemiştir.

IV. Ahmed el-Heybe'nin yardım talebi ve Topçu Yüzbaşı Hayri Bey'in Fas görevi:

1912' yazında Merakeş'i ele geçirerek şehrin uleması ve ayanınca sultan ilan edilen Ahmed el-Heybe, Eylül ayı başında Fransız kuvvetleri karşısında Sidi Bu Osman'da vuku bulan meydan muharebesini kaybederek Merakeş'i terk etmiş ve güneye çekilmeye mecbur olmuştu. Fransa tarafından takip edilen, Sus ve Havz bölgelerinin nüfuzlu kabilelerinin başında olan ve daha evvel Ahmed el-Heybe'ye biat etmek zorunda kalan liderlerin elde edilmesine yönelik siyaset başarılı oldu. Bunun sonucunda Ahmed el-Heybe'ye karşı yürütülen askeri hareket, Fransız kurmayları ve yardımcı kuvvetlerinin desteklediği bu kabile liderlerinin birlikleri üzerinden yürütülmeye başlandı. Medeni ve Thami el-Glavi, Abdümalik el-Mutugi, Tayyib Gundafi'nin başını çektiği ve "büyük kaidler" olarak adlandırılan kabile liderleri ile Ahmed el-Heybe arasındaki mücadele savaşın sonuna kadar devam etti. 1912'de başladığı mücadelenin başlarından itibaren Almanlarla irtibatı bulunan Ahmed el-Heybe, Alman-Osmanlı ittifakının desteğiyle başarılı olabileceğini düşünüyordu. Bu doğrultuda Ahmed el-Heybe, Osmanlı Devleti sultanı Mehmed Reşad'a hitaben bir mektup kaleme aldı. Eylül 1916'da yazılan fakat Madrid Sefareti üzerinden İstanbul'a ancak Kasım ayında gönderilen bu mektupta, Fransızların Fas'ın güney bölgelerinde giriştiği işgal faaliyetlerine atıfta bulunan el-Heybe, düşmanlarının karşısında Hilafetin sahibi Osmanlılar ile İslam'ın dostu Almanya'nın bulunmasından duyduğu memnuniyeti ifade etmiştir. Sultan'ın kendisine bildireceği her türlü emri yerine getirmeye hazır olduğunu belirten el-Heybe, cihad ettiği bölgeye yakın ve İspanyol kontrolünde olması dolayısıyla münasip bir mevki olan Kanarya Adaları'na bir temsilci gönderilmesi ve hareketin tatbiki üzerine bu kişi dolayısıyla irtibatın sürekliliğin sağlanmasını teklif etmiştir³ (ATASE, BDH.Kol, Kls.1833, D.207, 23-1/1). Söz konusu mektuba ek olarak Ahmed eş-Şems adlı bir zata gönderilmek üzere bir başka mektup daha bulunmaktaydı. Fas ulemasından ve Ahmed el-Heybe'nin akrabasından olan Ahmed eş-Şems⁴, belgelerden anlaşıldığı kadarıyla savaş esnasında Medine'de ikamet etmekteydi. Ahmed el-Heybe'nin Ahmed eş-Şems ve onun gibi ulemaya mensup bazı Faslılara maaş bağlanması ricasında bulunduğu ve bu arzusunun da uygun görülüp yerine getirildiği ilgili belgelerden anlaşılmaktadır (ATASE, BDH.Kol, Kls.1833, D.207, 23-1/2).

Ahmed el-Heybe, Fransızların teknik üstünlüğünün farkında olması sebebiyle bu açığı kapatabilmek adına kendisine gerekli araç gereç ve topçu subayları gönderilmesi için talepte bulunmuştur. Almanlar ile anlaşmazlık yaşayan ve bundan dolayı görevden el çektirilen Osmanlı subayları Madrid'de bulunmaya devam ederken, Ahmed el-Heybe nezdine gönderilmek üzere bir askeri heyet tertip edilip, Osmanlılardan da bu heyete bir subay dahil edilmesi talebi üzerine Topçu Yüzbaşı Hayri Bey, Almanların eski Fez Konsolosu olan Proebster başkanlığındaki heyete dahil edildi. Berlin Ataşemiliterliğine gönderilen yazıya göre Hayri Bey, 3 Ekim 1916'da Balkan Treni ile Berlin'de Fas'a gitmek üzere oluşturulan heyete dahil olmak üzere yola çıkmıştır. Kendisinin heyete takdim edilmesi de Ataşemiliterliğe verilen talimatlar arasındadır (ATASE, BDH.Kol, Kls.1833, D.207, 23-2). Proebster başkanlığındaki heyete Hayri Bey de dahil olduktan sonra Almanya'nın kuzeyindeki Helgoland adasından bir U-20 denizaltısı ile yola çıkmış ve Ahmed el-Heybe'nin etkin olduğu bölgeye, Nun Nehri'nin Atlas Okyanusu'na döküldüğü Assaka bölgesine gelinerek denizaltı ile taşınan altı binden fazla tüfek, bir adet sahra topu, üç adet mitralyöz, tüm bunların mühimmatına ek olarak ciddi miktarda altın ve paranın karaya çıkarılarak teslim edilmesi amaçlanmıştır. Fakat görünüşe göre daha evvel Ahmed el-Heybe ile Madrid'deki Alman-Osmanlı hareket merkezi arasında irtibatı sağlayan Faslı ajanlardan birini yakalayan Fransızlar, Proebster ve Hayri Bey'in Ahmed el-Heybe nezdinde icra

³ Bkz. Ekler, ek-1

⁴Ahmed eş-Şems ve faaliyetleri hakkında Osmanlı Arşivi'nde bulunan bir belgeden aktarılanlara göre Fas ulemasından olup Şeyh Maülayneyn'in halifesi olan Ahmed eş-Şems'in "Şinkit'te sözü dinlenen bir zat olduğu ve savaş zamanında Şam'da bulunduğu" notu düşülmüştür. Bkz. Suat Mertoğlu, "Osmanlı Hilafeti, Almanya ve Mağribli Aktivistler 1914-1918", *Osmanlı Döneminde Mağrib ve Batı Akdeniz Milletlerarası Kongre Tebliğleri*, Rabat, 2009, s.172.

edecekleri vazifeden haberdar olmuşlardı. Öyle ki, isminin Osmanlı yazışmalarına yansıdığı yukarıda belirttiğimiz Ahmed eş-Şems'ten dahi haberdar olan Fransızlar, Topçu Yüzbaşı Hayri Bey'in İstanbul'dan yola çıkmadan evvel Ahmed eş-Şems ile buluştuğunu ve ondan talimatlar aldığından ve hatta görüşmenin sonunda Ahmed eş-Şems'in, Hayri Bey'e kendi tesbihini hediye ettiğinden dahi haberdardır. Fransızların raporuna göre de büyük bir alim olan Ahmed eş-Şems, bir dönem Mevlay Abdülhafız'ın sarayında ders verdikten sonra İstanbul'a gelerek burada Ahmed el-Heybe'nin temsilciliğini yapmıştır. Sonuç itibarıyla Proebster ve heyetinin karaya çıkacağı esnada bölgede devriye gezen birkaç Fransız teknesinin denizaltıyı fark etmesi sebebiyle daha evvel kararlaştırılan Assaka bölgesinde teslimat gerçekleştirilememiştir. Daha güneyde bulunan güvenli bir bölgede, karadan iki mil uzakta iki adet sal yardımıyla malzemeler kıyıya çıkarılmak istenmiş fakat karaya varılacağı esnada salların batmasıyla büyük bir kaos meydana gelmiştir. Çok büyük kısmı denizin dibine gömülen silah, cephane ve altın gibi malzemelerin çok azı karaya salimen çıkarılmıştır. Akşama doğru bölgedeki Şanakite kabilesinden birkaç kişi Proebster ve Hayri Bey'i gafil avlayarak, karaya çıkardıkları malzemeye el koymuş fakat daha sonra onların Ahmed el-Heybe'ye yardım için İstanbul'dan Sultan tarafından gönderildiklerine ikna olunca el koydukları malzemeleri geri vermişlerdir. Tam manasıyla başarı elde edilemeyen bu maceralı etaptan sonra heyetin Kanarya Adaları'na, Las Palmas'a geçtiğini bilmekteyiz.(Segonzag, 1917, s. 91).

Topçu Yüzbaşı Hayri Bey'in Madrid'deki Osmanlı Sefareti'ne gönderdiği raporu "çok gizli" ibaresiyle merkeze ileten Maslahatgüzar İbrahim Ziya Bey, Hayri Bey'e göre Fas'taki icraatta başarı elde edilebilmesi için bölgeye çok sayıda subay ile birkaç yüz Osmanlı askerinin gönderilmesi şarttır. Bu doğrultuda İbrahim Ziya Bey, Alman askeri ataşe von Kalle ile yaptığı görüşmede, Fransa'da esaret hayatı yaşarken bir şekilde firar edip Barselona'ya gelmiş olan on üç Osmanlı askerinin değerlendirilmesini teklif ettiğini de raporunda belirtmiştir (BOA. HR.SYS. D.2393, G.2, 53). Fakat Harbiye Nazırı Enver Paşa, daha evvel Alman subaylarla Osmanlı subayların arasında Fas'ta yürütülen harekate dair çıkan anlaşmazlık neticesinde Fas işlerinin tamamen Almanya elçiliğinin uhdesine bırakılmış olduğundan bahsederek bu nevi bir teşebbüsün uygun görülmediğini maslahatgüzara gönderdiği cevabında belirtmiştir (BOA. HR.SYS. D.2393, G.2, 57).

Yüzbaşı Hayri Bey, 1917 senesinde Fransızların İspanyollara uyguladığı diplomatik baskının oldukça artmasının bir sonucu olarak bulunduğu Las Palmas'tan Madrid yakınlarındaki Alcalá kasabasına getirilerek burada zorunlu ikamete tabi tutulmuştur. Her ne kadar İspanyol yetkililere kendisinin bir sene evvel devrimci fikirleri sebebiyle Osmanlı Ordusu'ndan uzaklaştırıldığını ve dolayısıyla Fas'a gelişinin herhangi bir görev kapsamında olmayıp şahsi tercihi ile bu seyahati yaptığını söylese de Hayri Bey bu ifadelerle İspanyol yetkilileri ikna edememiştir. Alcalá'da bulunduğu esnada Maslahatgüzar İbrahim Ziya Bey, Hayri Bey'i ziyarete gitmiştir. Bu ziyarette Hayri Bey'in söylediğine göre kendisi Las Palmas'ta bulunduğu esnada düzenli olarak Ahmed el-Heybe ile mektuplaşarak görüşmektedir. Ahmed el-Heybe, Hayri Bey üzerinden Osmanlı Devleti'nden subay ve asker talep etmektedir (BOA. HR.SYS. D.2393, G.2, 62).

Fakat Hayri Bey'in Madrid yakınlarına nakledilerek zorunlu ikamete tabi tutulması dolayısıyla iletişim kopmuştur. Ayrıca Enver Paşa tarafından verilen emir neticesinde de Osmanlı subaylarının Almanya tarafından yapılacak olası bir yardım hareketine dahil edilmemesine karar verilmiştir. Proebster ve Hayri Bey'in büyük oranda başarısız sayılabilecek görevi haricinde Almanya'nın da başka herhangi bir teşebbüsü olmamıştır.

Almanya ve Osmanlı Devleti'nin, Ahmed el-Heybe'ye mücadelesinde destek olmak amacıyla gönderdiği subaylar, tam olarak arzu edilen sonucu elde edemeyerek bölgeden ayrılmışlardır. İlerleyen süreçte Ahmed el-Heybe, Madrid'deki Alman-Osmanlı heyetiyle irtibatını sürdürmüştür. Fransızlarla ve onların desteklediği Faslılarla mücadelesine devam eden Ahmed el-Heybe, 1917'de bölgede Fransızların desteklediği önemli bir kabile lideri olan Hayda U Umis'i ortadan kaldırarak önemli bir başarı kazanmıştır (Soussi, 2013). Anlaşıldığı kadarıyla bu zaferini Almanya ve Osmanlı Devleti'ne müjdelemiş olan Ahmed el-Heybe'ye bu iki devlet tarafından hazırlanmış ortak bir mektup gönderilmiştir. Daha evvel bir örneğini de gördüğümüz üzere Fransızlar bölgede çalışan Osmanlı ve

Alman ajanlarını yakalayıp bazen bu gibi yazışmaları ele geçirmektedir. Yine Fransızlar tarafından ele geçirilen ve daha sonraki yıllarda yayınlanan, Madrid'de hazırlanmış 10 Şubat 1917 tarihli bu mektuba göre, Almanya ve Osmanlı Devleti namına her iki devletin Madrid'de bulunan elçileri, Ahmed el-Heybe'nin Hayda U Umis karşısında elde ettiği zaferden duydukları memnuniyeti dile getirmektedir. Müslümanların ve "Mağribü'l-Aksa"da mücadele edenlerin galibiyetinden şüphe duyulmadığı belirtilmiş ve yeni zaferler için temennilerde bulunulmuştur. Fransızlara karşı oldukça şiddetli bir üslubun kullanıldığı mektubun son kısmında, oldukça zorlu bir mücadele verildiği ve çokça sıkıntıyla karşılaşıldığı fakat mücadeleye devam edilirse nihayetinde kutsal amacın yani vatanın düşmandan kurtarılmasının gerçekleştirilebileceği ifade edilmiştir (Anonim, 1918, s. 24). Bu mektuptan anlaşıldığı kadarıyla Almanya ve Osmanlı Devleti, Madrid'deki temsilcileri üzerinden Ahmed el-Heybe'ye hükümetleri adına mühürlü resmi mektuplar göndermişlerdir. Fransızlar, mektubun her iki devletin Madrid'deki elçileri tarafından hazırlandığı görüşünü öne sürmelerine rağmen mektubun altında imza olarak Osmanlı Devleti Naibi ve Almanya Devleti Elçisi ibareleri mevcuttur. Cihan Harbi esnasında Osmanlı Devleti'nin Madrid Elçisi olan Sezai Bey'in, İspanya'da değil İsviçre'de ikamet ettiği bilinmektedir. Dolayısıyla mektubun, Maslahatgüzar İbrahim Ziya Bey ile Alman askeri ataşe Arnold von Kalle tarafından hazırlanmış olması fakat tesirini artırmak amacıyla imzada Naip ve Elçi ifadelerinin kullanılmış olması daha muhtemeldir.

Sonuç:

Osmanlı Devleti, Cihan Harbi boyunca birçok cephede fiilen savaştığı gibi birçok bölgede de propaganda ve gayrinizami harp tekniklerini kullanarak düşmanlarını zayıflatmaya gayret etmiştir. Bu bağlamda Teşkilat-ı Mahsusa subaylarının faaliyet gösterdiği bölgelerden bir tanesi de Fas olmuştur. XVI. yüzyılda birkaç yıllık bir müddet dışında Osmanlı Devleti hakimiyetine girmemiş ve sultanları da hilafet iddiası gütmekte olan Fas, Cihan Harbi başlangıcından iki sene evvel Fransa himayesine girmiştir. Cihan Harbi boyunca diğer sömürgelerden olduğu gibi Fas'tan da on binlerce asker toplanmış ve bu askerler Fransa saflarında muhtelif cephelerde savaşmışlardır. Birçok Faslı asker, Fransa saflarında savaşa iştirak etmişken diğer tarafta birçok Faslı da ülkelerinde bulunan Fransız yönetimine karşı mücadele etmiştir. Cihan Harbi başlamadan evvel dahi Fas'ta birçok direniş hareketinin varlığı dikkat çekicidir. Bu direniş hareketlerinin büyük çoğunluğu, tıpkı Fas sultanları gibi şürefaya mensup kimseler oldukları, hatırı sayılır ölçüde kuvvete sahip olmaları ve Almanya ile Osmanlı Devleti gibi ülkelerin desteğini almaları bakımından Fransız yönetimi için ciddi tehdit oluşturmuşlardır.

Cihan Harbi'ne dahil olup cihad-ı ekber ilan eden Osmanlı Devleti, Fas Müslümanlarını Fransa'ya karşı ayaklandırmak için Almanya ile ortak hareket düzenlemiştir. Bu hareket çerçevesinde İspanya'ya gönderilen subaylar, eski Fas Sultanı Abdülhafiz'in merkezinde bulunduğu bir strateji geliştirmişlerdir. Bu strateji doğrultusunda Fas'ta devam etmekte olan direniş hareketlerine finansal, lojistik ve teknik destek sağlamak için İspanya ile Fas arasında bir ağ oluşturmuşlardır. Süreç içerisinde Alman subaylarla hareketin işleyişi hususunda fikir ayrılığı yaşayan Osmanlı subayları, Almanya'nın talebi doğrultusunda Enver Paşa tarafından görevden alınmıştır. Buna rağmen İspanya'da kalmaya ve Fas işleriyle ilgilenmeye devam ettikleri anlaşılan subaylar, savaş boyunca Fas'taki direniş liderleriyle irtibatlarını muhafaza etmişlerdir.

Fas'taki direniş hareketlerinden bir tanesine liderlik eden Ahmed el-Heybe, babası Şeyh Maülayneyn'den devraldığı cihadı 1912'de Merakeş'i ele geçirmek ve saltanatını ilan etmek suretiyle daha ileri bir noktaya taşımıştır. Fransızlar karşısında kısa sürede geri çekilmeye mecbur olsa da 1919'daki vefatına kadar mücadelesini sürdürmüştür. Bu mücadelesi esnasında Almanya ve Osmanlı Devleti ile iletişim halinde olan Ahmed el-Heybe, Osmanlı Sultanı Mehmed Reşad'a hitaben yazdığı bir mektupta Mehmed Reşad'ın hilafetini kabul ederek biat etmiştir. Bu biat, savaş şartları ve verilen mücadelede dış desteğe olan ihtiyaç göz önünde bulundurulursa konjonktürel bir biat olarak değerlendirilebilir. Fakat sembolik de olsa, yüzyıllar boyunca Osmanlı Devleti'nin Kuzey Afrika'da hükümrânlığını tesis edemediği tek bölge olan Fas'ta saltanat iddia eden bir liderin Osmanlı Sultanı'nın hilafetini tanıması oldukça önemlidir. Cihan Harbi esnasında ve sonrasında Osmanlı Hilafeti'nin meşruiyetinin "nesep" üzerinden sorgulandığı da göz önünde bulundurulursa, tıpkı döneminde Fas

saltanatında hak iddia eden diğer liderler gibi peygamber soyundan gelen Ahmed el-Heybe'nin Sultan Mehmed Reşad'a bağlılık bildirmesi dönem için oldukça çarpıcıdır.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Hariciye Nezareti (HR.) Siyasi (SYS.): D.2392, G5, 49-55 ; D.2393, G.2, 53; D.2393, G.2, 57; D.2393, G.2, 62.

Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı (ATASE)

Birinci Dünya Harbi (BDH.): Kls.1833, D.207, 23.

Foreign Office (FO)

371/1114 ; 413/57.

Centre des Archives diplomatiques de La Courneuve (CADC)

206PCOM/433.

Diğer Kaynaklar

Agrou, R. (2018). La harka du Jninar: Un épisode de la Grande Guerre dans le Sud-ouest marocain (mars-mai 1917). *Hespéris-Tamuda*, 159-175.

Anonim. (1918). El Hiba et le Allemands. *Afrique Française*, 24-25.

Bekraoui, M. (2009). *Les Marocains dans la Grande Guerre 1914-1919*. Rabat: Publication de la Commission Marocaine d'Histoire Militaire.

Burke III, E. (1972). Pan-Islam and Moroccan Resistance to French Colonial Penetration, 1900-1912. *The Journal of African History*, 97-118.

Burke III, E. (1975). Moroccan Resistance, Pan-Islam and German War Strategy, 1914-1918. *Francia*, 434-464.

Burke III, E. (1976). *Prelude to Protectorate in Morocco : Precolonial Protest and Resistance, 1860-1912*. Chicago and London: The University of Chicago Press.

Correale, F. (2008). Le panislamisme d'Abd al-Malik ben Abd al-Qadir Muhyi al-Din (1914-1924). Une alternative au Maroc alaouite ? P. Gandolfi içinde, *Le Maroc aujourd'hui* (s. 75-98). Venezia: Il Ponte.

Correale, F. (2014). *La Grande Guerre des trafiquants*. Paris: L'Harmattan.

Ferhat, H. (1999). Chérifisme et Enjeux du Pouvoir au Maroc. *Oriente Moderno*, 473-482.

Kaya, H. (2019, Temmuz). L'Empire Ottoman et les Mouvements de Résistance au Maroc pendant la Grande Guerre. *Tez*. Rabat, Fas: Uluslararası Rabat Üniversitesi.

Kaya, H. (2022). Ottoman Empire and Moroccan Resistance to the French Protectorate in the First World War: Activities of Teşkilat-ı Mahsusa in Morocco. *History Studies*, 41-55.

- Kon, K. (2011). Almanya'nın İslam Stratejisi Mimarlarından Max Von Oppenheim ve Bu Konudaki Üç Memorandumu. *Tarih Dergisi*, 211-251.
- Laroui, A. (2001). *Les origines sociales et culturelles du nationalisme marocain (1830-1912)*. Casablanca: Centre Culturel Arabe.
- Mertoğlu, S. (2009). Osmanlı Hilafeti, Almanya ve Mağribli Aktivistler, 1914-1918. *Osmanlı Döneminde Mağrib ve Batı Akdeniz ve Milletlerarası Kongre Tebliğleri*, 169-186.
- Özel, A. (2019). Muhammed Mustafa Mâülayneyn. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*.
- Rivet, D. (1988). *Lyautéy et l'institution du protectorat français au Maroc (1912-1925)*. Paris: L'Harmattan.
- Segonzag, R. d. (1917). El Hiba fils de Ma El Ainin. *Bulletin de Comité de l'Afrique Française*, 62-67.
- Soussi, E. M. (2013). *Le Caid Najem*. Rabat: Institut Royal de la Culture Amazighe.
- Tetik, A. (2014). *Teşkilat-ı Mahsusa (Umur-ı Şarkıyye Dairesi) Tarihi, Cilt I : 1914-1916*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Traore, A. (1981). Cheikh Ma el Aïnin ou la dernière résistance saharienne (1831-1910). C. H.-P. Jean Devisse içinde, *2000 ans d'histoire africaine: le sol, la parole et l'écrit. Mélanges en hommage à Raymond Mauny* (s. 997-1012). Paris: Société française d'histoire d'outre-mer.
- Ünalp, F. R. (2019). Birinci Dünya Savaşında Fas: Teşkilat-ı Mahsusa Faaliyetleri ve Alman-Osmanlı Propagandalarına İlişkin Batı Kaynaklı Değerlendirmeler. 2. *Uluslararası Osmanlı Coğrafyası Arşiv Kongresi* (s. 363-373). Ankara: T.C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşiv Dairesi Başkanlığı.

Extended Abstract

Morocco was the last country to be colonized in North Africa. Between 1912 and 1956, Morocco was "protectorated" by France and Spain, during which time various resistance movements struggled against the colonial powers. With the outbreak of World War I, these resistance movements, which had limited means and sphere of influence until then, were supported technically and financially by Germany and the Ottoman Empire and became a serious threat to France. One of these resistance movements was led by Ahmed al-Hiba bin Sheikh Ma al-Aynayn. The importance of Ahmed al-Hiba's resistance movement was that he declared his sultanate following his capture of Marrakech in 1912. Originally as a Sharif and a member of a very influential family in the region, al-Hiba was forced to withdraw from Marrakech, but continued his struggle until his death in 1919. During the World War II, al-Hiba sought help from Germany and the Ottoman Empire, and in a letter to the Ottoman Sultan Mehmed Reşad, he recognized him as caliph and declared his allegiance. Although this event did not have major consequences in practice, it has a symbolic value. This is because Morocco was never under the authority of the Ottoman Empire in any period of history.

Morocco was the only part of North Africa where the Ottoman Empire could not establish actual sovereignty. For centuries, these two Muslim states had sometimes friendly and sometimes antagonistic relations. The fact that Moroccan Sultans also claimed caliphate and border conflicts with the Ottoman administration in Algeria were the main reasons for the strained bilateral relations. However, the colonial movements, which emerged as a serious threat to the Islamic world in the nineteenth century, marked the beginning of a cooperation between Morocco and the Ottoman Empire with the reference of "Pan-Islamism". As a result of the French invasion of Algeria in 1830, the relations between the two states, which had no land connection, continued through ambassadors sent when necessary, but no permanent embassy was established.

In the early 20th century, Morocco was the target of almost all European colonial powers. In particular, France, Britain, Spain and Germany were making important commercial investments in Morocco and were dragging the Moroccan economy into a stalemate with their loans. However, this struggle brought Europe to the brink of war as a result of the aggressive policies of Germany, which was dissatisfied with France's agreement with Britain and Spain to become the most privileged colonial power in Morocco. The German Emperor Kaiser Wilhelm, who visited the city of Tangier in 1905, made a speech expressing that he was the guarantor of Morocco's independence, and then the Algeciras Conference was organized in 1906 to resolve the growing crisis. This international conference was also largely in favor of France. In 1911, a second crisis erupted and the European colonial powers again came to the brink of war when Germany sent a battleship off the coast of Agadir, Morocco. Following this incident, France ceded some of its colonial lands in the Congo to Germany, and in return, Germany gave France a free hand in Morocco.

One of the movements that struggled against the French in Morocco during World War I was the resistance movement led by Ahmed al-Hiba in the southern regions of Morocco. Al-Hiba, who was originally a sheriff and belonged to a family that came from the Chenguitti region in today's Mauritania and gained a lot of influence in the south of Marrakech, declared jihad following the Treaty of Fez signed on March 30, 1912, seized Marrakech and was declared sultan. Ahmed al-Hiba, the son of Sheikh Ma al-Aynayn, the leader of the Fadiliyya branch of the Qadiriyya order, whose influence in Morocco was growing in the early twentieth century, was in contact with the international anti-French lobby even before the outbreak of World War I. Germany, France's main rival in Morocco, contacted al-Hiba through the Germans who were doing business in Morocco and provided him with underhanded support. Moreover, former Ottoman officers who came to the region in an unofficial capacity in 1909-1910 to take part in the modernization of the Moroccan army also contacted Ahmed al-Hiba through the al-Ittihad al-Maghribi, a secret society based in Egypt and striving for the liberation of Muslim lands in North Africa, and some of these officers took part in al-Hiba's forces. The Ottoman Empire, which participated in the World War I on the side of Germany and declared jihad, sent officers to Spain to support the resistance movements in Morocco. These officers, who were based in Madrid, ensured the contact of the resistance movements in Morocco with each other and took part in propaganda and irregular warfare activities in the region. It is remarkable that the Ottoman officers sent to Spain for Moroccan affairs were the aforementioned officers who had traveled to Morocco in 1909-1910. The officers who were dismissed due to disagreements with the German authorities in the execution of the operation, nevertheless remained in Spain and were engaged in Moroccan affairs.

In September 1916, Ahmed al-Hiba wrote a letter addressed to the Ottoman Sultan Mehmed Reşad, stating that the Ottoman Sultan was recognized as the caliph and that any order from him would be carried out. In order to assure better coordination, a representative was requested to be sent to the region. Following the receipt of this letter, a delegation was organized from Germany to Morocco in accordance with Ahmed al-Hiba's request, and

Artillery Officer Captain Hayri Bey was included in the delegation on behalf of the Ottoman Empire. The delegation, which was planned to leave Germany by submarine and go to the Assaka region where Ahmed al-Hiba was active and land the money, weapons and ammunition it brought with it there, was only able to make the delivery with great casualties as a result of its arrival in the region being informed by French intelligence and being discovered by French naval units near the delivery location. Hayri Bey, who was in the delegation, moved to the Canary Islands after the delivery and maintained contact with al-Hiba from there for a while. In 1917, as a result of increasing French diplomatic pressure on Spain, Hayri Bey was brought from the Canary Islands to Alcala, near Madrid, where he was subjected to forced residence. It is observed that the Ottomans were in contact with Ahmet al-Hiba even after Hayri Bey was brought to Spain. According to a document dated February 1917, the French intercepted a letter signed by the German and Ottoman representatives in Madrid congratulating Ahmed al-Hiba on an important victory. In this letter, the representatives of both states pledged their continued assistance to Ahmad al-Hiba.

Morocco, where the Ottoman Empire had no representation and diplomatic relations were maintained through the exceptional exchange of ambassadors, began to be ruled by France during World War I. Although the French preserved the reign of Mawlay Yusuf from the Alawite dynasty, the many resistance movements that emerged in the country are evidence that this situation was not generally accepted. Ahmed al-Hiba, one of the leaders of these resistance movements, first declared himself sultan and then was declared sultan by the elders of the city in Marrakech, which he captured. Although the French increased their control in Morocco during the Great War, Ahmad al-Hiba retained much of his influence in the areas south of Marrakech. Therefore, Ahmed al-Hiba's allegiance to the Ottoman Sultan, although conjunctural, is of considerable symbolic significance. Particularly in the context of the World War I and the subsequent debates over the legitimacy of the Ottoman Caliphate, the significance of al-Hiba's declaration of allegiance, originally a Sharif from the Quraysh tribe, can be better understood.

Ekler

Ek-1: Ahmed el-Heybe'nin Sultan Mehmed Reşad'a Gönderdiği Mektubun Tercümesi⁵:

1833-207-23-1/1
Babıali
Hariciye Nezareti
Tercüme Müdüriyeti

Hariciye Nezaret-i Celilesi'ne 17 Teşrinisani 1916 tarihli Berlin Sefâret-i seniyyesinden vârid olan 1129 numaralı telgrafnâmenin tercümesidir.

Madrid Sefâretimizden alınan telgrafnâme ber-vech-i âti derç ve tezbîr olunur:

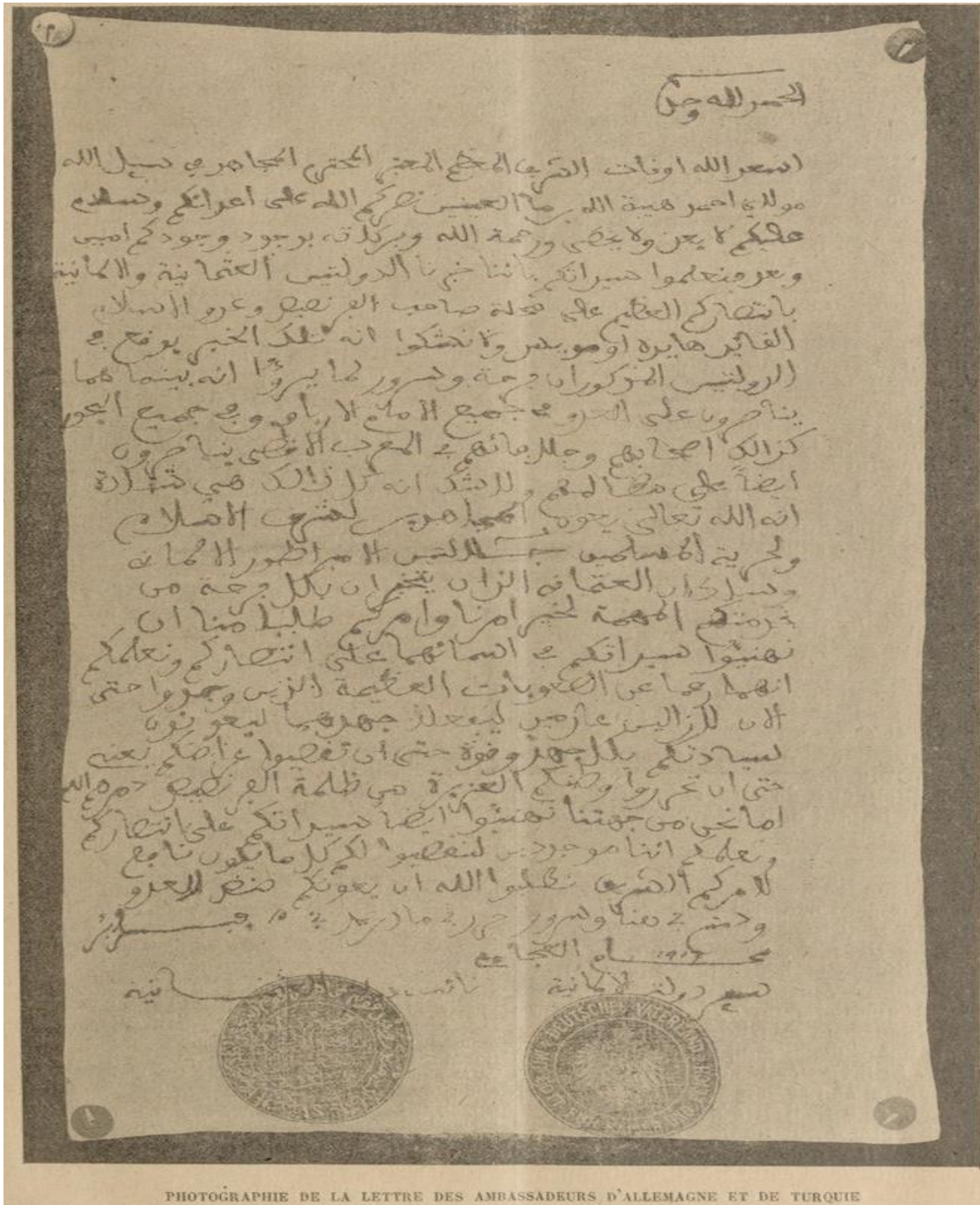
Hâriciye Nazırı Devletli Beyefendi hazretlerine 14 Teşrinisani 1916 tarihli ve 43 numaralı telgrafnâme:

Halife-i Müslimîn şevketli Sultan Mehmed Reşad Han-ı hâmis hazretlerine el-Heybe tarafından takdim olunan arızanın tercümesi ber-vech-i zîr arz olunur:

“Cenâb-ı Hak zât-ı şâhânelerini savn-ı samedânîsine mazhar buyursun. Emr-i cihâda ve evâmir-i İlâhiyye'yi ifâya bezl-i mechûd eden zât-ı şâhâneleriyle Millet-i Osmaniyye'nin davasına suret-i kat'iyede iştirak ederim. Düşmanın (Fransızlar) Mağrib ile Havz, Sûs ve Sahrâ'da irtikâb ettiği mesâvi nezd-i âli-i mülûkanelerinde meçhul değildir. Düşmanlar havâli-i mezkurede mütemekkin efrâd-ı ahâliyi kendi zîr-i hâkimiyetlerine vaz' ederek Dîn-i İslâm'ı imhâ etmek istiyorlar. Fakat Cenâb-ı Hak bunlara kendilerinden daha ziyade kavîyyü's-şekîme olan ve deâni'l-hayr-i hilafet-penâhileri semeresiyle İslamiyetin emr-i himâyesini deruhte eden Almanya'yı taslît buyurdu. Hemen Cenâb-ı Hak Devlet-i Osmaniyye ile müttefiklerini muhafaza ve düşmanları kuvve-i cebriyye ile ve ahalilerinin za'fve ihâneti yardımıyla işgal ettikleri bütûn memalikten makrûhen def' buyursun. Gerek kendim ile memleketim ve gerek memalik-i mütecâvirenin kâffe-i sekenesi zât-ı âli-i hilafet-penâhilerine arz-ı hizmet ederiz. Taraf-ı şâhânelerinden bizlere itâ buyurulacak bi'l-cümle evâmir her türlü fedakârlık göze aldırılarak tamamiyle infâz kılınacaktır. Nezd-i şâhânelerinde tensîb buyurulduğu takdirde inâyet-i Bârî ile düşmanın def'u imhâsı için icab eden planı serian kararlaştırmak üzere Fas veya (mesela Kanarya Adaları gibi) İspanya Limanlarından birine zât-ı hümayun-ı mülûkaneleriyle Devlet-i Osmaniyye'nin vekil ve murahhası sıfatıyla bir zâtın lütfen i'zam buyurulması bizce pek ziyade mûcib-i memnuniyet olacaktır. Zât-ı meâlî-simât-ı şehriyârilerinin düşman üzerinde ihraz buyurdıkları parlak muzafferiyetler bizce bâdî-i sürûr-ı azîm olmuş ve zât-ı şâhânelerinin hemîşe mazhar-ı inâyet-i celîle-i sübhâniye olmaları temenniyâtı tarafımızdan yâd-ı edilmekte bulunmuştur.”

⁵ Bu belgeyi ATASE arşivindeki çalışmaları esnasında bularak transkripsiyonunu yapan ve bana gönderme nezaketini gösteren Dr. Polat Safi'ye şükranlarımı sunarım.

Ek-2/1: Madrid’de bulunan Almanya ve Osmanlı Devleti temsilcileri tarafından Ahmed el-Heybe’ye gönderilen mektubun sureti:

Ek-2/2: Ek-2/1’de verilen Arapça mektubun günümüz Türkçesine Fransızcadan tercümesi:

Hamd bir olan Allah’adır.

Şerefli, muhterem, Allah yolunda mücahid, Şerif Mevlay Ahmed Heybetullah bin Maülayneyn Hazretleri (Allah size düşmanlarınıza karşı zafer nasip eylesin), Allah vaktinizi bereketli, günlerinizi saadetli kılsın.

Allah’ın selamı, rahmeti ve bereketi üzerinize olsun. Amin.

Size bildirmek isteriz ki İslam’ın düşmanı ve Fransızların taraftarı olan Kaid Hayda U Umis’in kuvvetlerine karşı kazandığımız zaferin haberini Osmanlı ve Alman hükümetlerine ilettik.

Her iki hükümetin de orduları Avrupa’da ve tüm denizlerde düşmanlarına karşı zaferler kazanırken Mağribü’l-Aksâ’daki destekçileri ve müttefiklerinin zalimler karşısında kazandığı zaferden memnun ve mesrur olacaklarından şüphemiz yoktur.

Hiç şüphesiz bu, hak yolunda, Müslünların hürriyeti ve İslam’ın şerefi için savaşanlara Allah’ın yardım ettiğinin bir kanıtıdır.

İcraatlarınızdan ve mücadelenizden haberdar olan ve memnuniyet duyan Alman İmparatoru ve Osmanlı Sultanı, son zaferiniz vesilesiyle bizden sizi tebrik etmemizi istediler.

Biliniz ki karşı karşıya kalınan büyük zorluklara rağmen, hükümetlerimiz ellerinde bulunan tüm imkân ve güçle yüce amacınıza ulaşacağınız, yani memleketinizi Fransızların (Allah onları kahretsin!) zulmünden hürriyete kavuşturacağınız güne kadar size yardıma devam etmeye hazırdır.

Şahsen bizi ilgilendiren kısma gelirsek, biz de kazandığımız zafer dolayısıyla sizi tebrik ederiz. Bilmenizi isteriz ki biz de yüce amacınıza ulaşabilmeniz için lazım gelen ne varsa yerine getirmek adına elimizden geleni yapmaya hazır durumdayız.

Düşmanlara karşı yürüttüğünüz mücadelede Cenâb-ı Allah’tan sizlere yardım etmesini niyaz ediyoruz.

Neşe ve huzur içinde kalmanız temennisi ile,

Madrid, 10 Şubat 1917

Osmanlı Devleti Temsilcisi

Mühür

Almanya Büyükelçisi

Mühür

Journal of Social Sciences of Mus Alparslan University

anemon

Derginin ana sayfası: <http://dergipark.gov.tr/anemon>

Araştırma Makalesi • Research Article

Historical Narratives in African Media: The Case of The Continent

Afrika Medyasında Tarih Anlatısı: The Continent Örneği

Gökhan Kavak¹

Abstract: The Continent is a weekly digital platform that has been published since April 18, 2020. As of June 23, 2023, the 130th issue of the magazine has been released. It is observed that The Continent has an editorial stance rooted in Pan-Africanist ideology, and the articles are presented to the readers within this framework. The Continent focuses on African political, social, economic, and cultural issues, as well as the continent's relationships with other areas. The papers produced not only investigate contemporary events, but also their ties to the past. In this article, the historical writings in The Continent are examined, and the treatment of past events is investigated. Consequently, the aim is to explore how a Pan-Africanist publication in Africa approaches and presents various events and figures in its historical analysis.

Keywords: The Continent, Africa, history, colonialism, Pan-Africanism

Öz: The Continent, 18 Nisan 2020 tarihinden itibaren yayınlanan haftalık bir dijital platformdur. 23 Haziran 2023 itibarıyla derginin 130. sayısı yayınlanmıştır. 30-40 sayfa aralarında yayınlanan The Continent, editöryal olarak Pan-Afrikanist bir düşünceye sahip olduğu görülmekte ve yazılar bu çerçevede okuyucuya sunulmaktadır. The Continent Afrika ve kıta dışında Afrika ile ilgili siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel konuları merkezine almaktadır. Platformda çıkan yazılarda bugünkü hadiseler incelenmekle birlikte bu konuların geçmişle olan bağlantısı da incelenmektedir. Bu makalede, The Continent'deki tarih ile ilgili yazılar incelenmiş ve geçmişteki olayların nasıl ele alındığı araştırılmıştır. Bu vesileyle Afrika'da bir Pan-Afrikanist yayın kuruluşunun tarih okumasında hangi olayları ya da kişileri nasıl ele aldığı araştırılması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: The Continent, Afrika, tarih, sömürgecilik, Pan-Afrikanizm

¹ Dr., Anadolu Ajansı, kvkgokhan@gmail.com, ORCID: 0000-0001-9480-9238.

Cite as/ Atıf: Kavak G. (2023). Historical Narratives in African Media: The Case of The Continent, *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(Afrika), 18-30, <http://dx.doi.org/10.18506/anemon.1330672>

Received/Geliş: 20 July/Temmuz 2023
Accepted/Kabul: 03 September /Eylül 2023

Düzeltilme/Revised form: 24 August/Ağustos 2023
Published/Yayın: 30 September/Eylül 2023

Introduction

Africa, with its 54 independent countries and a population exceeding 1.3 billion, has been extensively studied by researchers in terms of its historical, cultural, and natural wealth from various perspectives. However, Africa's colonial past, particularly, continues to have an enduring impact even today, with both its consequences and ramifications still evident. One of these developments that emerged in the 19th century is Pan-Africanism. Shaped by the complete abolition of slavery and the quest for individual freedoms and independence of African nations, Pan-Africanism is sometimes used interchangeably with "African nationalism" or "Black nationalism." (Orakçı, 2021: p.2). The ideology of Pan-Africanism, which was developed outside Africa and is rooted in anti-racism discourse, asserts that people of African origin share many commonalities and advocates for the independence of African peoples (Küçükaltan: 2023). The Continent also identifies itself as a Pan-Africanist media organization. Upon examining the platform's publications, it is observed that they highlight the beauty and positive aspects of Africa, criticize past colonial processes, and aim to raise awareness about the significance of Africa among readers.

The historical materials published in The Continent are categorized as News, Article, Sport, Review, Photo, or Report. A considerable amount of historical works has been discovered to focus on individual profiles. The profiles include Ugandan Idi Amin, Zulu King Goodwill Zwelithini, Zambian Kenneth David Kaunda, Burkinabe Thomas Sankara, Angolan José Eduardo dos Santos, Kenyan Raila Odinga, Mali's historical figure Mansa Musa, and Guinean Moussa Dadis Camara. Additionally, information about the past actions of living individuals such as Willem Elhers, who is accused of involvement in the apartheid regime and the Rwandan genocide, or Rwandan President Paul Kagame, is also provided to the readers. The historical figures in the magazine are portrayed through both critical and positive perspectives. Furthermore, individual profiles are also covered in relation to events such as court cases or death anniversaries. Idi Amin, Thomas Sankara, and Mansa Musa can be cited as examples in this regard.

The Continent has prepared special reports on various topics related to African countries, some of which are written in connection with their historical backgrounds. These papers include themes such as African flags, native languages spoken on the continent, and weaponry. Along with this, The Continent includes essential works on African history. One such example is the book "Born in Blackness" by American journalist and scholar Howard Waring French. The Continent conducts historical readings through photographs as well. For instance, criticism of the present-day can be seen in an image from the 1960s depicting Nigeria's independence celebrations.

Happy Birthday, Nigeria!

The Continent, Issue: 23, s.2, October 3 2020

The Continent aims to provide readers with information by narrating the present and past of historical sites. In these writings, the current features of tourist attractions in different parts of Africa are introduced, while also presenting their historical backgrounds to the readers. Examples of this include Benguela in Angola, which was a hub for the slave trade, as well as Benin in Nigeria and the Seychelles.

The Continent has published articles about colonial activity in Africa in a variety of subjects. The United States, United Kingdom, Belgium and Germany have been highlighted as colonial powers on the continent and their actions during the colonial era have been examined. These articles are published in response to current events and give readers with historical context. Examples include Queen Elizabeth's death, subterranean resources in the Democratic Republic of the Congo and attacks against Black people in the United States.

Purpose and Methodology of the Research

Africa is a continent with a storied history. Due to changing global dynamics and the delayed completion of independence by African countries, research on the history of the continent has been relatively insufficient compared to other continents. However, the establishment of universities, the emergence of media organizations and the initiatives taken by state-supported or non-state actors in various African countries have led to an increase in studies focused on African history. Specifically, the study examines the historical content and the editorial policies employed in presenting this content in The Continent as an example of African media. History is significant for all societies and therefore, this research focuses on The Continent, which embrace a Pan-Africanist ideology advocating for Africa's independence and unity.

This study focused on analyzing The Continent newspaper, which was launched in South Africa in 2020 and is published weekly. The 130 issues of the newspaper were individually examined, and the content related to history was collected and analyzed. The research findings revealed that there were historical content in 51 separate issues of the newspaper. These contents were analyzed under sections such as culture and arts, personality profiles, news, analysis, or books. They were categorized and evaluated under headings such as “Historical Profiles”, “Special Reports”, “Culture, Arts, and Sports”, and “Colonial History”.

The Continent is a weekly online news platform. It was first published on April 18, 2020, and plans are underway to publish it in Swahili and Hausa languages as well as in French (Global Affairs: 2023). The platform delivers its news bulletins, which are prepared as PDFs, to subscribers for free via WhatsApp. During a period when life was restricted due to the COVID-19 pandemic, The Continent was launched to provide accessible publications. To obtain the publications, readers need to request them via WhatsApp through messaging. Subsequently, the weekly publications are delivered to the readers. In addition to The Continent, other news platforms such as 263Chat, based in Zimbabwe and published by Nigel Magamu and The Sunday Times, based in South Africa also utilize WhatsApp for news dissemination (263chat: 2023). The magazine is published by Siphos Kings and Simon Allison (Neiman Lab: 2021).

Media outlet The Continent defines itself as pan-Africanist (Reuters Institute: 2021). Based in the Republic of South Africa, the platform operates under the umbrella of The Mail & Guardian, which started its weekly publication in 1985 and became South Africa's first online news site in 1994 (Adamela: 2023). The editor of The Continent, Simon Allison, previously served as the Africa editor at The Mail & Guardian (IPI: 2023).

The Continent introduces a new approach to journalism, aiming to deliver fast, “free,” and “accessible” news to readers via WhatsApp. In fact, the editor of the magazine, Simon Allison, has emphasized that while governments can restrict print or online news platforms, they cannot limit WhatsApp messages because they are personal. Additionally, this approach aims to create a shield against censorship. In this regard, the platform defines itself not as a “website” but as an “online newspaper” (Taipei Times: 2022).

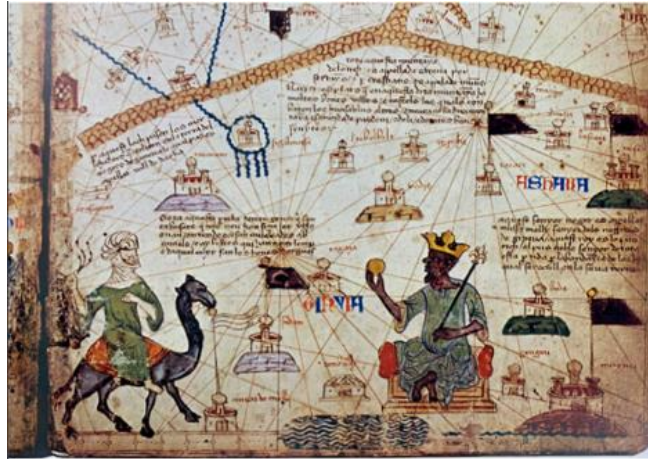
The Continent focuses on shorter news articles in its publication policy, as it is primarily read on mobile phones. Initially, The Continent was supported by donors but later started generating revenue through advertising (IPI: 2023). The platform provides content to readers through sections such as news, analysis, exclusive reports, personal narratives, film, music, location and book introductions, as well as sports and arts sections. Additionally, The Continent aims to increase readers' knowledge about the continent by posing questions, conducting tests, sharing data through numbers, and engaging in interactive content (IPI: 2023).

Historical Narratives in The Continent

The Continent, a platform with a Pan-Africanist ideology, frequently features publications related to history. As part of the platform, narratives about the past are presented through individual profiles and through the lens of films and musical groups. Historical narratives are often presented as retrospective readings of current news events, such as exhibitions, commemorations, or anniversaries. In addition, specialized reports are compiled on particular subjects to furnish readers with information regarding historical sites in Africa.

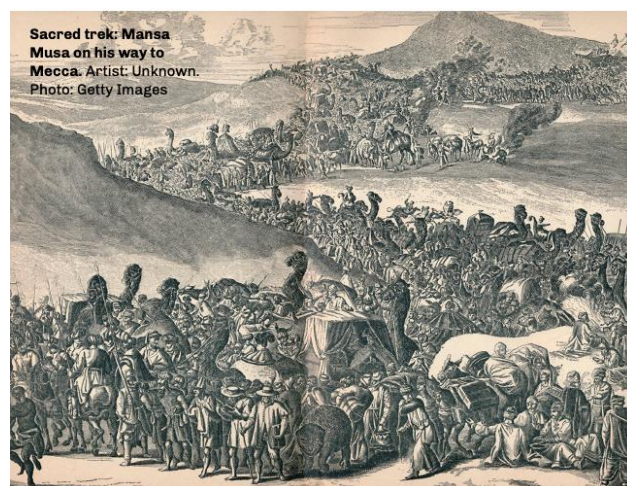
Historical Profiles

It has been observed that a significant proportion of the historical texts published in The Continent are focused on the profiles of individuals. These profiles include Ugandan Idi Amin, Zulu King Goodwill Zwelithini, Zambian Kenneth David Kaunda, Burkinabe Thomas Sankara, Angolan José Eduardo dos Santos, Kenyan Raila Odinga, Mali's historical figure Mansa Musa, and Guinean Moussa Dadis Camara. Furthermore, information about the past actions of living individuals, such as Willem Elhers, who is accused of involvement in the apartheid regime and the Rwandan genocide, or Rwandan President Paul Kagame, is also presented to the readers. The historical figures in the magazine are portrayed through both critical and positive perspectives from the standpoint of African history. In addition, individual profiles are covered in relation to events such as trials or death anniversaries. Examples include Idi Amin, Thomas Sankara and Mansa Musa.

Golden rule: Mansa Musa, King of Mali, holding a sceptre and a piece of gold as represented in the Catalan Atlas, by the Jewish illustrator Cresques Abraham, 1375.

The Continent Issue: 96, s.22-25, August 20 2022

Sacred trek: Mansa Musa on his way to Mecca. Artist: Unknown. Photo: Getty Images

The Continent Issue: 96, s.22-25, August 20 2022

The Continent has published both critical and positive articles on historical figures, and Mansa Musa is one of them. An important historical figure in The Continent is Mansa Musa, who was the ruler of Mali from 1312 to 1337. It is emphasized that Mansa Musa's reign, including his control over

Timbuktu, made the region an important center for the Islamic world. During this period, prestigious Islamic schools were established and Islamic studies were in full bloom. The exhibition held in the UK dedicated to Mansa Musa highlights the significance of the manuscripts from West Africa for world history, but also underscores how this wealth has been largely overlooked by Western historians. Mansa Musa's pilgrimage to Mecca in 1324 and the subsequent spread of his wealth are highlighted as well as his focus on making Mali an educational center upon his return. It is noted that European knowledge of the wealth in Mali led them to turn their attention to Africa and eventually expand to Asia and the Americas, ultimately resulting in the exploitation and plundering of Africa's resources (Feltham, 2022: 22-25).

The article on Idi Amin, who also served as president of Uganda from 1971 to 1979, describes Amin as "Amin the self-styled conqueror of the British Empire and Ugandan dictator". The article points out that it was a mistake for the British to view Amin as a "puppet" by supporting him in overthrowing socialist Milton Obote. Amin is described as "eccentric," "unpredictable," and "uncompromising." The article highlights that Amin was seen as a negative character by Westerners, but was regarded positively by the Arab world for allowing a hijacked plane by Palestinians to land at Entebbe Airport, and even liked by Hollywood (Mwine-Mugaju, 2020: 26).

The Continent discuss the trial surrounding the assassination of former Burkina Faso President Thomas Sankara, Sankara is portrayed as an anti-imperialist leader who fought against corruption, prioritized healthcare and education, and championed environmental protection. However, it is noted that despite these positive attributes, Sankara faced opposition due to economic problems and his social policies. It was alleged that the US backed Compaore after Sankara's close friend, former president Blaise Compaore, seized power. At the same time, it is emphasized that Compaore not only killed Sankara but also killed the revolution. (Rupiah, 2022: 15-16).

An article published after his death described Zambia's first president and founding leader, Kenneth David Kaunda, as a "philosopher leader". It was mentioned that Kaunda supported freedom movements in South Africa and opposed the rule of the white minority. Attention was drawn to the fact that instead of seeking treatment in hospitals in the United States or India, Kaunda passed away in a hospital in Zambia. Furthermore, the article emphasized that with Kaunda's death, Zimbabweans not only lost Kaunda but also their hope, unity, and national pride (Cheeseman and Sishuwa, 2021: 9-11).

The Continent has covered the transatlantic slave trade in various issues, including the well-known British family, The Drax. James Drax began the family's involvement in the slave trade in the 17th century. The Continent writes about the Drax family's transportation of African slaves to the plantations in Barbados centuries ago and their harsh working conditions. It is mentioned that due to the abolition of slavery, the family suffered financial losses, and the British government paid them compensation. The slaves brought by the Drax family died shortly after arriving in Barbados due to the harsh working conditions, with an average life expectancy of five years upon arrival. It is estimated that some 30,000 slaves died on the family's agricultural estates, which were noted for human rights abuses. Richard Drax, a member of the family, is currently a Conservative Party member in the British Parliament and a landowner. When asked about the past events, he responded, "I can't be held responsible for something 300 or 400 years ago" (French, 2023: 12-17).

The Continent has published an article about Willem Elhers, who was involved in the apartheid regime and the Rwandan genocide. Elhers served as the private secretary of President Pieter Willem Botha and a former navy officer in South Africa from 1984 to 1989. The article states that Elhers worked for the apartheid regime and then supported the 1994 Rwandan genocide after the downfall of apartheid. Some of the weapons used in the Rwandan genocide were obtained from South Africa, considered the world's 10th largest arms manufacturer from 1990 to 1993. When the United Nations Security Council imposed an arms embargo on Rwanda in May 1994, Elhers was accused of continuing to illegally supply weapons to Rwanda. In June 1994, Elhers traveled to Seychelles with Colonel Théoneste Bagosora, one of the key actors in the Rwandan genocide, and collected weapons that were later seized by Seychelles and transported them to Goma, one of the centers of the genocide. According to United Nations investigations, Elhers facilitated a \$1.3 million arms deal. Bagosora was sentenced to life imprisonment by the International Criminal Court for crimes against humanity and remained in prison until his death

in 2021. The article also includes Ehlers' statements in response to the allegations, stating, "He said that he never knew that the guns on the Malo would end up in Rwanda; that he believed they were going to stay in Zaire. Besides, he said, in his estimation the weapons would have only reached Rwanda 'when the fight was already over'" (Tolsi, 2023: 16).

Special Reports

The Continent has produced special reports on various topics related to African countries, and some of these files have been written in relation to their historical background. Among these are reports on African country flags, local languages spoken on the continent and firearms.

The Continent has featured an article on the flags that use the colors yellow, green, and red, which are used by 23 countries on the continent. The article emphasizes that the use of these colors by multiple countries is not a "coincidence" or the work of a "lazy" designer. It is mentioned that these colors were initially used by Ghana but were inspired by the colors of the Ethiopian Empire and are also associated with Rastafarianism. The Ghanaian leader Kwame Nkrumah advised the designer Theodosiah Okoh to create the Ghanaian flag. It is emphasized that the newly designed flag became a symbol of freedom not only for Ghana but also for the newly independent states. Subsequently, countries such as Guinea, Cameroon, Senegal, Togo, and Mali, which gained independence one after another, drew inspiration from Ghana and used the same colors in their flags. As these colors were adopted by independent states, they became the colors of Pan-Africanism as well. According to Okoh's design that inspired the flags, red, green, and gold are not just a beautiful color scheme. In Okoh's design, red symbolizes the bloodshed for independence, yellow represents Ghana's gold and mineral reserves, and green represents the rich agricultural lands (Lawal, 2020: 17-21).

The Continent has featured articles on various local languages in Africa in different issues, highlighting their historical significance and their importance today. One of these articles is about the Njuu language. It is one of the local languages in South Africa. It is mentioned that the Njuu language began to disappear when the Dutch invaded the Cape of Good Hope region in 1662 and banned the local languages. In an article published about Afrikaans, an important language in South African history, information is provided about the other languages that have influenced it. The influence of Dutch and English languages is emphasized. It is highlighted that as a result of these events, local languages marginalized, and Afrikaans became mandatory in education, work, trade, and official languages. With the end of the apartheid regime in 1994, 11 local languages became official languages in South Africa. Katrina Esau, a South African known for her fight for the preservation of local languages, is highlighted as an example (Allison and Seiboko, 2020: 11-15).

The Continent has prepared articles on Africa's stolen heritage, with a notable example being the Nok Valley in the capital Abuja, Nigeria. The article shares information that the Nok Valley region was first excavated and researched by British archaeologists and German professors in 1928, leading to the discovery of the terracotta monkey figurine. It is believed that this region is one of the oldest settlements in West Africa. It is dated to the 1500s BC. It is highlighted that many excavations have been conducted in the Nok Valley since then, but the discovered artifacts have been taken without proper documentation or without involving Nigerian experts. The emphasis here is on the ongoing theft of Nigeria's historical artifacts even today. It is noted that British archaeologist Bernhard Fagg excavated in the Nok Valley from 1940 to 1960 and is mistakenly regarded as a leading figure in Nok culture due to his discovery of many terracotta artifacts. However, The Continent presents the memories of the region's chief, Beno Adamu, suggesting that the local people were actually using the terracotta artifacts, while Fagg was accused of coming to the region to collect the artifacts from the hands of the people and take them out of the country (Mükke& Offiong, 2020: 14-21).

Firearms have been used both by Europeans in the colonization of Africa and by African communities in their internal conflicts. An article in The Continent provides information about the history of firearms in Africa, stating that firearms were first used in Egypt during the Mamluk period. The article also mentions significant events such as the Portuguese occupation of Morocco in 1419, the fall of the Songhai Empire to Morocco in 1591, and the rise of the Benin Kingdom in the 16th century, all of which involved the use of firearms. With the increasing dominance of firearms in West Africa, the trade of firearms also became more widespread. The Continent notes that the prevalence of war and

violence, the expansion of the slave trade, and the weakening of regional powers against European forces were consequences of firearms becoming prevalent in Africa (Edward-Ekpu, 2022: 24-25).

In some African countries the elite, the wealthy, emirs, presidents or local kings have long used Rolls-Royce cars as a status symbol. The Continent addresses this topic in Uganda, sharing information about the four Rolls-Royces and one Bentley owned by Uganda's first president, Edward Mutesa II. The article highlights the popularity of nostalgic cars among kings and leaders, emphasizing that this trend continues today (Arinaitwe, 2020: 10).

The Continent has brought attention to the presidential election held in Ivory Coast on October 31, 2020, and introduced the women who fought for the country's independence to readers. The article highlights the leadership role of women in the struggle for independence and their support for political movements, using Marie Kore as an example. However, it emphasizes that women are not adequately represented in Ivory Coast after independence. According to The Continent, Jeanne Gervais became the first woman to hold a ministerial position in Ivory Coast in 1976 and served as the Minister of Women's Affairs (Bassompierre, 2020: 22).

In an article published in The Continent following the killing of George Floyd by the police in the United States, the country's bloody history in this regard is presented to readers. Amadou Diallo, born in Liberia in 1975 and killed in the United States in 1999, is mentioned. The Continent highlights that about 21 years before Floyd's death, there was police violence against Black people in the United States, and Diallo was known as a beloved, hardworking, and devout Muslim according to his neighbors. It is mentioned that Diallo has not been forgotten in the United States, with murals depicting him on walls. The article also notes that Diallo's death contributed to police reform in the United States, but has not put an end to such killings (The Continent, 2020: 21).

As well as addressing anti-immigrant sentiment in the United States and European countries, The Continent also draws attention to events in African countries. For example, the publication highlighted the measures taken by the Tunisian government against migrants from sub-Saharan Africa. Discussing the events in Tunisia, The Continent also published a postage stamp issued in Tunisia on Africa Day in 1961. The stamp depicts the shape of the African continent formed by the joining of white and black hands.

Lost in the mail: A 1961 stamp celebrating Africa Day

The Continent, Issue:118, s.14, March 4 2023

Culture, Arts and Sports News

The Continent has provided its readers with narratives of history in the form of films, music and book reviews. Examples include the documentary “Sun of the Soil: Story of Mansa Musa” about Mali's King Mansa Musa (Penney, 2021: 11-12), the film “Tug of War” depicting the struggle for

independence during British occupation in Zanzibar (Onyango, 2021: 21), and “Silverton Siege”, a film based on true events in South Africa, portraying three freedom fighters taking hostages in a bank during the apartheid era (Okiche, 2022: 25-27).

In terms of books, there is “Shadow King” by Ethiopian author Maaza Mengiste, which narrates the Second Italo-Ethiopian War and the Ethiopian resistance against Italian occupation (Mallinson, 2020: 25-26), and “Black Girl From Pyongyang”, a biographical book written by Mónica Macías, the daughter of Francisco Macías Nguema, the first president of Equatorial Guinea, who was sent to North Korea at a young age (Nyathi, 2023: 28).

The Continent has also featured important books from an African historical perspective. One of them is “Born in Blackness” by American journalist and scholar Howard Waring French. The book is promoted with the statement, “This book will change the way you think about world history”. The commentary on the book emphasizes the neglect of African history, highlighting the forgotten figures such as Mansa Musa, the Elmina Castle in Ghana at the heart of the slave trade, and the Haitian Revolution. It is stated that the book provides insights into African history and is a must-read (Allison, 2022: 20-21).

The Continent aims to provide readers with information about the present and past of historic sites. In these reports or news, the current features of tourist attractions in different parts of Africa are presented along with their historical background. Examples include Benguela in Angola, known as a central hub of the slave trade since 1617 and described as one of the darkest places of the slave trade. While numerous slaves were transported from this region to South America, it is now recognized for its seafood, coastline, and museums, attracting tourists (Silva, 2021: 23-25).

In an article about the Benin region of Nigeria, The Continent highlights the historical significance of Benin, particularly emphasizing that the Benin Museum is comparatively empty compared to museums in other countries. It is stated that The King's Square and the Palace of the Benin Monarchy are among the oldest and most respected cultural heritages in the world (Etemiku, 2022: 20-21). Another region of focus is the Seychelles, known for its natural beauty. Due to its strategic location, the Seychelles has historically been a center of attraction for many traders from Asia to Europe, and it is noted that it has been influenced by various cultures from within and outside of Africa (Donkor, 2023: 22-25).

The Continent aims to inform and educate about historical sites in Africa. One example is the royal tombs of the Buganda Kingdom, located within the borders of Uganda and possessing autonomous structures. It is shared that these royal tombs, which were damaged in a fire in 2010, have been restored. The Buganda Kingdom has a historical background dating back to the 13th century, and it is estimated to have around 30 royal tombs (The Continent, 2021: 21-23).

Reading the past through photographs, The Continent critiques the present through a 1960s photograph of Nigeria's Independence Day celebrations. Underneath the shared photograph, it is stated that 60 years after independence, Nigeria is in a bad state, with socio-economic crises and security issues prevailing. The photograph is used as a historical reference to criticize the current situation (The Continent, 2020: 2).

Another series of photographs features the renowned South African photographer Peter Magubane, known for his fight against apartheid. The Continent showcases photographs taken by Magubane during the protests against apartheid in 1976. In addition to being a talented photographer and a chronicler of history through his works, Magubane also actively fought against the apartheid regime. In an interview with The Continent, Magubane expressed his hope that his photographs would inspire South Africans, Africans, and future generations worldwide to continue fighting for justice and equality (Nkosi, 2023: 13-17).

The Continent, Issue:129, s.15, June 17 2023

The Continent chronicles the first overseas tour of the Nigerian national team in 1949, also known as the Super Eagles, and provides information on the journey and its results. It is mentioned that the team traveled to England for 17 days by ship and conducted daily training sessions on the ship's deck during their journey. For the first time ever, Nigerian players were transferred to European clubs after the matches in England. After Nigeria gained independence in 1960, the team changed its name to "Green Eagles" and later adopted the name "Super Eagles," which is still used today (Olasoji, 2020: 19).

Colonial History

In a number of articles, The Continent has looked at colonial activities in Africa. The United States, United Kingdom, Belgium, and Germany are highlighted as colonial powers on the continent, and their actions during the colonial period have been examined. These articles have been written in relation to current developments, providing historical background information to the readers. The death of Queen Elizabeth, underground wealth in the DRC and attacks on black people in the United States are among the topics covered.

The continent points out that Africa's sub-surface wealth has in the past been exploited by foreign countries for their own interests. The use of uranium deposits in the Democratic Republic of Congo (DRC) by the United States for nuclear research in the 1940s is cited as an example. With the support of the United Kingdom and Canada, the United States sourced uranium from the DRC for the Manhattan Project, which aimed to produce the first nuclear weapons during World War II. The Continent points out that uranium in the Katanga region of the DRC was already exploited by Belgium in the 1920s before the United States, and highlights how the United States and Belgium tried to prevent Lumumba supporters from gaining control over the mining areas, leading to the overthrow of Lumumba's government (Peet, 2023: 21-22).

The Continent has also covered British colonialism in various articles. Following the death of Queen Elizabeth, The Continent highlights British colonial actions, sharing that between 1880 and 1920, 50 million people died due to the steps taken by British colonial administration in India and the exploitation of its wealth (The Continent, 2022: 3). It is emphasized that Britain, one of the wealthiest countries in the world, has yet to come to terms with its colonial past, and a quote from the Economic Freedom Fighters, an opposition party in South Africa, is included: "The British royal family stands on the shoulders of millions of slaves" (The Continent, 2022: 7).

The Benin bronzes looted by Britain from the Benin Kingdom in southern Nigeria in 1897 are displayed in various museums, universities, and churches in the United States and European countries. Nigeria, on the 125th anniversary of the invasion of the Benin Kingdom by Britain on February 18, 1897, has demanded the repatriation of the looted Benin bronzes to their "homeland". Germany, France and Britain announced in 2022, 125 years after the bronzes were looted from Nigeria, that they would return the bronze sculptures to Nigeria. The Continent brings attention to the fact that Benin was looted

by the British and at least 2,500 artifacts were stolen. The article on the Benin bronzes concludes with the following statement: “Few have been returned. This month marks 125 years since the items were last where they belong” (The Continent, 2022: 8).

The Continent, which brought up Germany's acknowledgment of the crimes committed against the Herero and Nama peoples in Namibia between 1904 and 1908, under the command of General Lothar von Trotha, as “genocide” has also highlighted the preservation of wealth by the white minority landowners even after Namibia gained independence in 1990. The publication also highlights that even after gaining independence in 1990, Namibia has failed to address the wealth of the white minority landowners. The focus here is on how the compensation paid by Germany will be utilized. Among the points of discussion are that Namibians in the diaspora will not benefit from it, the descendants of the victims are not represented in the Namibian parliament, which has accepted Germany's apology and opposition parties are not in favor of accepting the apology (Melber, 2021: 21-22).

The Continent has covered King Philippe of Belgium's visit to the Democratic Republic of Congo (DRC) in June 2022, shedding light on Belgium's colonial history in the country. During his first-ever visit to Belgium, Philippe used the term “deep regret” instead of “apology” for Belgium's crimes against humanity in the DRC. Previously, on June 30, 2020, King Philippe had sent a letter to DRC President Tshisekedi expressing deep sorrow for the “acts of violence” and the suffering caused during the colonial period.

The DRC was allocated as “private property” to King Leopold II of Belgium in violation of international law in 1885. The Continent highlights the past of Belgium in the Democratic Republic of Congo (DRC), emphasizing the role of King Leopold II, also known as the “Butcher of Congo”, in condemning people to hunger and destitution, resulting in the death of 10 million individuals. Furthermore, it is mentioned that through an agreement among European countries, the DRC was given to Belgium and Leopold named this territory the “Congo Free State”, although its inhabitants were not truly free. The documentary emphasizes that 10 million Congolese were forced to work as rubber laborers under harsh conditions, leading to illness and loss of life. Additionally, it underlines Belgium's significant role in the death of the DRC's first Prime Minister, Patrice Lumumba, when the country gained independence in 1960. It is emphasized that 10 million Congolese were forced to work as rubber laborers under harsh conditions, leading to illness and death. Additionally, it is underlined that Belgium played a significant role in the death of Patrice Lumumba, the DRC's first prime minister, when the country gained independence in 1960 (The Continent, 2022: 9).

Conclusion

The Continent is a weekly digital platform that has been published in the Republic of South Africa since April 18, 2020. As of June 23, 2023, the 130th issue of the magazine has been published and the texts related to history in these issues have been examined. The Continent adheres to a Pan-Africanist ideology, and the articles have been prepared accordingly. The Continent is a weekly online news outlet that delivers news bulletins in PDF format to its subscribers for free via WhatsApp. It aims to provide readers with fast, “free” and “accessible” news through WhatsApp, introducing a new approach to journalism. The Continent provides content to readers through news, analysis, exclusive reports, personal narratives, film, music and book introductions, sports and arts sections as well as creating awareness about Africa by asking questions, conducting tests, and sharing aggregated data.

While examining political, social, economic and cultural issues related to Africa and its connections to the outside world, The Continent presents current events in relation to the past. It has been found that there are 51 separate issues on historical topics in The Continent. The publications on the platform are categorized under different headings such as News, Articles, Sports, Reviews, Photos, and Reports. Upon examination, it is observed that The Continent highlights the beautiful and positive aspects of Africa, criticizes the colonial processes and raises awareness about the importance of Africa. With its Pan-African ideology, The Continent frequently features publications related to history. The narratives about the past in the platform are presented either through individual profiles or through films or music groups. Historical narratives are often presented to readers as a retrospective analysis of current news such as exhibitions, deaths or anniversaries. In addition to presenting historical information about heritage, The Continent also strives to showcase the cultural, social, and etymological wealth of Africa

in its publications. It aims to offer readers comprehensive knowledge in these areas, going beyond a mere historical narrative.

It has been observed that a significant portion of the historical writings focus on individual profiles. When discussing individuals, their connection to current events is explored and criticisms of the past is made. The Continent has prepared special files on various topics such as African flags, local languages spoken on the continent and the history of firearms. Additionally, the platform incorporates alternative perspectives on Africa's history through books like *Born in Blackness* and readings that involve historical photographs. These articles were written about current developments and provided the reader with the historical background. These included the death of Queen Elizabeth, the underground wealth of the KDC and attacks on black people in the USA.

The Continent introduces readers to the present and past of Africa's major historical sites, highlighting that many of today's tourist attractions were once colonial centers. The Continent has featured the colonial activities of the United States, the United Kingdom, Belgium, and Germany in Africa to varying degrees and has adopted a critical perspective.

It is evident that The Continent primarily aims to inform and raise awareness among its readers through historical texts and visuals. It is observed that The Continent does not exhibit any religious bias or inclination. Instead, it adopts a Pan-Africanist perspective, which holds significant importance in African history. With its bulletin publications on WhatsApp, The Continent brings a fresh perspective to African media and continues its publications as an important exemplary organization, providing content related to historical pasts.

References

- Arinaitwe, A. (2020). The return of Buganda's luxurious royal Phantom, *The Continent* ISSUE 24. October 10 2020 Page 10, https://www.thecontinent.org/files/ugd/287178_d55dc1f6f1914d7fab15079fd9df7e46.pdf, Access Date: June 7, 2023.
- Allison S. and Seiboko, R. (2020). Saving southern Africa's oldest languages, *The Continent* ISSUE 14. July 18 2020, s.11-15. https://www.thecontinent.org/files/ugd/287178_b242b1e9ecca4bbb9d4c39ef4fd3a2dc.pdf, Access Date: June 7, 2023.
- Allison, S. (2022). This book will change the way you think about world history, *The Continent* issue 100. september 17 2022, s.20-21, https://www.thecontinent.org/files/ugd/287178_8bc0b30722ae466cadbb78eb50536976.pdf, Access Date: June 8, 2023.
- Bassompierre, L. (2020). When will a woman be president of Côte d'Ivoire?, *The Continent* ISSUE 23. October 3 2020, s.22., https://www.thecontinent.org/files/ugd/287178_99e72a1ba6d748e6a239b08bdf1c32ac.pdf, Access Date: June 8, 2023.
- Cheeseman, N. and Sishuwa, S. (2021). The last of Africa's philosopher kings, *The Continent*, Issue 50, June 19 2021, s.9-11. https://www.thecontinent.org/files/ugd/287178_378746015e44481d9d796fe46f517381.pdf, Access Date: June 8, 2023.
- Donkor, A. (2023). Journey to the Seychelles Islands, *The Continent* issue 113. January 28 2023, s.22-25. https://www.thecontinent.org/files/ugd/287178_cdd131e2483e474697097840d75fe865.pdf, Access Date: June 8, 2023.
- Edward-Ekpu, U. (2022). How Africa got guns. *The Continent* | issue 97. August 27 2022 25, s.24-25 https://www.thecontinent.org/files/ugd/287178_81fc608f78f342a98fe71ea5592a74ba.pdf, Access Date: June 6, 2023.

- French, H. W. (2023). Chasing slavery's ghosts, *The Continent*, Issue 111. January 14 2023, s.12-17
https://www.thecontinent.org/files/ugd/287178_cdb4fd6bad4c480c8e9a0dbaf4a0eeba.pdf,
Access Date: June 8, 2023.
- Feltham, L. (2022). A glimpse into the life of the richest human of all time, *The Continent* | issue 96.
August 20 2022, 22-25,
https://www.thecontinent.org/files/ugd/287178_f75b144f1f834538b1e2ae649b842dda.pdf,
Access Date: June 6, 2023.
- Global Affairs, (2023). *The Continent: Changing the Game in African Media*, May 4, 2023,
<https://globalaffairs.org/commentary-and-analysis/podcasts/africans-africans-rise-innovative-news-media-africa>, Access Date: June 7, 2023.
- International Press Institute. (2023). How Africa's *The Continent* is filling a market gap of 1.2 billion people, Jan 27, 2023, <https://ipi.media/africas-the-continent-fills-market-gap-of-1-2-billion-people/>, Access Date: June 8, 2023.
- Küçükaltan, E. (2023). Birleşik Afrika Mücadelesi, Nobel Akademi.
- Lawal, S. (2020). Red, green and gold, *The Continent* ISSUE 9. June 13 2020, s.17-21.
https://www.thecontinent.org/files/ugd/287178_9bb2fb24f84b465da1a5e8934b142444.pdf,
Access Date: June 6, 2023.
- Mallinson, T. (2020). Maaza Mengiste on writing, war and manipulating history, *The Continent* ISSUE 29. November 14 2020, s. 25-26
https://www.thecontinent.org/files/ugd/287178_3a6c84bc86f848df8c31d9e68e389f64.pdf,
Access Date: June 5, 2023.
- Majiri, B. & Etemiku, O. (2022). Benin City, *The Continent* issue 73. January 29 2022, s.20-21
https://www.thecontinent.org/files/ugd/287178_15db6a660468480d820e505b620ff1a7.pdf,
Access Date: June 7, 2023.
- Melber, H. (2021). How (not) to come to terms with genocide, *The Continent* |issue 51. June 26 2021 s.21-22,
https://www.thecontinent.org/files/ugd/287178_f48424d49e234b6b972fd714175b334b.pdf,
Access Date: June 5, 2023.
- Mükke, L. Offiong, A. V. (2020). The archaeology thieves, *The Continent* ISSUE 26. October 24 2020, s.14-21,
https://www.thecontinent.org/files/ugd/287178_dc4eb732ca6b467182dbc2600b0477e7.pdf,
Access Date: June 5, 2023.
- Mwine-Mugaju, M. (2020). The many faces of Idi Amin, October 24 2020 Issue No. 26
<https://mg.co.za/africa/2021-02-27-the-many-faces-of-idi-amin/>, Access Date: June 12, 2023.
- Naiman Lab, (2021). <https://www.niemanlab.org/2021/08/we-are-just-focused-on-being-where-readers-are-pan-african-weekly-the-continent-publishes-directly-and-only-on-whatsapp-and-signal/>, Access Date: June 7, 2023.
- Nyathi, H. (2023). The dictator's daughter who grew up in North Korea, *The Continent* issue 122. April 29 2023, s.28.,
https://www.thecontinent.org/files/ugd/287178_e0e4bf6797f8463590d4da43a488615b.pdf,
Access Date: June 13, 2023.
- Olasoji, T. (2020). Remembering the original Super Eagles, *The Continent* ISSUE 8. June 6 2020, s.19,
https://www.thecontinent.org/files/ugd/287178_991d3d6755244360998b2b0bbc20bb5c.pdf,
Access Date: June 13, 2023.
- Onyango, S. (2021). A forbidden romance in 1950s Zanzibar, *The Continent* issue 62. October 2 2021, s.21.
https://www.thecontinent.org/files/ugd/287178_73b30412bbfc4a5e938369171e961027.pdf,
Access Date: June 15, 2023.
- Okiche, W. (2022). Silverton Siege – a glossy but glossed-over apartheid flick, *The Continent* issue 83. May 7 2022, s.25-27
https://www.thecontinent.org/files/ugd/287178_e326d8a32d65453b93a501a38b92cb86.pdf,
Access Date: June 15, 2023.

- Oliver, L. (2021). How publishers are engaging new audiences on messaging apps in the Global South, 2nd March 2021, <https://reutersinstitute.politics.ox.ac.uk/news/how-publishers-are-engaging-new-audiences-messaging-apps-global-south>, Access Date: June 7, 2023.
- Orakçı, S. (2021). “Ütopya ve Gerçeklik Arasında Afrika’da Birlik Arayışları: Pan-Afrikanizm”, Araştırma 138 İNSAMER Rapor 138.
- Penney, J. (2021). Rewriting the myth of Mansa Musa, The Continent ISSUE 38. February 20 2021, s. 11-12
https://www.thecontinent.org/files/ugd/287178_fb19dbd2455c485a9876c6e86a7e4fa1.pdf,
Access Date: June 6, 2023.
- Peet, R. (2023). The secret Congolese mine that ended the second world war – and inspired Wakanda, The Continent | issue 120. march 18 2023, s.21-22.
https://www.thecontinent.org/files/ugd/287178_015e5f71ce4342da9339f760fd9e9a67.pdf,
Access Date: June 11, 2023.
- Rupiah, K. (2022). A certain amount of madness, The Continent issue 82. april 9 2022, s.15-16,
https://www.thecontinent.org/files/ugd/287178_99edd25a3eb0474aa23887687c4c543e.pdf,
Access Date: June 11, 2023.
- Silva, C. (2021). Welcome to Benguela, The Continent 23 issue 59. september 11 2021, s.23-25.,
https://www.thecontinent.org/files/ugd/287178_d4037acbefbc43aebb3983b703bf581d.pdf,
Access Date: June 11, 2023.
- Taipei Times, (2022). S Africans put out WhatsApp newspaper, Sat, Jan 15, 2022 page6
<https://www.taipetimes.com/News/world/archives/2022/01/15/2003771433>, Access Date: June 11, 2023.
- The Adamela Trust. (2023). <https://www.adamela.org>, Access Date: June 11, 2023.
- The Continent, (2020). Amadou Diallo’s legacy lives, The Continent ISSUE 12. July 4 2020, s.21,
https://www.thecontinent.org/files/ugd/287178_3895ddf3750142198ea47a3a87965093.pdf,
Access Date: June 12, 2023.
- The Continent, (2020). Happy Birthday, Nigeria!, The Continent ISSUE 23. October 3 2020,
https://www.thecontinent.org/files/ugd/287178_99e72a1ba6d748e6a239b08bdf1c32ac.pdf,
Access Date: June 12, 2023.
- The Continent, (2021). Andrew Arinaitwe in Buganda, The Restoration: Buganda’s royal tombs return, The Continent | issue 66. november 27 2021, s.21-23.
https://www.thecontinent.org/files/ugd/287178_162e6588b00e40538717bf2388a8b7a6.pdf,
Access Date: June 12, 2023.
- The Continent, (2022). British colonialism killed 50-million Indians in 40 years The Continent | issue 109. december 10 2022 s.3
https://www.thecontinent.org/files/ugd/287178_ce06d5d0b69b4c639cda22ae1ba4478e.pdf,
Access Date: June 12, 2023.
- The Continent, (2022). The Benin Bronzes were stolen 125 years ago, The Continent 8 issue 76. february 26 2022, s.8,
https://www.thecontinent.org/files/ugd/287178_672b1c5b9d3d4c75a27f301b60c3cc6c.pdf,
Access Date: June 13, 2023.
- The Continent, (2022). The sun sets on the queen’s long, long reign, The Continent | issue 99. september 10 2022, s.7.
https://www.thecontinent.org/files/ugd/287178_491e0966de334083a183c0a0334a46c2.pdf,
Access Date: June 12, 2023.
- The Continent, (2022). Sorry seems to be the hardest word, The Continent | issue 88. june 11 2022 s.9
https://www.thecontinent.org/files/ugd/287178_223c57b37de04b63a221bfe7aff52821.pdf,
Access Date: June 12, 2023.
- Tolsi, N. (2023). One man, two crimes against humanity, The Continent | issue 124. may 13 2023 s.16.
https://www.thecontinent.org/files/ugd/287178_9c2874de6c184463b8c39f19f0914d53.pdf,
Access Date: June 7, 2023.

Journal of Social Sciences of Mus Alparslan University

anemon

Derginin ana sayfası: <http://dergipark.gov.tr/anemon>

Araştırma Makalesi • Research Article

Afrika’da Göç ve Zenofobi: Güney Afrika Cumhuriyeti Örneği

Migration and Xenophobia in Africa: Case Study Of The Republic of South Africa

Zühal Diler*, Esmâ Karadağ**

Öz: Göç olgusu, insanlık tarihi kadar eski bir kavramdır ve sosyoekonomik ve kültürel bağlamda daha iyi şartlarda yaşamak isteyen insanların yer değiştirmesi olarak açıklanabilir. Afrika kıtasında özellikle Avrupa ülkelerine olan dış göç kadar kıta içi göç de gerçekleşmektedir. Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere göç, tehlikeli boyutlarda yabancı düşmanlığına neden olabilmektedir. Özellikle Güney Afrika’daki yeterli istihdamı sağlamayan ekonomi sebebiyle Zenofobik şiddet spazmları, ülkenin karşı karşıya olduğu ciddi problemlerden bir tanesidir. Bu makale göçün genel olarak Afrika’daki durumuna değinerek, Güney Afrika Cumhuriyeti’ndeki nedenleri ve sonuçlarına odaklanmaktadır. Çalışma, nitel ve nicel verilerden yararlanılarak, deskriptif vaka analizi yöntemiyle Güney Afrika’daki göç sonucu ortaya çıkan yabancı düşmanlığının ekonomik, tarihi, sosyolojik ve psikolojik altyapısını ele almıştır. Ayrıca, Güney Afrika hükümetinin göçü ve bunun sonucunda ortaya çıkan yabancı düşmanı şiddeti kontrol etmedeki başarısızlığında hem apartheid mirasının hem de kurumsal sorunların etkisini ele almaktadır. Çalışma aynı zamanda göçmenlerin çokça vurgulanan yerel halkın işlerini elinden çaldığı retoriğinin aksine ülkeye ekonomik olarak olumlu yönde katkısının altını çizmektedir.

Anahtar Kelimeler; Göç, Zenofobi, Afrofobi, Afrika, Güney Afrika.

Abstract: The phenomenon of migration is a concept as old as human history and can be explained as the relocation of people who want to live in better conditions in the socioeconomic and cultural context. In Africa, intra-continental and external migration occurs, especially to European countries. Migration to developed and developing countries can lead to dangerous levels of xenophobia. Especially in South Africa, spasms of xenophobic violence due to an underemployed economy are one of the serious problems facing the country. This article focuses on the causes and consequences of migration in the Republic of South Africa, with an emphasis on the situation of migration in Africa in general. The study examines the economic, historical, sociological, and psychological background of xenophobia arising from migration in South Africa by using qualitative and quantitative data and descriptive case analysis method. It also addresses the impact of both the apartheid legacy and institutional problems on the failure of the South African government to control migration and the resulting xenophobic violence. The study also underlines the positive economic contribution of migrants to the country, as opposed to the much-emphasised rhetoric that they steal jobs from the local population.

Keywords; Migration, Xenophobia, Afrophobia, Africa, South Africa.

* Dr., Serbest Araştırmacı, zuhal_5252@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-0028-3085

** Doktora Öğrencisi, (Cape Town Üniversitesi, Güney Afrika Cumhuriyeti Misafir Araştırmacı, Leiden Üniversitesi, Hollanda), e.karadag@asc.leidenuniv.nl, ORCID: 0000-0002-3516-7260

Cite as/ Atıf: Diler Z. & Karadağ E. (2023). Afrika’da Göç ve Zenofobi: Güney Afrika Cumhuriyeti Örneği, *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(Afrika), 31–45. <http://dx.doi.org/10.18506/anemon.1303313>

Received/Geliş: 26 May/Mayıs 2023

Düzeltilme/Revised form: 21 August/Ağustos 2023

Accepted/Kabul: 05 September/Eylül 2023

Published/Yayın: 30 September/Eylül 2023

Giriş

Dünyadaki ana göç koridorlarının çoğunun Afrika'da bulunması dikkat çeken bir noktadır. Afrika'nın göç verileri incelendiğinde; çok sayıda göçmenin hem kıta içerisinde hem de kıta dışında yoğun hareketlilik gösterdiği görülmektedir. 2019 yılı nüfus verileri, 21 milyonun üzerinde Afrikalının başka bir Afrika ülkesinde yaşadığını göstermektedir. 2015 yılında 18,5 milyon Afrikalının kendi ülkesi dışında yaşadığı tahmin edilmekteyken, güncel veriler ülke dışına olan göçte ciddi artış yaşandığını göstermektedir. Aynı dönemde kıta dışında yaşayan Afrikalıların sayısında da artış gözlenmiştir. 2015 yılında 17 milyon olan rakam 2020 yılında 19,5 milyona yükselmiştir (IOM, 2022).

Ülkesinde ekonomik açıdan sıkıntı yaşayıp, daha iyi şartlara ulaşmak isteyen kişiler ülkelerini terk edip ekonomik olarak daha güçlü olan ülkelere göç etmektedir. Afrika ülkelerinin sahip olduğu göç koridorları, kısmen sömürgecilik sonrası ilişkiler ve yakınlık sebepleri ile; Tunus, Cezayir, Fas gibi Kuzey Afrika ülkeleri ile İtalya, İspanya ve Fransa gibi ülkeler arasında bulunmaktadır. Çatışma sebebiyle gerçekleşmiş büyük çaplı yerinden edilme sonucunda oluşan göç koridorları ise Güney Sudan ile Uganda ve Somali ile Etiyopya arasında gerçekleşmiştir.

Göç koridorlarının yanı sıra gelişmiş büyük çaplı iş koridorlarından bahsetmek de mümkündür. Körfez Ülkeleri'ne uzanan bu koridorlar Mısır ile Suudi Arabistan ve Birleşik Arap Emirlikleri arasındaki koridorlardır. Afrika'daki en büyük ikinci iş koridoru Burkina Faso'dan Fildişi Sahilleri'ne uzanan koridordur.

Çoğunlukla, artan göç hareketleri ile birlikte, göçmen ve mültecilere karşı yabancı düşmanı "zenofobik" hareketler gerçekleşmeye başlamıştır. Zenofobiyi politik ve ekonomik istikrarsızlık ile ilişkilendirmek mümkündür. Zenofobi yani yabancı düşmanlığı, ülkeye giriş yapan yabancıların, göç edilen ülke insanları tarafından, ekonomik kaynakların ve imkanların olumsuz etkileneceği düşüncesi ile gelen kişilere karşı tehdit gözüyle bakması ve korku öznesi olarak görülmesidir. Bu bakış açısı, göç ile gelen kişilere karşı önyargı ile davranmayı beraberinde getirmektedir. Göç edilen ülke içerisinde, ekonomik kaynaklara erişimde yaşanan rekabet, beraberinde göç ile gelen gruba karşı önyargılı tutumların artmasına neden olmaktadır. Blalock (1967)'a göre bireyler tehlikede olduklarını hissetmekte ve dışarıdan gelen gruba karşı olumsuz tutumlar sergileyebilmektedir.

Bu çalışmada, Afrika genelinde iç göç olgusunun nedenleri ve sonuçları ele alınmakta ve örnek olay olarak Güney Afrika Cumhuriyeti'nde göçün en önemli sonuçlarından biri olan yabancı düşmanlığı incelenmektedir. Güney Afrika Cumhuriyeti'ndeki yabancı düşmanlığının ekonomik, tarihi ve psikolojik nedenleri irdelenmiştir. Çalışma kapsamındaki ilgili literatür taranmış olup, araştırma deskriptif vaka analizi yöntemiyle, sosyal inşacı bakış açısı ile analiz edilmiştir. Nihayetinde ülkedeki popülist söylemin kullandığı retoriğe karşı, veriler ışığındaki realite ortaya konmaya çalışılmıştır.

1.Afrika'da Yaşanan Göçlerin Genel Nedenleri

Kolonyalist güçlerin varlığı ve iç savaşların getirdiği en önemli sonuçlardan bir tanesi Afrika'dan Avrupa'ya göçlere neden olmasındır. Afrika kıtası içerisinde en çok göç veren bölge Kuzey Afrika'dır. Afrika'dan Avrupa'ya yaşanan göçün temel nedeni işsizlik olarak belirlenmiş olup, açlıktan kurtulma güdüsü ile göç ettikleri ülkenin refah seviyesi, göçmenler tarafından güvenlik durumundan daha fazla önemsenmektedir (Seki & Bektaş, 2018). Aynı şekilde politik sıkıntılarının yaşandığı ya da savaşın hüküm sürdüğü ülkelerde, insanlar güvenlikleri açısından başka ülkelere göç etmektedir.

Kuzey Afrika'dan Avrupa'ya geçmeye çalışan göçmenler iki rotayı tercih etmektedirler. Birincisi, Libya ve Tunus üzerinden İtalya'ya, ikincisi ise Fas ve Cezayir üzerinden İspanya'ya olacak şekilde gerçekleşmektedir. 2020 yılında yaşanan pandemiye rağmen göçmen sayılarında büyük artış yaşanmıştır, her iki güzergâh vasıtasıyla Avrupa'ya geçen göçmen sayıları %86 artmıştır (IOM, 2022). İtalya'ya ulaşan Orta Akdeniz rotasını en fazla kullananlar Tunuslular olmuştur. Her iki güzergâh üzerinde de çok sayıda göçmen hedefledikleri ülkeye ulaşmadan yolculukları ölümle sonuçlanmıştır. 2020 yılında 1.500'den fazla kişinin Batı ve Kuzey Afrika'dan İspanya, Malta ve İtalya'ya göç ederken denizde öldüğü ya da kaybolduğu bilinmektedir (IOM, 2022).

Çeşitli itici faktörlerin ortaya çıkardığı göç akınları, Orta Afrika ve Batı Afrika’da yoğun olarak yaşanmaktadır. Bölgede özellikle mevsimlik, sezonluk veya daimi olmak üzere iş gücü göçü görülmektedir. Bu göçler genellikle Nijer ve Mali gibi ülkelerden Gana ve Fildişi Sahilleri’ne doğru olmaktadır. Göçmen işçilerin çoğunluğu ev hizmetleri, tarım hizmetleri, gayri resmi sektör gibi az vasıflı işlerde istihdam edilmektedir (Devillard vd., 2015). Bölge içi göçün yaygın olmasının nedenlerinden bir tanesi Batı Afrika Devletleri Ekonomik Topluluğu (ECOWAS) üyeleri arasında vize istenmemesidir.

Yerinden edilme olgusu, Afrika içerisinde en önemli diğer göç sebebi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bölgede yaşanan siyasi sorunlar, toplumsal ve etnik çatışmalar, Boko Haram Örgütü¹ ve buna bağlı olarak yaşanan şiddet ve çatışmalar, bölgedeki çoğu ülkenin ve ülke içi ya da sınır ötesi birçok göçmenin olumsuz etkilenmesine ve göç hareketlerine neden olmuştur. Terör faaliyetlerinin olduğu ülkelerde bulunan çok sayıda mülteci ve sığınmacıya ise komşu ülkeler ev sahipliği yapmaktadır. Orta ve Batı Afrika’daki birçok ülke uzun yıllardır yerinden edilmiş nüfusa ev sahipliği yapmış ve yerinden edilen nüfusa sahip olma oranları oldukça yüksek ülkeler olmuşlardır. Bu göçmen nüfusa en fazla ev sahipliği yapan ülkeler; Güney Sudan, Sudan, Demokratik Kongo Cumhuriyeti, Uganda, Etiyopya, Somali, Orta Afrika Cumhuriyeti, Eritre, Burundi, Kenya’dır (IOM, 2020). Örneğin, Demokratik Kongo Cumhuriyeti 2018 yılının sonunda yarım milyonu aşkın mülteciye ev sahipliği yapmış, birçok ülke insanı için de göç edilen temel ülke olmuştur (IOM, 2020).

Doğu ve Güney Afrika bölgelerindeki kontrol altına alınamayan çatışmalar, siyasi ve toplumsal şiddet, barışın temelini sarsan etmenler bölgedeki ülkelerin çoğunu etkileyerek buralardaki insanların yerlerinden edilmeleri ile sonuçlanmıştır. Bu bölgelerdeki iç göçün temel nedenlerinden bir diğeri ise yüksek ve düşük vasıflı işgücüne olan yüksek talep sonucu oluşmuştur (IOM, 2020). Doğu ve Güney Afrika, uzun yıllardır içerden ve dışardan gelen göçmenlerin tercih ettikleri başta gelen bölgelerden olmuştur. Bölgede devam eden yoğun göç hareketleri, karmaşık göç akınlarına sahip olmakla birlikte, alt bölgelerdeki bu göç hareketlerinin temelinde sosyoekonomik nedenler, çatışmalar, siyasi faktörler gibi birçok itici faktör bulunmaktadır.

Bir diğer göç sebebi ise iklim değişikliği ve afetlerdir. Yaşanan şiddetli kuraklık ve dengesiz biçimde artan yağış miktarları çeşitli afetlere neden olmuş ve bu durum insanların yer değiştirmelerinde etken olmuştur. 2018 yılında kuraklıktan kaynaklanan yer değiştirmelerin sayısı 850.000’in üzerinde seyretmiştir (IDMC, 2018). Bu tarz göçe zorlayıcı etkenler, zenofobinin ortaya çıkmasına neden olmaktadır (Aydın, 2019).

2.Göç ve Zenofobi İlişkisi

Ulusal sınırlar içinde de uluslararası ölçekte de olsa göç hareketi, varış noktasına uyum sağlama bağlamında çeşitli sorunlara yol açabilmektedir. Bu durum, göç edilen mekana alışma konusunda bir uyum sorunu olabileceği gibi kültürel, psikolojik, politik, ekonomik ya da daha farklı boyutları da olan bir uyum sorunu olabilmektedir (Anık, 2022). Göç sonrasında göçmenler ve göç ettikleri ülkelerdeki diğer kültürel gruplar arasındaki iletişim, göçmen birey ve gruplar ile ev sahibi ülkelerin benimsedikleri stratejilere bağlı olarak değişebilmekte ve bu noktadaki kültürel etkileşim düzeyi de bu açıdan farklılıklar barındırmaktadır. Kültürel uyum konusundaki stratejilerin bir yönü göçmenlerle ilgiliyken, diğer yönü de ev sahibi ülkenin bu konudaki düzenlemeleri ve göçmenlere karşı sergilenen tavrı ile ilgilidir. Ayrıca ana toplumu temsil eden ve kültürel açıdan baskın olan grup ile ülke içindeki diğer kültürel grupların stratejileri konusunda bölgesel ve küresel gelişmeler ışığında uluslararası göçler önem arz etmektedir. Göç süreci sonrasında ev sahibi ülkedeki baskın kültürle olan temasın farklı aşamaları ya da sonuçları olabilmektedir (Anık, 2022). Göçmen ile yerel halk arasında yeni oluşan ilişki ve iletişim biçimleri makro açıdan toplumu, mikro açıdan ise göçmenlerin yaşamlarını etkilemektedir. Yerel halkın

¹ Ülke kaynaklarının dağılımındaki adaletsizlik beraberinde yükselen şiddeti getirmekte ve bu durum bir terör örgütünün ihtiyaç duyduğu tüm şartların Nijerya’nın kuzeyinde mevcut olduğu gerçeğini gözler önüne sermektedir. 2002 yılında kurulan Boko Haram’ın ülkedeki zafiyetlerden yararlandığı, Müslümanlarla Hıristiyanlar arasındaki sorunları derinleştirdiği, ülkedeki federal ve yerel yönetimleri itibarsızlaştırdığı görülmektedir. Boko Haram’ın terör saldırılarının yanı sıra Nijerya güvenlik güçlerinin, ülkenin kuzeyindeki sivillere yönelik uyguladığı şiddet ve yargısız infazlar, kaygıları artırmaktadır (Şen vd., 2018).

göçmenlere yönelik farklılaştırıcı tutum ve davranışları, göçmenlerin toplumla uyum içinde yaşamalarının önünde engel teşkil etmektedir (Uçar, 2020).

Etnisitenin ortaya çıkması için toplulukların birbirleriyle asgari bir temasının olması gerektiği ve birbirlerinin fikirlerini, kültürel açıdan diğerlerinden farklı olarak algılamalarının zorunlu olduğu ifade edilmektedir (Eriksen, 2004). Etnisite, karşılıklı ilişkiler sonucunda şekillenmektedir. Küreselleşmeyle birlikte de daha fazla grubun birbirleriyle temasının artması kaçınılmazdır. Çünkü küreselleşme etnik grupların hareketliliğini artırarak yeni diasporaların oluşumuna zemin hazırlamaktadır (Anık, 2022).

Küresel ölçekte zenofobi, yoğun göç hareketlerinin ulus devleti çoğu kez biçimlendirdiği toplumsal yapıya karşı bir tehdidin olduğu algısı neticesinde görülmektedir. Kökeni dışarı olduğu düşünülen bir toplumu davranış, tutum ve önyargılar temelinde reddetmek, kötülemek ve dışlamak milliyetçilik ile yabancı düşmanlığı arasındaki korelasyonu göstermektedir (Miller, 2018, s. 2, akt., Karakaya, 2022).

Zenofobi, Yunanca yabancı anlamına gelen “xenos” ve korku anlamına gelen “phobos” kelimelerinden türetilmiştir (Arogundade, 2008, s. 171, akt., Uçar, 2020). Zenofobi kavramsal olarak ele alındığında bazı araştırmacılar bu kavramı “antipati, korku ve nefret” şeklinde, diğerleri ise belirgin bir “düşmanlık” olarak ele almaktadır (Bozdağ & Kocatürk, 2017). İlk defa 19. yüzyılda kullanılmaya başlayan zenofobi günümüzde içinde nefret, ırkçılık ve düşmanlık barındıran bir kavram olarak bilinmektedir. Bir grup veya bir kitleye karşı gösterilen tepkisellik üzerinden tanımlanan zenofobi, nefretle yakın bir anlam içermektedir (Karakaya, 2022). ILO, IOM ve OHCHR (2011, s. 2) zenofobiyi, “topluluk, toplum veya ulusal kimliğe ‘yabancı’ oldukları algısına dayalı olarak kişileri reddeden, dışlayan ve çoğu zaman kötüleyen tutumlar, önyargılar ve davranışlar” olarak tanımlar. Bu bağlamda zenofobi, yabancından korkma ya da yabancı düşmanlığı olarak tanımlanabilir.

Avrupa Konseyi’nin Bakanlar Komitesi tarafından yayınlanan raporunda “nefret söylemi” kavramsal olarak, ırkçı nefreti, yabancı düşmanlığı, Yahudi düşmanlığı veya azınlıklara, göçmenlere ve göçmen kökenli insanlara yönelik saldırgan ulusalcılık ve etnik merkezilik, ayrımcılık ve düşmanlık şeklinde tanımlanmaktadır. Dinsel hoşgörüsüzlük de dahil olmak üzere hoşgörüsüzlüğe dayalı başka nefret biçimlerini yayan, kışkırtan, teşvik eden veya meşrulaştıran her türlü ifade biçimi olarak tanımlanmaktadır (Weber, 2009, s. 3, akt., Karakaya, 2022).

İrkçılık ise genellikle belirli bir azınlığın veya marjinalize edilmiş bir etnik grubun üyesi olduğu gerekçesiyle bir birey, topluluk veya kuruluş tarafından bir veya daha fazla belirli gruba karşı önyargı, ayrımcılık veya düşmanlık olarak tanımlanır. Konuya özellikle Afrikalılar açısından bakacak olursak, “siyah” ile “korku” arasında psikolojik bir bağ olduğu tespit edilmiştir (Uçar, 2020). Bu yüzden Afrika bağlamında yabancı düşmanlığı daha çok “Güney Afrikalılar kimlik kriziyle alakalı” bir Afrofobi olarak anılır (Lamola, 2018, s. 90). Tshaka (2016) bu nedenle Güney Afrika’daki yabancı karşıtlığının zenofobi olarak değil, Afrofobi olarak isimlendirilmesi gerektiğini söylemektedir. “Yabancı düşmanlığı ötekiden korkmaktır; Afrofobi ise belirli bir ötekiden –Limpopo Nehri’nin kuzeyindeki siyah ötekiden– korkmaktır. Genel olarak yabancılar ana hedef olsaydı, yabancı karşıtı olanlar hiç şüphesiz tüm yabancıları arar ve bu ülkede hoş karşılanmadıklarını duyururlardı” demiştir. Bunun nedenlerinden birisi, birçok İktisadi İşbirliği ve Kalkınma Teşkilatı (OECD) ülkesinin tüm dünyadan göçmenlere ev sahipliği yaparken, gelişmekte olan ülkelerdeki çok sayıda göçmenin kendi bölgelerinden gelmesidir (OECD/ILO, 2018, s. 21). Örneğin, Canham’a (2022) göre Güney Afrika Cumhuriyeti’nde yabancı her zaman Afrikalıdır.

3.Güney Afrika Cumhuriyeti’ndeki Yabancı Düşmanlığı

Tarihsel servet eşitsizlikleri, az gelişmişlik, yoksulluk ve işsizliğin yanı sıra yeterli istihdam yaratmayan bir ekonomi, hayatta kalmak için çoğu zaman tek seçeneğin taşınmak olduğu anlamına gelmektedir (ACMS, 2019). Örneğin Dünya Bankası’nın 2022 raporuna göre Botswana, Esvatini, Lesotho, Namibya ve Güney Afrika’nın oluşturduğu Güney Afrika Gümrük Birliği (SACU) ülkeleri, dünyanın en eşitsiz bölgesini oluşturmaktadır. Göçmenler Güney Afrika’daki ülkelerde, özel mülklerinin tahrip

edilmesine, yaralanmalı olaylar yaşamaya ve ölümlerle sonuçlanan olaylara git gide daha fazla maruz kalmaya başlamıştır (Şekil 1).

Şekil 1: 5 Haziran 2018’de Mozambik’in Naunde Köyü’nde Evlerden Bazıları Yakılmıştır (Human Rights Watch, 2018).

Düşmanlıktan kaynaklanan saldırılar ve yeni silahlı grupların ortaya çıkışı, yaşanan göçler üzerinde oldukça etkili olmuştur (IOM, 2020). Örneğin Al-Sunna wa Jama’a olarak bilinen silahlı grup Mozambik’in kuzeyinde etkili bir tehdit unsurudur ve yüzlerce insanı evlerini terk etmeye zorlamıştır. Yabancı uyruklu olarak bilinen insanların evlerini yakıp yıkıp, yer değişikliğine zorlamıştır. Saldırılar sonucunda başka Afrika ülkesine mensup çok sayıda insan öldürülmüştür (Human Rights Watch, 2018) (Şekil 2).

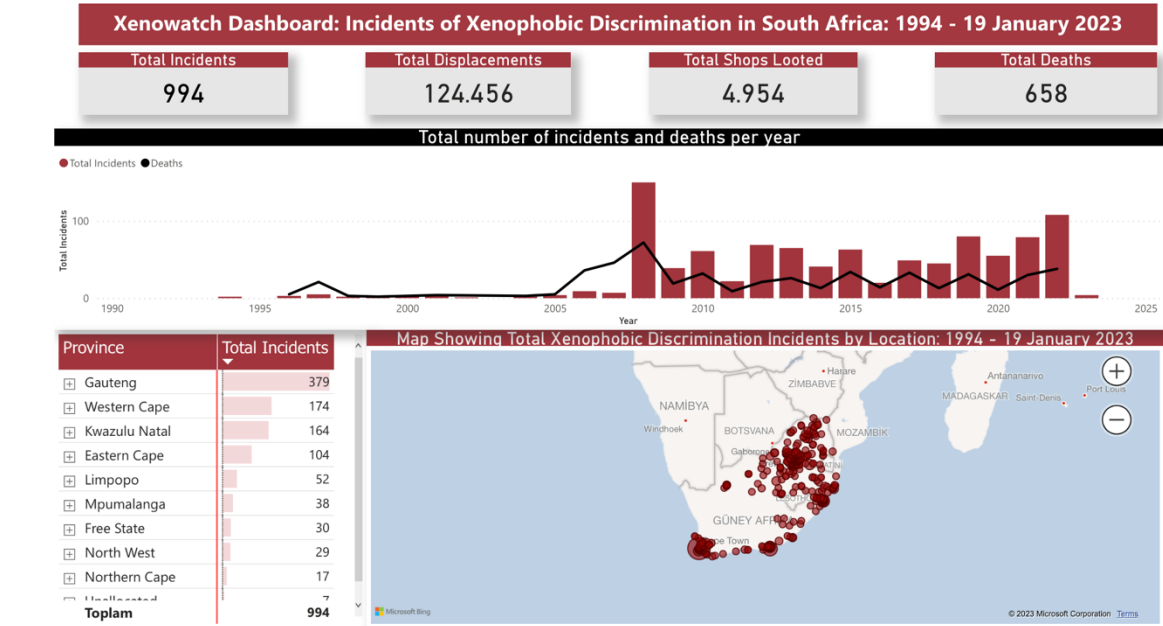

Şekil 2: Cabo Delgado, Macomia’daki Naunde Sakinleri, 5 Haziran 2018’deki Silahlı Saldırının Ardından Köylerini Terk Etmişlerdir (Human Rights Watch, 2018).

Güney Afrika Cumhuriyeti'nde ise ulusal düzeyde gerçekleşen zenofobi ülkenin yüzleştiği çok ciddi sorunlardan bir tanesidir. Bu şiddetli zenofobik ataklar apartheid sonrası Güney Afrika'ya "dünyadaki kabul edilemez şiddet toplumlarından biri statüsünü" kazandırmıştır (Lamola, 2018, s. 73). Olayların en sık yaşandığı bölgeler ise genellikle, bölgede yaşanan yüksek suç oranlarının ve işsizlik oranlarının artışında yabancı uyruklu insanların sorumlu tutulduğu, ekonomik seviyenin düşük olduğu mahallelerdir (IOM, 2020).

Yabancı karşıtı duygular 1994 demokratik seçimlerinden önce belli olup, sonraki yıllarda ise yoğunluğu artmıştır (Everatt, 2011, s. 9). Kasıtlı olarak yabancı uyrukluları hedef alan şiddetin izleri 1994 yılında Gauteng'de bir trende üç Orta ve Batı Afrikalının linç edilmesine kadar uzanabilir. İşsiz Güney Afrikalıların çeşitli seferberlikleri yabancılara yönelik şiddetle ilişkilendirilirken, özellikle ilçelerde yerleşik Bangladeşli, Çinli ve Somalili spaza (gayri resmi marketler) esnafını hedef alan düşük yoğunluklu bire bir şiddet de gerçekleşmiştir (Crush vd., 2015 akt., OECD/ILO, 2018, s. 55).

2008'de ise Afrikalı yabancılara yönelik seferberlik ve şiddet farklı bir boyut kazanmıştır. Başlangıçta Johannesburg'un Alexandra ilçesindeki bir konut anlaşmazlığının ateşlediği, ülkenin kentsel alanlarında bir ay süren bir dizi isyanın ardından 62 kişi öldürülmüş, yaklaşık 700 kişi yaralanmış ve 150.000 kişi evsiz kalmış ve yerinden edilmiştir (Landau, 2012, s. 55; Everatt, 2011, s. 8). 2015 yılında zenofobi kaynaklı gerçekleşen eylemlerde silahlı saldırılar yine artmış, insanların mal ve mülkleri yağmalanmıştır. Ölümle sonuçlanan olaylar 2019 yılında da devam etmiştir.

Şekil 3: 1994 – 2023 Yılları Arasında Güney Afrika Cumhuriyeti'nde Meydana Gelen Yabancı Düşmanlığı Olayları (Kırmızı Sütunlar Toplam Olayları, Siyah Çizgi Ölümle Sonuçlanan Vakaları Göstermektedir). (Kaynak: African Centre for Migration & Society (ACMS), 2023. <http://www.xenowatch.ac.za/statistics-dashboard/>)

Yabancı düşmanlığının sosyal olarak adil olduğuna ikna olmuş Güney Afrikalıları için apartheid (ırk ayrımcılığı) mirasının üstesinden gelmek, kaynakları ve fırsatları bundan en çok zarar gören vatandaşlara yeniden yönlendirmek anlamına gelmektedir. Onlara göre, ülkenin zenginliğini ve kentsel alanı "ötekilerle" paylaşmak, meyve vermesi çok yavaş olan bir dönüşüm gündemini boşa çıkarmaktan başka bir işe yaramamaktadır (Landau, 2018). Buna örnek olarak, Adam ve Moodley (2014) ampirik veriye dayalı çalışmalarında genç Güney Afrikalıların, daha çalışkan, daha eğitilmiş ve teknik olarak daha yetkin olarak tanımlanan yabancı uyruklu kişilere karşı aşağılık duygusuna sahip olduklarını

belirttiğini ortaya koyan bir sonuç bulmuşlardır. Araştırmaya katılan örneklemin %28'i yabancıların kesinlikle ülkelerine yerleşmesine müsaade edilmemesi gerektiğini ifade ederken, %18'i saldırıya uğrayan bir yabancıya rast gelirlerse buna müdahil olacaklarını söylemiştir. Başka bir kısım katılımcı ise, yabancı uyruklu kişilerin Güney Afrikalı çocukları kaçırıp tecavüz ettiklerini ve sihir yapmak için bu çocukların bedenlerini kullandıklarını söyleyerek yabancı karşıtı saldırıları meşrulaştırmışlardır (Adam & Moodley, 2014).

Güney Afrika'ya göç ve Güney Afrika toplumunun buna tepkisi, bir dizi faktörün sonucudur. Ülke, ulusal düzeyde bir dizi sıkı göç politikası ve sınır kontrol önlemi uygulasa da göç burada kalmaya devam edecek gibi görünmektedir. Yerel bölgelerde yabancı düşmanlığı bir gerçeklik olmaya devam etse de göç, hem düşük gelirli Güney Afrikalı haneler hem de SADC bölgesindeki insanlar için bir hayatta kalma stratejisidir. Afrika'nın, Nijerya'dan sonraki en büyük ikinci ekonomisi olarak kabul edilen Güney Afrika'nın bölgesel bir ekonomik güç merkezi olarak tarihi ve konumu, onu bölgeden ve daha uzak yerlerden gelen göçmenler için önemli bir hedef ülke haline getirmektedir (OECD/ILO, 2018, s. 20, 40). Nüfus sayımı verilerine göre, 2001 yılında yaklaşık 1 milyon (%2,3) kişi olan yabancı doğumlu nüfus, 2011 yılında 2,2 milyon (%4,3) kişiye yükselmiş olup, Gauteng, Mpumalanga (Mozambik sınırı) ve North West (Botsvana ve Zimbabve sınırları) eyaletlerinde yoğunlaşmıştır (Budlender, 2013, akt., OECD/ILO, 2018, s. 48). İçişleri Bakanlığı'na göre, Mayıs 2015'te yaklaşık 78.000 sığınmacı vizesi verilmiş kişi ve yaklaşık 97.000 mülteci vardı. Mülteci ve sığınmacıların büyük çoğunluğu Afrikalı olup, Demokratik Kongo Cumhuriyeti, Etiyopya, Nijerya, Somali ve Zimbabve en çok geldikleri ülkeler arasındadır (DHA, 2016, s. 30, akt., OECD/ILO, 2018, s. 53). Stats SA (2021), ülkede 3,95 milyon uluslararası göçmenin olduğunu tahmin etmektedir. Öte yandan, Güney Afrika medyası ve toplumda çoğunlukla oldukça abartılan çalışma yaşındaki (15-64) uluslararası göçmen (yabancı ülke doğumlu) sayısı 2 milyondur. Bu sayı, işgücünün %5,3'ü gibi diğer ülkelere kıyasla ortalama bir oranı temsil etmektedir (ACMS, 2020). Buna ilaveten Güney Afrika'daki kırsal bölgelerden şehirlere gelen Güney Afrikalı göçmenlerin sayısı sınır ötesi göçmenlerin sayısını çok aşmaktadır (Ginsburg vd., 2021).

3.1. Güney Afrika'daki Zenofobinin Ekonomik Nedenleri

Güney Afrika'nın refahını engelleyen en önemli faktörler gelir eşitsizliği ve yoksulluktur. Ülkede esasen 1994 yılı itibarıyla siyasi istikrarsızlık ve apartheid rejimine karşı uygulanan uluslararası ticari ve mali yaptırımların sona ermesiyle tüketim ve yatırım seviyeleri yükselmeye başlamıştır. Ancak, bu başarılı büyüme atağı, 2009'da %1,5'lik negatif bir GSYİH (Gayri Safi Yurt İçi Hasıla) büyüme oranıyla sonuçlanan küresel mali kriz tarafından kesintiye uğramış ve o zamandan beri Güney Afrika kriz öncesi büyüme oranlarına dönememiştir. Ülke son 20 yılda, yıllık ortalama %3'lük oldukça az bir GSYİH büyüme oranı yaşamıştır (OECD/ILO, 2018, s. 40, 41).

Dünya Bankası Raporu'na (The World Bank, 2022) göre, dünyadaki 164 ülke içinden en eşitsiz ülke olan Güney Afrika, özellikle siyah gençler arasında çok yüksek yapısal işsizlik seviyelerine sahiptir (OECD/ILO, 2018, s. 40). Ülkedeki istihdam oranı çok düşük olup işsizlik tehlikeli derecede yüksektir ve yükselmeye devam etmektedir. Ülke sakinlerinin üçte biri işsiz ve neredeyse beşte biri kayıt dışı sektöre güvenmektedir. İşsizlik 2012-2017 arasında, uluslararası göçmenler için %2,8 ve Güney Afrikalılar için %2,7 artmıştır. Ancak uluslararası göçmenlerin işsizlik oranları Güney Afrikalılardan daha düşüktür. 2017'de Güney Afrikalılar için işsizlik oranı %28, uluslararası göçmenler için ise %18,4 idi (ACMS, 2020).

Tehlikeli işler, uzun çalışma saatleri, düşük ücretler ve az sosyal koruma gibi kötü istihdam koşulları gibi başka sorunlar da vardır. Diğer bir deyişle, insanların bir işi olsa bile yoksulluktan kurtulması yeterli değildir. Kayıt dışı sektöre olan güven, Güney Afrika'daki milyonlarca insanın düzgün bir yaşam sürmesinin önünde çok sayıda engelle karşı karşıya olduğunu göstermektedir (ACMS, 2020).

Ülkedeki çok yüksek gelir eşitsizliği ve yetersiz istihdam sonucu yükselen işsizlik oranının suçu artırdığı ve zenofobinin, rasyonel temeli ekonomik kişisel çıkarıya bağlı olduğu, medya ve akademide

geniş çapta tartışılır. Bilhassa ekonomi zayıfladığında ve yetersiz kaynaklar için verilen çaba arttığında genellikle bu sıkıntıların sebebi olması beklenen bir “öteki” aranır. Özellikle işverenlerin çoğu, yabancı işçileri Güney Afrikalı meslektaşlarına göre yetkin, çalışmaya istekli ve esnek olarak nitelendirdiğinde bu husumeti anlamak daha da kolaylaşır. Örneğin, bir Güney Afrikalı ile aynı yaş, cinsiyet ve eğitim düzeyine sahip, aynı “nüfus grubuna” ait ve aynı yerde yaşayan yabancı uyruklu bir göçmenin istihdam edilme olasılığı bir Güney Afrikalıya göre daha yüksektir. Ancak yabancı uyruklu göçmenlerin de güvencesiz işlerde – veya kayıt dışı sektörde – istihdam edilme olasılığı Güney Afrikalılardan daha fazladır (ACMS, 2020).

3.2. Güney Afrika’daki Zenofobinin Tarihi ve Psikolojik Nedenleri

Son yirmi yılda Güney Afrika’ya göç ve buna bağlı yabancı düşmanlığının temel özellikleri, ırk ayrımcılığı rejiminin sonunu belirleyen ve mevcut kurumsal ortamları şekillendiren politika tercihlerine bakılarak daha iyi anlaşılır. 1989’da De Klerk yönetiminin devraldığı göçmenlik politikası üç özellik taşıyordu. İlk olarak, Avrupalı azınlığın ve bunun doğal sonucu olan, madencilik ve tarımın ihtiyaçlarına hizmet edecek ucuz siyah işgücününün ihtiyaçlarının neredeyse tamamen geliştirilmesine odaklanan klasik bir kolonyal yerleşim politikasına dayanıyordu. İkincisi, göç ve yabancıların yönetimi genellikle ne ekonomik operatörler ne de sosyal ortaklar arasında açık istişare geleneği olmayan, şeffaf olmayan uygulamalara dayanıyordu. Özel sektör ile hükümet arasında kapalı kapılar ardında düzenli olarak görüşmeler yapılıyor olsa da bunun çok azı kamuoyuyla paylaşıldı. Üçüncüsü, bu politikanın gelişim tarzı aşamalı olup, politika etkinliği ve sonuçlarının değerlendirilmesi için nadiren yeterli alan sağlıyordu. Bu nedenle, hem devam eden göç eğilimleri ve dinamiklerinden hem de ekonomideki beceri ihtiyaçlarının gerçek değerlendirmelerinden büyük ölçüde kopuktu (OECD/ILO, 2018, s. 55, 56). De Klerk yönetimi altında hüküm süren durum, ırkçı bir toplum yaratmayı ve korumayı amaçlayan ve çoğunlukla madencilik ve çiftçiliğe dayanan kapitalist birikim tarzına hizmet etmeyi amaçlayan 90 yıllık mevzuatı yansıtıyordu.

Ancak, Peberdy’e (2009) göre, 1990’ların başlarında göçü düzenleyen yasalar, esas olarak 1937 tarihli Yabancılar Kontrol Yasası’nda yer alan ilkelerin aynısını yapmıştır (OECD/ILO, 2018, s. 45). Güney Afrika’ya ırk ayrımcılığı politikasıyla gelen 1937 tarihli yasa ile ise ilk olarak “yabancı” terimi mevzuata dahil edilip, “ırk” kriteri Güney Afrika topraklarına giriş koşulu olarak açıkça getirilmişti. Tüm başvuru sahiplerinin, Güney Afrika Birliği’nin “Avrupalı” sakinleri ile “kolayca asimile olmaları” gerektiği ve “Avrupa kültürü” için bir tehdit oluşturmamaları gerektiği belirtilmişti. 1948’den itibaren apartheid yönetimi, ırk sınıflandırmasına ilişkin, Güney Afrika’daki kontrolsüz sınır ötesi hareketleri sona erdiren ve Güney Afrika topraklarından ayrılma izni gerektiren üç ana yasa çıkarmıştı (OECD/ILO, 2018, s. 45).

Hareketlilik ve “beyaz bölgelere” yerleşmeye ilişkin apartheid politikaları, başta Güney Afrika Polis Hizmetleri, Savunma Kuvvetleri ve göçmenlik yetkilileri olmak üzere bir dizi kurum arasında özellikle Afrikalı işçilere karşı olumsuz tutumları sağlamlaştırmıştır (Vigneswaran, 2011, akt. OECD/ILO, 2018, s. 54). Yasal kökenlerini İngiliz sömürge ve apartheid dönemlerinde bulan sınır dışı edilmeler, bugün geniş çapta devam etmektedir ve bu kurum yetkililerinin yaklaşımları göçmenlere karşı oldukça duyarsız ve insanlık dışıdır. Bu nedenle Afrikalı işçilerin kalıcı göçmenler olarak gayri meşru olduğu fikrini yansıtıp pekiştirmektedir (OECD/ILO, 2018, s. 54).

Yabancı işçilere yönelik düşmanlığın bir diğer tarihi sebebi ise, özellikle 1980’lerde sendikacılığın yükselişiyile Güney Afrika madenlerindeki istihdam sorunudur. Bu yıllarda, maden işçileri arasında, yabancı ve Güney Afrikalı madenciler, milliyetler ve etnik gruplar ve ayrıca maden yönetimi ile Güney Afrika hükümeti arasında gerilimler olmuştur (McNamara, 1988, akt., OECD/ILO, 2018, s. 55). Yerel işçi daha uzun vadeli sözleşmeleri kabul etmeye başladıkça, yabancı madencilerle bir arada yaşamaları giderek gerginleşmiştir. Güney Afrika hükümeti içinde, Yerli İşleri Bakanlığı (daha sonra Kalkınma ve İşbirliği Bakanlığı olarak anılacaktır) yerel istihdamın artırılması için bastırırken, Dışişleri Bakanlığı Güney Afrika ülkeleriyle ikili iş anlaşmalarının sürdürülmesinden yana olmuştur (Paton, 1995; Crush, 2011, akt., OECD/ILO, 2018, s. 55).

Öte yandan ülkedeki en ciddi psikososyal problemlerden birisi, Güney Afrikalı siyahların, ülkeleri kıtanın bir parçası değilmiş gibi, kendilerini diğer Afrika asıllı kişilerden ayrı görmeleridir. Güney Afrikalılara göre Afrika karanlık bir kıta ve halkı rahatsız edici bir “geri kalmış” akrabadır. Bu dünya görüşü hem eğitilmiş hem de eğitimsiz Güney Afrikalıların çoğunluğunun kolektif bilinçaltında büyük ölçüde Afrikalıların küçümsenmesi olarak varlığını sürdürür (Lamola, 2018, s. 73). Bunun sebebi, ülkenin azınlık beyaz yerleşimcileri olan Afrikanerlerin, ırk ayrımcılığı yönetimi döneminde tarih eğitimini egemenliklerini göstermek ve Afrika kıtasındaki diğer toplumlardan kendilerini ayrıcalıklı göstermek için bir araç olarak kullanmalarındadır (Masooa & Twala, 2014, s. 2304). Afrikanerler, 17. ve 18. yüzyıllar boyunca Cape Town’daki Ümit Burnu’na yerleşen ve çoğunlukla Hollandalı Calvinist, Alman Protestan ve Fransız Huguenotların soyundan gelen Güney Afrikalı dilsel-etnik bir gruptur. Yüzyıllar boyunca ülkenin ticari tarım sektörü ve siyasetine egemen olmuşlardır. Güney Afrika, 1994 yılında yapılan ilk çok ırklı, demokratik seçimlere kadar, bu beyaz Avrupa kökenli azınlık grupça yönetilmiştir. Afrikanerlerin Güney Afrika topraklarına yerleşmeleri sürecinde yaşadıkları zorluklar karşısında gösterdikleri “kahramanlıklar”, ırk ayrımı yönetimi boyunca, Güney Afrika’daki tarih eğitiminin temel taşı olmuştur. Hükmettikleri topraklarda, Afrikaner olmayan her şeyi kendilerine karşı bir tehlike unsuru olarak görmüşlerdir. En büyük tehditlerden biri de özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrası ardi ardına siyasi bağımsızlıklarını kazanan diğer Afrika ülkeleri olmuştur. Güney Afrika’nın siyah halkındaki bu isnisnacılık hissi ve bunun sonucunda ortaya çıkan düşmanca ve ayrımcı ifadelerin bariz bir nedeni, Güney Afrikalılara “kuzeydeki” Afrikalı kardeşlerinden “daha iyi durumda” olduklarını kasıtlı olarak aşılamaaya çalışan onlarca yıllık apartheid eğitim sistemidir (Lamola, 2018, s. 73). Ochonu’ya (2021) göre ırk ayrımını rejiminin ideologları, Güney Afrika’nın siyah halkının radikalleşeceği korkusuyla kıtanın geri kalanından tecrit edici uygulamalar ve söylemler kullanmışlardır. Bu tecritçi stratejiler, tamamen başarılı olmasa da özellikle Güney Afrikalı siyah entelektüellere bugüne kadar devam eden bir *Güney Afrika siyahi istisnacılığı* duygusu aşılamaştır. Bugün çoğu Güney Afrikalı siyahinin zihin dünyasının – bilinçli ya da bilinçsiz olarak– apartheid anlatısının Güney Afrika istisnacılığı tarafından şekillenmiş olduğu ifade tartışılır. Daha sonra ise, Afrika içi anlaşmazlıklar bu izolasyonu artırmıştır (Ochonu, 2021). Bu psikososyal rahatsızlığı Lamola (2018), Güney Afrika’nın kuzeyi ile Zimbabve arasındaki sınırı belirleyen nehre atıfta bulunarak “Limpopo Nehri Ateşi” olarak adlandırır.

Bununla birlikte, 1994 yılına kadar süren apartheid rejiminin sona ermesinin üzerinden yaklaşık 30 yıl geçiş olmasına rağmen, siyah çoğunluk için, yozlaşmış küçük bir siyah elit tabaka dışında, sosyoekonomik anlamda önemli bir değişiklik olmamıştır. Bunun bir tepkisi olarak, ülkede hala devam etmekte olan beyaz sermayeye meydan okuyan anti-kolonyal bilinç, post-kolonyal bağlamda yeniden canlanmaya başlamıştır. Böylelikle ülkede apartheid döneminde ayrıştırılmış olan siyah Güney Afrikalılar için Pan-Afrikanizm gibi birleştirici söylemler vurgulanır olmuştur. Bunun doğal bir sonucu olarak ise Güney Afrika istisnacılığı fikri artmış olup, diğer siyah Afrikalılar dışlanmıştır.

Ayrıca Tshaka (2016), Güney Afrika Afrofobisinin “bir sinir hastalığı” olan *nevroz* tarafından harekete geçirildiğini söyler. Jean-Paul Sartre, bu terimi Frantz Fanon’un *Yeryüzünün Lanetlileri (The Wretched of the Earth, 1961)* kitabına yazdığı önsözde, sömürgeleştirilmenin toplumdaki yansımalarını karakterize etmek için kullanmıştır. Bu hastalığın kökleri, köle sahiplerinin köleleri arasındaki eşitsizlikleri, korku, güvensizlik ve kıskançlık yaratmak için kullandıkları döneme kadar uzanmaktadır. Fanon’a göre, beyaz adam, siyah kölelerin bu telkinden sonra yüzlerce, belki de binlerce yıl boyunca kendi kendilerine aynı durumu üretmeye devam edeceklerini düşünmüştür (Tshaka, 2016). Bununla birlikte, Güney Afrika örneğinde apartheid ayrım politikaları, inşa edilen sınıflandırmaları büyütülmüştür. Örneğin “Apartheid’in Mimarı” olarak anılan Ulusal Parti’nin başbakanı Hendrik Verwoerd’in (görev süresi: 1958–1966) demografik planlaması, İngiliz, Hollandalı, Fransız ve Alman gibi Batı Avrupa kökenli azınlığa, ortak beyaz ırkı kimliği kazandırmaya çabalarken; Zulu, Xhosa, Venda gibi Afrika kökenli dilsel-etnik kimlikleri katılaştırarak, çoğunluk olan siyah unsurlar arasında farklılık duygusu işlemeye çalışmıştır (Adam & Moodley, 2000, s. 51). Bu bağlamda, yüzyıllarca süren sömürgecilik ve onlarca yıllık apartheid mirasının Güney Afrikalı siyah çoğunluk üzerindeki negatif psikolojik ve

ekonomik etkileri, ülkedeki yabancı menşeli Afrikalı sığınmacı ve vatandaşların marjinalleştirilmesinin büyük bir nedenidir.

4.Güney Afrika Hükümetinin Göçmenlik ve Zenofobiye Karşı Tutumu

Her ne kadar göçün etkisi ülke bağlamına ve ekonomik koşullara bağlı olsa da bir ülke, göçmenleri daha iyi entegre etmeye yönelik politikalar geliştirerek, göçmenlerin güvende kalarak, tatmin edici bir hayat sürerken, çalıştıkları ve yaşadıkları ekonomiye yatırım yapabilmeleri ve katkıda bulunabilmeleri için göçün olumlu etkisini en üst düzeye çıkarabilir (OECD/ILO, 2018, s. 3). Ancak demokratik döneme geçilmesi ve ülkenin yeniden açılıp uluslararası toplumla yeniden bütünleşmesi, Güney Afrika ekonomisindeki köklü değişikliklerle birleştiğinde, politika yeterliliği sorununu belki de her zamankinden daha fazla gündeme getirmiştir. Örneğin De Klerk döneminde göçmenlere yönelik getirilen yasa, demokratik ortamla çok büyük bir paradoks içinde olsa da apartheid sisteminin bitiminden sonra 12 yıl yürürlükte kalmıştır (OECD/ILO, 2018, s. 56). Öte yandan, İçişleri Bakanlığı'nda bakanların çok kez değiştirilmesinden kaynaklanan kurumsal sorunlar olmuştur ve bu sayede politika değişiklikleri önemli ölçüde yavaşlamıştır (OECD/ILO, 2018, s. 58). Bu bakımdan, fakir siyah Güney Afrikalıların işsiz kalmalarının, evsiz kalmalarının ve sokaklarda yürümekten korkmalarının sebebi yabancılar değil, yetkililerin sahte vaatleri ve yolsuzluk, şiddet ve kurumsal yetersizliklerle mücadele konusundaki isteksizlikleridir (Landau, 2018).

Güney Afrika hükümeti, istihdamı korumaya yönelik iç baskı ile, Güney Afrika'nın insan hakları taahhüdü ve Güney Afrika Kalkınma Topluluğu'na (SADC) yüzünü dönmesi bağlamında, düzensiz ekonomik göçmenler de dahil olmak üzere tüm göçmenlere insanca davranmaya yönelik dış baskı arasında bir denge bulmak zorunda kalmıştır (OECD/ILO, 2018, s. 63). Siyasiler göçmenliğe popülist bir yaklaşım sergilemekte ve hükümet, yabancılara karşı şiddeti, suçluluğu veya yoksul Güney Afrikalıların kendilerinden fırsatları "çaldıklarını" düşündükleri kişilere karşı hissettikleri doğal kızgınlığı çeşitli şekillerde suçlayarak doğallaştırmıştır. Dahası yoksul Güney Afrika topluluklarını etkileyen çoğu şiddette olduğu gibi, yabancı düşmanı şiddeti bir kenara atmaya devam etmekte ve bu şiddet spazmlarının yabancı karşıtı olduğunu inkar etmektedir. Örneğin, 2008 yılında zamanında patlak veren zenofobik olaylar sonrası yaptığı açıklamada, Güney Afrika Cumhuriyeti'nin Nelson Mandela'dan sonraki, demokratik yollarla seçilmiş ikinci başkanı Thabo Mbeki; "Bu kitleler yabancılara karşı ne antipati duyuyor ne de onlardan nefret ediyor. Ve şunu da söylemeliyim ki, toplumumuzda hiç kimsenin çıplak suç eylemlerini yabancı düşmanlığı kılıfıyla açıklamaya çalışarak yabancı düşmanlığını teşvik etmeye ya da kışkırtmaya hakkı yoktur. Ülkemizde, söylediklerimin gerçekliğimizin inkarı anlamına geldiğini iddia edecek bazı kişiler olduğunu biliyorum" diyerek bu şiddetin zenofobik olduğunu inkar etmiştir.

4.1.Güney Afrika'daki Göçmenlerin Ülke Ekonomisine Katkısı

OECD/ILO'nun 2018'deki, göçmenlerin ekonomik rolüne ilişkin ampirik kanıtlar sağlayan çalışması, göçmen işçilerin Güney Afrika ekonomisine katkısını ve genel olarak göçün Güney Afrika'da olumlu ekonomik etkiler yarattığını ortaya koymuştur. Rapor, bu katkının işgücü piyasaları, ekonomik büyüme ve kamu finansmanı boyutlarına odaklanmaktadır. Rapora göre, popüler algının aksine göç, Güney Afrika'da yerli nüfusun istihdam oranındaki bir azalma ile ilişkili değildir ve bazı göçmen gruplarının, yerliler için istihdam fırsatlarını artırması muhtemeldir. Göçmen işçiler işgücü piyasasına iyi entegre olmuş görünmekte, yüksek istihdam oranları sergilemekte ve aynı zamanda yerli işçiler için ek istihdam fırsatları yaratabilmektedir (OECD/ILO, 2018, s. 33). Rapora göre, kısmen göçmen nüfusun kendisinin yüksek istihdam oranı nedeniyle, göçmenler Güney Afrika'da kişi başına düşen geliri de yükseltmektedir. (OECD/ILO, 2018, s. 16, 24). Öte yandan, Güney Afrika'da on yıldan daha az bir süredir bulunan yeni göçmenlerin varlığı, Güney Afrika doğumlu işçilerin hem istihdam oranını hem de gelirlerini artırsa da ekonomi yeni göçmenlerin varlığına uyum sağladığında, yerli nüfus için yeni

göçmenlerin varlığıyla ilişkilendirilen faydalar orta vadede azalıyor gibi görülmektedir (OECD/ILO, 2018, s. 32).

Rapora göre, göçmenlerin ayrıca hükümetin mali dengesi üzerinde olumlu net bir etkisi vardır. Bu durum özellikle gelir ve katma değer vergileri başta olmak üzere vergilerde daha fazla ödeme eğiliminde olmalarından kaynaklanmaktadır. 2011 yılında, göçmenlerin kişi başına net mali katkısı, ortalama maliyet senaryosunda %17 ile marjinal (nihai) maliyet senaryosunda %27 arasında değişmektedir. Güney Afrikalı bireyler ise ironik olarak her iki senaryoda da – %8 katkıda bulunmuştur (OECD/ILO, 2018, s. 16, 17). Bununla birlikte, göçmen işçilerin gayrisafi yurtiçi hasılaya katkısının 2011’de %9’a yakın ve istihdamdaki paylarının hemen altında olduğu tahmin edilmektedir.

Sonuç

Dünyadaki ana göç koridorlarının çoğu Afrika’da yer almaktadır. Kıtadaki birçok insan daha iyi ekonomik, sosyal ve güvenli bir hayat için, özellikle eski sömürgeci ülkeleri olan Avrupa ülkeleri ile kıta içindeki başka Afrika ülkelerine de yoğun şekilde göç etmektedirler. Göç olgusu ise yerleşilen ülkedeki toplum tarafından olumsuz olarak karşılanıp, yabancı düşmanı şiddet eylemlerine neden olabilmektedir. Yüzyıllarca süren sömürgecilik ve ırk ayrımı politikalarının siyah Güney Afrikalı nüfus üzerindeki psikolojik ve sosyolojik etkileri ve apartheid rejiminin üzerinden nerdeyse 30 yıl geçmiş olmasına rağmen siyah çoğunluk için ekonomik refahın sağlanamamış olması, Güney Afrika Cumhuriyeti’nde gittikçe artan yabancı düşmanı saldırıların sebepleridir. Saldırıların en şiddetli olduğu 2008 yılında 60’tan fazla kişinin ölümüyle sonuçlanan bu yabancı düşmanı saldırılar sonucunda on binlerce göçmen yerinden edilmiştir. 2018 yılında zenofobi kaynaklı gerçekleşen eylemlerde silahlı saldırılar artmış, insanların mal ve mülkleri yağmalanmıştır. Belli aralıklarla ortaya çıkan bu şiddet kramplarının sadece ülkenin varoşlarındaki hayatın makus bir tarafı olarak değil, Güney Afrika’nın bütün kurtuluş projesinin başarısını sorgulatan kilit bir mesele olarak görülmelidir. Ayrıca hem medyanın hem de siyasetçilerin göç konusundaki popülist yaklaşımlarının ve göçmenlerin yerel halktan iş çaldığı söylemlerinin aksine ampirik çalışmalar göçmenlerin göç alan diğer ülkelere kıyasla normal bir orana sahip olduğunu ve ekonomik olarak ülkeye olumlu katkı sağladığını göstermektedir.

Kaynakça

- Adam, H. & Moodley, K. (2014). *Imagined liberation: Xenophobia, citizenship and identity in South Africa, Germany and Canada*. Sun Press.
- African Centre for Migration & Society (ACMS). (2019). *Xenowatch factsheet: 1, incidents of xenophobic violence in South Africa: January – September 2019*. http://www.migration.org.za/wp-content/uploads/2016/07/Factsheet-1-Xenophobic-violence-incidents-in-SA_-Jan-Sept-2019.pdf
- African Centre for Migration & Society (ACMS). (2020). *Fact sheet on foreign workers in South Africa, overview based on statistics South Africa data (2012–2017)*. <http://www.migration.org.za/wp-content/uploads/2020/05/Fact-Sheet-On-Foreign-Workers-In-South-Africa-Overview-Based-On-Statistics-South-Africa-Data-2012-2017.pdf>
- African Centre for Migration & Society (ACMS). (2023). *Xenowatch dashboard: Incidents of xenophobic discrimination in South Africa: 1994-28 August 2023*. <http://www.xenowatch.ac.za/statistics-dashboard/>
- Anık, M. (2022). Göç sonrası kültürel uyum ve kimlik sorunları. B. Kaldık (Ed.), *Bölgesel ve küresel gelişmeler ışığında uluslararası göçler* (s. 37-61). Nobel Kitabevi.
- Aydın, D. (2019). *Yetişkinlerde zenofobi, empati düzeyi ve Suriyeli çocukların Türk eğitim sistemine dahil edilmelerine ilişkin algılar* [Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü].

- Blalock, H. M. (1967). *Toward a theory of minority-group relations*. Wiley.
- Bozdağ, F. & Kocatürk, M. (2017). Zenofobi ölçeğinin geliştirilmesi; gerçeklik ve güvenilirlik çalışmaları. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10(52), 615-620.
- Canham, H. (2022, Nisan 7). Afrophobia: The violence of the letter R. *Mail and Guardian*. <https://mg.co.za/opinion/2022-04-07-afrophobia-the-violence-of-the-letter-r/>
- Devillard, A., Bacchi, A. & Noack, M. (2015 March). *A Survey on Migration Policies in West Africa*. https://publications.iom.int/system/files/pdf/survey_west_africa_en.pdf
- Eriksen, T. H. (2004). Etnisite ve milliyetçilik / Antropolojik bir bakış. Çev. Ekin Uşaklı. Avesta Yayınları.
- Everatt, D. (2011). Xenophobia, state and society in South Africa, 2008–2010. *Politikon*, 38(1), 7-36. <https://doi.org/10.1080/02589346.2011.548662>
- Ginsburg, C., Collinson, M.A., Gómez-Olivé, F.X. vd. (2021). Internal migration and health in South Africa: determinants of healthcare utilisation in a young adult cohort. *BMC Public Health*, 21(554). <https://doi.org/10.1186/s12889-021-10590-6>
- Human Rights Watch. (2018). *Mozambique: Armed groups burn villages*. <https://www.hrw.org/news/2018/06/19/mozambique-armed-groups-burn-villages>
- IDMC. (2018). *Global Report on Internal Displacement*. <https://www.internal-displacement.org/global-report/grid2018/downloads/2018-GRID.pdf>
- International Labour Organisation (ILO), International Organization for Migration (IOM) & Office of the High Commissioner for Human Rights (OHCHR). (2001, August). *International migration, racism, discrimination and xenophobia*. https://publications.iom.int/system/files/pdf/international_migration_racism.pdf
- IOM. (2020). *World Migration Report*. <https://publications.iom.int/books/world-migration-report-2020-turkish-chapter-3>
- IOM. (2022). *World Migration Report*. <https://publications.iom.int/books/world-migration-report-2022>
- Karakaya, S. (2022). Avrupa ve Türkiye’de Suriyeli göçmenler üzerine zenofobiyi okumak. *İçtimaiyat Sosyal Bilimler Dergisi, Göç ve Mültecilik Özel Sayısı*, 371- 38.
- Lamola, M. J. (2018). The de-Africanisation of the African National Congress, Afrophobia in South Africa and the Limpopo River Fever. *Filosofia Theoretica: Journal of African Philosophy, Culture and Religions*, 7(3), 72-93.
- Landau, L. (2018, September 6). Xenophobia in South Africa: why it’s time to unsettle narratives about migrants. *The Conversation*. <https://theconversation.com/xenophobia-in-south-africawhy-its-time-to-unsettle-narratives-about-migrants-10261>
- Masooa, M. & Twala. C. (2014). The teaching of South African history in the post-apartheid Era: Towards critical and epistemological criticisms. *Mediterranean Journal of Social Sciences*, 5(20). DOI: 10.5901/mjss.2014.v5n20p2303
- Mbeki, T. (2008). Address of the president of South Africa, Thabo Mbeki at the National Tribute in Remembrance of the victims of attacks on foreign nationals, Tshwane. *Polity*. <https://www.polity.org.za/article/sa-mbeki-national-tribute-in-remembrance-of-xenophobic-attacks-victims-03072008-2008-07-03>
- Moodley, K. & Adam, H. (2000). Race and nation in post-apartheid South Africa. *Current Sociology*, 48 (3), 51-69. <http://csi.sagepub.com/content/48/3/51>

- Ochonu, M. E. (2021). Black South African intellectuals went from Pan-Africanism to insular Afrophobia. *Africa at LSE*. <https://blogs.lse.ac.uk/africaatlse/2021/03/03/black-south-african-intellectuals-went-from-pan-africanism-to-insular-afrophobia/>
- OECD/ILO. (2018). *How immigrants contribute to South Africa's economy*. <http://dx.doi.org/10.1787/9789264085398-en>
- Özmete, E., Yıldırım, H. & Duru, S. (2018). Yabancı Düşmanlığı (Zenofobi) Ölçeğinin Türk Kültürüne Uyarlanması: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 40(2), 191-209.
- Reiersgord, D. (2022, October 10). South Africa's sense of exceptionalism contributes to the proliferation of xenophobia. *Daily Maverick*. <https://www.dailymaverick.co.za/opinionista/2022-04-10-south-africas-sense-of-exceptionalism-contributes-to-the-proliferation-of-xenophobia/>
- Seki, İ. & Bektaş, B. (2018). Afrika'dan Avrupa'ya göçün belirleyicileri üzerine ampirik analiz. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 5 (8), 181-189. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/asead/issue/41059/496323>
- The World Bank. (2022, March 9). New World Bank Report assesses sources of inequality in five countries in Southern Africa. <https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2022/03/09/new-world-bank-report-assesses-sources-of-inequality-in-five-countries-in-southern-africa>
- Tshaka, R. (2016, November 15). Afrophobia versus xenophobia in South Africa. *UNISA*.
- Uçar, N. (2020). *Küreselleşme döneminde Afrikalı göçmenlerin farklılaşma ve uyum süreci: İstanbul örneği* [Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi]. <http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/TEZ/ET002501.pdf>
- Weber, A. (2009). *Manual on Hate Speech*. Council of Europe.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Araştırmacıların katkı oranı beyanı / Contribution rate statement of researchers: Birinci yazar /First author %50, İkinci yazar/Second author %50.
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).

Extended Abstract

Introduction and Background

Many of the world's major migration corridors are situated within Africa. However, with increasing migration movements, xenophobic movements against migrants and refugees take place. Xenophobia is the perception of foreigners entering the country as a threat by the people of the country of immigration, with the idea that economic resources and opportunities will be adversely affected and seen as a subject of fear. This perspective brings with it prejudice against people who come with migration.

The influx of migration to South Africa and the response of South African society to it are the result of a long historical process, which has led to a contradictory interaction between South Africa and its neighbours. South Africa's transition from apartheid to democracy in 1994 marked a turning point in its relationship with the rest of the continent. During apartheid, South Africa was isolated internationally, and its economic relations with the rest of the continent were limited. However, the post-apartheid era saw South Africa actively engage with the continent. This shift in engagement brought about changes in migration patterns, with South Africa becoming a major destination for migrants from other African countries (Landau & Monson, 2009).

Hostile sentiments towards foreigners in South Africa manifested prior to the democratic elections in 1994 and escalated in the subsequent years (Everatt, 2011, p. 9). The traces of violence targeting foreign nationals can be traced back to an incident in 1994 when three foreign-born Africans were lynched on a train in Gauteng. Unemployed South Africans' various mobilisations have been linked to violence against foreigners, particularly sporadic low-intensity one-on-one violence.

However, in 2008, violence and mobilisation against African foreigners took on a different dimension. Initially sparked by a housing dispute in Alexandra Township in Johannesburg, a series of uprisings in the country's urban areas, spanning over a month, led to 62 deaths, approximately 700 injuries, and left 150,000 people homeless and displaced (Landau, 2012, p. 55; Everatt, 2011, p. 8). In 2015, violence attributed to xenophobia led to an increase in armed attacks and the looting of people's property.

Xenophobia in the African context is often referred to as "Afrophobia," primarily linked to South Africans' identity crisis (Lamola, 2018, p. 90). Tshaka (2016) notes, "Xenophobia is fear of the other; Afrophobia is fear of a specific other—the black other from north of the Limpopo River. If foreigners generally were the main target, those who are anti-foreigner would no doubt have sought out all foreigners and made it known that they are not welcome in this country".

Methodology

Using qualitative and quantitative data as well as the descriptive case analysis approach, the research investigates the economic, historical, social, and psychological context of xenophobia resulting from migration in the Republic of South Africa.

Findings

The root causes of Afrophobia in South Africa can be attributed to several factors. For those South Africans who are convinced of the social justice of xenophobia, overcoming the legacy of apartheid, redirecting resources and opportunities to those most disadvantaged citizens, and sharing the country's wealth and urban space with "outsiders" are seen as undermining a transformation agenda that has been slow to deliver (Landau, 2018).

Economic Factors: High unemployment, income inequality, and economic competition contribute to xenophobia. Foreign migrants are often perceived as taking jobs and resources.

Historical and Socio-psychological Roots: The 1937 Foreigners Control Act introduced the concept of "foreigner" and explicitly included race criteria for entry into South Africa. Apartheid-era laws further restricted border crossings and reinforced negative attitudes towards African migrant workers. South African blacks see themselves as different from other Africans, partly due to apartheid's indoctrination creating a notion of "South African exceptionalism".

Political Failures: Government failures to address economic challenges and inconsistent immigration policies have contributed to frustration and resentment.

In other respects, the 2018 OECD/ILO report showed that migrant workers in South Africa make a positive economic contribution. Contrary to common belief, their presence does not decrease native employment rates and

can create more job opportunities. Migrants also increase per capita income and contribute significantly to government finances through higher tax payments.

Conclusion

Migration is a significant issue in Africa, with many seeking better lives, mostly in Europe or within the continent. This often leads to xenophobic violence, fuelled by economical and historical factors like colonisation and apartheid's lasting impact, especially in the South African context. South Africa has witnessed particularly severe attacks against foreign-born African immigrants, causing deaths and displacements. Despite negative rhetoric, studies show migrants contributed positively to the economy, challenging populist views.

Journal of Social Sciences of Mus Alparslan University

anemon

Derginin ana sayfası: <http://dergipark.gov.tr/anemon>

Araştırma Makalesi • Research Article

Batı Afrika'nın Bilinen İlk Devleti; Gana (Gâne) İmparatorluğu

The First Known West African State: Ghana Empire

*Arif DEMİRER**

Öz: Bu çalışmanın temel amacı Batı Afrika'nın bilinen ilk devleti Gana İmparatorluğu'nun MS III. yüzyıldaki kuruluşundan XIII. yüzyıl başlarındaki yıkılışına kadarki geçmişini siyasi, ekonomik ve kültürel yönleriyle incelemektir. Gana adının ne anlama geldiği ve kökenine dair değerlendirmelerde bulunularak imparatorluğun kuruluşu anlatılmıştır. Gana'nın kuruluş devrine ilişkin yazılı bir bilgi olmaması nedeniyle ilk dönemleri Wagadu efsanesi üzerinden incelenmiştir. Miladi VIII. yüzyıldan itibaren yazılı kaynaklarda adından bahsedilen Gana İmparatorluğu'nun Arapça eserlerde ne şekilde anıldığı ve gelişim gösterdiği analiz edilmiştir. Endüslü coğrafyacı Bekri'de geçen tarihi kayıtlara ve arkeolojik çalışmaların sağladığı verilere dayanarak imparatorluk başkenti Kumbi Saleh'in nasıl inşa edildiği, gelişimi ve büyüklüğü anlatılmıştır. İmparatorluğun ticari yaşamına değinilerek başkent Kumbi Saleh'in Batı Sahra ticaretindeki konumu ve önemi vurgulanmıştır. Altının ve tuzun el değiştirme süreci incelenerek imparatorluk ekonomisine katkısı değerlendirilmiştir. İmparatorluğun nasıl yönetildiğine kısaca değinilerek Kraliyet mahkemesinin tasviri yapılmıştır. Gana'ya hâkim olan dini inanış ve ölü gömme adetleri Bekri'de geçen bilgiler üzerinden ele alınmıştır. Son olarak İmparatorluğun askeri gücüne vurgu yapılarak yıkılış süreci ve yerinde kurulan devletlerden bahsedilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Gana İmparatorluğu, Batı Afrika, Kumbi Saleh, Wagadu Efsanesi, Bekri.

Abstract: This study aims to examine the history of the Ghana Empire, which was the first known state of West Africa, from its establishment in the 3rd century AD to its collapse in the early 13th century, with its political, economic and cultural aspects. The foundation of the empire was explained by making evaluations about what the name Ghana means and its etymology. Due to the lack of written information about the establishment of Ghana, its early periods were studied through the Legend of Wagadu. It was analyzed how the Ghana Empire, whose name has been mentioned in written sources since the 8th century, is mentioned in Arabic works and how it has developed. It was described how the imperial capital Koumbi Saleh was built, its development and greatness based on the historical records and the data provided by the archaeological studies of the Andalusian geographer Al-Bakri. By referring to the commercial aspects of the empire, the location and importance of the capital Koumbi Saleh in the western Sahara trade were emphasized. The conversion process of gold and salt was examined and its contribution to the empire's economy was evaluated. The study also provides a description of the royal court by briefly referring to how the empire was governed. The religious belief that dominates Ghana and the customs of burying the dead were discussed based on the information in Al-Bakri's works. In conclusion, the period of the dissolution of the Empire, and the states established on its location were reviewed with an emphasis on the military power of the empire.

Keywords: Ghana Empire, West Africa, Koumbi Saleh, Legend of Wagadu, Al-Bakri.

* Dr., Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, ademirer@bartin.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7419-2891

Cite as/ Atf: Demirer A. (2023). Batı Afrika'nın Bilinen İlk Devleti; Gana (Gâne) İmparatorluğu, *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(Afrika), 46-58. <http://dx.doi.org/10.18506/anemon.1307095>

Received/Geliş: 30 May/Mayıs 2023

Düzeltilme/Revised form: 26 August/Ağustos 2023

Accepted/Kabul: 07 September/Eylül 2023

Published/Yayın: 30 September/Eylül 2023

1. Giriş

Kaynakların kısıtlı olması nedeniyle Gana İmparatorluğu hakkında yapılan çalışmaların çoğunluğu ansiklopedi maddeleriyle sınırlı kalmıştır. Sözlü kaynaklar ve arkeolojik verilerle desteklenen bu çalışmalarda imparatorluğun siyasi tarihinden çok kültürel ve ekonomik yönüne dair bilgilere ulaşılabilmektedir. Arapça kaynaklar içerisinde Gana'dan genişçe bahseden müellif ise Endülüslü coğrafyacı Bekri olmuş onun aktardıkları üzerinden çalışmamızın çerçevesi oluşturulmaya çalışılmıştır.

Batı Afrika'da bilinen ilk devlet örgütlenmesi Gana İmparatorluğudur (Holl, 1985:73). Modern Gana'nın adı, bu eski İmparatorluğun onuruna seçilmiştir. Modern Gana nüfusunun büyük çoğunluğunu oluşturan Akanlar'ın dedelerinin Gana yöresinden gelip buraya yerleşmiş olmaları da bu adın seçiminde başlıca rolü oynamış olabilir (el-Alevî, 1996, 348). İmparatorluğun kurulduğu Gana diyarı Batı Afrika'nın Atlantik Okyanusu kıyılarından uzakta ve Nijer Nehri'nin 160 km kuzeyinde Sahel otlakları ile Savana iklim bölgesinin batı kısmını içine almaktadır. Gana İmparatorluğu'nun kurulduğu coğrafya ile günümüz modern Gana'sının bulunduğu yer arasında bir alaka olmayıp ikisi farklı bölgelerde yer almaktadır. Bu iki devletin sadece isimlendirmeleri aynıdır (Conrad, 2005:17; Senkomago, 2005:563).

İmparatorluğun sınırları tam olarak bilinmemekle birlikte güney sınırlarının Nijer ve Senegal Nehirleri olduğu öngörülmekte ve kuzey sınırının ise 21° ve 22° kuzey enlemleri arasında yer aldığı düşünülmektedir. Bu bilgilere göre Gana ülkesinin merkezi Auoker bölgesi olmak üzere 200.000 ila 300.000 km²'lik bir alanı kapsadığı varsayılmaktadır (Holl, 1985:74). Batı Afrika'da oldukça geniş bir coğrafyada hüküm süren Gana'nın ünü Kahire ve Bağdat'a kadar nüfuz etmiş buralarda yaşayan coğrafyacı ve tarihçiler eserlerinde Gana'ya yer vermişlerdir (Delafosse, 1931:48).

Gana İmparatorluğu'nun hüküm sürdüğü devirlerde komşu halklara baktığımızda kuzey doğuda Tuaregler, batıda Fulaniler, kuzeybatıda Sanhâceler, doğuda Malinkeler ve onlarında doğusunda Songhaylar, güneylerinde ise Wangaralarla birlikte Mandingoların yaşadıkları görülmektedir. Bu halkların yaşadığı bölgelerde Gana'nın kurulduğu devirlerde bilgi kaynaklarının eksikliğini dikkate almak kaydıyla belirgin bir siyasi organizasyondan bahsetmek neredeyse imkânsızdır (July, 1970:54).

2. Gana(Gâne); Adı, Kuruluşu ve Kökeni

Gana adının kökenine ilişkin kaynaklardaki bilgiler net olmayıp bu adlandırma ilk olarak bölgenin yabancıları Araplar tarafından kullanılmış daha sonra Asya ve Avrupalılar tarafından benimsenmiştir (Delafosse, 1931:48; Page&Davis, 2005:85). Sözlü kaynaklarda ise Gana adı hiçbir şekilde kullanılmamıştır (Levtzion, 1973:20). Gana'yı hiç ziyaret etmemiş olan Bekri, Kuzey Afrikalı tüccarların getirdiği bilgilere dayanarak Gana adının krallara verilen bir unvan olduğundan bahsetmiştir (Abou Obeid el-Bekri, 1857:174; Levtzion, 2011:79). Bu kelimenin kökeni ve kullanımı kesin olarak bilinmemekle birlikte Mande dilinde bir saygınlık unvanı olduğu ve “*savaşçı kral*” anlamına geldiği düşünülmektedir (Page&Davis, 2005:85). Gana Krallarının “*Kaya Maghan*” diye bilinen ve Soninke (Wa'kore) dilinde “*altının efendisi*” anlamına gelen bir unvanı da kullandıklarını Timbuktu'lu tarih yazarı Mahmut Kati *Târihu'l-Fettaş* adlı eserinde aktarmaktadır (Al Hajj Mahmut Kati, 2011:81).

Bekri Gana'nın başkentinin birbirine 10 km uzaklıktaki iki ayrı kasabadan oluştuğunu ve bunlardan “*Gâbe*” diye adlandırılıp Arapça'da “*orman*” anlamına gelen yerde kralın sarayının bulunduğunu bildirmiştir (Abou Obeid el-Bekri, 1857:175). Bu bilgiyi yorumlayan Levtzion belki de Gana adının “*Gâbe*” kelimesinden türetilmiş olabileceğini Berberice'de Gana'nın dişil formunun “*taghân(a)t*” olduğunu ve “*tagant*” kelimesinde “*orman*” anlamına geldiğini dile getirmiştir (Levtzion, 2011:386).

Gana'nın yerel halkı ulusun koruyucusu olarak kabul edilen eski Soninke tanrısı Ouagadou Bida'nın¹ isminden türetilen “*Ouagadou/Wagadu*” adını kullanmışlardır (Conrad, 2005:17.; Page&

¹ Ouagadou Bida adı birçok Soninke (Wa'kore) klanının atalarının izini sürerken başvurdukları efsanede geçmektedir. Bu efsaneye göre bir zamanlar eski Gana altın bakımından zengindi ve bol yağmurla kutsanmıştır. Bu refah, yılan şeklini alan tanrı

Davis, 2005:85). Bu adlandırma da geçen Wagadu hakkındaki efsaneler farklı Soninke klanlarının ve gruplarının kökenlerini açıklamakta hala işlevseldir (Levtzion, 1973:16). Wagadu efsanesi Soninkelerin atası olarak kabul edilen efsanevi lider Dinga'nın Ortadoğu'dan bir yerden bölgeye gelmesiyle başlatılmış, bir süre Jenne'de kaldığından bahsedilerek sonra Massina'daki Dia'ya geçerek burada evlendiği bilgisiyle devam etmiştir. Bu efsaneye göre Dinga'nın bir yerden başka yere yaptığı göçler Sahel'in çeşitli bölgelerine Soninke nüfusunun yayıldığını göstermektedir. Efsanenin farklı versiyonlarında Dinga ile cinler arasında gerçekleşen bir sihirbazlık düellosu anlatılır. Dinga bu düelloda galip gelerek baş cinin 3 kızıyla evlenmiştir. Bu eşlerin oğulları Soninke klanının ataları olarak anılmış içlerinden Cisseler de Wagadu'nun yönetici klanı olmuştur. Efsanenin bir sonraki bölümünde Dinga yaşlanmış ve kör olmuştur. Ölmeden önce hâkimiyetini en büyük oğlu Khiné'ye devretmek istediğinde Diabe Cisse adlı küçük oğul, en büyük erkek kardeşin kılığına girerek başlıca yetkileri ona miras bırakması için babasını kandırmıştır. Hikâyenin devamında Dinga öldükten sonra Diabe Cisse öfkeli ağabeyinin gazabından kaçmak zorunda kalmış, vahşi doğaya sığındığında bir gün ağacın birinden gizemli bir davul düşerek ayaklarının dibine inmiştir. Çalmaya başladığı davulun sesiyle, çölün dört köşesinden dört süvari birliği çıkmıştır. Dört komutan, Diabe Cisse'yi liderleri olarak tanımış ve onun teğmenleri olmuşlardır. Daha sonra, Diabe Cisse krallığını kurmak için Kumbi'ye doğru yönelmiştir. Bu yer karayılan Bida tarafından Diabe Cisse'ye her yıl ülkedeki en güzel genç bakirenin kendisine kurban olarak sunulması koşuluyla verilmiştir. Karşılığında Bida, bol yağmur ve altın sözü vermiştir. Başkenti Kumbi olan yeni Wagadu ülkesi manga (veya magha) adı verilen Diabe Cisse ve soyundan gelenlerin yönetimi altında zenginleşmiştir. Wagadu krallığı her biri dört komutandan (fado) tarafından yönetilen dört eyalete bölünerek idare edilmiştir (Conrad, 2005:18.; Levtzion, 1973:17).

Wagadu'nun 7. kralının saltanatı sırasında 4 eyalet temsilcisi Kumbi şehrinde toplanarak yılın kılığındaki tanrı Bida'ya kurban etmek üzere genç bir bakire kızı olarak mağarasına getirmişlerdir. Efsanenin bazı versiyonları, her yıl başka bir eyaletin Bida için bakireyi sunmak zorunda kaldığını söylüyor. Bu sırada bakirenin cesur taliplisi yılan tanrı Bida'nın başını kesmiştir. Ölmekte olan yılan, toprağın kurummasına ve altının kesilmesine neden olan korkunç bir lanet okumuştur. Katledilen yılanın başı, daha sonra altın diyarı haline gelen Malinke kırsalındaki Bure'ye düşmüştür. Yağmur ve altından mahrum kalan Wagadu mahvolmuş, Soninke halkı dağılmış ve ülkeleri çöle dönmüştür (Levtzion, 1973:18). Bu efsanede geçen bilgilerde göstermektedir ki yerel halkın ülkeye verdiği Wagadu adıyla yabancıların söyledikleri Gana/Gâne ismi arasında bir bağlantı bulunmamaktadır. Wagadu adı efsaneleşen bir anlatıdan türetilmiş iken Gana adı ise bölgenin coğrafi özelliklerinden esinlenerek kullanılmıştır.

Yılan tanrı Bida'yla yağmur ve altın arasındaki ilişkiye baktığımızda ise bölgede yaşayan kaya pitonunun su kaynaklarına yakın yerde yaşaması ve yağmurların bol olduğu zamanlarda daha çok görünmesi insanların yağmurlarla gelen bolluğu yılan Bida'yla ilişkilendirmiş olduklarını göstermektedir. Ayrıca yağmurlarla taşınan alüvyonlarda altının açığa çıkıp akarsularda madencilik için yapılabilir hale gelmesi beraberinde ülkeye ekonomik anlamda bolluk ve bereket getirmiştir (Conrad, 2005:22).

Gana İmparatorluğu'nun ne zaman kurulduğuna ilişkin kaynaklarda net bir bilgi bulunmamakla birlikte Sa'di'nin *Tarikh al-Sudan* adlı eserinde geçen; "*Orada bir devlet kuran ilk kral, Baghana topraklarında büyük bir şehir olan Gana'ya egemenliğinin merkezi olarak kullanan Kayamagha'ydı. Bu devletin Hz. Muhammed'in gelişinden önce kurulduğu ve bu olaydan önce 22, sonrasında 22 toplam 44 kralı olduğu söylenir*" bilgisine dayanarak çıkarımda bulunan Henry Barth kuruluşun M.S. 300'lü

Ouagadou-Bida tarafından toprağa bahşedilmiştir. Bida'nın cömertliği karşılığında her yıl onun onuruna bir bakire kurban edilmiş, şanlı günler eski Gana'nın yedinci kralının yönetimi altında, yıllık tören sırasında kurbanlık bakirenin sevgilisinin yılanı kesmesiyle sona ermiştir. Ouagadou-Bida misilleme olarak toprağı kurutmuş ve tüm altını Yukarı Nijer Nehri üzerindeki Bure'ye taşımıştır. Bunun sonucu olarak Gana imparatorluğu harabe haline gelmiş insanlar yoksul ve çorak ana vatanlarını terk etmek zorunda kalmışlar ve göçebe bir yaşam sürmeye başlamışlardır. Gezici hikâye anlatıcıları tarafından bestelenen ve okunan Daosi Destanı içerisinde geçen bu efsanenin birkaç versiyonu bulunmakla birlikte ayrıntıları değişse de ana fikri aynı kalmıştır. Tanrı Bida'nın kılık değiştirerek girmiş olduğu hayvan kılığında öldürülmesiyle ülkeye hâkim olan kılık fikri işlenmiştir. (Page&Davis, 2005:87, 176.; Conrad,2005: 20).

yıllarda gerçekleşmiş olabileceğini ileri sürmüştür (Sa'di, 'Abd Al-Rahman İbn 'Abd Allah, 2003:13.; Barth, 1857:579.; Massonen, 2005:562). Levtzion ise Sa'di'de geçen hicretten önce ve sonra aynı sayıda hükümdarın başa geçtiği bilgisinin sözlü kaynakların tipik bir simetrikleştirme özelliği olduğunu ve bu bilginin ihtiyatlı bir şekilde değerlendirilmesi gerektiğini belirterek bu aktarılanlardan çıkarılabilecek sonuç Kaya-Magha(Gana) krallığının İslam'ın Batı Sudan'a gelmesinden önce kurulmuş eski bir devlet olduğudur (Levtzion, 1973:20).

İlk dönem Arap kaynakları Gana'nın kurucularının kimler olduğu konusunda sessizdir. Bu konuda ciddi anlamda çalışma yapan ilk batılı araştırmacı Henry Barth olmuş ve Tarih al-Sudan'daki *"Soylarının kime dayandığını bilmesek de kökenleri beyazdı. Bununla birlikte, tebaaları Soninke'ydi..."* bilgisine dayanarak ilk kurucuların beyaz ırktan olabileceğini ve onların ya Sahra Berberileri ya da Fulani kökenli olma ihtimalinin varlığından bahsetmiştir (Barth, 1857:579.; Massonen, 2005:562)..Maurice Delafosse ise kurucuların beyaz ırka mensup olduklarını ve MS 117'de Roma'nın Sirenyka'daki intikamından kaçarak Gana'ya gelip yerleşen bir grup Suriyeli Yahudi olabileceklerini bir kaynağa dayandırmadan görüşünü dile getirmiştir. Delafosse devamında Gana'da hicretten belli bir süre sonra iktidarın Soninkeye mensup siyah ırktan gelen bir ailenin eline geçtiği bilgisini paylaşmıştır (Delafosse, 1931:42.; Massonen, 2005: 563.; el-Alevî, 1996:346).

Gana'nın sakinlerinin kimler olduğuna baktığımızda Berberilerle birlikte Mande dilini konuşan siyahi Soninkeler, Malinkeler, Bambaralar(Bamana), Dyulalar karşımıza çıkmaktadır (Clarke, 1960: 116). Gana'nın kralları Soninkelerden olup bazı Soninke klanları, Gana topraklarında ticaret yapan Kuzey Afrika'dan gelen Berberi ve Arap tüccarlarla temas kurduktan sonra Batı Afrika'da İslam'a geçen ilk halklar arasında yer almışlardır ('Abd Al-Rahman İbn 'Abd Allah Sa'di, 2003: xxvii).

3. Arap Kaynaklarında Gana İmparatorluğu

Gana İmparatorluğu'nun bilinen bir yazı dili olmadığı için burası hakkındaki bilgiler sözlü tarihlere, arkeolojik bulgulara ve çoğunlukla Arap yazarların eserlerine dayanmaktadır (Davidson,1985:34). Gana İmparatorluğu'ndan ilk bahseden Arap kaynağı ise eseri günümüze ulaşmayan ancak Mes'ûdî ve coğrafyacı Bekrî tarafından bilinip kullanılan 8. yüzyılda yaşamış astronom el-Fezârî'dir. Fezârî Sudan'da İslam dünyasının sınırlarında Gana'nın adından *"altın diyarı"* olarak bahsetmiştir (Fage, 1957:3). Fezârî'den kısa bir süre sonra 9. yüzyılın başlarında yaşayan ve çalışmaları günümüze kadar gelen Hârizmî Gana'dan bahseden bir sonraki coğrafyacı olmuş burasının tahmini enlem ve boylam bilgisini vermekle yetinmiştir (Hârizmî, 2009:48). Gana'ya dair ayrıntılı ilk bilgileri 9. yüzyılın sonlarına doğru yaşayan büyük coğrafyacı Ya'kûbî vermiş ve şu şekilde bahsetmiştir; *"Son olarak kralı çok güçlü olan Gana krallığı vardır. Onun ülkesinde altın madenleri var. Onun yetkisi altında 'Am ve Sama gibi başka krallıklarda var ve tüm bu bölgelerde altın bulunur"* (Levtzion, 2011:21.; Fage, 1957:4).

Mürûcû'z-zehab eseriyle bilinen Bağdat'lı coğrafyacı ve tarihçi Mes'ûdî Gana İmparatorluğu'dan altın diyarı olarak bahsederek bölgedeki ticaretin işleyişini şu şekilde aktarmıştır; *"Mağrib'in Sicilmâse denilen bölgesinin ötesindeki altın diyarının hikayesine gelince, burada, büyük bir nehrin ötesinde yaşayan halk birbirlerini görmeden alışveriş ederler. Satıcılar buraya gelerek mallarını bırakır giderler. Daha sonra geldiklerinde mallarının yanına üst üste dizilmiş altınlar görürler. Malın sahibi altını alırsa malı bırakır, eğer malını alır götürürse altına dokunmaz; şayet malının yanına konulan altını az bulmuşsa ikisine de dokunmaz. Bu alışveriş şekli Mağrib'in Sicilmâse bölgesinde meşhurdur"* (Mesudî, 2014:211. Levtzion, 2011:32).

Mes'ûdî *Ahbârü'z-zamân* adlı eserinde de Gana'ya yer vermiş burasından; *"Gana kralının yetkisi altında bir dizi kral ve krallık vardır. Hepsinde yerde altın görülür ve insanlar onu çıkarıp tuğla gibi parçalar haline getirirler."* diye bahsetmiştir (Levtzion, 2011:36).

Gana ülkesi hakkında bilgi veren bir diğer Arap coğrafyacı İbn Havkal olmuştur. İslam dünyasını gezen Havkal M.S 977'de Gana'nın kuzeyinde bir Berberi yerleşimi olan Avdagost'u ziyaret etmiş ardından daha uzaklara Gana'ya ve Nijer Nehrine kadar gitmiştir. Gana ülkesindeki kervanların hareket

noktası olan Sicilmâse'ye eserinde ayrıntılı yer vererek bölgedeki ticaretin büyüklüğünü ve yerleşmeler arasındaki mesafelere dair bilgi vermekle yetinmiştir (İbn Havkal, 2017: 72,106.; Levtzion, 2011:46-49.; Fage, 1957:5).

İslam coğrafyacılarının Gana'daki altın varlığına dair yapmış oldukları vurgular Müslüman dünyasında burasının "*altın diyarı*" olarak bilinir hale geldiğini göstermektedir. Gana'nın altın madenleri, altın karşılığında tuz, kumaş ve diğer malları takas eden Magripli tüccarları cezbetmiştir (Levtzion, 1973:22).

Gana İmparatorluğu hakkında en çok ayrıntı veren bilgin Endülüslü coğrafyacı ve edip Ebû Ubeyd el-Bekrî olmuştur. İspanya'nın Cordoba şehrinde yaşayan Bekrî, ülkesini hiç terk etmemiştir. Yazılarını çeşitli yazılı kaynaklara, özellikle de orijinali henüz keşfedilmemiş olan Muhammed ibn Yusuf el-Varrak'a (904/5-973/4) dayandırmıştır (Levtzion, 1973:22). Bekrî'nin vermiş olduğu bilgilerden ilki eserini yazdığı dönemde Gana'daki yöneticilerin kimler olduğu ve ülkede ana soylu veraset sisteminin varlığına yaptığı vurgudur. Bekrî'de geçen bilgiler şu şekildedir; *Gana, ahalisinin krallarına verdikleri bir unvan olmasının yanı sıra Awkar diye isimlendirdikleri bölgelerinin bugün yani H.S. 460(M.S. 1067-8)'da Tankamanin'in kral olduğu yerinde adıdır. Tankamanin tahta 455/1063'te çıktı. Bir önceki kralın adı Basi idi ve 85 yaşında başa geçti... Basi, Tankamanin'in dayısıydı. Bu onların âdeti ve kullanım şeklidir. Krallık sadece kralın kız kardeşinin oğluna miras kalır. Halefinin kız kardeşinin oğlu olduğundan hiç şüphesi yokken, oğlunun aslında kendi oğlu olduğundan emin değildi ve bu ilişkinin gerçekliğine güvenmiyordu. Tankamanin güçlüydü, muazzam bir krallığı yönetiyordu ve büyük bir yetkiye sahipti.*" (Abou Obeid el-Bekri, 1857:174-75.; Levtzion, 2011:32). Gana İmparatorluğu'nda iktidarın kralın kız kardeşinin oğluna geçiyor olması bölge için alışılmadık bir durum değildi çünkü bölgenin yaygın nüfusu Berberiler arasında da kadınlardan genellikle "*kral yapıcılar*" olarak söz edilirdi, çünkü çocukların yetiştirilmesinden tamamen onlar sorumluydu. Halefler, özel olarak belirlenmiş kutsal bir koru da düzenlenen bir dizi önceden belirlenmiş törenin ardından kral olarak atanmışlardır (Page&Davis, 2005:85).

Gana İmparatorluğu hakkında bilgi veren bir diğer Arap coğrafyacı el-İdrîsî'dir. Vermiş olduğu bilgiler hatalı olup Gana'yı Nijer'in iki yakasında bir şehir olarak tanımlamış bu yerin yoğun nüfuslu ve tüccarların uğrak yeri olduğundan bahsetmiştir. Halkının Müslüman olduğunu ve rivayete göre hükümdarı Salih b Abdullah b. el-Hasan b. el-Hasan b. Ali b. Ebu. Talip'e dayandırmış Abbasi halifesine biat etmesine rağmen hutbeyi kendi adına okuttuğu bilgisini paylaşmıştır (Levtzion, 2011:109.; Mauny, 1954:202-203).

4. İmparatorluk Başkenti Kumbi Saleh (Kumbîsâlih)

Endülüslü coğrafyacı el-Bekrî, "*Kumbi*" adından bahsetmez O ve diğer Arap yazarlar hem şehri hem de kralı "*Gana*", bölgeyi ise "*Awkar*" olarak adlandırmışlardır (Conrad, 2009:69). Bu adlandırmayla birlikte Gana şehri hakkında en fazla ayrıntı veren coğrafyacı Bekrî olmuş ve şunları aktarmıştır; *Gana şehri bir ovada uzanan iki kasabadan oluşuyor. Bu kasabalardan ilki Müslümanların yaşadığı bir yerdir. Burası büyüktür ve 12 Cami'ye sahiptir. Bu camilerden birisi insanların Cuma namazı için toplandıkları yerdir. İmamlar, müezzinler, maaşlı Kur'an okuyanlar olduğu gibi, hukukçular ve bilginler de vardır. Kasabanın çevresinde halkın içtikleri ve yakınında sebze yetiştirdikleri tatlı su kuyuları bulunmaktadır. Müslümanların yaşadığı kasaba, Kralın yaşadığı Al Ghaba'dan 10 km kadar uzaklıktadır. İki kasaba arasındaki arazi evlerle kaplıdır. Sakinlerin evleri taş ve akasya ağacından yapılmıştır* (Abou Obeid el-Bekri, 1857:174-175).

M. Delafosse, Kumbi Saleh şehrinin Gana'nın başkenti olabileceğini öne süren ilk kişi olmuştur (Delafosse, 1931: 43.; Levtzion, 1973:23). Wagadu'nun Soninke sözlü geleneğinde kahraman Diabi Cissé ve koruyucu yılan Bida ile ilişkilendirilen şehre "*Kumbi*"² denilmektedir. Günümüz Mali'sinin başkenti olan Bamako'nun yaklaşık 350 km kuzeyinde, Kumbi Saleh olarak adlandırılan yerdeki kalıntılar başkentin çok büyük olduğunu ve 12. yüzyılda şehrin yaklaşık 30.000 sakini olduğunu

² Kumbi kelimesi dik veya sarp kenarları olan izole tepe, tümülüs anlamındadır. (Delafosse, 1931: 43).

göstermektedir (Maquet, 1972:148). 1913-14'te A. Bonnel de Mezieres Kumbi Saleh bölgesini gezdiğinde taştan inşa edilmiş kasaba ve köy kalıntıları bulmuştur. Bölge de yapılan kazılara baktığımızda 1914'te Bonnel de Mezieres, 1939'da Lazartigues ve 1949-51'de Thomassey, Mauny ve Szumowski tarafından yapıldığını görüyoruz. Yapılan kazılar ve hava araştırmaları, yaklaşık 1,5 km kareyi kaplayan büyük bir kasabanın kalıntılarını ortaya çıkarmıştır.. Kasaba iki bölümden oluşuyor. Kuzeydoğudaki üst kısım taştan inşa edilmiş, geniş ve zengin binalara sahiptir, bazıları iki katlıdır ve zemin katın ticari eşya deposu olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu evler muhtemelen bölgeye ticaret için Kuzey Afrika'dan gelen yabancı zengin müslüman tüccarlara aittir (Levtzion, 1973:23.;Clarke, 1960:116).

Gana'nın kraliyet sarayının bulunduğu Kumbi Saleh'in güneydeki el-Ghaba (Koru) olarak adlandırılan ikinci parçası hakkında Bekrî şu bilgileri vermektedir. *Kralın bir sarayı ve bir dizi kubbe biçimli meskeni vardır, bunların tümü şehrin savunma duvarı gibi bir duvarla çevrilidir. Kralın yaşadığı kasabada ve kraliyet mahkemesinin bulunduğu salonun yakınında, diplomatik görevle ziyarete gelen Müslümanların namaz kıldıkları bir cami bulunmaktadır. Kralın kasabasının çevresinde kubbeli binalar, ormanlar ve bu insanların büyücülerinin, dini kültten sorumlu adamların yaşadığı korular vardır. Bu korularda ayrıca putlar ve krallarının mezarları da vardır. Bu koruluklar korunmaktadır. Yetkisiz kişiler içeri giremez, dolayısıyla içlerinde ne olduğu belli olmaz. Kralın hapsaneleri de buralardadır ve orada biri hapsedilirse, ondan bir daha haber alınmaz. Kralın tercümanları, topraklarından sorumlu memur ve bakanlarının çoğu Müslümandır* (Abou Obeid el-Bekri, 1857:175).

Kasabanın güney kesiminde, izole edilmiş taş binalar ve modern binalara benzer, daha düşük kaliteli diğer yerleşim yerlerinin izleri vardır. Soninke sakinlerinin çoğunluğunun yaşadığı bu bölüm, öncelikle çamur duvarlı, sazdan kulübelere oluşmaktadır. Hükümet bu bölümde yer almış; Gana kralı burada, cam pencerelerle donatılmış ve etrafı çitle çevrili taş bir sarayda yaşamıştır. Gana hükümetinin Soninke çalışanları da şehrin bu bölümünde yaşamışlardır (Senkomago, 2005:564). Kasabanın farklı noktalarında yapılan kazılar, çok yoğun bir şekilde nüfusun iskân edildiğini göstermektedir. Evler birbirine yakın, aralarında açık alanlar var ve sokaklar oldukça dar tutulmuştur. Kasabayı doğudan batıya geçen büyük bir cadde uzanmaktadır. Cadde, kasaba merkezinde kazılan caminin önünde 12 metre genişliğe ulaşır. Cami batıdan doğuya 46 metre, kuzeyden güneye 23 metreden ibarettir. Batı yarısı, Sahra ve Sudan camilerinde ortak bir özellik olan açık döşeli bir avluya ev sahipliği yapmaktadır. Görünüşe göre burası kasabanın Cuma camisidir (Levtzion, 1973:24).

Kumbi Saleh'te mezarlıklarda yapılan kazılarda Kuran ayetlerinin yazılı olduğu elli üç mezar taşına ve motiflerle süslenmiş diğer yirmi dört boyalı mezar taşına rastlanmıştır. Bu mezar taşlarının yanı sıra bıçak, mızrak, çivi, çiftçilik aletleri ve makas gibi demir nesnelere bulunmuştur. Ayrıca altını tartmak için kullanılan bazı küçük cam ağırlıklar da keşfedilmiştir. Bazıları Akdeniz kıyılarından gelenler de dâhil olmak üzere birçok çanak çömlek parçası da buluntular arasındadır. Tüm bu arkeolojik kanıtlar, Kumbi Saleh'in bir zamanlar müreffeh bir ticaret merkezi olduğunu bizlere göstermektedir (Maquet, 1972:24.; Levtzion, 1973:24.; Conrad, 2005:72).

5. Ticari Yaşam

Gana'nın savan bölgesindeki konumu, hem Kuzey Afrika hem de güneydeki ormanlık bölge ile ticari ilişkiler geliştirmesini ve böylece Sahra ötesi ticarete önemli rol oynamasını sağlamıştır. Gana bir ovada bulunduğu için, tüccarlar ticari faaliyetleri sırasında topraklarından geçmeyi kolay bulmuşlardır. Fas'ta Sicilmâse'den başlayan ve Sahra çölündeki Taghaza ve Avdagost'tan geçen batı Sahra ötesi ticaret yolunun güney terminali Kumbi Saleh olmuştur. Gana kralları, Sahra ötesi ticareten elde edilen gelirleri kullanarak ülkeyi yönetme masraflarını karşılamışlardır (Senkomago, 2005:564).

Kumbi Saleh, Gana'nın hem başkenti hem de ana ticaret merkezi olmuştur. Sahra ötesi ticarete önemli bir rol oynamış Kuzey Afrika ve Sahra Çölü'nden gelen mallar, batı Sudan'dan ve daha güneydeki orman eyaletlerinden gelen mallarla değiş tokuş edilmiştir. Kuzey Afrika'dan gelen Arap ve Berberi tüccarlar aynalar, atlar, ipek kumaşlar, bardaklar, hurma ve tuz gibi mallar getirmişler ve bu malları Soninke ve diğer güney Afrikalı tüccarlarla değiş tokuş etmişlerdir. Güney Afrikalı tüccarlar

altın, kola fıstığı, devekuşu tüyü ve köle gibi mallar sağlamışlardır.. Kumbi Saleh'te satışa sunulan kölelerin bir kısmı fetihler sırasında Gana tarafından Soninke'nin komşu bölgeleri işgal edilirken geri kalanı ise orman eyaletlerindeki baskınlar sırasında ele geçirilmiştir (Senkomago, 2005:564). Bu köleler güneyde bulunan altın madenlerinde çalıştırılmıştır. Ayrıca darı, sorgum ve pamuk gibi mahsullerin daha büyük miktarlarda üretilmesine yol açan tarım işçiliğinde kullanılmışlardır (Page&Davis, 2005:86).

Gana'nın Sahra ötesi kervan ticaretinde ana unsur tuzun altınla mübadelesi olmuştur. Sahra'nın kaya tuzu yataklarından elde edilen tuz, güneydeki orman bölgelerine sevk edilmiş ve karşılığında başta altın olmak üzere türlü metallerle takas edilmiştir. Endülüslü coğrafyacı ve seyyah Ebû Hâmid el-Gırnâfî'nin verdiği bilgilere itibar edecek olursak bazı zamanlar tuz o kadar değerli hale gelmiştir ki kendi ağırlığındaki altından daha kıymetli olmuştur (Fage, 1957:8).

Gana ülkesinde yapılan ticaretin vergilendirilmesi ve altının nereden geldiğine dair bilgilere yine Bekri'de geçen şu satırlarda rastlıyoruz; *“Kralları memlekete giren her tuz yüklü eşekten bir altın dinar, çıkan her eşekten iki dinar vergi alır. Bir yük bakırdan padişaha düşen vergi beş miskaldır ve bir yük ticari maldan on miskaldır. Bu topraklarda bulunan en iyi altın, zenci kabilelerinin yaşadığı bir ülke üzerinden kralın şehrinden on sekiz gün uzaklıktaki Ghiyaro kasabasından geliyor. Bu ülkenin bütün madenlerinde bulunan külçeler krallara ayrılmış, altın tozu ise sadece halka kalmıştır. Bu önlem olmadan halk, altını değerini kaybedinceye kadar biriktirirdi. Külçeler, bir onstan bir pound'a kadar herhangi bir ağırlıkta olabilir. Kralın büyük bir taş büyüklüğünde bir külçeye sahip olduğu söylenir. Ghiyaro kasabası Nil'den (yani Nijer'den) on iki mil uzaktadır ve birçok Müslüman barındırır”* (Abou Obeid el-Bekri, 1857:176-77).; Levtzion, 2011:82).

Sahra ötesi ticaret, Gana'nın komşularında kırgınlık ve kıskançlık uyandırdığı için her zaman faydalı olmamıştır. Kumbi Saleh'in kuzeyindeki Avdagost kasabasında yaşayan Sahra Berberileri, Gana'nın refahını kıskanmışlardır. Sahra ötesi ticareti kontrol etmek ve Kumbi Saleh yerine Avdagost'u Batı Sahra ötesi yolun güney terminali yapmak istemişlerdir (Senkomago, 2005:564).

6. Gana İmparatorluğu'nun Yönetim Mekanizması ve Kraliyet Mahkemesi

Gana İmparatorluğunun yönetim mekanizması ve hükümdarlık alametleri hakkında en ayrıntılı bilgi veren kaynak Bekri olmuştur. Mutlak monarşi tarafından yönetilen Gana ülkesinden şu şekilde bahsetmiştir; *“Kralın dinine uyanlardan ancak kendisi ve varisi olan kız kardeşinin oğlu dikilmiş elbise giyebilir. Diğer tüm insanlar, imkânlarına göre pamuklu, ipekli veya sırmalı giysiler giyerler. Bütün erkekler sakallarını, kadınlar da başlarını tıraş eder. Kral bir kadın gibi süslenir, kolyeler ve bilezikler takar ve halkın karşısına oturduğunda altınla süslenmiş ve ince pamuklu sarıklara sarılı yüksek bir başlık takar. Kraliyet mahkemesi etrafında altın işlemeli süslerle on atın durduğu kubbeli bir köşkte tutulur. Kralın arkasında altınla süslenmiş kalkanlar ve kılıçlar tutan on uşak duruyor ve sağında hepsi muhteşem giysiler giymiş, saçları altınla karışık örülmüş ülkesinin alt krallarının oğulları durmaktadır. Şehrin valisi, kralın önünde yere oturur ve onun çevresinde de aynı şekilde oturan bakanlar vardır. Köşkün kapısında, kralı koruyan ve bulunduğu yeri neredeyse hiç terk etmeyen mükemmel soylu köpekler vardır. Boyunlarına altın ve gümüş tasmalar takarlar, üzerlerinde aynı metallere toplar bulunmaktadır. Ahaliye çağrılar uzun içi boş bir kütükten yapılmış daba dedikleri bir davulun vurulmasıyla duyurulur. Kralla aynı dine mensup olanlar ona yaklaştıklarında diz çökerler ve başlarına toprak serperler, çünkü bu onların ona saygılarını gösterme biçimleridir. Müslümanlara gelince, onu ancak el çırparak selamlarlar”* (Abou Obeid el-Bekri, 1857:175-76).

Kralın tercümanları, hazinedarları ve vezirlerinin çoğu Müslümanlar arasından seçilmiştir (Mauny, 1954:202). Bekri'nin verdiği bilgilerden anlaşılmaktadır ki Gana imparatorluğu bağlı krallıklardan müteşekkil olup bu kralların oğulları Gana'nın merkezi hükümetinde tutulmaktadır. Savaş zamanlarında kralın emrine girerek asker ve mühimmat vermişlerdir. İmparatorluğun kraliyet mahkemesi olarak adlandırılan yer kralın halkın huzuruna çıkararak davalarına baktığı yer olup başkent Kumbi Saleh'in güney (Soninke) bölümünde yer almaktadır. Ayrıca kraliyet mahkemesinde ve sarayda gösterişe önem verildiği ve törenler düzenlendiği anlaşılmaktadır.

7. Dini İnanış ve Kralların Gömülme Şekli

Birbirinden farklı ırkların bir arada yaşadığı Gana'da toplum arasında sosyal farklılıklar ve dini ayrım bulunmaktaydı. Gana'da İslamiyet etki alanı geniş bir dini inanış olmakla birlikte ruhlara inanç (animizm) da yaygın bir şekilde topluma hâkim olmuştur. İslamiyet IX. yüzyılda Zenâte ve Sanhâce kabilelerine mensup tüccarlar vasıtasıyla Gana ülkesine girmiştir. XI. yüzyılda önce bazı kabile reisleri İslam'ı kabul etmişler, sonrasında halk onlara katılmıştır. Ülkede Müslümanlar animistlere göre her yönden imtiyazlı bir sınıf olmuşlardır (Ceran, 2012, 115.; el-Alevî, 1996, 347).

Bekrî'nin ifadesine göre başkent Kumbi Saleh'te biri cuma camii olmak üzere on iki mescit vardı ve bu mescitlerde imamlar, müezzinler görev yapıyor, fakihler ve ilim sahibi kimseler ders veriyorlardı. Müslümanların yaşadığı diğer önemli iki şehir de Yukarı Nijer nehrine yakın Giyaro ile bunun batısındaki Yirsiniydi (el-Alevî, 1996, 347).

Bekrî ülkedeki dini inanış ve kralların gömülme şekliyle ilgili şu bilgileri vermiştir; *Gana halkının dini paganizm ve putlara tapınmadır. Kralları öldüğünde, mezar yeri üzerine saj ağacından devasa bir kubbe inşa ederler. Sonra onu birkaç halı ve minderle örtülü bir yatağa getirip kubbenin içine koyarlar. Yanına ziynet eşyalarını, silahlarını, yiyip içtiği kapları, çeşitli yiyecek ve içeceklerle dolu olarak koyarlar. Yemeklerini servis eden adamları da oraya yerleştirirler. Kubbenin kapısını kapatarak üzerini hasır ve malzemelerle örttükten sonra halkı bir araya getirerek üzerine büyük bir höyük oluşturan kadar toprak yığarlar. Daha sonra höyüğün çevresine sadece bir yerden ulaşılabilecek şekilde bir hendek kazarlar. Adaklarını ölüleri için kurban ederler ve sarhoş edici içkiler sunarlar* (Abou Obeid el-Bekri, 1857:176-77).

Kraliyet cenazesinin bu defin şekli Eski Mısır geleneklerini anımsatan ve diğer Afrika halkları arasında bilinen ilahi krallığın bir özelliği olarak kabul edilir. Nijer'in göller bölgesi yakınındaki iki höyükte yapılan kazılarda mezar odaları bulunan mezarlar ortaya çıkarıldı. Her mezarda silahlar, süs eşyaları ve boncuklarla dolu iki insan iskeleti vardı. Mezarlarda ayrıca başka insan iskeletleri ve hayvan kemikleri de bulunuyordu (Levtzion, 1973:26).

8. Gana'nın Yıkılış Süreci

İmparatorluğun tarihi boyunca yaşanan siyasi gelişmeler hakkında kısıtlı bilgilere sahibiz. Gana'nın sekizinci yüzyılın sonunda Müslüman dünyasında "*altın diyarı*" olarak bilinir hale geldiğini görüyoruz. Dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde ise Gao (Kavkav) ve Gana, Batı Sudan'ın iki güçlü krallığı olmuştur (Levtzion, 1973:22). Onuncu yüzyıldaysa Sahra'nın önemli ticaret merkezi Avdagost Gana İmparatorluğu topraklarına dâhil olmuştur. İmparatorluğun kuzey ve güneyindeki birkaç küçük krallık olan Tekrur, Silla, Diara ve Kaniaga fethedilerek feodal devletler haline getirilmiştir (Page&Davis, 2005:86). On birinci yüzyılın ortalarına gelindiğindeyse Gana, doğal ve beşeri kaynaklarını geliştirmiş, siyasi ve askeri gücünü artırarak hükümet ve idari sistemlerini detaylandırmıştır (Levtzion, 1973:22). Bekrî'de geçen bilgiye göre Gana kralı ordusunu çağırdığında 40.000'den fazlası okçu olmak üzere 200.000 kişiyi savaş sahasına gönderebilir hale gelmiştir (Abou Obeid el-Bekri, 1857:177). Abartılı gibi görünen bu rakamlardan anlaşılmaktadır ki Gana, kayda değer bir askeri güce sahip olmuştur.

İslam'ı yaymak için Bilâdüssûdan (siyahların ülkesi) topraklarına seferler düzenleyen Ebû Bekir b. Ömer komutasındaki Murabıtlar, 1054'te Gana'ya haraç ödeyen ve başkent kuzeyinde yaklaşık on beş günlük mesafede bulunan Avdagost kasabasını ele geçirmişlerdir (Maquet, 1972:147). 1076 yılına gelindiğinde Ebû Bekir başkent Kumbi Saleh'i de topraklarına katmış Gana kralının İslam'ı kabul etmesi üzerine onu tahtında bırakmıştır. Ebu Bekir'in emrindeki birlikler kısa sürede Batı Sudan'ı ve bölgedeki altın madenlerini ele geçirmişlerdir. Bölge halkının büyük bir kısmı İslâmiyet'i bu dönemde kabul etmişlerdir (Yiğit, 2020:152.; Fage, 1957:12). Murâbıtlar Gana topraklarını 10 yıl kadar ancak

ellerinde tutabilmişlerdir. 1087’de Murâbit lideri Ebu Bekir yerel çatışmaların birinde öldürülmesi üzerine Gana topraklarındaki hâkimiyetleri zayıflamış ve ülkeye tam bir istikrarsızlık hâkim olmuştur (el-Alevî, 1996, 347). Murâbitlerin istilasını takip eden kargaşa, ticareti sekteye uğratmış ve Gana’nın Sahra-ötesi ticarete önemli bir katılımcı olarak konumunu zayıflatmıştır. Bundan böyle aktif ticaret, tüccarlara ve mallarına koruma sağlayacak güçlü hükümetlerin olduğu doğuya doğru kaymıştır (Senkomago, 2005:564).

1076’da Gana’nın düşmesiyle daha önceleri Gana’ya uzun yıllar vergi ödeyen Susu hakimleri bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Hâkimiyetini genişletmeye başlayan Susu Devleti XII. yüzyılın sonlarında Diyârâ bölgesini 1203’te de Sumanguru liderliğinde Gana’nın başkenti Kumbi Saleh’i ele geçirmiştir. XIII. yüzyılın ortalarında geldiğinde Susu Krallığının ortadan kalkmasıyla Gana toprakları üzerinde Mali İmparatorluğu kurulmuştur (el-Alevî, 1996, 347 -48.;Page&Davis, 2005:87).

Harita 1. Batı Afrika ve Gana İmparatorluğu (Conrad,2005: 19).

9. Sonuç

Gana adının kökenine baktığımızda bu ismin sadece Arapça kaynaklarda geçtiği görülmektedir. Bu kelimenin Mande dilinde bir saygınlık unvanı olarak kullanıldığı ve “savaşçı kral” anlamına geldiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte imparatorluğun yerli halkı Gana ismini kullanmayıp ülkelerini “Wagadu” diye adlandırmışlardır. Bu adlandırma Daosi Destanı içerisindeki Wagadu efsanesinde yılan şeklini alan tanrı Wagadu Bida’ya dayanmaktadır. Birçok Soninke (Wa’kore) klanı atalarının izini sürerken Wagadu Bida efsanesine başvurmuşlardır. Birden fazla versiyonu bulunan bu efsane de ana fikir aynı kalmış uğruna genç bakire kızların kurban edildiği yılan şeklini alan Tanrı Bida’nın bir kızın taliplisi tarafından öldürülmesiyle ülkeye hakim olan kıtlık fikri işlenmiştir.

Gana İmparatorluğunun ne zaman kurulduğuna ilişkin eldeki bilgiler net olmayıp Timbuktu'lu tarihçi Sa'di'ye dayanarak çıkarımda bulunan Henry Barth MS 300'lü yıllar olabileceğini ileri sürmüştür. Batı Afrika konusunda çalışmaları bulunan Levitzon ise Gana'nın İslam'ın Batı Sudan'a gelmesinden önce kurulmuş eski bir devlet olduğunu dile getirmiştir. Bu bilgilerden hareketle Gana İmparatorluğu'nun miladi 7. yüzyıldan önce bilinmeyen bir tarihte kurulmuş olduğunu söylemek yerinde olacaktır. Kurucularının kökenine ilişkin eldeki bilgilerin net olmadığını vurgulayan Es-Sadi ilk kurucuların beyaz ırka mensup olduklarını aktarmıştır. Sonrasında hakimiyet siyah ırktan olan Soninkelere geçmiştir. Gana halkını kimlerin oluşturduğuna baktığımızda beyaz tenli Berberilerle birlikte Mande dilini konuşan siyahi Soninkeler, Malinkeler, Bambaralar(Bamana), Dyulalar görülmektedir.

Arapça kaynaklar Gana ülkesinden Miladi 9. yüzyıldan itibaren bahsetmeye başlamışlar ve çoğunluğu bölgedeki altının bolluğunu ve ticareti vurgulamışlardır. Gana hakkında en fazla bilgi veren müellif ise Endülüslü coğrafyacı Ebû Ubeyd el-Bekri olmuştur. Bekri'nin verdiği bilgilere dayanarak modern çalışmalar yapılmıştır. Afrika'nın yerli tarihi kaynakları olan Timbuktu'lu tarihçiler de Gana'ya eserlerinde yer vermişlerdir.

Arapça kaynakların "*Gana*" olarak bahsettikleri imparatorluk başkenti Kumbi Saleh hakkında en fazla bilgi veren kaynak Bekri olmuştur. Bekri, başkentin bir ovada uzanan birbirine 10 km mesafedeki iki ayrı kasabadan oluştuğundan bahsetmiştir. Şehrin kuzey bölümünün ticaretle meşgul olan Müslüman tüccarlara ev sahipliği yaptığını güneydeki kesimin ise imparatorluk sarayına ve Soninke sakinlerinin çoğunluğunu barındırdığını vurgulamıştır. Yürütülen arkeolojik çalışmalar Kumbi Saleh şehrinin en müreffeh olduğu dönemlerde nüfusunun yaklaşık 30.000 kişiye ulaştığını öngörmektedir. Ayrıca arkeolojik çalışmalar kuzeydeki bölümde taştan inşa edilmiş iki katlı daha dayanıklı binaları açığa çıkarırken güneydeki yerleşimde yoğun olarak çamur duvarlı, sazdan kulübelerin olduğunu ortaya koymuştur.

Gana'nın savanada düz bir ovada kurulmuş olması hem kuzey Afrika ile hem de güneyindeki ormanlık alanla ticaret yapılmasında önemli rol oynamıştır. Batı Sahra ötesi ticaret yolunun güney terminali başkent Kumbi Saleh olmuştur. Gana'nın ticari yaşamında ana metalleri Sahra'dan elde edilen tuz ile güneydeki ormanlık bölgeden temin edilen altın oluşturmuştur. Gana'daki Sahra ötesi ticari hacim o kadar yüksek olmuştur ki krallar elde edilen gelire ülkeyi yönetme masraflarını karşılamayı başarmışlardır.

Gana İmparatorluğu'nun yönetim mekanizmasına baktığımızda mutlak monarşi ile yönetildiğini ve hâkimiyetin kralın kız kardeşinin oğluna geçtiğini görüyoruz. Kral özel dikilmiş elbiseler giymiş, bir kadın gibi süslenerek altın takılar takmış ve halkın huzuruna gösterişli bir şekilde çıkmıştır. Kurulan kraliyet mahkemesinde halkın şikâyetlerini çözüme kavuşturmaya çalışmıştır. Bağlı krallıklardan oluşan Gana İmparatorluğu'nda Müslümanlar devlete hizmette üst düzey görevler almışlardır.

Gana'da hatırı sayılır bir Müslüman kitle bulunmakla birlikte yerel inanış olan animizmde toplum arasında yaygındı. İslamiyet bölgeye IX. yüzyılda Berberi kabilelerine mensup tüccarlar vasıtasıyla gelmiş XI. yüzyıla gelindiğinde bazı kabile reislerinin İslam'ı kabulüyle halk da onları takip etmiştir. Gana krallarının cenaze merasimleri pagan inanç geleneklerine göre icra edilmiş ve mezarları bir höyük haline getirilmiştir.

İmparatorluğun çöküşü ani olmamış kademeli bir süreçte gerçekleşmiştir. İslam'ı güneye Gana topraklarına doğru yaymak için seferler düzenleyen Murabıtlar 1076'da başkent Kumbi Saleh'i sınırlarına katmıştır. Murabıt lideri Ebû Bekir Batı Sudan'ı ve bölgedeki altın madenlerinin kontrolünü ele geçirmiş, Gana kralını da İslamı kabul etmesi şartıyla tahtında bırakmıştır. Murabıtların bölgedeki hakimiyetinin sona ermesiyle Gana topraklarında önce Susu krallığı hâkim olmuş sonrasında bu coğrafya da Mali İmparatorluğu kurulmuştur.

Kaynakça

- 'Abd Al-Rahman İbn 'Abd Allah Sa'di. (2003). *Timbuktu and the Songhay Empire: Al-Sa'dis Ta'rikh Al-Sudan Down to 1613 and Other Contemporary Documents*. John O. Hunwick (Tran. and ed.). Boston: Brill Press.
- Abou Obeid el-Bekri. (1857). *Description de l'Afrique Septentrionale*. (William MacGuckin Slane Çev.). Alger: Publié par Imprimerie du gouvernement.
- Al Hajj Mahmut Kati. (2011). *Ta'rikh al-fattâsh The Timbuktu Chronicles 1493-1599*. Christopher Wise (Ed.). New Jersey: Africa Word Press.
- Barth, H. (1857). *Travels and Discoveries in North and Central Africa, being a journal of Expedition Undertaken Under the Auspices of H.B.M.'s Government in the Years 1849-1855*, IV, London: Longman, Brown, Green, Longmans, & Roberts Press.
- Ceran, İ. (2012). *Fas Tarihi*, Ankara: TTK Yayınları.
- Clarke J. H. (February 1960). Old Ghana. *Negro History Bulletin*. 23(5). Association for the Study of African American Life and History. 116-117.
- Conrad, D. (2005). *Empires of Medieval West Africa Ghana, Mali, and Songhay*. New York: Fact on File Inc. Press.
- Davidson, B. (1985). *A History of West Africa 1000-1800*, Harlow: Longman Group Limited.
- Delafosse, M. (1931). *The Negroes of Africa History And Culture*. F. Fligelman (Ed.), Washington: Associated Publishers.
- el-Alevî, A. (1996). Gâne. *DİA*. 13. İstanbul: TDV Yayınları. 346-348.
- Fage, J. D. (1957) Ancient Ghana: A Review of the Evidence. *Transactions of the Historical Society of Ghana*. 3, (2). Legon: Historical Society of Ghana Press. 3-24.
- Hârizmî. (2009). *Kitâbu Sûreti'l-Arz*, Hans von Mzik (Tahkik). Lübnan: Dâru ve Mektebetü Byblion Press.
- Holl, A. (1985). Background to the Ghana Empire: Archaeological Investigations on the Transition to Statehood in the Dhar Tichitt Region (Mauritania). *Journal of Anthropological Archaeology*. 4 (Issue 2). 73-115.
- İbn Havkal. (2017). *10. Asırda İslam Dünyası*, (R. Şeşen Çev.) İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- July, R. W. (1970) *A History of the African People*, New York: Charles Scribner's Sons Press.
- Levtzion, N. (1973). *Ancient Ghana and Mali*. London: Methuen & Co LTD Press.
- Levtzion, N. (2011). *Corpus of Early Arabic Sources for West Africa*. Princeton: Markus Wiener Publishers.
- Maquet J. (1972). *Civilization of Black Africa*, New York: Oxford University Press.
- Masonen, P., (2005). Ghana Empire: Historiography of Origins. *Encyclopedia of African History*. 1, K. Shillington (Ed.), , New York: Fitzroy Dearborn Press, 561-63.
- Mauny, R. A. (Jul., 1954). The Question of Ghana, *Africa: Journal of the International African Institute*, 24(3). Cambridge University Press, 200-213.
- Mesudî. (2014). *Murûc Ez-Zehap (Altın Bozkırlar)*, (A. Batur Çev.) İstanbul: Selenge Yayınları.
- Page, W. F. & Davis, R. H. (Ed.). (2005). *Encyclopedia of African History and Culture*. 2, New York: Facts on File, 85-87.

Senkomago, S. (2005), Ghana, Empire of: History of. *Encyclopedia of African History*. 1. K. Shillington (Ed.), New York: Fitzroy Dearborn Press. 563-64

Yiğit, İ. (2020). *Murabıtlar*. *DİA*, 31, Ankara: TDV Yayınları.

Extended Abstract

The aim of this study is to examine the history of the Ghana Empire, established in West Africa, in its political, economic and cultural aspects in the light of oral and written sources. Through the founding legend of the empire, answers were sought to the questions of who the founders were, the geography in which it was founded and where its capital was, whether it had a connection with today's Ghana, in what sense the name Ghana was used by locals and foreigners, how it was mentioned in Arab sources, and how the religious and commercial life developed.

There is no written sources about the early periods of the country, and its foundation is discussed through the "Wagadu" legend and archaeological data. Ghana's fame has spread to Cairo and Baghdad, and geographers and historians living there have included this country in their works. When we look at the geography where it was established, it is seen that it includes the Sahel grasslands and the western part of the Savanna climate zone, with the center being the Auoker region, away from the Atlantic Ocean coasts of West Africa and 160 km north of the Niger River.

The Ghana Empire, the first known state of West Africa, ruled between the IIIrd and XIIIth centuries. The name Ghana is first mentioned in the Arabic source al-Fezârî in the VIIIth century. Arab geographers and historians referred to the country of Ghana as the "land of gold". Hârizmî, Ya'kûbî, Mes'ûdî and İbn Havkal included Ghana in their works. The written source that provides the most comprehensive information about the empire is the work of the Andalusian geographer al-Bekri. Arab geographer al-İdrisî also mentioned Ghana, but gave incorrect information.

The region where today's Ghana is located and the geography where the empire was founded are different from each other, and they only have similarities in name. The name of modern Ghana was chosen in honor of this ancient Empire. Although the origin and use of the name Ghana is not known for certain, al-Bekri mentioned that it is a title of honor given to kings and means "warrior king" in the Mande language. Mahmut Kati, a history writer from Timbuktu, states in his work *Târihu'l-Fettaş* that the Kings of Ghana also used a title known as "Kaya Maghan", which means "lord of gold" in the Soninke (Wa'kore) language. In oral sources, the name Ghana is never used. The local people of Ghana used the name "Ouagadou/Wagadu", derived from the name of the ancient Soninke god Ouagadou Bida, who was considered the protector of the nation. Legends about Wagadu are still useful in explaining the origins of different Soninke clans and groups.

According to the Wagadu legend, the legendary leader Dinga, who is considered the ancestor of the Soninkes, came to the region from somewhere in the Middle East. In a magic duel between Dinga and the jinn, Dinga won and married the 3 daughters of the chief jinn. The sons of these wives were called the ancestors of the Soninke clan, and among them the Jinn became the ruling clan of Wagadu. Dinga became old and blind, and when he wanted to transfer his dominion to his eldest son Khiné before his death, the younger son named Diabe Cisse disguised himself as the eldest brother and gave him the main powers. He deceived his father into leaving him an inheritance. After Dinga died, Diabe Cisse had to escape from the wrath of his angry brother. When he took refuge in the wild, one day a mysterious drum fell from a tree and landed at his feet. With the sound of the drum he started playing, four cavalry units emerged from the four corners of the desert. The four commanders recognized Diabe Cisse as their leader and became his lieutenants. Later, Diabe Cisse headed towards Kumbi to establish his kingdom. This place was given to Diabe Cisse by the black snake Bida, on the condition that the most beautiful young virgin in the country would be sacrificed to him every year. In return, Bida promised plenty of rain and gold. Thus, the country of Wagadu became rich. The sacrifice was intended to be made during the reign of the seventh King of Wagadu. While Bida, the protective black snake, was beheaded by the suitor of the young girl to be sacrificed, the snake cursed the country to be doomed to drought and lack of gold. The snake's head fell on Bure in the Malinke countryside, and there was an abundance of gold there. Deprived of rain and gold, the country of Wagadu was devastated, the Soninke people were dispersed and their places turned into deserts. When we look at why rain and gold are associated with the legendary snake Bida in this narrative, we see that it has to do with the fact that snakes are seen more often when it rains and gold is revealed in the alluviums carried by the rain.

When we look at the information about when the Ghana Empire was founded, Henry Barth, who made inferences based on the information in Sa'di's work called *Tarikh al-Sudan*, suggested that the establishment may have taken place in the 300s. Arab sources are silent about who the founders of Ghana were. Western researcher Henry Barth, who worked on this subject, wrote in *Tarikh al-Sudan*: "Although we do not know who their ancestry was based on, their origins were white. However, their subjects were Soninke..." He mentioned that the first founders may have been white and that they were either Saharan Berbers or Fulani origins.

Al-Bekri and other Arab writers called both the city and the king "*Ghana*" and the region "*Awkar*". Bekri mentioned that the capital consists of two separate towns, 10 km away from each other, lying on a plain. He emphasized that the northern part of the city hosted Muslim merchants engaged in trade, while the southern part hosted the imperial palace and the majority of Soninke residents. Delafosse was the first person to suggest that Kumbi Saleh, identified by archaeological studies, could be the Imperial capital. Excavations carried out in different parts of the town show that the population was very densely settled. Archaeological evidence shows us that Kumbi Saleh was once a prosperous trading centre. The southern terminus of the trans-Western Saharan trade route was the capital Kumbi Saleh. The main commodities in Ghana's commercial life are salt obtained from the Sahara and gold obtained from the forested region in the south.

The Ghana Empire was governed by an absolute monarchy, and the throne passed to the son of the king's sister. The royal court was established and tried to resolve the people's complaints. Muslims took high-level positions in service to the state. The empire consisted of dependent kingdoms.

Although there was a Muslim mass within the empire, animism was also widespread as a local belief. Islam came to the region in the 9th century. It came through merchants in the century. Although Islam was widespread among high-ranking officials, the funeral ceremonies of Ghana's kings were performed according to pagan beliefs and traditions, and their graves were piled up in the form of a mound.

The collapse of the empire took place in a gradual process. Wanting to spread Islam to the south and benefit from the gold trade in the region, the Almoravids annexed the capital Kumbi Saleh to their borders in 1076. Almoravid leader Abu Bakr took control of Western Sudan and the gold mines in the region, and left the king of Ghana on his throne on the condition that he accept Islam. With the end of the Almoravids' dominance in the region, the Susu Kingdom first dominated the Ghanaian territory, and then the Mali Empire was established in this geography.

Journal of Social Sciences of Mus Alparslan University

anemon

Derginin ana sayfası: <http://dergipark.gov.tr/anemon>

Araştırma Makalesi • Research Article

Afrika'yla İlişkilerinde Rusya'nın İşlemselleştirdiği Rus Kültür Alanları

Russian Cultural Fields Operationalized by Russia in Its Relations with Africa

Vildane Özkan*

Öz: Makalenin amacı, 18. yüzyıldan günümüze kadar Rusya'nın Afrika kıtasıyla kurduğu ilişkilerde Rus kültürünü nasıl işlemselleştirdiğini kültürel ve tarihsel sosyoloji çerçevesinde çözümlenektir. Makale kapsamında Afrika'yla ilişkilerde işlemselleştirilen temel Rus kültür alanları olarak dil, sanat, bilim, din, Batı karşıtı değerler, çok kutupluluk anlayışı, yayılcılık, askeriye ve silah, milliyetçilik, ırkçılık ve köken arayışı üzerine odaklanılmaktadır. Veriler, nitel araştırma yönteminin alan yazını tarama tekniği ile toplandı. Bulgular, kültürel ve kurumsal güç ilişkileri bağlamında verilerin betimsel analiziyle elde edildi. İlk olarak; Rusya ve Afrika arasındaki temasların kısa tarihi ve bu temaslar sırasında Rusya'da Afrika üzerine bilimsel araştırmaların nasıl biçimlendiği verilmektedir. İkinci olarak; Rusya-Afrika ilişkilerinde Rus sanatı, edebiyatı ve sinemasının oynadığı roller ve işlevler çözümlenmektedir. Üçüncü olarak; Rus inancı olarak da damgalanan Ortodoks Hıristiyan inancı ve Ortodoks Kilisesi'nin Afrika'daki işlevleri tespit edilmektedir. Bu bağlamda Afrika kıtasında Ortodoksluk inancı ile Rusya'daki Ortodoksluk inancı arasındaki ilişkiler incelenmektedir. Dördüncü olarak; Batı karşıtı değerler ve çok kutupluluk anlayışının Rusya'nın Afrika'yla ilişkilerini nasıl etkilediği incelenmektedir. Beşinci olarak; Slavcılık adlı milliyetçilik ve ırkçılık karışımı ideolojinin ve Slavların kökenini Afrika kıtasında keşfetme arayışının Rusların Afrikalılarla ilişkilerindeki işlevleri çözümlenmektedir. Konuyla ilgili sosyolojik araştırmaların az sayıda oluşu dolayısıyla, makale ilgili alan yazınına katkı sağlaması açısından önem arz eder.

Anahtar Kelimeler: Rus kültürü, Afrika, İşlemselleştirme, "Kurtarıcı" rolü, Çokkutupluluk anlayışı

Abstract: The aim of the article is to analyze how Russia has operationalized Russian culture in its relations with the African continent from the 18th century to the present within the framework of cultural and historical sociology. The article focuses on language, art, science, religion, anti-Western values, multipolarity understanding, expansionism, military and weapons, nationalism, racism and the search for origins as the main Russian cultural fields that are operationalized in relations with Africa. The data were collected by the literature review technique of the qualitative research method. The findings were obtained by descriptive analysis of the data in the context of cultural and institutional power relations. Firstly; it is given a brief history of the contacts between Russia and Africa and how scientific research on Africa was shaped in Russia during these contacts. Secondly; the roles and functions of Russian art, literature and cinema in Russia-Africa relations are analyzed. As the third; the Orthodox Christian faith and the functions of the Orthodox Church in Africa, which are also stamped as the Russian faith, are determined. In this context, the relations between the Orthodox faith in the African continent and the Orthodoxy in Russia are examined. Fourthly; it examines how anti-Western values and understanding of multipolarity affect Russia's relations with Africa. Fifthly; the functions of the ideology of Slavism, a mixture of nationalism and

* Dr. Öğr. Üyesi, Gümüşhane Üniversitesi, Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, Sosyal Hizmet ve Danışmanlık Bölümü, vildaneozkan@gmail.com, ORCID: 0000-0002-1534-9948

Cite as/ Atıf: Özkan V. (2023). Afrika'yla İlişkilerinde Rusya'nın İşlemselleştirdiği Rus Kültür Alanları, *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(Afrika), 59-75. <http://dx.doi.org/10.18506/anemon.1307739>

Received/Geliş: 31 Mayıs/May 2023

Düzeltilme/Revised form: 10 September/Eylül 2023

Accepted/Kabul: 15 September/Eylül 2023

Published/Yayın: 30 September/Eylül 2023

e-ISSN: 2149-4622. © 2013-2023 Muş Alparslan Üniversitesi. TÜBİTAK ULAKBİM DergiPark ev sahipliğinde. Her hakkı saklıdır.

racism, and the search for the origin of the Slavs in the African continent, in the relations of the Russians with the Africans are analyzed. Due to the limited number of sociological studies on the subject, the article is important in terms of contributing to the relevant literature.

Keywords: Russian culture, Africa, Operationalization, “Savior” role, Concept of multipolarity

Giriş

Afrika kıtası ve Afrikalılar, Rus politik otoritesinin toplum ve kültür inşası projesinin bir parçasıdır. Rusya ve Afrika arasındaki ilişkilerin yaklaşık olarak üçyüz yıllık bir geçmişi bulunmaktadır. Bu ilişkinin kökeni, büyük ölçüde Rus kültürünün yayılma politikalarına dayanır. Bu bağlamda tarihsel geçmişte Çarlık/İmparatorluk Rusyası, yakın geçmişte Sovyet Rusya ve günümüzde Federal Rusya ile Afrika arasında çeşitli alanlarda etkileşimler mevcuttur.

Günümüzde Rus politik otoritesi, Afrika’yla kurduğu etkileşimlerde Rus kültür unsurlarını politik olarak işlemselleştirmekte ve işe vuruk hale getirmektedir. Böylece Rus sanatı, edebiyatı ve filmi, Rusça dili, Ortodoks dini, bilim ve teknoloji, askeriye ve silah, Batı karşıtı ideoloji ve Slav köken arayışı gibi Rus kültürünün temel unsurları işlevsel kılınmaya çalışılmaktadır.

Rusya’da sanat, edebiyat, sinema, dini misyonerlik, yakın geçmişteki komünizm propagandaları, bilimsel bölge araştırma merkezleri, diplomasi, güvenlik, ticaret ve askeri şirketler vs. alanlarında Afrika ve Afrikalılarla ilgili çok boyutlu imgeler ve ilişki inşaları söz konusudur. Geçmişte olduğu gibi günümüzde de Rus kültürü ve Afrika arasındaki etkileşimlerin, büyük ölçüde Rus politik otoritesinin, özellikle Avrupalı *Batılı* güçlerle Afrika üzerinde rekabet ve çatışma ilişkisi tarafından güdüldüğü söylenebilir.

Rusya’nın Afrika’daki rolü, son yıllarda artmış ve bölgedeki politik, ekonomik, kültürel, eğitimsel ve askeri etkisini genişletmiştir. Rusya’nın Afrika’da çeşitli hedefleri vardır ve bu hedeflere ulaşmak için çeşitli politikalar izlemektedir. Rusya’nın Afrika’daki rolünü biçimlendiren kimi etkenler şöyle sıralanabilir: Stratejik ilgiler, diplomatik girişimler, ticari ve ekonomik ilişkiler, askeri işbirliği, *Batı* karşıtı ideolojik yönelimler vs. Söz konusu diplomatik, ekonomik, askeri girişimlerin de etkisiyle Rusya, Afrika’da giderek artan bir politik etkiye sahip olmaktadır.

Rusya, Çarlık/İmparatorluk döneminden beri Afrika’yı stratejik açıdan önemli bir bölge olarak görmektedir. Afrika’da sahip olduğu askeri üslerin yanı sıra, deniz üssü olarak kullanabileceği limanlarla da ilgilenmektedir. Rusya, Sahraaltı Afrika’da askeri varlığını artırmak için çaba sarf etmektedir. Böylece Rusya, Afrika’daki bazı ülkelerle askeri işbirliği anlaşmaları yapmış olup bu ülkelere askeri eğitim, silah ve askeri teçhizat sağlamaktadır. SSCB döneminde olduğu gibi günümüzde de Rusya’nın Afrika’da ülkelere silah yardımının, bölgedeki siyasi dengeyi belli ölçülerde etkileyebilecek bir etken haline geldiği söylenebilir. Özel askeri şirket “Wagner”in de Afrika kıtasında Rusya için işlevsel rolü bulunmaktadır. Askeriye ve silah, hem tarihsel olarak hem günümüzde Rus kültürünün en temel unsurlarından biridir.

Rus kültürünün Afrika’da işlemselleştirilmesini sağlayan temel güç, ekonomik güçtür. Ekonomik ilişkiler bağlamında Rusya, Afrika ülkeleriyle enerji, madencilik, silah ticareti, uydu ve altyapı projeleri gibi alanlarda ilişkiler geliştirmektedir. Özellikle Afrika kıtasında petrol ve doğalgaz gibi enerji kaynaklarının bulunduğu ülkelerle yakın işbirliği içerisindedir. Ayrıca Rus şirketleri, Afrika kıtasındaki maden kaynaklarının çıkarılması ve işlenmesi konusunda da etkindir.

Rus kültürünün ayrılmaz parçası olan Rus diplomasisi ise uluslararası çapta en etkin diplomasilere biridir. Bu bağlamda Rus politik otoritesi, Afrika ülkeleriyle diplomatik ilişkilerini güçlendirmek için yaklaşık olarak üçyüz yıldır çeşitli hamleler yapmaktadır. Günümüzde Rus politik otoritesi, Afrika ülkelerine yoğun diplomatik ziyaretler düzenlemekte, anlaşmalar imzalamakta ve diplomatik destek sağlamaktadır.

Özellikle SSCB döneminden beri Rusya'nın *Batı* karşıtı ideolojik duruşu, Afrika'da etki yaratmak için işlevsel kılınmaya çalışılmaktadır. Rusya, Afrika'daki politik etkisini artırmak için *Batı* karşıtı bir duruş sergilemektedir. Rusya'nın Afrika kıtasındaki politikaları, ABD ve *Batılı* güçlerin etkisini sınırlama amacı taşımaktadır. Özellikle Fransa'nın etkisinin sınırlanması hedeflenmektedir. Ancak söz konusu amacını hedeflediği ölçüde gerçekleştirememektedir. Çünkü Afrika üzerinde güçlü rakipleri bulunmaktadır. Afrika kıtası üzerinde Rusya'nın etkisi, Çin ya da *Batılı* güçlerin etkisiyle kıyaslandığında daha sınırlıdır. Rusya'yla karşılaştırıldığında Çin, ekonomik açıdan daha büyük bir oyuncu olarak Afrika'da daha geniş bir varlığa sahiptir. Rusya, bunun farkındadır ve Afrika'yla ilişkilerini geliştirmek için her alanı ve fırsatı kullanmaktadır. Bu nedenle örneğin Çin tarafından pek kullanılmayan Afrika kıtasına silah *yardımları* yapma değişkeni, Rusya tarafından kullanılmaktadır.

Söz konusu fırsat arayışlarından bir başkası, ikili zirve projeleri geliştirmektir. Örneğin 23-24 Ekim 2019 tarihlerinde Rusya Federasyonu'nun Soçi kentinde ilk kez "Rusya-Afrika" zirvesi düzenlendi. Zirve'ye Afrika kıtasındaki 54 ülkeden delegasyonlar katıldı. Zirve'de Moskova'nın temel mesajı şu oldu: "Rusya, Afrika'ya geri dönüyor." Moskova, kendisini Afrika'nın "güvenilir ortağı ve eski iyi bir arkadaşı" olarak tanıtmaktadır. Ayrıca "Rusya-Afrika" zirvesinin, üç yılda bir dönüşümlü olarak Rusya ve Afrika'da yapılmasına karar verildi (Evdokimov & Dyabin, 2019: 22-23).

Temmuz 2023'te ikinci "Rusya-Afrika" Ekonomik Forumu Aziz Peterburg'da (St. Petersburg) yapılması planlanmaktadır. Forum, Rusya ve Afrika arasında ortak yatırım fırsatlarını belirlemek ve genişletmek, Rusya-Afrika işbirliğinin biçimlerini ve alanlarını çeşitlendirmek ve uzun vadede gelişmelerini belirlemek için amaçlandı. Böylece gıda güvenliği, personel eğitimi, altyapı projelerinin inşası, doğal kaynakların araştırılması ve geliştirilmesi, sağlık hizmetleri, insani ve kültürel işbirliği alanlarında işbirliği fırsatları değerlendirilecek. Rusya, Afrika'yla ilişkisini Afrika ülkelerinin BRICS ve ŞİÖ gibi işbirliği örgütlerine dâhil olmaları yönünde de geliştirmeye çalışmaktadır. Moskova için Afrika, büyük yatırım potansiyeline sahip ve dinamik olarak gelişen bir kıtadır. Ayrıca Moskova, Afrika'nın çokkutuplu dünya anlayışı çerçevesinde ayrı bir kutup olarak inşa edilmesini hedeflemektedir. Rusya, ulusal egemenliğe, geleneksel değerlere, ulusal çıkarların ve kültürel özelliklerin yanı sıra karşılıklı yararın gözetilmesine ve güçlendirilmesine dayanan çokkutuplu bir dünya ve eşit işbirliği modeli önermektedir. Çünkü günümüzde Afrika, Afrika'da yaşayan 1,2 milyardan fazla insanla dünyanın en dinamik bölgelerinden biridir. 2022 yılının ilk 11 aylık sonuçlarına göre Rusya, Güney Afrika ve Sahraaltı Afrika ülkeleri arasında birinci ticaret ortağı konumundadır. Afrika ülkeleri ve Rusya arasındaki ticaret giderek artmaktadır. Ticaretteki büyüme, Rusya'nın Afrika'ya özellikle buğday, gübre ve kömür ihracatındaki artışla sağlanıyor. Diğer yandan Rusya'nın Güney Afrika'dan ithal ettiği manganez cevheri, platin, narenciye ve taze meyve hacimleri de artmaktadır. Nükleer enerji ve enerji güvenliği de dâhil olmak üzere enerji alanı ile bilimsel ve teknik alanlarda Rusya-Afrika etkileşiminin giderek daha fazla yoğunlaşacağı söylenebilir (Rus Askeri-Politik Araştırma Merkezi, 2023).

Makalenin amacı, Rus politik otoritesinin Afrika'yla kurduğu ilişkilerde Rus kültürel unsurların işlevlerini tarihsel ve kültürel sosyoloji çerçevesinde çözümlenektir. Bu bağlamda ilk olarak, Rusya'nın Afrika'yla kurduğu temasların kısa tarihi verilmekte ve Rusya'da Afrika üzerine bilimsel çalışmalar değerlendirilmektedir. İkinci olarak, Rusya-Afrika ilişkilerinde Rus sanatı, edebiyatı ve sinemasının oynadığı rolleri ve işlevleri çözümlenmektedir. Üçüncü olarak, Rus inancı olarak da damgalanan Ortodoks Hıristiyan inancı ve Ortodoks Kilisesi'nin Afrika'daki işlevleri tespit edilmektedir. Dördüncü olarak, Rus *Batı* karşıtı ideolojinin ve çokkutupluluk anlayışının işlevlerinin Rusya'nın Afrika'yla ilişkilerini nasıl etkilediği incelenmektedir. Beşinci olarak, pan-Slavizm adlı milliyetçilik ve ırkçılık karışımı ideolojinin ve Slavların kökenini Afrika kıtasında keşfetme arayışının Afrikalılarla ilişkilerdeki işlevsel ve bozuk-işlevsel yönler çözümlenmektedir. Büyük ölçüde Rusya merkezli kaynaklardan oluşan veriler, nitel araştırma yönteminin alan yazını tarama tekniği ile toplandı. Bulgular, kültürel-kurumsal güç ilişkileri bağlamında verilerin tematik betimsel analiziyle elde edildi. Rus kültürünün temel unsurlarının (dil, sanat, din, *Batı* karşıtlığı, askeriye ve silah, bilim, diplomasi, milliyetçilik/ırkçılık) Afrika ile ekonomik, askeri ve diplomatik ilişkiler geliştirilirken nasıl rol oynadığı ve Rusya tarafından

nasıl işe vuruk hale getirilerek işlemselleştirildiği ile ilgili sosyolojik makalelerin az sayıda oluşu dolayısıyla, makale ilgili alan yazınına katkı sağlaması açısından önem arz eder.

1. Temasların Kısa Tarihi ve Bir Araştırma Nesnesi Olarak Afrika

Çarlık Rusya'sında ilk kez 15. yüzyılda ünlü Rus tüccar ve gezgin Afanasi Nikitin'in Afrika kıtasıyla ilgili parça parça bilgileri Çarlık topraklarına getirmesiyle birlikte Afrika'dan haberdar olundu. 1473'te Afanasi Nikitin, Hindistan'ın batı kıyısındaki Dabhol kentine gitti ve oradan gemisiyle Arap devleti Hürmüz'e (bugün İran İslam Cumhuriyeti'nin bir parçası olan Hürmüz Boğazı'ndaki bir ada) doğru yola çıktı. Ancak hava koşulları bunu yapmasını engelledi ve tesadüfen Afrika'nın doğu kıyılarına (bugünkü Somali'nin sınırlarına yakın) sürüklendiği ifade edilmektedir. Bu yolculuk sayesinde, Rusya merkezli Afrika çalışmalarının, öncelikle Habeşistan'dan (bugünkü Etiyopya) Afrika'nın doğusunun incelenmesiyle başladığı söylenebilir (Abramova vd., 2021: 299).

Bunun dışında Rus kültürü ve Afrika arasındaki ilk belirgin etkileşim, 18. yüzyıla kadar geri gider. Afrika kıtasına büyük ilgi gösteren Rus Çarı Petro I (Büyük Petro), Madagaskar, Güney Afrika ve Etiyopya ile ilgilendi. Ancak Çar Petro I, en fazla Etiyopya ile ilgilendi ve Alman bilim insanı Job Ludolf'un *Etiyopya Tarihi*'nin Rusça'ya çevrilmesini talep etti. Ancak Çarlık/İmparatorluk Rusyası ve Afrika arasındaki ilk temas girişimi, Rus liderliği açısından başarısızlıkla sonuçlandı. Şöyle ki, 1669-1732 yılları arasında yaşamış olan Danimarkalı deniz subayı Daniel Jacob Wilster, Danimarka hizmetindeki görevinden kovulunca bir süre İsveç için çalıştı, 1721'de ise Rus Çarlığı için çalışmaya başladı. Amiral Wilster, İsveç Kralı Charles XII için çalışırken ondan öğrendiği bilgiye dayanarak Madagaskar'daki korsan liderlerinin Avrupalı güçlerin himayesini istediklerini söyledi. Bunun üzerine 1723'te Petro I'in emriyle Amiral Wilster komutasındaki Rus filosunun iki gemisi Reval'den Afrika kıtasına bağlı Madagaskar adasına gönderildi. İsveç Kralı Charles XII, Rus Çarı Petro I'in Avrupa'daki güçlü rakibiydi. Bu nedenle Rus Çarı Petro I, Madagaskar'daki söz konusu korsan liderlerle ilk teması kendisi kurarak İsveç Kralı Charles XII'yi yenmek istiyordu. Amaçlanan hedef, Hint Okyanusu'nda bir deniz üssü oluşturmak için Madagaskar ile bağ kurmaktı. Ama Amiral Wilster'in seferi başarısız oldu ve Rus filosu Madagaskar'a ulaşamadı. "Rus gemileri, Ekvator'u ilk kez ancak 19. yüzyılın başında geçebildiler" (Abramova vd., 2021: 299-300; Jeltov, 2012: 3).

18. Yüzyılda sadece Rus politik otoritesinin değil, Rus entelektüel çevrelerin de Afrika'ya yönelik ilgisi başlamıştı. Özellikle İmparatorluk Rusya'sının başkenti Aziz Peterburg'daki (St. Petersburg) bilimsel ve entelektüel çevreler, Afrika dillerine ilgi gösterdi. Örneğin 1711-1765 yılları arasında yaşamış ünlü Rus yazar Mihail Vasileviç Lomonosov, diller arasındaki ilişki hakkındaki bir el yazmasında güney Afrika'daki Hottentot dilinden söz etmektedir, ayrıca Lomonosov'un Etiyopya'daki yazı sistemiyle de ilgilendiği söylenebilir. 19. Yüzyılın sonuna doğru Rusların Etiyopya ile ilişkileri gelişti. Aziz Peterburg'da 1790-1791 yılları arasında hazırlanmış olan ünlü dört ciltlik "Alfabetik Sıraya Göre Tüm Dillerin ve Zarfların Karşılaştırmalı Sözlüğü (Сравнительный словарь всех языков и наречий по азбучному порядку расположенный)" adlı çalışmada Afrika kıtasına ait 33 dil konu edinilmektedir (Jeltov, 2012: 3).

Hıristiyan Etiyopya ve Hıristiyan Rusya arasındaki ilk temaslar, 17. yüzyıla dayanmasına rağmen, Etiyopya-Rusya arasındaki ilişkilerin resmileşmesi ve kültürel, bilimsel ve teknik alanlarda kurumsallaşması 19. yüzyılın sonlarını bulmaktadır. Ancak Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Etiyopya-Rusya ilişkilerinde bir durgunlaşma ve gerileme yaşandı. Rusları uzak Etiyopya ile tanıştırmak amacıyla betimleyici/tanımlayıcı nitelikte bir dizi eser, 19. ve 20. yüzyılların başında yazıldı. Rus dış politikası ve Ortodoks Hıristiyan topluluğu tarafından talep edilen bu Rusça eserler, öncelikle Afrika'daki ülkelerin dinsel özelliklerini, devlet yapılarının ayırt edici özelliklerini ve yerel halkın yaşam biçimini, betimleyici/tanımlayıcı biçimde yansıtmaktaydılar. İlk eserler genellikle, betimleyici niteliktedir. Avrupa devletlerinin, özellikle İtalya'nın Etiyopya'daki hâkimiyet mücadelesine ve Rusya'nın dış politikası ile bağlantılı olarak Kızıldeniz havzasındaki uluslararası ilişkilerin önemli yönlerine Rus yazarlar tarafından değinilmeye başlandı. Söz konusu başlıca eserler arasında şu çalışmalar yer almaktadır: A. Troyanski'nin İtalya'nın bir kolonisi olarak Eritre üzerine çalışması, N. Orlov'un

İtalyanların 1870-1896'da Etiyopya'daki eylemleri üzerine stratejik makalesi, K. Skalkovski ve Yu. Kartseva'nın çalışmaları, 1898'de F.E. Krindaç'ın yazdığı ve Teğmen Aleksandr K. Bulatoviç'in Etiyopya'ya yaptığı üçüncü gezisinin anlatıldığı *Habeşistan'da Rus Süvari. Cibuti'den Harar'a* adlı kitabı vs. (Malygina, 2004).

Rus askeri, politik ve entelektüel çevrelerde Afrika hakkındaki bilgilerin çoğu, 1917 Ekim Devrimi'nden önceye dayanır. Ekim Devrimi öncesindeki yıllarda Ruslar tarafından Afrika'ya yapılan gezilerin çoğu, özellikle Etiyopya ve Afrika'nın kuzeyindeki ülkelere yönelikti. Söz konusu dönemde büyük ölçüde Rusya'da Afrika ile ilgili bilgilerin gelişmesine katkıda bulunan yazarlar şöyle sıralanabilir: A.K. Bulatoviç, N.S. Gumilyov, L.K. Artamonov, N.S. Leontiev, V.F. Maşkova vd. (Abramova vd., 2021: 299).

19. Yüzyılın sonlarında Rusya-Etiyopya yakınlaşması gelişti. Süveyş Kanalı'nın inşaatının tamamlanmasının ardından Avrupa'da "Etiyopya sorunu" gündeme geldi. Ülkenin düşük gelişme düzeyi, iç feodal çekişme, uluslararası ilişkilerinin zayıflığı, Etiyopya'nın potansiyel fatihler arasında kolayca bir koloniye dönüştüğü yanlışlamasını oluşturdu. Rusya için Etiyopya; İngiltere, İtalya ve Fransa ile bir rekabet alanıydı. Etiyopya'da en büyük dini inanç, Ortodoks Hıristiyanlık'tır. Etiyopya'nın Ortodoks Hıristiyan nüfusu, Rusya ile ilişkileri geçmişte olduğu gibi günümüzde de etkilemektedir. 1895-1896 İtalya-Etiyopya savaşı, Rusya ve Etiyopya arasındaki temasların gelişmesini sağladı. Çarlık Rusya'sının sağladığı askeri ve manevi yardımlar Etiyopyalıların Rusya ile ilişkilerini geliştirdi. Etiyopya'ya gönüllü olarak gönderilen Rus Kızıl Haç Derneği'nin misyonu, Etiyopya sağlık hizmetinin ortaya çıkmasına ve iki ülke arasında gerçek halk temaslarının kurulmasına katkıda bulundu. Şubat 1898'de Rusya-Etiyopya arasında geçici temsil düzeyinde diplomatik ilişkiler kuruldu. Rusya'nın dış politika önceliklerinin Ortodoks Hıristiyan ülke ve halklarla ilişkilere dayanması nedeniyle, Rus diplomasisi Etiyopya ile ilişkiler kurmak için gözle görülür bir girişimde bulunmaya başladı. Ancak Rus-Etiyopya arasındaki kilise ilişkileri durgun bir yapıya sahipti ve aslında karşılıklı mesaj ve selam alışverişiyle sınırlıydı. Bilimsel çalışmalar alanında ise Rus-Etiyopya temasları belirgin biçimde daha etkindi. Her iki ülkenin kilise temsilcileri, öncelikle Rusya ve Etiyopya hakkında bilgiiletkenleri olarak hareket ettiler. Etiyopya'yı güçlendirmek ve savunma yeteneğini arttırmak için Rus doktorların devam eden etkili faaliyetleri ve Rus subayların hizmetleri, Rus devletinin Etiyopya'da saygınlığının ve meşruluğunun artmasına büyük ölçüde katkıda bulundu. 20. Yüzyılın başında Rusya'nın dış politika öncelikleri, Japonya ile ölümcül bir savaş verdiği Uzak Doğu'ya kaydı ve bu yüzden Etiyopya'ya ilgi azaldı. Ancak Aziz Peterburg ve Addis Ababa arasındaki ilişkilerin tarihinden söz edilebilir. Etiyopya İmparatoru Negus Menelik I'ın fiziksel ölümü, Rus-Etiyopya ilişkilerinin gelişimine ağır bir darbe oldu. Negus Menelik I, hem Rusların hem de Etiyopyalıların zihninde, karşılıklı yarar sağlayan bağların başarılı bir biçimde kurulmasının garantörü olarak hareket eden kişiliği ile yer edinmişti. Rusya-Etiyopya bağlarının gevşemesinde önemli bir rol, Avrupalı temsilcilerin Rusya'nın Etiyopya İmparatorluğu üzerindeki etkisini zayıflatmayı amaçlayan faaliyetleri tarafından oynandı. Savaş sonrası Rus hükümetinin bu Afrika devletine olan ilgisinin zayıflamasına rağmen, gayri resmi girişimler oldukça dikkat çekiciydi. Etiyopya'ya geziler düzenleyen Rus bilim ve sanat temsilcileri, kamu ve bilim kuruluşlarının yanı sıra Rus Ortodoks Kilisesi de canlı etkinlikler gerçekleştirdi. Kısacası, Rus bilimsel Afrika araştırmalarının temelini, özellikle hevesli ve gönüllü Rus araştırmacılar tarafından Etiyopya toplumunun incelenmesinin bir sonucu olarak inşa edildiği söylenebilir (Malygina, 2004).

19. Yüzyılda Rusya'nın Etiyopya ulus devletinin inşasında oynadığı rol etkili oldu. Rusya'nın doğrudan yardımıyla Etiyopya'nın merkezileşme süreci tamamlandı ve 1896'da İtalya'ya karşı askeri bir zafer kazandı, ardından Avrupalı güçler Etiyopya'yı kolonileştirme yöntemlerini yeniden gözden geçirmek zorunda kaldılar. Uluslararası toplumsal-kültürel süreç değiştikçe, Aziz Peterburg ve Addis Ababa arasındaki ilişkiler de değişti. Günümüzde Etiyopya ile diplomatik ilişkilerin, Rusya için artık eski önemini epey yitirdiği söylenebilir. Ancak Rusya merkezli bilimsel araştırmaların, bu Ortodoks ülkesine olan ilgisi pek azalmadı (Malygina, 2004).

Herson'da doğan Rus askeri mühendis, kâşif ve General Leonid Konstantinoviç Artamonov (1859-1932), 1897'de Etiyopya'daki Rus diplomatik misyonunun bir üyesiydi ve burada II. Negus

Menelik'in askeri danışmanı oldu. Ayrıca Artamonov, Etiyopyalı General Ras Tessema kuvvetlerine bağlı gönüllü Rus subay birliğinin üyelerinden biriydi, Etiyopya ordusunun Beyaz Nil seferine katıldı ve Etiyopyalı güçlerin Sudanlı güçlerle çatışmaları sırasında Etiyopya ordusuna yardım etti. Rus Teğmen Aleksandr Bulatoviç'in Etiyopya gezisi de, 19. yüzyıl sonlarında Etiyopya-Rusya ilişkileri açısından dikkate değerdir (Katsnelson, 1979; Mal'ygina, 2004).

Rus Afrika çalışmalarının kesin başlangıç tarihini belirlemek oldukça zordur ve Rus bilim insanlarının bu konudaki görüşleri farklılık gösterir. 20. Yüzyılın başlarında Rusya'da Afrika araştırmalarını temel uzmanlık alanı olarak kabul eden bilim insanı bulunmamaktaydı. İkinci Dünya Savaşı'ndan önce 1959'da kurulan *SSCB Bilimler Akademisi Afrika Araştırmaları Enstitüsü*'nün ilk yöneticisi İvan Potekhin, İkinci Dünya Savaşı'nın bitiminden önce, Afrika araştırmalarındaki bilimsel çalışmaların esas olarak meraklıların ve amatörlerin uğraşı alanı olduğunu belirtti. 1959'da ABD'den tanınmış Afro-Amerikalı sosyalist sosyolog ve Pan-Afrikancı William Du Bois, Moskova'ya geldi, kendisine Lenin Barış Ödülü verildi. Du Bois, SSCB'de Afrika'nın bilimsel olarak incelenmesi önerilerinde bulundu. Önerileri etkili oldu. Afrika araştırmaları Moskova, Aziz Peterburg, Kazan, Yaroslav ve diğer bazı kentlerdeki Rus bilim ve eğitim merkezlerinde kuruldu (Prohorov, 1969).

2 Ekim 1959 tarihinde SSCB Bilimler Akademisi Başkanı akademisyen A.N. Nesmeyanov, *SSCB Bilimler Akademisi* kapsamında *Afrika Çalışmaları Enstitüsü*'nün kuruluşu hakkındaki kararnameyi imzaladı. Böylece, Rus Bilimler Akademisi çerçevesinde Afrika kıtasının kapsamlı çalışmasında uzmanlaşmış ayrı bir enstitünün oluşturulması, Rus Afrika çalışmalarının bilimsel bir disiplin olarak geliştirilmesindeki temel kurumsal olay olarak kabul edilebilir (Abramova vd., 2021: 299-300). Günümüzde Rusya Federasyonu'nda 21 üniversitede "Doğu ve Afrika Çalışmaları" bölümü bulunmaktadır. "Doğu ve Afrika Çalışmaları" bölümü Rus üniversitelerindeki uzmanlıklar sıralamasında 216. sırada yer almaktadır (Vuzoteka, 2023).

SSCB yönetimi, Afrika kıtasında birçok ülkeye, özellikle Güney Afrika, Etiyopya, Eritre, Mısır, Nijerya, Mali, Angola, Mozambik, Gine ve Gana'ya kültürel, entelektüel, eğitimsel ve askeri yardımlarda bulunuyordu. Bu yardımlar, Afrika'daki sömürgecilığe karşı mücadeleler için işlevseldi. SSCB, Afrika'da bağımsız devletler inşası sürecinde rol oynamaya çalışıyordu. 1917'deki Bolşevik Devrimi sonrasında Afrikalılar ve ABD'deki Afrikalılar, Bolşevik Devrimi'nden ırkçılığa karşı destek almak için SSCB'yi ziyaret etmeye başladılar. Binlerce Afrikalı, burs alarak SSCB'ye eğitim almaya gittiğinde caz müziği ve kot pantolon gibi *Batılı* kültürel unsurları SSCB'ye taşıdılar. Bu, SSCB'de gündelik yaşamı etkiledi. Ancak Sovyet propagandasının sömürgecilik karşıtı söylemi çerçevesinde gizlenmiş olan ırkçılık, Afrika-SSCB yakınlaşmasını karmaşık hale getirdi. Afrikalılar, komünist düşünceler çerçevesinde karşılaştıkları milliyetçilik/ırkçılık karşısında düş kırıklığı da yaşadılar (Matusevich, 2007; Matusevich, 2008).

1920'lerden 1950'lerin ortalarına kadar olan dönem, öncelikle Güney Afrika'daki SSCB çıkarlarıyla ilişkilendirildi ve Güney Afrika Komünist Partisi'nin Afrika kıtasındaki tek komünist parti olduğu gerçeğiyle pekiştirildi. Güney Afrika devleti, 1921'den itibaren Komintern'de temsil ediliyordu. Bolşevikler, Afrikalıları kapitalizme karşı mücadelede uluslararası proletaryanın müttefikleri olarak görüyorlardı. 1950'ler ile 1980'ler arasında Sovyet yazınının, Batılı yazındaki bulguları bir veri olarak daha fazla kullanmaya başlamasıyla birlikte Sovyet akademilerinde Afrika ile ilgili bilgiler giderek artıp çeşitlendi. Ancak geleneksel güç yapıları ile sömürge otoriteleri arasındaki etkileşimlerle ilgilenen Sovyet akademisyenleri, Batılı meslektaşlarınınkinden küresel olarak farklı kuramsal yaklaşımlar geliştirebildiler. Örneğin Afrika'nın dostu olarak görülen İvan Potekhin, etnik değişkenle sömürgeciliğin rolü üzerinde durdu. Bu dönemde SSCB'de *Afrika Ansiklopedisi* yayınlandı (Matusevich, 2007).

Bolşevikler tarafından hem SSCB için hem *Doğu* için komünist kadrolar yetiştirmek üzere kurulmuş olan Doğu Emekçileri/İşçileri Komünist Üniversitesi'ne (KUTV), eğitim için giden Afrikalılar ve Afrikalı-Amerikalılar, ten rengi konusunun, onları ikinci sınıf vatandaş olarak mahkûm eden sınıf mücadelesinin baskın meseleler çerçevesinden bizzat dışlandığını fark ettiler. 1925-1938

yılları arasında Afrika ve Orta Amerikalı pek çok Afrikalı (sayıları yaklaşık olarak 60-90 arasındadır) KUTV’da eğitim gördü. Söz konusu öğrencilere 14 aylık eğitim programı uygulandı. Program çerçevesinde Marksist-Leninist kuram, istihbarat, gerilla savaşları, gizli kodlar/kodlama ve yeraltı siyasi çalışma teknikleri vs. gibi konular yer almaktaydı. Ancak Amerikalı, İngiliz ve Kanadalı beyazlar ile Afrikalılar arasında ırk yüzünden ciddi tartışmalar ve gerilimler çıkıyordu. Bir keresinde böyle bir kavgedan sonra yapılan soruşturmada iki beyaz ve bir Afrikalı KUTV’dan atılmıştır (Çomak, 2016: 91; Matusevich, 2007: 61; Woodford, 1993).

Rus Bilimler Akademisi’ne bağlı Moskova’daki Afrika Enstitüsü’nde bir araştırmacı olan Vladimir Gennadeviç Şubin, 20. yüzyılın ikinci yarısında SSCB’nin genel olarak Afrika ve özel olarak Güney Afrika’ya yönelik politikasının kıtadaki süper güçlerin karşı karşıya gelişiyle değil, iç savaş gibi iç dinamiklerle belirlendiğini ifade eder. SSCB tarafından askeri teçhizat, insan kaynakları ve askeri danışmanların Angola, Namibya, Mozambik ve Güney Afrika’ya gönderilmesi, 1960 ve 1990 yılları arasında Sovyetler Birliği ile ulusal kurtuluş hareketleri arasındaki somut bağları şekillendirdiğini de göstermektedir. Ancak Şubin’e göre söz konusu dönemde SSCB, Afrika kıtasındaki *Batı* etkisini kırmak için bu fırsatı etkili bir biçimde değerlendiremedi (Rus Bilimler Akademisi Afrika Enstitüsü, y.k.).

Batı Afrika bölgesindeki üç ülkede (Gine, Gana, Mali) ise propaganda çabalarına ve önemli maddi kaynak aktarımlarına rağmen, SSCB’nin gerçekten başarılı olmadığını ifade edenler bulunmaktadır. Nijerya’da SSCB tarafından sağlanan hızlı sanayileşme ve ücretsiz sağlık ve eğitim hizmetleri Nijeryalılar tarafından olumlu karşılandı, ancak ideolojik çerçeveyi reddetme eğilimi gösterdiler. Afrika kıtasındaki diğer ülkelerde olduğu gibi Nijeryalılar da, iç savaşları olan Biafra Savaşı (1967-1970) sırasındaki Nijerya-Sovyet işbirliğinin gösterdiği gibi, “her iki dünyanın da en iyisini” kendi amaçları için kullanmak için sürekli olarak Sovyet ve *Batı* modellerini karşılaştırdılar (Matusevich, 2007).

1990-2000 yıllarında Rusya’ya yerleşen Afrikalılar ve ailelerinin gündelik yaşamlarında ırkçılığın bozuk işlevlerine maruz kalmaları belli ölçülerde sürmüştür. Bu “Afrika karşıtlığı”, Moskova’da bir pan-Afrika topluluğunun kurulmasına da yol açtı (Matusevich, 2007).

Günümüzde Rusya, Afrika ile askeri, eğitimsel ve ekonomik işbirliğini genişletmeyi sürdürmektedir. Çeşitli Afrika ülkeleri, Rusya ile silah ticareti, enerji projeleri ve altyapı yatırımları gibi alanlarda işbirliği yapmaktadır. Rusya, Afrika’yı kapsamlı-potansiyel bir pazar ve işbirliği fırsatları açısından stratejik bir bölge olarak konumlandırmaktadır.

Abramova (2017: 13), günümüzde Rusya’nın Afrika ülkelerine yönelik tam teşekküllü tutarlı bir dış politikasının oldukça eksik olduğu konusunda Rus liderliğine yönelik eleştiride bulunmaktadır: “Rusya’nın bu fırsatlar diyarındaki varlığı, çoğunlukla Güney Afrika ile BRICS formatında artan işbirliği ve Afrika’da nadiren iş geliştirme vizyonuna sahip olan büyük Rus şirketlerinin faaliyetleri ile sınırlıdır.”

Günümüzde Rus kültürü ve Afrika arasındaki tarihsel ilişkiler, yaygın bilgi akışında pek yer edinmediği için, Rusların kendileri dâhil olmak üzere Afrika ülkeleri ve Rusya arasındaki etkileşimler, açıklamalar, karşılıklı tepkiler vs. oldukça ilginç ve zaman zaman da “tuhaf” bulunabilmektedir.

Örneğin 30 Mayıs 2023 tarihinde Rusya Federasyonu Dışişleri Bakanı Sergey Lavrov’un, “Rusya’nın Burundi’nin Ukrayna’daki olaylarla ilgili dengeli tutumunu takdir ettiğini” söylemesi (TASS, 2023, Mayıs 30), birçok kişinin “Afrika ülkesi Burundi ile Rusya’nın ne ilgisi var” diye şaşırmasına neden oldu. Sadece Burundi değil, Afrika kıtasındaki birçok ülke, “Ukrayna savaşı” dolayısıyla Rusya’ya uygulanan *Batılı* yaptırımları desteklemediklerini açıkladılar.

2. Rus Sanatı, Edebiyatı ve Sinemasının İşlevleri

Özellikle SSCB döneminde Rus sanatı ve edebiyatı, Rus politik otoritesinin bir toplum ve kültür inşası projesinde duygusal mühendislik açısından en merkezi rolü oynamıştır. Rus kültüründe Afrika imgesi, genellikle edebiyat, sanat ve sinema gibi alanlarda görülebilir. Afrika, Rus kültüründe egzotik bir yer olarak tasvir edilirken, bazen klişeler, stereotipler ve damgalamalar da kullanılmıştır. Rus

kültüründe dil, başka bir deyişle Rusça dili kültürün neredeyse en merkezi konumunda yer almaktadır. Rus kültüründe başat söylemde “büyük Rus dili” olarak adlandırılan modern Rusça’nın ilk formülasyonlarından biri, yarı-Afrikalı Aleksandr Puşkin tarafından yapılmıştır (Mihalçenko, 2016: 23). Puşkin’in yarı-Afrikalı olduğu pek bilinmemektedir.

Rus edebiyatçılar, özellikle 19. ve 20. yüzyıllarda Afrika’yı romanlarında ve öykülerinde sıklıkla ele aldılar. Ancak bu yazarlar ve eserler arasında modern Rus edebiyatının kurucusu olarak ve aynı zamanda Rusluk ve Rus kültürünün bir simgesi olarak da kabul edilen Puşkin’in, ya da Rus edebiyatı denince ilk akla gelen isim olan Puşkin’in ayrı bir konumu bulunmaktadır. Puşkin, “saf bir Rus” değildi. “Rus imparatorluğunun sakinlerinin çoğu gibi, o da gerçek bir etnik köken karmaşasından doğdu.” Daha da ilginç Puşkin, Afrika kökenliydi. Puşkin’in büyük-büyükbabası Abram Petroviç Hannibal, 18. yüzyılın başlarında Rusya’ya getirilen Afrikalı bir köleydi. Puşkin’in dedesi Hannibal Rus Çarı Petro I’in vaftiz oğlu ve yakın sırdaşı oldu. Puşkin’in bu Afrika kökeni, Rus aristokrasisinin bir parçası olmamasının nedenlerinden biriydi. Puşkin’in dedesi Hannibal, Rus ordusunda subaylık yaptı. Onun hakkında bazıları Etiyopyalı, bazıları Kamerunlu olduğunu söylemektedir (Grinberg, 2009: 60).

Hannibal bir askeri lider, devlet adamı, mühendis ve diplomattı. Puşkin, Afrikalı yüz hatlarını büyük-büyük dedesi Hannibal’dan miras aldı ve bu mirası bazı yazılarında kullanmaya başladı. Örneğin Puşkin, *Moor* adlı tamamlayamadığı romanını 1827’de yazdı ve roman Puşkin’in öldüğü yıl olan 1837’de yayınlandı. *Moor* adlı eserinde, Puşkin’in köle ticaretinde Afrika’dan Rusya’ya (bazılarına göre Afrika’dan İstanbul’a, İstanbul’dan da Rusya’ya) getirilen büyük-büyük dedesi Hannibal hakkında yazdığı ifade edilmektedir. *Moor* adlı romanı aynı zamanda Puşkin’in kendi Afrika kökenini nasıl algıladığını da ifade eder. Puşkin, Afrikalı atasının anne tarafından bahsettiği ötekilikle gurur duyan, aynı zamanda baba tarafından gelen eski Rus boyar soyundan da eşit derecede gurur duyan, arketipsel biriydi (Meek, 2019).

Puşkin’in ailesi, Puşkinlerin sınıf gururuna uygun olarak, 1696’da doğan Hannibal’ın kendi ülkesinde bir prens olduğunu vurguluyorlardı, ayrıca Hannibal’ın “Osmanlı işgalcileri” tarafından rehin alındığı (başka bir deyişle satın alınmadığı) öyküsünü dillendirmeyi tercih ettiler. Bu öyküye göre Puşkin’in dedesi Hannibal, yedi yaşında İstanbul’a geldi ve muhtemelen Sibiryâ kürkü rüşvetiyle bir Rus elçi tarafından satın alınana kadar Sultan III. Ahmed’in sarayında tutuldu (Wilson, 2022).

Puşkin’in Afrika ile ilgili temaların bulunduğu başka eserleri de sıralanabilir. Örneğin 1836 yılında yayınlanan *Yüzbaşının Kızı* adlı romanında Afrika temaları bulunmaktadır. *Yüzbaşının Kızı* adlı eseri, Rus edebiyatının önemli eserleri arasındadır. Bu eser, 19. yüzyılda Rus İmparatorluğu döneminde geçmektedir ve Afrika’da gerçekleşen köle ticaretiyle ilişkili olayları konu almaktadır. *Yüzbaşının Kızı*, başkarakter olan Pyotr Grinyov’un maceralarını anlatırken, onun Afrika’da geçen bir dönemini de kapsamaktadır. Romanın bir bölümünde Pyotr Grinyov, babasının görevlendirmesiyle Afrika’ya seyahat eder ve burada köle ticaretiyle karşılaşır. Roman, kölelik sistemi ve Afrika’daki toplumsal adaletsizliklere de değinmektedir. Bu eser, Afrika’yı, o dönemki Rus edebiyatı ve toplumunda yaygın olan bazı basmakalıp imgelerle betimlemektedir. Afrika, egzotik bir yer olarak tasvir edilir ve yerel halk, bazen basmakalıp-yüzeysel bir biçimde temsil edilir. Bununla birlikte, Puşkin, eserinde köle ticaretinin ahlaki sorunlarını da ele alır ve bu konuda toplumun farkındalığını arttırmaya çalışır. *Yüzbaşının Kızı*, sadece Afrika’da geçen bir bölümle sınırlı olmasına rağmen, eserin genelinde Afrika temaları ve bu temaların toplumsal adalet ve insanlık konularıyla ilişkilendirilmesi önemli bir rol oynamaktadır. Puşkin, eserinde hem kölelik sisteminin eleştirisini yapar hem okurlara insanlık ve adalet konularında düşünme fırsatı sunar (Meek, 2019).

Puşkin’in Rus edebiyatında Afrika ile ilişki konusunda ayrı bir yeri olmasına rağmen birçok başka yazarın da eserleri sıralanabilir. Örneğin Maksim Gorki’nin *Afrikalı* adlı romanı Afrika kıtasında geçmektedir. Bu eserde, Afrika genellikle keşfedilmemiş ve gizemli bir yer olarak tasvir edilir. Yevgeniy Zamyatin’in 1929-30’da yazdığı *Afrikalı Misafir* adlı fars türü tiyatro eserinde (drama), Mihail Bulgakov’un 1925’te yazdığı ancak uzun yıllar yayınlanmayan *Bir Köpeğin Kalbi* adlı romanında da Afrika ile ilgili unsurlara rastlanır. Ancak Davıdova’nın belirttiği gibi, Afrika ile ilgili

oluşturulan imgelerin ve bazen de maymun imgesinin farklı eserlerde farklı işlevleri bulunmaktadır (Davidova, 2020: 31).

Edebiyat dışında sanat ve sinema alanlarında da Afrika konusu işlendi. Örneğin Rus ressamlar, Afrika temalı tablolarla da tanınmışlardır. Özellikle 20. yüzyılın başında ortaya çıkan avangard sanat akımlarından biri olan Primitivizm, Afrika sanatından etkilendi. Örneğin, Kazimir Maleviç'in "Kara Kare" adlı ünlü tablosunun, Afrika ile ilişkili olduğu söylenebilir.

Rus sinemasında da Afrika konusunun işlendiği görülmektedir. Sovyet dönemi sinemasında Afrika imgesi yer alır. SSCB'nin yıkılma sürecinde 1991 yapımı "Yoldaş Stalin'in Afrika Yolculuğu (Путешествие товарища Сталина в Африку)" adlı film dikkat çekicidir. Filmin konusunu, Stalin'in 1953'te sağlığı kötüleştiğinde onun yerini alacak birinin gizlice eğitime çalışması oluşturur. Film, komedi türündedir. Bu filmde Rus kültüründe Afrika ile ilgili imgelerin nasıl önyargı ve kalıpyargılarla ilişkili olduğu görülmektedir.

Afrika hakkındaki Rus filmlerinde, genellikle Rus yönetmenler Afrika kıtasında geçen öyküler anlatmıştır. Bu konuda önemli Rus belgesel filmlerinden biri, 1976'da yayınlanan "Angola. Mücadele sürüyor. Belgesel film (Ангола. Борьба продолжается. Документальный фильм)"dir. Film, bağımsızlığının birinci yıldönümünde Angola Cumhuriyeti'nin siyasi, ekonomik ve toplumsal yaşamını, Sovyetler Birliği ve diğer sosyalist ülkelerin dostane yardımlarını anlatmaktadır (Sovetskoye Televideniye, 2021). Angola-Rusya ilişkileri bir açıdan Afrika-Rusya ilişkileri için bir simge olarak da okunabilir. Güneybatı Afrika'da yer alan Angola, sömürgecilik karşıtı mücadelede SSCB'nin desteğiyle 1975'te bağımsızlığını kazandı. Günümüzde Angola silahlı kuvvetlerinin donanımı arasında Rus yapımı avcı uçakları, bombardıman uçakları ve nakliye uçakları yer almaktadır. İlk Angola uydusu AngoSat-1, 26 Aralık 2017'de yörüngeye fırlatıldı. Kazakistan'daki Baykonur uzay merkezinden Zenit 3F roketiyle fırlatıldı. Uydu, devlet tarafından yönetilen uzay endüstrisi oyuncusu Roscosmos'un bir yan kuruluşu olan Rus RSC Energia tarafından inşa edildi. Ancak sonrasında meydana gelen sorunlarla uydu çalışmaz duruma geldi. Rus şirketi RSC Energia, Angola için yeni bir uydu oluşturma girişimi başlattı. Angola'nın pek çok bölgesindeki hastaneler, idari yönetimler, okullar ve üniversiteler artık Angosat-2 aracılığıyla ücretsiz internet bağlantısına ve sosyo-ekonomik büyüme için gerekli araçlara erişebilmektedir. Angosat-2 uydu servisleri C Bandı'nda tüm Afrika kıtasını ve Güney Avrupa'nın önemli bir bölümünü kapsayacağı ifade edilmektedir. Uydu, aynı zamanda Ku Band'da Güney Afrika'nın neredeyse tamamını kapsayacaktır (Angola'daki Rusya Büyükelçiliği, y.k.).

Angola, Afrika ile ilgili Rus filmleriyle filmin konusuna tekabül eden Rusya-Afrika ilişkilerinin nasıl eşgüdüm içinde olduğuna sadece bir örnektir. Afrika ile ilgili Rus filmleri, tarihi olayları, kültürel yönleri, maceraları konu edinmekte ve bu kıtaya ilişkili insanların yaşamlarını anlatmaktadır. Söz konusu anlatılar ise Rus politik otoritesinin Afrika ile ilgili ürettiği söylemlerle ve kurduğu somut ilişkilerle büyük ölçüde uyumludur.

Söz konusu sanatsal, edebi ve sinema üretimleri, Rus kültüründe Afrika imgesini şekillendirmiş olsa da, Afrika hakkında Rus toplumunun genel bilgi seviyesi ve algıları halâ sınırlı sayılır. Ayrıca basmakalıplar, önyargılar ve klişeler de Rusya'daki Afrika imgesini etkilemektedir. Afrika'yla ilgili sanat, edebiyat ve filmlerin içte ve dışta çok çeşitli işlevleri yerine getirdiği söylenebilir. Bir yandan Rus politik otoritesinin ve şirketlerinin uluslararası yayılmacılığını kolaylaştırma rolünü üstlenirken, diğer yandan Rusya içindeki sanat, edebiyat ve film tüketicilerini politik otoritenin yayılma amaçlarıyla özdeşleştirme işlevi görmektedir.

3. Rus Ortodoks Hıristiyanlık İnancının Afrika'yla İlişkilerdeki İşlevleri

Rus politik otoritesinin Afrika'yla ilk ilişkilerini belirleyen etkenlerden biri, Ortodoks Hıristiyanlık inancı ile ilişkili olmuştur. Günümüzde Afrika'da Rus Ortodoks kilisesi sayısı ile ilgili kesin bir veri mevcut değildir, ancak Rus Ortodoks Kilisesi'nin Afrika kıtasında bazı kiliseleri bulunmaktadır. Bu kiliseler, Afrika kıtasında Rus diasporası ve yerel halk arasında Rus Ortodoks inancını yaymak ve yaşatmak amacıyla faaliyet göstermektedir. Çeşitli Afrika ülkelerinde Rus Ortodoks

kiliseleri bulunmaktadır. Rus Ortodoks Kilisesi, dünya genelinde misyonerlik faaliyetleri yürütmekte ve farklı ülkelerde kiliseler açmaktadır. Bu nedenle, Rus Ortodoks kiliselerinin sayısı ve konumu zaman içinde değişebilmektedir.

Rus Ortodoks Kilisesi, Afrika'da Moskova'nın dış politikasıyla uyumlu hareket eden kiliseler oluşturmaya çalışmaktadır. Bu konudaki çabaları, özellikle 5 Ocak 2019 tarihinde Ukrayna Ortodoks Kilisesi, Moskova Patrikhanesi'nden ayrıldıktan sonra hızlandırıldı.

Moskova, Ukrayna Ortodoks Kilisesi, Moskova Patrikhanesi'nden ayrıldıktan sonra Afrika'daki Ortodoks Hıristiyanların Moskova Patrikhanesi'ne geçmek istediklerini bildirdi. Mısır'daki İskenderiye Patrikhanesi, Ukrayna Kilisesi'nin Moskova'dan ayrılmasını kabul etti. Ancak Moskova'ya göre Afrika'da bu ayrılmayı kabul etmeyen Ortodokslar var ve bu yüzden onlar Moskova Patrikhanesi'ne katılmak istediler. İskenderiye Kilisesi'ne genellikle Yunanistan ya da Kıbrıs'tan atamalar oluyordu, Moskova'ya göre bu dini düzlemde bir ırk ayrımcılığıdır. Bu yüzden Rusya'nın Afrika Eksarhlığı'nı açması Ortodoks Afrikalılar tarafından olumlu karşılandı (Taşevskiy, 2023).

Ancak Afrika ülkeleri arasında hem Moskova'ya hem Rus Ortodoks Kilisesi'ne yönelik olarak farklı duruşlar bulunmaktadır. Örneğin Nijerya Metropoliti, Rusya'nın vassalı olmak istemedikleri ile ilgili keskin bir açıklama yaptı (Faustova, 2019). Diğer yandan Moskova'daki Orta Afrika Cumhuriyeti Büyükelçisi ise, Rus Ortodoks dininin Katoliklikle karşılaştırıldığında gözleri daha fazla açtığını ifade etti (Labutina, 2023). Görüldüğü gibi Afrika'da Ortodoks Hıristiyanlar arasında Rusya'ya yönelik farklı açıklamalar yapılabilmektedir.

2021 yılına kadar Ortodoks inancında olan Afrika kıtasındaki tüm müminler, merkezi Mısır'da İskenderiye ve Kahire'de bulunan Grek İskenderiye Ortodoks Patrikhanesi'ne bağlıydı. 2021'e kadar Rus Ortodoks Kilisesi de bunu kabul ediyordu. Ancak 2021'den sonra resmi olarak bunu kabul etmediğini ve İskenderiye Patrikhanesi'nin Afrika'daki tüm Ortodoksları değil sadece Mısır'daki Ortodoksları temsil ettiğini iddia etmeye başladı. Bunun temel nedeninin, 2019'un başlarında Ukrayna Ortodoks Kilisesi'nin Rus Ortodoks Kilisesi'nden ayrılmasına bir tepki olduğu söylenebilir (Horyevoy, 2022).

Bu süreçteki en dikkate değer gelişmelerden biri, Rus Ortodoks Kilisesi tarafından 29 Aralık 2021 tarihinde Afrika Patrik Eksarhlığı'nın kurulmasıdır. Afrika'da bir Eksarhlığa bağlı iki Piskoposluk kuruldu. Eksarhlığın başı "klin" ünvanını taşımaktadır. Afrika Eksarhlığı'nın başına 1986-88 yıllarında orduda görev yapmış olan Metropolitan Klinskiy Leonid Gorbaçov getirildi. Klinskiy, Aralık 2021'de "Orta Doğu ve Kuzey Afrika'daki Hıristiyan Azınlıkların Uluslararası Çapta Hukuki Olarak Korunması" (Rusya Halkların Dostluğu Üniversitesi, Hukuk Enstitüsü, Uluslararası Hukuk Anabilim Dalı) adlı yüksek lisans tezini savundu (Horyevoy, 2022; Rus Ortodoks Kilisesi, t.y.).

Kuzey Afrika'daki Rus piskoposluğunun merkezi Mısır'da, güney Afrika'daki Rus piskoposluğun merkezi ise Güney Afrika'dadır (Rus Ortodoks Kilisesi, t.y.).

Kuzey Afrika'da bulunan 31 ülke, Moskova'nın Afrika Eksarhlığı'nın Kuzey Afrika Piskoposluğu'na bağlı sekiz Ortodoks Kilisesi'ne bağlıdır. Söz konusu Afrika ülkeleri şunlardır: Cezayir, Benin, Burkina Faso, Gambiya, Gana, Gine, Gine-Bissau, Cibuti, Mısır, Yeşil Burun, Kamerun, Fildişi Sahili, Liberya, Libya, Moritanya, Mali, Fas, Nijer, Nijerya, Seyşeller, Senegal, Somali, Sudan, Sierra Leone, Togo, Tunus, Orta Afrika Cumhuriyeti, Çad, Eritre, Etiyopya ve Güney Sudan (Rus Ortodoks Kilisesi, t.y.).

Kuzey Afrika'da bulunan söz konusu sekiz Rus Ortodoks Kilisesi ise şunlardır: 1. Fas'ın Kasablanka kentinde Kutsal Bakire Meryem'in Göğe Kabulü Kilisesi; 2. Fas'ın Rabat kentinde Diriliş Kilisesi; 3. Tunus'un Tunus kentinde Diriliş Kilisesi; 4. Tunus'un Bizerte kentinde Aleksandr Nevski Kilisesi; 5. Mısır'ın Şarm-el-Şeyh kentinde Rus tapınağı; 6. Mısır'ın Hurgada kentinde Rus tapınağı; 7. Mısır'ın Kahire kentinde Aziz Mina Kilisesi; 8. Mısır'ın Kahire kentinde Kahire'ye Giriş Tapınağı (Rus Ortodoks Kilisesi, t.y.).

Güney Afrika'da bulunan 23 ülke ise, Moskova'nın Afrika Eksarhlığı'nın Güney Afrika Piskoposluğu'na bağlı dört Ortodoks Kilisesi'ne bağlıdır. Söz konusu Afrika ülkeleri şunlardır: Angola, Botswana, Burundi, Gabon, Kongo Demokratik Cumhuriyeti, Zambiya, Zimbabve, Kenya, Komor Adaları, Lesoto, Mauritius, Madagaskar, Malawi, Mozambik, Namibya, Kongo Cumhuriyeti, Ruanda, Sao Tome ve Principe, Tanzanya, Uganda, Ekvator Ginesi, Esvatini ve Güney Afrika (Rus Ortodoks Kilisesi, t.y.).

Güney Afrika'da bulunan söz konusu dört Rus Ortodoks Kilisesi ise şunlardır: 1. Güney Afrika'da Midrand'da Aziz Sergiy Radonej Kilisesi; 2. Güney Afrika'nın Cape Town kentinde Aziz John Lestviçnik Kilisesi; 3. Güney Afrika'da Robertson'da Azize Mısırlı Meryem Kilisesi; 4. Tanzanya'da Kimamra'da Kimamba'ya Varış ibadethanesi (Rus Ortodoks Kilisesi, t.y.).

Afrika Eksarhı Klinskiy Gorbaçov, Rus Kilisesi'nin Afrika'yı asla terk etmeyeceğini ve kıtada daha da genişleyeceğini açıkladı (Horyevoy, 2022; Rus Ortodoks Kilisesi, t.y.). Rus Ortodoks Kilisesi, Rusya-Afrika ilişkilerinde bir yumuşak güç kaynağı olarak hizmet etmektedir. Moskova Patrikhanesi; Afrika'da Rusya'nın tanıtımı, Afrika'da olumlu bir Rus imgesi oluşturma ve "kolektif Batı'nın karalanması da dâhil olmak üzere çok çeşitli işlevleri yerine getirmeye çalışmaktadır. Rolü, çeşitli Rus paralı askerlerine manevi destek ve Kremlin'in hedeflerine ulaşamadığı yerlerde lobi faaliyetlerini de içerebilir. Rus Ortodoks Kilisesi, misyonunu uygulamak için finans gücü de kullanmaktadır. Örneğin Ortodoks rahipler, İskenderiye Patrikhanesi'nden yerel ölçütlere göre makul bir meblağ olan yaklaşık olarak 100 dolarlık bir maaş almaktaydılar. Ancak Moskova, maaşı iki katına çıkardı ve 2020'nin sonunda, ileri sürüldüğüne göre 102 rahip, Moskova Patrikhanesi'nin egemenliğine geçti (Horyevoy, 2022). Böylece ekonomik kaynaklardan da destek alarak Rus Ortodoks Kilisesi, Afrika'daki Rus etkisini olabildiğince arttırmaya, genişletmeye ve kurumsallaştırmaya çalışmaktadır.

4. Rus Batı Karşılığı ve Çok Kutupluluğu Anlayışının İşlevleri

Rus kültüründe başat siyasi ve kültürel söylemlerden biri, Rusların bir "kurtarıcı" olduğudur. Yaygın "kurtarıcı rolü" iddialarından bazıları şunlardır: "Rusya, Balkanlar'ı Türklerden kurtardı", "Rusya, Avrupa'yı Nazilerden kurtardı", "Rusya, Afrika'yı Batı sömürgecilerinden kurtarmaktadır" vs. Rus Batı karşılığı, "Rus kurtarıcı rolü"yle iç içe geçmiştir. Ancak tarihi Türkistan'ı ve Avrupa'nın doğusunu Çarlık ve SSCB döneminde doğrudan Rus ordusu işgal etmiş olsa da, Afrika'da benzer bir işgal girişimi yaşanmadı. Rus politik otoritesi, Afrika'da enerji, askeri ve insani yardım, eğitim vb. alanlarda etki alanını yaymaya çalıştı. Bu destek ve yardımlarda sürekli *Batı* etkisine karşı bir rekabet söz konusuydu.

SSCB'nin dağılmasından sonra Rusya, 1990'larda Afrika kıtasındaki birçok büyükelçilik ve konsolosluklarını kapattı. Ancak Moskova, özellikle SSCB döneminde Batı karşıtı bir söylemle "kurtarıcı rolü" oynayarak Afrika kıtasıyla ilişki kurmaya çalışmıştı. Örneğin SSCB döneminde Moskova, Belçika'dan bağımsız Kongo'nun ilk başbakanı olan Patrice Lumumba'yı ve Güney Afrika'nın ilk başbakanı Nelson Mandela'yı destekledi (Evdokimov & Dyabin, 2019: 22). Lumumba ve Mandela için SSCB döneminde Rusça pul da bastırıldı.

Konuyla ilgili örnekler çoğaltılabilir. Soğuk Savaş sırasında Sahraaltı Afrika, SSCB ve ABD arasındaki çatışma ve rekabetin bir hedefiydi. Ancak günümüzde bölgede, Soğuk Savaş dönemindeki yüzleşmeden farklı olarak, henüz askeri-politik bir boyutu olmasa da, Çin ile ABD arasında siyasi ve ekonomik bir rekabet yaşanmaktadır. Görünüşe göre bu dinamik, 21. yüzyılda Afrika uygarlığının gelişimindeki ana eğilimleri belirleyecektir (Podberezkina & Aleksandrova, 2016: 372).

Rus Batı karşıtı ideolojinin ve son yıllarda Rus dış politikası tarafından geliştirilen çokkutupluluk kavrayışının işlevlerinden biri, Afrika ülkelerinin Batı'yla ilişkilerinde siyasi ve ekonomik alandaki egemenliklerini güçlendirmektir. Moskova, Batılı ülkelerin aksine sadece Rusya'nın ekonomik çıkarları için değil, Afrika ülkelerinin de bizzat gelişmesi ve başarısı için uğraştıklarını ileri sürmektedir. Ayrıca Moskova, Afrika üzerindeki yeni sömürgeciliğin eskisine göre çok daha karmaşık hale geldiğini, artık neo-liberal değerlerin dayatılmasıyla söz konusu sömürgeciliğin yapıldığını ileri sürer. Moskova, SSCB

döneminde olduğu gibi günümüzde de Afrika kıtasına yeni-kolonciliğe karşı mücadelede yardım sözü vermektedir. ABD'deki Rusya Büyükelçisi Anatolik Antonov, Rusya'nın Afrika'yı dünya kalkınmasının merkezi haline getirmeye çalıştığını ifade etti (TASS, 2023, Eylül 13).

Sovyetler Birliği döneminde, Afrika kıtasındaki bazı ülkelerde sosyalist/komünist ideolojilere dayalı hareketler ortaya çıktı. Bu dönemde Sovyetler Birliği'nin Afrika'daki etkisi, Afrika'daki komünist hareketlerle ilişkilendirildi. *Batı*'dan hem kopan hem koparılan Rusya, günümüzde Afrika'daki ülkelerle ilişkilerini yeniden geliştirmeye girişti. Bu kez komünist söylemle değil, bazen *Batı* karşıtı söylemle bazen de çokkutupluluk kavrayışıyla benzer bir rol oynamaya çalışmaktadır.

Rusya'nın son yıllarda geliştirdiği özellikle çokkutuplu dünya kavrayışı, Afrika ile Rusya'nın siyasi işbirliğinin güçlenmesine katkıda bulunmaktadır. Moskova için "adil bir dünya düzeni, dünya meselelerinde tek bir devletin veya devletler grubunun hegemonyasının olmamasıdır". Ortaya çıkan çokkutuplu dünya hakkındaki Rus vizyonuna göre, Afrika kesinlikle gücün kutuplarından biri olmalıdır. Moskova, başta BM Güvenlik Konseyi olmak üzere Birleşmiş Milletler'in yönetim organlarında Afrika kıtasının daha fazla temsil edilmesini savunmaktadır. Yakın geçmişte SSCB, Afrika ulusal kurtuluş hareketlerinin ön saflarında yer aldığı gibi, günümüzde de Afrika, Rusya için avangard rolünü giderek daha fazla üstlenmektedir. Rusya açısından, Afrika ile sağlık alanında da iyi bir işbirliği söz konusudur. Örneğin Rus uzmanlar tarafından geliştirilen Ebola aşısı, Afrika'da binlerce cana mal olan bu ölümcül hastalığa karşı en etkili ilaçlardan biri oldu (Evdokimov & Dyabin, 2019: 24).

Bu ülkelerin geniş iç pazarları (yalnızca Nijerya'nın nüfusu yaklaşık 200 milyon ve Mısır'ın yaklaşık 100 milyon), muazzam doğal kaynak rezervleri, büyük ölçekli altyapı ve enerji projeleri, hem Rus devlet şirketleri hem Rus özel sektörü için geniş ufuklar açmaktadır. Ancak küçük devletler de Rusya için büyük önem taşımaktadır (Evdokimov & Dyabin, 2019: 25). Sahne arkasındaki çıkarlar ve rekabet alanının sahne önünde, bir değerler dizgesi ve ideolojik sunumun rolüne de gereksinim bulunmaktadır. Bu rolü, Rus politik otoritesi için *Batı* karşıtlığı ve çokkutupluluk anlayışı üstlenmektedir.

SSCB döneminde *Batı*-karşıtı bir zeminde kurulan Rusya-Afrika ilişkileri, Sovyet sonrası dönemde de yeni bir zeminde sürdürüldü. Buna bir örnek olarak Benin ve Rusya arasındaki ilişkiler verilebilir. Kasım 1986'da Benin Halk Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı M. Kereko, Sovyetler Birliği'ne resmi bir ziyarette bulundu ve bu ziyarette ikili bir Dostluk ve İşbirliği Bildirgesi imzalandı. Pek çok Beninli için bu belge, bugüne kadar Rusya ve Benin arasında uzun yıllara dayanan dostluğun simgesi olmaya devam etmektedir. Binlerce Beninli, SSCB'de yüksek öğrenim gördü ve şimdi birçoğu hükümette, parlamentoda, devlet aygıtında ve iş dünyasında yüksek mevkilere sahiptir. Onların girişimiyle, Cotonou'daki Rus kültür merkezinin restorasyonunu ve Benin'de çok yönlü Rus varlığının aktivasyonunu savunan *Sovyet ve Rus Üniversiteleri Mezunları Derneği* kuruldu. Bunun son örneği, Cotonou'da *Rusya ile İş ve Kültürel İşbirliği Merkezi*'nin bir mezun tarafından Haziran 2019'da açılması oldu (Evdokimov & Dyabin, 2019: 26-27).

Afrika'nın ve Afrika'yı temsil etme rolüne bürünen Afrika Birliği'nin de sahnedeki rolü giderek artmaktadır. 16 Haziran 2023 tarihinde birkaç Afrika ülkesinin liderleri ve temsilcileri Kiev'i ziyaret ederek, başat söylemin "Ukrayna savaşı" olarak adlandırdığı süreçteki çatışmanın sonlandırılmasını talep ettiler. Ukrayna'daki silahlı çatışmanın en başından itibaren çoğu Afrika ülkesi ya tarafsız ya da Rusya yanlısı bir duruş sergiledi. Böylece Ukrayna-Rusya arasında arabuluculuk rolü oynamaya giriştiler. Liderleri Kiev'i ziyaret eden başlıca Afrika ülkeleri şunlardır: Güney Afrika, Senegal, Komor Adaları, Mısır, Zambiya, Uganda, Kongo. Ziyaret konusunda girişimci olan taraf, Güney Afrika olmuştur. Ayrıca Güney Afrika, Rusya'ya silah tedarik ettiği suçlamasıyla ABD'nin saldırısına uğradı. Eski Güney Afrikalı diplomat ve analist Kingsley Makubela'ya göre Rusya, güvenilir ortaklığı karşılığında Afrika'nın kendisi ile *Batı* arasında seçim yapmasını istemektedir, ancak bu, mevcut ticari ve jeopolitik gerçeklere göre çoğu Afrika ülkesini tatmin edemez. Aynı şekilde Ukrayna'daki silahlı çatışmalar nedeniyle yaşanan Ukrayna'dan gıda ve gübre ithalatı krizi ve Rusya'ya uygulanan yaptırımlar, Afrika'yı etkiledi. Bu etki nedeniyle de bu ziyaretler gerçekleşiyor olabilir. Afrika kıtasını

temsil etmek üzere seçilen heyetin kapsayıcı bir biçimde seçildiği söylenebilir. Çünkü Afrika Birliği, açıkça Rusya yanlısı diye bilinen Güney Afrika Cumhuriyeti ve Uganda, *Batı* yanlısı diye bilinen Zambiya ve Komor Adaları ve sözde tarafsız olduğu söylenen Mısır, Kongo ve Senegal gibi Afrika'nın tüm bölgelerinin ve farklı siyasi çizgilerin temsilcilerini içermektedir (BBC News Ruskaya Slujba, 2023).

Rusya'nın etkili olduğu neredeyse tüm uluslararası örgütlenmelerde Afrika için bir yer ayrılmaya çalışıldığı görülmektedir. Örneğin hızlı gelişen ülkeler topluluğu olarak adlandırılan BRICS ülkeleri, Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin ve Güney Afrika'dır. BRICS ülkeleri arasında ekonomik, siyasi ve kültürel işbirliği çalışmaları da yürütülmektedir. Moskova'nın Afrika'yla iletişimini ise iki temel ideolojik söylem yürütmektedir: Batı karşıtlığı ve çokkutupluluk. Yakın gelecekte BRICS ve ŞİÖ'ye çeşitli Afrika ülkelerinin katılımının ve ilgisinin artacağı söylenebilir.

Rusya-Afrika ilişkilerinde son dönemde en dikkat çekici gelişmelerden biri, Afrika ülkelerine yönelik olarak Rusya vatandaşlarının ilgisinin artışıdır. Çünkü Rusya'ya karşı uygulanan yaptırımlar nedeniyle, Rusya vatandaşlarının *Batılı* ülkelere seyahatleri ve girişlerine aşırı sınırlama getirildi. Söz konusu sınırlamaları atlatarak *Batılı* ülkelere giriş yapabilmek için Rusların, Afrika pasaportu elde etme çabalarında artış görülmektedir. Özellikle 2023 yılı itibariyle internet üzerinde Rus vatandaşlarının nasıl bir Afrika ülkesi vatandaşlığı elde edebileceği ile ilgili reklamlar ve kampanyalar ortaya çıkıp yayılmıştır.

Görüldüğü gibi Rusya-Afrika arasındaki ilişkiler giderek artan bir biçimde karmaşıklaşmakta ve çok boyutlu hale gelmektedir. Bunda her iki tarafın *Batı*'yla ilişkileri önemli bir rol oynamaktadır. Başka bir deyişle Rusya-Afrika ilişkisinin, her iki tarafın *Batı*'yla olan ilişkisinden etkilendiği söylenebilir.

5. Slavların Kökeni ve Afrika

Slavcılık ideolojisinin Afrika ile ilişkilerde kimi bozuk işlevlerinden söz edilebilir. Örneğin beyaz Slav ideolojisi kapsamında kara Afrikalılar dışlanabiliyordu. Ancak Slavların kökeni konusunda 1960'lar itibariyle geliştirilen ve günümüzde giderek popüler hale gelen bir tez ileri sürülmektedir. Bu yeni tez, klasik Slavcılık ideolojisinde olduğu gibi Afrikalıları Slavlardan ayırmak yerine, tam tersine Slavların kökenini Afrika'ya dayandırmaktadır.

1960'larda antropolog, Rusya Bilimler Akademisi akademisyeni ve doğu Slavları uzmanı Tatyana İvanovna Alekseeva, Rusların antropolojik portresini incelemek için bir keşif gezisine katıldı. Çalışma sırasında bilim insanları 17,000 kişinin görünüşünü analiz etti ve her üç kişiden biri fotoğraflandı. Sonuç şaşırtıcı bulundu, çünkü Slavların atalarının Afrika'dan gelmiş olabileceği ile ilgili düşüncelere yol açtı. Böylece Rusların, Afrika genleri olduğu iddiası ortaya atıldı. 2017 yılında, Rus özel gen şirketi "Genotek", Moskova'dan Vladivostok'a kadar farklı Rus kentlerinde yaşayan 2,000'den fazla kişinin genleri üzerine bir araştırma yaptı. Araştırma sürecinde Kaluga, Tula ve Ryazan bölgelerinin Rus nüfusu arasında, antik çağlara dayanan küçük bir insan grubu bulundu. Onlar mitokondriyal Afrika DNA'sı taşıyorlardı. Araştırma sonuçlarına göre "orta Rusya'nın eski nüfusu gerçekten Negroid özelliklere sahipti". Bu teze göre belki de Rusların Afrikalı ataları, bir zamanlar Orta Avrupa'dan gelmişti. Bu tez, tüm beyaz Avrupalıların atalarının kelimenin tam anlamıyla Afrika'dan "çıktığını" iddia eden İsviçreli genetikçi Andre Lgani'nin araştırmasıyla da örtüşmektedir (Dzen, 2022; Klyosov, 2021).

Ancak sadece Slavların kökeninin Afrika kıtasıyla bağı kurulmuyor, aynı zamanda en eski uygarlıklardan biri olan Mısır'ın kültürel unsurlarıyla Rus kültürü arasında da bağlantılar inşa ediliyor. Örneğin Mısır mitolojisiyle eski Slav tanrıları arasında bağlantılar inşa edildiği gibi, Mısır piramitleriyle de Rusya'daki kültür arasında bağlantılar inşa edilmektedir. Rus ve Sovyet arkeologu Matyuşin (1996: 74-75), Mısır piramitleri ile Rusya'nın güneyindeki höyükler arasında bağlantı kurmaktadır. Tüm bu bağlantı arayışı ve inşalarının temelinde eski Mısırlıların, Hint-Avrupa halkları topluluğuna ait olduğunu kanıtlama yönündeki *Batılı* çabalar da yatmaktadır.

Günümüzde ulusal ve etnik kökenleri binlerce yıl geriye, en eski dönemlere bağlamak için bir rekabet bulunmaktadır. Slavlar görece olarak örneğin Mısırlılardan daha yenidir. Ancak Taşkinov (2000), “Eski Mısır ve Rus” adlı çalışmasında eski Mısır’ın kurucuları olan Mısırlıların, bugünkü Rusya’nın güneyinde Karadeniz bölgesinden olduklarını ileri sürmektedir.

Taşkinov (2000) çalışmasında eski Mısır Tanrı adları ile eski Rus/Slav Tanrı adlarını karşılaştırarak da bir bağ kurmaya çalışmaktadır. Örneğin eski Mısır’da herşeyin yaratıcısı olan Tanrı’nın adının “Ra” olduğunu, eski Rus/Slav inancında da aynı Tanrı’nın adının “Rarog, Svarog” olduğunu belirterek aradaki benzerliğe dikkat çekmektedir. Güneş Tanrısı’nın adının da eski Mısır mitolojisinde “Gor, Horus” iken, eski Slav mitolojisinde aynı Tanrı’nın adının “Hors, Svyatogor” olduğunu belirterek, Mısır mitolojisi ile Slav mitolojisi arasında bir yakınlık inşa etme amaçlı karşılaştırma yapmaktadır. Canavarın adı ise her iki eski mitolojide de “Bes”tir. Taşkinov, Mısır mitolojisi ile Slav mitolojisindeki bazı Tanrı adlarının seslerindeki bu benzerlik, Britanya Müzesi’nin küratörü olan Mısırbilimci Wallis Budge tarafından Mısır dinine ilişkin çalışmalarında ileri sürülmüştür. Budge’un çalışmaları, eski Mısır mitolojisindeki birçok sözcükle, eski Slav mitolojisindeki birçok ses arasında benzerlik kurdu.

Böylece Afrika’da Slav ve Rus izinin, hem kültürel olarak hem kan bağı ve köken olarak da inşa edilme çabaları söz konusudur. Günümüzde bu pek bilinmeyen Slavların kökenini Afrika’da keşfetme çabalarının, Rusya-Afrika ilişkilerindeki uyum, bütünleşme ve yakınlığı artırma işlevi bulunmaktadır.

Sonuç

Rusya’nın Afrika ve Afrikalılarla kurduğu ilişkilerin, Rus liderliğinin yayılma politikalarıyla ilişkili olduğu görülmektedir. Özellikle de Afrika’nın, Rus kültüründe *Batılı*/Avrupalı güçlerle bir rekabet alanı olarak konumlandırıldığı söylenebilir. Rusya, büyük ölçüde politik, askeri ve dini otoriteleri, ideologları ve diplomatları aracılığıyla Afrika ile ilişki kurmuştur. Rus kültürü ile Afrika arasındaki ilk belirgin ilişkilerin 17. ve 18. yüzyıllarda başladığı ve bu ilişkilerin Rus Ortodoks Hıristiyanlar tarafından teşvik edildiği görülmektedir. 1917 Ekim Devrimi ile birlikte ise Rusyalı komünist yazarlar, *Batılı* sömürgecilerden Afrika’yı *kurtarma* bağlamında Afrika ile ilgili söylem geliştirdiler.

Günümüze kadar Rus kültüründe Afrika’yla ilişkiler çeşitlendi ve çok boyut kazandı. Yaklaşık olarak üçyüz yıl boyunca farklı araçlar da kullanılsa, Afrika ile Rusların yakınlaşmalarının güdüleyici unsuru benzer kaldı: Uluslararası rekabette gücü arttırmak. Ancak SSCB döneminde Rusya daha çok komünist ve *Batı*-karşıtı ideolojik yaklaşım aracılığıyla Afrika’yla ilişki kuruyorken, günümüzde *Batı*-karşıtlığı çerçevesinin yanısıra çokkutupluluk yaklaşımı ile de ilişki kurmaya çabalamaktadır.

Rus kültürü, Afrika’da çeşitli biçimlerde ve yerlerde temsil edilmektedir ve çok boyutlu işlevleri söz konusudur. Rus sanatı, edebiyatı ve filmleri genellikle Rusya’da Afrika’yla ilgili bir imge oluşturma işlevi görürken, Rus Ortodoks Kilisesi ve Rus Batı karşıtlığı ve çok kutupluluk anlayışı Afrika’da yumuşak güç olarak işlev görmektedir. Rusların Slav olarak kökenini Afrika kıtasına dayandırmaya çalışmak ise, Rusya-Afrika ilişkilerini kan bağı alanına da taşıma işlevi görmektedir.

Bir yandan Rusya’da sanat kurumu aracılığıyla Afrika hakkında Rus politik otoritesiyle uyumlu bir Afrika imgesi oluşturmak, diğer yandan Afrika’da din, eğitim ve ideoloji kurumları aracılığıyla yumuşak Rus gücünü yaymaya çalışmak, Moskova’nın Afrika üzerindeki etki alanı açısından işlevseldir. Rus kültürünün ayrılmaz parçalarından biri olan askeriye, silah, bilim, teknoloji ve ekonomik güç ise Afrika’da çeşitli biçimlerde işlemselleştirilmektedir.

Kaynakça

Abramova, İ.O. (2017). Potential of the African continent in the updated strategy of development of the Russian Federation. *African Studies in Russia. Works of the Institute for African Studies of the Russian Academy of Sciences. Yearbook 2014–2016*, (Der.) R.V. Dmitriev, İ.O. Abramova, D.M.

- Bondarenko, L.L. Fituni, (Ruşça'dan Çev.) S.V. Kostelyanets, N.A. Voronina, 3-5. https://www.inafran.ru/sites/default/files/page_file/african_studies_2014-2016.pdf
- Abramova, İ.O., Amvrosova, M.N., Bondarenko, D.M., Volkov, S.N., Gribanova, V.V., Deuç, T.L. & Morozenskaya, E.V. (2021). Развитие африканистики в России: история и современность. *Контуры глобальных трансформаций: политика, экономика, право*. 14(6), 298-329. DOI: 10.23932/2542-0240-2021-14-6-13
- Angola'daki Rusya Büyükelçiliği (y.k.). Российско-Ангольские отношения. <https://angola.mid.ru/ru/countries/bilateral-relations/>
- BBC News Ruskaya Slujba. (2023, Haziran 16). Реальные предложения или красивые фото: зачем делегация стран Африки посещает Украину и Россию. *BBC News Русская Служба*. <https://www.bbc.com/russian/news-65928424>
- Çomak, İ. (2016). Doğu Emekçileri Komünist Üniversitesi ve Burada Okuyan Türk Öğrenciler Hakkında Bir Rapor. *bilig*, Kış (26), 87-115. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/234175>
- Davidova, T.T. (2020). Россия и Африка в творчестве М. Горького, Е. Замятина, М. Булгакова: К проблеме литературных связей. *АКТА ERUDITORUM*. (33), 31-35. DOI: 10.25991/AE.2019.15.44.005
- Dzen. (2022, Ekim 14). Откуда у древних славян ДНК жителей Африки. <https://dzen.ru/a/Y0hpjCJbshsSA88r>
- Evdokimov, İ. & Dyabin, A. (2019, Aralık). К итогам саммита Россия - Африка: Взгляд из Бенина. *Международная Жизнь Ежемесячный журнал*, 22-27. https://interaffairs.ru/virtualread/ia_rus/122019/files/assets/downloads/publication.pdf
- Faustova, M. (2019, Ekim 1). Александрийский патриархат поссорился с Москвой из-за Украины. https://www.ng.ru/ng_religii/2019-10-01/11_473_ukraina.html
- Grinberg, M. (2009). Pushkin and Gannibal: Ethnic Identity in Imperial Russia. *The Gettysburg Historical Journal*, Vol. 8, Article 6, 58-65. <https://cupola.gettysburg.edu/ghj/vol8/iss1/6>
- Noryevoy, D. (2022, Mart 7). Экспансия РПЦ в Африку: Агенты влияния под прикрытием. *TRT Russian*. <https://www.trtrussian.com/mnenie/ekspansiya-rpc-v-afriku-agenty-vliyaniya-pod-prikrytiem-8155186>
- Jeltov, A.Yu. (2012). Россия и Африка — История и Современность. *Вестник Санкт-Петербургского университета: Востоковедение и Африканистика*, 13(4), 3-13. <https://cyberleninka.ru/article/n/rossiya-i-afrika-istoriya-i-sovremennost/viewer>
- Katsnelson, İ. S. (1979). “Леонид Константинович Артамонов и его путешествие к Белому Нил”. *Средневековые исторические источники Востока и Запада*. <https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Aethiopen/Artamonov/framepred.htm>
- Klyosov, A. (2021). *Происхождение славян. ДНК-генеалогия против «норманнской теории»*. ISBN: 978-5-00180-444-4.
- Labutina, D. (2023, Mayıs 29). «Нам нужна российская военная база». *Известия*. <https://iz.ru/1518554/daria-labutina/nam-nuzhna-rossiiskaia-voennaia-baza>
- Malygina, N. V. (2004). *Российско-эфиопские дипломатические и культурные связи в конце XIX-начале XX веков*. Исторически Диссертация. Владимирском Государственном Педагогическом Университете. <https://www.dissercat.com/content/rossiisko-efiopskie-diplomaticheskie-i-kulturnye-svyazi-v-kontse-xix-nachale-xx-vekov>

- Matyuşin, G.N. (1996). *Археологический словарь*. Москва: “Просвещение”.
http://www.archaeology.ru/Download/Matushin/Matushin_1996_Arheologicheskii.pdf
- Matusevich, M. (Ed.) (2007). *Africa in Russia, Russia in Africa. Three Centuries of Encounters*. Trenton, N.J.-Amsara, Africa World Press.
- Matusevich, M. (2008). An Exotic Subversive: Africa, Africans and the Soviet Everyday. *Race & Class*. 49(4), 57-81. <https://doi.org/10.1177/0306396808089288>
- Meek, J. (2019, Haziran 6). The Village Life. *London Review of Books*. 41(11).
<https://www.lrb.co.uk/the-paper/v41/n11/james-meek/the-village-life>
- Mihalçenko, N.İ. (2016). *Великий цивилизационный взрыв на рубеже XX–XXI веков*. Парламентское издательство, ISBN 978-966-922-078-3. https://ipend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/velykyi_206.pdf
- Podberezkina, A.İ. & Aleksandrova, M.V. (Ed.). (2016). *Стратегическое прогнозирование международных отношений. Коллективная монография*. Издательство «МГИМО–Университет». <https://mgimo.ru/upload/2016/04/strategicheskoe-prognozirovanie-mezhdunarodnykh-otnosheniy.pdf>
- Prohorov, A.M. (Baş Ed.). (1969). *Большая советская энциклопедия*.
<https://www.booksite.ru/fulltext/1/001/008/035/763.htm>
- Rus Askeri-Politik Araştırma Merkezi (2023, Ocak 27). Экономический форум Россия — Африка.
<http://eurasian-defence.ru/?q=analitika/ekonomicheskii-forum-rossiya>
- Rus Bilimler Akademisi Afrika Enstitüsü (y.k.). <https://www.inafran.ru/>
- Rus Ortodoks Kilisesi (t.y.). Afrika'nın Patriklik Eksarhlığı. <https://exarchate-africa.ru/>
- Sovetskoye Televideniye (2021, Mayıs 16). Ангола. Борьба продолжается. Документальный фильм (1976). <https://www.youtube.com/watch?v=wn2IN33oZRM>
- TASS (2023, Mayıs 30). Лавров сообщил, что Россия высоко ценит взвешенную позицию Бурунди по событиям на Украине. <https://tass.ru/politika/17880211>
- TASS (2023, Eylül 13). Антонов заявил, что РФ добивается превращения Африки в центр мирового развития. <https://tass.ru/politika/18734911>
- Taşevskiy, G. (2023, Mayıs). *Русская Православная Церковь в Африке*. Центр социально-экономических и геополитических исследований (ЦСЭГИ). <https://csegr.ru/orthodoxy-africa/>
- Taşkinov, İ. (2000). *Древний Египет и Русь: некоторые вопросы истории, мифологии и языкознания*. Узорочье. ISBN: 5-85057-266-X.
- Vuzoteka. (2023). Вузы России со специальностью востоковедение и африканистика – 58.03.01. <https://vuzoteka.ru/вузы/Востоковедение-и-африканистика-58-03-01>
- Wilson, J. (2022, Ağustos 18). The First Russian. *The New York Review*.
<https://www.nybooks.com/articles/2022/08/18/the-first-russian-peter-the-greats-african-pushkin/>
- Woodford, McC. (1993). Africans and Black Americans in the Comintern Schools, 1925-1934. *The International Journal of African Historical Studies*, 26(2), 371-390.

Extended Abstract

Africa is part of the social and cultural building project of the Russian political authority. Relations between Russia and Africa have a history of approximately three hundred years. The origin of this relationship is largely based on the expansion policies of Russian culture. In this context, there are interactions in various fields between Imperial Russia in the historical past, Soviet Russia in the recent past, and today Federal Russia and Africa.

Russian art, literature, cinema, religious missionary, recent communist propaganda, scientific district research centers, diplomacy, security, trade and military companies, etc. There are multidimensional images and relationship constructions about Africa and Africans in the fields of Russian culture. It can be said that the interactions between Russian culture and Africa today, as in the past, are largely driven by the Russian political authority's relationship of competition and conflict over Africa, especially with the Western powers in Europe.

The aim of the article is to analyze how Russia has operationalized Russian culture in its relations with the African continent from the 18th century to the present within the framework of cultural and historical sociology. The article focuses on language, art, science, religion, anti-Western values, multipolarity understanding, expansionism, military and weapons, nationalism, racism and the search for origins as the main Russian cultural fields that are operationalized in relations with Africa. The data were collected by the literature review technique of the qualitative research method. The findings were obtained by descriptive analysis of the data in the context of cultural and institutional power relations. Firstly; it is given a brief history of the contacts between Russia and Africa and how scientific research on Africa was shaped in Russia during these contacts. Secondly; the roles and functions of Russian art, literature and cinema in Russia-Africa relations are analyzed. As the third; the Orthodox Christian faith and the functions of the Orthodox Church in Africa, which are also stamped as the Russian faith, are determined. In this context, the relations between the Orthodox faith in the African continent and the Orthodoxy in Russia are examined. Fourthly; it examines how anti-Western values and understanding of multipolarity affect Russia's relations with Africa. Fifthly; the functions of the ideology of Slavism, a mixture of nationalism and racism, and the search for the origin of the Slavs in the African continent, in the relations of the Russians with the Africans are analyzed. Due to the limited number of sociological studies on the subject, the article is important in terms of contributing to the relevant literature.

As a result; it seems that Russia's relations with Africa and Africans are related to the expansion policies of the Russian leadership. It can be said that especially Africa is positioned as an area of competition with Western/European powers in Russian culture. Russia has established relations with Africa largely through its political, military and religious authorities, ideologists and diplomats. It seems that the first significant relations between Russian culture and Africa began in the 17th and 18th centuries, and these relations were encouraged by Russian Orthodox Christians. With the October Revolution of 1917, Russian communist writers developed a discourse about Africa in the context of saving Africa from Western colonialists.

Until today, relations with Africa in Russian culture have diversified and gained many dimensions. Although different tools were used for nearly three centuries, the motivation for African-Russian rapprochement remained similar: increasing power in international competition. However, while Russia was establishing relations with Africa through a communist and anti-Western ideological approach during the USSR period, today it is trying to establish relations with a multipolarity approach as well as an anti-Western framework.

Russian culture is represented in Africa in various forms and places and has multidimensional functions. While Russian art, literature and films generally function to create an image of Africa in Russia, the Russian Orthodox Church and the Russian understanding of anti-Westernism and multipolarity function as soft power in Africa. Trying to trace the Slavic origins of Russians to the African continent also serves to carry Russia-Africa relations into the realm of blood ties.

On the one hand, creating an image of Africa compatible with the Russian political authority through the art institution in Russia, and on the other hand, trying to spread Russian soft power in Africa through religious, educational and ideological institutions is functional in terms of Moscow's sphere of influence on Africa. Military, weapons, science, technology and economic power, which are integral parts of Russian culture, are operationalized in various ways in Africa.

Araştırma Makalesi • Research Article

Afrika'da Bölgesel Entegrasyona Yönelik Bir Örnek: Batı Afrika Devletleri Ekonomik Topluluğu-ECOWAS

An Example of Regional Integration in Africa: Economic Community of West African States-ECOWAS

Boubacar Houdy Barry* Engin Koç**

Öz:1975 yılında, esasen on beş üye devletin ekonomik entegrasyonunu teşvik etmek için bölgesel bir organizasyon olarak kurulan Batı Afrika Devletleri Ekonomik Topluluğu (ECOWAS), bölgedeki siyasi olaylar, toplum alanındaki barış ve güvenliği baltalayan silahlı çatışmalar ve diğer politik krizlere çözüm bulmaktan sorumlu olmuştur. ECOWAS'ın kurulmasına yönelik ilk amacı ekonomik entegrasyon olsa da, bir bölgesel örgüt olarak, 48 yıllık deneyimi boyunca iç savaştan birçok askeri veya anayasal darbelere kadar çeşitli siyasi meselelerle uğraşmak zorunda kalmıştır. Bu koşullar ECOWAS'ı 1990'larda güvenlik sorununu "temel amaç" olarak tamamen benimsemeye zorladı. Bu anlamda örgüt bölgesel diplomasi ve askeri müdahale yöntemiyle birçok krizde rol oynamıştır. Bölge'de örgüt, Afrika Barış ve Güvenlik Mimarisi de dâhil olmak üzere, yaygın olarak bir ana aktör olarak kabul edilmektedir. 2000 yılından itibaren ECOWAS, Kapsamlı Afrika Tarımsal Kalkınma Programı tarafından kıta düzeyinde desteklenen tarım ve gıda güvenliğine bölgesel bir yaklaşımı teşvik etme konusundaki profilini artırdı. Bu çalışmada bölgesel entegrasyon tanıtımı ve uluslararası ilişkilerdeki rolü, Batı Afrika Devletleri Ekonomik Topluluğu'nun tarihi ve kuruluşu, genel bilgileri, amaç ve vizyonu, ekonomi durumu, bölgedeki barışın sağlanmasında ve demokrasinin güçlendirilmesinde oynadığı rolü gibi alt başlıklar izah edilecektir.

Anahtar Kelimeler: ECOWAS, ECOMOG, Batı Afrika, Barış, Ekonomik Entegrasyon

Abstract: Established in 1975 mainly as a regional organization to promote the economic integration of fifteen member states, the Economic Community of West African States (ECOWAS) has been responsible for resolving political events in the region, armed conflicts and other political crises that have undermined peace and security in the community sphere. Although ECOWAS's initial aim was to establish economic integration, as a regional organization it has been obliged to deal with numerous political crises during its 48 years of experience, from civil war to different military or constitutional coups. These cases compelled ECOWAS to fully embrace the question of security as a "fundamental goal" in the 1990s. In this sense, the organization has played an effective role in many crises through regional diplomacy and military intervention. The region is widely recognized as a pioneer, particularly in the African peace and security architecture. Since 2000, ECOWAS has increased its profile in promoting a regional approach to agriculture and food security supported at the continental level by the Comprehensive African Agricultural Development Programme. In this study, subtitles such as the promotion of regional integration and its role in international relations, the history and establishment of the Economic Community of West African States, its general information, its purpose and vision, the economic situation, its role in ensuring peace in the region and strengthening democracy will be explained.

Keywords: ECOWAS, ECOMOG, West Africa, Peace, Economic Integration

* Yüksek Lisans, Bursa Teknik Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Uluslararası Ekonomi Politikası Bölümü, Bursa/Türkiye. boubacarhoudybarry@gmail.com, ORCID: 0000-0001-7170-9138,

** Dr. Öğr. Üyesi, Bursa Teknik Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Bursa/Türkiye. engin.koc@btu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3682-8718

Cite as/ Atıf: Barry B. H. & Koç E. (2023). Afrika'da Bölgesel Entegrasyona Yönelik Bir Örnek: Batı Afrika Devletleri Ekonomik Topluluğu-ECOWAS, *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(Afrika), 76-87. <http://dx.doi.org/10.18506/anemon.1275576>

Received/Geliş: 02 April/Nisan 2023

Düzeltilme/Revised form: 06 September/Eylül 2023

Accepted/Kabul: 14 September/Eylül 2023

Published/Yayın: 30 September/Eylül 2023

Giriş

Bir bölgesel örgüt olarak bilinen ECOWAS, Batı Afrika'daki en büyük ve 2002 yılına kadar Moritanya örgütten ayrılmadan önce bütün bölge ülkelerinin katılım gösterdiği bir yapıdır. ECOWAS'ın kuruluşundan önce, Batı Afrika toprakları, bölgesel düzeyde, içinde bulunan on beş devletin sınırlarını tanımlayan farklı idari ve sömürge sistemlerinden kaynaklanan bir dizi devletten oluşuyordu. ECOWAS'ın en yüksek karar alma organı olan Devlet ve Hükümet Başkanları Meclisi tarafından karar verilen ve İcra Sekreterliği tarafından uygulanan bu askeri müdahalelerin değerlendirilmesi, birçok çalışmaya konu olmuş ve ECOWAS'ın kuruluşundan kırk sekiz yıl sonra yoğun tartışmalara neden olmuştur. Batı Afrika Devletleri Ekonomik Topluluğu İzleme Grubu (ECOMOG) örgütün barışı koruma gücüdür ECOWAS, müdahale ettiği yerde barışı yeniden sağlama hedeflerine ulaşmada gerçekten çok büyük zorluklarla karşılaşmaktadır. Bununla beraber, örgüt askeri ve diplomatik rolü aracılığı ile bölgesel önemli konulara büyük ölçüde katkıda bulunmuştur. Örneğin 1990 ile 2003 yılları arasında Mano Nehri Havzası bölgesini harap eden çatışmaların sona ermesine yardımcı olmuştur.

ECOWAS, üye ülkelerin siyasi, diplomatik, ekonomik ve sosyo-kültürel yaşamında öncü bir rol oynamaktadır. Ayrıca, Afrika kıtasındaki en büyük topluluklardan biri ve Batı Afrika bölgesinin uluslararası alandaki en önemli örgütü olmaktadır. 1975 yılında kuruluşundan bu yana, farklı üye devletlerin karar alma süreçlerine katılmış ve coğrafi sınırlarını kuşatan krizlerin çözümünde birden çok kez müdahalede bulunmuştur. Hem Afrika'nın en büyük ekonomisini (Nijerya) hem de kıtanın en sanayileşmiş ülkelerinden bir grup ülkeyi (Nijerya, Gana, Senegal, Fildişi Sahili) bir araya getirmiştir. Yine, bu bölgede, Afrika'nın en az gelişmiş ülkeleri de (Gambiya, Gine Bissau, Yeşil Burnu) yer almaktadır. Siyasi düzeyde, Sahra-altı Afrika'nın bağımsızlıklarını kazanan ilk devletleri (Gana, Gine) ve aynı zamanda son devletleri (Gine Bissau, Yeşil Burnu) bir araya getirmektedir. Bu durum da, bu bölgede kıtadaki en fazla darbe sayısına (üye ülkelerin yarısından fazlasında) ve onlarca yıldır istikrarlı ülkelerin (Senegal, Gana, Nijerya) varlığına dikkat çekerek, bağımsızlık elde etmelerinden bu yana bu ülkelerin demokratik ilerlemesi hakkında yorum yapmaya fırsat vermektedir. Aynı zamanda günümüzde askeri cuntaların iktidarda olduğu ülkeleri de (Mali, Gine, Burkina Faso) bölgenin güncel siyasi gerçekleri olmaktadır. Geçmişte bu ülkelerin birçoğu, bazen isyanlara ve iç savaşlara (Liberya, Sierra Leone), bölünme tehditlerine (Nijerya) ve şu anda da terörizme (Mali, Nijer, Burkina Faso) yol açan iç krizlerle sarsıldı. Köken olarak binlerce konuşulan dil ve farklı etnik gruplar, çeşitli inançlar, vizyonlar ve bakış açıları ile devletler, bölgenin hemen hemen tüm ülkelerini bünyesinde barındıran bir topluluğa kadar nasıl oluştu? Bu çalışma, entegrasyon teorisi bağlamında örgütün çalışma konuları, bölgesel yeterlilik ve yetersizlikleri konularını analiz etmektedir.

1. Uluslararası İlişkilerde Entegrasyon Teorisi

Entegrasyon ya da bütünleşme, üzerinde çokça konuşulan tartışmalı ve karmaşık bir kavramdır. Kavram halen anlaşmazlıklara konu olup hararetle tartışılmaktadır. Entegrasyonun tanımı sadece onu tanımlayan kişiye göre değil, (Şimşek, 2019: 219) aynı zamanda kullanıldığı alana göre de değişmektedir. Hâlbuki sosyal bilimlerdeki tanımları çeşitli olsa da hepsi bir yakınlaşma ya da kaynaşma sürecini ifade eder.

Uluslararası ilişkiler alanında entegrasyon kavramı, devletlerin iç ve dış politikalarını birbirinden bağımsız yönetme yetkilerinden vazgeçip, ortak kararlar almayı tercih ederek karar alma otoritesini yeni merkezi yönetimlere devretme süreci olarak tanımlanabilir (Açıkmeşe, 2004: 2). Başka bir deyişle siyasi aktörlerin siyasi bağlılıklarını, beklentilerini ve eylemlerini ulus devletler üzerinde otorite sahibi olacak yeni bir merkeze yönelttikleri bir süreçtir. Bu çerçevede, entegrasyonun doğal bir sonucu, mevcut birimler üzerinde yetkilere sahip yeni bir siyasi topluluğun oluşmasıdır (Adogamhe, 2008: 3).

Bölgesel entegrasyonlarda son zamanlarda bir canlanma yaşamıştır ve bu canlanma hem sanayileşmiş hem de gelişmekte olan ülkeleri ilgilendirmektedir. Küresel anlamda Kuzeydeki ülkeler ile Güneydeki ülkeler (Kuzey-Güney bölgeselleşmesi) arasındaki bölgesel entegrasyon girişimleri son yirmi yılın bir özelliği olmuştur. Amerika Birleşik Devletleri, Kanada ve Meksika arasındaki serbest ticaret anlaşması (NAFTA) bu yeni tür entegrasyona bir örnek teşkil etmektedir. Avrupa Birliği ile Güney Akdeniz ülkeleri arasındaki serbest ticaret anlaşmaları da bu yeni trendin bir parçasıdır.

Hedeflerinden biri Avrupa Birliği ile gelişmekte olan ülkelerin bölgesel gruplaşmaları arasındaki ticaretin karşılıklı serbestleştirilmesi olan Ekonomik Ortaklık Anlaşmaları (EPA'lar) başka bir örneği oluşturabilmektedir (investopedia, 2023).

1980'lerin sonundan bu yana uluslararası sistem, tüm kıtalarda aktif olan bölgesel entegrasyon dinamikleri tarafından şekillendirildi. Bölgeciliğe yönelik bu yenilenen ilgi, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra dünyada akdedilen bölgesel entegrasyon anlaşmalarının sayısının giderek artmasıyla karakterize edilmektedir. İşbirliği anlaşmalarındaki bu artış, küreselleşme olgusundan kaynaklanan ekonomik ve kültürel alışverişlerin artmasıyla açıklanmaktadır. Dolayısıyla bugün dünyada Avrupa'nın yanı sıra bir veya daha fazla entegrasyon sürecine alınmamış bölge yoktur. Afrika kıtası da bu dinamiğin dışında kalmamıştır.

Bölgesel entegrasyon sürecinin tarihi, eski sömürgeleştirilmiş bölgelerin bağımsızlığına katılımından sonraki güne kadar uzanmaktadır. İkincisi, mütevazı demografik, bölgesel ve ekonomik büyüklükleri gibi ciddi engellerle kolonizasyondan çıktığı gözlemlenmektedir. Bu engellemeler nedeniyle, bu yeni devletler, bağımsız devletler olarak statülerinden kaynaklanan yükümlülükleri tam olarak üstlenememektedirler. Bu zorlukların üstesinden gelmek için, bölgesel entegrasyon yoluyla birliğin sağlanması en uygun yanıt gibi görünmektedir. Böylece, Afrika kıtasında çeşitli gruplaşma girişimleri ortaya çıkmaktadır (Monzala, 2009: 2).

Uluslararası ekonomik entegrasyon teorisi üzerine yapılan çalışmalar ise, entegrasyonun tanımında dikkate değer bir yakınlama olduğunu göstermektedir. Serbest ticaret alanından Gümrük Birliği, Ortak Pazar, Ekonomik Birlik ve Ekonomik Topluluk yoluyla tam ekonomik entegrasyona kadar, ayrımcılığın ortadan kaldırılmasının genişletilmesinde elbette birçok nüans vardır. Tanımların çoğu kez içeriklerinin sonuna kadar gider ve politikaların birleştirilmesinin kurumsal mekanizmaların oluşturulmasına bağlı olduğunu gösterir. Bu mekanizmalar, ayrımcılıkların müzakere edilmesine ve genel olarak belirli davranışların koordinasyonuna-rasyonelleştirilmesine izin vermektedir (Erbes, 1965: 594).

2. Topluluğun Tarihi ve Kuruluşu

Sömürge dönemi öncesi, Batı Afrika kıtasının birçok bölgesinde büyük krallıklar ve imparatorluklar tarihsel süreçte var olmuştur. En ünlüleri Gana imparatorluğu, Mali imparatorluğu, Songay imparatorluğu, Soso imparatorluğu, Bambara Krallıklar, Jolof, Oyo, Dahomey ve Kanem Bornu İmparatorlukları'dır. Birkaç yüzyıldır var olan imparatorluklarının ve krallıklarının yıkılmasının ardından, emperyalist güçlerin üstünlüklerini bir kez daha teyit edip toprak kazanmaları artık genellikle kıta kıyılarında yapılan ticaretle sınırlı kalmadılar. Emperyal güçler, 1885'teki Berlin konferansında Afrika topraklarını kendi aralarında bölmeye karar alarak keşif görevlerine başladılar. Batı Afrika bölgesi ağırlıklı olarak 9 koloniye sahip Fransızların elindeydi, ardından 4 koloniyle İngiltere ve 2 koloniyle Portekiz geliyor, bölgenin diğer ülkesi ise 1847'den beri Afrika'nın bağımsızlığını kazanan ilk milleti olan Liberya'dır.

Genel anlamda bakıldığında kıta yaklaşık 80 yıl boyunca sömürge yönetimi altında kaldı. 1957'de Gold Coast önceden bilinen Gana devleti bağımsızlığını kazandı ve sonrasında 1958'de Gine izledi, ardından 1960'ta diğer birçok ülkenin egemenliklerini aldığını görüldü ve bu dönem Afrika'da bağımsızlıklar yılları olarak kabul edildi (Akyeampong, 2018: 6-7). Batı Afrika'daki İngiliz ve Fransız uluslarının bölgesel bir ekonomik grubunu oluşturma fikrini, 1964'te Liberya Devlet Başkanı William Tubman tarafından yapıldı. 24 Ağustos 1964'te Fildişi Sahili, Liberya, Sierra Leone ve Gine'den temsilciler, kendi devletleri arasında bir serbest ticaret topluluğu kurulması olasılıklarını tartışmak üzere Liberya, Monrovia'da bir araya geldi. Monrovia toplantısının bir sonucu olarak, bir bakanlar ve uzmanlar komitesine sonraki hükümetler arası toplantıda değerlendirilmek üzere çalışmalar ve öneriler yapma görevi verildi. Monrovia toplantısında temsilciler arasında işbirliğinin aşamalı olarak ilerlemesi gerektiği konusunda antlaşmaya varıldı (Ajomo, 1976: 46).

28 Mayıs 1965'te, bir sonraki hükümetler arası toplantı Freetown, Sierra Leone'de yapıldı ve bu sırada İngiliz ve Fransız ulusları arasında, uzmanlar komitesinin çalışmasına dayanan bir geçici organizasyon oluşturan bir antlaşma imzalandı. Antlaşma, bakanlık komisyonu tarafından oluşturulan ve üye devletlerin hükümetleri tarafından atanan uzman ve teknisyenlerden oluşan bir bakanlık komisyonu, bir sekreterlik ve ihtisas komitelerinin oluşturulmasını sağladı. Ek olarak, Eylül 1965'te

Monrovia'da Batı Afrika Geçici Örgütü'nün bir idari ofisi oluşturuldu (Zagaris, 1978: 99).

1973'te Nijerya ve Togo, Lome'de düzenlenen bir konferansta "Batı Afrika Ekonomik Topluluğunun Evrimi" başlıklı bir antlaşma taslağı sundu. Bu belge, 1974'te uzman ve hukukçuların bir toplantısına konu oldu ve istişarelerden sonra, ECOWAS antlaşması 28 Mayıs 1975'te Nijerya Lagos'ta imzalandı (Nwankwo, 2014: 47). Antlaşma, Batı Afrika'daki Fransızca ve İngilizce konuşan ülkeler arasında aralarında fiili ticari ilişkiler olmaksızın tutarlı ticari ilişkiler kurması bakımından Afrika entegrasyonu tarihinde bir dönüm noktasını temsil ediyor (Zagaris, 1978: 93). Köken olarak 1960 yıllarda bir Batı Afrika Ekonomik Topluluğu kurmaya yönelik daha önceki girişimlere kadar izler. Bu süreç o zamanki Nijerya cumhurbaşkanı Yakubu Gowon ve Togo cumhurbaşkanı Gnassingbe Eyadema tarafından yönetildi. ECOWAS'ın temel amacı, Batı Afrika'da büyüme ve gelişme için ekonomik ticareti, ulusal işbirliğini ve parasal birliği teşvik etmektir (Economic Community of West African States [ECOWAS], 2023).

Bölgesel örgütün başlangıcında, Birleşmiş Milletler Afrika Ekonomik Komisyonu'nun (ECA) Şubat 1965'te Nairobi'deki yedinci oturumunda kabul ettiği 142 ve 145 sayılı kararlarında, komisyona üye devletler hükümetler arası ekonomik ve sosyal gelişmelerini uyumlu hale getirmek için alt bölgesel bir örgüt kurmaya karar aldılar (Rodriguez, 2011: 2). ECOWAS'ı kuran antlaşma on beş ülke temsilcileri tarafından imzalandı. Bu ülkeler Dahomey (şimdi Benin Cumhuriyeti), Gambiya, Gana, Gine Cumhuriyeti, Gine Bissau, Fildişi Sahili, Liberya, Mali, Moritanya İslam Cumhuriyeti, Nijer, Federal Nijerya Cumhuriyeti, Senegal, Sierra Leone, Togo Cumhuriyeti ve Yukarı Volta (şimdiki Burkina Faso Cumhuriyeti). Yeşil Burun Adaları daha sonra katıldı ve bu toplam üye sayısını on altıya çıkardı (Udogu, 1999: 55).

3. ECOWAS Antlaşması: Lagos Antlaşması ve Antlaşmanın Temel Alanlar

ECOWAS Antlaşması, Batı Afrika Devletleri Ekonomik Topluluğu'nu oluşturan üye devletler tarafından imzalanan çok taraflı bir antlaşmadır. İlk antlaşma, Nijerya'nın Lagos kentinde 1975 yılında 16 üye devletin devlet ve hükümet başkanları tarafından imzalandı. Topluluk için yeni gelişmeler ve yetkilerle birlikte, Temmuz 1993'te Benin Cumhuriyeti'nin Kotonu kentinde 15 üye devletin tarafından gözden geçirilmiş bir antlaşma imzalandı (NGom, 2011: 333). Gözden geçirilmiş antlaşmanın imzalanması, egemen devletleri tek bir bölgesel ekonomik blok olarak birlikte çalışmayı kabul ettikleri 93 farklı Madde üzerinde antlaşmaya daha da bağladı. Yenilenen antlaşmayı imzalayarak üye devletler önceki antlaşmayı yeniden onayladılar ve başarılarını değerlendirdiler.

Üye devletler, halkların yaşam standartlarını iyileştirmek için üye devletlerin ekonomik ve sosyal kalkınmasını teşvik etme, geliştirme ve hızlandırma gereğinin bilincindeydiler. Bu nedenle, devlet ve hükümet başkanları, devletlerin uyumlu ekonomik kalkınmasının desteklenmesi, büyük ölçüde kararlı ve uyumlu bir özgüven politikası yoluyla etkili ekonomik işbirliği ve entegrasyonu gerektirdiğine ikna olmuşlardır. 6 Temmuz 1991 tarihinde devlet ve hükümet başkanları otoritesinin on dördüncü olağan oturumu tarafından Abuja'da kabul edilen Afrika İnsan ve Halk Hakları Şartı ile Batı Afrika Devletleri Ekonomik Topluluğu Siyasi İlkeleri Bildirgesini dikkate aldılar. Ayrıca üye devletlerin uygulanabilir bir bölgesel topluluğa entegrasyonunun, kolektif bir siyasi irade bağlamında ulusal egemenliklerin topluluk içinde kısmen ve kademeli olarak birleştirilmesini gerektirebileceğine ikna olmuştur. Bu nedenle, bölgedeki mevcut ikili ve çok taraflı ekonomik işbirliği biçimlerinin daha kapsamlı işbirliği olması için perspektifler açtığını belirterek, ilgili ve yeterli yetkilere sahip topluluk kurumları kurma ihtiyacını kabul ettiler.

Ülkeleri adına devlet ve hükümet başkanları, günümüzün ve geleceğin siyasi, ekonomik ve sosyo-kültürel zorluklarıyla birlikte yüzleşme ve en hızlı şekilde çeşitliliğine saygı duyarak halklarının kaynaklarını bir araya getirme ihtiyacını ve bölgenin üretim kapasitesinin optimum genişletilmesini kabul ettiler. Ayrıca, mevcut ve gelecekteki bölgesel ekonomik topluluklara dayanan bir Afrika Ekonomik Topluluğu'nun 2000 yılına kadar kurulmasını şart koşan Lagos Eylem Planını ve Nisan 1980 Lagos Nihai Senedini ve Afrika Ekonomi Topluluğu kuran Antlaşmayı dikkate aldılar (ECOWAS, 2023a). Lagos Antlaşması'nın temel alanlara bakıldığında şu başlıklar altında toparlanacaktır: gümrük ve ticaret konuları; endüstriyel gelişme politikası; ulaşım ve iletişim politikası, ve para ve finans politikasıdır (Zagaris, 1978: 93).

4. Topluluğun Genel Bilgileri

Batı Afrika bölgesi, 16 ülkeyle oluşturulur ve yaklaşık 6,2 kilometrekarelik bir alanı kapsamaktadır. En uzun mesafelere bakıldığında doğudan batıya yaklaşık 3.400 kilometre ve kuzeyden güneye ise 2.000 kilometre civarındadır. ECOWAS üye ülkelerinden üçü kara ülkelerdir. Burkina Faso, Nijer ve Mali okyanus ile çevrili olmayıp bölgenin yaklaşık %45 alanı kapsamaktadır. Batı Afrika bölgesinin büyük bir kısmı ya çöl veya yarı çöldür. 2000 yılında ECOWAS'tan ayrıldıktan sonra Moritanya, topluluk dışındaki tek Batı Afrika ülkesi oldu. Günümüzde ECOWAS'ın üye devletler Benin, Burkina Faso, Fildişi Sahili, Gambiya, Gana, Gine, Gine Bissau, Liberya, Mali, Nijer, Nijerya, Senegal, Sierra Leone, Togo ve Yeşil Burun Adaları'dır.

Topluluğun üye devletleri üç farklı resmi yabancı dil (İngilizce, Fransızca ve Portekizce) kullanıyor olsalar bile, içlerinde Ewe, Fulfulde, Hausa, Mandingo, Wolof, Yoruba, Ibo, Ga... vb gibi sınır ötesi diller dahil olmak üzere binden fazla yerel dil vardır. Yaklaşık 5,1 milyon kilometrekarelik bir alanda 340 milyonu aşkın bir nüfus yaşamaktadır (Guennouni, 2018: 3).

ECOWAS'ın yönetim yapısına bakıldığında yürütme, yasama ve yargı olmak üzere üç organ ile oluşturulmuştur. Organizasyon yapısının başında Hükümet Başkanları Kurumu Başkanı bulunmaktadır. Görev süresi dört yıldır ve başkan yardımcısı ve buna bağlı 13 komisyon yardımıyla görevini yerine getirmektedir. Topluluk Parlamentosu Topluluğun yasama organıdır ve Meclis Başkanı başkanlık etmektedir. Topluluğun yargı organı ise Adalet Topluluk Mahkemesidir. Hepsi ülke pozisyonları doldurmak için kendi üye devletlerin Yüksek Mahkemeleri tarafından geçici olarak seçilmektedir. Mahkeme Topluluk yasaları, protokollerin ve sözleşmelerin yorumlanması ve uygulanmasını sağlamaktadır. Mahkemenin idari işlevleri diğer profesyoneller tarafından desteklenmektedir (Yürükçü, 2016: 1).

Tablo 1: Bir Bakışta Batı Afrika Devletleri Ekonomik Topluluğu¹ (ECOWAS)

Merkez	Abuja (Nijerya)
Kuruluş Tarihi	28 Mayıs 1975 (Lagos, Nijerya)
Üye Ülkeler	Benin, Burkina Faso, Fildişi Sahili, Gambiya, Gana, Gine, Gine Bissau, Liberya, Mali, Nijer, Nijerya, Senegal, Sierra Leone, Togo, Yeşil Burun Adaları. (Moritanya 2000 yılında ECOWAS'tan ayrıldı)
Yüzölçümü	5 113 000 Km ²
Nüfus	340 000 000
Misyon	Batı Afrika ekonomik ve parasal birliği kurmak amacıyla üye devletlerin işbirliğini ve entegrasyonunu teşvik etmektir.
Kurumlar	Devlet ve Hükümet Başkanları Otoritesi Bakanlar Kurulu Komisyon Topluluk Parlamentosu Ekonomik ve Sosyal Konsey Topluluk Adalet Divanı ECOWAS Yatırım ve Kalkınma Bankası
Uzman Ajanslar	Batı Afrika Sağlık Örgütü (WAHO) Batı Afrika Para Ajansı (WAMA) Batı Afrika Para Enstitüsü (WAMI) Batı Afrika'da Kara Para Aklamaya Karşı Hükümetlerarası Eylem Grubu (GIABA) Su Kaynakları Koordinasyon Birimi (WRCU) Kahverengi Kart ECOWAS Gençlik ve Spor Geliştirme Merkezi (EYSDC) Batı Afrika Güç Havuzu (WAPP) ECOWAS Yenilenebilir Enerji ve Enerji Verimliliği Merkezi (ECREEE)

Ana Programlar	Malların ve insanların serbest dolaşımı Ticaret Serbestleştirme Şeması ECOWAS bölgesel tarım politikası Toplum Geliştirme Programı (CDP)... vb.
Ülke Temsilcilikleri	ECOWAS'ın Ulusal Birimleri Komisyon Başkanının Özel Temsilcileri (2014'te: Fildişi Sahili, Mali, Burkina Faso, Gine, Gine Bissau)
Finansman	Topluluk vergisi iş ortağı fonları

United Nations-Economic Commission for Africa, ECOWAS at 40: An Assessment of Progress Towards Regional Integration in West Africa, s. 12. Available at: https://www.uneca.org/archive/sites/default/files/PublicationFiles/uneca_ecowas_report_en_web_v2.pdf

Tablo 2: ECOWAS Üye Devletlerinin Genel Bilgileri²

Üye Devletler	Başkent	Nüfus (2020)	Yüzölçümü	BağımsızlıkGünü	Resmi Dil	Para Birimi
Benin	Porto-Novo	12.938.068	122 622 km ²	01 Ağustos 1960	Fransızca	CFA Frangı
Burkina Faso	Uagadugu	22.374.273	274 200 km ²	05 Ağustos 1960	Fransızca	CFA Frangı
FildişiSahili	Yamusukro	28.054.400	322 460 km ²	07 Ağustos 1960	Fransızca	CFA Frangı
Gambiya	Banjul	2.590.913	10 689 km ²	18 Şubat 1965	İngilizce	Gambiya Dalası
Gana	Akra	32.736.985	238 537 km ²	06 Mart 1957	İngilizce	Gana Sedisi
Gine	Konakri	14.046.974	245 857 km ²	02 Ekim 1958	Fransızca	Gine Frangı
Gine Bissao	Bissao	2.087.349	36 125 km ²	24 Eylül 1973	Portekizce	CFA Frangı
Liberya	Monrovia	5.362.696	111 369 km ²	26 Temmuz 1847	İngilizce	Liberya Doları
Mali	Bamako	21.747.858	1 240 192 km ²	22 Eylül 1960	Fransızca	CFA Frangı
Nijer	Niamey	26.456.515	1 267 000 km ²	03 Ağustos 1960	Fransızca	CFA Frangı
Nijerya	Abuja	219.249.871	932 768 km ²	01 Ekim 1960	İngilizce	Nayra
Senegal	Dakar	17.876.244	196 712 km ²	04 Nisan 1960	Fransızca	CFA Frangı
SierraLeone	Freetovn	8.393.150	71 740 km ²	27 Nisan 1961	İngilizce	Leones
Togo	Lome	8.776.575	56 785 km ²	27 Nisan 1960	Fransızca	CFA Frangı
Yeşil Burun Adaları	Praia	571.472	4 033 km ²	05 Temmuz 1975	Portekizce	Escudos

*CFA: Communauté Financiere Africaine (Afrika Finansal Topluluğu): Batı Afrika'da kullanılan para birimidir. <https://ecowas.int/member-states-of-the-economic-community-of-west-african-states-etrade-readiness-assessment/?lang=fr>

ECOWAS, kuzeyde Moritanya, Cezayir ve Libya, doğuda Çad ve Kamerun, güneyde ve batıda Atlantik Okyanusu ile sınırlanan bir coğrafi bölgedir. Bölge, diğerlerinin yanı sıra, Atlantik Okyanusu'na akmadan önce birçok ülkeyi geçen Nijer Nehri, Senegal Nehri ve Gambiya Nehri de dâhil olmak üzere birçok büyük nehir tarafından sulanmaktadır. Ülkelerin içinde, bugün hidroelektrik barajları ve tarım kanalları olarak hizmet veren birkaç başka nehir de vardır. Yine de bölgenin kuzeyi, Sahra Çölü nedeniyle yüksek sıcaklıklara sahip kurak bir bölge bulunmaktadır. Bölgede altın, elmas, boksit, petrol, demir, bakır, uranyum,...vb zengin bir yer altı sahiptir. Bazı ülkelerin ihracatında büyük payı alan maden kaynakları GSYİH'nda önemli bir yer sağlamaktadır.

5. ECOWAS'ın Amacı ve Vizyonu

ECOWAS'ın amacı, özellikle sanayi, ulaşım, telekomünikasyon, enerji, tarım, doğal kaynaklar, ticaret, parasal ve mali konularda ve aynı zamanda sosyal ve kültürel alanlarda ekonomik işbirliği ve kalkınmayı teşvik etmektir. ECOWAS, bu tür ekonomik işbirliği ve gelişmenin sayesinde, üye ülkeleri arasındaki yaşam standardını iyileştirmeyi, ekonomik istikrarlarını artırmayı ve topluluk içinde daha yakın ilişkileri güçlendirmeyi amaçlamaktadır (Zagaris, 1978: 93). Bu çerçevede ekonomi politikasının entegrasyonunu hızlandırmayı ve siyasi işbirliğini geliştirmeyi amaçlayan gözden geçirilmiş bir anlaşma 24 Temmuz 1993'te imzalandı. Ortak bir ekonomik pazarı, tek bir para birimi, bir Batı Afrika parlamentosu, ekonomik ve sosyal konseyleri ve bir adalet mahkemesinin amaçlarını belirlendi. Mahkeme ilk sırada ECOWAS politikaları ve ilişkileriyle ilgili meseleleri yorumlar ve arabuluculuk yapar, hatta üye devletlerde iddia edilen insan hakları ihlallerini soruşturma yetkisine de sahiptir.

ECOWAS'ın vizyonu, nüfusun bol kaynaklara erişebildiği ve sürdürülebilir bir ortamda fırsatlar kurarak bunları kullanabildiği sınırsız bir bölge kurmaktır. ECOWAS, nüfusun serbest dolaşıma sahip olduğu, etkili eğitim ve sağlık sistemlerine erişebildiği, barış ve güvenlik ortamında onurlu bir şekilde yaşarken ekonomik ve ticari faaliyetlerde bulunduğu entegre bir bölge kurmuştur. ECOWAS, demokrasi, hukukun üstünlüğü ve iyi yönetim ilkelerine göre yönetilen bir bölge olmayı hedeflemektedir (ECOWAS, 2023b). ECOWAS üye devletlerde halkın yaşam seviyesini arttırmayı, sürdürülebilir ekonomik büyüme ve kalkınma sağlamayı, bölge içinde işbirliğini geliştirmeyi ve bütünleşmeyi sağlamayı, malların, hizmetlerin ve insanların serbest dolaşımı ve topluluk dışından yapılan ithalatta ortak gümrük tarifesi uygulanmasını öngören ortak pazar ve ortak para birimine sahip bir ekonomik ve siyasi birlik kurmayı hedeflemektedir (Dış Ekonomik İlişkiler Kurumu [DEİK], 2023).

6. Topluluğun Ekonomik Durumu

ECOWAS üye devletleri, dış dünyaya ihracatları için çoğunlukla maden çıkarma ve tarım endüstrilerine bağımlıdır. Bu sektörler, üye devletlerinin çoğunda GSYİH'nın yüzde 82'sini oluşturmaktadır. ECOWAS üye devletlerinin ekonomileri çok fazla çeşitlenmemiştir ve bu, bölgesel entegrasyon sürecinin hızlı bir gelişimini etkiler. Bölgenin birkaç ihracat ürünü petrol, alüminyum, altın, kakao, kahve, kereste ve pamuktan elde edilmektedir. ECOWAS içinde bölge içi ticaret, şu anda otuz yılı aşkın süredir işbirliği yapan ülkelerden beklendiği gibi en iyisi olmamıştır (Gavua, 2007: 26). Bu ürünler, ihracatın dörtte üçünü (%75) temsil etmekte payının %73'ü Nijerya tarafından tedarik edilmektedir. Kakao ve kakao ürünleri (ihracatın %5'i), değerli taşlar (%3) ve pamuk, meyveler, plastikler, kereste ve ağaç ürünleri, balık ve kabuklu deniz mahsulleri (yaklaşık %1) hidrokarbonlarla beraber ECOWAS'ın önde gelen ihracat ürünlerini oluşturmaktadır. Avrupa, ECOWAS ihracatının yaklaşık %28'ini temsil ediyor ve bunun %23'ü Avrupa Birliği'ne gitmektedir (ECOWAS, 2023c)

Bölgenin ticaret politikası esas olarak üye devletlere ve dünyanın geri kalanına yapılan ihracatı güçlendirmeye odaklanmıştır. Bu nedenle bölgeye yapılan ithalat, mal ve hizmet ihracatının tamamlayıcısı olarak görülmektedir. ECOWAS dış ticaretine bir dizi ürün hakimdir ve maden çıkarma endüstrilerindeki hidrokarbonların üstünlüğü nedeniyle yerel katma değer üretmektedir.

Bölgesel ithalata gelince, on ürünle ilgileniyorlar. Hidrokarbonlar listenin başında yer alıp toplam ithalatın %24'ünü temsil etmektedir. Ardından otomobiller, traktörler, motosikletler ve diğer araçlar (2. sıra), makineler, mekanik cihazlar ve kazanlar (3.), beyaz eşya ve elektrikli cihazlar (4.), tahıllar (5.), plastikler (6.), demir işçiliği (7.), dökme demir ve çelik (8.), eczacılık (9.), balık ve deniz ürünleri (10. sırada) gelmektedir. İhracat açısından Nijerya da işlemlerin %41'ini tek başına kaplayarak ilk sırayı almaktadır. Onu %18 ile Gana ve %10'u temsil eden Senegal ve Fildişi Sahili takip etmektedir. Nijerya ve Gana birlikte, topluluğun ithalatının %59'unu oluştururken, Batı Afrika Ekonomik ve Parasal Birliği'nin (UEMOA) sekiz ülkesi için %36'ya karşılık gelmektedir. Diğer beş ECOWAS ülkesi, topluluk ithalatının yalnızca %5'ini temsil etmektedir (ECOWAS, 2023d).

ECOWAS'ın kullandığı ekonomik entegrasyon modeli beş aşamaya ayrılır, bunlar: serbest ticaret bölgesi, gümrük birliği, ortak pazarı, ekonomik birliği ve tam ekonomik entegrasyondur.

- Serbest ticaret bölgesinde, üyeler kendi aralarındaki ithalat tarifelerini ve kotalarını

kaldırmayı kabul ederler. Bununla birlikte, her ülke üye olmayanlara karşı kendi tarife oranını korur. Serbest ticaret bölgeler, ticaret anlaşmazlıklarını çözmek için resmi mekanizmalar içerebilir.

- Gümrük birliği, ticaretteki iç engellerin kaldırılmasının yanı sıra, üye ülkeler tarafından dış ticaret politikasının uyumlaştırılmasını gerektirir. Bu, bölgeye üçüncü taraf ülkelere gelen ürünler için ortak bir dış tarife ve ithalat kotalarının oluşturulmasının yanı sıra anti-damping ve telafi edici tedbirler gibi ortak ticaret çözümlerinin oluşturulmasını içermektedir.

Ortak pazarı, tam bir ekonomik entegrasyona ulaşma yolunda önemli bir adımı temsil eder. Ortak pazarında, söz konusu alandaki insanlar, sermaye ve diğer malların hareketliliğine ilişkin tüm engeller kaldırılır. Ortak bir pazar, tipik olarak, bölgeyle artan ekonomik karşılıklı bağımlılığın bir sonucu olarak, maliye ve para politikalarının geniş bir yakınsamasıyla ilişkilidir (Nwankwo, 2014: 22).

- Ekonomik birliği, ekonomik bütünleşmenin en derin şeklidir. Bir ekonomik birliği, farklı politikalar uygulamak ters etki yaratacağından ulusal ekonomi politikalarının birdereceye kadar uyumunu gerektirir, çünkü tüm ülkeler aynı ekonomik alanı paylaşacaktır.
- Tam ekonomik entegrasyon, parasal, mali, sosyal ve konjonktür karşıtı politikaların birleştirilmesini öngörür ve kararları üye devletler için bağlayıcı olan uluslar üstü bir otoritenin kurulmasını gerektirir (Oppong, 2011: 6).

ECOWAS alanında üye devletlerinin para birimi farklı olup en çoğu Afrika Finansal Topluluğu Fransı *CFA fransı* kullanmakta (Benin, Burkina Faso, Fildişi Sahili, Gine Bissao, Mali, Nijer, Senegal ve Togo), diğerleri ise *Escudos* (Yeşil Burun Adaları), *Gine Fransı* (Gine), *Sedis* (Gana), *Naira* (Nijerya), *Leones* (Sierra Leone), *Dalası* (Gambiya) ve *Liberya Doları* (Liberya)'dır.

Batı Afrika'da bölgesel entegrasyon programları, Avrupa ve dünyanın diğer bölgelerindeki eğilimlere yanıt olarak 1990'larda yeniden canlandırıldı. Batı Afrika Para Birliği'nin (WAMU) yerine Batı Afrika Ekonomik ve Para Birliği (WAEMU) kurulurken, ECOWAS 1994'te tek para birimi hedefine ulaşmak amacıyla 1987'de parasal işbirliği programını başlattı. Gambiya, Gana, Gine, Liberya, Nijerya ve Sierra Leone'den oluşan Batı Afrika Para Bölgesi'nin (WAMZ) kurulmasıyla genel amaç, nihayetinde Batı Afrika'da iki büyük para birliğine (CFA ve WAMZ) yol açacak bir para birliği kurmaktır. İkinci parasal birliğin oluşturulması ihtiyacı, temel olarak, ECOWAS Parasal İşbirliği Programı (PCMC) himayesi altında CFA bölgesi ile CFA olmayan bölge arasında güçlü bir parasal entegrasyonun kurulmasını teşvik edecek yeterli siyasi iradenin bulunmamasından kaynaklanmaktadır (Olubukola, Basse, 2018: 47).

7. ECOWAS'ın Bölgedeki Barışın Sağlanmasında ve Demokrasinin Güçlendirilmesinde Oynadığı Rol

Hiçbir örgütte, barış ve güvenlik olmadan ekonomik büyüme ve gelişme hedefine kolayca ulaşılamaz. ECOWAS, kurulduğu günden bu yana, bir Batı Afrika bölgesel örgütü olarak sıklıkla tehlikeye düşen veya varlığını tehlikeye atan birçok aksilik yaşamıştır. ECOWAS kırk yedi yıl boyunca engellerle karşılaşsa da, topluluğun seminerlerinden ve sempozyumlarından raporlanan hedeflerinin çoğunu hayata geçirememiştir. Bununla beraber, ECOWAS, uzun vadede yaşanabilir ve çok uygulanabilir bir siyasi eylem oluşturmak için siyasi iradeye ve motive edici güce sahip değildir. (Hilary, 2017: 3). Bu tehditlerin sürekliliği ve ECOWAS'ın bunları kararlı bir şekilde ele alamaması, ECOWAS'ı diğer küresel bölgesel organların alay konusu haline getirdi. ECOWAS bu nedenle çok güvenilir ve başarılı bir bölgesel örgüt kabul edilebilmek için sahada birçok politika yürütmeyi beklenmektedir.

ECOWAS'ın temel görevi ekonomik olmasına rağmen, geçmişte bölgede birçok siyasi anlaşmazlığı çözmüştür. Liberya'daki savaş, Batı Afrika Devletleri Ekonomik Topluluğu İzleme Grubu (ECOMOG) kurulması ile birlikte dünyadaki diğer bölgesel örgütlere ders veren bir örnektir.

1990'ların başında, bölgede şiddetli ve yıkıcı etkilere yol açarak, bölgedeki ciddi devlet içi çatışmaların arttığı görüldü, bu da bazen ulusal hükümetlerin düşmesine yol açmıştır. Bu şiddetli

çatışmalar Liberya'da (1990-1997), Sierra Leone'de (1993-2000), Gine Bissau'da (1998-1999) ve son zamanlarda 2003'te Fildişi Sahili'nde meydana gelmiştir (Gavua, 2007: 59-60). ECOWAS ve Birleşmiş Milletlerin Liberya'daki savaşa katılımı, BM tarafından başka bir örgütle birlikte gerçekleştirilen ilk ortak barışı koruma ve barışı inşa etme ortaklığıydı. Bu anlaşma kapsamında ECOWAS, (ECOMOG) aracılığıyla ateşkes ve silahsızlanmanın sağlanmasının yanı sıra gözlemci ve misyon personelinin güvenliğini sağlamaktan sorumluydu. Liberya'daki Birleşmiş Milletler Gözlemci Misyonu (UNOMIL) ECOMOG'un faaliyetlerini denetleyici olarak rol oynadı (Kwaja, 2017: 60).

Demokrasi ve iyi yönetim alanında, ECOWAS eylemi aynı zamanda somut sonuçlar vermiş ve bölgedeki demokratik kurumları kademeli olarak sağlamlaştırmıştır. Demokrasi ve İyi Yönetişim Protokolü, ECOWAS'a Ek Protokoldür (Cowell, 2011: 331). Burada da uygulama genel olarak iyi durumdadır. ECOWAS, Gine, Mali, Burkina Faso, Nijer ve Gine Bissau gibi bazı üyelerini tereddüt etmeden örgütten askıya alarak demokrasi idealini ve hukukun üstünlüğünü savunmaya çalışmıştır. Seçim konularında topluluk düzeyinde belirlenen kurallara genel olarak saygı gösterilir. Seçim sonuçları ilgili partiler tarafından giderek daha fazla kabul görmektedir. Ek olarak, genellikle eski devlet başkanları veya tanınmış şahsiyetler tarafından yönetilen ECOWAS gözlemci misyonları, demokratik yönetime saygı açısından bölgenin kaydettiği ilerlemeyi teyit etmeye yardımcı oldu. ECOWAS ülkelerinin silahlı kuvvetleri genellikle cumhuriyetçi değerlere saygı gösterir, siyasi olarak tarafsız kalır ve protokol uyarınca seçilmiş yetkililere sadakat gösterir.

Sonuç

Batı Afrika'da bölgesel entegrasyon denilince akla bölgede iki dil bloğunun varlığı gelir: Fransızca konuşulan ülkeler ve İngilizce konuşulan ülkeler; bunlara Portekizce konuşulan iki ülke daha eklenir. Bu nedenle, bu dilsel blokların önceliklerini ECOWAS bölgesel entegrasyon programının gereklilikleri ve hedefleriyle uzlaştırmak zorlu bir görev gibi görünmektedir. Bölgesel entegrasyonun Batı Afrika'nın kalkınması için büyük bir zorluk olduğuna şüphe yoktur. Örgüt, bölgede ekonomik büyümeyi ve sürdürülebilir kalkınmayı teşvik etmek için gerçek bir araçtır ve aynı zamanda nüfusun yaşam standardını iyileştirmeyi kurumsal olarak hedeflemektedir. Bu gelişme ancak nüfusunun birleşmesi ile sağlanabilir. Bu nedenle entegrasyon, engelleri kaldırmak ve ECOWAS bölgesindeki dilsel farklılıklara dayalı engellerle yüzleşmek için gerçek bir tercih haline gelmektedir.

ECOWAS, Afrika kıtasında veya dünya çapında var olan diğer tüm bölgesel kuruluşlar gibi, yıllar içinde varoluş nedenini kazanmıştır. Ana hedefi ekonomik kalkınma olsa dahi, sadece kurulmuş nedeni ile sınırlı kalmadı. Bugün bölgede barış sağlanmak ve aynı zamanda yeni bağımsız olan üye devletlerinde de demokrasiyi garanti altına almak için bir araç haline geldi. Kuruluşundan bu yana, birçok sosyo-politik meseleleri ve birçok hedefine ulaşmasını engelleyen ekonomik zorluklarla karşı karşıya kaldı. Üye devletlerinde tekrarlayan krizler özetlemek gerekirse darbeler, seçimlerden sonra barış içinde iktidarın devredilmemesi, belirli bölgelerde yasadışı yoluyla bölme planları, terörizm, iç savaşlar gibi örgütün müdahale etmesine neden olmuştur. Hatta bazı ülkeler ve sorumlulara yaptırımlar uygulanmıştır. Tüm bu krizlerin nedenleri yalnızca iç nitelikte değildir, emperyalist güçlerin katılımı özellikle Fransızca konuşulan ülkelerdeki darbelerle ilgili olarak göz ardı edilemez.

Aslında, tüm üye devletlerin bağımsızlığı sorgulanmaktadır çünkü yarım asırlık egemenliğe ve bu ülkelerde mevcut tüm muazzam doğal potansiyele rağmen, bunlar bugün dünyadaki en fakir ve en istikrarsız ülkeler arasındadır. Bu sosyo-politik krizlerin yanı sıra, ekonomik sorunları da unutulmamalıdır. Bunlardan: kötü yönetim, doğal kaynakların kötü yönetimi, yolsuzluk, eğitim ve sağlık sistemlerin yetersizliği, sağlık, eğitim ve sosyal altyapıların eksikliği,...vb.

Avrupa Birliği'nin 1950'lerden beri elde ettiği başarı, bölgesel bütünleşmenin faydalarının kanıtıdır. Dolayısıyla, sıralanan bu zorluklar, karşılaştıkları hayati sorunların çözümünü engelleyen durumların doğasını gözden geçirme ve ardından Batı Afrika bölgesini taraflar rahat edecek ortak bir çalışma alanı haline getirmenin en uygun ve ulaşılabilir yolunu bulma fırsatı sunuyor. Bununla birlikte, bu son yıllarda elde edilen başarılar, üye devletlerdeki anayasal çerçeveye ve yeni liderlerin uluslararası toplum tarafından tanınmasına giderek daha fazla saygı gösterilerek dışlanamaz.

ECOWAS, bugün hem ekonomik hem de politik konularda Batı Afrika'daki ana aktördür. Krizler üye ülke liderlerinin arabuluculuğuyla çözülmekte, ekonomik sorunlar tüm üyelerin oybirliği ile kalkınma planlarıyla kontrol altına alınma sürecindedir. Şu anda 8 farklı para birimini kullanan üye

devletlerin, resmi dillerini farklı olsa da veya gelişme seviyelerini dikkate almadan ortak para birimi projesi buna bir örnektir. Bu nedenle, bölgesel entegrasyonun ulusal ekonominin dönüşümü ve büyümesi için olduğu kadar Batı Afrika'nın dünya ekonomisine entegrasyonu için de gerekli bir koşul olduğu belirtilmelidir.

Ancak bölgede, terörizmin varlığı ve sürdürülebilir bir demokrasinin etkili bir şekilde kurulmaması gibi belirli iç sorunlarla karşı karşıyadır. Demokrasi eksikliği nedeniyle, üye devletlerde seçimlerden sonra her zaman şiddete yol açmaya sebep olmaktadır. Çoğunluk tarafından güvenilir, şeffaf, kapsayıcı ve kabul edilebilir seçimlerin düzenlenmemesi ve seçimlerden sonra iktidarın barışçıl bir şekilde devredilmesinin reddedilmesi başlıca zorluklar olmaya devam etmektedir. Bu nedenle örgüt hem üye ülkelerinde hem de topluluğun ötesinde yoğun eleştirilere maruz kalmaktadır. ECOWAS yönetim kollarında eski devlet ve hükümet başkanlarının bulunması örgütün güvenilirliğini sorgulamaya yol açmaktadır. Şu anda üye devletlerinden üçü askeri rejimler tarafından yönetilmektedir. Bu farklı ülkelerde bu cuntaların iktidarı ele geçirmesinin ana sebepleri, liderlerin iktidarda kalmaları için sürekli düzenledikleri sözde anayasal darbelerdir. ECOWAS'ın gereken tedbirleri alınmaması veya bu liderlerin kendi ülkelerinin anayasalarını değiştirmeyi düşünmelerini engellenmesi ve önceden kaydedilen sürelerin ötesinde yönetmeyi yasaklayan katı kurallar koymaması, örgütün büyük bir zayıflığını göstermektedir. Buna ek olarak, çoğunun, ayrılımlarını isteyen nüfus isyanına neden olan kötü yönetişimi de vardır. Bu isyanlar, darbelerle iktidarı ele geçiren askerlerin müdahalelerine neden olmaktadır. Özetle, çatışma bölgelerinde barışı sağlamada kaydedilen başarılarla ve belirli ülkelerdeki çeşitli başarılı arabuluculuklara rağmen, ECOWAS'ın üye devletlerin hükümetlerine karşı ihtiyatlılığını ve titizliğini geliştirmesi gerektiğini ihtiyacı duymaktadır.

Kaynakça

- Adogamhe, P. (1958). Pan-Africanism Revisited: Vision and Reality of African Unity and Development. *African Integration Review*, Vol.2, No.2(2008), s. 6'dan Ernest Haas, The Uniting of Europe, California, Stanford University Press.
- Ahmed, B. I., Guennouni, M. et Saïdi, K. (2018). La CEDEAO: Une Structure d'Intégration Régionale à l'Avant Garde Du Développement Économique de l'Afrique de l'Ouest. *Institut D'Etudes Politiques d'Aix-En-Provence*. Marseilles.
- Ajomo (1976). Regional Economic Organisations: The African Experience. *25 INT'L & COMP. L.Q.* 58, 94, For another historical account see Essien & Ekussah, supra note 3, p45-49.
- Akgül Açıkmeşe, S. (2004). Uluslararası İlişkiler Teorileri Işığında Avrupa Bütünleşmesi. *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, s. 1-32.
- Akyeampong, E. (2018). African socialism; or the search for an indigenous model. *Economic History of Developing Regions*, 33(1), 69-87.
- Brobbe, P. (2014). An Assessment of the Economic Community of West African States (ECOWAS) In Humanitarian Interventions: The Case of Liberia, Ivory Coast and Mali. *Sacha Journal of Policy and Strategic Studies [e-journal]*,. Erişim adresi: https://www.academia.edu/8311399/An_Assessment_of_ECOWAS_In_Humanitarian_Interventions
<https://www.ecowas.int/about-ecowas/basic-information/>
- Cowell, F. (2011). The impact of the ECOWAS Protocol on Good Governance and Democracy. *African Journal of International and Comparative Law*, 19(2), 331-342.
- Dış Ekonomi İlişkiler Kurulu, (2023). Erişim adresi: <https://www.deik.org.tr/>
- Economic Community for West African States, (2023). Erişim adresi: <https://ecowas.int/>
- Erbes, R. (1965). Note sur les trois conditions de l'intégration économique et plus particulièrement de l'intégration internationale. *Revue économique*, 16-4 pp. 592-614
- Gavua, I. K. (2007). Economic Community Of West African States Regional Integration Process: A

Study Of The New Regionalism Phenomenon In Africa. Master Of Science In International And European Relations Department of Management And Engineering, Linkopings University, Sweden.

Hilary, O. E. (2017). Comparing and Contrasting the Challenges and Successes of ECOWAS as it also Relates to the Challenges and Successes of ASEAN (Association of South-East Asian Nations). *Historical Research Letter*, ISSN 2224-3178 (Paper) ISSN 2225-0964 (Online) Vol.43, Erişim adresi: www.iiste.org

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Ecowas_map.svg

<https://nigerianscholars.com/tutorials/international-organizations/history-of-ecowas/>

<https://www.investopedia.com/terms/n/nafta.asp>

https://www.uneca.org/sites/default/files/PublicationFiles/uneca_ecowas_report_fr_web.pdf

<https://www.worldometers.info/world-population/population-by-country/>

Kwaja, C. (2017). The Role of Economic Community for West African States (ECOWAS) in Post-Conflict Rehabilitation: Lessons from Liberia. *NUST Journal of International Peace & Stability*, Vol. 1 (1) Pages 53- 71, njips.nust.edu.pk.

Monzala W. S. C. (2009). Les Initiatives d'Intégration Régionale en Afrique de l'Ouest: Analyse du Cadre Institutionnel de la CEDEAO. *Université Africaine de Technologie et de Management UATM/GASA-Licence en Droit Public*.

NGom, M. (2011). Intégration Régionale Et Politique De La Concurrence Dans L'espace Cedeao. Association internationale de droit économique | « *Revue internationale de droit économique* » t.XXV | pages 333 à 349 ISSN 1010-8831 ISBN 9782804165321 DOI 10.3917/ride.253.0333.

Nwankwo, C. M. (2014). Legitimation of the Economic Community of West African States (ECOWAS): A Normative and Institutional Inquiry. PhD thesis of Philosophy in the Department of Politics, History and the Brunel Law School, College of Business, Arts and Social Sciences. Brunel University-London.

Olubukola, A. Q. et Basse, O. (2018). Les Defis De L'Integration Regionale En Afrique De L'ouest. *International Journal of Current Innovations in Advanced Research*, 1(3): 46-53.

Richard. F.O. (2011). Legal Aspects of Economic Integration in Africa. Cambridge: *Cambridge University Press*.

Rodriguez, R. M. (2011). ECOWAS: The Economic Community of West African States. *Research Gate*, Edition: First, Publisher: Lulu Publishers, ISBN: 978-1-105-17372-1, Erişim adresi: https://www.researchgate.net/publication/215868550_ECOWAS_The_Economic_Community_of_West_African_States

Şimşek, D. (2019). İstanbul'daki Afrikalı Göçmenlerin Ulusötesi Sosyal Alanlarının Entegrasyon Süreçlerine Etkisi. *Marmara Üniversitesi Öneri Dergisi*. Cilt 14, Sayı 52, Temmuz 2019, ISSN 1300-0845, ss. 216-235 DOI: 10.14783/maruoneri.594943

Udogu, E. I.(1999). Economic Community of West African States: From an Economic Union to a Peace-keeping Mission? *The Review of Black Political Economy*, Vol. 26, No. 4 (Spring 1999), pp. 55-74. Springer Verlag (The original publication is available at www.springerlink.com) DOI: 10.1007/s12114-999-1012-5 [ISSN: 1936-4814]. <https://www.ecowas.int/ecowas-law/treaties/>

Yürükçü, F. (2016). Batı Afrika Devletleri Ekonomik Topluluğu. Erişim Tarihi: 06.02.2023. Erişim Adresi: https://prezi.com/nui_bsr0nhp/bat-afrika-devletleri-ekonomik-toplulugu/

Zagaris, B. (1978). The Economic Community of West African States (ECOWAS): An Analysis and Prospects. *Case Western Reserve Journal of International Law*, Volume 10 | Issue 1.

Extended Abstract

With the internationalization and opening up of economies, one of the most interesting tools of the economic policy of African countries at the present time is regional integration, which today considers both a means of regulating exports and an absolute measure of the external competitiveness of these countries. Pursuing the goal of integration in West Africa can be seen as both a legitimate and natural process. It is amply justified by both theoretical and practical reasons. West Africa is indeed made up of regional ethnolinguistic settlement areas that the political borders resulting from colonization have come to divide in a totally artificial way. In fact, West African peoples are historically integrated and it is the states resulting from colonization that have created obstacles to this integration. Moreover, in a context of increased globalization, integration also remains a powerful means of economic and social development, particularly for low-income countries. After the end of the Second World War, there was a wave of creation of international organizations and a broadening of the scope of plurilateral and multilateral relations. West Africa has not remained on the sidelines of this phenomenon. The former French-speaking colonies found themselves in a West African Economic and Monetary Union. Indeed, the heads of West African states, seeing the need for integration of the three linguistic communities: French-speaking, English-speaking and Portuguese-speaking, thought of meeting within a community.

From 1960, many African countries gained their independence but remained largely fragile politically, economically and militarily. The West African States which are generally part of this dynamic will quickly perceive the strategic need to regroup within a sub-regional organization. It is therefore in this perspective that ECOWAS (Economic Community of West African States) will be established on May 28, 1975 in Lagos by several Heads of State. The community has as its main vocation the integration of economies in the West African region. Initially created by 12 countries, it now has fifteen member states. Given the nature of political events as well as the regional security context threatening the stability and security of the entire community space, ECOWAS has gradually transformed into an organization for managing political crises and security and defense. The successive political crises as well as the rivalries between governments in the search for regional leadership have demonstrated the need to implement common security policies. This is how ECOWAS carried out a transformation, moving from an organization with an economic vocation to an organization also ensuring the management of political issues, by intervening militarily and diplomatically. In 1991, the Declaration of Political Principles recognized the link between the security of populations, political stability and the success of economic development. In 1993, the revision of the Cotonou Treaty reaffirmed the objectives of economic integration and the creation of a monetary and economic union in the West African region while introducing new perspectives for the organization. Thus, several conditions, such as stability, peace, regional security and political cooperation are cited as necessary prerequisites for good economic development. According to the Cotonou text, "Member States undertake to work to preserve and strengthen relations conducive to the maintenance of peace, stability and security in the region. Thus, member states undertake to cooperate with the Community with a view to creating and strengthening appropriate mechanisms to ensure the prevention and timely resolution of inter and intra-State conflicts.

The role of ECOWAS in the management of the conflicts that took place at the end of the 20th century and the beginning of the 21st century is of paramount importance. From its inception, the regional organization represented the symbol of democratic advancement in its member countries, but it now faces a setback in terms of democratic governance and influence. It has established itself as the most advanced at the continental level in terms of establishing peace. However, West Africa has been marked by democratic backsliding over the past five years. Leaders of some countries whose terms are coming to an end have become accustomed to taking measures to keep them in power beyond the legal deadlines set by the constitutions of their respective countries. Faced with the recent political crises recorded in the region, and faced with the impact on the democracy of several states, the ECOWAS authorities have not succeeded in providing solutions to these abuses, thus indicating a loss of power and influence of regional organization in the maintenance of peace and security.

The ECOWAS Commission is the key pillar on which the integration process is based, as advocated in the provisions of the Abuja Treaty. It aims to promote cooperation and integration in the economic, social and cultural fields. This integration is supposed to be achieved at the end of a process that should eventually lead to an economic and monetary union, through the complete integration of the national economies of its member countries, the increase in the standard of living and the consolidation of economic stability.

Journal of Social Sciences of Mus Alparslan University

anemon

Derginin ana sayfası: <http://dergipark.gov.tr/anemon>

Araştırma Makalesi • Research Article

Fas Krallığı'nda Dinin Kurumsallaşması: Yüksek Âlimler Konseyi

The Institutionalization of Religion in The Kingdom of Morocco: The Supreme Council of Scholars

Burak Yetimoğlu*

Öz: Fransa Himayesi döneminde kurulmuş olan Din ve Vakıf İşleri Bakanlığı, Fas Krallığı devleti 1956 yılında bağımsızlığını kazandıktan sonra da varlığını korumuş ve faaliyetlerini devam ettirmiştir. Bakanlığın bu yeni dönemdeki işlevi ise Fas Krallığı'nın sahip olduğu güçlü ritüellerin modern döneme aktarılmasında önemli bir rol üstlenmek olmuştur. Ayrıca, Bakanlık söz konusu işlevini yerine getirirken sürekli bir şekilde kurumsal büyümesini sürdürmeye de devam etmiştir. 2011 yılında Ortadoğu ve Kuzey Afrika coğrafyasında birçok ülkede başlayan protesto gösterileri sonrası yaşanan krizlerden Fas'ın komşuları da etkilenmiştir. Ancak bu eylemleri doğru okuyarak bahse konu süreçten "sistemi" daha güçlü ve oturmuş bir şekilde çıkartan Fas Krallığı'nın "istisnai hâli" daha çok tartışılmaya başlanmıştır. İşte bu çalışmada, Fas Krallığı'nın bu istisnai durumunun oluşumunda ve devamında önemli bir rol üstlenmiş olan Din ve Vakıf İşleri Bakanlığının kurumsallaşma süreci ele alınacaktır. Söz konusu sürecin tüm ülkede nasıl bir etkiye sahip olduğunu daha iyi analiz edebilmek için ise vaka olarak Yüksek Âlimler Konseyi seçilmiştir. Sonuç olarak bu çalışmada Yüksek Âlimler Konseyi üzerinden, Fas Krallığı'nın dini kurumsallaşma sürecini nasıl tamamladığı ve bunun diğer dini kurumlara nasıl etki ettiği üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Fas, Dini kurumsallaşma, Fas Din ve Vakıf İşleri Bakanlığı, Yüksek Âlimler Konseyi, Kurumsallaşma

Abstract: The Ministry of Religion and Foundation Affairs which was established during the protectorate of France, preserved its existence and carried on the activities even after the independence of the Kingdom of Morocco in 1956. The Ministry's function in the new term was to play an important role in transferring the strong rituals of the Kingdom of Morocco to the modern period. Moreover, the ministry has sustained its institutional growth continuously in some way while maintaining its aforementioned function. Even the neighbours of Morocco was affected by the crises that were resulted from the demonstrations starting in many countries in the North Africa and the Middle East in 2011. However, pulling out the system stronger and well-established from the period by reading such movements correctly has led to more discussions for the "exceptional status" of the Kingdom of Morocco. In this study, institutionalization of the Ministry of Religion and Foundation Affairs which took an important role in creation and maintenance of the exceptional status of the Kingdom of Morocco will be covered. The Supreme Council of Scholars was chosen in order to analyze how the aforementioned period has had effects on the whole country. As a consequence, in this study, through the Supreme Council of Scholars, the way the

* Doktora, Université Internationale de Rabat, burak.yetimoglu@uir.ac.ma, ORCID: 0000-0001-5603-3643

Cite as/ Atf: Yetimoğlu B. (2023). Fas Krallığında Dinin Kurumsallaşması, *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(Afrika), 88-101. <http://dx.doi.org/10.18506/anemon.1311042>

Received/Geliş: 07 June/ Haziran 2023

Düzeltilme/Revised form: 04 August/Ağustos 2023

Accepted/Kabul: 13 August/Ağustos 2023

Published/Yayın: 30 September/Eylül 2023

Kingdom of Morocco has completed the religious institutionalization period and how it had effects on other religious institutions is accentuated.

Keywords: Morocco, Religious Institutionalization, The Ministry of Religion and Foundation Affairs, The Supreme Council of Scholars, Institutionalization

Giriş

Arap Baharı eylemleri sırasında ve sonrasında Fas Krallığı'nın, komşu Kuzey Afrika ve Ortadoğu ülkelerine nazaran çok daha farklı bir yönetim tarzı ortaya koyduğu birçok çalışmada belirtilmiştir. Bahse konu çalışmaların ana kavramı ise "Fas istisnası" olmuştur (Saghi, 2012)(Abouyoub, 2012, 2)(L'«*exception marocaine*» dans le contexte des soulèvements arabes, t.y.) (Soage, 2013). O dönemde, bu yayımların söz konusu kavram çerçevesinde ortaya çıkmasının en önemli sebeplerinden biri; Fas Krallığı'nın, tüm bölgeyi saran protesto gösterileri sürecini komşu ülkelere nazaran çok daha hafif atlatması ve ardından demokratik bir şekilde "İslamcı" bir partiye hükümeti kurma görevini vermiş olmasıydı. Bahsi geçen yayınlarda üzerinde uzlaşılan tespitlerden biri, Fas Krallığı'nın sahip olduğu dini ve geleneksel güçlerin, yöneticinin yani kralın meşruiyetini önemli derecede artırdığı yönündedir. Daadaoui, bu meşruiyetin ana kaynaklarını "gücün ritüelleri" kavramsallaştırmasını ortaya koyarak belirtmiş ve Fas hükümdarlarının uzun yıllar boyunca ülkede hüküm sürmesini Baraka,¹ Emir'ül-Müminin vasfı ve Bay'a (biat) gibi kavramlar üzerinden açıklamıştır (Daadaoui, 2011).

Fas Krallığı'nda bu kavramların kullanımı aslında yeni bir olgu değildir. Tarih boyunca bölgede kurulan sultanlıklar döneminde de bu geleneksel güçler yoğun bir şekilde kullanılmış ve geleneksel otoritenin önemli bir güç hâline dönüşmesini sağlamıştır (Ceran, 2012). Fas'ın Fransa tarafından himaye altına alınması ve ardından gelen bağımsızlık sonrası modern devletin kurulumu ile bu geleneksel güçlerin kurumsallaşması çalışmaları da yoğun bir şekilde başlamıştır (Tozy, 1999). Bağımsızlık sonrası kurulan "modern" Fas Krallığı'nda her ne kadar birden çok geleneksel gücün (askeri, mali, eğitim, kültürel) kurumsallaşma çalışmaları yoğun bir şekilde yürütülmüşse de bu çalışmada dini gücün kurumsallaşması ve faaliyetlerinin yoğunlaşması üzerinde durulacaktır.

Uzun yıllar Fransa'da asker olarak görev yapmış Fransız Sosyolog Robert Montagne'a göre Fas'ta bulunan dini kurumlar, ülkenin birliğinin sağlanmasında önemli rol oynamış ve ülkenin örgütlenmesi için çok değerli bir konuma gelmişti (Johansen, 1988: 225). Dinin tarihsel rolünün çok önemli olduğu, ancak bürokratik ve merkezi bir kurumun gelişmesiyle birlikte, Fas'ta siyasi ve idari birliğin sağlanacağı ile ilgili çalışmalar 20.yy'da Fas'ta bulunan birçok sosyolog için geçerli bir analizdi. Bu nedenle kurumun ve kurumsallaşmanın üzerine de bir tanımlama yapmak faydalı olacaktır.

Kurumsal iktisadın gelişmesi ve kurum kavramının felsefe, sosyoloji, siyaset ve coğrafya gibi diğer bazı disiplinlerde de kullanılmasıyla birlikte, "kurum" terimi son yıllarda sosyal bilimlerde giderek daha yaygın hâle gelmiştir. Ancak "kurum" kelimesinin anlamını incelediğimizde "müessese" yani tesis etmek manasından geldiğini, bir şeyin kurulması, inşa edilmesi manasına geldiği görülecektir (Kadir Canatan, 2012). Böylelikle kurumun, bir şeyi inşa ederken aslında bizim davranışlarımızı, sosyal etkileşimlerimizi de etkilediği bir gerçektir. Kurumlar, insanların davranışlarını şekillendirir, böylece aslında hem bir kısıtlama ortaya koymuş olur hem de davranışlarımızın ve kararlarımızın ortaya çıkmasına sebep olur diyebiliriz. Yine başka bir tanıma göre kurumlar, aktörleri değiştirme potansiyeline sahip özel bir sosyal yapı türü olarak ortaya çıkmıştır. Aynı zamanda kurum ve kurumsallaşma "davranışların düzenliliğini" eylemlerin düzenli ve kontrollü hâle getirilmesini aynı zamanda da hayatın şartlarına göre düzenlenip fiiliyata dökülmesini sağlamaktadır (Kadir Canatan, 2012).

¹ Bazı saygı duyulan İslami figürler veya kutsal nesnelere tarafından gösterilen faydalı değişim (Larousse, t.y.).

Aslında kurumsallaşma, bir yandan tam olarak kurumsallaşmasını tamamlamış kurumların zayıf faaliyetlerinin daha kapsayıcı hâle gelmesini sağlamakta ve bir yandan da bu kurumların daha geniş bir etki oluşturmaya sürecine de eşlik etmektedir. Bu minvalde kurumsallaşma faaliyetleri, bir kurumun çalışmalarını belirli bir forma sokmak, sistemli bir hâle getirmek ve organizasyon yapılarını oluşturmaktır. Düzensiz ve dağınık bir yapıdan daha düzenli ve toplu bir oluşumu tesis etmektir. Bu bağlamda, kurumsallaşma resmi müesseselerin teşekkül etmesiyle gayrresmi normların ve yönetsel ritüellerin ortaya çıkıp sürdürülmesini bir arada içerir (Hodgson, 2006). Tarihi ve kurumsal terimlerle ifade etmek gerekirse; bürokratikleşme, çözümü gerekli kılan asıl koşullar ortadan kalksa bile, bir çatışmanın çözümünün devlet altyapısında sabitlendiği bir süreçtir. Kurumsallaşma bazen muhalif aktivistlerin hem bugünkü hem de gelecekteki etkisini sınırlamayı amaçlayan kasıtlı bir devlet stratejisidir. Dinin bürokratikleştirilmesi, devletin sadece mevcut dini elitlerin değil, aynı zamanda gelecekteki dini elitlerin de sadakatini teşvik etmesini sağlamaktadır 0.00.0000 00:00:00.

Fas Krallığı'nda da dinin kurumsallaşması bu şekilde ilerlemiş ve dağınık yapıda olan dini faaliyetler ve organizasyonlar tek çatı altında toplanmaya çalışılmıştır (Tozy, 2009). Çünkü daha önce de belirttiğimiz üzere İslam, aynı zamanda Fas'ın devlet ve parlamentoyu denetleyen geleneksel monarşiye dayalı siyasi sisteminin de önemli bir meşruiyet ayağıdır. Dinin kurumsallaştırılması böylece dini otoriteyi devlet kurumlarına bağlayarak devlet dışı diğer dini aktörlerin otoritesini değiştirmektedir. Böylelikle, dinin kurumsallaştırılması, Fas Krallığı'nda Fransa Himayesi öncesi yer alan bağımsız güçlü din adamlarının da etkisini kırıp, din adamlarını ve dini kurumları merkezi otoriteye bağlamıştır (Tozy, 2013a).

Fas Krallığı, sahip olduğu geleneksel güç kaynaklarını modern devlete geçişte de devam ettirmenin yollarını aramıştır. Bunun ilk örneği, 1962 anayasasında Fas hükümdarının Emirü'l-Mü'minîn olarak nitelenmesidir. Bahse konu anayasa maddesi, Fas kralının sadece siyasi bir lider değil aynı zamanda manevi bir lider olduğunu da göstermektedir. Bu güç ritüellerinin anayasaya aktarımı ile, aynı zamanda Krallığın ve Fas'a özgü dini anlayışın kurumsallaşması, "doğru" bir İslami anlayışın yayılması ve halka öğretilmesi için de Fas Din ve Vakıf İşleri Bakanlığı kurulmuştur. Bakanlığın kuruluşu, Fransa Himayesi dönemine dayanıyor olsa da kurumsal yapı bağımsızlık sonrası yeniden inşa edilmiş; Bakanlık, II. Hasan döneminde etkisini artırmış ve son olarak VI. Muhammed döneminde bünyesinde çok fazla yeni birim açılarak faaliyetlerine devam etmiştir (El-Katiri, 2013: 57).

Fas Krallığı; bağımsızlık sonrası, dünyada etkisini gösteren birçok küresel meseleden etkilenmiştir. Krallığın devlet politikalarını etkileyen söz konusu küresel meselelerden biri de 11 Eylül saldırıları olmuştur. Tozy'e göre, bu saldırılar sonrasında din meşruiyet alanından çıkarılıp güvenlik alanına taşınmış ve proaktif bir din politikası zorunlu hâle gelmiştir. 11 Eylül sonrası Madrid saldırılarının da Fas'ta önemli bir etkisi olmuş ve bu saldırılar Fas Krallığı'nı bölgesel ve küresel bir dengenin parçası hâline getirmiştir (2009: 67).

İlk olarak Amerika'da ardından İspanya'da gerçekleşen söz konusu terör eylemleri sonrası Fas Krallığı "dini aşırılıkla" mücadele etme ve yeni bir dini anlayış çerçevesince dini bürokrasisini inşa etme kararı almıştır (Tozy, 2009). Bu süreçte alınan kararlardan en önemlisi yeni Din İşleri Bakanı olarak Ahmet Tevfik'in atanması olmuştur. Bu değişikliğin sebebi, bir önceki bakanın selefi görüşlerle probleminin olmaması ve "dini aşırılıkla" etkin bir mücadele sürdürmeyeceğinin düşünülmesi olarak ifade edilebilir. Yeni din anlayışında sufi görüşün ve "hoşgörü, dinler arası diyalog" kavramlarının önemli bir yer alacağı düşünüldüğünde, Fas'ın önemli sufi tarikatlarından birine mensup olan bir akademisyenin Fas'ın en mühim bakanlıklarından birine atanması daha iyi anlaşılabilir. Tevfik'in sahip olduğu akademik geçmiş, sufi gelenekten geliyor olması ve Afrika hakkında sahip olduğu bilgi; Fas'ın yeni dini kurum felsefesini ortaya koymuştur (Baylocq vd., 2016).

"Fas'ın 11 Eylül'ü" olarak nitelenen 2003 yılında Kazablanka'da gerçekleşen terör eylemleri sonrasında Fas, dini kurumsallaşma sürecinde yeni bir döneme girmiştir. Bu süreçte aslında çok daha önce kurulan birçok kurum tekrar aktifleştirildiği gibi Din İşleri Bakanlığında bazı yeni kurumlar da

açılmıştır. Bu yeni dini kurumsallaşma sürecini başlatan, Fas Kralı VI. Muhammed'in 5. taht yılı konuşması ve yeni bir Din İşleri Bakanı atamasıdır. Fas Kralı VI. Muhammed, yaptığı konuşmada şunları ifade etmiştir:

“Ayrıca, cömert ve hoşgörülü dinimizin değerlerini pekiştirmek ve Maliki mezhebinin eşsizliğini korumak amacıyla, gençlerimizi yıkıcı dışsal akımlardan korumak için zamanımızın talepleri doğrultusunda açık bir içtihat çabasıyla dini alandaki reformun en iyi şekilde uygulanmasını sağlamaya kararlıyız. Dini alandaki reforma yalnızca eğitim ve kültür alanlarıyla tamamlayıcılık açısından yaklaşılmalıdır; aynı zamanda görüş farklılıklarının demokratik ifadesinin en mükemmel alanı olan siyasi alanda da bir reform yapılmasını gerektirir. Bu nedenle, din tarafından aktarılan dogmaların kutsallığı göz önüne alındığında, din ve siyaset arasında net bir ayırım yapılmalı, bu nedenle herhangi bir uyumsuzluk veya anlaşmazlıktan korunmalı, dolayısıyla dinin siyasi amaçlar için kullanılmasını önleme ihtiyacı duyulmalıdır. Gerçekten de Fas anayasal monarşisi altında din ve siyaset sadece Emirü'l-Mü'minin olan Kralın şahsında birleşmiştir. Bu nedenle, bize emanet edilen kutsal misyona uygun olarak, siyasetin kendi organları, kurumları ve alanları içinde yürütülmesini sağlamalıyız. Ayrıca dini meselelerin ulema meclisleri ve diğer yetkili organlar bünyesinde ele alınmasını ve ibadetlerin camilerde ve diğer uygun ibadet yerlerinde, garantörü olduğumuz ibadet özgürlüğüne tam saygı gösterilerek gerçekleştirilmesini sağlayacağız”(Discours de SM le Roi à l'occasion de la Fête du Trône, 2013).

Kral, yaptığı bu tarihi konuşma ile Din ve Vakıf İşleri Bakanlığı bünyesinde yeni dini kurumların kurulacağını, yeni bir vizyon ortaya konulacağını, bakanlıkta açılan yeni birimler ile merkezî otoriteden yerele doğru ve birçok farklı başlıkta tüm halka ulaşacak çalışmalar yapılacağını ve yeni atadığı bakan Ahmet Tevfik ile bu dönüşümün Fas İslamı'nın sufi geleneği üzerinden geliştirileceğinin haberini vermiştir.

Bu çalışmada, VI. Muhammed'in 1999 yılında Fas'ta kral olmasından sonra Din İşleri Bakanlığı'nı tekrardan tasarlamak ve bakanlığın ülke içinde etkisini artırmak için geliştirdiği faaliyetlerden bahsedilecektir. Bu amaçla, ilk olarak Fas Dinî İşler Bakanlığının kuruluşu ve ilk kurumsallaşma süreci aktarıldıktan sonra VI. Muhammed döneminin başlaması ile bakanlığın yeniden kurumsallaşma sürecinde nasıl bir değişim geçirdiği aktarılacaktır. Bu değişimin gösterilmesi için vaka olarak seçilen kurum ise Yüksek Âlimler Konseyi (Conseil Supérieur Des Oulémas) olacaktır. Konsey örneği üzerinden Fas'ta dini kurumsallaşmanın dönüşümü anlatılmaya çalışılacaktır. Bu dönüşüm ve değişim ortaya konulurken Krallık tarafından yayımlanan Dahir (Kararname) ve bakanlığın resmi sitesinde yer verilen kurumun çalışmaları üzerinden bir analiz yapılacaktır.

1.Fas Din ve Vakıf İşleri Bakanlığı

1.1 Himaye Dönemi Din ve Vakıf İşleri Bakanlığı

Fransa, 1912 yılında Fes Anlaşması ile Fas'ı himaye altına aldıktan sonra aslında ülkede fiilen yönetimi de ele almıştı. Fransa, bu süreci Fas'ta bulunan ve aynı zamanda “Emirü'l-Müminîn” olan sultan ile sürdürecekti (J. Wyrzten, 2015: 3). Bu dönemde Fransız yönetiminin benimsediği ve “iki farklı Fas” kavramı ile tanımlanabilecek farklı bir politikası vardı. Bu “iki farklı Fas” fikri, himayenin ilk mukim generali Hubert Lyautey tarafından 1912'de tanımlanmıştı: “Biri işgal ettiğimiz, askeri açıdan zayıf, güçsüz ve prestijsiz bir Mahzen tarafından yönetilen; diğeri ise çok daha önemli, fanatik ve askeri açıdan güçlü, kontrolümüz dışındaki etkiler altında bize karşı birleşmiş, derin bir şekilde Fransa karşıtı Berberi kabileler” (J. D. Wyrzten, 2009: 87). Aslında Fas tarihine bakıldığında kurulan sultanlıkların da tüm mücadelelerinin bu iki güç arasında gidip geldiği görülmektedir (Lapidus vd., 2010).

Clifford Geertz'in “İki Kültürde İslam: Fas ve Endonezya'da Dinî Değişim” adlı eserinde de üstünde durduğu üzere, Fas'ta yönetim anlayışı Biladi's-Siba ve Biladü'l-Mahzen olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Bu ayrıma göre, Fas sultanı siyasi, dini ve idari otoritesine uygun veya bu otoriteye uymayan Biladi's-Siba, merkezden uzak olan ve kontrol altında tutulması gereken, vergi vermeyi reddeden dağlık bölgeleri temsil ediyordu. Mahzen beldesi ise, merkezi otoriteyi koruyan ve resmi gücün muhafazasını

sağlayan bölgeyi temsil ediyordu. Böylelikle Fransız devleti, Fas'ta himaye döneminde merkez kontrolünü elinde tutabilmek adına Sultan'ın geleneksel güçlerinden faydalanmıştır (Geertz & Şahin, 2012).

Himayeyi tesis eden antlaşmadan da görülebileceği gibi, din işleri, sömürge yönetimi tarafından yüksek öneme sahip bir konu olarak ele alınmıştır. Fransızların İslam ülkelerinde gerçekleştirdiği ilk işgallerinden biri olan Mısır işgalinde ulemadan oluşan bir divan kurmaları da bu önemi net bir şekilde göstermektedir (Erol, 2022). Fes Antlaşması'nın birinci maddesinin ikinci paragrafı şöyledir: "Bu rejim, dini durumu, sultanın saygınlığını ve geleneksel itibarını, Müslüman dininin ve dini kurumların, özellikle de ülkede uygulanmasını koruyacaktır (Belal, 2013: 72-73). Reformdan geçirilmiş bir Şerif Mahzen örgütlenmesini içerecektir" (Bruce Benjamin, 2015: 142). 1912'deki geçici bir yeniden düzenlemenin ardından, yenilenmiş ve bazı fonksiyonlarında değişikliğe gidilmiş yeni Mahzen, yalnızca Fransız sömürge makamlarının yetkisi altında olmayan alanları (yani dışişleri, askeri ve mali işler) içeriyordu ve üç ana bakanlıktan oluşuyordu: Büyük Vezirlik, Adalet Vezirliği ve Vakıf Vezirliği. Fas'ta dini otoritenin geleneksel sembolleri himayeden çok önce kurulmuş olsa da Fas'taki dini yönetimin modern idari çerçevesi ve bugünkü Din ve Vakıf İşleri Bakanlığı, Fransız sömürge yetkililerinin reform politikalarına dayandırılabilir (Bruce Benjamin, 2015).

Büyük Vezirlik, Adalet Vezirliği ve Vakıf Vezirliği; müstakil bir şekilde ve fiziksel olarak Kraliyet Sarayı'nda bir ofis şeklinde mevcuttu ve yetki alanları dâhilinde eşit statüdedir. Başka bir deyişle Vakıf, sadrazama bağlı olmayıp doğrudan sultana karşı sorumluydu. Dini yönetim açısından, sadrazam, zaviyelerin ve şeyhlerin faaliyetlerini denetliyordu; Adalet Veziri din personelinin atanmasından sorumluydu. Vakıf Veziri ise din personelinin maaşlarını ödüyordu ve vakıfların yönetimi üzerinde tam kontrole sahipti. Bu küçültülmüş Mahzen, kâğıt üzerinde, belirli alanlar üzerinde münhasır kontrole sahip egemen Fas hükümetini oluştururken, "Resident-General" (Fas'taki Fransız sömürge yönetiminin en üst makamı) altındaki Fransız sivil ve askeri yetkililer ülkeyi "pasifize etme" ve yeniden düzenleme işleriyle uğraşıyordu.

Himaye döneminde, her ne kadar Din İşleri Bakanlığı kurulmuş olsa da çalışmalarını nizami ve sistematik bir şekilde sürdüreceği bir yapıya bürünmüş değildi. Bu dönemde hazırlanan birçok rapora göre de bakanlığın özellikle mali olmak üzere birçok konuda önemli değişikliklere gitmesi gerekiyordu. Bahse konu değişiklikler için de gerçekleştirilmesi gereken birtakım hedefler vardı. Bu hedeflere ulaşmanın yolu ise ancak etkisini tüm ülkeye yayabilecek modern bir idari yapı oluşturmaktan geçiyordu. Bu idari yapı için Fas'ın ilk himaye valisi Lyautey'in orijinal politikaları dikkate alındı. Bu kapsamda, Fas monarşisine ve Fas'a özgü geleneklere saygı gösterilirken, modern Avrupa kurumları ve uygulamaları devlet yönetimine aşamalı olarak dâhil edilmeye çalışıldı. Bu konuda Din İşleri Bakanlığı çalışmaları tam olarak istenilen seviyeye çıkamasa da Vakıf çalışmaları önemli bir aşama kat etmişti. Bu konuda kurumda bulunan yabancı görevlilerin etkisi de önemli bir rol almaktaydı.

Din İşleri Bakanlığının kurumsallaşma ve Fransa'dan bağımsız hareket etmesinin ilk emareleri II. Dünya Savaşı sürecinde başlamıştır. Bu süreçte Fas Krallığı'nın Amerika Birleşik Devletleri ile hareket etmesi ve ülkede Amerikan askerlerinin konuşlanmasına izin verilmesi; Fas'ın, Amerika'nın desteğini almasını ve Fransa'dan bağımsızlığını kazanmasını sağlamıştır. Hatta II. Hasan, Amerika ile yapılan bu görüşmelerin Fas'ın bağımsızlık ateşini yaktığını açıkça belirtmiştir. (J. Wyrzten, 2015: 273) Netice olarak bu dönemde yavaş yavaş Fransa'nın etkisinden kurtulan ve Fransa'dan bağımsız politikalar yürütmeye başlayan Fas Krallığı, din işleri alanında da yeni bağımsız çalışmalar yapmaya başlamıştır.

1.2 Bağımsızlık sonrası Din ve Vakıf İşleri Bakanlığı

2 Mart 1956 yılında imzalanan bağımsızlık bildirgesiyle Fas Krallığı bağımsızlığını kazanmıştır. Fakat pratikte, bağımsızlık anlaşması yapılmasına rağmen ülkedeki yüz bine yakın Fransız askerinin varlığı ve Fransa'nın kültürel ve siyasi olarak etkinliğini sürdürmesi, Fransa'nın hâlâ Fas'ta önemli bir rol oynayacağını gösteriyordu (Miller, 2013). Diğer taraftan, Fas'ın bağımsızlığını kazanmasıyla

birlikte sultanlıktan modern krallığa geçiş kapsamında modern devletin sahip olması gereken bürokratik ve kurumsal çalışmalar da geciktirilmeden yapılmaya başlanmıştır. Bununla birlikte, her ne kadar İstiklal Partisi üyeleri itiraz etmiş olsa da Kral V. Muhammed, Din İşleri Bakanlığının Himaye döneminden kalan yabancı bürokratların bazılarını sahip çıkmış ve içlerinden bazılarını kurumda yüksek mevkilere getirmiştir. Bu isimlerden en önemlisi ve Fas'ta uzun süre çalışmış ve ardından da kurumla ilgili en temel eserlerden birini yazmış olan Luccioni'dir (Bruce Benjamin, 2015).

Luccioni'nin aktardıklarına göre, Fas'ta Fransa himayesi başladığında, Fas'ın din adamlarına düzenli şekilde ödeme yapacak bir kurumsal bir altyapısı yoktu ve dolayısıyla en önemli eğitim merkezlerinden biri olan Fez şehrinde birçok müderrisin ücreti ödenemiyordu. Himaye dönemi sonrası, Fas sultanının geleneksel güçlerinin etrafında toplanmış bürokratik yapılarının kurulması, Fas dini alanının ilk kurumsal çalışmalarından biri olmuştur. Bağımsızlığın kazanılması ile bu kurumsal yapı ve çalışanları muhafaza edilerek yeni bir anlayış etrafında görevlendirilmekteydi. Bu bağlamda ortaya çıkan görevlerden biri, bağımsızlığın kazanılmasında etkili olan milliyetçi-selefi ekibin güçlenmesine karşı Fas monarşisinin merkezi şekilde otoritesinin güçlendirilmesine katkıda bulunmak idi (Bruce, 2019: 50).

Fas milliyetçileri, Kral V. Muhammed'in 1953 yılında sürgün edilmesi üzerine büyük bir protesto gösterisi düzenlemiş, krallarının ülkeye geri dönebilmesi için yoğun bir mücadele vermişti. Milliyetçilerin düşüncesi, Kral'ın Fransa'ya karşı mücadelede önemli bir rol oynayacağı, bağımsızlığı kazandıktan sonra ise tamamen sembolik bir görev alacağıydı. Buna karşın, Kral V. Muhammed'in bağımsızlık sonrasında çok hızlı bir şekilde kurumsallaşma faaliyetleri başlatarak polis teşkilatı ve veliaht prens II. Hasan'ın emri altında askeri güçleri teşkil etmesi, kraliyetin sembolik bir görev değil ülkede mutlak güç olacağına emareleri olmuştur (Vermeren, 2016a: 21).

Bu güvenlik bürokrasisinin ardından Fas Krallığı'nın milliyetçi siyasilere karşı en önem verdiği kurumlardan bir diğeri ise Fas Dinî İşler Bakanlığı olmuştur. Çünkü Fas kralının sahip olduğu geleneksel güçlerin, modern devletin ilgili kanunlarına ve kurumlarına uygun hâle getirilmesi ve ardından bu geleneksel güçlerin tüm ülkeye nüfuz etmesi gerekiyordu. Kral V. Muhammed'in 1957 yılında atadığı ilk din işleri bakanı olan Muhtar el-Susi (Boukous, 1998) bu süreci yürütmeye başlamıştı bile. Burada kurumun en önemli stratejilerinden biri Fas'ın milliyetçi elit politikacılarına nazaran, Fas kralının geleneksel güçlerinin kırsalda ve şehirde alt kesime anlatılması ve onlara aktarılmasıydı. Ayrıca Fas Krallığı'nın bu dönemde yürüttüğü dini anlayış ise daha kapsayıcı ve genel bir çalışma üzerineydi. (Boukous, 1998)

V. Muhammed döneminde Fas Krallığı'nın modern kurumlarının birçoğu tesis edilmiş ve kraliyetin önemli rakiplerinden biri olan milliyetçi politikalar elimine edilmişti. Siyasetin modernleşme dönemiyle birlikte etkisinin azalmasından sonra, Fas'ta dini alanın şekillendirilmesi, dini eğitimin modernleşmesi ve Kral'ın sahip olduğu geleneksel güçlerin kurumsallığının artırılması gerekiyordu. Bu çalışmalar ise Fas Kralı II. Hasan döneminde gerçekleştirilecekti.

1.3 II. Hasan Dönemi Din ve Vakıf İşleri Bakanlığı

Fas'ın bağımsızlığını kazanmasını müteakip beş yıl içinde modern devletin önemli kurum-kuruluşları ortaya çıkmıştır; ancak bu kurum ve kuruluşların sağlam bir yapıya sahip olabilmesi için belirli bir zamanın geçmesi gerektiği bilinen bir gerçektir. Tam bu aşamada, II. Hasan'ın kral olması bu kurumsallaşmanın onun döneminde gerçekleşeceğinin işareti olmuştur. II. Hasan, kral olduktan kısa bir süre sonra, alması gereken birçok mühim karar ile karşı karşıya kalmıştır. Bu kararlardan biri de İslam'ın devlet ve krallık için güçlü bir sembol olmasını devam ettirmek idi (Rollinde, 2004). Kral'ı "inanınların komutanı, ulusun yüce temsilcisi, birliğinin sembolü, sevletin dayanıklılığının ve sürekliliğinin garantörü" olarak gören siyasi sistemin "kilit taşı" oluşturan madde ise Fas Anayasası'nın 19.maddesidir. Bu madde kralı sadece Fas ulusunun temsilcisi değil, aynı zamanda İslami vizyona uygun olarak esasen siyasi bir topluluk olan ancak devletten farklı bir inanlar topluluğunun başı da yapmaktadır. (Rollinde, 2004)

II. Hasan dönemi, bir yandan güçlü siyasetin ve siyasetçilerin etkisinin kırıldığı bir dönem iken, diğer yandan da halkın dini hayatına etki edecek önemli kararların alındığı bir dönemdir. Bu dini kararlardan bazıları çok fazla gündem oluyordu. Bu kararlardan en önemlisi Ramazan ayından orucun zorunlu tutulması olmuştur. Bu karara yapılan protesto gösterileri sonucunda çok fazla kişi göz altına alınmıştır (Bruce Benjamin, 2015).

Bu dönemde, dini eğitim merkezleri milli eğitim merkezi hâline getirilerek Fas toplumunun önemli bir kısmının İslami hassasiyetlerini artırmak gayesiyle çocukların ilkökula başlamadan önce kuran kursuna gitmesi zorunlu tutulmuştur. Bu sayede her genç, devlet eliyle monarşinin sahip olduğu geleneksel güçleri öğrenmiş olmakta ve bağımsızlık döneminde çok popüler olan siyasetçiler etkisini yitirmeye başlamaktaydı. Yine bu dönemde, güçlü selevi, dini liderlerin etkisini kırmak amacıyla da ülkenin birçok yerinde bulunan tarikat ve zaviyelerin tekrardan faaliyete geçmesi sağlanmış, geleneksel zikirlerini kolayca icra edebilmeleri için uygun ortam tesis edilmiştir. Böylece krallık, ülkede birçok kesimin lideri olarak kendisini hakem rolüne çıkarmıştır. Böylece kral, hiçbir dini lider, cemaat lideri, politik lider ile aynı konumda bulunmayarak sahip olduğu gücün tek sahibi konumuna erişmiştir. Bu durum da hem himaye dönemi öncesinde hem de himaye döneminde ulemanın ve bazı politikacıların sahip olduğu ayrıcalıkların kaybolmasına sebep olmuştur (Tozy, 2013b: 134).

II. Hasan'ın dini alanı yeniden şekillendiren, geçmiş dönemde mühim bir güce sahip olan kişilerin etkisini kırma politikalarından başka gerçekleştirdiği mühim değişikliklerden biri de, dini eğitim veren kurumlarda yaptığı değişiklikler olmuştur. Tarihi, dini ve siyasi olarak önemli bir geçmişe sahip olan Fes Karaviyyîn Üniversitesini ise yayımlanan yeni kanunla farklı şehirlere bölmüş ve Rabat'ta Darülhadis El-Hassaniye Kurumu ismiyle yeni bir enstitü kurmuştur. Böylelikle Kral aldığı bu kararlar Karaviyyîn Üniversitesi'ni hem bölmüş hem de dini eğitimde rekabeti artıracak yeni modern kurumların oluşmasını sağlamıştır. Bu politikanın etkisi 80'li yıllarda net olarak görülmeye başlamıştır. Rabat'ta kurulan Darülhadis el-Hassaniye kurumunun mezunlarının birlik olup önemli makamlara gelmiş olması ve kurumun yeni modern dini eğitimciler olarak çok fazla yerde görev alması II. Hasan'ın politikasının kısa sürede etkisini hızlıca gösterdiğinin bir delilidir. Böylelikle Fas Kralı II. Hasan parçalanmış dini alanda, tek başına bir birleştirici güç olmaya başlamıştır (Tozy, 1999).

Din İşleri Bakanlığı, 1976'da yayımlanan yeni kanuna kadar aslında tüm çalışmalarını vakıfların kontrolü ve vakıfların sahip olduğu kurumların yönetimi sahasında gerçekleştirmiştir. Ancak Din İşleri Bakanlığının teşkilatı ile ilgili yayımlanan yeni kanunla bakanlığın kurumsal iskeleti yavaş yavaş oluşmaya başlamıştır. Bu kurumsallaşma sürecinin ise Fas'ın en önemli milli hadiselerinden biri olan Yeşil Yürüyüş² (Vermeren, 2016b) ve ülkede ekonominin çok sıkıntılı dönemine denk gelmesi devletin çok fazla memur alımına gitmesine sebep olmuştur. Böylelikle teşkilatlarda çalışacak gerekli memur sorunu kolaylıkla çözülmüştür. Bu memur alımlarının en çok gerçekleştiği kurumlardan biri de Dini İşler Bakanlığı olmuştur. Sosyolog Muhammed Tozy de bu döneme tekabül eden politikaların, ilk defa dini alanda meslek icra edenlerin eğitilmesi ihtiyacını kabul eden idarenin zihniyetindeki derin bir değişime işaret ettiğini belirtir. Aynı zamanda yurt içinde verilecek din hizmetlerinin tespiti ve buna uygun kişilerin belirlenmesi çalışmaları da dinî kurumsal yapının etkisini artırdığını net bir şekilde ortaya koymuştur.(Tozy, 1999)

Fas'ta dini kurumların kurumsal tarihi açısından önemli köşe taşlarından biri İran Devrimi olmuştur. İran devriminin ardından tüm dünyayı etkisi altına alan "İslam Devrimi" dalgası Fas Krallığı'nın da önlem almasını zorunlu kılmıştır. Kral, ulemanın rolünü "canlandırmak" amacıyla 1981 yılında bir kanun yayımlayarak Bölgesel Ulema Konseyleri ve merkez bir Yüksek Âlimler Konseyi kurmuştur. Yayımlanan bu kanunun girişinde kral açıkça "yabancı ideolojilerin Fas ulusunun kimliğine ve otantik değerlerine yönelttiği tehlikeleri dikkate aldığını" ve bu tehdide karşı koymak için "en seçkin hukuk doktorlarının kendi himayesi altında ve emirlerine uygun olarak kendilerini organize ve koordine

² II. Hasan'ın Batı Sahra'yı Fas topraklarına katmak için 16 Ekim 1975'te halkını davet ettiği barışçıl ve popüler yürüyüş.

edecekleri kurumsal bir çerçeve ile desteklenen eylemini sürdürmeye karar verdiğini” belirtmektedir (Bruce Benjamin, 2015). Gerçekten de Tozy’nin belirttiği gibi, ulemanın marjinalleştirilmesi monarşi için tehlikeli hâle gelen ideolojik bir boşluk yaratmıştır. Bölgesel ulema konseyleri, devlet denetiminin bu bileşeni için etkili bir araç olmuştur: Bir yandan camilerde Ramazan ayı boyunca vaaz edecek vaizlerin isimlerini belirlerken, diğer yandan da bu dönemde resmî devlet kontrolü altına giren Cuma hutbesinin içeriğini denetlemekteydi (Tozy, 1999). Körfez savaşından sonra II. Hasan, uzun yıllardır süren “baskıcı” politikasından taviz vermeye başlamış, ülkenin ihtiyacı olan siyasi ve kurumsal geçişleri başlatmıştır. Bu anlamda hem “siyasal İslamcı” partilerin sisteme girmesini sağlamış, hem de atamış olduğu din işleri bakanları sayesinde ülkede yer alan farklı dini fikirlerin sorunsuzca birlikte yaşamasını sağlamıştır. Bu durumun en önemli göstergelerinden biri ülkede selefi düşünceye sahip kesimlerin de faaliyetlere devam edebilmeleridir. Kraliyetin tarihi olarak da dikkat ettiği en önemli nokta “Müminlerin Emiri”nin sahip olduğu geleneksel güçlere karşı herhangi bir itirazının olup olmamasıdır.

II. Hasan dönemi, bağımsızlığını kazanmış Fas Devletinin modern kurumlarının yavaş yavaş kendini oluşturması ile başlamıştır. Ardından küresel anlamda yaşanan her gelişme sonrası bu kurumların çalışmaları şekillenmiş ve krallık kurumları değişen dünyaya, esnek bir şekilde uyum sağlamıştır. II. Hasan, yaklaşık 20 yıl boyunca sürdürdüğü sert siyasi politika ile ülkede düzenin bozulmasına asla izin vermemiştir. Her ne kadar Arap Baharı sonrası “Fas İstisnalığı” üzerine önemli çalışmalar yapılmış olsa da Fas’ın bağımsızlığı kazandığı dönemden itibaren bölge ülkelerine nazaran devamlı olarak bir istisnalığı bulunmuştur. Komşu ülkesi Cezayir’de yaşanan iç mücadele, Irak-İran savaşı, Libya’da yaşanan sorunlara nazaran Fas Krallığı bu süreçlerden büyük bir siyasi çalkantı yaşamadan çıkmayı bilmiştir.

Bu süreçte Din İşleri Bakanlığı’nın faaliyetleri önemli bir rol oynamıştır. II. Hasan sonrası 1999 yılında kral olan oğlu VI. Muhammed ise, önce ülkede demokratik açılımları başlatmış ondan sonra da kurumların bu reform çalışmalarına uygun şekilde hareket etmesi için gerekli çalışmaları yapmıştır (Vermeren, 2016b: 74).

1.4 VI. Muhammed Döneminde Din ve Vakıf İşleri Bakanlığı

Fas’ın 11 Eylül’ü olarak adlandırılan 16 Mayıs 2003 tarihinde Kazablanka’da gerçekleştirilen terör eylemleri Fas’ta Din ve Vakıf İşleri Bakanlığı’nın reform sürecini hızlandırmıştır. Bir cuma akşamı meydana gelen ve aralarında Hotel Farah, Yahudi ibadethanesi, Belçika Konsoloslugu ve bir kulüpte gerçekleşen bombalı saldırılar Fas Krallığı’nın çok hızlı reaksiyon göstermesine sebebiyet vermiştir (Wainscott, 2018: 4). Zaten tüm dünyada büyük bir etki yaratmış 11 Eylül saldırıları sonrası dini alanda önemli bir değişimin sinyalini veren Fas Krallığı ülkeyi yasa boğan bu saldırılar sonrası yapılan bu dini reformların ne kadar önemli olduğunu anlamıştır (Abouyoub, 2012: 95).

Kazablanka saldırısı sonrası Fas Kralı VI. Muhammed, camiler ve geleneksel eğitimin yanı sıra dini vakıfların daha modern ve rasyonel bir şekilde yönetilmesi çağrısında bulunmuştur. Kral, ikinci olarak, bu dini reformları daha etkin bir şekilde uygulamak, gençlere ulaşmak ve kadınları da dâhil etmek için yerel ulema konseylerinin yeniden düzenlenmesi ve yasal kurumsal bağlamın dışında çalışan davetsiz misafirlerin etkisini önlemek için fetvaların Âlimler Yüksek Konseyinin tekelinde olmasının sağlanması gerektiğinin altını çizmiştir. Bu kararlar neticesinde ülkesinde yabancı devletlerin kendi İslami anlayışlarını yaymasının önüne geçileceğini, tanımını yaptığı Fas İslamı’nın ülkenin her köşesinde yayılması için gerekli mücadeleyi başlattığını duyurmuştur. Son olarak, bu reformların kilit taşı ülke genelindeki İslami eğitimin rasyonelleştirilmesi, modernleştirilmesi ve birleştirilmesinde görülecekti ve bu kapsamda Darülhadis el-Hassaniye müessesesi dini eğitimin yeniden yapılanma süreci için bir örnek seçilmiş ve özellikle Din ve Vakıf İşleri Bakanlığının yetkisi altına verilmiştir.

Bu yapısal değişikliklerin öncesinde, VI. Muhammed’in iktidara gelmesinden üç yıl sonra, 2002’de Ahmed Tevfik’in yeni Din ve Vakıf İşleri Bakanı olarak atanması zaten başlı başına önemli bir mesaj teşkil etmekteydi. Selefi Abdülkebir Alaoui M’Daghri, yirmi yıllık bakanlığı boyunca “Vehhabiliğe karşı daha uzlaşmacı görüşleri” ve Suudi eğitilmiş imamlara hoşgörüsüyle tanınmaktaydı.

Bu durum, “dini kamu işlerinde daha fazla devlet kontrolü talep eden” sufi lider Tevfik ile tam bir tezat oluşturuyordu (el-Katiri, 2013: 57). Sufi Buşîşiya tarikatının bir üyesi olan Tevfik, aynı zamanda tarih alanında bir üniversite profesörüdür ve Fas’a gelişinden bu yana birbirini izleyen her hükümette kral tarafından Vakıf ve Dinî İşler Bakanı olarak yeniden atanmıştır. Bu atama, çok sayıda akademisyenin devletin “İslami aşırıçılıkla sufizm ile mücadele” ya da bu ve diğer sufi hareketlere ilgi duyan gençlere hitap etme hamlesi hakkında yorum yapmasına yol açmıştır. Genellikle “siyasi sağduyusu” ile tanınmasına rağmen Buşîşiya, Haziran 2011’de Kazablanka’da kral tarafından desteklenen yeni anayasa lehine düzenlenen devasa bir mitingde 250.000 ila 300.000 kişiyi harekete geçirerek hem tarikatın etkileyici büyüklüğünü hem de takipçilerini harekete geçirme kapasitesinin yüksekliğini göstermiştir. Tasavvufun belirli biçimlerini teşvik eden Fas Devleti, özellikle Vehhabilik ve Şiilik gibi “yabancı” İslam yorumlarının ülkede yayılmasını engellemek için net bir “Fas İslamı” modeli yaratmaya çalışmıştır. Maliki mezhebi ile ve Eş’arî akaidi de aynı şekilde İslam’a yönelik belirgin bir ulusal “Faslı” yaklaşımı vurgulamak için kullanılmakta ve nihayetinde hepsi de Emîrül-mü’minîn olarak kral tarafından somutlaştırılmaktadır.

Fas Din İşleri Bakanlığının krallıkta sahip olduğu “meşru” konumu göz önüne aldığımızda Ahmet Tevfik’in bakan olarak varlığını sürdürmesi, devletin 2004 yılında çizdiği gelenekte herhangi bir değişiklik yapmadan devam ettiğinin bir göstergesi olmuştur. Her geçen yıl birçok farklı birimin açıldığı bakanlıkta, yurtdışını ilgilendiren birçok kurum açılmıştır bu durum artık ülke içinde dini anlayışın sorunsuz bir şekilde yerleştiğinin bir göstergesi olmuştur. Bakanlıkta yer alan birimlerden Yüksek Âlimler Konseyine vurgu yapılmasının nedeni ise, kurumun çok eskiden açılıp atıl kalması ancak VI. Muhammed’in kral olmasıyla birlikte tekrar faaliyete geçirilmesidir. Bir sonraki başlıkta ise konseyin sahip olduğu yetkilerle merkezde “resmi din anlayışı” geliştirip, bu anlayışı nasıl ve hangi araçlarla Fas’ın tüm şehirlerine aynı şekilde ulaştırdığı görülecektir.

2. Kurumsallaşma Örneği Olarak Yüksek Âlimler Konseyi

VI. Muhammed’in 2004 yılında yaptığı Kraliyet konuşması ile, yeni Fas İslamı’nın yoğun bir bürokratikleştirme ile rasyonalize edileceği ortaya net olarak koyulmuştur. Mohammed Tozy yeni Fas İslamı’nın; bir Eş’arî akaidi, Maliki geleneği ve bir Sufi maneviyatı üzerine inşa edileceğini belirtmiştir. Bakanlık ilk olarak Krallık tarafından belirlenen bu merkezi Fas içinde dinî kurumu yönetmek için kurmuştur. Fas bağımsızlığını kazandıktan sonra, 1980 öncesinde ortaya çıkabilecek sorunları bakanlık aracılığıyla çözmeye çalışmıştır. Ancak bakanlığın faaliyetlerinin daha organize olmasını ve istikrarlı bir şekilde ilerlemesini sağlamak için bir dizi alt kurum kurulmuştur. Bu kurumlardan ilki ve en önemlisi de Yüksek Âlimler Konseyidir (Tozy, 2013).

Bu konsey, 08 Nisan 1981 tarihinde 1.80.270 sayılı kanun ile kurulmuştur (Hamouda, t.y.-a). Ancak kurum o dönemde 2004 yılında yeniden faaliyete geçene kadar önemli bir çalışma yapmamıştır. Kral II. Hasan döneminde, fetva üretimi ve fetvalar üzerine çalışmalar yapan bu kurum ilk dönemde 15 üyeden oluşmuştur. 1984’te 1’i kadın olmak üzere toplamda 15 olan üye sayısı 2004’te 30’a, 2009’da ise bakan ve genel sekreter hariç 3’ü kadın toplamda 107’ye çıkmıştır. (Tozy, 2013: 136) Kurum yeni dinamizminin bir işareti olarak 2004 yılında yıllık toplantılarına yeniden başlamıştır. Yüksek Konsey başkent Rabat’taki merkezinde tek başına çalışmamaktadır. Daha fazla sonuç elde etmek için, Fas makamları tarafından vatandaşlara yakınlaşma politikası benimsenmiş ve bu yolla Fas genelinde kademeli olarak yerel Ulema Konseylerinin kurulması hedeflenmiş ve bu sayı 2000’li yıllarda 80’i aşmıştır. Bununla birlikte, Yüksek Âlimler Konseyi ve ona bağlı yerel kuruluşlarının çalışmaları sadece Fas toplumunu muhafaza etmeye yönelik olmayıp aynı zamanda Fas toplumunu değiştirmeyi de amaçlamaktadır. Konseyin rolü, dini yorumlamada kullanılan pragmatizm ve rasyonaliteyi Faslı kitlelerde yaygınlaştırmaktır. Fas İslam’ını yerel ve küresel olarak çevresiyle, vatandaşlarıyla ve komşularıyla uzlaştırmayı amaçlamaktadır.

Tekrardan faaliyete geçen bu konsey, devletin camiler üzerindeki yapıcı kontrolünün güçlendirilmesi, Fas’ın dini aşırıçılığa karşı stratejisinin hayati bir bileşeni olmuştur. 2014 verilerine

göre Fas'ta yıllık iki milyar dirhem bütçeye sahip elli iki bine yakın cami bulunmaktadır. ("Le Maroc compte 50.000 mosquées dont le budget est de 2 milliards de DH/an", 2014) Diğer birçok İslam ülkesinde olduğu gibi bu camiler milyonlarca Faslının yaşamında hayati bir rol oynamaktadır. Camiler, ibadet yerlerinden çok daha fazla anlam taşıyan yerlerdir. Örneğin, dini ve siyasi tartışmalar yapılan, bazı kırsal bölgelerde toplumsal uyuşmazlıkları çözen mahkeme rolü üstlenen ve hem çocuklara hem de yetişkinlere eğitim vermek de dahil olmak üzere pek çok hizmet sunan sosyal mekanlar olarak görev icra etmektedirler. Özellikle kırsal bölgelerde bir sorun olan imamların birçoğunun eğitiminin yetersiz olması ve yakın zamana kadar genel olarak camiler üzerinde çok az devlet kontrolü bulunması nedeniyle, birçok cami radikal selefler tarafından ele geçirilmişti. Nisan 2004 tarihli 01.03.300 sayılı Kraliyet Kararnamesi (Dahir) uyarınca, Fas'taki tüm camiler İslam İşleri Bakanlığının denetimi altına alınmış ve bu tür ibadet yerlerinin yetkisiz İslami öğretiler ve gruplar tarafından kontrol edilmesini engellemek için bir güvenlik önlemi alınmıştır.

Camilerin kontrol altına alınmasıyla, dini bilginin üretimi ve "Fetva" gibi önemli meseleler hakkında yorum yapma meselesi de Konsey üzerinden tekelleştirilmiş ve kontrol altına alınmıştır (Tozy, 2013: 135). Dinî vaaz ve söylemler üzerindeki kontrolünü sıkılaştırmak için hükümet, özellikle garajlarda ve özel dairelerde bulunan ve aşırılık yanlısı ideolojileri vaz eden farklı İslami hareketler tarafından kullanılan düzinelerce camiye yerel düzenlemelere aykırı oldukları gerekçesiyle kapatmıştır. Uyumsuz camilere karşı devlet denetiminin ve cezalandırıcı eylemlerin uygulanması, devletin Fas'ın uzun süredir devam eden ılımlı dinî geleneklerine aykırı vaazlar verdiği iddia edilen camilerinde bazılarının yarı-dinsel anarşi olarak gördüğü bir dönemi sona erdirme stratejisinin merkezinde yer almaktadır. Yapılan çalışmalar neticesinde, imamın namaz kıldırmak şekli, ezanın nasıl okunacağına dair düzen, Cuma namazlarının hangi düzen içinde kılınacağına dair ince detaylar dahi ilgili yönetmeliklerle düzenlenmiştir (Tozy, 2013).

Konsey hem bakanlığın açıklamalarından hem de kralın yaptığı konuşmalardan aldığı mesajla yaptığı faaliyetleri "ılımlılık" üzerine tasarlamıştır. Ayrıca yine kurumun internet sayfasında ve faaliyetleri analiz edildiğinde³, ılımlı bir İslam'ın devletin dini kurumları aracılığıyla yayılmasının mümkün olduğunun vurgulandığı görülmektedir. Konsey'in bir diğer önemli görevi de Maliki mezhebi doktrinini modern bir yüzle geliştirip, takip etmek olmuştur. Bu konuda Fas'ta eğitimde reform çalışmaları başlatılmış, bu reform çalışmalarında eğitim bakanlığından sonra en önemli rolü. Din İşleri Bakanlığı adına Konsey üstlenmiştir.

Bu anlamda gerekli iş birlikleri ve ortaklıklar yapılarak eğitim sistemine katkı sağlaması dahi önerilmiştir. Örneğin Konsey'in resmi internet sayfasından yayımlanan bir bildiriye, "*dini bölünmelere yol açan bilgisizliğe, dini aşırılığa karşı direnç kazandıran ve koruyan "Emirü'l-Müminin" vasfının anlam ve faydalarından ilham almaya gelen uzak ve yakın insanlar olmuştur. Bu kişiler Fas'ın bir barış cenneti hâline geldiğini belirtmişlerdir. Ek olarak, mesajda Afrika ve Arap ülkelerinin dini işlerin yönetiminde Fas modelinden faydalanmak istedikleri belirtilmiştir*" (Hamouda, t.y.-c) Yine aynı mesajda, Fas Kralı VI. Muhammed'in Fas'ta okuma yazma bilmeyenlerle mücadele programına Konsey'in aktif bir şekilde dâhil edilmesi yönündeki direktiflerini ilettiği belirtilmiştir. Aslında buradan anlaşıldığı üzere, Yüksek Âlimler Konseyi yurtiçinde kazandığı kazanımların yurtdışına aktarılmasında önemli bir rol oynamaktadır. Bu kurumla kazanılan kurumsal hafızanın ve bürokratik faaliyetlerin 2010 sonrası bakanlıkta açılan birçok yeni birime aktarıldığı da anlaşılmaktadır. Çünkü yine kurumun internet sitesinde yayımlanan bir bildiriye, bakanlığın çatısı altında kurulan Fas Avrupa Ulemaları Konseyi, VI. Muhammed Afrika Ulemaları Vakfı, VI. Muhammed İmam, Vaiz ve Vaize Yetiştirme Okulu (*Au Maroc, le soft power passe par l'école des imams*, t.y.) gibi kurumların denetlenmesi ve aktif çalıştırılması için konsey altında yeni komisyonlar kurulmuştur. Bu komisyonların amacı; bakanlık birimlerinin eylem programlarının kalitesini arttırmak ve bu birimler arasında uzmanlık alışverişi için

³ Konseyin resmi sitesi için; <https://www.habous.gov.ma/fr/conseil-sup%C3%A9rieur-des-oul%C3%A9mas/531-conseil-sup%C3%A9rieur-des-oul%C3%A9mas-2>

mekanizmalar oluşturmak, ayrıca yerel eylem programları için genel çerçeve planı taslağının restorasyonu yoluyla bölgesel iş birliğini güçlendirmektir (Hamouda, t.y.-b).

Âlimler Konseyinin en son yaptığı açıklama ise 2021 yılının son günlerinde gösterime sokulan “Cennetin Hanımı” filmiyle ilgili olmuştur. Konseyin sitesinde yayımlanan bildiriye göre filmi yazan kişinin bir Şii hareketine mensup olduğu, aşırı fikirleri nedeniyle Kuveyt vatandaşlığından çıkarıldığı aktarılmıştır. Ayrıca Peygamber Efendimizin temsil edilmesi yani cisimleştirilmesinin ve Hz. Fatıma ile ilgili söylenen bilgilerin tamamen yanlış olduğu aktarılmıştır. Bu nedenlerle, Peygamber Efendimizin soyundan gelen Kral VI. Muhammed’in, başkanlığını yürüttüğü Yüksek Âlimler Konseyi bu filmin içeriğini kesin bir dille kınamış ve İslam tarihindeki yerleşik gerçeklerin açıkça tahrif edilmesini kategorik olarak reddettiğini ifade etmiştir. İslam’a ve Müslümanlara zarar veren bu tahrifat, tüm halklar tarafından reddedilmektedir. Zira bu tahrifat, özellikle de bu dönemde, ulusların çıkarlarına hizmet etmemektedir (elKettani, t.y.). Sonuç olarak Konsey, yetkili makamları bu konuda gerekli tüm tedbirleri almaya davet etmiştir. Buradan da anlaşılacağı üzere Konsey, ülke içinde gündem olan güncel meseleler hakkında da görüş bildirip, ilgili mercileri karar almaya yönlendirmektedir.

Sonuç

Fas’ın bağımsızlığından bu yana meşruiyetlerini İslam dini üzerinden güçlendirmeye çalışan Fas Kralları, dini alanı kontrol etmek için birçok kurumsallaşma faaliyeti gerçekleştirmiştir. Bu çalışmalar, Fransa’nın Fas’ı himaye ettiği dönemde başlamıştır. Himaye döneminin son bulmasıyla birlikte modern döneme geçişte Din ve Vakıf İşleri Bakanlığı korunmuş hatta yabancı çalışanlar bile muhafaza edilerek çalışmalarına müsaade edilmiştir. Özellikle II. Hasan döneminde bu bakanlık hem iç hem de dış politikadaki gelişmelere karşı savunma mekanizmaları oluşturmak için aktif olarak kullanılmıştır. Böylelikle Krallık bir yandan kendi meşru “dini” ve “siyasi” otoritesini güçlendirirken, diğer yandan ülkeye ya da kendisine yönelik muhalefeti sistem dışına itebilecek bir kurumsallaşmaya gidebilmiştir. Bunu dini kurumlar üzerinden yapmasının nedeni ise hem dini üretimi tekelinde tutmak hem de onun meşruiyetini kendi siyaseti için kullanmak istemesidir. Krallık, dindarların alacağı eğitimin müfredatını belirleyerek onlar üzerinde dini ve siyasi kontrolünü sürdürmek istemektedir.

Kurumsallaşma faaliyetleri, kurum çalışmalarının belirli bir forma sokmak, sistemli bir hâle getirmek ve organizasyon yapılarını oluşturmaktır. Düzensiz ve dağınık bir yapıdan daha düzenli ve toplu bir oluşumu tesis etmektir. Bu minvalde, kurumsallaşma, resmi müesseselerin teşekkül etmesiyle gayriresmi normların ve yönetsel ritüellerin ortaya çıkıp sürdürülmesini bir arada içermektedir. Bu anlamda da Kral VI. Muhammed babasından sonra önemli bir rol üstlenmiş, babasının başlattığı kurumsal çalışmaları daha düzenli ve tertipli hâle getirmiştir. Kurumların faaliyetlerin çok açık bir şekilde düzenlemiş, görev tanımları titiz bir şekilde tekrar yayımlanmıştır. Mesela, imamın nasıl namaz kıldıracağı, ezanın nasıl okunacağı, Cuma namazının nasıl kılınacağı gibi bütün detaylar kurumların yönetmeliklerinde belirtilmiştir.

VI. Muhammed’in 1999 yılında tahta geçmesinin hemen ardından küresel çapta artan terör eylemleri Fas Krallığı’nın dini alandaki kurumsallaşma işini çok daha ciddiye almasına sebep olmuştur. Bu kapsamda Fas devleti reform ve modernleşme çalışmalarını hemen başlatmış, bu çalışmaları yürütecek uygun bakan ve ekibini göreve getirmiştir. Özellikle de Fas’ta gerçekleşen terör eylemleri sonrası ise kurumsallaşma faaliyetleri artırılmış ve dini alan tamamen “kontrol” altına alınmıştır. Bu kontrolün en önemli göstergelerinden biri de Yüksek Âlimler Konseyi olmuştur. II. Hasan döneminde açılan bu konsey VI. Muhammed döneminde tekrar faaliyete geçirilmiş ve aktif bir şekilde çalışmalarını sürdürmüştür. Âlimler Konseyi’nin çalışmaları aracılığıyla Fas’ta “aşırı” din anlayışından daha ılımlı, modern, uyumlu, barışçı ve hoşgörülü bir din anlayışına geçilmiştir. Âlimler Konseyinin son dönemde yayımladığı bildiriye ve çalışma faaliyetlerine bakıldığında ise konseyin dinin kurumsallaşmasının ülke sathına yayılması sürecindeki rolü dikkat çekici olmuştur.

Kaynakça

- Abouyoub, Y. (2012). Peut-on parler d'exception marocaine? *Tumultes*, 38-39(1-2), 93-113. <https://doi.org/10.3917/tumu.038.0093>
- Au Maroc, le soft power passe par l'école des imams.* (t.y.). Libération. https://www.liberation.fr/planete/2016/12/19/au-maroc-le-soft-power-passe-par-l-ecole-des-imams_1536330/ Erişim tarihi: (6 Haziran 2023).
- Bayloqç, C., Hlaoua, A., & Stout, C. (2016). Spreading a "Moderate Islam"? Morocco's New African Religious Diplomacy. *Afrique contemporaine*, 257(1), 113-128.
- Belal, Y. (2013). L'islam politique au Maroc. *Pouvoirs*, 145(2), 71-81. <https://doi.org/10.3917/pouv.145.0071>
- Boukous, A. (1998). Mohammed Mokhtar Soussi. Figure emblématique de la différence. *NAQD*, 11(1), 101-118. <https://doi.org/10.3917/naqd.011.0101>
- Bruce, B. (2019). *Governing Islam Abroad: Turkish and Moroccan Muslims in Western Europe* (1st ed. 2019). Springer International Publishing: Imprint: Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-78664-3>
- Bruce Benjamin. (2015). *Governing Islam Abroad The Turkish and Moroccan Muslim Fields in France and Germany* [Doctorat en Science politique]. Institut d'Etudes Politiques de Paris.
- Ceran, İ. (2012). *Fas Tarihi* (1er édition). Türk Tarih Kurumu.
- Discours de SM le Roi à l'occasion de la Fête du Trône.* (2013, Mart 25). Maroc.ma. <https://www.maroc.ma/fr/discours-royaux/discours-de-sm-le-roi-%C3%A0-l'occasion-de-la-f%C3%AAte-du-tr%C3%B4ne-0>
- El-Katiri, M. (2013). The institutionalisation of religious affairs: Religious reform in Morocco. *The Journal of North African Studies*, 18(1), 53-69. <https://doi.org/10.1080/13629387.2012.712886>
- elKettani. (t.y.). *Le Conseil supérieur des Oulémas condamne fermement le contenu du film "Saydiat Al Jannah"*. <http://www.habous.gov.ma/fr/conseil-supérieur-des-oulémas-2/6442-le-conseil-supérieur-des-oulémas-condamne-fermement-le-contenu-du-film-saydiat-al-jannah.html> (Erişim Tarihi: 6 Haziran 2023).
- Erol, H. (2022). Islamic Propaganda by the French During the Occupation of Egypt (1798-1801). *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi / İstanbul University Journal of Sociology*, 42(1), 163-190. <https://doi.org/10.26650/SJ.2022.42.1.0014>
- Geertz, C., & Şahin, M. M. (2012). *İki Kültürde İslam: Fas ve Endonezya'da Dini Değişim: Fas ve Endonezya'da Dini Değişim* (1. bs, C. 1). Küre Yayınları.
- Hamouda. (t.y.-a). *Conseil supérieur des Oulémas*. <http://www.habous.gov.ma/fr/conseil-supérieur-des-oulémas.html> (Erişim Tarihi: 6 Haziran 2023).
- Hamouda. (t.y.-b). *La 26e session ordinaire du Conseil Supérieur des Oulémas approuve une série de recommandations.* <http://www.habous.gov.ma/fr/conseil-supérieur-des-oulémas-2/5240-la-26e-session-ordinaire-du-conseil-supérieur-des-oulémas-approuve-une-série-de-recommandations.html> (Erişim Tarihi: 6 Haziran 2023)
- Hamouda. (t.y.-c). *Message de fidélité et de loyalisme à SM le Roi, Amir Al Mouminine, à l'occasion de la clôture de la 18eme session ordinaire du Conseil Supérieur des Oulémas.* <http://www.habous.gov.ma/fr/conseil-supérieur-des-oulémas-2/2140-message-de-fidélité-et-de-loyalisme-à-sm-le-roi,-amir-al-mouminine,-à-l'occasion-de-la-clôture-de-la-18eme-session-ordinaire-du-conseil-supérieur-des-oulémas.html> (Erişim Tarihi: 06 Haziran 2023).

- Hodgson, G. M. (2006). What Are Institutions? *Journal of Economic Issues*, 40(1), 1-25.
- Johansen, B. (1988). Des institutions religieuses du Maghreb. *Arabica*, 35(3), 221-252.
- Kadir Canatan. (2012). Bilgi Sosyolojisi Açısından "İslam'ın Kurumsallaşması". *Eskiyeni*, 24, 67-82.
- Lapidus, I. M., Ayyıldızoğlu, M., & Aktay, Y. (2010). *İslam Toplulukları Tarihi Cilt 2: 19 Yüzyıldan Günümüze* (5. bs, C. 2). İletişim Yayınları.
- Larousse, É. (t.y.). *Définitions: Baraka - Dictionnaire de français Larousse*. <https://www.larousse.fr/dictionnaires/francais/baraka/7906> (Erişim Tarihi: 31 Mayıs 2023).
- Le Maroc compte 50.000 mosquées dont le budget est de 2 milliards de DH/an. (2014, Aralık 1). *Médias24*. <https://medias24.com/2014/12/01/le-maroc-compte-50-000-mosquees-dont-le-budget-est-de-2-milliards-de-dh-an/>
- L'« exception marocaine » dans le contexte des soulèvements arabes. (t.y.). IRIS. <https://www.iris-france.org/43267-l-exception-marocaine-dans-le-contexte-des-soulevements-arabes/> (Erişim Tarihi: 03 Haziran 2023).
- Miller, S. G. (2013). *A History of Modern Morocco*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139045834>
- Rollinde, M. (2004). L'alternance démocratique au Maroc: Une porte entrouverte. *Confluences Mediterranee*, N°51(4), 57-67.
- Saghi, O. (2012). Une exception marocaine? *Les Cahiers de l'Orient*, 107(3), 151-153. <https://doi.org/10.3917/lcdlo.107.0151>
- Soage, A. (2013). Political Islam in Morocco: Is there an 'exception marocaine'? *Middle East Review of International Affairs*, 17, 1-8.
- Tozy, M. (1999). *Monarchie Et Islam Politique Au Maroc, Édition Française* (2e éd. suivie d'une postface édition). Les Presses de Sciences Po.
- Tozy, M. (2009). L'évolution du champ religieux marocain au défi de la mondialisation. *Revue internationale de politique comparee*, Vol. 16(1), 63-81.
- Tozy, M. (2013a). 5. Des oulémas frondeurs à la bureaucratie du « croire ». Les péripéties d'une restructuration annoncée du champ religieux au Maroc: İçinde *La bureaucratization néolibérale* (ss. 129-154). La Découverte. <https://doi.org/10.3917/dec.hibou.2013.01.0129>
- Vermeren, P. (2016a). *II. Mohammed V et l'Istiqlâl (1956-1961): C. 5e éd* (ss. 20-31). La Découverte. <https://www.cairn.info/histoire-du-maroc-depuis-l-independance--9782707190659-p-20.htm>
- Vermeren, P. (2016b). *VI. D'Ahmed Dlimi à Driss Basri, le Maroc des « années de plomb » (1975-1990): C. 5e éd* (ss. 69-85). La Découverte. <https://www.cairn.info/histoire-du-maroc-depuis-l-independance--9782707190659-p-69.htm>
- Waincott, A. M. (2018). *Bureaucratizing Islam: Morocco and the War on Terror*. Cambridge University Press.
- Wyrzten, J. (2015). *Making Morocco: Colonial intervention and the politics of identity*. Cornell University Press.
- Wyrzten, J. D. (2009). Constructing Morocco: The colonial struggle to define the nation 1912-1956 [Thesis, Georgetown University]. İçinde *Dept. Of History, Doctoral dissertations, 2009*. <https://repository.library.georgetown.edu/handle/10822/553117>

Extended Abstract

The aim of this study is to reveal how and through which institutions the reforms in the religious sphere were realized after Mohammed VI became the king in Morocco. The questions we ask for this purpose are; which processes have influenced Religious Institutionalization in Morocco and how the structure of Religious Institutions has changed. The institution we have chosen as an example to demonstrate this change is the Supreme Council of Scholars. This study aims to contribute to the study of the institutionalization of religion with an example from a different geography. Thus, it will be an introduction for future comparison of religious institutionalization between Turkey and Morocco.

In this study, we have tried to explain the working style of this religious institution, which is important as the transmitter and guardian of the legitimacy rituals of the Kingdom, through the theories of institutionalization and institutionalization of religion. Therefore, the study proceeds on the assumption that while the institution constructs something, it also influences our behavior and social interactions. Thus, we can say that institutions shape people's behavior, that is, they both set a constraint and cause our behavior and decisions to emerge. According to another definition, institutions have emerged as a special type of social structure with the potential to change actors. At the same time, institutions and institutionalization ensure the "regularity of behavior", making actions orderly and controlled, as well as regulated and put into practice according to the circumstances of life. In fact, institutionalization also accompanies the process of making the weak activities of fully institutionalized institutions more inclusive and broadly effective. Thus, institutionalization activities are to bring the work of an institution into a certain form, to make it systematic and to create organizational structures. It is to establish a more organized and collective formation from an irregular and disorganized structure. In the case of Morocco, the bureaucratization of religion enables the state to encourage the loyalty of not only the existing religious elites but also the future religious elites. In the Kingdom of Morocco, the institutionalization of religion has proceeded in this way, with scattered religious activities and organizations attempting to unify under one roof. For this reason, previously established but inactive institutions have been reactivated. New institutions and units were opened and sharing and joint work programs were organized.

In Morocco, the Ministry of Religion and Foundation Affairs has been the most strategic and important institution in the Kingdom of Morocco. This is evident from the fact that the Ministry has a special office inside the King's palaces. At the same time, the strategic importance of this ministry can be inferred from the work of the Supreme Council of Scholars, which is the institution with the most intense public relations and contact. The production of religious knowledge and its uniform application in all areas of the country has recently emerged as a very important reality. At this point, the role of the council as both a center of production and implementation through local councils is tried to be conveyed in this study. The Council's developments in taking responsibility for current issues, keeping up with the technological age and providing the public with information that is accessible to the whole public are noteworthy points. Therefore, in this study, the work of the Supreme Council of Scholars was chosen as a case study and the research questions were answered by analyzing the work of this institution.

As a result of this study, it has been revealed from the working areas of the institution and the King's discourses that the Supreme Council of Scholars has a great importance in the religious reforms carried out by the Kingdom of Morocco, especially after the reign of Mohammed VI. In addition, it has also been determined that the experiences gained from the Council have an impact on the Religious Diplomacy activities, which have been increasingly influential in recent times. The authority of the boards under the Council over Moroccan citizens in Europe and the new institutions opened for the training of Imams are examples of such activities. The role of religion in the image of the Kingdom of Morocco as a strong, balanced country on the African continent has been mentioned in many studies. However, it is a fact that studies on the impact of the units established under the Ministry will gain more importance in the future. In particular, a study on how much budget the institutions have in terms of economic terms with the dates will be valuable in a different economic reading over the symbolic and religious role of the institution.

Journal of Social Sciences of Mus Alparslan University

anemon

Derginin ana sayfası: <http://dergipark.gov.tr/anemon>

Araştırma Makalesi • Research Article

Ulus Dönüşüm Sürecinde Pan-Afrikanist Bir Liderlik Örneği: Burkina Faso ve Thomas Sankara

An Example of Pan-Africanist Leadership in The Process of Nation Transformation: Burkina Faso and Thomas Sankara

Ensar Küçükaltan*

Öz: Afrika ülkelerinde bağımsızlık süreçlerinin ilki Gana'da 1957 yılında Kwame Nkrumah önderliğindeki mücadele ile başlamıştır. Bu mücadele, 1960lar boyunca kıtanın diğer bölgelerine de yayılmış ve Afrika ulusları üst üste bağımsızlıklarını kazanmıştır. Sürecin en önemli fikri çıktılardan biri, bağımsızlığın daha ötesinde bir gelecek tahayyülü içeren Pan-Afrikanizm (Birleşik Afrika) düşüncesidir. Bu düşünce, Afrika ulusları için sembol haline gelen pek çok ulusal kahramanın fikirleri ile genişlemiş farklı formlara ulaşmıştır. Nkrumah haricinde Sankara, Lumumba, Cabral gibi isimler, bu ideolojiyi kendilerince yorumlamışlardır. Thomas Sankara, sayılan liderlerin arasında ulus dönüşümü ideali ile Pan-Afrika düşüncesini birleştirmesi özelliği ile farklı bir konum kazanmıştır. Burkinabe kimliğinin oluşumu ve daha büyük bir pencereden bu kimliğin birleşik bir Afrika tahayyülü içerisinde değerlendirilmesi, Burkina Faso ve Sankara'ya diğerlerinden ayırmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Pan-Afrika, Sankara, Burkinabe*

Abstract: The first independence process in African countries began in Ghana in 1957 with the struggle led by Kwame Nkrumah. This struggle spread to other parts of the continent throughout the 1960s, and African nations gained their independence one after the other. One of the most important intellectual outcomes of the process was the idea of Pan-Africanism (United Africa), which envisioned a future beyond independence. This idea has taken different forms, expanded by the ideas of many national heroes who have become symbols for their nations. Apart from Nkrumah, names such as Sankara, Lumumba, and Cabral have interpreted this ideology in their own way. Among these leaders, Thomas Sankara distinguished himself by combining the ideal of nation transformation with Pan-African thinking. The formation of the Burkinabe identity and the evaluation of this identity from a larger perspective within a unified African imaginary distinguishes Burkina Faso and Sankara from the others.

Keywords: *Pan Africa, Sankara, Burkinabe.*

* Dr., Afrika Koordinasyon ve Eğitim Merkezi AKEM Koordinatörü, afriquensar@gmail.com, ORCID: 0000-0003-3101-6972

Cite as/ Atıf: Küçükaltan E. (2023). Ulus Dönüşüm Sürecinde Pan-Afrikanist Bir Liderlik Örneği Burkina Faso ve Thomas Sankara, *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(Afrika), 102-113.
<http://dx.doi.org/10.18506/anemon.1339558>

Received/Geliş: 08 August/Ağustos 2023

Düzeltilme/Revised form: 18 August/Ağustos 2023

Accepted/Kabul: 25 August/Ağustos 2023

Published/Yayın: 30 September/Eylül 2023

Giriş

Doğumundaki adı Thomas Noel Isidore Ouedraogo olan Sankara bugünkü adıyla Burkina Faso olarak bilinen Afrika ülkesinin sembol isimlerinden biridir. Mücadelesi ve Birleşik Afrika'ya dair düşünceleri ile namı ülkesini aşmış ve bir Afrika kahramanına dönüşmüştür. Sömürge sonrası dönemin karmaşık ilişkilerinin dışında kalmayı başarmış ve emperyalistlere karşı duruşu ile Afrika'nın apolitik olmayan gençleri üzerinde önemli izler bırakmıştır.

21 Aralık 1949'da Yukarı Volta'nın (Burkina Faso) Yako isimli bir kasabasında doğmuştur. Babası Fransız ordusunda İkinci Dünya Savaşı'nda yer alması için çağrıldığında Müslümanlıktan Katolikliğe geçmişti. Orduya katılımında dönemin şartlarında bugünden daha fazla etkili olan kabileciliğin etkili olduğunun altını çizmek gerekir. Annesi, köklü bir geçmişe sahip Mossi etnik grubundan gelmekte ve Ouedraogo soyadı da bu etnik gruptaki pek çok aile tarafından kullanılmaktadır. Mossilerin bugünkü oranının yüzde elliden fazla olduğu belirtilmektedir. Soyadı ile ilgili değişikliğin Thomas'ın okula başladığı dönemde babası Joseph tarafından yapıldığını ve Sankara soyadının bu dönemden itibaren kullanıldığını kaynaklarda zikredilmektedir.¹

On bir kardeşli geniş bir ailede büyüyen Thomas, okula başladıktan hemen sonra etrafına yaşlılarına göre daha geniş bir perspektiften bakmayı başarmıştır. Babasının görevi vesilesiyle ayrıcalıklı bir durumda olduklarını fark etmiş ve diğer çocuklarla kaynaşmaya başladıkça ilgisini bu yöne çevirmiştir. Bu dönemde doğduğu yerin içerisinde bulunduğu şartlara daha yakından bakmak, genç Thomas'ın hissettiklerine dair fikir verebilir. Yukarı Volta, etrafındaki diğer bölgeler gibi Fransız sömürgesi altında bulunmaktaydı. Daha önce Batı Afrika kolonisi altındaki bu topraklar, 1919 yılı ile beraber Yukarı Volta adıyla hususi bir koloniye dönüştürülmüştü. Pamuk yetiştiriciliği dışında fazla materyalin elde edilemediği zamanlarda bu bölgenin Fransızlar için en kullanışlı yanı yol, demiryolu gibi inşa işlerinde ve bahçelerde tarım amacıyla kullanabildiği gençlerin sayısının oldukça fazla olmasıydı. Fransa'nın sömürgelere atadığı yöneticilerin rakamsal değerleri incelendiğinde bu bölgeye nispeten daha az kişi gönderdiği görülmektedir. Bu durum, bölgeye daha az önem verdiğinin bir göstergesiydi. Avrupalı ailelerin çocukları ile aynı bölgede büyüyen Thomas, on bir yaşında ülkesinin bağımsızlığını kazanmasına kısa bir süre kala, arkadaşları ile Fransız bayrağını indirmiş, yerine Afrika simgesi renklerden oluşan yeni bir bayrağı göndere çekmiştir. İlerleyen süreçte ülkenin lideri haline gelecek olan Sankara, ulusal bir dönüşüm ideali ile birleşmiş bir Afrika'yı beraber hayal edecek ve çoğu elit politikacının yapamayacağı reformlara imza atacaktır.

1. Bağımsızlık Sonrası İstikrarsızlık

Yukarı Volta 5 Ağustos 1960'ta Fransa'dan bağımsızlığını kazanmıştır. 1919-1957 arasında sömürge sınırlarında değişiklikler yapan Fransa, kıtada esen bağımsızlık rüzgârı ve sömürge yönetimlerinin artan maliyetlerini de göz önünde bulundurarak bu bölgeyi bırakmıştır. Diğer bölgelerde de yaşandığı gibi, bağımsızlığın alınması tüm sorunların bitmesi anlamına gelmemekteydi. Kendini yönetecek olan tüm ülkelerde yeni yönetimi kimlerin devralacağı ve nasıl bir yönetim sergileneceği merak edilmekteydi.

Bağımsızlık sürecinin ilk devlet başkanı daha önce de siyasetin içerisinde olan Maurice Yaméogo olmuştur. Yaméogo Fransa ile yakın ilişkiler kuran, hatta danışmanları içerisinde Fransızlar olan bir başkan olarak ilk beş yıllık dönemi noktalamıştır. Bu dönemin sonlarına doğru artan baskıcı politika, hapis cezaları, elit tabakanın ayrıcalıklı durumu, rüşvet ve diğer bazı rahatsızlıklar sebebiyle halk ile bağın bir kısmı kopmuştur (Harch, 2014: 5). Buna rağmen tek aday olarak girdiği 1965 seçimlerini %99,9'luk bir oy oranıyla kazanmıştır (Nohlen, Krennerich, & Thibaut, 1999: 145). Ancak ekonomik zorluklar iktidarı çevrelemeye devam etmiş ve seçimlerin ardından 1966 yılında işçilerin grevi başlamıştır.

¹ Bu arada Sankara soyadına sahip pek çok ailenin bugün hala Müslüman olduğu bilinmektedir.

Ülkenin içerisinde bulunduğu çalkantılı durum sürerken Sankara lise eğitimi için ailesinin yanından ayrılmıştır. Genel anlamda başarılı bir öğrenci olarak Bobo-Dioulasso'ya gelmiştir. Lise dönemi onun çevresini oluşturması açısından önemli bir yer tutar. Nitekim ileride siyasi hayata atıldığı pek çok yol arkadaşı ile lise sıralarında tanışmıştır.

Ülkeyi istikrarlı hale getirmeyi başaramayan Maurice Yaméogo iktidarı, 1966 yılında Aboubacar Sangoulé Lamizana liderliğindeki askeri cunta tarafından devrilmiştir. Lamizana'nın bir hamlesi Sankara için önemli bir basamak olmuştur. Başkent Ouagadougou'da açtığı askeri akademi, Sankara'nın bu akademinin sınavlarını kolaylıkla geçmesi ve askeri akademi öğrencisi olmasını sağlayamıştır. Akademiye dersler veren sivil bir profesör olan Adama Touré, öğrencilere emperyalizm, neokolonializm, sosyalizm, komünizm ile Çin ve Rus devrimlerinden bahsediyordu. Touré parlak öğrencilerini sınıf dışındaki Afrika özgürleşmesinin konu alındığı toplantılara davet etmiştir (Burkina Faso: Thomas Sankara Lives in the Memory of Africans, 2019). Profesörün düşüncelerinin Sankara üzerinde etkisi olduğu açıktır.

Sankara, akademiye tamamladıktan sonra Madagaskar'daki eğitime gitmeye hak kazanmıştır. Bir Fransız sömürgesinden diğerine olan bu yolculuk, onun vizyonunu genişleten bir kazanımdır. Madagaskar'ı hayalinde canlandırdığından çok daha iyi durumda bulmuştur. Muhtemeldir ki Fransızların Antananarivo'ya yaptıkları yatırımın Yukarı Volta'dan fazla olduğunu görmesi, sömürü eyleminin ve boyutlarının aynı olmayabileceğine dair fikirler kazandırmıştır. Dönemin şartlarında Fransızların yaptırdığı üzüm bağları, pitoresk ağaçlı sokaklar, büyük katedraller, anıtlar, parklar, saraylar, Avrupa tarzı restoranlar, tren yolları ve otellerin bulunması onu etkilemiştir. Antsirabe, Antananarivo'nun 165 km güneyinde, Fransızlar tarafından Afrika'nın elitlerini yetiştirme amacıyla kurulmuş bir eğitim merkeziydi. 1967'de kurulan bu akademi Frankofon Afrika'nın askeri komuta kademesini yetiştirmiştir. Sankara burada diğer bölgelerden gelen askerlerle ilişkilerini geliştirmiş ve daha sonra Nijer'in devlet başkanı olacak İbrahim Bare Mainassara ve Gabon devlet başkanı Omar Bongo'nun eşinin kardeşi Guy Aissa Dabany ile tanışmıştır (Peterson, 2021: 55). Antsirabe akademisinde geçirdiği dönemde taktikler, silahlar, tarih, teori, mücadele, keşif gibi askeri alana yönelik eğitimlerin dışında, tarım alanında da çok çeşitli tecrübeler edinmiştir.

Sankara 1973 yılının Ekim ayında ülkesine döndüğünde pek çok ülke petrol krizi sebebiyle zor zamanlar geçirmekteydi. Yardım kuruluşlarının bölgedeki faaliyetleri artmış ve Yukarı Volta'da da durum pek iç açıcı değildi. Bununla beraber 1974 yılında Yukarı Volta ile Mali arasında çatışma başladı. Agacher şeridi üzerindeki anlaşmazlık üzerine başlayan çatışma aslında iki askeri diktatörlüğün, kıymetli doğal kaynaklar içerdiği düşünülen bölgeyi ele geçirme isteğinden doğan bir sorundu. İki tarafın da içinde bulunduğu ekonomik çıkmaza bakıldığında bu bölgeyi kurtarıcı olarak görmeleri tesadüf değildir. Kaldı ki iki taraf aynı bölge için 1985 yılında da karşı karşıya gelmiştir. Çatışmalardan ötürü sınıra gönderilen birliklerin içerisinde olan Sankara'nın bölgedeki başarısı onun savaş kahramanı imajını elde etmesinde önemliydi (Skinner, 1988: 442).

1979 yılında evlenen ve iki yıl sonra babalık heyecanını yaşayan "kahraman", aynı zamanda ülkesinin içinde bulunduğu duruma oldukça fazla kafa yormaktaydı. Dönemin Yukarı Voltası, 7 milyon insanın çok azı dışında geri kalanın yoksullukla boğuştuğu bir süreçteydi. Yaşam beklentisini 44 yıl olduğu 1980 yılında nüfusun büyük çoğunluğu kırsalda yaşamakta, yetersiz beslenme ve hastalıklar nedeniyle halkın durumu gittikçe kötüleşmekteydi. Okul çağındaki çocukların yalnızca %18'i okuldaydı. Bu durum Sankara kadar başka kesimleri de rahatsız ediyor ve herkes yeni bir çıkış yolu üzerine kafa yoruyordu. Afrika Bağımsızlık Partisi, radikal şekilde harekete geçilmesi gerektiğini düşünenlerin toplanma noktasıydı. Sovyetler Birliği, Çin ve Arnavutluk'taki haberleri ilgiyle takip eden kesim teorik tartışmalar içindeydi ancak bu tartışmalar için teorik boyutundan pratiğe geçmekten uzaktı. Sankara'nın siyasi görüşüne bakıldığında benzer şeyler düşünse de herhangi bir parti ile yakınlaşmıyordu. Sankara sol ideolojinin kaynaklarını okusa da Komünist Parti ile fikirsel olarak ciddi bir ayrışma içerisindeydi. Partide izlerini gördüğü Sovyet ve Çin ekolleri ile ilgili soru işaretleri taşıyordu. Özellikle Komünist Parti'nin dini içeriğe dair söylemleri, insan hakları ihlalleri ve siyasi baskı ortamına yönelik tutumlarının bu iki ülke ile benzerlik taşımasına yönelik kaygıları bulunmaktaydı

(Peterson, 2021: 75). Bu noktada Sankara'nın sosyal adalet bağlamında bir arayışı olduğu söylenebilir. Kafasındaki temel ilke, ideolojilerin sınırlılıklarının dışında, ülkesindeki fakirliğin, sömürge geçmişinin izlerinin ve dejenere yöneticilerin oluşturduğu siyaset ortamının ortadan kaldırılmasına yönelik bir sosyal adalet kavramıdır. Hristiyanlık dışında Kuran'ı okumasının, Çin kültürü üzerine konuşabilmesinin, Sartre ve Camus'tan alıntılar yapmasının asıl sebebinin bu adalet arayışı olduğu söylenebilir. İslam'la ilişkisi bağlamındaki ilginç anekdotlardan biri ise eşi ile tanışmasında yaşadıklarıdır. Eşinin ve ailesinin Müslüman olması sebebiyle evlenmek için neredeyse İslam'ı din olarak kabul edecek duruma gelmiştir (A.g.e.: 76).

1980 yılı itibariyle Yukarı Volta'da işler iyiye gitmiyordu. Siyasi yozlaşmanın ekonomik etkileri ve Lamizana yönetiminin sorunları çözememesi yeni bir darbe zemininin oluşmasına sebep olmuştur. 25 Kasım günü General Saye Zerbo liderliğindeki cunta, yönetime el koyarak Lamizana'yı indirmiş ve tutuklamıştır. Onunla birlikte pek çok görevli de tutuklanmış, anayasa askıya alınmış, meclis lağvedilmiş ve tüm siyasi partilerin faaliyetleri yasaklanmıştır. Fransız ordusuyla beraber Hindçin'de bulunmuş olan Zerbo için darbeyi meşru kılan sebep devlet otoritesinin sarsılmış olmasıdır. Zerbo önderliğinde yeni oluşturulacak yönetimin ilk işinin yolsuzlukla savaşmak olacağı vurgulanıyordu. Yolsuzlukla savaş, ekonomik anlamda zor günler geçiren bir ülkede halk desteğini almak için geçerli bir sebeptir. Cuntanın bu söylemi sıklıkla kullandığı görülmektedir. Yeni yönetim, askerlerin çoğunluğu ve sendikalardan önemli destek almasına rağmen Sankara ve yakın arkadaşları hem darbeye yer almamış hem de yeni yönetime mesafeli durmuşlardır (Ouedraogo, 2018).

Zerbo, ilerleyen süreçte Sankara'yı siyasete çekmek istemiş ve ona bakanlık teklif etmiştir. Teklife sıcak bakmayan Sankara, sonrasında arkadaşlarının da düşüncelerini almış ve istekli olmasa da bakanlık pozisyonunu kabul etmiştir. Görevi almasından sonra klasik bir devlet görevlisi olarak hareket etmek yerine farklı bir görüntü sergilemiştir. Bakanlığa arabadan çok bisikletle gitmesi onun sıra dışı bir siyaset anlayışına sahip olduğunu göstermektedir. Kardeşi Paul Sankara onun bakanlığa geçiş sürecini şöyle anlatmaktadır:

“Kimsenin onu başkaları gibi hükümette olma sayesinde zenginleşenlerden biri olarak anmasını istemiyordu. Bakan olduğunda bir şoförü vardı ve bu onu çok huzursuz ediyordu çünkü şoför ondan yaşça oldukça büyüktü. Thomas bunun yerine bir bisiklet aldı. Kabineden işe bisikletle giden tek kişiydi ve pek çok hükümet üyesini rahatsız ediyordu. Bakanken bir kez olsun bile televizyonda kameraların karşısında bulunmadı. Medya vasıtasıyla onun popülaritesinin kullanılacağını biliyordu ve bir ünlü gibi görünmeyi reddetti. Saye Zerbo'nun hükümetinde bulunmasından dolayı gurur duymadığını gösteriyordu” (Peterson, 2021: 83).

Enformasyon Bakanlığı ülkedeki yolsuzluk haberlerinin gazetelerde yer almasına müdahale etmemesi sebebiyle ülkedeki üst düzey bürokratlar tarafından eleştirilmeye başlanmıştır. Hatta Sankara'nın tutumu medyaya cesaret vermiş ve tüm yolsuzluk, usulsüzlük haberlerinin üzerine daha fazla gidilmiştir. Sankara'nın bu dönemde basın özgürlüğü tarafında yer alması, yolsuzlukla savaş mottosuyla yönetime gelen ve sonrasında yolsuzluk haberlerinin ayyuka çıkması sebebiyle zor durumda kalan Zerbo iktidarını rahatsız etmiştir. Bugüne bile otoriter veya yarı otoriter olarak tanımlanabilecek birçok Afrika ülkesindeki medyaya baktığımızda iktidar ile ilişkilerinde paralellik olmadığı takdirde işlerini yapamaz duruma gelen örnekler bulmak mümkündür (Harch, 2017). Dolayısıyla içerideki iktidarını henüz sağlamlaştıramamış bir iktidarın medyayı kontrol edememesinin çok daha büyük bir problem olarak görülmesi normaldir. Sankara ile hükümetin arası bu hamle ile iyice açılmıştır.

Peterson'un kitabında anlatılan ilginç bir detay, Sankara'nın siyasi geleceğinde yaşayacağı sorunlara dair fikir verebilir. 1982 Dünya Kupası'nda Frankofon Afrikalıların oldukça heyecanlı oluşundan hareketle Sankara Fransa'dan bakan sıfatıyla bir istekte bulunur. İsteği Fransa'nın ülkesine uydu sistemi kurulmasına yardımcı olması ve böylece halkının Dünya Kupası'nı izleyebilmesidir. Kamerun, Cezayir gibi Frankofon takımların dışında Fransa Milli Takımı'nda da pek çok Afrikalının bulunması kıta insanının ilgisini çekiyordu. Pazarlıkların zora girdiği dönemde Sankara'nın Fransa'nın uydu konusunda yardımcı olmaması halinde Kaddafi'den yardım isteyeceğini söylemesi işe yararmış ve

Fransız yardımı gelmiştir. Bu hamle onun siyasi pazarlık gücünü göstermesinin yanında dünya siyasetini de takip ettiğinin göstergesidir. Çünkü Kaddafi'den bahsettiği dönemde ABD'nin Kaddafi'ye karşı tutumu da katıdır. CIA'nin Çad iç savaşında Kaddafi karşıtı operasyonlar düzenlediği bir dönemde Sankara'nın ondan bahsetmesi dikkatleri üzerine çekmiştir. Bu bağlamda hükümeti rahatsız ettiği dönemde aynı zamanda Fransa ve ABD'yi de rahatsız ettiği söylenebilir. Ayrıca unutulmaması gereken bir diğer nokta, dünyanın soğuk savaşı etkisinde olmasıdır. Dolayısıyla Afrika'daki sol hareketler ve potansiyel Sovyet yanlısı olarak görülen klikler daha fazla dikkat çekmektedir.

İktidar partisi ile Sankara arasında yürümeyeceği açıkça belli olan bu ilişkinin 1982 yılında büyük çatırdamalara sahne olduğunu görmekteyiz. Basın üzerindeki kontrolün sağlanmasının istenmesi, bazı gazete editörlerinin tutuklanması, bazılarının ülkeyi terk etmek zorunda kalması ve basın mensuplarının hükümeti protestolara ve grevlere başlaması okları Sankara'ya çevirmiştir.

Sankara, başkana yazdığı mektupta önemli eleştiriler yapmış ve CMRPN iktidarını bir egemen sınıf hareketi olmak ve yalnızca belli bir azınlığın çıkarlarına hizmet etmekle suçlamıştır. Mektubun haricinde istifasını radyodan da aktaran Sankara, artık iktidar için çok daha büyük bir tehdit haline gelmiştir. 1982'de Frankofon Afrika ülkeleri Ouagadougou'da Afrika sinemasının geleceğini tartışmak üzere bakanlıklar düzeyinde bir araya geldiğinde Sankara'nın belki de en tahmin edilemez hamlesi gerçekleşmiştir. İnsanlara canlı olarak aktarılan bir radyo yayınında Sankara, "İfade özgürlüğü olmadan sinema olmaz, özgürlük olmadan ifade özgürlüğü olmaz." demiştir (Peterson, 2021: 85). Elbette ardından tutuklanmış ve kendisi için altı ay sürecek tutukluluk hali başlamıştır. Burada önemli olan nokta, göreve gelmesiyle beraber basını özgürleştirme adına yaptığı hamlelerin sonuçlarından çekinmemesidir. Arkadaşları dahil pek çok kişinin yakalanmasına sessiz kalmamış, protesto ve grevlere destek vermiştir. Konforlu pozisyonunun etkisi altında kalmamış ve hayatını riske etmeyi seçmiştir. Bugünün şartlarında rahat koltuklarından vazgeçecek elitlerin sayısının ne kadar az olduğu düşünüldüğünde, Sankara'nın o günün şartlarında henüz oturmamış hükümetler sürecinde yaptığı iş büyük bir cesaret örneği olarak görülebilir. Nitekim susmayı, onun siyasi kariyerinde bir son değil, yeni bir başlangıç olmuştur.

2. 1983 Darbesi ve Yeni Başkan

Sankara için siyasi anlamda parlak günler oldukça yaklaşmıştır. Hatıralarında nispeten rahat bir tutukluluk dönemi geçirdiğinden bahsetmektedir. Bu süre zarfında fikir birliği yaptığı dostlarının desteğini gördüğünü eklemektedir. Sankara'nın esareti devam ederken, dönemin Yukarı Volta iç siyaseti oldukça karmaşık bir yapıya sahiptir. Sendikalarından medyasına kadar çalkantılı süreçlerle baş etmek zorunda olan CMRPN iktidarı da geldiği şekilde, darbe ile gitmiştir. Askerin kontrol altına alınmasının kolay olmadığı ülkelerden biri olan Yukarı Volta'da sıradaki iktidar değişimi başka bir klik tarafından gerçekleştirilmiştir. Zerbo, Lamizana'yı nasıl görevden uzaklaştırdıysa, kendisi de silahlı kuvvetlerin başındaki Yorian Some önderliğindeki grup tarafından aynı şekilde iktidardan düşürülmüştür. Askerler hükümetin oluşturulması sürecinde görev dağılımı hususunda istişareler yaparken, Sankara yine görev alması istenen kişilerden biridir. Halkın Kurtuluşu Geçiş Konseyi, hükümetin feshedilmesine dair bildiriye Sankara'nın kaleme almasını istemiştir. Bu sebeple özellikle Batı medyasında da Sankara'nın darbenin en önemli isimlerinden biri olduğuna dair analizler yayınlanmış ancak bu yorumlar gerçekliğin dışında kalmıştır. Darbeye başından beri karşı olan Sankara, Zerbo hükümetine karşı oluşturulması istenen bildiriye yazmıştır. Bildiri darbenin (elbette bildiride devrim olarak geçmektedir) yapılış amaçlarına değindikten sonra şu cümleler ile bitmektedir:

"Ulusal Devrim Konseyi'nin temel amacı ve hedefi, Yukarı Volta halkının çıkarlarının savunulması, özgürlük, gerçek bağımsızlık, ekonomik ve sosyal ilerlemeye yönelik derin özlemlerin gerçekleştirilmesidir. Yukarı Volta Halkı! Devrim Konseyi ile ülkemizin parlak geleceği ve büyük vatanseverlik mücadelesi için ileri!

Ya vatan ya ölüm, kazanacağız!

Yaşasın Volta halkı!

Yaşasın Ulusal Devrim Konseyi!" (Sankara, 2016).

Askerin siyasete müdahalesinin her zaman demokrasi karşıtı bir tutum olduğu konusunda şüphe bulunmamakla birlikte, Yukarı Volta örneğinde olduğu gibi, Afrika'da askeri cuntalar genellikle yine askeri cuntalar tarafından gönderilmektedir. Güncel örneklerde askeri darbe ile gelen ve otuz yıldan fazla süredir iktidarını koruyan bazı liderlerin olması onların demokrasiyi sistemsel hale getirdiğini değil, darbe sonrasında stratejik pozisyonları rakiplerine kaptırmadığını ve muhalefet imkânı bırakmadığını göstermektedir.

Sankara'ya yeni yönetimde daha aktif rol alması yönünde baskılar hemen başlamıştır. Daha önce olduğu gibi aktif siyasetin içinde bulunmak istemese de baskılar sonucu ülkenin yeni başbakanı olmuştur. Yeni görevinden sonraki söylemlerinde sıklıkla vurguladığı iki nokta görmekteyiz. Bunlardan ilki, Üçüncü Dünya olarak tanımlanan ülkelerin mücadelesine dair yol haritalarıdır. İkincisi ise güçlü bir anti-empyralist söylem dahilindeki Pan-Afrika düşüncesidir.

3. Üçüncü Dünya ve Pan-Afrika

Pan-Afrika, özü Afrika kıtası dışında oluşturulmuş ve ırkçılık karşıtı söylemle geliştirilmiş bir ideolojidir. Oluşumundan bugüne bu ideolojinin iki ayak üzerinde temellendirildiği görülmektedir. Bunların ilki siyasi, ikincisi ise kültürel taraftır. Farklı düşünürler tarafından farklı yorumlanan Pan-Afrika, en dar siyasi tezahüründe, Afrika diasporasındaki tüm insanların yaşayabileceği birleşik bir Afrika ulusu öngörmektedir. Kültürel bağlamda içeriğini daha fazla genişletebileceğimiz bu bakış açısı, genel bir ifadeyle, Afrika kökenli insanların pek çok ortak noktaya sahip olduğu, bunun da fark edilmeyi ve hatta kutlanmayı hak eden bir gerçek olduğu düşüncesidir (Geiss, 1967). Düşüncenin kıta dışında olgunlaşmasının ana sebebi köleliğin kaldırılması ve Avrupa'daki milliyetçiliğin yükseliş trendidir. Köleliğin kaldırılması sorunları çözmemiş, hatta özellikle Amerika'da daha büyük toplumsal gerilimi beraberinde getirmiştir. Bu husus, siyahların kendilerine yaşayacak güvenli bir yer bulmaları ihtiyacını beraberinde getirmiştir. Afrika'ya geri dönüş tahayyülünün çıkış noktası budur. Öte yandan Avrupa'da monarşilerin yıkılması sonrasında yükselen milliyetçi dalga da Afrika milliyetçiliği ya da siyah milliyetçiliğini tetiklemiştir. Bu iki sebep, Pan-Afrika'nın fikrinsel düzeyde yükselmesini ve popüler hale gelmesini sağlamıştır.

Siyah ve beyaz çatışması içerisinde siyahların özgür olamayacağını dair inancını koruyan Martin Delany, Afrikalı Amerikalıların Birleşik Devletleri'nden ayrılarak kendi uluslarını kurmaları gerektiği fikrini savunmuştur. Delany'nin çağdaşları olan Crummel ve Blyden, Afrika'nın bu yeni ulus için en iyi yer olduğunu düşünüyordu. Afrikalıların anavatanlarına dönmeleri ve orada yaşayanları dönüştürüp medenileştirmeleri gerektiğine inanıyordu. Üç düşünürün haricinde fikrin olgunlaşmasına en önemli katkı William Edward Burghardt Du Bois tarafından yapılmıştır. Du Bois, uzun kariyeri boyunca Afrika tarihi ve kültürünün araştırılması için tutarlı bir savunucu olmuştur. 20. yüzyılın başlarında Afrika üzerine çalışan az sayıdaki akademisyen arasında en önde geleniydi. Yirminci yüzyılın başında yaptığı "yirminci yüzyılın sorunu renk çizgisi sorunudur" açıklaması Pan-Afrikanist duygularla yapılmıştı. Yirminci yüzyılın ilk on yıllarının en önemli Pan-Afrikanist düşünürleri arasında Jamaika doğumlu Siyah milliyetçi Marcus Garvey de vardı. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonraki yıllarda Garvey, Siyahların kolektif geçmişinin olumlu özelliklerini vurgulayarak Afrika'nın bağımsızlığı davasını savundu. Örgütü Universal Negro Improvement Association (UNIA) milyonlarca üyeye sahipti ve "Afrika'ya geri dönüş" için planlar yapıyordu. Garvey'in Siyahları Afrika'ya geri götürmek ve küresel Siyah ticaretini kolaylaştırmak amacıyla kurduğu Black Star Line adlı denizcilik şirketi sonuçta başarısız oldu. 1920'lerden 1940'lara kadar Pan-Afrikanist fikirleri savunan en önde gelen Siyah entelektüeller arasında, her ikisi de Trinidad'dan gelen C.L.R. James ve George Padmore vardı. Padmore, 1930'lardan 1959'daki ölümüne kadar Pan-Afrikan fikirlerin önde gelen teorisyenlerinden biri olmuştur. Senghor da düşünceleriyle katkı sunan bir diğer isimdir (Langley, 1969). Bu iki isim, Senghor ve Padmore'u kitabın ilerleyen bölümlerinde siyasi Pan-Afrikanistlerin fikir dünyasını etkileyen düşünürler olarak da ortaya çıkmaktadır. Malcolm X, Martin Luther King gibi isimler de hak mücadelesi içerisinde daha geniş bir perspektif üzerinden Pan-Afrika'nın gelişimine katkı sunan isimler arasında sayılmaktadır.

Emperyalizmin ezici ve yıkıcı temellerine karşı mücadeleyi savunan Sankara'nın bu alandaki düşünceleri önemlidir. “Üçüncü Dünya” sözlükte iki farklı anlamla tanımlanmaktadır. Bunlardan ilki, Afrika ve Asya’da bulunan, Komünist ve Komünist olmayan kutuplara dâhil olmayan ve gelişmemiş ülkeleri ifade eden anlamdır. İkincisi ise “Üçüncü Dünya” ülkelerinde yaşamayan fakat etnik kimlikleri, ideolojileri veya dezavantajlı durumları ile o gruptaki ülkelerle birlikte anılan insanları tanımlamaktadır (Funk-Wagnalls, 1971). Walter Laqueur ise bu tanımlamayı Batı ve Komünist güç bloklarının aksine Latin Amerika’da ayakları üzerinde durmaya çalışan ve Afrika’da bağımsızlıklarını yeni kazanan ülkeler için kullanmıştır. Laqueur’a göre bu ülkeleri aynı kategoriye toplayan üç farklı etken bulunmaktadır. İlki bu gruba dâhil edilen ülkelerin tamamının emperyalist güçlere karşı duyduğu öfke ve kindir. Bu kin Latin Amerika, Afrika ve Asya ülkelerini birlikte hareket etmeye itici bir özelliktir. İkinci etken, bu gruptaki ülkelerin gelişmemiş ekonomilere sahip olmalarıdır. Avrupa, ABD, Japonya gibi endüstriyel ekonomiler ile karşılaştırıldığında aradaki fark açık şekilde görülmektedir. Asya, Latin Amerika ve Afrika’da hızlı artan nüfus ve buna karşın aynı hızla gelişmeyen standartlar, Üçüncü Dünya ülkelerinin diğerleri ile arasındaki farkın açılmasını beraberinde getirmektedir. Üçüncü etken ise bu gruptaki ülkelerdeki bilgisizlik seviyesinin fazlalığının, Batı merkezli okumuş elit bir kesimi öne çıkarmasıdır. Bu küçük elit kesim ise özellikle siyasi alanda Batı merkezli düşünceleri ile aktif olmaktadır (Laqueur, 1971: 497; Green B. W., 1980: 26).

Üçüncü Dünya kavramının yukarıdaki anlamlardaki kullanımı Fransa’da ortaya çıkmıştır. 1789’daki devrim öncesinde Fransa’da halk üç farklı sosyal sınıftan oluşmaktaydı. Birinci sınıfta din adamları, ikinci sınıfta soylular bulunmaktaydı. Bu iki grup siyasi ve toplumsal kararlarda söz sahibi iken, üçüncü sınıfta bulunan burjuvazinin herhangi bir etkisi bulunmamaktaydı. On sekizinci yüzyılda “Üçüncü Sınıf” (Tiers Etat) devrimci bir slogan haline geldi. 1789 devrimi ile birlikte siyasi güç küçük bir oligarşiden üçüncü sınıfa doğru kaymış oldu. Terimi 1952’de ilk kez kullanan Alfred Sauvy, İkinci Dünya Savaşı sonrasında Avrupa’da oluşan durumu Fransız Devrimi’ndeki üçüncü sınıfa benzeterek “Üçüncü Dünya” (Tiers Monde) kavramını ortaya koymuştur (Isbister, 2003: 15). Frantz Fanon (2006), Jean Paul Sartre gibi düşünürlerin yazılarında da kullandığı terim, özellikle Batı ülkelerindeki sol ve entelektüel kesimde popüler olmuştur.

Sankara'nın, giderek güçlenen siyasi kariyerinin ilk yıllarından itibaren anti-emperyalist bir mücadele kavramıyla hemhal olduğunu daha önce belirtilmişti. Bu bağlamda emperyalizmin ezdiği tüm ulusların birlikte hareket etmesine dair görüşleri de tutarlıdır. Ancak onun bu mücadele sınırlarını öncelikle daha yerel bir düzeyde incelemek gerekir. İşte bu da daha önce bahsedilen ve vurguladığı ikinci nokta olarak karşımıza çıkar: Tüm Afrika’nın birleşik bir şekilde mücadele etmesini simgeleyen Pan-Afrika ideali. Seksenli yıllarda henüz geç değilken böyle bir idealin gerçekleşmesi, “üçüncü dünya” kavramının yönünü tamamen değiştirebilir ve belki hem Asya hem Latin Amerika hem de Afrika için eşsiz bir model elde edilebilirdi.

Başbakanlığı kilise tarafından desteklenmeyen Sankara, görevini uluslararası alanda Yukarı Volta’yı etkin kılmak adına devam ettirmiştir. Bu kapsamda yurt dışı temaslarında bulunmuş ve ilk ziyaretini de Libya’ya Kaddafi ile görüşmek için yapmıştır. Libya haricinde bağlantısızlar hareketindeki ülke liderleri ile de görüşmeler gerçekleştirmiştir. Ardından uluslararası basında İsrail’i eleştiren sözleri gündem olmuştur. “Tüm dünyanın oybirliğiyle kınanmasına rağmen, ABD tarafından alenen desteklenen İsrail hükümeti, ordusuyla Lübnan’ı işgal etti, başkent Beyrut’u acımasızca yıktı” ve “İsrail hükümeti, Sabra ve Şatilla’daki tarif edilemez katliamlara izin verdi. Liderlerinin insanlığa karşı suçlardan yargılanması gerekiyor” açıklamalarını yapmıştır. Nikaragua ve El Salvador’a “emperyalizmin” müdahalesini kınamış, Güney Afrika, Mozambik ve Angola halkıyla dayanışma içinde olduğunu ifade etmiştir (Peterson, 2021: 97).

Sankara'nın emperyalizm hakkında söyledikleri içinde bulunduğu dönemde dünyadaki gelişmeleri de yakından takip ettiğini göstermektedir. Yalnızca kıtadaki emperyalizmden değil, farklı yerlerdeki baskı ve zulümlerden de bahsetmektedir. Yabancı bir gazeteciye verdiği röportajda şunları söylemiştir:

“Emperyalizm yanlıştır. Emperyalizm kötü bir öğrencidir. Yenilip sınıftan atıldığında tekrar aynı yere gider. Kötü bir öğrencidir. Yanlıklarından asla ders çıkarmaz, asla ders almaz. İşte orada, Güney Afrika’da insanların boğazlarını yalnızca özgürlük istedikleri için kesiyor. Ortadoğu’da Araplarla çarpışıyor. Bu Siyonizm. Emperyalizm her yerde. Yayılan kültürlerle, dezenformasyonla ve tüm manevralarıyla bizi istediklerini düşünmeye, kabul ettirmeye yöneltiyor. Tanrı aşkına, onun önünde durmalıyız. Her zaman söylediğim gibi, şiddetli bir evreye geçecek. O, bildiğimiz bazı ülkelere asker çıkardı. O, Güney Afrika’da kardeşlerimizi öldürmek için silahlandı. Lumumba’ya, Cabral’a ve Kwame Nkrumah’a suikast düzenleyen o.” (Praiere, 1988: 54-55).

Sankara’nın atıf yaptığı ve suikasta kurban giden üç ismin Pan-Afrika düşüncesinin önde gelen üç ismi olduğunu gözden kaçırmamak gerekir. Bu bağlamda Sankara’nın emperyalizmin yenilmesine dair sunduğu reçetenin ilaçlarından birinin de birleşik Afrika olduğu söylenebilir. Bu düşünceler, Batı güçlerinin ve özellikle de Fransa’nın Sankara hakkındaki olumsuz düşüncelerini artırmıştır. Nitekim 17 Mayıs’ta kendinin ve onun gibi düşünen arkadaşlarının yeniden tutuklanmasının asıl nedeni de budur. Tutuklu iken öldürülmek istenmiş fakat halkın onun tutuklanması sebebiyle yaptığı gösterilerin vesilesiyle bir deneme dışında buna cesaret edilememiştir. Halk hareketi ile dışarı çıkan Sankara bir süre sonra tekrar tutuklanmıştır. Özellikle Fransa’nın duyduğu rahatsızlık, Sankara’sız bir düzen kurma girişimleri ile desteklenmiştir. 16 Haziran’da tekrar serbest kalmasından sonra siyasi söylemlerine devam etmiştir. Aslına bakılırsa bu tutuklamaların, 4 Ağustos Devrimi olarak anılan süreçte halkın bir kesimi üzerinde meşruluk sağladığı gözden kaçırılmamalıdır. Sankara ve destekçileri, silahlı çatışmalar sonucunda darbe yönetimini yine bir darbe ile devirmiştir. Sivil grupların büyük bir desteği ile karşılanan bu hareket, Yukarı Volta’nın bağımsızlık günü olan 5 Ağustos’ta Sankara’nın başkanlık sarayına gidişi ile kutlamaya dönüşmüştür.

İktidarı ele aldığı Afrika’nın Yukarı Volta’ya yakın bölgelerinde iki husus uluslararası gündemin başat unsurları haline gelmiştir. Bunlardan ilki, benzer sol ve radikal sol iktidarların komşu ülkelerde yönetimi ele alma olasılığı, diğeri de Sankara’nın Kaddafi ve Libya ile olan ilişkileridir. Her iki unsur da Batı ve Batı müttefiki rejimler için büyük iki tehdit olarak görülmüştür. Sankara ve Kaddafi arasındaki bağ üzerine haberler çıkmaya başlamıştır. Le Monde, Yukarı Volta’daki darbeye Libya’nın rolünü ve Libya uçaklarını gündeme getirirken Times, Sankara’nın Libya’ya sempati besleyen ve Marksizm etkisinde olan biri olduğuna dair haber yapmıştır (Peterson, 2021: 136). New York Times’ın konuya dair haberleri de farklı değildir.

Sankara’nın Güney Afrika’daki ırkçı rejime karşı tutumu, İsrail’in Arap topraklarındaki uygulamalarına karşı tutumu, uluslararası arenaya taşındığında öncekinden daha büyük etki yapmıştır. Artık bir ordu mensubu ya da bakan olarak değil, devlet başkanı olarak haksız gördüğü uygulamalara karşı sesini yükseltmesi hem Batı’da hem de kıtanın çeşitli ülkelerinde rahatsızlıklara neden olmuştur. Yeni hükümete yapılması planlanan IMF desteği, dengeleri tehdit eden yeni başkanın sempatisini kazanma ve söylemlerini yumuşatıp iş birliğine kaydırma hamlesi olarak değerlendirilebilir. Sankara’nın bu konuda söylediği ve sonrasında oldukça ünlü olan, “Seni besleyen, sana istediğini yaptırır” (Neufeld, 2020) cümlesi, onun bu konudaki bakış açısının net bir görüntüsüdür.

Dış politika dengeye oturtulmaya çalışılırken, içeride devrim sonrasında çeşitli gruplar arasında devrimin nasıl adlandırılması ve karakterinin nasıl yansıtılması gerektiğine dair uzun tartışmalar yaşanmıştır. Philippe Ouédraogo, Soumane Touré ve Blaise Compaoré gibi isimlerin tartışması Sankara tarafından “Siyasi Oryantasyon Söylemi” başlığı altında toplanmıştır. Valere Some, Siyasi Oryantasyon Söylemi’ni Avrupa veya Sovyet modeli devrimlerden uzak tutmaktadır. O daha çok Üçüncü Dünyacılık kapsamında Cabral, Fanon, Nkrumah, Che ve Mao stillerinin benimsendiğini savunmaktadır (Peterson, 2021: 142). Bu dönem sonrasında Sankara ve yönetim kadrosunun en fazla zorlandığı husus ülke ekonomisini stabil hale getirmek olmuştur. Nitekim sivil toplum çalışmaları ve kırsaldaki tüm çaba bu yönde olmuştur. Siyasi stabilizasyon çabası da diğer yandan devam etmiş ve yönetim hem aynı ideolojiyi paylaşan grupları bir arada tutma hem de rejime karşı gelişebilecek çeşitli iç ve dış saldırılara karşı teyakkuzda olma kararlılığını sürdürmüştür.

4. Burkina Faso'nun Doğuşu

Yukarı Volta, ismini Burkina Faso olarak değiştirdiğinde takvim 4 Ağustos 1983'ü gösteriyordu. Yönetim kadrosu isim değişikliğinin sebebini, Yukarı Volta'nın emperyalizm kontrolünde geçen yılları olarak açıklamıştır. Burkina Faso, emperyalizmi yenmiş halkın adeta yeniden doğuşunu ifade etmektedir. Sankara'nın Fransız sömürgesi dönemi ve bağımsızlık kazanılmasında kendi iktidarına kadar geçen süreyi kıyaslamasına bakıldığında aslında Yukarı Volta'nın onun kafasında emperyalizmin devamı olarak sınıflandırıldığını görmek mümkündür. Aslında o, pek çok Afrika ülkesinde yaşanan transformasyon sürecini kendi ülkesi için tanımlamakta ve başka ülkeler için de benzer şekilde yorumlanabilecek bir süreçten bahsetmektedir. Sankara'ya göre Fransız kolonyalizmi, bağımsızlık sonrasında kendi eliti tarafından neo-kolonyal bir yapıya evrilmiştir. Kolonyal ordu neo-kolonyal bir yapıya, kolonyal okullar neo-kolonyal okullara dönüştürülmüştür. Bu kurumlar kolonyal dönemin aynı idealleri, fonksiyonları ile dönüşüm sağlamış ve emperyalizmin hizmetkârı olmaya devam etmişlerdir. Emperyalizmin güçlü desteği, yalnızca kendilerini düşünen bir azınlık oluşturmuş, yolsuzluk ve nepotizm gibi sorunlara yol açmıştır (Praiere, 1988: 81-82). Burkina Faso, yani dürüst insanlar ülkesi, tam da bu düşüncelerin arasından ortaya çıkmıştır. Yeni isim aynı zamanda yeni kimlik anlamına gelmektedir.

Devrimin ilk yılının kutlamaları büyük bir şölene dönüştürülmüştür ve stadyumda yerli ve yabancı pek çok kişinin katılımıyla kutlanmıştır. Bu kapsamda Gana'dan Jerry Rawlings'in katılımı Gana ve Burkina Faso arasındaki yakınlaşmanın da temel taşlarından olmuştur. Pan-Afrika söyleminde birleşen iki liderin kutlamalarda beraber bulunması, bu düşünce temelinde daha fazla liderin ve ülkenin birleşebileceği yönündeki umutları da yeşerten durumdur. Aslına bakılırsa Pan-Afrika söylemi Afrika devletleri için kabilecilik ve etnik fanatikliğin önüne geçmek için de fırsat olarak görülmüştür. Nitekim Sankara'nın ülkesi adına teşhis ettiği üç önemli hastalıktan biri kabileciliktir. Diğerleri ise yolsuzluk ve bürokratik nepotizmdir (Wilkins, 1989: 386). Kendisi de bir Mossi olan Sankara'nın içinden geldiği etnik grubun yaptığı haksızlıkları dile getirmesi, ülkenin Mossi olmayan azınlığı için kritik bir noktadır. Afrika'nın çok kabileli ve etnik yapısı düşünüldüğünde Sankara'nın hamlesi diğer Pan-Afrika öncülerinde de görüldüğü gibi hem ülkesinde birliği sağlama hem de kıtadaki yapay bariyerleri aşma girişimidir. Bu girişim, aynı zamanda yeni bir ulus inşa projesi olarak da değerlendirilebilir.

Devrimi gerçekleştiren kadronun gözünde fabrika ayarlarına döndürülen ülke, artık yeniden ve doğru şekilde programlanmalıdır. Bu sebeple Burkinabe kimliğinin her alanda öne çıkarıldığı görülmektedir. Sinema, müzik, edebiyat ve hatta bürokrasinin giyim tarzında bile bir öze dönüş girişimi başlatılmıştır. Kültürel alandaki hamleleri, arazilerdeki devletleştirme ve altyapı projeleri izlemiştir. Elbette her şey tam olarak uyumlu yürümekte ve Burkina Faso burjuvazisi yapılan bazı hamleleri kaygıyla karşılanmaktadır. Hatta bir süre sonra hükümetle işçi sendikaları liderleri arasında bile bazı anlaşmazlıklar yaşanmıştır. Burjuvazi, sendikalar ve bazı devlet görevlilerinin mütevazı yaşama teşvik edilmesi, lüks hizmet araçlarının yasaklanması, memur maaşlarının düşürülmesi gibi önlemler Sankara'ya karşı yeni bir cephe açılmasına neden olmuştur (Murrey, 2018: 84). 4 Ağustos 1984'te Sankara tüm toprakları kamulaştırdı. Bu radikal önlem iki amaca hizmet etmiştir; birincisi, "geleneksel şeflerin gücünü" kırmak, ikincisi ise yönetim gücünü köylü çiftçilere kaydırarak tahıl üretimini artırmaktır. Ertesi yıl Nisan ayında "Üç Mücadele" programı başlatılmıştır. Birinci ve ikinci "mücadeleler", çalı yangınları ve keyfi odun kesimiyle mücadeleyi amaçlarken, üçüncüsü de ulusal bir ağaç dikme kampanyasıydı. Orman yangınları çıkarırken veya izinsiz ağaç keserken yakalananlar para cezası ödemek, hapis cezasına çarptırılmak veya ağaç dikmek zorunda kalmıştır (Sankara, 2007: 86). Kısa süreli sayılabilecek iktidarının sonuna doğru Sankara, Afrikalıların borçları üzerine düşünmüş ve bunu uluslararası kurumların toplantılarda da paylaşmıştır. 29 Temmuz 1987'de Etiyopya'nın başkenti Addis Ababa'da yapılan Afrika Birliği Organizasyonu toplantısında borçlarla ilgili yaptığı konuşma kıta ülkeleri temsilcileri tarafından takdir toplamıştır:

"Her şeyden önce, borçlar ödenemez çünkü ödemezsek borç verenler ölmez. Bundan emin olabilirsiniz. Öte yandan, eğer ödersek ölecek olan bizleriz. Bundan da aynı derecede emin olabilirsiniz. Bizi borca sokanlar sanki bir kumarhanedeymiş gibi kumar oynuyorlardı. Kazandıkları sürece sorun

yoktu. Şimdi bahislerini kaybettikleri için geri ödeme talep ediyorlar. Şimdilerde kriz konuşuluyor. Kumar oynadılar ve kaybettiler. Bunlar oyunun kuralları ve hayat devam ediyor. Borcumuzu ödeyemiyoruz çünkü ödeyecek bir şeyimiz yok.” (Peterson, 2021: 263).

IMF ve Dünya Bankası borçlarına karşı yükselen bu ses, elbette ki birilerini mutlu ettiği kadar başka birilerini rahatsız edecektir. Hem bu kurumlardaki etkinliği ile ABD, hem de bölge ülkelerindeki etkinliği ile Fransa, Sankara'nın söylediklerinden kaygı duymuşlardır. Sankara, Burkina Faso'nun kendi yolunu seçeceğini ve liberalizmi ya da neo-liberalizmi siyasi veya ekonomik ideoloji olarak benimsemeyeceklerini açıkça ifade etmiştir (A.g.e.).

Sonuç

Sankara, Pan-Afrika düşüncesine en önemli katkıyı yapan Afrikalılardan biridir. Bu anlamda Sanara kıta dışında başlayarak bağımsızlık sürecinde etkisi artıran Pan-Afrika fikrinin anti-emperyalist bir hüviyete dönüşmesinde süreci hızlandıran politikalar uygulamıştır. Pek çok siyasinin sömürge ülkeleriyle ekonomik bağları korumayı ve siyaseten risk almayarak ters düşmemeyi seçtiği dönemde Sankara, gerektiğinde Kaddafi ile dostça ilişkiler tesis etmiş, Filistin meselesinde İsrail'in haksız olduğunu açıklamaktan çekinmemiş, ABD ve Fransa'nın baskılarına rağmen kontrol altına alınamayan bir profil çizmiştir. Dış politikadaki ilkeli duruşunun yanı sıra Enformasyon Bakanlığı sırasında yolsuzluklara, medya sansürüne karşı direnmiş ve pek çok siyasinin ses çıkarmadan ayrıcalıklı konumunu sürdürmeyi seçtiği bir süreçte karşı çıktığı tüm yanlışları halkla paylaşmaktan çekinmemiştir.

Kimlik mücadelesini, Afrika'nın pek çok ülkesinde bulunan ve bugün hala devam eden kabilecilik dar perspektifinden çıkararak Burkinabe kimliğini oluşmasına öncülük etmiştir. Sankara'nın bu açıdan kimlik mücadelesi ulusal bir dönüşüm planının parçasıdır. Bu planı daha değerli kılsa Burkinabe kimliğinin oluşumu sürecinde kabilelerin üstünde bir etnisite tahayyülünün yanında daha da geniş bir perspektiften birleşmiş bir Afrika hayal etmesidir. Burkinabe kimliği kabileciliğin o güne kadarki feodal gücünün kırmayı hedefleyen ve elitlerin elinden ayrıcalığını yok etmeyi düşünen bir formda ortaya çıktığında Sankara ve arkadaşlarına karşı tepkiler de oluşmuştur. Ancak başından beri elitler ve neokolonyal bağlantılara sahip bürokratların karşısında olan Sankara mücadelesinden vazgeçmemiştir.

Thomas Sankara, kendi döneminin dinamikleri ile birlikte değerlendirildiğinde mevkidaşlarının çok ilerisinde bir liderlik vizyonu ortaya koymuştur. Soğuk Savaş döneminin taraf seçmeyi zorunluluk haline getirdiği günlerde eski sömürgecilerin ve müttefiklerinin karşısında bir ideoloji benimsemiş ancak bu ideolojik bakış açısının dış politikada tutarsız kararlara yol açma potansiyelini dizginlemiştir. Fransa ile ilişkileri bağlamında bakıldığında, eski sömürgeciye sürekli olarak eşit bir konumda bulduklarını politikalarıyla vurgulamıştır. Ülkesinin çıkarlarının korunması hususunu dış politikasının ana unsuru haline getirmiştir. Bunu yaparken, bölgedeki diğer bağımsız devletlerin bir kısmının eski sömürgecilerin elit kadroları ile yönetilmesini eleştirmiş ve aynı eleştiriye Burkina Faso için de yapmıştır.

Pan-Afrika ideolojisi Sankara için bir ütopya değildir. Aksine ülkesindeki ulus inşa sürecinde etnik temelli üstünlüklerin yok edilmesi için çaba göstermesi ve Burkinabe kimliğinin ortaya çıkarılması Pan-Afrika'nın ilk adımıdır. Her bir Afrika ulusunun önce kendi egemenliğini elde etmesi ve ardından farklılıkları birleştirerek birleşik bir Afrika için çalışması bu ideolojinin doğal hedefidir. Nitekim ulus inşa sürecini sömürge geçmişleri sebebiyle doğal yollardan yaşayamayan pek çok Afrika ulusunda sonradan etnik çatışmaların başlaması, Pan-Afrika'nın koyduğu hedefteki haklılığını göstermektedir. Bugün Afrika kıtasında Sankara tipi liderlik örneğine rastlamak oldukça zordur. Giderek daha da pasif hale gelen Afrika Birliği ve uzaklaşan Pan-Afrika hedefinin, Sankara gibi inisiyatif alan ve hem eski sömürü güçlerine hem de potansiyel yeni-sömürgecilere karşı duracak liderlere olan ihtiyacı açıktır.

Kaynakça

- Funk and Wagnalls (1971). *Standard Dictionary of the English Language* (2 Volumes) International Edition. Washington: Funk and Wagnalls.
- Harch, E. (2014). *Thomas Sankara: An African Revolutionary*. Ohio: Ohio University Press.
- Harch, E. (2017). *Burkina Faso: A History of Power, Protest, and Revolution*. London: Zed Books.
- Isbister, J. (2003). *Promises Not Kept: Poverty and The Betrayal of Third World Development*. Virginia: Kumarian Press.
- Langley, J.A. (1969). Pan-Africanism in Paris, 1924-36. *The Journal of Modern African Studies*, 7 (1), 69-94.
- Lefaso. (2015). “Dossier Thomas Sankara : Les Résultats de l’autopsie Doivent Être Confirmés Par Des Tests ADN.” <https://lefaso.net/spip.php?article67381>
- Nohlen, D., Krennerich, M., & Thibaut, B. (1999). *Elections in Africa: A data handbook*. Oxford: Oxford University Press.
- Neufeld, J. (2020, Mayıs 19). Thomas Sankara Tried to Liberate His Country from the West. Then He Was Murdered. *The Walrus*: <https://thewalrus.ca/thomas-sankara-tried-to-liberate-his-country-from-the-west-then-he-was-murdered/>
- Ouedraogo, L. (2017). Mediated Sankarism: Re-Inventing a Historical Figure to Reimagine a Future. *Africana Studies Student Research Conference*, 2. https://scholarworks.bgsu.edu/africana_studies_conf/2017/002/2
- Peterson, B. J. (2021). *Thomas Sankara: A Revolutionary in Cold War Africa*. Indiana University Press.
- Praiere, M. (1988). *Thomas Sankara Speaks*. New York: Pathfinder Press.
- Rupiah, K. (2022). “‘A Certain Amount of Madness’ The Life and Legacy of Thomas Sankara.” *The Continent*, (82): 15–16.
- Sankara, T. (2007). *We Are the Heirs of the World’s Revolutions: Speeches from the Burkina Faso Revolution 1983-1987*. New York: Pathfinder.
- Sankara, T. (2016, Haziran 17). La Déclaration du 4 août 1983. *Thomas Sankara*: <https://www.thomassankara.net/la-declaration-du-4-aout-1983/>
- Skinner, E. P. (1988). Sankara and the Burkinabe Revolution: Charisma and Power, Local and External Dimensions. *The Journal of Modern African Studies*, 23(3), 437-455.
- Telesur. (2019). Burkina Faso: Thomas Sankara Lives in the Memory of Africans. (2019, Aralık 21). *TeleSur*: <https://www.telesurenglish.net/news/Burkina-Faso-Thomas-Sankara-Lives-in-the-Memory-of-Africans-20191221-0004.html>
- Wilkins, M. (1989). The Death of Thomas Sankara and the Rectification of the People's Revolution in Burkina Faso. *African Affairs*, 88(352), 375-388.

Extended Abstract**Introduction**

The first independence process in African countries began in Ghana in 1957 with the struggle led by Kwame Nkrumah. This struggle spread to other parts of the continent throughout the 1960s, and African nations gained their independence one after the other. One of the most important intellectual outcomes of the process was the idea of Pan-Africanism (United Africa), which envisioned a future beyond independence. This idea has taken different forms, expanded by the ideas of many national heroes who have become symbols for their nations.

Apart from Nkrumah, names such as Sankara, Lumumba, and Cabral have interpreted this ideology in their own way. Among these leaders, Thomas Sankara distinguished himself by combining the ideal of nation transformation with Pan-African thinking. The formation of the Burkinabe identity and the evaluation of this identity from a larger perspective within a unified African imaginary distinguishes Burkina Faso and Sankara from the others.

Methodology

The fact that Thomas Sankara was one of the developers of the panafrican idea made it necessary to first review the literature in this field. The fact that he implemented the ideas of the panafricanist leaders he was influenced by politically and culturally in his rule made it necessary to focus on the ideas of these leaders.

In this context, different biographies of Sankara's life have played an important role in reaching both his impressions of panafrican thought and the details of the path he charted for Burkina Faso. At the same time, French and US media coverage of the Upper Volta - Burkina Faso and Thomas Sankara in the aftermath, starting in 1960, was analyzed.

Findings and Conclusions

Thomas Sankara pioneered the formation of a Burkinabe identity by taking the identity struggle out of the narrow perspective of tribalism, which is still present in many countries in Africa. Sankara's struggle for identity in this respect is part of a plan for national transformation. What makes this plan more valuable is that in the process of the formation of Burkinabe identity, he envisioned not only an ethnicity above tribalism, but also a united Africa from a broader perspective. When Burkinabe identity emerged in a form that aimed to break the hitherto feudal power of tribalism and to destroy the privilege of the elites, there were reactions against Sankara and his colleagues. However, Sankara, who from the beginning was against the elites and bureaucrats with neocolonial connections, did not give up his struggle.

Taken together with the dynamics of his own time, Thomas Sankara presented a vision of leadership far ahead of his contemporaries. He adopted an ideology against the former colonizers and their allies at a time when the Cold War made it imperative to choose sides, but he restrained the potential of this ideological perspective to lead to inconsistent decisions in foreign policy. In the context of its relations with France, it constantly emphasized through its policies that it was on an equal footing with the former colonizer. It made the protection of its country's interests a central element of its foreign policy. In doing so, he criticized the fact that some of the other independent states in the region were governed by the elite cadres of the former colonialists and made the same criticism for Burkina Faso.

Pan-African ideology was not a utopia for Sankara. On the contrary, his efforts to eradicate ethnic-based superiorities in the nation-building process in his country and the emergence of Burkinabe identity is the first step of Pan-Africa. The natural goal of this ideology is for each African nation to first achieve its own sovereignty and then work for a united Africa by uniting differences. As a matter of fact, the fact that many African nations, which could not experience the nation-building process in a natural way due to their colonial past, later started ethnic conflicts shows the rightness of Pan-Africanism in its goal. Today, it is very difficult to find examples of Sankara-type leadership on the African continent. The increasingly passive African Union and the increasingly distant Pan-African goal clearly need leaders like Sankara who will take the initiative and stand up to both the old colonial powers and potential neo-colonizers.

Journal of Social Sciences of Mus Alparslan University

anemon

Derginin ana sayfası: <http://dergipark.gov.tr/anemon>

Araştırma Makalesi • Research Article

Nigeria: The Effects of Identity Politics on Societal Security

Nijerya: Kimlik Siyasetinin Toplumsal Güvenliğe Etkisi

Hakan Aydın*

Abstract: Nigeria is prominent country of the African continent with its population, economy and energy resources. Political problems have shaped the security agenda of Nigeria, which was exposed to British colonialism, since the independence declared in 1960. The interruption of democratic processes with the emergence of military coups after the civil war environment and the declared republics between the years 1960-1999 is an indication that a societal security environment could not be established. The reason for this is the failure to ensure the integration of segments with different ethnic and religious characteristics. With the concept of identity being placed at the center of political discussions, terrorist activities of organizations with fundamentalist ideas are encountered. There is the Boko Haram terrorist organization in Nigeria, which has settled in an international context in connection with other organizations that have had an impact on the regional framework in the last 10 years. In this article, the terror problem of Nigeria is examined through historical, political, economic and societal dynamics. Although the identity politics approach that is constructed and formed is thought to be the main factor in the problem of terrorism, the importance of societal and economic development in overcoming this issue is emphasized when the interregional differences in Nigeria are taken into account.

Key Words: Nigeria, societal security, British colonialism, identity, Boko Haram.

Öz: Nijerya nüfusu, ekonomisi ve enerji kaynaklarıyla Afrika kıtasının öne çıkan ülkesidir. İngiliz sömürgeciliğine maruz kalmış Nijerya'da 1960 yılında ilan edilen bağımsızlıktan bugüne siyasi sorunlar güvenlik gündemini şekillendirmiştir. 1960-1999 yılları arasında iç savaş ortamı ve ilan edilen cumhuriyetler sonrasında askeri darbelerin ortaya çıkmasıyla demokratik süreçlerin sekteye uğraması toplum güvenliği ortamının tesis edilemediğinin göstergesidir. Bu hususta farklı etnik ve dini niteliklere sahip kesimlerin entegrasyonunu sağlanamaması nedendir. Kimlik kavramının siyasi tartışmaların merkezine yerleşmesiyle birlikte köktenci düşüncelere sahip örgütlerin terör faaliyetleriyle karşılaşılmaktadır. Nijerya'da son 10 yıllık dönemde bölgesel çerçevede de etki uyandıran diğer örgütlerle bağlantı halinde uluslararası bir bağlama yerleşen Boko Haram terör örgütü bulunmaktadır. Bu makalede Nijerya'nın yaşadığı terör sorunu tarihsel, siyasi, ekonomik ve sosyal dinamikler üzerinden incelenmektedir. Her ne kadar inşa edilerek oluşturulan kimlik siyaseti yaklaşımının terör sorununda temel faktör olduğu düşünülse de Nijerya'daki bölgelerarası farklar hesaba katıldığında sosyal ve ekonomik gelişimin bu hususun aşılmasındaki önemi vurgulanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Nijerya, toplumsal güvenlik, İngiliz sömürgeciliği, kimlik, Boko Haram.

* Asst. Prof. Dr., Kırklareli University, Vocational School of Social Sciences, hakanaydin@klu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5061-5631

Cite as/ Atf: Aydın H. (2023). Nigeria: The Effects of Identity Politics on Societal Security, *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(Afrika), 114-125. <http://dx.doi.org/10.18506/anemon.1307464>

Received/Geliş: 30 May/Mayıs 2023

Düzeltilme/Revised form: 17 August/Ağustos 2023

Accepted/Kabul: 23 August/Ağustos 2023

Published/Yayın: 30 September/Eylül 2023

Introduction

West African country Nigeria is important country of the African continent with its high population and developing economy. Discussing the security of Nigeria, which has been subjected to civil war and military coups since its independence in 1960, requires both historical evaluation and identity oriented examinations. The pursuit of identity oriented politics lies in the background of the problems in Nigeria's state building processes. Nigeria is a complex country with societal, economic, cultural, ethnic and religious differences. Nigeria's shores in the Gulf of Guinea, which open to the Atlantic Ocean, reflect its strategic position. In line with the political problems after independence, issues such as civil war, coup, republican proclamations in Nigeria, and the establishment of the civil government until 1999 showed that the identity element was at the center of politics. It is important for the establishment of democracy culture after 1999 at the point of holding elections and establishing civilian governments.

It is a question of building societal processes based on intellectual, societal and cultural elements. At this point, the construction of societal identity is also in question. Identity corresponds to the human, material, ideological and cultural internal factors that give the state its current form. The impact of historical developments on this issue should not be ignored. The origins of the separation of north and south, which had its roots in the colonial period, should be opened to discussion. The issue of not ensuring the integration of segments with different ethnic and religious characteristics in the country raises the issue of identity. Chief Obafemi Awolowo, one of Nigeria's founding fathers had argued that Nigeria is not a nation, it is a mere geographical expression. While this statement shows that Nigeria has a diversity of identities, it also states that national unity cannot be easily established. However, not the societal diversity, but the way of regulating diversity poses a threat. Therefore, it is necessary to emphasize the importance of correct policies in this regard.

In this article, the terrorism issue of Nigeria as a security problem will be examined in line with Nigeria's historical, political, economic and societal situations. At this point, ethnic diversity is independent variable, conflicts are dependent variable. Among the security problems indexed to ethnic diversity in Nigeria, the issue of terrorism, which develops through identity, is evaluated. It is argued that socioeconomic problems should be resolved in line with regional differences in Nigeria, especially by opening the mechanisms of combating Boko Haram terrorist organization to discussion.

Identity, Security and Terrorism

Security can be explained by feeling safe against danger. Security is defined through threats and its importance is understood in this direction. In addition, based on the definition of insecurity, there is no situation that threatens the sustainability of an actor. While security objectively measures threats to acquired values, subjectively it is about the absence of fears that societal values will be attacked (Wolfers, 1952:485). Therefore, security is provided by freedom from fear.

The widening of the definition of security, together with the questions of security for whom and security against what, brings about the differentiation of the security agenda. For whose security, the level of the individual, state, and international system is seen in the security question, while the diversification of security issues with the increase of threats; not just to be military and also issues in the political, economic and societal fields shape the security agenda. The fact that the responsibility of providing security belongs to the state shows the decisiveness of the state in this regard. Moreover, the ontological view of the concept of security shows how security is structured.

State building, which is a societal process, is the coming together of a community to form a common identity within the framework of a political structure. In line with national identity, sub-identities may have an impact. In this direction, ethnic and religious definitions are brought to the fore and sub-identity emphasis is encountered. Ethnic group has a distinct language, also cultural, societal, historical characteristics. Ethnic and religious identity is a mere societal construct. In addition, the process of identity construct, it is under the influence of subjectivity while being guided by norms, ideas,

beliefs and values. Identity is defined through the other while explaining the self interpretation of the person.

As the ideological foundation, ethnicity and religion is defined as a societally shared belief system about how society conduct itself. During the process of nation building, identity cleavages became more magnified as different groups struggled for hegemony. If ethnic affiliations are widespread, this situation turn to cause of conflicts. Ethnicity is not cause of conflict but rather as a tool used to modify power relations. Therefore, power relations are important to understand effects of identity in one society. Moreover, identity is continuously changing due to societal interations between individuals. For constructivists, it is not fixed, also it is about constructing process.

Although identity is a sociological phenomenon, it is one of the focal points of political issues and security. The securitization of ethnic characteristics poses a societal security issue. So, the issue of identity security is discussed over societal security. Ethnic bods are prevailent rather than the rule of law. At this point, it can be said that ethnic tensions can be prevented in societies that act on the basis of norms. The fact that people live in a society, where ethnic and religious identity characteristics are intense, reduces the importance of organizational structures for class movements. This facilitates the adoption of inequalities in society. There is even a result that supports liberal processes. When considered in terms of security concerns, identity legitimizes violence and discourses are formed by developing opposition over identities. Thus, the concept of terror/terrorism emerges.

Terrorism is the use of violence to achieve political goals within the framework of an ideology. In another definition, terrorism is premeditated, planned attacks to destabilize the settled public order, cultural, economic, religious and societal structure of civilized society (Çaşın, 2008:4-5). Common features in definitions of terrorism; to have a political approach, to undermine the public's trust in the state, to use secret planning and actions, to draw attention and to create public outrage (Çaşın, 2008:102). The goal of terrorism is to inflict public opinion.

According to Rapoport, terrorism has historically changed in four waves. Anarchism was active in the first wave that started in the 19th century. Since the middle of the 20th century, the idea of self-determination against the colonial powers was supported in the second wave as an anti colonial wave. The third wave emerged with the influence of left ideologies since the 1960s. After the 1980s, terrorist organizations emerged that used the identity factor as an ethnic and religious wave (Rapoport, 2022). This historical process shows us how terrorism has changed.

Identity and ideologies play critical roles in terrorism debates. Terror activities are constructed and instrumentalised. Terrorism giving anarchic message makes the state a target. Because the aim of terrorism is the destruction of the political system of the state through violence and fear. Terrorism is not only an ideological approach, but also includes strategic activities. Terrorism also emerges in order to punish societal integration, inequality, group dynamics, cultural and religious disorders (Çaşın, 2008:294). An atmosphere of fear is being tried to be created with terrorist acts and this environment is closing the development. The concept of 'us and them' is dominant in the concept of terrorism. Considering that terrorist organizations need international support, they prefer strategic cooperation to gain space.

The chronicity of the security problem such as terrorism brings out the failed/fragile state debate. At this point, states claiming to have centrally established strong structures may experience security problems. Central and local integration should be ensured. A strong state is one that is integrated with society and can keep societal tensions under control. It is claimed that democratic and economically developed countries are more sensitive and successful against terrorism, but in economically weak and unstable countries, terrorism triggers societal movements. In the fight against terrorism; military tools, intelligence, compromise options (rehabilitation), international cooperation, and disruption of terrorist organization financial resources come to the fore. The most important way to weaken terrorist organizations is to deprive them of human resources.

Politics of Nigeria

In the 14th century, the Sokoto Caliphate was declared with the spread of Islam in the region where Nigeria is located. As result of geographical discoveries, with the discovery of Nigeria by Portuguese missionary travelers in 1471, western powers were also involved in the political process in Nigeria by spreading Christianity. With the termination of the Sokoto Caliphate by United Kingdom, Christianity spread in the region and polarization between northern and southern Nigeria increased. During the colonial period, United Kingdom learned about the region through explorers and supported religious activities with the missionary. Especially since the second half of the 19th century, the main reason for them to start colonial activities is the need for raw materials and markets, together with the effect after the industrial revolution.

The British used three different rule systems in their African colonies; rule through trading companies, indirect rule, settler rule. Trading companies continued their activities by making contracts with the British government. Indirect rule; it emerged with the selection of an ethnic group that was a minority within the exploited country. Persons belonging to the ethnic group selected within the framework of privilege are brought to an active position in the bureaucracy. This situation led to tensions between ethnic groups in the country. The desire to destroy indigenous cultures by creating a dominant culture has led to the development of ethnic politics and the emergence of an area of tension. In this direction, the British aimed to rule Nigeria through the Fulani. There are three major ethnic groups, which are the Hausa-Fulani, Igbo and Yoruba, conflicting each other in the country. The escalation of ethnic tensions was to Britain's advantage. Because in the country dealing with internal tensions, the ideas of independence remain in the background, thus minimizing the cost of ruling a colony. In the settler rule approach, there is the idea of bringing British settlers to the colonies. This was the case for colonies in South and East Africa (Aydoğan and Fidan, 2022:62-64).

The British annexed Lagos in 1861 to protect their commercial interests and made it a royal colony (Campbell, 2010:2). Northern Nigeria came into existence entirely as an artificial creation of British colonialism (Bamidele, 2015:17). After the Berlin Conference (1884-1885), there was state fabrication/packaging, not state building, in Africa (Odeyemi, 2014:89). The history of conflicts and insecurity in Nigeria is rooted in the colonizer's creating antagonistic ruling class along ethnic and religious lines (Ochonu, 2014).

The British divided the country into three self-governing units; Lagos, South and North. The tripartite administration structure became dual with the merger of Lagos and South in 1906, and became single in 1914 when this double protectorate was brought under a single administration. These regions were under the execution of Sir Lord Fredrick Lugard. Flora Shaw, who is the wife of Lugard, suggested the name 'Nigeria' as identity of the Niger area in an article in 1897. But the word Nigeria was adopted 16 years later by Lugard when northern and southern protectorates were fused. This situation shows that Nigeria is the creation of European imperialism (Campbell, 2010:5). In 1939, it was divided into three regions as West, East, and North. Also with its independence after 1960, Nigeria was divided into three regions as West, East, and North within the framework of ethnic and religious concerns. Hausa-Fulani live in the north, Yoruba in the west and Igbo in the east. With the creation of the western and eastern regions to make administrative regions and the politics of ethnic differences became central to the party formation processes, and the style of political leadership (Amusan et al., 2017:49). For instance, the Yoruba identity is a legacy of the British colonialist as a result of welding the different groups into one ethnic group (Forrest, 2004:30).

It can be said that the British government in Nigeria has three goals. First one is domination of Lagos for the protection of commercial interests. Secondly, it is dominance of the Niger delta region in the southeast for its energy needs. Third one is blocking French influence in the northern Sahel (Kavak, 2021:127). The construction of a railway between the north and the south can be given as an example in terms of the decisiveness of British economic interests.

After the proclamation of the republic in 1963, with the military coup carried out by Kaduna Nzeogwu in 1966, the Nigerian Civil War¹, which would last until 1970, broke out. After the Igbos revolted in 1967 and established the Republic of Biafra, a civil war took place that would last until 1970. At the heart of the Biafra war was the struggle for influence over the energy (oil and gas) fields in the three eastern states of Nigeria (Tandoğan, 2016:4). After the Biafra War, religious, linguistic and tribal discrimination increased in the country. The primary reason for the conflict was mutual distrust between the two ethno-politically dominant groups (Kirk-Greene, 1967:4). For Nigeria, the period between 1963-1999 is called the period of military coups, although there are efforts to build a democratic regime. In 1979, the military administration was replaced by Second Republic. In 1983, the Second Republic came to an end with the coups of M. Buhari and I. Babangida, and the military administration remained in office until 1999. In 1993, the Third Republic attempt was unsuccessful. Civil administration was established in 1999 with the Fourth Republic. Although the political party leaders were of military origin, the elections were considered important as a reflection of the will of the people after 1999. Between 1999 and 2015, the People's Democratic Party ruled Nigeria and it was the All Progressives Congress that emerged victorious from the 2015, 2019 and 2023 elections.

One in four Sub-Saharan Africans live in Nigeria. Nigeria, the most populous country in Africa, has a population of 213 million. Nigeria, the fifth most populous Christian country and the fifth most populous Muslim country in the world (PRISM, 2017:19-20). It is estimated that by 2050 it will be the fourth largest country in the world with a population exceeding 300 million (UN, 2022; Statista, 2022). Attention is also drawn to the increase in the number of young people in Nigeria's population. 70% of Nigerians will live in northern Nigeria in 2050 (PRISM, 2017:48). Nigeria will need substantially more infrastructure to deal with these challenges. 36% of the population is Hausa-Fulani, 15.5% is Yoruba, 15.2% is Igbo, 33,3% of the population is other ethnic groups (The World Factbook, 2021). Initially, British parliamentary system (Westminster²) was adopted in Nigeria (Aiyede, 2012:169). However, in the process, the parliamentary system could not be a solution to Nigeria's problems, created problems within itself, and with the 1979 constitution, during the Obasanjo administration, the Westminster model was abandoned and a US style presidential system was adopted. Nigeria was divided into 12 states in 1967, 19 states in 1976, 21 states in 1987, 30 states in 1991, and 36 states in 1999. Legislative power in Nigeria is exercised by the Senate of 109 members and the House of Representatives of 360 members. There is a popularly elected governor for each of the 36 states. Each state has its own government and parliament. According to Article 10 of the Nigerian constitution, the federal state has no religion. However, 12 federated units located in the north of the country are governed by Sharia principles.

It is seen that the countries that gained independence with the decolonization process in Africa have identity problems in the construction of state administration. Nigeria has been in a crisis of identity and national unity since the first days of its establishment, as it brings together ethnically diverse northern Muslim Hausa-Fulanis, southern Christian Yoruba and Igbo within a complex population structure where more than 250 languages are spoken. In this respect, when we look at the historical process of Nigeria, the number of states, which was three in the colonial period, increased to 36 in 1996 by years. This is an indication that national integration could not be established and the state building process was controversial/conflicting.

Nigeria is divided into 774 local government districts that make up 36 states and states. Thus, due to the multi-ethnic structure of Nigeria, it is ensured that every ethnicity has a say in the administration. Federalism is a functional tool because it supports the sharing of authority in the management of

¹ Biafra War: It was a civil war that took place in Nigeria between 1967 and 1970. The Igbo ethnic group attempted to secede from the Nigerian state by declaring the Biafra Republic. In 1970 the Nigerian government regained control of Biafra. The Battle of Biafra had a profound effect on Nigerian history. The war has deepened Nigeria's ethnic, religious and political conflicts.

² The center has a clear superiority over the periphery, that is, the executive power is concentrated in the center. The Westminster model has the characteristics of asymmetrical bicameralism, two-party system, majoritarian electoral system, monist centralist government, unwritten constitution, parliamentary sovereignty and representative democracy.

societies where ethnic differences are intense. Nigeria is governed by its 1999 constitution. This constitution adopted both a horizontal and a vertical separation of powers. In other words, besides the separation of powers between the legislative, executive and judicial organs, there is also a separation of powers and functions between federal and federated states.

African politics is patrimonial (Amusan et al., 2017:56). As ethnic-religious ties become determinant in power relations, patrimonial relations and nepotism come to the fore.³ Nigeria has never been a totalitarian state; its weak institutions and bureaucratic structure preclude it (Campbell, 2010:142). Lacking effective state building apparatus, Nigeria is one of the most fragile countries. (The Fund for Peace). Societal and economic deprivation would be solved if the state operated correctly. Ethnic and religious diversity has an impact on politics in Nigeria (Onimisi, 2014). North dominates politically, South dominates economically (Gieler and Akbaş, 2010:207). Lack of accountability and transparency makes the legitimacy of the Nigerian government questionable.

The Economy of Nigeria

Looking at the current economic figures of Nigeria, it is seen that its GDP is 475 billion \$ and its per capita income is 4900 \$ (CIA World Factbook). The area from which Nigeria generates its revenues; agriculture and oil. There are also natural resources of natural gas, iron, coal and limestone. While Nigeria is 8th largest country in the world in terms of oil reserves, it ranks ninth in terms of natural gas reserves. Most of Nigeria's exports are made of oil and natural gas (T.C. MFA). Nigeria, a member of OPEC, is currently among the top 10 countries in the world in oil production and export. Oil accounts for about 80% of state budget revenues. Contrary to the applications of the federal administration approach in the use of resources, the centralist emphasis should be at the forefront. There are discussions that the income from the oil-producing regions cannot be shared fairly (Ojo, 2010). Nigeria's oil wealth in the hands of a small group of wealthy Nigerians has made income distribution (Campbell, 2010:2). In line with oil revenues, a rentier state structure has emerged with the influence of foreign capital multinational companies (Falola and Heaton, 2008:11).

Poverty has been increasing despite strong economic growth in Nigeria. Over 70 per cent of the Nigerian population, are classified as poor and absolutely poor (International Crisis Group, 2014:3). The economy of the northeast region severely affected because of terror activities, the Nigerian government recorded a loss of revenue through foreign direct investments running into billions of dollars because of insecurity and uncertainty. Northeast region of Nigeria has been instrumentalized, weaponized through doctrinal narratives. In addition, the conflicts between the northern Fulanis, who are engaged in animal husbandry, and the southern Igbos, which are farming, also have a negative impact on the economic processes (Yakan, 2017).

Societal Issues of Nigeria

Identity is the ontological and normative constituent element of international relations. In addition to being a criterion in the analysis of identity, culture and societies, it comes to the fore in the transfer of societal demands to the political field in the process of establishing societal relations. The formation of collective identity in society is based on interdependence, common destiny and homogenization. In Africa and Nigeria, ethnic and religious identities are at the center of politics. For example, in the battle of Biafra sectional struggles between the regions trying to assert their hegemony. States's role is important. When the state fails, the state is to blame for violence because it has neglected its responsibilities (Montclos: 2014:121). This situation involves containing expansionist tendencies of one religion. In this case, secular state understanding can be functional.

Malnutrition, low literacy rate and uncertain future affect societal insecurity atmosphere in Nigeria. Millions suffer from poverty, more than half of the Nigerian people live on less than \$1 per day (Mamman, 2020:180-181). The north and south of Nigeria has pre-colonial differences. The south is

³ Former President Muhammadu Buhari has been severally accused of sowing the seed of nepotism through his appointments.

more progressive than north, also the north is conservative. Because of this, pace of modernisation is slow in the north but the south desire for a faster rate of modernisation based on western ideas and values.

Colonization is an ideology that base on the principle of cultural supremacy. The British colonists thought that it was their responsibility to improve Africans by eliminating the local culture of continent people. In terms of colonial sovereignty, the right belonged to a single party. There could be a ‘wrong or violation’ against this right. Colonized societies were seen as the property and object of authority (Mbembe, 2021:34-35).

During the British colonial period, it was aimed to train civil servants who would serve the colonial administration with educational activities (Aydoğan and Fidan, 2022:66-67). In Nigeria, lessons such as national consciousness and national integrity were not included in the education curriculum of the British colonization period. In addition, the British deepening the separation between the north and the south prevented the formation of a common national identity (Okafor, 2008:95). Between the years of 1907-1960, when the British administration was in Nigeria, 80% of the budget allocated to education was allotted to the south of Nigeria, while 20% was allotted to the north of Nigeria (Aydoğan and Fidan, 2022:347). The educational disparity between the Northern and Southern states is seen as an obstacle to national unity (Aydoğan and Fidan, 2022:353). Almost 2/3 of students in the northern part of Nigeria are illiterate. Poor infrastructure and poverty level pose a challenge (Aydoğan and Fidan, 2022:358-359). In his speech at the national curriculum conference in 1969, the education minister of the time attributed the cause of the war to the inadequacy of the current education system. There are more than 10 million children out of school in Nigeria. This is a very high number, showing that half of the world’s out of school children are in Nigeria (Aydoğan and Fidan, 2022:359). The issue of identity shows that the oppression and control mechanisms of colonialism are institutionalized. Colonialism has determined which sociocultural divisions will be politicized and which will be weakened politically (Laitin, 1985).

Security of Nigeria and Terrorism

Nigeria’s security can be considered within the framework of the concept of societal security. At this point, political, societal and economic issues enter the security agenda. What is seen as religious violence in Nigeria is the result of the struggle for political and economic supremacy between ethnic groups (Uchegara, 2008:113-114). The tension over identity in Nigeria, fueling the distinction between indigenous and non-indigenous communities, started by Britain during the colonial period (International Crisis Group, 2014:3). Even taking this situation further; it has developed to highlight the indigenous and non-native differences between Muslims (Forest, 2012:41). The lack of state-society integration in Nigeria affects the development of Boko Haram. According to the Fragile state index of 2022, Nigeria ranks 16th out of 179 countries (Fragile States Index). Considering that this trend will continue in this way, the situation in Nigeria could turn out to be devastating (Kinnan et al., 2011:65).

Boko Haram is a terrorist organization operating in Nigeria. Boko Haram was founded in 2002 in Maiduguri by Mohammed Yusuf.⁴ Muhammad Yusuf was killed in 2009, Abubakar Shekau became the leader of the organization, in the operation 2021, it was declared that Shekau was killed by the Nigerian security forces. Since 2016, he stands out as Abu Musab al-Barnawi, the son of Mohammed Yusuf, the leader of the Islamic State West Africa Province, a section of Boko Haram. There are three different factions within Boko Haram; the Prophet’s Teaching for Propagation and Jihad, Islamic State West Africa Province, and Ansaru. In the Hausa language, western-style education is called “Boko” and Haram means forbidden.

Boko Haram has radically defined the concept of jihad and brought Salafist thought to the fore (Sıradağ, 2015:9). Salafists are as reformers who want to establish a sacred Islamic ideology. Salafists

⁴ Boko Haram has its roots in the Maitatsine (Hausa meaning curser) movement, which took action against state authority in the 1980s. The leader of the movement, Mohammed Marwa, argued that westernization damaged the basic structure of the religion of Islam.

bring a very radical and strict interpretation of the religion of Islam, and act with the aim of uniting the Muslim world and establishing an Islamic state through jihad and thus putting the Sharia law into practice. Influenced by Salafism, Boko Haram rejects western culture, secularism and democracy along with western education (Sıradağ, 2015:11). Boko Haram advocates that Sharia laws are the only legal element to be based on in state administration. Boko Haram members believe that “if they die during their attack on modern government buildings, they can go to heaven” (Sıradağ, 2015:9). Therefore, Boko Haram seeks to impose fundamentalist thinking. It has perpetrated acts of violence, including kidnappings, mass killings, suicide bombings.

The target audience of Boko Haram is students and the unemployed people. Nigeria has high unemployment rate as 33.3% and this situation is also seen as massive unemployment among youths. As seen in a survey conducted on youth participation in the organization, 93% of those living in Borno state, 90% of those in Kano and 82% of people in Sokoto participate in Boko Haram. The reason is the lack of religious knowledge and ignorance (Onuoha, 2014:5). Presence of large numbers of *almajiri*⁵ children who are used to sustain violence by Boko Haram (Mamman, 2020:177).

It is possible to see the origins of ethnic violence in Nigeria in the 1990s. Movement for survival of Ogoni people organization was established to defend the interests of the Ogoni people against the hegemony of the Igbo ethnicity. Moreover, in 1997 the Federated Niger Delta Ijaw Communities was formed to defend the interests of the Ijaw nation of the Niger delta region. Oadua People’s Congress, on the other hand, acted to defend the interests of the Yoruba nation by opposing the hegemony of the Hausa-Fulani over high-level positions (Ferhavi, 2015:171-172).

Between 2011 and 2021, more than 53,000 people lost their lives in the northern provinces affected by Boko Haram’s terrorist attacks. Across Nigeria, 6 million Nigerians were affected by the Boko Haram attacks and 300,000 had to relocate (UN, 2014). The kidnapping of 276 female students by Boko Haram in the city of Chibok, Borno state, in April 2014, had a worldwide impact. Boko Haram raises funds from ransom kidnappings and bank robberies (Campbell, 2014). Boko Haram has nearly 300 training camps in Nigeria and neighboring countries. Military action is rewarded with 1000 euros and acquiring weapons is rewarded with 2000 euros (Guitta and Simcox, 2014:10).

Boko Haram rejects not only western education but also western culture, secularism and democracy. Boko Haram is not affiliated with any of the political movements and it is against all forms of government. According to Boko Haram, the source of corruption is the democratic system. Therefore, the shariah provisions should be made applicable throughout the country (Onuoha, 2010; Aghedo and Osumah, 2012). Main causes of Boko Haram are weak governance, hatred of the government, societal injustice, ethnic, religious, regional and economic differences in the country. Anomie is a state of normlessness; society becomes deregulated, creates an atmosphere of chaos. In Nigeria, Boko Haram’s attitudes are about anomie (Edet, 2022:43).

Boko Haram’s terrorist acts have spread to neighboring countries. In 2015, the Multinational Joint Task Force was established which included Nigeria, Benin, Chad, Cameroon and Niger (Solomon, 2017:6). Nigeria’s crisis emerges the case of displaced people into neighbouring country (UNHCR). After the 2011 Arab movements, the arms and ammunition smuggled out of Libya came under the control of Al Qaeda and later transferred to organizations affiliated with Al Qaeda in Africa, which activated organizations such as Boko Haram (Uluer, 2014:69).

Terrorist organizations act with a radical perspective that political and societal reforms cannot fix the issues. Terrorism can be understood in terms of the logic, personality and motivation of the terrorist. The terrorist organization should be examined and it should be seen how they recruited members. Terrorist organizations need human resources. In addition, the financial support of terrorist organizations should be looked at by analyzing at the national and international level. On the other hand, the fact that uneducated people are open to exploitation due to their economic deficiencies leads them

⁵ *Almajiri* derived from the word ‘*al-muhajir*’ meaning a searcher of Islamic knowledge.

to terrorism (Çaşın, 2008:282). Ignorance of religious teaching is the foremost factor among youth influencing the adoption of extreme religious views (Onuoha, 2014:5). Because young people are very vulnerable to radicalization. Furthermore, socioeconomic problems will have a negative impact on unemployed/hopeless youth. The water, energy, health and education system in Nigeria is in danger. While one quarter of the population in the south is in poverty, this figure rises to three quarters in the north (Solomon, 2017:10). In addition, the lack of good governance has led to failure of government to deliver quality service to the people (Mamman, 2020:179).

In the fight against Boko Haram, strategies are working closely with residents in affected areas to gather information and prevent violent attacks, disrupting funding, international cooperation and rehabilitation and reintegration of Boko Haram members. Deradicalization is important as nonmilitary process. Counter radicalization focuses on community engagement targeted to prevent and reduce the recruitment of people for radicalization. Strategic communication as messages to the public based on core values of the Nigerian nation. Defeating Boko Haram have to require a new societal compact with Nigerian citizens that encompasses economic recovery strategy (International Crisis Group, 2014:46). Moreover, Operation Safe Corridor (OSC) was established by the Nigerian government in 2016 to receive voluntary defectors from factions of Boko Haram (International Crisis Group, 2021:1). However, result-oriented effects of OSC are arguable.

One of the reasons for the emergence of identity problematic in Nigeria is the development of societal interactions over the categories of religious and ethnic relations. In this regard, upper identity building activities are important. It is seen that the strategy of increasing the number of local governments in order to eliminate the conflict environment that develops over identity in Nigeria is not a solution. The federal structure needs to be supported and the income distribution system needs to be revised. Particularly, the sharing of oil revenues is one of the important disagreements. Equal representation of units can be functional in supporting the federative structure.

Conclusory Remarks

The security of Nigeria, which stands out with its economy and population in Africa, is examined in terms of identity and terrorism with the effect of historical dynamics. Because the basis of the problems that developed over identity was laid during the colonial period. In the process of British colonialism, the foundations of today's problems were laid with the emergence of the division between the north and the south on the basis of ethnic and religious elements. The failure to ensure internal integrity in the 20th century with the coups and the civil war process, and the attainment of a more stable political ground with the regular elections in the 21st century created hope for the solution of economic and societal problems. However, with the actions of the Boko Haram terrorist organization, Nigeria has come to grips with the problem of terrorism.

It is seen that the fourth wave terrorism, which develops with the emergence of the identity element compared to the third wave ideological terrorism, produces different results. Especially, it is encountered that fourth wave terrorism is polarizing and tries to create tension lines by using religious affiliations. The presence of religious tensions means that the problem will be more difficult to solve. Linking the concepts of religion and terrorism means the abuse of religion.

Nigeria's fragile state structure is evident as a political problem. While poverty and unemployment are problems in economic terms, identity tensions and slope come to the fore as problems in societal areas. There are two important tools in the fight against terrorist organizations, namely the military elements and the effective use of the media. Raising awareness among the public will be critical. Increasing efforts should also be channeled to societal and economic development in the affected areas to win the hearts and minds of the local people. Focusing on organizations rather than the causes of terrorism in the fight against terrorism may make it difficult to carry out the fight effectively. In other words, instead of dealing with the causes, one has to deal with the consequences more.

With the development of international cooperation, the movement area of the organization should be narrowed. It should be noted that the international cooperation mechanism on terrorism is important for Nigeria. Because Boko Haram operates at the regional level in connection with other terrorist organizations, the Nigerian government will need international cooperation. In addition, Boko Haram needs public support. Because finding its human source depends on this issue. Therefore, the support of the people of the region to the organization is among the threats to the Nigerian government. At this point, religious opinion leaders play a big role with counter informative activities.

In conclusion, the terrorism problem in Nigeria develops within the framework of the triangle of poverty, unemployment and lack of education. The political environment developing through identities puts the problems within the framework of this triangle into the background. Therefore, policies related to these topics should be decisive and effective. Ensuring societal security requires an objective look at the problems posed by identity politics, which is constructed by actors. The way to overcome the problem of terrorism is to operate a solution mechanism within the economic and societal headings with an understanding that aims at the unity of the country, together with a strong political will.

References

- Aghedo, I., Osumah, O. (2012). The Boko Haram Uprising: How Should Nigeria Respond?, *Third World Quarterly*, Vol.33, No.5, 853-869.
- Aiyede, E.R. (2012). Parliament, Civil Society and Military Reform in Nigeria, J. Rüländ, M. Manea & H. Born (Eds.), in (161-182) *The Politics of Military Reform: Experiences from Indonesia and Nigeria*, New York: Springer.
- Amusan, L., Jedege, A., Saka, L. (2017). The Challenges of Democratisation in Africa: Evidence and the Way Forward for Nigeria, *Yönetim Bilimleri Dergisi*, Cilt:15, Sayı:29, 43-69.
- Aydoğan, I., Fidan, M.S. (2022). *Afrika'da Sömürgecilik ve Eğitim I.Cilt*, Ankara: Hece Yayınları.
- Bamidele, O. (2015). Nigeria Without Nigerians: National Identity and Nation-Building, *International Journal on World Peace*, Vol.XXXII, No.1, 7-32.
- Ben-Edet, E. (2022). *Terrorism: A Case Study of the Global Security Threat of Boko Haram and The ISIS Alliance in Nigeria* (doctorate dissertation), Texas Southern University, <https://digitalscholarship.tsu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1007&context=dissertations>
- Campbell, J. (2010). *Nigeria: Dancing on the Brink*, Washington: Rowman & Littlefield Publishers.
- Campbell, J. (2014). Why are Boko Haram Fighters Successful, *Nigerian Tribune*, (Accessed: 20.05.2023), <http://tribune.com.ng/index.php/columns/backpage/in-out/item/818-why-are-boko-haram-fighters-successful>
- CIA. (2021). The World Factbook, (Accessed: 20.05.2023), <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/nigeria/>
- Çaşın, M. H. (2008). *Uluslararası Terörizm*, Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Falola, T., Heaton, M. A. (2008). *A History of Nigeria*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Ferhavi, F. (2015). *Stratejik Etkileşimler: Arap Dünyası, Türkiye ve Afrika*, Ankara: USAK Yayınları.
- Forest, J., J., F. (2012). *Confronting the Terrorism of Boko Haram in Nigeria*, JSOU Report 12-5.
- Forrest, J. B. (2004). *Subnationalism in Africa: Ethnicity, Alliances and Politics*, Colorado: Lynne Rienner Publishers.

- Gieler, W., Akbaş, Z. (2010). Nijerya: Afrika'nın En Kalabalık Ülkesinde Dinsel ve Etnik Çatışma, K. İnat, B. Duran, M. Ataman (Eds.), in (199-227) *Dünya Çatışmaları 2.Cilt*, Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Guitta, O., Simcox, R. (2014). *Terrorism in Nigeria the Threat from Boko Haram and Ansaru*, A Henry Jackson Society Briefing.
- International Crisis Group. (2014). *Curbing Violence in Nigeria (II): The Boko Haram Insurgency*, Africa Report No.216.
- International Crisis Group. (2021). *An Exit From Boko Haram? Assessing Nigeria's Operation Safe Corridor*, Africa Briefing No.170.
- Kavak, G. (2021). İngiliz Koloni Yönetimine Nijerya'daki Hakimiyet Araçları ve Günümüzdeki Yansımaları, *Africana*, Yıl.1, Sayı.1, İnönü Üniversitesi Afrika Araştırmaları Dergisi, 121-144.
- Kinnan, C., J., Gordon, D., B., DeLong, M., D., Jaquish, D., W., McAllum, R., S., (2011). *Failed State 2030: Nigeria: A Case Study*, Occasional Paper No.67, Alabama: Air University.
- Kirk-Greene, A.H.M. (1967). The Peoples of Nigeria: The Cultural Background to the Crisis, *African Affairs*, Vol.66, Iss.262, 3-11.
- Laitin, D. (1985). Hegemony and Religious Conflict: British Imperial Control and Political Cleavages in Yorubaland, (Eds.) P. B. Evans, D. Rueschemeyer and T. Skocpol, in (285-316) *Bringing the State Back in*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Mamman, E., B. (2020). *Public Policy Responses to Violence: Case Study of Boko Haram Insurgency* (doctorate thesis), Minnesota: Walden University, <https://scholarworks.waldenu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=10671&context=dissertations>
- Mbembe, A. (2021). *Postkoloni Üzerine*. (M. Yalçın & M. Yalçın, Trns.) Ankara: Hece Yayınları.
- Montclos, M., P. (2014). *Boko Haram and Politics: From Insurgency to Terrorism*, IFRA-Nigeria, African Studies Centre, 110-131.
- Ochonu, M. E. (2014). *Colonialism by Proxy*, Indiana: Indiana University Press.
- Odeyemi, J. O. (2014). A Political History of Nigeria and the Crisis of Ethnicity in Nation-Building, *International Journal of Developing Societies*, Vol.3, No.1, 87-95.
- Ojo, E., O. (2010). The Politics of Revenue Allocation and Resource Control in Nigeria: Implications for Federal Stability, *Federal Governance*, 7(1), 15-38.
- Okafor, V., O. (2008). *A Roadmap for Understanding African Politics Leadership and Political Integration in Nigeria*, New York: Routledge.
- Onimisi, T. (2014). The Politics of State Creation in Nigeria and The Economic Viability of The Existing 36 States, *International Journal of Social Sciences and Management*, Vol.1, No.2, 64-68.
- Onuoha, F., C. (2010). The Islamist Challenge Nigeria's Boko Haram crisis Explained, *African Security Review*, Vol.19, No.2, 54-67.
- Onuoha, F., C. (2014). *Why Do Yuoth Join the Boko Haram?*, United States Institute of Peace, Special Report 348.
- PRISM. (2017). *The Struggle for Security in Africa*, Vol.6, No.4, 2017.
- Rapoport, D. C. (2022). *Waves of Global Terrorism from 1879 to the Present*, New York: Columbia University Press.
- Republic of Türkiye, Ministry of Foreign Affairs, Nijerya'nın Ekonomisi, (Accessed: 20.05.2023), <https://www.mfa.gov.tr/nijerya-ekonomisi.tr.mfa>

- Sıradağ, A. (2015). *Sahra altı Afrikası'nda Terörist Grupların Yükselişi Boko Haram ve Eş-Şebab, Analiz*, Sayı:125, SETA.
- Solomon, H. (2017). Theorizing Boko Haram: Understanding the terrorist threat, J. J. Hentz & H. Solomon (Ed.), in (3-16) *Understanding Boko Haram*, New York: Routledge.
- Statista. (Accessed: 20.05.2023), <https://www.statista.com/statistics/1122955/forecast-population-in-nigeria/>
- Tandoğan, M. (2016). *Nijerya ve Nijer'in Devlet Sistemlerinin Otoriterleşmesinde Askeri Darbelerin Etkisi*, Rapor.2, İstanbul: Afrika Araştırmacıları Derneği.
- The Fund for Peace, (Accessed: 20.05.2023), <https://fragilestatesindex.org/>
- U.N. Office of the Coordination of Humanitarian Affairs, *Humanitarian Bulletin: Nigeria*, Issue 03, April 2014.
- Uchehara, K., E. (2008). *Afrika'daki Çatışmalardan Din Faktörü: Nijerya Kaduna Örneğiyle Bir Analiz* (doktora tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.
- Uluer, A. G. (2014). Nijerya'da Silahlı Örgütler: Boko Haram ve MEND (yüksek lisans tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- United Nations. (Accessed: 20.05.2023), https://www.un.org/en/development/desa/population/pdf/events/other/10/World_Population_Projections_Press_Release.pdf
- Wolfers, A. (1952). "National Security" as an Ambiguous Symbol, *Political Science Quarterly*, Vol.67, No.4, 481-502.
- Yakan, M.Z. (2017). *Almanac of African Peoples and Nations*, New York: Routledge.

Araştırma Makalesi • Research Article

İcat Edilen Miras: Fas Milliyetçiliğinde Geleneğin Yeniden Keşfi

Invented legacy: The rediscovery of tradition in Moroccan nationalism

Serhat Tekin*

Öz: Bu makale, “ıcat edilmiş gelenekler” kavramını ve bunların Fas milliyetçiliğini şekillendirmedeki rolünü ele alarak, Faslı milliyetçilerin politikalarını uygularken icat ettikleri gelenekleri incelemektedir. Faslı milliyetçilerin siyasi gündemlerini ilerletmek ve milli kimlik duygusunu geliştirmek için gelenekleri nasıl stratejik olarak inşa edip desteklediklerini araştırıyor. Kültürel uygulamalar, tarihsel anlatılar, semboller ve festivaller gibi icat edilmiş geleneklerin belirli örneklerini analiz eden bu çalışma, bu geleneklerin politika uygulamalarını şekillendirmek ve halk desteğini toplamak için nasıl karmaşık şekillerde kullanıldığını ortaya çıkarmaktadır. Fas milliyetçiliği bağlamında mirasın inşası ve üretimine dikkat çekerek, icat edilen geleneklerin ulusal anlatı ve kimliğin şekillendirilmesinde nasıl önemli bir rol oynadığına ışık tutmaya çalışmakta ve siyasi hedefler doğrultusunda gelenek inşasının dinamiklerine dair fikir vermektedir. Nihayetinde bu çalışma, icat edilen geleneklerin politika gündemlerini nasıl etkilediği ve Fas milliyetçi hareketinin yörüngesini nasıl şekillendirdiğine dair daha geniş bir anlayışa katkıda bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Millet, Milliyetçilik, Geleneğin İcadı, Fas Milliyetçiliği, Kimlik inşası

Abstract: This article analyses the traditions invented by Moroccan nationalists in the implementation of their policies, considering the concept of "invented traditions" and their role in shaping Moroccan nationalism. It explores how Moroccan nationalists strategically constructed and promoted traditions to advance their political agendas and foster a sense of national identity. By analysing specific examples of invented traditions, such as cultural practices, historical narratives, symbols, and festivals, this study uncovers the intricate ways in which these traditions were utilized to shape policy implementation and rally public support. By drawing attention to the construction and production of heritage in the context of Moroccan nationalism, it seeks to shed light on how invented traditions play an important role in shaping national narrative and identity and offers insights into the dynamics of tradition-building in pursuit of political goals. Ultimately, this study contributes to the broader understanding of how invented traditions influence policy agendas and shape the trajectory of Moroccan nationalist movement.

Keywords: Nation, Nationalism, Invention of Tradition, Moroccan Nationalism, Identity construction

* Doktora Öğrencisi, Université Internationale de Rabat, SciencePo Rabat, Doctorat en Sciences Humaines, Sociales et de Gestion,
ORCID: 0009-0003-2142-5227, serhat.tekin@uir.ac.ma

Cite as/ Atıf: Tekin, S. (2023). İcat Edilen Miras: Fas Milliyetçiliğinde Geleneğin Yeniden Keşfi. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(Afrika), 126-142. <http://dx.doi.org/10.18506/anemon.1308067>

Received/Geliş: 31 May/Mayıs 2023

Düzeltilme/Revised form: 04 September/Eylül 2023

Accepted/Kabul: 16 September/Eylül 2023

Published/Yayın: 30 September/Eylül 2023

Giriş

Milletlerin ve buna bağlı olarak milliyetçilik ideolojisinin ne zaman ve nasıl ortaya çıktığı üzerine yapılan tartışmalar, günümüzde Uluslararası İlişkiler ve Siyaset Bilimi alanında önemli bir tartışma konusu olmaya devam etmektedir. Milliyetçilik çağı olarak adlandırılan 19. yüzyıldan sonra artarak devam eden milliyetçi akımlar, 1930'lu yıllardan itibaren Avrupa'da doruk noktasına ulaşmıştır. Daha sonra Asya ve Afrika'da inşa edilen sömürge devletleri içerisinde milliyetçi hareketeler hız kazanmış ve sömürgecilik karşıtı olarak söz konusu devletlerin bağımsızlığını kazanmasında önemli rol oynamışlardır.

Milletlerin ve milliyetçiliğin tarih sahnesinde ne zaman görünmeye başladığı, uluslararası ilişkilerde nasıl bir etki yarattığı ve hangi faktörlerden etkilendiği gibi başlıca sorulara yanıt bulamaya çalışan üç temel kuram mevcuttur. Bunlar; « ilkelcilik », « modernist yaklaşım » ve etno-sembolist yaklaşım » olarak adlandırılmaktadır. İlkiler, milletlerin eski çağlardan beri verili (given) bir gerçeklik olarak var olduklarını savunurlar ve dolayısıyla, milliyetçilik olgusunun da buna bağlı olarak doğal olduğunu savunmaktadırlar. Öte yandan modernist yaklaşım, milletlerin ve milliyetçiliğin modern çağ bağlamında ortaya çıkan modern olgular olduğunu öne sürer. Bu bakış açısına göre milletler, sanayileşme, kentleşme ve modern devletin yükselişi gibi süreçlerle birlikte gelişen, inşa edilmiş sosyal ve varlıklardır. Modernist görüş, modern siyasi ideolojilerin, kitle iletişim araçlarının, eğitim sistemlerinin ve diğer kurumsal faktörlerin milli kimliklerin şekillenmesindeki rolünü vurgular. Etno-sembolcü yaklaşım, milletlerin ve milliyetçiliğin oluşumunda hem tarihsel hem de modern faktörlerin önemini kabul ederek orta bir yol izlemektedir. Bu yaklaşım, milli kimliklerin inşasında paylaşılan kültürel sembollerin, mitlerin, ritüellerin ve tarihi anıların önemini kabul eder. Bu yaklaşımın savunucularına göre milletlerin yalnızca modernitenin ürünü olmadığını, aynı zamanda tarihsel miraslardan ve etno-kültürel unsurlardan da beslendiğini savunur. Bu üç teori, milletlerin ve milliyetçiliğin kökenleri, doğası ve etkileri hakkında farklı bakış açıları sunmaktadır. Bu teorileri çevreleyen tartışmalar, bu karmaşık ve çok yönlü olgulara ilişkin anlayışımızı şekillendirmeye devam etmektedir.

Fas, 19. yüzyılın sonlarına doğru Avrupa'nın sömürgecilik ve nüfuz alanları yarışının etkisi altında kaldı. Özellikle Fransa ve İngiltere, Fas'ın sahip olduğu stratejik önemi ve ekonomik kaynakları nedeniyle bölgeye ilgi göstermeye başladı. 20. yüzyılın başlarında, İngiltere ve Fransa'nın Fas üzerindeki nüfuz yarışı, 1904 tarihli Entente Cordiale Antlaşması ile sonuçlandı. Bu antlaşma, Fransa'nın Mısır'da İngiliz nüfuzunu tanıması ve Fas'ta serbestçe hareket edebilmesi anlamına geliyordu. Ancak İspanya da Fas üzerinde etkisi olduğunu iddia ederek Sebte ve Tıtvân bölgelerini elde etti. Fas'ın geleceği konusundaki belirsizlikler Almanya'nın tepkisine neden oldu ve Algeciras Konferansı'na yol açtı. Konferansta Fransa, Fas üzerindeki kontrolünü sağlamış ve Fas'ın bağımsızlığına zarar veren birçok imtiyaz elde etmiştir. 1911 yılında Fas'ta iç huzursuzluklar yaşanırken, Sultan Mevlây Abdülazîz'in yerine geçen kardeşi Mevlây Abdülhafız yönetimine karşı ayaklanan bazı Arap ve Berberi kabileleri başkente doğru ilerlemeye başladı, bu da ülkenin iç durumunu daha da karmaşık hale getirdi. Bu fırsatı değerlendiren Fransa, Algeciras Antlaşması'nın sağladığı gerekçeyle Fas'a asker gönderdi ve isyancıları bastırdıktan sonra bazı şehirleri işgal etti (Nisan 1911). Ardından, İspanya da benzer bir bahaneyle ülkenin kuzeyine asker gönderdi ve bölgeleri işgal etti. Fransız ve İspanyollar'ın karşısında tamamen çaresiz duruma düşen Sultan Abdülhafız, 30 Mart 1912 tarihinde Fransa'nın ülkesi üzerindeki himayesini kabul eden antlaşmayı imzalamak zorunda kaldı. Sonuç olarak Fas, 1912'de yapılan Fes antlaşması ile Fransız Protectorat¹ (himaye) yönetimi altına girdi. Başlangıçta Fransızlar, Fas Sultanı adına Fas'ı sosyal, ekonomik ve siyasi olarak geliştirme sözü verdi. Ancak zamanla himaye yönetimi daha doğrudan bir sömürge karakteri kazanmaya başladı. Fransız sömürge yönetimi, Fas toplumu içindeki etnik, dini ve kültürel bölünmeleri istismar eden politikalar uyguladı. Bu politika ve uygulamalar, Fransız varlığını giderek daha baskıcı ve sömürücü bir güç olarak gören Fas halkı arasında

¹ Fas'taki Fransız himaye rejimi mevcut hanedanı ve saltanatı muhafaza ederek her türlü siyasi ve ekonomik tasarrufun Fas Sultanı'na Fransızların elinde bulunduğu bir sistem olarak uygulanmıştır.

tepki ve direnişi tetikledi. Sonuç olarak, Fas kimliğini, bağımsızlığını ve özyönetimini savunmak isteyen milliyetçi duygular ve hareketler ortaya çıkmaya başladı. Bu hareketler Faslıları etnik, dini ve kültürel hatlar üzerinden sömürge yönetimine ve onun bölücü politikalarına karşı birleştirmeyi amaçlıyordu. Fransız sömürge yönetimine karşı direniş, Fas'ın bağımsızlık mücadelesinin şekillenmesinde önemli bir rol oynadı. 1920'lerden itibaren ülkenin çeşitli bölgelerinde bölgesel olarak örgütlenmeye başlayan Faslı milliyetçiler, Fransızların böl ve yönet politikalarına karşı önce reform, ardından da bağımsızlık talep eden bir hareketin temellerini attılar. Özellikle, 1930 yılında Fransız Berberi politikasının bir ürünü olan Berber Dahir'in² (Kararname) yayınlanmasıyla birlikte milliyetçiler, Fransız yönetiminin uyguladığı politikalara karşı halk desteği kazanmak için ilk fırsatı yakalamış ve ülke çapında protestolar düzenlemeye başlamıştır. Bu aşamada, millet inşasını gerçekleştirmek ve halkı kendi milliyetçi vizyonları etrafında birleştirmek için mevcut bazı gelenekleri canlandırdılar ve başka gelenekler icat ettiler.

Bu çalışmada, Faslı milliyetçi elitin, Fransız himayesinin politikalarına ve Sultan'ın otoritesini çevreleyen siyasete karşı halkı harekete geçirmek için kültürel figürleri stratejik olarak nasıl kullandığını açıklanacaktır. İlk olarak, tarihsel bir arka plan sağladığı için milliyetçi hareketin politikalarını yürütmesinin ve halka yaymasında ana neden olan Berberi Kararnamesi'nden bahsedeceğim. Daha sonra, milli kimliği milliyetçi görüş üzerinden tanımlamaya çalışırken E. Hobsbawm'in "icat edilen gelenekler" kavramına atıfla daha önce dini bir ritüel olan "Latif" duasının milliyetçi söyleme eklenerek yeniden icat edilmesi ve geleneksel bir ritüel olmayan Taht Bayramı'nın milliyetçi söylem içinde milli kimliği tanımlama araçları olarak yaratılması makalemin ana konusu olacaktır. Bu icat edilmiş geleneklerin ve kültürel figürlerin milli kimliğin şekillendirilmesinde, birliğin teşvik edilmesinde ve halkın Fransız himayesine ve politikalarına karşı harekete geçirilmesinde nasıl önemli bir rol oynadığını inceleyeceğim.

1. Millet Kavramı Üzerine Tartışmalar

Millet ve milliyetçilik, tanımları tarihsel bağlamlara, coğrafi konumlara ve bireysel bakış açlarına bağlı olarak değişebilen kavramlardır. Bir milleti neyin oluşturduğuna dair anlayış zaman içinde evrilmiş ve çeşitli toplumlar arasında farklılık göstermiştir. Din, dil ve ortak soy gibi faktörler genellikle bir milleti tanımlamak için kullanılmıştır. Ancak, bu faktörler her zaman yeterli değildir ve milletlerin farklı kriterlere veya çeşitli faktörlerin bir kombinasyonuna dayalı olarak oluştuğu durumlar vardır. Ayrıca, milliyetçilik anlayışı da kültürel ve kimlik temelli hareketlerden siyasi ideolojilere kadar farklılık gösterebilmektedir. Milletlerin ve milliyetçiliğin karmaşık ve çeşitli doğası göz önüne alındığında, bu kavramları tartışırken belirli tarihsel, sosyal ve kültürel bağlamları göz önünde bulundurmak önemlidir.

Millet kavramı gerçekten de zaman içinde evrim geçirmiştir. Geçmişte din, bir milletin tanımlanmasında önemli bir rol oynamış, dini bir kimliği paylaşan topluluklar, dil veya soy gibi diğer faktörlere bakılmaksızın genellikle bir millet olarak kabul edilmiştir. Ancak ulus-devletlerin yükselişi ve modern milliyetçiliğin gelişmesiyle birlikte millet anlayışı toprak, dil ve vatandaşlık gibi faktörleri de içerecek şekilde genişlemiştir. 19'uncu yüzyılda ortaya çıkan ulus-devlet modeli, ortak bir dili, kültürü ve hukuk sistemini paylaşan, bölgesel olarak tanımlanmış bir insan topluluğu fikrini vurgulamıştır. Bireyler belirli bir devlete ve onun kurumlarına olan bağlılıklarıyla birbirlerine bağlandıkları için vatandaşlık önemli bir unsur haline geldi. Millet tanımındaki bu değişim, modern çağdaki siyasi ve sosyal yapıların değişen dinamiklerini yansıtmaktadır. Milletler ve milliyetçilik çalışmaları karmaşık ve disiplinler arası bir alandır ve farklı araştırmacılar analizlerinde farklı faktörleri ve dinamikleri vurgulamaktadır.

Smith, bir insan topluluğunun millete dönüşmesi için belirli koşulların gerekli olduğunu öne sürer. Bu koşullar, atalardan kalma efsaneler, kolektif bir tarihsel hafıza ve benzersiz ve tercih edilen olma duygusu gibi etnik belirteçleri kapsar (Smith, 1991: 70). Smith'in tanımında millet, "tarihi bir toprağı

² Kırsalda yaşayan berberi kabilelerinin İslam hukukundan çıkarılıp Fransız ceza hukukuna tabi kılınmasını öngören, Fas'taki Fransız Genel Valilik'i tarafından uygulanmaya konulan kararnamedir.

paylaşan, ortak mitleri ve tarihi anıları, kitlesel bir kamu kültürü, ortak ekonomisi, tüm üyeleri için geçerli hak ve ödevleri ve belirli bir ismi olan insan topluluğudur” (Özkırımlı, 1999: 203-204). Ancak, bir milleti tanımlamak için kullanılan kriterler başka bir milleti tanımlamak için yeterli olmayabilir, çünkü ilgili kavramlar ve faktörler her toplum için farklılık gösterir. Anderson, milleti hayal edilmiş bir topluluk olarak ele almaktadır. Anderson milliyetçiliğin akrabalık ve din gibi öğelerle birlikte düşünülmesinin daha elverişli olacağını belirterek sınırlı ve egemen olarak hayal edilmiş bir cemaat olduğunu dile getirir (Anderson, 2020: 24-25). Anderson, bu hayal edilmiş toplulukların nasıl ortaya çıktığı sorusu yanıt arar ve milliyetçiliği, bilinçli olarak benimsenen siyasi ideolojilerden çok, içine doğduğu kültürel sistemlerle ilişkilendirir. Bu noktada en önemli iki sistemin din ve hanedanlık olduğunu söyler (Özkırımlı, 1999: 169). Weber ise, "millet" kavramının birleşik ve tekil bir nesneden yoksun olduğunu ve çeşitli anlamları kapsadığını savunur. Weber'e göre "millet", kendi yönetimiyle bağımsız olarak işleyebilme kapasitesine sahip olan ve genellikle kendi bağımsız devletini kurmayı arzulayan bir toplumu ifade eder (Weber, 200: 185).

Ernest Renan'ın "Qu'est-ce qu'une nation?" başlıklı konferansı millet kavramını irdelemekte ve dil, din, ırk ve toprakların tek başına milleti tanımlamak için yeterli olduğu fikrine karşı çıkmaktadır. Renan, bir milletin özünün ortak bir tarih duygusunda, anılarda ve şimdiki zamanda ve gelecekte birlikte yaşama isteğinde yattığını savunmaktadır. Bir millet, yalnızca nesnel faktörlere dayanmaz, aynı zamanda manevi ve öznel bir bağ vardır. Fiziksel özelliklerin ötesine geçen ve ortak değerlere, özelemlere ve aidiyet duygusuna dayanan kolektif bir kimliktir. Nitekim Renan, bir milletin kimlik ve uyum duygusunun, kayda değer başarılar, tarihi olaylar ve bir halkın kolektif hafızası da dahil olmak üzere ortak bir mirasa dayandığını vurgulamaktadır. Bu tarihsel boyut, bir milletin süreklilik duygusuna katkıda bulunur ve bugünü ve geleceği için bir temel sağlar. Renan ayrıca, millet olmanın temel bir yönü olarak birlikte yaşama ve ortak bir yaşam sürdürme arzusunun önemini vurgular. Irksal, dilsel ve diğer farklılıklara rağmen, bireylerin bir araya gelerek ortak bir kader oluşturma isteğinin bir milleti tanımlamada çok önemli olduğunu öne sürer (Renan, 1882: 9). Renan, ortak bir mirasın ve ortak varoluş arzusunun önemini vurgulayarak, millet kavramının temelini oluşturan öznel ve duygusal unsurları kabul eder. Renan'ın fikirleri, salt nesnel özelliklerin ötesine geçerek, bir millet içindeki bireyler arasında birlik duygusunun ve karşılıklı bağlılığın önemini vurgular. Millet, halkının iradesiyle şekillenen, sürekli gelişen ve dinamik bir varlık olarak ortaya çıkar. Yeni nesillerin kendi özelemleri ve ortak tarihlerine ilişkin yorumlarıyla ortaya çıkmasıyla milletler zaman içinde değişip çözülebilir.

Diğer taraftan Gellner, Renan'ın bir milletin oluşumunda irade kavramına yaptığı vurguya yönelik eleştiri yapar ve iradenin tek başına bir milletin tanımlayıcı faktörü olamayacağını, çünkü hem tarihsel hem de çağdaş birçok grup ve organizasyonun kolektif iradeye dayandığını ancak millet kriterlerine uymadığını savunur. Dolayısıyla, irade, milletten başka birçok şeyin de temeli olduğundan milleti bu şekilde tanımlamak mümkün değildir. Sanayileşme sürecinin ve modernitenin yükselişinin, milletin farklı bir sosyal ve siyasi varlık olarak şekillenmesinde önemli bir rol oynadığını öne sürer. Gellner, milletin öncelikle kültür ve sanayi toplumu arasındaki ilişki tarafından tanımlandığını öne sürmektedir. Ona göre sanayileşme, standartlaştırılmış bir kitle kültürünü ve modern bir ekonomiye katılabilecek homojen bir nüfus ihtiyacını teşvik ederek milliyetçiliğin yükselişi için gerekli koşulları yaratmıştır. Gellner'e göre millet, yalnızca kolektif iradeye ya da öznel arzulara dayanmaktan ziyade bu sosyo-ekonomik güçlerin bir ürünüdür (Gellner, 1983: 53-54). Özetle, Gellner'in Renan eleştirisi, kültür, sanayileşme ve milliyetçiliğin ortaya çıkışı arasındaki karmaşık ilişkiyi vurgulayarak, milletin yalnızca irade kavramıyla tanımlanabileceği fikrine karşı çıkmaktadır.

Hobsbawm'a göre milletler doğaları gereği doğal ya da kalıcı varlıklar değildir, daha ziyade modern dönemde milliyetçiliğin bir ürünü olarak ortaya çıkmışlardır (Hobsbawm, 1990: 14). Hobsbawm'a göre millet, modern çağın kendine özgü sosyal, siyasi ve ekonomik koşullarına dayanan tarihsel ve olumsal bir olgudur. Hobsbawm'ın bakış açısında millet, "ne asli ne de değişmez bir toplumsal birimdir". Tarihsel ve özgül olarak yakın bir doneme ait olan milletin oluşumunun modern teritoryal devletlerin gelişimiyle yakından bağlantılı olduğunu vurgulamaktadır. (Hobsbawm, 1990: 9-10).

Hobsbawm milleti, zaman içinde değişebilen ve siyasi aktörler tarafından manipüle edilebilen, şekillendirilebilir bir toplumsal birim olarak görür. Özetle, Hobsbawm'ın bakış açısı milletlerin her zaman var olduğu fikrine meydan okumakta ve milletlerin oluşumunda ve inşasında milliyetçiliğin ve modern devlet kurma süreçlerinin rolünü vurgulamaktadır.

2. Eric Hobsbawm ve "İcat Edilen Gelenekler"

Temel savlarını "Nations and Nationalism since 1780" adlı çalışmasında geliştiren Hobsbawm, modernist yaklaşımın önde gelen isimlerinden birisidir. Eric J. Hobsbawm, milletleri ve milliyetçiliği siyasi çıkarlar çerçevesinde açıklar. Hobsbawm'ın düşüncelerinin sosyolojik anlamda bir milliyetçi kuramdan ziyade bir bakış açısı olarak değerlendirilmesi gerekir (Özkırmı, 1999: 136).

Hobsbawm, milleti tarihsel ve toplumsal bağlam içinde ortaya çıkan bir yapı olarak görür. Millet in bir "toplum mühendisliğinin"(social engineering) sonucu olduğunu öne sürer. Bu süreçte, "icat edilmiş gelenekleri" keşfetmek ve anlamak çok önemlidir. Bu icat edilmiş gelenekler, bir millet içinde ortak bir tarih, kültür ve kimlik duygusunu beslemek için yaratılır ve yayılır. Hobsbawm, milli bilincin icat edilmiş geleneklerin en somut ve yaygın tezahürlerinden birini temsil ettiğini savunur (Özkırmı, 1999: 136). Millet olgusunun kapsamlı bir analizini yapmak için, Hobsbawm bu "icat edilmiş gelenekler"i doğru bir şekilde kabul etmenin ve incelemenin çok önemli olduğunu ileri sürer ve "icat edilmiş gelenekler" in, görece yeni bir tarihsel gelişme olan "millet" kavramının yanı sıra milliyetçilik, ulus-devlet, milli semboller ve tarihsel anlatılar gibi diğer ilgili olgularla da yakından bağlantılı olduğunu ileri sürer. Gerçekten de Hobsbawm'a göre, milletlerin ve milli kimliklerin inşası toplum mühendisliği uygulamalarını içerir. Bu uygulamalar genellikle dikkatle planlanır ve sürekli olarak yenilikçidir. Hobsbawm, millet olmanın tarihsel yeniliğinin, icat edilmiş unsurların varlığını ima ettiğini öne sürer. Örneğin, "Fransa" ve "Fransız" gibi kavramların modern anlayışında tarihsel veya kültürel süreklilikler olsa bile, Hobsbawm bu kavramların kendilerinin kurgusal veya icat edilmiş bileşenler içerdiğini savunur. Bu da milli kimliklerin inşa edilmiş doğasını ve icat edilmiş geleneklerin bu kimlikleri şekillendirmedeki rolünü vurgulamaktadır (Hobsbawm, 2006: 17-18).

Hobsbawm, var olan eski geleneklerin yeni koşullara uyarlanması ile gelişen ihtiyaçları karşılamak üzere kasıtlı olarak geleneklerin yaratılması arasında bir ayırım yapmaktadır. Birincisi çeşitli toplumlarda gözlemlenebilirken, ikincisi özellikle modern toplumlarda hızlı sosyal değişim dönemlerinde yaygındır. Bu gibi durumlarda, geleneklerin icat edilmesinin birincil amacı toplum içinde uyum ve istikrarı teşvik etmektir (Özkırmı, 1999: 137).

İcat edilen gelenekler, modern toplumların kurulmasında ve sosyal değişimden kaynaklanan istikrarsızlığın azaltılmasında önemli bir rol oynar. Özellikle hızlı toplumsal hareketlenme dönemlerinde bir topluluk, hiyerarşi veya inanç sistemi içinde aidiyet ve kimlik duygusu yaratmaya hizmet ederler. İstikrarsızlık dönemlerinde bu icat edilmiş gelenekler, bir gelenek duygusu ya da algılanan bir tarihsel miras çağrıştırarak toplumsal dönüşümün radikal doğasını gizlemeye yardımcı olur. Bu sayede yönetici sınıflar ve elitler, yerleşik toplumsal düzene tehdit oluşturan hızlı sanayileşme ve siyasi hareketlenme gibi potansiyel olarak yıkıcı süreçler üzerindeki kontrolü ellerinde tutabilirler (Smith, 1991: 356). Her toplumda, sembolik uygulamalar ve iletişim biçimlerinden oluşan geniş bir repertuar vardır. Bu, yararlanılabilecek ve yeniden kullanılabilir bir dizi geleneği içerir. Bazı durumlarda, yeni gelenekler mevcut olanların birleştirilmesi ve değiştirilmesiyle oluşturulur. Alternatif olarak, toplumda bulunan geniş resmi ritüeller, sembolik ifadeler ve ahlaki rehberlik koleksiyonundan unsurlar ödünç alınarak organize edilebilirler. Bu tür kaynaklara örnek olarak dini ve aristokratik kurumların görkemli ritüelleri, folklor ve hatta farmasonluk gibi önemli sembolik etkiye sahip yaratıcı gelenekler verilebilir (Hobsbawm, 2006: 7).

Diğer taraftan Smith, Hobsbawm'ın icat edilmiş gelenekler kavramına eleştiri getirir ve icat yerine eski olanın yeniden yorumlanmasından bahsetmenin daha doğru olacağını savunur. Geçmiş bugünü, modernist söylemin ifade ettiğinden daha çok etkiler. Geçmişte var olan yapılar ve kültürel öğeler günümüz seçkinlerini belirli sınırlar içerisinde hareket etmeye zorlar. Geçmiş üzerine yapılan yorumlar farklılık gösterse de yorumlanan geçmiş tek ve aynıdır Lieven'e göre ise, geleneklerin icat

edilmesi düşüncesi akademisyenlerin hoşuna gitse de önemli olan geleneklerin ne ölçüde doğal veya yapay oldukları ya da hangi dönemde ortaya çıkarıldıkları değil, toplum tarafından benimsenip benimsenmedikleridir (Özkırımlı, 1999: 143 - 144).

3. Berber Dahir: “Fas Milliyetçiliği ve Kültürel Seferberlik için Katalizör”

1930'lara gelindiğinde Fransız yönetimine karşı oluşan tepki iyice yükselmişti. Ancak milliyetçi elitler halkı Fransız politikalarına karşı harekete geçirmek için henüz bir yol bulamamıştı. Bu noktada, Fransız yönetimi tarafından 16 Mayıs 1930'da yayınlanan “Berberi Kararnamesi” milliyetçi harekete Fransız himaye yönetimine karşı politika üretme fırsatı sağladı. Yaygın olarak “16 Mayıs Kararnamesi” olarak bilinen 1930 tarihli kararname, Fas toplumu üzerinde derin bir etki yaratmış ve milliyetçi hareketin yükselişinde önemli bir rol oynamıştır. Kararname, İslam hukukunu uygulayan İslami mahkemelerden yoksun olan Fas'ın Berberi bölgelerindeki örfi mahkemeleri yeniden düzenlemeyi amaçlıyordu. Kararname, örfi mahkemeler (tribunaux coutumiers) kurarak ve mevcut yargı konseylerine (djemaâs judiciaires) yasal statü tanıyarak bu bölgelerde adalet yönetimini düzenlemeye çalıştı. Ancak kararnamenin uygulanması istenmeyen sonuçlar doğurmuş, önemli toplumsal dönüşümlere yol açmış ve milliyetçi hareketin muhalefetine neden olmuştur (Lafuente, 1994: 1).

Kararname, Fas toplumu içindeki etnik ve kültürel farklılıkları istismar etmeyi amaçlayan daha büyük Fransız böl ve yönet politikasının bir parçası olarak algılandı. 1930 kararnamesi, özellikle de Berberi topraklarındaki ceza davalarının Fransız hukukuna göre görülmesini zorunlu kılan 6. Madde (Barbari, 1931: 25), Faslı milliyetçiler için önemli sonuçlar doğurdu. Bu hüküm, bunu Fas'ın egemenliğine doğrudan bir meydan okuma olarak gören şehirli milliyetçilerin toplanma noktası haline geldi (Hoffman, 2010: 855). Kararname, ceza adaletini geleneksel kadılarından (yerel hukuk kurumları) Fransız mahkemelerine aktararak, Berberi topraklarında adaletin idaresinde Fas merkezi yönetiminin rolünü marjinalleştirdi. Bu değişim, Fransız yönetiminin Fas'taki geleneksel yönetim yapılarını kontrol altına alma ve zayıflatma girişimi olarak görüldü. Buna ek olarak, Berberi bölgelerindeki ceza davalarında Fransız hukukunun kullanılması, Berberilerin Şeriat hukuku ile yönetilen çoğunluğu Müslüman nüfustan farklı bir hukuk sistemine tabi olacağı anlamına geliyordu. Bu durum Faslı milliyetçiler arasındaki adaletsizlik ve ayrımcılık hissini daha da arttırdı (Benbaruk, 1979: 50). Hukuki açıdan bakıldığında 16 Mayıs kararnamesi, Sultan'ın tüm Fas toprakları üzerindeki egemenliğini garanti altına alan uluslararası antlaşmaların ihlali olarak görülebilir. Kararname, Fransız hukukunu seçici bir şekilde uygulayarak Sultan'ın otoritesini zayıflatmış, böylece Fas'ta Fransız himaye yönetimini inşa eden Fes Antlaşması'nın hükümlerine aykırı davranmıştır (Barbari, 1931: 30). Genel olarak, 1930 kararnamesi ve Fas'taki yargı sistemi üzerindeki etkisi, Fransız sömürge politikalarına karşı milliyetçi duyguları ve direnişi körüklemeye önemli bir dönüm noktası oldu. Fas'ın egemenliğine tecavüzün ve geleneksel kurumların erozyona uğramasının bir sembolü haline gelen bu kararname, reform ve bağımsızlık arayışındaki milliyetçi hareketi daha da güçlendirdi.

Berber Dahir meselesi, Fas'ın kırsal kesiminde yaşayan Berberi dilini konuşanlar ile kırsal ve kentsel kesimde yaşayan Arapça konuşanlar arasındaki sosyal ve siyasi farklılıklara ilişkin Fransız algıları nedeniyle ortaya çıkmıştır. Fransızlar, ikisi arasındaki derin farklılıklar üzerinde ısrar ederek, sömürge öncesi dönemde dağlarda izole edilmiş Berberi dilini konuşanların, “Bled as-Siba” ya da “Muhalfilerin Ülkesi” olarak adlandırılan bölgede Sultanlığın kontrolünden kaçtıklarını öne sürdüler. Arapça konuşanlar ise “Bled al-Makhzen” ya da “Hükümet Ülkesi” olarak adlandırılan bölgede yaşıyordu. Fransız yöneticiler bu ayrımı, işgal ettikleri tüm karmaşık ülke üzerinde Fransız egemenliğini sürdürmek için istismar edilecek gerçek bir siyasi ve sosyal bölünmeye dönüştürdüler (Joffé, 1985: 292).

Fransız yönetimi Dahir'i, Berberi topraklarındaki adalet sistemiyle ilgili hukuki sorunları ele almayı amaçlayan bir belge olarak sundu. Bu belgenin Berberi örfi hukukuna geleneksel saygıyı korumayı amaçladığını ve herhangi bir değişiklik ya da yenilik getirme niyetinde olmadığını savundular. Aslında, Eylül 1914'te yayınlanan bir önceki Dahir, Berberi kabilelerinin kendi kanun ve geleneklerine göre yönetileceğini ve Fransız makamlarının gerekli yasal metinleri veya yönetmelikleri hazırlamaktan sorumlu olacağını belirtmişti (Hoisington, 1978: 433). Fransızlar 1930 Dahir'ini Berberi gelenek ve

göreneklerine saygı gösterme taahhütlerinin bir devamı olarak gerekçelendirdiler. Ancak kararnamenin uygulanması ve sonuçları milliyetçi hareket ve genel olarak halk arasında yaygın bir hoşnutsuzluğa yol açarak protestolara ve Fransız politikalarına karşı daha geniş bir seferberliğe yol açtı. Daha sonra, Berber Dahir'in hangi amaçla uygulanmaya çalışıldığı noktasında farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Kabilelerin zaten Şeriat'tan farklı ama ondan etkilenen kendi örfi hukuklarına sahiptiler. Bu örfi hukuk sözlü olarak yönetiliyor ve yerel gelenekler dikkate alınarak seçilmiş topluluk temsilcileri tarafından uygulanıyordu. Dolayısıyla, örfi hukuk Fransa'nın bir dayatması değil, « tarih boyunca kendi hukuk kurallarını özerk bir şekilde geliştirmiş olan Berberi toplumlarının doğasında var olan bir özellikti ». Fransa kendi çıkarlarına hizmet etmek için bu özellikten faydalanmaya çalışmıştır (Qadéry, 1998: 439). Aslında, 1930 Dahir'in amacı Berberileri asimile etmek ya da dinlerini değiştirmek olmadığı gibi Hıristiyanlığı empoze etmek de değildir. Bunun yerine amaç, Berberi dünyasını etkisiz hale getirmek ve bağımsızlığı savunan milliyetçi harekete karşı Fransız yönetimi tarafından kullanılabilir siyasi bir güç oluşturmaktır (Qadéry, 1998: 446).

16 Mayıs 1930'daki "Berberi" kararnamesine karşı düzenlenen protestoların Fas'ta önemli sonuçları oldu. Sadece bir milliyetçi duygu dalgasını ateşlemekle kalmadılar, aynı zamanda daha önce her ne kadar birbirlerine bağlı olsalar da dağınık olan yerel ağlar arasında birleşik bir ulusal örgütün oluşmasına da yol açtılar. Dahir, artık motive olmuş ve siyasi eyleme geçmeye hazır olan genç milliyetçi figürler için açık bir hedef oluşturdu. Coğrafi olarak dağınık bir genç kuşağa güçlerini birleştirme ve himaye sistemine karşı örgütlenme fırsatı verdi (Mous, 2013: 747). Fransız yönetiminin bölücü politikalarına karşı İslam'ı savunmak için birleşmelerine olanak sağladı. Kolektif çabaları ve baskıları, ceza davalarında Fransız hukukunu uygulayan 1930 tarihli kararnamenin 6. Maddesinin 8 Nisan 1934 tarihli kararname ile kaldırılmasıyla sonuçlandı (Benbaruk, 1979: 54). 8 Nisan 1934 tarihli kararname bu maddeyi kaldırarak bazı aşiretlerin ceza davalarının İslam mahkemelerindeki kadılar tarafından görülmesine izin verdi (Hoffman, 2010: 855).

Genel olarak, Berberi Kararnamesi, ister Fransız yönetiminin Arapları ve Berberileri bölmek için uyguladığı bir strateji ile ilgili olsun, ister mevcut bazı yasaları düzenlemek için olsun, milliyetçi elitlerin Fas milli kimliğini İslam, Araplar ve hanedanlık temelinde inşa etmeleri için ana neden olmuştur. Dini duyguları ve özellikle Kral'ın dini otoritesini kullanarak homojen bir millet oluşturmak adına milliyetçi harekete bir meşruiyet alanı sunmuştur. Milliyetçi elitler mücadeleyi İslam, Arap kültürü ve hanedan temelli bir mücadele olarak çerçeveleyerek meşruiyet kazanmayı ve halk arasında destek toplamayı başardı. Bu stratejik yaklaşım, ulus-devlete geçiş sürecinde milli kimliğin tanımlanmasında önemli bir ilerleme kaydetmelerini sağladı (Wyrzten, 2015: 4). Sonuç olarak, Berberi Krizi ve sonrasında yaşananlar Fas milli kimliğinin inşası üzerinde kalıcı bir etki yaratmış, Arap ve İslami kimlik vurgusu ülkenin bağımsızlık sonrası döneminde öne çıkmıştır.

4. Latif Protestoları: "Fas'ta Geleneği Yeniden Keşfetmek"

Pasifize edilmiş Berberi bölgelerinde ayrı örfi mahkemeler kuran "Berberi Kararnamesi"nin 1914 yılında yürürlüğe girmesinden beri, Fransız Berberi politikasına karşı organize protestolar tetiklenmemiştir. Şehirli Faslılar 1930'dan önce Fransız yönetim politikasına karşı kızgınlık ve muhalefet beslemelerine rağmen, o dönemdeki faktörlerin hiçbiri bu duyguları şehirlerde Genel Vali'ye karşı açık gösterilere dönüştürecek bir hareketi teşvik etmemiştir (Wyrzten, 2009: 147).

1920'lerin sonlarında, Fransız yönetimi altında yetişen yeni nesil şehirli Arap gençleri Fes, Rabat, Salé ve Tetouan gibi şehirlerde gizli ve gayri resmi topluluklar kurmaya başladı. Bu gruplar özel konutlarda toplanarak Cezayir, Tunus, Mısır, Suriye ve Avrupa dahil olmak üzere çeşitli bölgelerden gelen, özellikle Rashid Rida'nın al-Manar ve Ibn Badis'in Al-Chihab gibi kaçak İslami reformist dergiler de dahil olmak üzere, Arapça ve Fransızca gazeteleri ve kitapları okumak ve tartışmak için evlerde bir araya geliyorlardı (Wyrzten, 2013: 623). Kültürel faaliyetler alanında, bu gruplar mesajlarını Fas'ta yayınlamak için gizli çabalar sarf etti. Ayrıca, birçok üye tiyatro gruplarına aktif olarak katılarak "Selahaddin" ve "Mustafa Kâmil'in İspanya'yı Fethi" gibi oyunlar sahneledi. Bu performanslar

aracılığıyla izleyicilerle etkileşime geçme ve toplumsal reform zorunluluğunu tartışma fırsatı yakaladılar (Halstead, 1967: 170).

1930'da 16 Mayıs kararlarının yayınlanması, genç nesil milliyetçilere bir eylem alanı oluşturmaları için stratejik bir fırsat sundu. Ancak bu fırsatı Fas'ta "İslam" ve "Millet" i iç içe geçiren bir kimlik oluşumuna dönüştürme göreviyle karşı karşıya kaldılar. Ayrıca, Berberi Dahir'i bu tasavvur edilen topluluğa ilişkin bir tehdit olarak göstermeleri gerekiyordu. 1930 yılında, Faslı genç elitler giderek artan bir milli kimlik duygusuyla sömürge karşıtı bir protesto örgütlenme ihtiyacının farkına vardılar. Karşılaştıkları zorluk, mesajlarını etkili bir şekilde nasıl iletecekleri ve kitleleri protesto için sokaklara dökmek üzere nasıl harekete geçirecekleri idi. Milliyetçilerin mevcut kültürel uygulamalardan yararlanması ve mesajlarını iletmek ve kitleleri harekete geçirmek için kullanılacak bir araç bulmaları gerekiyordu. Haziran sonundan Eylül başına kadar süren Latif protestolarında yaşananları inceleyerek, milliyetçi hareketin dini ritüeller etrafında yeni bir siyasi ortam oluşturmak için kültürel unsurlardan yararlanarak nasıl doğaçlamaya başvurduğunu gözlemleyebiliriz. Eylemlerini camiler ve Medina (tarihi surlarla çevrili şehir) gibi önemli yerlerde sahneye çıkarak sömürge alanı içindeki sosyal dinamikleri stratejik olarak kullandılar. Bu sayede destek toplamak ve siyasi taleplerini duyurmak için bu mekanların sembolik gücünden yararlandılar (Wyrzten, 2013: 624).

Berber Dahir'i ilk duyanlardan olan Muhammed Lyazidi 1926'dan beri Tapu Dairesi'nde tercüman olarak çalışıyordu. Dahir'in ilanından sonra, daha sonra kalıcı olacak bir izin istedi ve 1 Haziran'da dua ritüeline katılmak için Rabat'a döndü (Halstead 1967: 181). Diğer taraftan, 1930 baharında yönetim için yine çevirmen olarak çalışan Abdüllatif Sbihi, çalışmalarını sırasında Mayıs ayının ortasında, kimsenin haberi olmadan Berber Dahir'in metnini eline geçirdi ve kararnamenin içeriğini üstleriyle tartıştıktan sonra protesto amacıyla istifasını bıraktı. İstifasının ardından Abdüllatif, Salé'den birçok gencin eğitim gördüğü Rabat'taki Collège'e gitti. Onlara Fransızların Fas'ı bölmeye çalıştığını iddia ettiği Dahir'den bahsetti. Ancak Abdüllatif Sbihi'nin istifasının ve Fes'e gelişinin ardından yaptığı coğrafi ve siyasi açıklamanın halk üzerinde hiçbir etkisi olmadı. Bu yüzden, bunu onlara İslam'ın özüne bir saldırı olarak sunmaya başladı. (Brown, 1972: 209 ; Lafuente, 1994: 10).

Abdüllatif Sbihi ve arkadaşları, 16 Mayıs Kararnamesi'nin önemine dikkat çekmek ve Fransa tarafından yapılan çalışmalara karşı çıkmak için halkı ayaklandırmanın bir yolunu aradılar. Fas'taki milliyetçi elitler, Fransız politikalarına karşı muhalefetlerini kitlesel bir harekete dönüştürme ihtiyacının farkına vardılar. Çarşamba günü öğleden sonra bir grup genç sahilde bir araya gelerek Dahir'i tartıştı ve Abdelkrim Hajji camide Latif duasının okunmasını önerdi (Brown, 1972: 209). Geleneksel olarak deprem, sel, kuraklık ve çekirge gibi doğal felaketlere karşı tanrıdan bir yardım dilemek için köklü bir dini pratik olan Latif duasının (Barbari, 1931: 39) gücünden yararlanma fikrini tasarladılar ve bu dua Muhammed Lyazidi ve Abdüllatif Sbihi tarafından siyasi amaçlara yönelik uyarlandı. Latif duasını yeniden tasarlayarak, Fas'taki Fransız varlığına karşı toplu bir duaya dönüştürdüler (Halstead, 1967: 181). Latif duasının ilk okumaları Rabat ve Salé'deki camilerde gençlerin katılımıyla gerçekleşti. Haftalar boyunca krallığın pek çok camisinde, özellikle de protestoların en güçlü olduğu Fes'de Latif duası duyuldu (Lafuente, 1999: 190-91).

Stratejileri, Ya Latif olarak bilinen ritüel Müslüman duasının yeniden canlandırılması ve milliyetçi amaçlar için yeniden kullanılmasını içeriyordu. Köklü bir dini ritüel olan Latif duasının, halkı harekete geçirmek ve davaları hakkında farkındalık yaratmak için güçlü bir araç olma potansiyelini gördüler. Milliyetçi hareket bu duayı yeniden yorumlayarak kendi davalarına uygun hale getirmiş, destek toplamak ve sömürge yönetimine karşı kolektif bir aciliyet ve şikâyet duygusu uyandırmak için bir araç olarak kullanmıştır. Duaya milliyetçi duygular yükleyerek, Ya Latif'in duygusal ve manevi rezonansından davalarını iletirmek için etkili bir şekilde yararlanmışlardır. Camideki büyük Cuma cemaatleri sırasında ya imam ya da cemaatten bir üye, cemaatin karşılaştığı sıkıntıları ve zorlukları kabul ederek toplanan müminlere hitap ederdi. "Ey Rahman olan Allah'ım, kader ne getirirse getirsin, senden hayır dileriz!" diye hararetle dua ederlerdi. Cemaat daha sonra toplu olarak duaya katılır, ortak inançlarını teyit eder ve mevcut koşullar karşısında olumlu sonuçlar için ilahi müdahale isterlerdi (Wyrzten, 2013: 625). İlerleyen haftalarda Latif duasına "Bizi kardeşlerimiz Berberilerden ayırma!"

ifadesi eklendi ve bu ifadenin, diğer Fas şehirlerinde "Berberi Dahir" olarak adlandırılan şeye karşı halkı harekete geçirmenin en etkili yolu olduğu kanıtlandı. Latif ritüeli ile milliyetçiler, Genel Valilik politikalarına karşı toplumu örgütlemek ve inşa edilmekte olan Müslüman Faslı kimliğini pekiştirmek için tanıdık bir kültürel unsur başarıyla yeniden icat ettiler (Wyrzten, 2009: 152). Latif duasını seferberlik çabalarına dahil eden milliyetçiler, Fas toplumu için önem taşıyan köklü bir dini ritüelden yararlandılar. Bu kültürel unsur, halkla manevi ve duygusal düzeyde bağlantı kurmalarını ve davalarının aciliyetini aktarmalarını sağladı.

Haziran, Temmuz ve Ağustos ayları, Fransız Berberi politikasına karşı kitlesel seferberliğin ilk aşamasının doruk noktalarıydı, çünkü Latif camide okunacak ve ardından hükümet yetkililerine karşı bir gösteri yapılacaktı. Dahire karşı protestoları organize eden Faslılar arasında İtalyan vatandaşlığı olan ve İngiliz himayesinde (protégés anglais) olan kişilerin ön saflarda yer aldığı görülmektedir. İtalyan vatandaşlığına ve İngiliz korumasına sahip bireylerin, Berberi kararnamesine ve o dönemde Fas'taki Fransız politikalarına karşı protestoların düzenlenmesine katılımı birkaç faktöre bağlanabilir. İlk olarak, yasal dokunulmazlıkları, onlara yerel polis güçlerine karşı belirli bir düzeyde koruma sağlayarak daha özgürce hareket etmelerine ve tutuklamalardan kaçınmalarına olanak tanıdı. Bu dokunulmazlık, protestoları düzenlemeye devam etmelerini ve Marakeş ve Kazablanka gibi diğer şehirlere yaymalarını sağladı. Dahası, İtalya ve İngiltere gibi yabancı güçlerin diplomatik korumasına sahip olmak bu aktivistlere daha fazla koz verdi. Bu sayede seyahat edebildiler, toplantılar düzenleyebildiler, bildiriler basıp dağıtabildiler, fon toplayabildiler ve hem Fas içinde hem de dışında temaslar kurabildiler. Bu destek sadece ülke içinde protestoları harekete geçirmeye yardımcı olmakla kalmadı, aynı zamanda seslerini uluslararası alanda duyurmak için bir platform sağladı (Lafuente, 1999: 205). Bu kişiler, yasal dokunulmazlıklarını ve diplomatik korumalarını kullanarak, Berberi kararnamesine karşı protestoların hem Fas içinde hem de uluslararası alanda örgütlenmesinde ve yayılmasında çok önemli bir rol oynadılar.

Temmuz ve Ağustos ayları boyunca Latif protestosu ivme kazandı ve Fas'ın büyük şehirlerinde "kolektif bir eylem performansı" olarak yayıldı. Fes, Fransız karşıtı ajitasyonun özellikle aktif bir merkezi olarak ortaya çıktı (Wyrzten, 2013: 626). 18 Temmuz'da Fes'te Latif'in okunmasının ardından, çeşitli camilerden gelen kalabalıklar şehrin ruhani koruyucusu Moulay Idriss'in türbesinde toplandı ve endişelerini dile getirmek için yerel paşanın konutuna gitti. Paşa, bu eylemi düzenleyen kişilerden ertesi gün geri dönmelerini istedi. Ancak daha sonra protestonun kilit isimlerinden Muhammed El Ouezzani ve Hasemi El Filali'yi tutuklattı ve halka açık bir şekilde kırbaçlattı. Aralarında Allal Al-Fassi ve Abdelaziz Bendriss'in de bulunduğu diğer genç milliyetçi liderler de gözaltına alındı ancak daha sonra kısa bir hapis cezasının ardından serbest bırakıldı (Halstead, 1967: 182). Latif protestosu, Moulay Idriss için düzenlenen yıllık mus (şehrin ruhani koruyucusunu anma günü) sırasında kalabalıkların artması ve 7 Ağustos'ta Fes'te 7000'den fazla kişinin dua törenine katılmasıyla ağustos başında zirveye ulaştı (Lafuente, 1999: 194-195). Latif duasının etkisi hemen hissedildi, halkta yankı uyandırdı ve Eylül ayına kadar büyük şehirleri kasıp kavuran kitlesel gösterilere katılmaları için onları harekete geçirdi. Latif duasının sosyal bir performans olarak yeniden ele alınması, geleneksel bir dua ritüeli aracılığıyla derin dini duygularla ortaya çıkmakta olan milli kimlik duygusunu birleştirmeyi amaçlamıştır. Amaç, toplumu bu fikir etrafında birleştirmek ve ortak bir kolektif bilinç oluşturmaktır. Latif duasının yarattığı yankı, Faslı Müslüman topluluğun birliğine yönelik tehdidin ciddiyetle algılanması, bu kolektif kimliğin varlığını pekiştirmeye hizmet ettiği için halk arasında büyük yankı uyandırdı. Latif hareketinde dini coşku ve milliyetçi özlemlerin bir araya gelmesi, hareketin gücüne ve halkı harekete geçirme kabiliyetine katkıda bulunmuştur (Wyrzten, 2013: 625-626).

Latif protestosunun hızla yayılmasına katkıda bulunan faktörlerden biri de camilerin kitlesel toplanma ve siyasi örgütlenme alanları olarak stratejik rolüydü (Wyrzten, 2009: 156). Bir yandan, mekanın kutsallığı Fransız yetkililerin saygı duymak zorunda olduğu bir dokunulmazlık sağlıyordu; diğer taraftan gazete ve sendikaların azlığı fikir alışverişini zorlaştırıyordu. Bunun yanı sıra halkın okuma yazma bilmemesi yazılı basının etkisini zayıflatmaktaydı. Bu nedenle cami, nüfusun tüm kesimlerinin bir araya gelebildiği, aynı inançta birleşerek dua edebildiği ve aynı zamanda dışarıda olup

bitenleri duyup öğrenebildiği tek yerdi (Lafuente, 1999: 191). Fransız himayesinin kurulmasından sonra, ilk Fransız Genel Valisi Hubert Lyautey tarafından çıkarılan bir kararnameyle, Fransız personel de dahil olmak üzere gayrimüslimlerin Fas'taki camilere girmesi yasaklandı. Bu kısıtlama, siyasi fikirleri olan genç milliyetçilere, Fransız yetkililerin müdahalesi olmadan siyasi konuşmalar yapmak ve halkı harekete geçirmek için camileri özgür alanlar olarak kullanma fırsatı yarattı. Fas toplumunda merkezi bir kurum olan cami, milliyetçi aktivistlerin kitlelerle bağlantı kurması ve mesajlarını etkili bir şekilde yayması için çok önemli bir platform haline geldi. Milliyetçi hareketin liderleri, yoğun seferberlik yılları olan özellikle 1936-1937 yılları arasında camiler, Fransız himayesinin baskıcı politikalarına karşı bir özgürlük ve direniş alanı olarak milliyetçi harekette çok önemli bir rol oynamıştır (Belal, 2011: 44). İnsanların toplanıp şikayetlerini dile getirebildikleri bir yer olarak camiler, dini ve siyasi söylemin kaynaşması için bir platform sağladı. Camide sömürgecilik karşıtı milliyetçi bir protesto düzenlemek, milliyetçiler adına Fas'ın kentsel bölgesinde mümkün olan en büyük kitlesel etkiyi yarattı (Wyrzten, 2013: 627). Milliyetçi liderler cami içinde sömürge karşıtı protestolar düzenleyerek geniş bir kitleye ulaşmayı ve sömürge rejimine karşı güçlü bir açıklama yapmayı başardılar. Faslı kimliğinin ve dini bağlılığın bir sembolü olan cami, kitleleri harekete geçirmede ve milliyetçi davaya destek sağlamada önemli bir ağırlık taşıyordu.

Diğer taraftan, Fas'ta kentsel alan modern Avrupa tarzı ve geleneksel yerli mahalleler olarak ikiye ayrılmaktaydı. Fas'ta bu modern Avrupa tarzı alanlar ile geleneksel yerli mahalleler arasındaki mekânsal ayırım milliyetçi hareketin stratejilerinde rol oynamıştır. Medina denilen etrafı duvarlarla çevrili, dar sokaklara sahip tarihi şehir, Faslı milliyetçiler için daha fazla faaliyet yapma alanı yarattı. Medina'nın labirenti andıran düzeni halk arasında daha kolay mobilizasyon, iletişim ve örgütlenmeye olanak sağlıyordu. Ayrıca Faslılar için bir aşinalık ve kültürel kimlik duygusu sunarak milliyetçi davaya olan bağlarını güçlendirdi. Dünyanın en büyüğü olan Fes medinası, Fransız güvenlik güçlerine (çoğu kırsal kesimden gelen Faslı sömürge askerleri de dahil olmak üzere) büyük bir labirent haline geldi ve bu durum, şehrin yapısını ve sokakların düzenini çok iyi bilen milliyetçiler için bir avantaj sağladı (Wyrzten, 2013: 627). Ayrıca, Karaviyin Üniversitesi ve Fes ve Rabat'taki Fransız Müslüman kolejleri gibi eğitim kurumları aracılığıyla genç milliyetçiler arasında kurulan ağlar ve aile ve iş bağlantıları aracılığıyla kurulan gizli topluluklar, desteğin harekete geçirilmesinde ve eylemlerin koordine edilmesinde önemli bir rol oynadı. Bu ağlar milliyetçi fikirlerin yayılmasını ve bilgi paylaşımını kolaylaştırarak hareketin örgütsel kapasitesini ve direncini güçlendirdi (Wyrzten, 2013: 628).

Latif ritüelinin gerçekleştirilmesi için Cuma günlerinin seçilmesi ise, milliyetçilerin erişim ve etkilerini en üst düzeye çıkarmak için aldıkları stratejik bir karardı. Cuma günleri, İslami takvimde cemaatle namaz kılma günü ve Müslümanların camilerde toplandığı bir zaman olarak önem taşımaktadır. Bu toplantılar sırasında milliyetçiler, Berberi kararnamesinin Fas'taki Müslüman toplum için oluşturduğu tehdidi vurgulamak için duygusal bir retorik kullandılar. Kararnameyi dini kimliklerine ve topluluklarına yönelik bir tehlike olarak çerçeveye koyarak dinleyicileri etkili bir şekilde harekete geçirdiler ve davaları için destek topladılar (Wyrzten, 2009: 158). Latif ayinini takip eden yürüyüşler ve gösteriler, milliyetçilerin hükümete karşı şikayetlerini dile getirmelerine ve kararnameyi çevreleyen konular hakkında genel nüfus arasında farkındalık yaratmalarına olanak tanıyan güçlü kamusal gösterilerdi. Bu gösteriler sloganlar atmak, şarkılar söylemek ve Latif ilahisini okumak gibi çeşitli ifade biçimlerini içererek bir birlik ve dayanışma atmosferi yarattı. Dini ritüeli siyasi protestoyla birleştiren milliyetçiler, İslam ve Arap dili ve kültürüne dayalı birleşik bir Fas ulusal topluluğuna dair somut bir deneyim yaratmayı başardılar. Bu yaklaşım kentli Faslılar arasında yankı buldu, milliyetçi hareketin hedeflerini ilerletti ve katılımcılar arasında kolektif bir kimlik duygusunu besledi (Wyrzten, 2013: 628). Duygusal yönüne ek olarak, milliyetçilik camilere dayanarak mücadelesine kutsal bir hava kattı. Milliyetçi hareket İslam'da sadece taleplerinin arkasındaki itici gücü bulmakla kalmadı, aynı zamanda genişlemesini sağlayan eylem araçlarını ve örgütlenmeyi de yeniden keşfetti. Bu, çok eski bir sosyolojik olgunun yeni milliyetçilik olgusu üzerindeki etkisiydi (Lafuente, 1994: 12).

Protestonun mirası, Fas milliyetçi davası ile Arapların ve Berberilerin Sultan'ın yönetimi altında şeriat ilkelerine göre yönetilen Müslümanlar olarak birliği için yürütülen erken dönem kampanyası

arasında kurulan güçlü bağlantıya işaret etmektedir. Daha sonra başka stratejiler de kullanılmış olsa da Latif protestoları direniş hareketinin ortaya çıkışı sırasında etnik köken, din ve milli kimlik kaygılarının iç içe geçmesinde önemli bir rol oynamıştır (Wyrzten, 2009: 147).

Latif protestoları, çok sayıda şehirli Faslı'nın dini (İslam) ve etnik boyutları (Arap) birleştiren bir milli kimlik tasarlamaya başladığı kritik bir dönüm noktası oldu. Bu performans, Fas'ın bölgesel ve idari bölünmesi tehdidini dini bir çerçeveye sığdırarak, kentli nüfus arasında yeni oluşmaya başlayan Arap-İslam Fas milli kimliği duygusunun şekillenmesine yardımcı oldu. Berberi örfi hukukunun ve dilinin Fransızlar tarafından korunması ve üretilmesi, Fas nüfusunu bölme ve milletin birliğini zayıflatma girişimleri olarak görüldü ve Latif protestolarının başlangıcından itibaren, Fas milli kimliği, Fransızların farklı bir Faslı Berberi kimliğini oluşturmaya yönelik girişimlerine doğrudan karşı olarak inşa edildi. İslam hukuku ve Arap dilinin milletin temel direkleri olarak kullanılması ve "Bizi kardeşlerimiz Berberilerden ayırmayın" haykırışı, milliyetçi hareketin ulusal topluluğunun İslamlaştırılması ve Araplaştırılması yoluyla birleşik bir toplum yaratma amacını yansıtıyordu. Bu yaklaşım, Fransız politikalarının neden olduğu algılanan bölünmenin üstesinden gelmeyi ve hem Arap hem de Berberi unsurları içeren uyumlu bir Fas kimliği oluşturmayı amaçlıyordu (Wyrzten, 2009: 159). İkinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında bağımsızlık hareketi ivme kazanırken, Berberi Kararnamesi yıldönümü ve diğer icat edilmiş gelenekler, devam eden Fransız karşıtı ajitasyon için bir çekişme repertuarı sağladı. "Bizi Berberilerden ayırmayın" şeklindeki ritüel haline gelmiş nakarat, 16 Mayıs gösterilerine katılım zamanla azalsa da Fas halkının birliğini ve ortak kaderini simgeleyerek Fas milli kimliğine yerleşti (Wyrzten, 2013: 630). Bu nakarat yankılanmaya ve milli kimlik duygusunu pekiştirmeye devam ederek milliyetçi hareketin stratejilerinin kalıcı etkisini ve Fas toplumunda İslam'ın ve Arap-Berberi birliğinin önemini vurguladı. Genel olarak, Latif protestoları kent nüfusunun kolektif bilincinin şekillenmesinde ve Fransız sömürgeciliğinin Fas nüfusunu bölme ve kategorize etme girişimlerine direnirken dini ve etnik boyutları bütünleştiren bir milli kimlik duygusunun oluşturulmasında önemli etkiye sahiptir.

Latif duası ayrıca Fes Antlaşması'nın imzalanması (30 Mart) ve en önde gelen milliyetçi lider Allal al-Fasi'nin tutuklanması (26 Ekim 1937) dahil olmak üzere diğer yıldönümlerini törenle anmak için kullanıldı (Halstead, 1967: 181). 1933'te milliyetçiler, yıllar içerisinde en önemli milli bayramlardan birisi haline gelecek olan yeni bir gelenek icat ettiler; "Sultan'ın tahta çıkış günü". Mohamed ben Youssef'un tahta geçişinin anıldığı bu bayram, Sultan'ın otorite konumunu pekiştirmesine olanak sağlayarak kendi sembolik sermayesini sağlamlaştırmak için kullandığı önemli bir kaynak haline geldi (Wyrzten, 2013: 630). Sultan, bu bayramla birleştirici bir figür ve Fas birliğinin bir sembolü olarak ortaya çıktı.

5. Güç ve Mirasın Kutlanması: "Fas'ta Taht Bayramı'nın İcadı ve Sembolizmi"

Fas tarihi, yönetimlerini siyasi-dini bir temel üzerine kuran ve bunu otoritelerini meşrulaştırmak ve güçlerini pekiştirmek için bir araç olarak kullanan hanedanlar tarafından şekillendirilmiştir. Fas toplumunda derin kökleri olan bu yaklaşım, ülkenin siyasi manzarasının şekillenmesinde etkili olmuştur. Fas'ın dini, kültürel ve politik bir birliğe sahip olduğunu düşünen milliyetçi elitler, milli kimliğin inşasında halkı harekete geçirebilmek için geçmişle bir süreklilik duygusu inşa etmek adına tarihi sembollerden ve referanslardan yararlanmak için icat edilmiş geleneklerin yaratılmasına ve desteklenmesine başvurmuşlardır. Bunun için genel olarak bütün Fas toplumu üzerinde bir meşruiyete sahip olan Sultan'ın şahsında yeni bir gelenek icat ettiler: Taht Bayramı. Taht Bayramı'nı kutlama fikri, Fas'ta hüküm süren Alevî³ hânedanının on dokuzuncu sultanı Mevlây Yûsuf'un ölümü üzerine Fransızlar tarafından tahta geçirilen ilk sultan V. Muhammed'in saltanatının başlangıcında ortaya atılmıştır. Bu fikir, Fas'ı Berberiler ve Araplar arasında ikiye bölmeye çalışan Fransız politikalarının bir ürünü olan Berberi Kararnamesi'nin 1930'da ilan edilmesine karşı Sultan'ın otoritesini kullanarak Fas halkını harekete geçirmek için ortaya çıktı.

³ 1631 yılında Fas'ın yönetimini ele geçiren ve hala günümüzde Fas'ta hüküm süren hanedanın adıdır. Hz. Ali'nin soyundan geldikleri için Alevi hanedanı olarak tanınırlar.

Özellikle 16 Mayıs 1930 tarihli Kararname'nin ilanını takip eden olaylardan sonra, bu projeyi güçlendirmek ve halkı bu proje etrafında seferber etmek için belirli sayıda kavram, sembol ve imgenin yaratılması veya benimsenmesi gerekiyordu. Belirsiz nedenlerden ötürü, genç milliyetçiler yeni milletin ideal inşasını folklor, dil, etnik karakter, değerler ya da tarihe değil, sultanın şahsına odaklamaya karar verdiler. Amaçları, gelenekle olan bağı korurken kitleleri birleştirmektir. İlk milliyetçilerin görece daha sığ bir entelektüellik düzeyinde olmaları ve sınırlı deneyimleri göz önüne alındığında, seferberliklerini belirli bir siyasi ideoloji veya projeye odaklamak yerine halkı Sultan figürü etrafında toplamayı tercih ettiler. Sultanın sembolik otoritesinden yararlanarak geniş çaplı bir destek toplamayı ve halk arasında bir birlik duygusu yaratmayı amaçladılar (Mouline, 2015: 4-5).

Fas'ta monarşi hem siyasi hem de dini bir kurum olarak ikili bir role sahipti. Sultan sadece siyasi gücü elinde bulundurmakla kalmıyor, aynı zamanda İslam toplumunun ruhani lideri olarak da görev yapıyordu. Soyu Peygamber'e kadar uzanıyordu ve bu da ona halk arasında saygın bir statü kazandırıyor. Sömürge döneminde bile Sultan'ın dini prestiji önemini korumuş ve onu Fas'ın İslami kimliğinin, birliğinin ve egemenliğinin sembolü olarak konumlandırmıştır. Fas'ta milliyetçi kesimi ideolojik olarak iki kanat temsil ediyordu. Bunlardan birincisi, Allal El-Fassi'nin başını çektiği selefi görüşü benimseyen İslamcı kanat, diğeri ise, Muhammed Hasan el Vazzani'nin liderliğinde demokratik ilkeleri benimseyen ve modern bir yönetim biçimini savunan kişilerdir. Her iki kanat için de monarşiyle ilişkilendirilen dini otorite olmaksızın halk desteğini harekete geçirme konusu pek mümkün değildi. Sonuç olarak, milliyetçiler, Fas'ın dini ve milli kimliğini korumadaki konumunun önemini kabul ederek Sultan'ın konumunu kullanmak zorundaydılar. Monarşi kurumu Fas toplumunda sürekliliği ve geleneği temsil eden köklü bir öneme sahipti. Daha modernist ve cumhuriyetçi eğilimlere sahip olanlar bile monarşiyi tamamen göz ardı etmenin imkansızlığını kabul etti. Stratejileri, sömürgeci politikalara direnmek ve yaygın destek toplamak için dini kullandıkları gibi sultanın prestijinden de yararlanmaktı. Monarşiyi, Fas kimliğinin ve geleneğinin özünü koruyan bir çerçeve içinde halkı bir araya getirmenin ve milliyetçi hedeflerine ulaşmanın bir aracı olarak gördüler (Mansour, 1994: 62). Genç milliyetçiler arasında karizmatik bir liderin olmaması, onları halkla bağlantı kurmak için Sultan'ın otoritesine güvenmeye zorladı. Hükümdarla ilişkilendirilen dini ve siyasi prestij olmadan çabalarının uzun süreli etkiden yoksun kalacağını farkındaydılar. Sultan'ın kitlelerin gözündeki konumunun önemini anladılar ve onun otoritesini kullanmanın eylemlerine daha fazla yankı ve dayanıklılık kazandıracaklarını fark ettiler. Kendilerini Sultan ile aynı hizaya getirerek, davalarını sürdürmek ve halkı etkili bir şekilde harekete geçirmek için gereken desteği ve meşruiyeti elde etmeyi amaçladılar (Benbaruk, 1979: 60).

Genç milliyetçiler, özellikle de al-Maghrib dergisi ve L'Action du Peuple gazetesi mensupları, daha geniş bir kitleye ulaşmak için milli egemenliğin ve birliğin sembolü olarak görülen V. Muhammed'in (1927-1961) tahta çıkışını kutlamaya karar verdiler. Temmuz 1933'te Al-Mağrib dergisinde Al-Mağrib takma adıyla Muhammed Hassar tarafından kaleme alınan "Notre gouvernement et les fêtes musulmanes" ("Hükümetimiz ve Müslüman bayramları") başlıklı bir makale yayınlandı. Makalede Hassar, Sultan'ın tahta çıkış günü olan 18 Kasım'ın resmî tatil ilan edilmesi için Fransız yetkililere çağrıda bulunuyordu. Amaç, V. Muhammed'in milli bilinçteki rolünü kutlamak, önemini vurgulamak ve milliyetçi davaya destek toplamaktı. Takip eden aylarda, Muhammed Hasan el Vazzani'nin editörlüğündeki L'Action du Peuple gazetesi, Eylül ve Kasım 1933 tarihleri arasında bugünün "Fas milletinin ve devletinin milli, popüler ve resmi bayramı" olarak belirlenmesi için aktif bir kampanya yürüttü. Gazete, bir dizi makale aracılığıyla her şehirde organizasyon komiteleri kurulmasını ve tüm milletin katkılarını alacak bir yardım fonu oluşturulmasını önerdi. Ayrıca sokakların süslenmesini, Sultan'ın marşının söylenmesini, konuşmalar ve şiirler içeren mitingler düzenlenmesini ve Sultan'a tebrik telgrafları gönderilmesini de tavsiye ediyordu. Bu çabalar, Sultan'ı anmak ve milliyetçi davayı ilerletmek için desteği harekete geçirmeyi ve bir şenlik atmosferi yaratmayı amaçlıyordu (Mouline, 2015: 5).

Fransız yetkililer, potansiyel siyasi sonuçlarından endişe duyarak, gelişmekte olan kitlesel seferberliği yakından izledi. Başlangıçta bu tür etkinliklerin düzenlenmesini engellemeye ya da yasaklamaya çalıştılar. Ancak gençlerin coşkusu ve kararlılığı karşısında sonunda boyun eğdiler. Sonuç

olarak, Rabat, Sale, Marakeş ve Fes'te daha sonra Taht Bayramı (Katılım Bayramı, Sultan Bayramı, Milli Gün) olarak bilinecek olan kutlamaların açılışı yapıldı. Bu şenliklerin başarıyla gerçekleştirilmesi milliyetçi harekette önemli bir dönüm noktası oldu ve halk desteğinin gücünü ve Fransız yetkililerin Fas halkının artan isteklerini kabul etmeye istekli olduğunu gösterdi. Medina'ların (etrafı duvarlarla çevrili, dar sokaklara sahip tarihi şehir) birkaç caddesi süslenmiş, insanlar kafelerde veya ünlü evlerde toplanmış, çaylarını yudumlayıp pastaları tadarken müzik, şiir ve konuşmalar dinlemiştir. Toplantıların çoğu Fas'a yakarışlar ve Sultan'a alkışlarla sona ermiştir. Bu etkinlik aynı zamanda gençlerin ve ileri gelenlerin V. Muhammed'e desteklerini ve hükümdara bağlılıklarını ifade eden tebrik telgrafları göndermeleri için de uygun bir an oluşturdu. Bu kutlama etkinlikleri milli birliğin sergilenmesi ve Sultan'ın milliyetçi hareket içindeki önemini pekiştirilmesi için bir araç işlevi gördü (Mouline, 2015: 6). Bu kutlama etkinlikleri milli birliğin sergilenmesi ve Sultan'ın milliyetçi hareket içindeki önemini pekiştirilmesi için bir araç işlevi gördü.

İlk Taht Bayramı mütevazı bir ölçekte gerçekleşmiş olabilir, ancak başarısı halkta yankı uyandırdı ve milliyetçileri gelecekte daha büyük kutlamalar düzenleme konusunda cesaretlendirdi. Bir sonraki yılın şenliklerinin beklentisiyle hazırlıklar çok önceden başladı. Başta İspanya bölgesi olmak üzere ülkenin farklı bölgelerinde organizasyon komiteleri kuruldu. Milliyetçi şiirler ve şarkılar içeren broşürler okul çocukları ve gençler arasında dağıtıldı. Gazeteler ve dergiler özel sayılarını bu etkinliğe ayırarak kutlamalarla ilgili heyecan ve beklentinin artmasına katkıda bulundular (Mouline, 2015: 6). Bu ortak çabalar, milliyetçilerin Taht Bayramı'nın kapsamını ve etkisini genişletme ve Fas'ın milli takviminde önemli bir yıllık etkinlik olarak sağlamlaştırma kararlılığını yansıtıyordu. Taht Bayramı, Fas halkı arasında birlik duygusunun geliştirilmesinde önemli bir dönüm noktası olmuştur. Müslümanlar ve gayrimüslimler, Araplar ve Berberiler çeşitli bölgelerde bu bayramı kutlamak için bir araya geldi. Kutlamalar birleştirici bir güç olarak insanları siyasi, dini ve etnik ayrımları aşan ortak bir Fas kimliği altında bir araya getirdi (Rachik, Laroui, & Belal, 2007: 9). Taht Bayramı kutlamaları, bir bütün olarak Fas halkının ortak mirasını ve özlemlerini vurgulayarak kolektif gurur ve dayanışmanın bir sembolü haline geldi.

Ayrıca, bu ritüelin neredeyse hiçbir geleneksel unsur barındırmamasına ve her şeyin Mısır modeli aracılığıyla Avrupa kullanımlarından ilham alınmasına rağmen Taht Bayramı, Fas milletinin doğuşunu yüksek sesle ifade eden milli bir bayram olarak çok hızlı bir şekilde yerleşti. Dahası, sınırlı geleneksel unsurlarına ve Mısır modelinden etkilenen Avrupa uygulamalarından aldığı ilhama rağmen, Taht Bayramı hızla Fas milletinin ortaya çıkışını güçlü bir şekilde sembolize eden önemli bir milli bayram haline geldi. Yerel ve küresel kimliklerden uzak, Faslılık diyebileceğimiz bir duygu ilk kez ortaya çıktı. Bu nedenle, bir mutabakat ritüeli olarak kabul edilen bu bayram, Sultan'ın sürgündeki gidişinden ve 5 Eylül 1953'te bu ritüelin kutlanmasının yasaklanmasından sonra bile, sömürgeci güce karşı halk seferberliğinin ayrıcalıklı bir anı haline gelmiştir. Yerel ve küresel kimliklerden uzak, Faslılık diyebileceğimiz bir duygu ilk kez ortaya çıktı. Bir uzlaşma ritüeli olarak kabul edilen Taht Bayramı, sömürge yönetimine karşı halk seferberliği için bir katalizör olarak çok önemli bir rol oynadı. Bu bayram, Sultan'ın sürgüne gönderilmesi ve ardından 5 Eylül 1953'te kutlamaların yasaklanması gibi zorluklar karşısında bile direnişi ifade etmek için ayrıcalıklı bir fırsat olarak hizmet etmeye devam etti (Mouline, 2015: 7). Bu engellere rağmen Faslılık ruhu devam etmiş, bağımsızlık isteklerini sürdürmüş ve sömürgeci güce karşı birliğin ve meydan okumanın sembolü olmuştur. Kutlama, dış etkilerden ödünç alınmasına rağmen, Fas kimliğinin ruhunu başarıyla somutlaştırdı. Millet in doğuşunun güçlü bir ifadesi olarak hizmet etti ve Fas halkı arasında kolektif aidiyet ve birlik duygusunu teşvik etti.

Bu yeni Taht Bayramı geleneği, monarşiye bağlılığı pekiştirirken sömürge karşıtı duyguları ifade etmek için güçlü bir platform işlevi gördü. Benzer bir şekilde, sultanın Fes'teki Moulay Idriss (şehrin kurucusu ve ruhani koruyucusu) türbesine yaptığı törensel ziyaret, milliyetçi elitlerin kitlelerin kolektif coşkusunu kullanması ve geniş çaplı bir gösteri düzenlemesi için değerli bir fırsat sundu (Wyrzten, 2013: 630). Milliyetçi hareket, bu sembolik olaylarla aynı hizaya gelerek ve bunların yarattığı halk desteğinden yararlanarak, sömürge karşıtı protestolarını etkili bir şekilde kanalize etti ve halkı hedefleri doğrultusunda harekete geçirdi. 10 Mayıs'ta Bab Boujeloud üzerinden Sultan'ın Medina girişinde (Fes

al-Bali) kalabalıklar tarafından coşkuyla karşılanması, Alevi monarşisine ve milliyetçi davaya verilen güçlü desteği göstermiştir. "Yahya al-Malik", "Vive le Maroc! (Çok yaşa Fas)", "Vive l'Islam! (Çok yaşa İslam)", "Vive le Sultan des jeunes! (Çok yaşa gençlerin sultanı)", "Vive notre Roi indépendant! (Çok yaşa bağımsız sultanımız)" gibi Arapça ve Fransızca sloganlar, Arap-İslami Fas kimliğiyle kolektif bir özdeşleşmeyi ve bağımsız bir hükümdar arzusunu ifade ediyordu (Wyrzten, 2013: 630). Bu gösteriler, milliyetçilerin kentli kitleler arasında monarşiye karşı birlik ve sadakat duygusunu yansıtmaları ve pekiştirmeleri için bir araç işlevi görerek milli kimlik, İslam ve Alevi monarşisi arasındaki bağlantıyı güçlendirdi.

Fas halkı 1934 yılından bu yana Taht Bayramı'nın yıldönümünü okullarda, sokaklarda, çarşı ve parklarda kutlamaktadır. Günümüzde hala Biat (bey'a) töreni, Fas'ın devlet ve millet inşa etme stratejilerinin sembolik bir ifadesi olarak kabul edilebilir. Rejimin en önemli sembolik uygulamalarından biri olan bu tören, Kral'ın mutlak iktidarının dini temelini vurgulamayı, yeniden hayal edilen bir milli geçmiş inşa etmeyi ve Kral'ı Fas birliğinin sembolü olarak sunmayı amaçlamaktadır. Daha da önemlisi, çoğu Berberi olan kırsal eşrafın monarşiye olan desteğini yeniden teyit etmiş ve halk ile rejim arasındaki aracı rolünü oynamıştır (Arslan, 2015: 80). 1934 yılından bu yana Fas'ta Taht Bayramı kutlamaları, Fas halkı tarafından farklı yerlerde gerçekleştirilen önemli bir yıllık etkinlik haline gelmiştir. Günümüzde Biat (bey'a) töreni, Fas'ın devlet ve millet inşa etme çabalarının sembolik bir tezahürü olarak görülebilir. Kral'ın otoritesinin dini temelini vurgulamak, yeniden kurgulanmış bir milli tarih inşa etmek ve Kral'ı Fas için birleştirici bir sembol olarak sunmak gibi birçok amaca hizmet eder. Daha da önemlisi, bu tören, çoğu Berberilerden oluşan kırsal kesimin monarşiye desteğini sağlamada da önemli bir rol oynamıştır. Halk ile rejim arasındaki uçurumu kapatma, hükümdarın geniş halk kitleleriyle bağına güçlendirme ve onların sadakatini sürdürme aracı olarak hizmet etmektedir. Genel olarak, Taht Bayramı Fas kimliğinin pekiştirilmesine, monarşinin otoritesinin korunmasına ve milli birliğin desteklenmesine katkıda bulunmaya devam etmektedir.

Sonuç

Siyaset Bilimi çalışmalarının önemli bir konusunu oluşturan milliyetçilik, tam olarak tanımlanamayan doğasıyla tartışmalı bir konu olmaya devam etmektedir. Milliyetçilik 18. yüzyılda ortaya çıkan ve 19. ve 20. yüzyıllarda önem kazanan modern bir olgu olarak kabul edilir. Ulus-devletlerin yükselişi ve milli kimliğin, sadakatin ve kendi kaderini tayin hakkının önemini vurgulayan ideolojilerin yayılmasıyla yakından ilişkilidir. Milliyetçilik, milleti siyasi sadakatin merkezine yerleştiren ve belirli bir grubun çıkarlarını, haklarını ve isteklerini korumayı ve geliştirmeyi amaçlayan siyasi bir ideoloji ve hareket olarak tanımlanabilir. Genellikle ortak dil, kültür, tarih ve toprak temelinde kolektif bir kimlik duygusu içerir.

Bu çalışmada Fas'taki milliyetçi hareketin Berberi kararnamesine karşı halkı stratejik olarak nasıl harekete geçirdiğini ve Latif duasının yeniden sahiplenilmesini ve Sultan'ın otoritesinden faydalanmak adına Taht Bayramı ritüelinin icadını bir destek toplama aracı olarak nasıl kullandığı incelenmiştir. Geleneksel olarak felaket veya ülkeye yönelik tehdit zamanlarında okunan Latif duası, milliyetçiler tarafından Berberi Kararnamesi konusunda farkındalık yaratmak ve Fas halkı arasında birlik ve direniş duygusunu teşvik etmek için uyarlandı. 1930 Berberi Kararnamesi'nden sonra Faslı milliyetçi elitler, Fransız politikalarına nasıl karşı konulacağını ve yürütülecek stratejinin hangi yolla kitlesel bir protestoya dönüştürüleceğinin yollarını aradılar. Latif duasını milliyetçi bir söyleme uyarlayan milliyetçiler, siyasi mesajlarını Fas halkının dini duyguları ve kültürel kimliği ile ilişkilendirmeyi başardılar. Bu da kitleleri etkili bir şekilde bir araya getirmelerini ve Fransız politikalarına karşı geniş çaplı protestolar düzenlemelerini sağladı. Latif duasının bir protesto biçimi olarak kullanılması sadece Fas halkında yankı uyandırmakla kalmadı, aynı zamanda davalarına uluslararası ilgiyi de çekti. Güçlü bir direniş sembolü olarak hizmet etti ve hem yerel hem de uluslararası kitlelerden destek aldı.

Genel olarak, Latif duasının milliyetçi elitler tarafından uyarlanması, stratejilerinin kitlesel bir protesto hareketine dönüşmesinde ve Fas'taki Fransız politikalarına karşı mücadelelerinde ivme kazanmalarında önemli bir rol oynamıştır. Milliyetçiler bu tarihi olayları dua törenine dahil ederek

anlatılarını güçlendirmiş ve kitleleri sömürge rejimine karşı direniş ve mücadelenin kilit anları etrafında seferber edebilmişlerdir. Gerçekten de Latif Protestoları, Hobsbawm tarafından tartışıldığı üzere, milli kimliğin oluşumunda toplum mühendisliği kavramına bir örnek teşkil etmektedir. Hobsbawm, doğası gereği sembolik ve törensel olan "icat edilmiş geleneklerin" rolünü vurgulamaktadır. Fas toplumunda uzun süredir önemli bir yere sahip olan Latif duası, birliği teşvik etmek ve tekil bir Fas milli kimliği oluşturmak için stratejik olarak milliyetçi söyleme dahil edilmiştir.

Faslı milliyetçiler, Latif duasının gücünden faydalanarak ve onu milliyetçi gündemlerine entegre ederek arzuladıkları milli birliğin temellerini attılar. Stratejilerinin başarısı, ülke çapında kitlesel protestoların yaygın bir şekilde organize edilmesinde açıkça görülüyordu. Zamanla Latif duası önemli bir gelenek haline geldi ve bağımsızlığın kazanılmasına kadar sürekli olarak kullanıldı. Latif Protestoları örneği, kültürel sembollerin ve geleneklerin manipüle edilmesinin kolektif kimliklerin şekillendirilmesinde ve halkların ortak bir amaç doğrultusunda harekete geçirilmesinde nasıl güçlü bir araç olarak kullanılabileceğini göstermektedir.

Ele alınan diğer icat edilen gelenek ise, Sultan'ın dini ve siyasi otoritesini kullanmak için icat edilen Taht Bayramı'dır. Bu gelenek milliyetçi hareketin politik eylem tarzında önemli bir yer tutmaktadır. Çünkü Fas halkı tarihsel olarak özellikle dini konumu nedeniyle monarşiye büyük bağlılık göstermektedir. Milliyetçiler bu durumu halkı mobilize etmek ve milli bilinci uyandırmak amacıyla bir ritüele çevirmiştir. Bugün hala geleneksel kodlardan gelmemesine rağmen taht Bayramı monarşi tarafından kullanılan sembolik uygulamalardan birisi olmuştur. Kral bu yolla toplum üzerindeki mutlak gücünü pekiştirmektedir.

Fas örneğinde Taht Bayramı, tarihsel olarak monarşiyle ilişkilendirilen sadakat ve dini saygıyı kullanmak için stratejik olarak geliştirilmiştir. Taht Bayramı'nı bir ritüel ve milli birliğin sembolü haline getiren milliyetçi hareket, Fas halkı arasında kolektif bir bilinç uyandırmaya çalıştı. Geleneksel olarak monarşiye yöneltilen sadakat ve bağlılık, daha geniş bir millet kavramına dahil edilerek milliyetçi davayı güçlendirdi. Taht Bayramı derin tarihsel köklere sahip olmasa da monarşi tarafından kullanılan sembolik bir uygulama olarak önem kazanmıştır. Kral, bu bayramın kutlanmasıyla otoritesini pekiştirmekte ve toplum üzerindeki gücünü pekiştirerek milliyetçi hareketin daha geniş stratejileriyle uyum sağlamaktadır. Genel olarak Taht Bayramı, milliyetçi hareketin gündemine hizmet etmek için mevcut geleneklerin stratejik bir uyarlamasını ve monarşinin Fas toplumundaki güç konumunu pekiştirmesinin bir aracını temsil etmektedir.

Tarihi olayların dahil edilmesi ve yeni bayramların oluşturulması da dahil olmak üzere bu icat edilmiş gelenekler, milliyetçi hareketin halkı bir araya getirme ve Sultan'ın liderliği altında kolektif bir Fas kimliği duygusu şekillendirme çabalarında önemli bir rol oynadı.

Kaynakça

- Anderson, B. (2020). *Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*. (İ. Savaşır, Çev.) İstanbul: Metis Yayınları.
- Arslan, S. (2015). *Nation-building in Turkey and Morocco*. New York: Cambridge University Press.
- Barbari, M. (1931). *Tempete sur le Maroc*. Paris: Les Editions Rieder.
- Belal, Y. (2011). *Le Cheikh et le Calife*. Lyon: ENS Editions.
- Benbaruk, L. (1979). *The Moroccan Monarchy and Nationalist Mouvement, 1930-1965*. McGill University.
- Brown, K. (1972). The Impact of the Dahir Berbère In Salé. E. Gellner, & C. Micaud (Ed.) *Arabs and Berbers FROM TRIBE TO NATION IN NORTH AFRICA içinde* (ss. 201-215). Londra: Duckworth.

- Gellner, E. (1983). *Nations and Nationalism*. Oxford:Blackwell.
- Halstead, J. P. (1967). *Rebirth of a Nation: The Origins and Rise of Moroccan Nationalism, 1912-1944*. Harvard University Press.
- Hobsbawm, E. J. (2006). *Gelenegin İcadı*. (M. M. Sahin, Çev.) İstanbul: Agora Kitaplığı.
- Hobsbawm, E. J. (1990). *Nations and Nationalism Since 1780: Programme, Myth, Reality*. New York: Cambridge University Press.
- Hoffman, K. E. (2010). Berber Law by French Means: Customary Courts in the Moroccan Hinterlands, 1930–1956. *Comparative Studies in Society and History*, 52(4), 851–880.
- Hoisington, W. A. (1978). Cities in Revolt: The Berber Dahir (1930) and France's Urban Strategy in Morocco. *Journal of Contemporary History*, 13(3), 433-448.
- Joffé, E. G. (1985). The Moroccan Nationalist Movement: Istiqlal, the Sultan, and the Country. *The Journal of African History*, 26(4), 289-307.
- Lafuente, G. (1999). *La politique Berbère de la France et le Nationalisme marocain*. Paris: L'Harmattan.
- Lafuente, G. (1994). Dahir Berbère 16 Mai 1930. *Encyclopédie berbère*, 14, 2178-2192.
- Mansour, M. E. (1994). Salafis and Modernists in the Moroccan Nationalist Movement. John Ruedy (Ed.), *Islamism and Secularism in North Africa içinde*, (ss. 53-71). Washington: DC: Center for Contemporary Arab Studies, Georgetown University.
- Mouline, N. (2015). La Fête du trône : petite histoire d'une tradition inventée. B. Dupret, Z. Rhani, A. Boutaleb, J. Ferrié,(Ed.), *Le Maroc au Present içinde* (ss. 691-701). Kazablanka: Centre Jacques-Berque.
- Mous, F. A. (2013). The Moroccan nationalist movement: from local to national networks. *The Journal of North African Studies*, 18(5), 737-752.
- Özkırımlı, U. (1999). *Milliyetçilik Kuramları: Eleştirel bir bakış*. İstanbul: Sarmal Yayınevi.
- Qadéry, M. E. (1998). Les Berbères entre le mythe colonial et la négation nationale. Le cas du Maroc. *Revue d'Histoire moderne et contemporaine*, 45(2), 425-450.
- Rachik, H., Laroui, A., & Belal, Y. (2007). Nation, nationalisme et citoyenneté. *Les Cahiers Bleus*(8), 1-39.
- Renan, E. (1882). Qu'est-ce qu'une Nation?. (Erisim: 15.05.2023),
<http://www.iheal.univ-paris3.fr/>: http://www.iheal.univ-paris3.fr/sites/www.iheal.univ-paris3.fr/files/Renan_-_Qu_est-ce_qu_une_Nation.pdf
- Smith, A. D. (1991). *National Identity*. Londra: Penguin Group.
- Smith, A. D. (1991). The Nation: Invented, Imagined, Reconstructed? *Millennium*, 20(3), 353-368.
- Weber, M. (2006). Millet. *Doğu Batı*. (E. Cerezoglu, Çev.) 10 (39), 181-188.
- Wyrzten, J. (2009). *Constructing Morocco: The Colonial Struggle to Define the Nation, 1912-1956*. Georgian University.
- Wyrzten, J. (2015). *Making Morocco : Colonial Intervention and the Politics of Identity*. Cornell University Press.
- Wyrzten, J. (2013). Performing The Nation in Anti-colonial Protest in Interwar Morocco. *Nations and Nationalism*, 19(4), 615-634.

Extended Abstract

Nation and nationalism are concepts whose definitions may vary depending on historical contexts, geographical locations and individual perspectives. The understanding of what constitutes a nation has evolved over time and varied among various societies. Factors such as religion, language and common ancestry have often been used to define a nation. However, these factors are not always sufficient and there are cases where nations are formed based on different criteria or a combination of various factors. In the past, religion played an important role in defining a nation, and communities that shared a religious identity were generally recognised as a nation, regardless of other factors such as language or ancestry. However, with the rise of nation-states and the development of modern nationalism, the understanding of nationhood has expanded to include factors such as territory, language and citizenship.

Hobsbawm sees the nation as a structure that emerges within a historical and social context. He argues that the nation is the result of "social engineering". In this process, it is very important to discover and understand "invented traditions". These invented traditions are created and disseminated to foster a shared sense of history, culture, and identity within a nation. Hobsbawm argues that national consciousness represents one of the most concrete and pervasive manifestations of invented traditions. For a comprehensive analysis of the phenomenon of the nation, Hobsbawm argues that it is crucial to properly acknowledge and analyse these "invented traditions".

This paper examines how the nationalist movement in Morocco strategically mobilised the population against the Berber decree and used the reclaiming of the Latif prayer and the invention of the Feast of the Throne ritual as a means of mobilising support the Sultan's authority.

The 1930 decree, commonly known as the "Decree of 16 May", had a profound impact on Moroccan society and played an important role in the rise of the nationalist movement. The decree aimed to reorganise the customary courts in the Berber regions of Morocco, which lacked Islamic courts applying Islamic law. However, the implementation of the decree had unintended consequences, led to significant social transformations, and provoked opposition from the nationalist movement. The issuance of the 16 May decree in 1930 presented a strategic opportunity for the younger generation of nationalists to create a space for action. However, they were faced with the task of transforming this opportunity into an identity formation that intertwined "Islam" and "Nation" in Morocco. They also needed to portray the Berber Dahir (decree) as a threat to this imagined community. In 1930, young Moroccan elites realised the need to organise an anti-colonial protest with a growing sense of national identity. Nationalists needed to draw on existing cultural practices and find a medium that could be used to convey their message and mobilise the masses.

Their strategy involved the revitalisation of a well-established religious ritual, the ritual Muslim prayer known as "Ya Latif", and its reuse for nationalist purposes. The nationalist movement reinterpreted and adapted the prayer to suit their cause, using it as a tool to rally support and to evoke a collective sense of urgency and grievance against colonial rule. During the large Friday congregations in the mosque, either the imam or a member of the congregation would address the gathered believers, acknowledging the hardships and difficulties faced by the congregation. They would pray fervently, "O Allah, the Most Merciful, whatever fate may bring, we ask You for good!" The congregation would then join in a collective prayer, affirming their common faith and seeking divine intervention for favourable outcomes in the face of the prevailing circumstances. In the following weeks, the phrase "Do not separate us from our brothers, the Berbers!" was added to the Latif prayer, which proved to be the most effective way to mobilise the population against what was called "Berber Dahir" in other Moroccan cities. With the Latif ritual, nationalists have successfully reinvented a familiar cultural element to organise the community against the policies of the Viceroyalty and to reinforce the Muslim Moroccan identity being constructed.

The young nationalists sought to build their imagined nation based not only on language, ethnicity or other cultural factors, but also on the symbolic significance of the Sultan's office. Their aim was to unite the masses while maintaining a link with tradition. Given the relative lack of intellectual depth and limited experience of the early nationalists, they preferred to rally the population around the figure of the Sultan rather than focus their mobilisation on a specific political ideology or project. By capitalising on the symbolic authority of the Sultan, they aimed to garner widespread support and create a sense of unity among the population. To reach a wider audience, young nationalists, in particular members of the magazine *al-Maghrib* and the newspaper *L'Action du peuple*, decided to celebrate the accession of Mohammed V (1927-1961), seen as a symbol of national sovereignty and unity. They invented a new tradition in the person of the Sultan, who had legitimacy over the whole Moroccan society in general: the Feast of the Throne.

Araştırma Makalesi • Research Article

The 2012 Tuareg-Arab Uprising in Northern Mali and Regional Actors: The Impact of Libya and Algeria

Mali'nin Kuzeyinde Tuareg-Arap Ayaklanması ve Bölgesel Aktörler: Libya ve Cezayir'in Etkisi

Ülkü Çiçek*

Öz: Sahel'de güvenlik ve istikrarı tehdit eden temel çatışmalardan biri olan Mali'nin kuzeyindeki Tuareg-Arap ayaklanması 2015 Cezayir Barış Antlaşmasına rağmen günümüzde de devam etmektedir. Söz konusu krizin hem gelişiminde hem de çözüm çalışmalarında bölgesel aktörleri rolleri göz ardı edilemez önemdedir. Bu makale, Mali'de 2012 yılında başlayıp günümüzde ise yeniden şiddetlenerek devam eden krizin gelişimini Libya ve Cezayir'in bölgesel politikaları üzerinden incelemeyi amaçlamaktadır. İki ülkenin de güney şehirlerinde çok sayıda Tuareg kabilesinin yaşaması, Mali'deki krizle yakından ilgilenip sürece dahil olmalarına neden olmuştur. Libya'nın devrik lideri Muammer Kaddafi, pan-afrikanist politikaları çerçevesinde Tuareg toplumunun en büyük destekçisi olmuştur. 1980'lerde Libya'ya sığınan Tuareg gençleri daha sonra ülkelerine dönüp 1990 ayaklanmasını başlatmakla kalmamış, bu süreç 2012 ayaklanmasının temellerini de oluşturmuştu. Tuaregler'in ruhani babası olarak Kaddafi'nin 2011'deki ani ölümü de Mali'nin kuzeyindeki 2012 isyanının temel sebepleri arasında gösterilmektedir. Öte yandan güney şehirlerinde yoğun Tuareg nüfusu bulunduran Cezayir ise yalnızca 2012 isyanında değil 1960'lardan itibaren Mali'de yaşanan ayaklanmalarda arabuluculuk görevini üstlenmiş ve 2015 yılında Mali'de Barış ve Uzlaşma Anlaşması'na ev sahipliği yapmıştır. Bu makale, söz konusu krize dair çalışmaların çoğunlukla uluslararası aktörlere odaklanmış olmasına rağmen literatürde yeterince yer bulamayan Mağrip-Sahel ilişkilerini bölgesel bir perspektiften mercek altına alması açısından önemlidir. Mali krizi etrafında bölgesel göç, Sahel jeopolitiği ve güvenlik meselelerine ek olarak post kolonyal bir perspektiften trans nasyonal kimlikler, azınlık sorunları ve bölgesel göç meselelerine değinmesi bölgeye dair kapsamlı bir anlayış sağlayacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tuaregler, Mali, Libya, Cezayir, Sahel, Ayaklanma

Abstract: Despite the peace agreement signed in Algeria in 2015, the Tuareg-Arab uprising in northern Mali is still one of the main conflicts that threaten security and stability in the Sahel. Regional actors played an undeniable role both in the development of the crisis and in the solution attempts. For this reason, this article aims to examine the development of the crisis that started in Mali in 2012 and continues today through the regional policies of Libya and Algeria. The fact that many Tuareg tribes lived in the southern cities of both countries caused them to be closely involved in the crisis in Mali and to be involved in the process. Muammar Gaddafi, the former leader of Libya, has been the biggest supporter of the Tuareg society within the framework of his pan-Africanist policies. The Tuareg youth who took refuge in Libya in the 1980s not only returned to their country and started the 1990 uprising, but also laid the foundations for the 2012 uprising. As the spiritual father of Tuaregs, Gaddafi's sudden death in 2011 is also cited as one of the main reasons for the 2012 rebellion in northern Mali. On the other hand, Algeria, which has a large Tuareg population in its southern cities, acted as a mediator not only in the 2012 uprising

* Doktora, Université Internationale de Rabat, cicek.u@hotmail.com, ORCID: 0000-0001-6233-8785

Cite as/ Atıf: Çiçek, Ü. (2023). The 2012 Tuareg-Arab uprising in northern Mali and regional actors: The impact of Libya and Algeria. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(Afrika), 143-151. <http://dx.doi.org/10.18506/anemon.1310287>

Received/Geliş: 06 June/Haziran 2023

Accepted/Kabul: 25 September/Eylül 2023

Düzeltilme/Revised form: 20 September/Eylül 2023

Published/Yayın: 30 September/Eylül 2023

but also in the uprisings in Mali since the 1960s. They hosted the Peace and Reconciliation Agreement in Mali in 2015. This article is important in that it examines Maghreb-Sahel relations from a regional perspective, which cannot find enough space in the literature where existing studies on the crisis mostly focus on international actors. By evaluating transnational identities, minority issues and regional migration from a postcolonial perspective in supplement to political mobilization and regional security issues around the Mali crisis, this paper will provide a comprehensive understanding of the region.

Keywords: Tuaregs, Mali, Libya, Algeria, Sahel, Insurrection

Introduction

The Tuareg-Arab insurgency in northern Mali, which began in 2012, was a complex conflict involving various factors and actors. Although the conflict is mostly known as the Tuareg uprising, the Arab tribes living in the northern regions suffering from the same problems also played important roles in the rebellion. As a nomadic ethnic group, the Tuareg people had long-standing grievances from being discriminated and marginalized in their home for decades not only by the Malian government but also by the colonizers before the independence of the country. Besides, there are several factors that fueled the Tuareg rebellion including the spread of radical Islamist ideology in the Sahel, the proliferation of weapons and the intervention of external actors both regional and international. As Libya and Algeria are two main actors with significant impact on the regional scale this article explores their role in the 2012 Tuareg insurgency in northern Mali.

The Tuareg society is a Sahelian nomadic ethnic group that lived a life mostly away from the concept of borders in the region for centuries. The Tuareg people have lived freely in the Sahara Desert without borders, yet with the decolonization they found themselves divided in the borders of Mali, Niger, Algeria, Libya, and Burkina Faso. In Ottoman sources, Tuaregs are described as the dominant people of the region who provided protection and guidance services to the trade caravans that would pass through the Sahara Desert from the 14th to the end of the 19th century (Kavas, 2015). In some records, it is described that the caravans that entered the Sahara without the protection of any Tuareg tribe could never leave the desert, but these people, who were recorded as the lords of the desert, could enter from one end of the desert and exit from the other even with their eyes closed (Kurşun 2015). According to the French sources of the 19th century, who illustrate them as *les hommes bleus* (the blue men), it was recorded that the Tuaregs showed serious resistance to colonization. In the same sources, the warrior and rebel character of them was emphasized. Moreover, it is claimed that the Tuareg resistances delayed the Pax-Gallica, which France wanted to create by uniting its colonial lands in the Sahel, until 1934 (Aouad-Badoual, 2014: 35-48). All these sources agree that Tuaregs are fond of their independence as a nomadic society with a prominent warrior character. The majority of *les hommes bleus* are still retaining these characteristics and are not familiar with the concept of the border.

One of the main reasons why the Tuaregs are still far from the concept of border is the fact that this society, despite has been living independently and in their own order for centuries, suddenly came under the control of another state, moreover that their lands were divided by “artificial” borders during the decolonization period (Brooke-Smith 1987). During French colonialism, the warrior identity was removed from the Tuaregs and given to the Bambaras, who were the biggest ethnic group in Mali with other important roles. While the Bambaras had the right to be educated in the modern schools (*les écoles de république*) established under colonial rule and to receive treatment in hospitals, the Tuaregs were deprived of even these basic rights. As a punishment for their rebellious character, they were forced to serve the Bambaras, who were more suitable for a sedentary life and more manageable for the colonizers (Maïga and Singaré 2018). When the Republic of Mali declared its independence in 1960 and the foundations of the state were laid, the Tuaregs lacked an educated elite to represent them and defend their rights. Although they did not have a say in the decisions taken, they remained in the same position as second-class citizens after independence. The Tuareg society, angered by the fact that independence had no positive effect on their lives and the frustration of being deprived of even the most basic rights, started the Alfellega uprising in 1962 (Lecocq and Klute 2019).

Roots of the Tuareg insurgency in Northern Mali

Having a long history of discrimination and marginalization where they reside as minorities, the Tuareg society has often been at odds with the central governments of all five countries where they have been divided. In this study, the Tuaregs of Mali have been fighting to obtain equal rights with other ethnic groups such as the Bambaras but also for greater autonomy and recognition for several decades. In order to obtain these, periodic uprisings occurred in 1962-1963, 1990-1995, and 2007-2009 (Grémont 2010; Triaud 1993). The 2012 uprising did not emerge out of a moment's anger or panic but was the result of a long-term frustration rooted in Mali's pre-independence era. The Tuareg society, which has been humiliated for generations by seen as a second-class citizen, started the 1963 uprising in order to obtain basic rights. However, the ongoing demonstrations in Kidal were brutally suppressed in 1963 and resulted in a serious increase in pressure on minorities.

A few years after the first unsuccessful rebellion, in the 1970s, severe drought-related famines began to occur that affected the entire Sahel region. The continuation of the drought in the 1980s led to an increase in poverty in the region, where life was already difficult, while minority groups such as Tuaregs were most affected by the harsh living conditions. As a result, among the Tuareg majority cities Gao and Kidal became the regions most affected by the crisis with unemployment rates three times higher than the rest of the country (Barbet 2015) 60. Although it created funds from foreign aid to combat the economic crisis in the northern cities, the inability of these funds to reach the public worsened the situation. Because, during the 1974 drought, thousands of CFA aid sent to medium and small businesses were embezzled by the National Liberation Military Committee (CMLN)(Bamako 2022), and the aid plan was delayed for 16 years until the Tamansarret Agreement in 1991, ignoring the food shortage in the north (Barbet 2015).

One of the greatest challenges for the Sahel region in the 1980s was the rising unemployment rate among the young populations in addition to famine and poverty. Clotilde Barbet summarizes the developments of the drought period as “...in the 1980s, unemployment was such that many young Ishumar Tuaregs decided to go to Algeria and then to Libya, to find a job in the oil industry or enlist in the ranks of the Libyan army” (Barbet 2015). It was particularly important that this region was almost completely economically neglected until Mali's democratic transition in the 1990s (Morgan 2012). Meanwhile, Algeria, which was struggling with political internal turmoil, was reluctant to get involved in the problems of its neighbors. However, serious economic breakthroughs were being made in Libya under the rule of Muammar Gaddafi, who came to power with the 1969 coup. Despite being affected by the global oil crisis in the 1980s and the American embargo, the economic development of Libya continued to slowly accelerate thanks to the development of the oil and trade sectors. Gaddafi's expansionist ambitions as a regional power transformed his country into a safe haven for the Tuareg youth who were struggling with hunger in their own country.

Libyan effect on the Malian conflict

Libya's role the Tuareg insurgency in northern Mali was more indirect than Algeria's, but no less significant. The repercussions of the civil war that broke out in Libya in 2011 and the murder of Muammar Gaddafi in 2012 were felt more in Mali than in its direct border neighbors, Algeria and Niger. The fall of Libyan leader Muammar Gaddafi in 2011 led to the proliferation of weapons in the region, including heavy weaponry such as anti-aircraft missiles, that were used by the Tuareg rebels in their fight against the Malian government. Tuaregs, who took refuge in Libya during Gaddafi's rule and were integrated to a mercenary army called the Islamic legion by the late dictator, (Galy 2013: P.29) had to return to their country due to the turmoil in 2011. After the death of late Libyan dictator more than 1500 heavily armed and trained Tuareg fighters who had previously served in Gaddafi's Islamic Legion returned to Mali (Caparini 2015). In other words, for Mali the fall of Gaddafi meant that thousands of young armed militants who had fled the country after playing a role in previous rebellions entered its territory, having undergone military training.

Alex Braithwaite mentions five key factors that make states vulnerable to spread of conflict. According to Braithwaite, a country is vulnerable to the emergence of conflict without sovereignty

integrity, financial resources, loyal and capable officials, stable administrative-military control, and authority and institutional mechanisms to use resources (Braithwaite 2006). As one of the states most affected by the collapse of Libya, Mali was a weak state in all of these. While Mopti became an invisible border dividing the south and north of the country, bribery had become a serious problem in the whole of Mali. Although the northern regions lacked financial support, military protection, and state authority to respond to the demands of the people of the region for many years. The central government's indifference towards the North made them see Gaddafi's Libya as the savior of poor and oppressed societies, which opened its doors to the Sahel Tuaregs, who were afraid of dying before they could reach Europe. Tuaregs in the Sahel countries saw Gaddafi's Libya as "the savior of the poor and oppressed". (Fischer and Kohl 2010).

As it will be demonstrated in following parts, Libya opened its doors to thousands of asylum seekers young *Ishumar* Tuareg in the 1980s, after which the vast majority of these young people underwent military training and turned into regular armed units. The former leader of Libya had not opened his doors to thousands of young refugees for no reason. Tuareg's youth, whom he praised for their warrior qualities, benefited greatly in strengthening Gaddafi's regime. Young Tuaregs served to protect Libya's interests in both Africa and the Middle East until Gaddafi switched to pan-Africanist policy and abandoned pan-Islamism in 1990. These youths, returning from Libya, became key players in the outbreak of the 1990 revolt, which caused the death of more than 1,000 people and the displacement of more than 250,000 people (Ronen 2013). The instability in Libya has increased the pressure in the Sahel, resulting in significant refugee flows and reverse migration as Malian migrants flee the conflict. It also created a power vacuum in the south of the country, which allowed radical jihadist groups to expand their influence area. The collapse of security in Libya has allowed large numbers of weapons to be looted by immigrants, many of whom had worked for Gaddafi's security forces, and fall into the hands of militant groups in the Sahel (Shaw 2013).

Algeria's role in the Tuareg insurgency

From a historical point of view, the Algerian impact on the resolution of Tuareg conflicts in Mali has persisted for decades. Since the 1963 uprising, Algeria has been a third party in the problems between Bamako and Tuareg society as a mediator. During the negotiations for peace between the Malian government and Tuareg rebel factions, Algeria played a significant role as a mediator and supported the Malian government militarily and logistically. However, the role of Algeria in the 2012 Tuareg insurgency was more complex. It is apparent that Algiers was concerned about the rise of Islamist radicalism in the Sahel region as well as how the Malian conflict might affect Algerian security. Consequently, Algeria was increasingly involved in the conflict both militarily and diplomatically (Arieff 2012).

AQIM was one of the main armed groups in the region and the product of the 1991-2002 civil war in Algeria. Due to its military setbacks in northern Algeria, a part of the terrorist group moved to Algeria's far south and into northern Mali (Caparini 2015). In fact, the Salafist Group for Preaching and Combat (Groupe Salafiste pour la Prédication et le Combat, GSPC), founded by Algerian jihadist Hassan Hattab in 1998, was renamed AQIM in 2007, aiming to assume a new identity (Galy 2013: P.140). The Algerian Department of Intelligence and Security has been considered as the most eligible and experienced in the region for counter-terrorist operations especially in the fight against AQIM. This makes Algeria a key partner in the region for international actors regarding the steps to be taken in the fight against terrorism (Lagatta et al. 2013). Not only in military matters and counter-terrorist operations but also in peace talks their role is irreplaceable. Algeria was one of the key players in the negotiations that led to the signing of the Ouagadougou Agreement in June 2013, which established a ceasefire between the Malian government and Tuareg rebel groups. The Algerian government also took the lead in the creation of the African-led International Support Mission to Mali (AFISMA) in order to support the Malian government in its battle against the rebels. Additionally, Algeria assisted in training Malian soldiers and offered military and intelligence support to the Malian government (Lagatta et al., 2013).

The fact is that the 2012 crisis in Mali was a serious threat to Algeria's two priorities in foreign affairs: preventing the spread of terrorist movements in the Sahel and eradicating separatist movements. Moreover, as the refugee crisis would emerge as a costly problem to deal with Algiers had to step forward to mediation (Arieff, 2012). It should not be forgotten that Tuareg and Berber tribes lived in the southern cities of Algeria and an influx of refugees from Mali could have a negative impact on these communities that had not shown separatist tendencies until then (Mesa 2022: P.119). Although they did not have a problem comparable to separatist movements in the southern regions, Algeria's long-term struggle with radical Islamist groups such as Al-Qaeda in the Islamic Maghreb (AQIM) continued (Filiu, 2009). In January, as the conflicts intensified in northern Mali, it was revealed that Algiers was following a pattern. As the strength of the Tuareg insurrection increased, Algerians called for an immediate cease-fire and positioned themselves as a mediator as a way to preserve the territorial integrity of Mali (Arieff, 2012). On 24 June, Algeria's Minister for Maghreb and African Affairs Abdelkader Messahel and UK Foreign Secretary for Middle Eastern and North African Affairs Alistair Burt held a joint press conference in Algiers. While Messahel drew attention to the importance of dialogue and a political solution in peacebuilding; Burt also praised Algeria's mediation and stated that military intervention was considered as the last option for the sake of Mali (AFP, 2012). Meanwhile, Algeria-US military and strategic cooperation in the early 2000s was strengthening. As it was an important factor that threatened Libya's interests in the Sahel and Maghreb, keeping strong relations with Tuaregs and other minorities of the region had become crucial for Muammar Gaddafi (Ronen, 2013).

The 2012 Insurgency in Northern Mali

As a result of their research covering the conflicts of 1960-1999, Collier and Hoeffler suggested that conflict is likely to arise when there are favorable conditions in a region. Some of these conditions are inequality, ethnic or religious discrimination, rights violations, economic and security problems (Collier & Hoeffler, 2004). When the past of northern Mali was examined, almost all these conditions are met especially for the Tuareg society. Moreover, the increasing instability and terror in the Sahel in recent years have paved the way for large-scale upheavals.

Even though for the Tuareg society, an uprising has become a recurring event every few decades, the 2012 uprising differs from its predecessors in many respects. Firstly, this one was better organized, more violent, and more sustained than previous uprisings. As a result, the rebels were able to capture several key cities and towns in northern Mali, including Gao, Kidal, and Timbuktu (Lecocq and Klute 2019: P. 42-43). Secondly, the proliferation of weapons in the Sahel, particularly those left over from the 2011 Libyan civil war was directly linked with the insurgency. Thirdly, the spread of radical Islamist ideology with the new actors arrived in the region in 2002 was one other reason. These Islamist groups such as Al Qaeda in the Islamic Maghreb (AQIM) and Ansar Ad-dine had convinced the Tuareg rebels to join them in their fight against the Malian government (Mesa 2022 : P.102-104).

Since 2002, smuggling in the region has increased 60-fold, which is one of the structural reasons for 2012 (Ki Moon, 2012), the poverty that engulfed the north as a result of the peace provided after the 1990 rebellion, and the consumption of the development budgets dedicated to the north for the construction of barracks and the purchase of weapons and the proliferation of new armed groups while lacking of police and state presence in the region. On the one hand, it did not make the situation easier for the locals, who were left in a vulnerable situation without safety of life against terrorist groups, and on the other hand, the fact that only income opportunities had become illegal activities related to terrorism in the face of increasing famine and poverty (Shaw, 2013).

In the early 2000s, terrorist groups that advocated radical Islamist ideology had begun to settle in the region. It has been noted that the main economic activities of these groups were smuggling and kidnapping like their counterparts around the world. The situation was so complicated that the northern lands of Mali became a center for crimes such as arms, drugs, and human trafficking. On the other hand, Malian Sahara turned into an arena where many contradictory events such as development operations, bribery and international aid took place (Galy 2013 : P. 93). In 2008, it is stated by the AQIM Amir

Abdelmalek Droukdel, "AQIM's increasingly empowered political, religious and economic presence in the Sahel region further enhanced the group's ability to attract marginalized Sahelian recruits along with Maghrebian ones, filling its ranks with 'a considerable number of Libyans, Moroccans, Tunisians, Mauritians, Malians and Nigeriens'" (Ronen 2013: P.551). This means that the influence of radical organizations that started recruiting militants from both Sahel and Maghreb countries was increasing, threatening regional security even more.

While insecurity in the region increased with the influence of radical groups, many of the Tuaregs who took refuge in Libya in the 1980s were now preparing to return to their countries. Many of the key figures of the 2012 uprising were those who returned from Libya after 2009 with weapons, money and training (Shaw, 2013). These well-educated young names did not choose the violence directly unlike the radicals. They first sought to create a political mechanism in order to achieve their goals. The leadership team, which consists of people educated in Western countries as well as in Maghreb countries such as Morocco, Algeria and Libya, established the MNA in 2010 to voice their demands for autonomy in the north of Mali. The group, led by Bilal Ag Acherif and Mohamed Ag Ghali, established National Movement of Azawad (MNA) in 2010 in Timbuktu, to voice their demands for autonomy in northern Mali (Lecocq and Klute, 2019, P. 41). The fall of Muammar Gaddafi in August 2011 led to the return of thousands of heavily armed Tuareg youth, which includes former *Alliance Touarègue du Nord Mali pour le Changement* (ATNMC) Malian rebels, to Mali and the birth of the armed wing of the independence movement founded by the MNA. On 16 October 2011, the MNA and the Tuareg Movement in Northern Mali (*Mouvement touareg du Nord-Mali*, MTNM) merged to form the *Mouvement national de libération de l'Azawad* (MNLA) (Maïga and Singaré 2018: P.204-207).

Iyad Ag Ghali, who commanded the rebel Tuareg forces in the 1990s and 2000s, was at the forefront of the radicalization. Ag Ghali, who adopted the mentality of AQIM, founded the armed organization Ansar Dine in 2011 with the ideology of bringing sharia to Mali, but in 2012 he could not get the support to win the management of neither the MNLA nor his own tribe, the Ifoghas (Shaw, 2013). In March 2017, to form the Jamaat Nusrat al-Islam wal Muslimeen (JNIM) coalition Ansar Dine merged with other Mali-based jihadist groups the Katiba Macina, the Katiba al-Furqan (the Saharan branch of al-Qaeda in the Islamic Maghreb), and al Mourabitoun (*Mali: Enabling Dialogue with the Jihadist Coalition JNIM*, 2021). Although the French forces gained the upper hand against the JNIM during the Barkan operation and largely prevented their expansion, the radicals quickly began to regroup with the French withdrawal from Mali in 2022.

As another powerful jihadist group in Mali the *Mouvement pour l'Unification et le Jihad en Afrique de l'Ouest* (MUJAO) was founded, in October 2011, by Ahmed el-Tilemsi and Hamad al-Khairi, who left AQIM. Their first activity as a terrorist organization was to kidnap European aid workers from a refugee camp in southern Algeria. Taking advantage of the chaos caused by the military coup in Mali in January 2012, they captured a large area around Gao. In order to achieve all these, it was claimed that they received security support from the Qataris while settling in Gao. Some sources assert that this might be a result of the energy and regional policy tensions between Algeria and Doha (Arieff, 2012). Although the regions in which they were strong were different from the JNIM, the withdrawal of France meant strengthening again for MUJAO. The withdrawal of an international actor as important as France from the region means that regional actors have to take more responsibility and take stronger steps due to the increase of importance of their roles.

Conclusions

Since the conflict in northern Mali has a critical role in a complex dynamic that threatens security in the region, both regional and international actors have taken intense steps for its solution. Under the leadership of the United Nations (UN) and the African Union (AU) many countries have been actively engaged in conflict resolution and peacekeeping efforts such as taking part of the UN Multidimensional Integrated Stabilization Mission in Mali (MINUSMA) and G5 Sahel (Aubry, 2019; Benantar, 2019). French-led military operation Barkhane and the deployment of the MINUSMA have provided the

necessary platform for international actors to be part of the peace process. With the help with Algeria and Libya, regional organizations such as the Economic Community of West African States (ECOWAS) have also been involved in peace talks between parties to the conflict in northern Mali (Poupart, 2017). These efforts emphasize the need of recognizing the conflict's regional repercussions and the importance of collaboration for the solution.

Despite efforts of international and regional actors on a resolution of the Malian conflict challenges of peacebuilding still remains. One of the key obstacles is the conflict's complex nature, which is marked by long-rooted ethnic, political and economic grievances of the minorities. The existence of armed radical terrorist groups in the region hinders the path to a long-term solution. Additionally, the lack of state presence and insufficient governmental organisms are the obstacles to the prevention of human and weapons trafficking, drug trafficking, and inter-communal conflicts in the region. Addressing these challenges in northern Mali requires a multifaceted approach that incorporates security and development strategies.

Libya and Algeria's approaches to Tuareg uprisings in northern Mali and the policies they implemented since the 1960s show significant differences. Moreover, it is not possible to correctly interpret the problems experienced in the Sahel region today without analyzing the policies of these two countries during the development of the crisis in question. However, it will not be possible to transfer recent or any original information only by reinterpreting existing studies in the literature. Although the interviews with both important figures among the separatists and pro-state during the fieldwork conducted in Bamako in 2022, as a part of ongoing thesis research, were the most challenging part of the research, they contributed significantly to the targeted correct interpretation and originality.

Notwithstanding the challenges, Northern Mali has the potential for long-term peace and stability. Recently negotiations resumed between the transitional government and the CSP-PSD (Permanent Strategic Framework for Peace, Security and Development) for implementation of the ongoing peace agreement, Algiers Accord, which provides the groundwork for resolving the conflict and addressing its root causes. While it requires a lot of effort and time to implement the agreement signed in 2015, it promises hope for a sustainable peace for the parties. Although there is still mutual distrust between the parties to the conflict, the steps to be taken by the mediating third parties to clear these doubts are critical. Aware of its power over both Bamako and separatist groups, Algeria, as a reliable actor, contribute to peacebuilding through mediation, while instability in Libya remains a threat to regional security. Ultimately, the possibility of achieving sustainable peace in Northern Mali, where there has been no mass conflict other than terrorist attacks by extremists after 2015, depends on the commitment, persistence and cooperation of both local and international actors.

References

- AFP. (2012, June 24). Mali: L'Algérie estime qu'une solution "politique négociée est possible." *maliweb.net*. <https://www.maliweb.net/insecurite/mali-lalgerie-estime-quune-solution-politique-negociee-est-possible-75199.html>
- Arieff, A. (2012). *Algeria and the Crisis in Mali* (p. 5). IFRI. <https://www.ifri.org/sites/default/files/atoms/files/actuellesariefffinal.pdf>
- Aubry, A. (2019). *Le G5 Sahel. Le Nouveau Régionalisme Sécuritaire en Afrique du Nord-Ouest*.
- Bamako, I. D. (2022, May 9). Les transitions et les scandales politico-financiers au Mali • 19 novembre 1968. Les membres du CMNL se partagent 14 millions de FM au nom de la prime de risque de vie. *maliweb.net*. <https://www.maliweb.net/armee/les-transitions-et-les-scandales-politico-financiers-au-mali-19-novembre-1968-les-membres-du-cmnl-se-partagent-14-millions-de-fm-au-nom-de-la-prime-de-risque-de-vie-2975409.html>

- Barbet, C. (2015). *Les Rébellions Touaregues au Nord du Mali: Entre idées reçues et réalités*. L'Harmattan.
- Benantar, A. (2019). *Les initiatives de sécurité au Maghreb et au Sahel: Le G5 Sahel mis à l'épreuve*. Editions L'Harmattan, P- 98-102.
- Braithwaite, A. (2006). The Geographic Spread of Militarized Disputes. *Journal of Peace Research*, 43(5), 507–522.
- Brooke-Smith, R. (1987). *The Scramble for Africa*. Macmillan Education UK. <http://gen.lib.rus.ec/book/index.php?md5=084b8b909e742e0928605de06f08a117>
- Caparini, M. (2015). *The Mali Crisis and Responses by Regional Actors* (SSRN Scholarly Paper 2670222). <https://doi.org/10.2139/ssrn.2670222>
- Collier, P., & Hoeffler, A. (2004). Greed and grievance in civil war. *Oxford Economic Papers*, 56(4), 563–595. <https://doi.org/10.1093/oep/gpf064>
- Filiu, J.-P. (2009). *Al-Qaeda in the Islamic Maghreb: Algerian Challenge or Global Threat?* 104.
- Fischer, A., & Kohl, I. (Eds.). (2010). *Tuareg Society Within a Globalized World: Saharan Life in Transition*. I.B.Tauris & Co Ltd. <https://doi.org/10.5040/9780755610914>
- Galy, M. (2013). *La guerre au Mali. Comprendre la crise au Sahel et au Sahara: Enjeux et zones d'ombre*. La Découverte; Cairn.info. <https://www.cairn.info/la-guerre-au-mali--9782707176851.htm>
- Grémont, C. (2010). *Les Touaregs Iwellemmedan, 1647-1896: Un ensemble politique de la boucle du Niger*. KARTHALA Editions.
- Ki Moon, B. (2012). *Report of the assessment mission on the impact of the Libyan crisis on the Sahel region*. (S/2012/42). <http://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BFCF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/Libya%20S%202012%2042.pdf>.
- Kurşun, Z. (Ed.). (2015). *Afrikanın Asil Göçerleri Tuaregler*. Taş Mektep Yayın Atölyesi.
- Lagatta, M., Karock, U., Manrique, M., & Hakala, P. (2013). *Algeria's underused potential in security cooperation in the Sahel region* (p. 18).
- Lecocq, B., & Klute, G. (2019). Tuareg Separatism in Mali and Niger. In L. de Vries, P. Englebort, & M. Schomerus (Eds.), *Secessionism in African Politics: Aspiration, Grievance, Performance, Disenchantment* (pp. 23–57). Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-319-90206-7_2
- Maïga, C. K., & Singaré, I. A. (2018). *Les Rébellions au Nord du Mali: Des origines à nos jours*. EDIS.
- Mali: Enabling Dialogue with the Jihadist Coalition JNIM* (Africa Report 306; p. 44). (2021). International Crisis Group. <https://www.crisisgroup.org/africa/sahel/mali/306-mali-enabling-dialogue-jihadist-coalition-jnim>
- Mesa, B. (2022). *Les Groupes Armés du Sahel: Conflit et économie criminelle au Nord du Mali*. Halfa.
- Morgan, A. (2012). Mali's Tuareg rebellion. *The Global Dispatches*. : <http://www.theglobaldispatches.com/articles/malis-tuareg-rebellion>
- Poupart, P. (2017). L'Azawad comme enjeu des négociations de paix au Mali: Quel statut pour un territoire contesté ? *L'Harmattan, Confluences Méditerranée*(101), 17.
- Ronen, Y. (2013). Libya, the Tuareg and Mali on the eve of the 'Arab Spring' and in its aftermath: An anatomy of changed relations. *The Journal of North African Studies*, 18(4), 544–559. <https://doi.org/10.1080/13629387.2013.809660>

-
- Shaw, S. (2013). Fallout in the Sahel: The geographic spread of conflict from Libya to Mali. *Canadian Foreign Policy Journal*, 19(2), 199–210. <https://doi.org/10.1080/11926422.2013.805153>
- Triaud, J.-L. (1993). Un mauvais départ: 1920, l’Air en ruines. In *Nomades et Commandants: Administration et Sociétés Nomades dans l’Ancienne AOF* (pp. 93–100). KARTHALA Editions.

Araştırma Makalesi • Research Article

Challenges to The Evolution of G5 Sahel into A Regional Security Integration

G5 Sahel'in Bölgesel Bir Güvenlik Entegrasyonuna Dönüşmesinin Önündeki Zorluklar

Fatih Dağ*

Abstract: Established as a regional collective security organization by Mauritania, Mali, Niger, Chad, and Burkina Faso, the five countries of the Sahel, one of Africa's eco-climatic regions, the G5 Sahel is a sub-regional international organization that aims to harmonize security and development strategies and activities among its members. This promising initiative, which ultimately targeted regional security integration, is now at risk of becoming a dysfunctional and failed initiative. This paper seeks to analyze the challenges facing the evolution of the G5 Sahel towards regional security integration. Following the first part, which examines security regionalism or the regionalization of security in a conceptual and theoretical framework, the context in which the G5 Sahel Organization was created is examined within the approach of the Copenhagen School's Regional Security Complex. It focuses on what the G5 Sahel means in the Sahel as an example of a regional security complex in which violent extremism is securitized. Finally, the reasons for the current dysfunctional appearance of the G5 Sahel and the challenges to its future evolution towards regional security integration are debated around the arguments from the problems of member states, the internal dynamics of the G5 Sahel Organization, and the overabundance of international actors and activities in the region.

Key words: G5 Sahel, Regional Security, Sahel, Security Integration, Security Regionalism

Öz: Afrika'nın eko-iklimsel bölgelerinden biri olan Sahel'in beş ülkesi Moritanya, Mali, Nijer, Çad ve Burkina Faso tarafından bölgesel bir kolektif güvenlik örgütü olarak kurulan G5 Sahel, üyeleri arasında güvenlik ve kalkınma stratejileri ve faaliyetlerinde uyumu hedefleyen alt-bölgesel bir uluslararası örgüttür. Nihai olarak bölgesel güvenlik entegrasyonunu hedefleyen ve umut vaat eden bu girişim, bugün işlevsiz ve başarısız bir girişim olarak kalma riskiyle karşı karşıyadır. Bu çalışma, G-5 Sahel'in bölgesel güvenlik entegrasyonuna doğru evrilmesinin önündeki sınamaları analiz etmeyi amaçlamaktadır. Güvenlik bölgeselciliğini ya da güvenliğin bölgeselleşmesini kavramsal ve teorik bir çerçevede inceleyen ilk bölümün ardından, G5 Sahel Örgütü'nün oluşturulduğu bağlam Kopenhag Okulu'nun Bölgesel Güvenlik Kompleksi yaklaşımı çerçevesinde ele alınmaktadır. Şiddet içeren aşırıcılığın güvenikleştirildiği bir bölgesel güvenlik kompleksi örneği olarak Sahel'de G5 Sahel'in ne ifade ettiği üzerinde durulmaktadır. Son olarak, G-5 Sahel'in günümüzdeki işlevsiz görüntüsünün nedenleri ve gelecekte bölgesel güvenlik entegrasyonuna doğru evrilmesinin önündeki sınamalar, üye devletler, G5 Sahel Örgütü'nün iç dinamikleri ve bölgedeki uluslararası aktör ve faaliyetlerin fazlalığı argümanları etrafında tartışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Bölgesel Güvenlik, G5 Sahel, Güvenlik Bölgeselciliği, Güvenlik Entegrasyonu, Sahel

* Master's Degree Graduate, College of Law and Political and Social Sciences, Institute of Political Sciences, Conflict Resolution and Peace Governance Master Program, fatih.dag@uir.ac.ma, ORCID: 0009-0001-2327-1853.

Cite as/ Atıf: Dağ F. (2023). Challenges to The Evolution of G5 Sahel into A Regional Security Integration. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(Afrika), 152-162. <http://dx.doi.org/10.18506/anemon.1302853>

Received/Geliş: 27 May/Mayıs 2023

Düzeltilme/Revised form: 11 September/Eylül 2023

Accepted/Kabul: 17 September/Eylül 2023

Published/Yayın: 30 September/Eylül 2023

Introduction

In international relations, there are two turning points in which trends towards regionalism and regional cooperation have increased: 1945 and 1990. After the Second World War, with the conjuncture of the Cold War and decolonization, many regional organizations emerged at the international level such as the Organization of African Unity (OAU) -the predecessor of the current African Union (AU)-, including the European Communities (EC) and the North Atlantic Treaty Organization (NATO), which are pioneer examples. In 1990, with the end of the Cold War and globalization becoming the dominant paradigm, the framework, which is named as the "new regionalism" and refers to a series of cooperations in a regional sense, was introduced. Within this new perspective of regional cooperation, instances such as the North American Free Trade Agreement (NAFTA) as well as activities to adapt or strengthen existing regional organizations to the new framework were carried out and various sub-regional organizations were created in Africa (Bailes et al., 2006: 195-198). A significant type of this new regionalization is security cooperation. Although most regional organizations formed for economic or community building have security dimensions, regional organizations whose primary purpose is security cooperation are also included in this new framework. Regional security organizations are formed by states that perceive security problems as regional and aim to combat them at the regional level, in a globalized world where security problems are perceived as global threats with globalization and have a transnational or supranational content by going beyond the borders of nations.

This research article focuses on the G5 Sahel, one of Africa's sub-regional organizations, which is one of the recent examples of regionalization and regional cooperation, particularly in the security dimension. The G5 Sahel, which was created as a military cooperation in 2014 by the five countries of the eco-climatic Sahel region-Mali, Mauritania, Chad, Niger, and Burkina Faso-has evolved over time into a regional security organization where cooperation in security and development is planned. However, today, Mali's withdrawal from the organization, the military coup in Mali in 2021, followed by two coups in Burkina Faso in 2022 and the last military coup in Niger in July 2023, and the transformation of the region into a zone of influence for international actors, Chad's unease with the international implications of the organization, and the organization's structural and institutional shortcomings are prompting discussions about the functionality of the G5 Sahel and its future. Based on this information, the study seeks to answer the following question: What are the challenges to evaluating the G5 Sahel into a sustainable and effective security integration?

The study consists of three parts. In the first part, the conceptual and theoretical basis of the phenomenon of regionalism will be addressed and the regionalization of the security dimension will be discussed on the basis of the new theory of regionality. In the second part, the G5 Sahel, as an example of a regional security organization whose theoretical basis was discussed in the first part, will be covered with reference to the regionality of security problems in the Sahel within the framework of the regional security complex approach, the process of setting up the organization and background information on the organization. Finally, the challenges facing the transformation of the G5 Sahel into a security integration today, both from member states such as Mali, Burkina Faso, Niger and Chad, and from the institutional and sectoral shortcomings of the organization, as well as actual multitude of international actors, will be analyzed.

Security regionalism: conceptual and theoretical framework

Regionalism, according to Emerson, is the rational organization of more or less geographically related states, societies, or economies that come together in a region formed or shaped, in various forms and at various levels, around activities that create or promote common goals and a common identity, improve conditions and solve problems, or project influence outside the region (Emmerson, 2009: 12). Moreover, for Stephen Bates as quoted by Bhattacharyya, a region represents the process of interstate cooperative behavior based on institutionalized cooperation, which starts with the idea of a region and ends with its implementation on a practical basis (Bhattacharyya, 2010: 74). In other words, regionalization cites the process by which states, societies or economic actors combine tools and

resources around common interests and objectives that they agree upon at the regional level as opposed to the national and supranational levels. Regionalism has two fundamental dimensions as an objective and a method. The objective addresses to the desired conscious ultimate situation in the region where regionalization is aimed. There are two kinds of objectives here, total and partial regionalism. Total regionalization refers to the political unity of sovereign entities that were previously separate and later on united. But partial regionalism refers to a more elaborate and focused union on more specific issues such as security, economy or socio-economy. The two methodical dimensions of regionalism are cooperation and integration. Cooperation represents a more traditional alliance, while integration is a deeper transition. For example, socio-economic regionalism may start with cooperation such as free trade agreements, and in the process evolve into integration such as a common industrial base, customs union, financial and monetary union. However, if security regionalism starts with a vision of integration, it is usually limited to cooperation among sovereign states (Kennedy, 2005: 4-5).

First generation regionalism efforts, corresponding to the 1950s and 1960s, were primarily based on security motives, although they were ostensibly created around economic objectives. These regionalization tendencies had a logic that considered nation-states as a problem and sought a solution beyond the nation-state (Hettne, 2008: 403-404). The theories of these first generation regionalizations were federalism, functionalism and neo-functionalism.¹ Nowadays, on the other hand, a distinction is made between the "new regionalism", which is said to have emerged since the second half of the 1980s, and the first generation regionalism (*Ibid.*). The new regionalism that has appeared with the end of the Cold War and globalization includes the strengthening of old-style regional organizations and the establishment of sub-regional organizations around specific motives in economic or security dimensions (Hettne et al., 2000). Early examples of theoretical studies of security regionalization have generally focused on security concerns raised by the threat of regional conflicts as factors that compel countries to cooperate on security matters. The conceptualization of conflict regionalization has content such as the outward spillover of conflicts at the local level or their spillover to neighboring countries, the military or diplomatic intervention of a regional organization in that conflict, or its involvement in conflict resolution (Lake et al., 1997: 3-19).

The correlation between regionalism and security can vary. One such correlation is related to the unit of analysis. For example, Barry Buzan's description of the "regional security complex (Buzan, 1991 : 190)" as a situation in which the major security concerns of a group of states are inseparably linked on a realistic basis. Another link between regionality and security relates to the regional consequences of local conflicts. These are related to the nature of the security complex and the security problems being likely caused in certain areas and may vary from one area to the next. The third relationality is the conflict management role of the region that has become an organization in conflicts within the region or between the region and the immediate environment or the world order. In short, in the correlation between regionalism and security, the region can be both a cause of security problems, a tool for solving security problems and a solution to security problems (Hettne, 2008: 404).

Regionalization of security or regional security cooperation can be understood and conceptualized in the following four models, examples of which can be seen in the 21st century: alliances, collective security, security regimes and security communities. Alliances are one of the oldest and most traditional models of international security cooperation for both defense and military attack against a common external or internal threat or enemy. Cooperation here is a tool for member states rather than a common interest per se, and membership in such an alliance requires positioning an enemy. The Association of Southeast Asian Nations (ASEAN) and NATO are examples of regional security cooperation with an alliance model. Then, the conceptualization of collective security developed in the 20th century against the repetition of previous bad experiences and the ineffectiveness of old-fashioned balance of power politics or old-fashioned alliances in joint decision-making. The collective security system, which was

¹ For detailed information on federalism and functionalism, see: Mitrany, D. (1966). *A Working Peace System*. Chicago : Quadrangle Books. ; on neo-functionalism, see : Haas, E. (1958). *The Uniting of Europa: Political, Social and Economic Forces*. Londra: Stevens and Sons, Stanford CA, Stanford University Press.

established as a body with the United Nations (UN) regime, whose foundations were laid with the League of Nations, is established to prevent war or control conflicts by providing a response to any attack or threat to the peace established among its members. In addition to the UN at the international level, large-scale regional organizations such as the African Union (AU) can be cited as organizations targeting collective security. Another type of regional cooperation is the security regime. A security regime may refer to general rules of conduct on the non-use of force and respect for existing borders, or it may focus on regulating more concrete issues such as the manufacture and use of certain types of weapons. The security community, on the other hand, is a concept developed by Karl Deutsch in the late 1950s and refers to the community of states in which the members of that community come together around an assurance that they will not engage in physical warfare with each other and that they will settle their differences peacefully. As an example of a security community can be referred European Union (EU) (Bailes et al., 2006: 199-201). Although these four models function as conventional conceptualizations in the regionalization of security, new models of regional security cooperation have emerged, especially since the 1990s, based on the new regionalism. In particular, sub-regional security organizations rather than large-scale regional organizations are attracting attention as new models. The G5 Sahel, which is also the focus of the study, is a regional organization that can serve as an example of new models of security regionalization, where the five countries of the Sahel, the eco-climatic region of Africa, aim to create an institutional framework for cooperation in development and security. To analyze the current challenges of this organization based on military cooperation and aimed at regional security integration, it is necessary to first explain the context in which the organization was created, its structure and its characteristics as a regional security organization.

Sahel as a regional security complex and G5 Sahel Organization

Currently, the Sahel refers geographically to a climatic zone that combines the physical characteristics and social differences of two different regions covering the countries of the Sahara and Sub-Saharan Africa. In a broader perspective, it includes the countries of Senegal, Mauritania, Mali, Niger, Burkina Faso, Chad, Sudan, and parts of countries such as Nigeria, Libya, Algeria and Cameroon (Ismail et al., 2018: 7). Yet the Sahel region, on which regional security studies are now focused, generally contains Mali, Mauritania, Niger, Chad, and Burkina Faso. The study also covers the G5 Sahel, the regional collective security organization formed by these five countries. This part focuses on regional security threats and the context in which the G-5 Sahel was created.

The Sahelian countries face problems such as drought due to global warming, migratory movements, rebellions, or military coups at the state level. On the other hand, the following three security problems involve threats and effects at the regional level: drug trafficking, organized crime and violent extremism stemming from terrorism and the activities of armed groups (Ibid.: 8-11). It is reported that since the mid-2000s, drug trafficking has become one of the most threatening security problems for the Sahel region. This is largely due to the use of West Africa as a transit route to Europe for the cocaine trade, whose the point of departure is Latin America. Even before it was a transit point for the cocaine trade, the Sahel was a smuggling route for illegal products such as cigarettes, powdered milk, dates, and oil, and for drugs such as cannabis and hashish (Cold-Ravnkilde, 2013: 35). Illegal trade has been on the rise in the Sahel since the 1980s and has led to the emergence of organized gangs of human traffickers, particularly those traveling between the borders of Mauritania, Mali, Niger, and Algeria, who group together and operate in these regions. These organized crime gangs are responsible for the transportation and marketing of all forms of contraband throughout West Africa, particularly Mauritania, Mali, and Niger. This long-established network has been continuously maintained and is now used for a variety of purposes, among which drug smuggling, illegal human trafficking, arms smuggling, and the smuggling of many illegal products are carried out by these gangs. Of course, gainings generated from this smuggling are also used in funding other security problems and the activities of armed groups in the region. For example, Mokhtar Belmokhtar, a leading operative of al-Qaida in the Islamic Maghreb (AQIM), was involved in cigarette smuggling activities (Lacher, 2012 :5). Drug trafficking and organized crime activities threaten the security of the Sahel in different ways (Mesa, 2022) and each

country is touched at different levels by the consequences of these security problems. Some countries are more vulnerable to these security problems. In addition, these activities have disrupted the local economic order and have allowed illegal capital to enter areas with problems such as hunger, drought, and unemployment (Ismail et al., 2018: 11). These illegal activities are also respected by the local population for these reasons. Although some countries in the region are victims of domestic extremism, terrorism in the Sahel stems from local complaints in the region, from radical extremist ideas awakened in the world and in Algeria, and from the violence produced by Tuaregs who came to the region after the fall of Muammar Qaddafi in Libya (Boas, 2015: 311). With the Tuareg rebellion that began in northern Mali in 2012, terrorist and armed groups operating in the region since the late 1990s have found a more conducive environment for extremism. Today, terrorism and extremism have reached the point where they threaten nearly three-quarters of Mali and the five Sahel countries (Normand, 15th January 2022). Terrorist groups in the Sahel today include: Jama'at Nusrat al Islam wal Muslimin (JNIM), comprising al-Qaeda in the Islamic Maghreb (AQIM) allies operating in North Africa, Ansar Dine, Macina Liberation Front (MLF), Al Mourabitun, and the Sahrawi branch of AQIM, while Ansarul Islam and the Islamic State of the Greater Sahara (ISGS) are active in Mali, Niger, and Burkina Faso; Boko Haram (Jama'atu Ahlis Sunna Lidda'Awati Wal Jihad), the Islamic State in West Africa (ISWA) (Wilayat Gharb Ifriqiya), Ansaru (aka Jama'atu Ansarul Muslimina Fi Biladis Sudan) are active in Nigeria, Niger, Cameroon and Chad (Centre d'études stratégiques de l'Afrique, 26th of January 2022).

The fact that violent extremism is not the problem of a single country in the region and that this security threat can only be addressed and eradicated through collective regional securitization turns the Sahel into a regional security complex. The concept of a regional security complex was introduced by Barry Buzan in 1983. In the book *Regions and Powers: The Structure of International Security* written by Waever and Buzan in 2003, it was further developed and theorized as one of the Copenhagen School approaches to security. The set of actors/units whose basic securitization or de-securitization processes, security problems cannot be understood or solved separately, is called a regional security complex. The basic premise of the theory is: “*most states historically have been concerned primarily with the capabilities and intentions of their neighbours*”. *Processes of securitisation and thus the degree of security interdependence are more intense between the actors inside such complexes than they are between actors inside the complex and those outside it.*” (Buzan et al., 2003: 4). Geographic proximity is the most influential factor in security relationships, the effects of which apply to all military, political, social, and environmental sectors of security (*Ibid*: 30). The security relationships of actors within a regional complex may develop around friendships or hostilities that may result from the distribution of power in the region, deep-rooted historical relationships, border disputes, ethnic relations, and shared culture (Buzan, 2007: 159). Briefly, regional security complexes must include an active securitization process at the regional level (Buzan et al, 2003: 56). There are two models of securitization: One is to securitize a problem as a common security threat (positive securitization); the other is to securitize directly as security threats to each other (negative securitization) (Buzan et al., 2009: 256).

States in the region perceive violent extremism, i.e., terrorism, as a common security threat. With this positive securitization, the Sahel, which has become a regional security complex, has resorted to establishing regional military cooperation. As part of this purpose, the creation of the G5 Sahel as a subregional security organization was decided by Mauritania, Mali, Chad, Burkina Faso, and Niger at a summit held in Mauritania in February 2014. In 2015, the organization was launched to coordinate the five countries' strategies and activities in the areas of security and development (Official Website of G5 Sahel, 15th of March 2021). When the organization was first conceived, the focus on development included further economic integration among the five countries and the creation of a common airline called Air Sahel, but as the process went on, the organization focused on the security component and took shape of the appearance of a regional security organization. Briefly, the development component remained only an initial objective. The organization has two important activities in the security field. The first was the military college established in Mauritania. The other was the official announcement of the creation of the G5 Sahel Joint Force in early 2017 (ICG, 31st of January 2018). The tasks of this Joint Force (G5S-JF) can be listed as fighting terrorism and criminal networks, restoring state authority,

supporting refugees and internally displaced persons to return to their former location, supporting and facilitating humanitarian operations in the region, and protecting and supporting regional development strategies and activities (ISS, 7th of July 2017). Technically, a two-stage activity is envisioned for this joint force of 5,000 soldiers. The first stage is the patrolling of member state borders by units formed out of this joint force. At this stage, three battalions of 650 soldiers were designed to patrol the borders of Mali, Burkina Faso, and Niger, two battalions for the border with Niger and Chad, and two battalions for the border with Mali and Mauritania. In the second stage, this joint force was expected to reach the equipment and power necessary to operate in any member state at any time. By the end of 2017, all member states except Mauritania sent their forces to be deployed within the G5S-JF, the command-and-control headquarters was designed with the joint force in mind, and some member states appointed staff to the G5S-JF. In October 2017, the joint force began its first activities in Liptako Gourma, the border point of Burkina Faso, Niger, and Mali (Ismail et al., 2018: 23-24).

The G5 Sahel is not the only actor dealing with regional security issues in the Sahel. For this reason, it is worth mentioning the relationship between the G5 Sahel and other actors operating in the region. First, we can briefly list the foreign actors in the region as follows: the European Union (EU) led by France, the United Nations Multidimensional Integrated Stabilization Mission in Mali (MINUSMA) as the UN peacekeeping mission on the ground, the United States by its military presence with all forms possible to fight against terrorism, the United Kingdom, and Saudi Arabia, that are only involved in financial support. France both encouraged the G5 initiative and aimed for transferring the mission of Operation Barkhane, the counterterrorism operation across the Sahel, to the G5S-JF. France also played a role in training and equipping this joint force. While the U.S. led the fight against terrorism from its base in Agadez (Niger) on its own initiative, it was not willing to financially support the G5 Sahel organization alongside the UN. The U.K. and some EU countries have provided financial support of about 300 million euros and Saudi Arabia about 100 million euros to the G5 Sahel (AFP, 15th of January 2018). The attitude of regional actors toward the G5 Sahel can be briefly summarized as follows: The African Union (AU) and the UN Security Council approve and assist the G5 Sahel initiative. However, the Economic Community of West African States (ECOWAS) and Algeria have reserves about the G5 Sahel, even though they have not directly declared it. Algeria is asking for membership to support the organization (Ismail et al., 2018: 25).

Challenges to Security Integration in the Sahel

The G5 Sahel was a promising organization in its early days as a subregional security cooperation. It conceived of military cooperation as a transitional process and aimed ultimately to move toward regional security integration. At this point, the G5 Sahel is in the process of becoming a failed attempt for reasons based on its members, institutional, structural and external factors, and the functionality of the organization is being broadly discussed.

Many challenges confront the regional security integration in the Sahel that is desired to be lead the G-5 Sahel. In the first place, there are challenges originating from the member states. Today, the G5 Sahel's claim to be a five-member structure is no longer valid. Mali has officially announced its withdrawal from the G5 Sahel on May 15, 2022 (Jeune Afrique, 16th of May 2022). The junta, which came to power in Mali by a military coup in May 2021, cut off relations with regional actors, including ECOWAS, because it did not form a transitional government and did not set an election date for the democratic transition. The UN and the EU, especially France, suggested to military administration in Mali a democratic transition, and at the end of the process, Mali followed a policy of isolation at the regional and international level. Currently, the G-5 Sahel is in fact the G4 Sahel, meaning that the organization has lost a founding-member whose security concerns included regional threats. In addition, the claim that the military administration in Mali agreed with the Russian mercenary group Wagner has provoked reactions, especially from the EU and France (Roger, 4th of January 2023). The two military coups of 2022 in Burkina Faso, another member state, and the claim that the junta that came to power in the latest coup in October 2022 was close to a deal with the Wagner group (Roger, 22nd of December 2022), have undermined the atmosphere of cooperation in the Sahel. It seems that the Sahel is turning

into a new field of competition for major international powers, and this possibility can be seen as a significant challenge to regional security integration. Finally, Chad, which is considered the initiator of the G5 Sahel, is uncomfortable with foreign influence at the moment and is reluctant to participate in joint military operations despite its experience in fighting terrorism and its more accoutered regular army compared to other states.

The difficulties arising from the technical, institutional, and structural problems and shortcomings of the G5 Sahel also make integration nearly impossible. The two essential elements of regional security integration are financing and military competence. Economically, the G5 Sahel member countries are among the poorest countries in the world according to the UN Development Program report (2022), and their development indices are low (UNDP, 2022). It is not possible for member states to finance such a regional integration initiative with such an economic appearance. And what is worse, the G5S-JF is not up to the task of fighting terrorist and armed groups in terms of numbers, equipment and operational capacity. For example, in the Sahel countries, there are between twenty and twenty-five soldiers per thousand inhabitants (Quinlivan, 1995: 62). In fact, the number of soldiers needed to fight the terrorist and armed groups in northern Mali is estimated at between 90,000 and 112,500 today. But when we add all the military presences in the region, namely MINUSMA, Operation Barkhane, the G5S-JF and the Malian Armed Forces, the total is less than 40,000. That is, the existing capacity is almost one-third of what is needed (Walther, 2019: 33).

Another challenge to security integration in the region is the large number of external actors and their activities in the region. At the present time, seven countries and international organizations such as the UN and the EU are conducting numerous security and development activities in the Sahel. Special military missions widely known in the region can be listed as the UN's MINUSMA, the EU's Takuba and France's Operation Barkhane - although France has announced the end of the operation in November 2022. The United States has an air base -*Nigerian Air Base 201*- in Agadez to fight terrorism. Lately, the Russian Federation has appeared in the field under the shadow of the mercenary group Wagner (Pollichieni, 2021). This makes the Sahel a multi-actor security laboratory where conflicts of interest and arm wrestling between the great powers take place. Security integration does not seem possible in the short term for a region where such a security context exists and for a geography where military cooperation in the more conventional sense is not continuous.

In addition to these, some recent events point to a further deadlock in regional cooperation in the Sahel: The military coup in Niger in July 2023, the rebellion of the Wagner Mercenary Group in Russia in June 2023 and the death of Wagner chief Yevgeny Prizgozhin in August 2023, and the course of the Ukrainian War in general. In July 2023, Niger joined the series of military coups in the Sahel, with Mali in 2021 and Burkina Faso in 2022 (Arslan et al., 2023). Mohamed Bazoum, who came to power democratically, was developing multilateral regional and international relations, balancing Niger's relations with international actors. The military junta that overthrew Bazoum's regime in the last military coup in the Sahel adopted the legitimization strategy of the military juntas in Mali and Burkina Faso and resorted to "anti-French sentiment" (Haidara, 8th of September 2023). France blames Russia for the recent anti-French sentiment in the Sahel (Dönmez, 13th of June 2023). In a way, the Sahel is drifting towards a new conflict zone where the West and the East are sharing their trump cards. Niger is also on its way to becoming the "Ukraine of the Sahel" (Wadia, 23rd of August 2023). This is because EU countries, especially France and its allies in West Africa, seem to attach a greater significance to the coup in Niger than in Mali and Burkina Faso. For Russia, the Sahel can be interpreted as a strategy to expand its front in the Ukraine War. Russia sees Ukraine as its natural sphere of influence and perceives the activities of Western countries there as a direct threat. Western countries, especially France, on the other hand, see the G5 Sahel member states as their natural sphere of influence because they are former French colonies. Russia is said to be using proxy warfare via Wagner as a military option in its Sahel policy (Mensah and Aning, 2022:54). Andrew Mumford (2013) defines proxy warfare as the involvement of third-party actors in a conflict in order to influence strategic outcomes (Mumford,

2013:1). By increasing its influence there, Russia aims to balance Western involvement in the Ukraine War.

Following the coup in Niger, ECOWAS met on August 6, hosted by Nigeria, and discussed military intervention in Niger. However, from the very first moment of the coup, the military juntas in Mali and Burkina Faso have repeatedly declared that they are on the side of the military government in Niger and that any foreign intervention would be a declaration of war. Today, the military governments in Mali, Burkina Faso and Niger have signed a new agreement and announced a military alliance. According to this agreement, any military intervention in any of these three countries will be considered an act of war against all three countries (APA NEWS, 16th of September 2023). In short, the coup in Niger has brought along many different regional and international dynamics. It can be said that the struggle for sphere of influence in the Sahel, allegedly between France and Russia, has expanded to include the United States, which has a military base in Niger, and the EU, which has strategic economic relations with Niger. For the G5 Sahel organization, it can be said that integration has become much more complex, and the organization is de facto suspended. This is because at this point, military governments have come to power in the three principal members of the organization and pursue a policy distant from the organization. Besides, military governments in the three countries are cooperating to build a regional organization that will perhaps be an alternative to the G5 Sahel.

Recent events in the Wagner Group, the Russian mercenary group that has recently made a name for itself in Africa, are also issues that need to be addressed for the future of the G5 Sahel organization. On June 23-24, 2023, the Wagner Group, led by Yevgeny Prigozhin, left their positions in the Ukrainian War and attempted a rebellion inside Russia (The Economist, 24th of June 2023). Two months after the rebellion, which ended with the mediation of Belarusian President Aleksandr Lukashenko, the plane in which Prigozhin was on crashed on August 23, and the Russian State Agency announced that Prigozhin died in the crash. In the light of these developments, although there are expectations that Russia will lose control of Wagner, whom it has been actively using as part of its policy in the Sahel, in fact, the elimination of a strong leader figure (Prigozhin) may lead Vladimir Putin to further increase his influence over Wagner (The Economist, 23rd of August 2023). It was also alleged that the Wagner Group was behind the scenes during the coup in Niger in July 2023 during this turbulent period. Today, Wagner is still making a name for itself in Mali, Burkina Faso, and Niger. While anti-French sentiment in the region is on the rise and the French sphere of influence is shriking, Russian sympathies are on the rise and the Russian sphere of influence is expanding. After the coups in the three countries, military governments have signaled good relations with Russia, while Russian flags are prominent in demonstrations in support of the coups (Reuters, 9th of August 2023).

Conclusion

In conclusion, it can be said that while the G5 Sahel initially had a functional appearance of regional security cooperation, it is now becoming a dysfunctional and unsuccessful attempt due to various difficulties and problems. The G5 Sahel, which ultimately aims at regional security integration by conceiving a transition through military cooperation, has been experiencing difficulties due to its members, the technical, structural, and institutional shortcomings of the organization, as well as the multitude of external actors and their activities in the region.

Mali, one of the founding member states, finally left the G5 Sahel in May 2022 as a result of the deterioration of the military administration's relations with ECOWAS, countries in the region, and international actors conducting security activities across the region like France and the EU. In addition, the two military coups in Burkina Faso in 2022 and the fact that the military junta that came to power with the latest coup is adopting similar policies with the military junta in Mali raises questions about the future of another member of the organization. Furthermore, the rapprochement of the military administrations of both countries with Russia and their agreement with Wagner, the Russian mercenary group, are drawing reactions from Western international actors operating in the Sahel. Finally, one of the challenges at the state level is Chad's recent reserves to act with the organization. Although the G5

Sahel is in fact a Chadian initiative, at this point Chad is uncomfortable with foreign funding or interference in the organization. It argues that the organization should have a more independent and regionalist structure. On the other hand, the G5 Sahel lacks the two essential elements required to achieve regional security integration: funding and military power. It is now almost impossible for the 5,000-strong joint force to combat terrorist and armed groups in the Sahel. Moreover, it seems unlikely that the organization's strategies and activities will be funded by some of the world's poorest and most underdeveloped countries. Ultimately, the fact that the Sahel has now become a geography where international forces are in a tug-of-war is another major challenge for security integration. Today, the Sahel appears to be a security laboratory where seven countries carry out security and development activities and special military missions such as MINUSMA, Takuba, or Operation Barkhane. In a region where the great powers cannot reach a consensus for peace and stability, the claim to integrate around security has no solid basis.

The G5 Sahel has also been thrown into a more unpredictable state of dysfunction by several recent developments. In the Sahel, where there has been an epidemic of military intervention, the military coup in Niger in July 2023 further deepened the instability and crisis. While ECOWAS discussed military intervention in Niger, military juntas in Mali and Burkina Faso declared their unconditional support for Niger. The Sahel is the scene of an East-West arm-wrestling match, generally interpreted as a struggle for spheres of influence between France and Russia. Niger is on its way to becoming the Ukraine of this struggle. Russia is widening the front of the war by expanding its sphere of influence in the Sahel in its struggle with Western countries in the Ukraine War. The rebellion of the Wagner Group, Russia's proxy in the Sahel, in June 2023 and the subsequent death of its leader Yevgeny Prigozhin in August 2023 were interpreted as the mercenary group losing power and getting out of control. However, Wagner's alleged involvement in the military coup in Niger in July 2023 and the elimination of a charismatic leader like Prigozhin seem to have increased Russia's influence over the mercenary group. At this point, two questions can be asked: Can the Sahel countries cut the umbilical cord with France, their former colonizer? Can Russia or China be alternative powers for the Sahel countries to the Western countries?

References

- AFP (15th of January 2018). *Sahel defense ministers in Paris in push for 'G5' force*. Retrieved from <https://www.arabnews.com/node/1226271/world>
- APA NEWS (16th of September 2023). *Sécurité : nouvelle alliance entre Bamako, Niamey et Ouagadougou*. Retrieved from <https://fr.apanews.net/now/securite-creation-dune-nouvelle-alliance-par-bamako-niamey-et-ouagadougou/>
- Arslan, F.E., Kartal, F. B. & Bonny, A. (27th of July 2023). *Soldiers in Niger announce coup on national TV*. AA. Retrieved from <https://www.aa.com.tr/en/africa/soldiers-in-niger-announce-coup-on-national-tv/2955332>
- Bailes, A. J. K. & Cottey, A. (2006). 4. Regional security coopération in the early 21st century. *SIPRI Yearbook 2006: Armaments, Disarmament and International Security*. 195-223.
- Bahttacharyya, A. (2010). Understanding Security in Regionalism Framework: ASEAN Maritime Security in Perspective. *Maritime Affairs: Journal of the National Maritime Foundation of India*. 6(2). 72-89.
- Boas, M. (2015). Crime, Coping, and Resistance in the Mali-Sahel Periphery. *African Security*.8(4), 299-319.
- Buzan, B. & Waeber, O. (2003). *Regions and Powers: The Structure of International Security*, Cambridge: Cambridge University Press.

- Buzan, B. & Waeber, O. (2009). Macrosecuritisation and security constellations: reconsidering scale in securitisation theory. *Review of International Studies*. 35(2). 253-276.
- Buzan, B. (2007). *People, States and Fear: An Agenda for International Security Studies in the Post-Cold War Era*, ECPR Press.
- Buzan, B. (1991). *People, States and Fear: An Agenda For International Security Studies in the Post Cold War Era*, Boulder, Co. Lynne Rienner.
- Centre d'études stratégiques de l'Afrique (26th of January 2022). *La hausse de la violence des militants islamistes au Sahel, une dynamique qui domine le combat de l'Afrique contre les extrémistes*. Retrieved from <https://africacenter.org/fr/spotlight/mig2022-01-hausse-violence-militants-islamistes-sahel-dynamique-domine-combat-afrique-extremistes/>
- Cold-Ravnkilde, S. M. (2013). *War and Peace in Mali : Bacckground and Perspectives*. DIIS REPORT (33), Retrieved from https://pure.diiis.dk/ws/files/58183/%20RP2013_33_MALI_Signe_marie_cold_%20ravnkilde_web.p
- Dönmez, Ümit (13th of June 2023). *France accuses Russia of being behind major disinformation campaign*. AA. Retrieved from <https://www.aa.com.tr/en/europe/france-accuses-russia-of-being-behind-major-disinformation-campaign/2921578>
- Emmerson, D. K. (2009). Introduction. In D. K. Emmerson (ed.), *Hard Choices*, (pp. 3-56). Singapore : ISEAS.
- Haidara, Boubacar (8th of September 2023). *A coup after coup in the Sahel*. IPS. Retrieved from <https://www.ips-journal.eu/topics/democracy-and-society/a-coup-after-coup-in-the-sahel-6976/>
- Hettne, B. (2008). Security Regionalism in Theory and Practice. In *Globalization and Environmental Challenges* (pp. 403-412). Hexagon Series on Human and Environmental Security and Peace Book Series (HSHES(3)). Berlin: Springer.
- Hettne, B. & Soderbaum, F. (2000). Theorizing The Rise of Regionness. In S. Breslin et. al. (Eds), *New Regionalisms in the Global Political Economy*, Londra–New York: Routledge.
- Institute for Security Studies (ISS) (7th of July 2017). *Challenges and opportunities for the G5 Sahel force*. PSC Report. Retrieved from <https://reliefweb.int/organization/iss>
- International Crisis Group (ICG) (31st of January 2018). *Watch List 2018*. Retrieved from <https://www.crisisgroup.org/global/10-watch-list-2018>
- Ismail, O. & Kifle, A. A. (2018). *Nouveaux arrangements de sécurité collective au Sahel: étude comparative de la MNJTF et du G-5 Sahel*. Friedrich-Ebert-Stiftung, Paix et Sécurité, Centre de Compétence Afrique subsaharienne. Retrieved from <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/fes-pscc/14509.pdf>
- Jeune Afrique (16th of May 2022). *Le Mali se retire du G5 Sahel*. Retrieved from <https://www.jeuneafrique.com/1346607/politique/le-mali-se-retire-du-g5-sahel/>
- Kennedy, G. (2005). *Regionalisation and Responses to Armed Conflict, with Special Focus on Conflict Prevention and Peacekeeping*. UNU-CRIS Occasional Papers (21). Retrieved from <https://cris.unu.edu/sites/cris.unu.edu/files/O-2005-21.pdf>
- Lacher, W. (2012). *Organized Crime and Conflict in the Sahel-Sahara Region*. Carnegie Endowment For International Peace. Retrieved from https://carnegieendowment.org/files/sahel_sahara.pdf
- Lake, D. A. & Morgan, P. M. (1997). *Regional Orders: Building Security in a New World*. Pennsylvania: Pennsylvania State University Press.

- Mensah A. N. A. & Aning K. (2022). Russia Resurgent? Untangling the Role and Meaning of Moscow's Proxies in West Africa and the Sahel. *Strategic Review for Southern Africa*. Vol. 44. No 1., 47-63.
- Mesa, B. (2022). *Les Groupes Armés du Sahel: Conflits et Économie Criminelle au Nord du Mali*, France: Halfa.
- Mumford Andrew (2013). *Proxy Warfare: War and Conflict in the Modern World*. Cambridge: Polity Press.
- Normand, N. (15th January 2022). *Sahel : sombres perspectives pour 2022*. Areion 24 News. Retrieved from <https://www.areion24.news/2022/01/15/sahel-sombres-perspectives-pour-2022/>
- Official Website of G5 Sahel (15th of March 2021). *Le G5 Sahel*. Retrieved from <https://www.g5sahel.org/le-g5-sahel-2/>
- Pollichieni, L. (2021). *A crowded place with few solutions: old and new players in the geopolitics of the Sahel*. ACCORD : Conflict & Resilience Monitor, Retrieved from <https://www.accord.org.za/analysis/a-crowded-place-with-few-solutions-old-and-new-players-in-the-geopolitics-of-the-sahel/>
- Quinlivan, J. T. (1995). Force Requirements in Stability Operations. *Parameters*, 23, 59-69.
- Reuters (9th of August 2023). *Niger's tailors rush to make Russian flags after coup*. Retrieved from <https://www.reuters.com/world/africa/nigers-tailors-rush-make-russian-flags-after-coup-2023-08-09/>
- Roger, B. (4th of January 2023). *Au Mali, plongée dans le système Wagner*. Jeune Afrique. Retrieved from <https://www.jeuneafrique.com/1400761/politique/au-mali-plongee-dans-le-systeme-wagner/>
- Roger, B. (22nd of December 2022). *Quand l'ombre de Wagner plane sur le Burkina Faso*. Jeune Afrique. Retrieved from <https://www.jeuneafrique.com/1403014/politique/quand-lombre-de-wagner-plane-sur-le-burkina-faso/>
- The Economist (24th of June 2023). *Wagner rebels turn against Putin's army*. Retrieved from <https://www.economist.com/europe/2023/06/24/wagner-rebels-turn-against-putins-army>
- The Economist (23rd of August 2023). *Yevgeny Prigozhin's death may consolidate Putin's power*. Retrieved from <https://www.economist.com/europe/2023/08/23/yevgeny-prigozhins-reported-death-may-consolidate-putins-power>
- United Nations Development Program (UNDP) (2022). *Global Multidimensional Poverty Index 2022(MPI)*. Retrieved from <https://hdr.undp.org/system/files/documents/hdp-document/2022mpireportenpdf.pdf>
- Wadia, Ahmedou (23rd of August 2023). *Is Niger the "Ukraine of the Sahel"?*. Aljazeera Centre For Studies, Retrieved from <https://studies.aljazeera.net/en/analyses/niger-%E2%80%99Cukraine-sahel%E2%80%9D>
- Walther, O. J. (2019). *Frontières, Sécurité et Développement en Afrique de l'Ouest. Notes ouest-africaines*, N°26, Paris : Éditions OCDE.

Araştırma Makalesi • Research Article

İnsan Merkezci Batılı Çevre Etiğine Karşı Afrika Çevre Etiği: Postkolonyal Bir Eleştiri

African Environmental Ethics Against Anthropocentric Western Environmental Ethics: A Postcolonial Criticism

Mehmet Öztürk,* Yusuf Şahin**

Öz: Dünyada çevre sorunları hızla artarken, bu sorunlardan sadece gelişmiş Batılı devletler değil, Afrika gibi sömürgeciliğe maruz kalmış coğrafyalar da nasibini almıştır. Dünyayı böylesine geniş ölçüde etkileyen çevre sorunları, özünde insan ile doğa arasındaki ilişkinin nasıl olması gerektiği üzerine eğilen çevre etiğinin başlıca ilgi alanı olmuştur. Söz konusu çevre etiği ise dünyanın farklı bölgelerinden çok sayıda görüş ve yaklaşımı içerir. Bu çalışmanın amacı; Afrika çevre etiğinin insan merkezci Batılı çevre etiği yaklaşımından farkını ortaya koymaktır. Bunun için öncelikle Batılı çevre etiğinin ve daha geniş bağlamda Afrika çevre etiğinin muhtevasına, daha sonrasında ise Afrika'dan Batıya ve insan merkezci Batılı çevre etiğine yönelik eleştirilere yer verilecektir. Söz konusu eleştiriler ise bunları daha uygun ifade etme olanağı sunan postkolonyal eleştiri çerçevesinde sunulacaktır. Çalışma sonucunda; kendi içerisinde daha yerel ve toplulukçu şekillerde bir çeşitlilik ve zenginlik barındırır da belli ortak özelliklere dayanan Afrika çevre etiğinin, Batıda egemen olan insan merkezci çevre etiğinden farklı olduğu görülmüş ve ayrıca gelecek çalışmalar için önerilerde de bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Afrika çevre etiği, Batılı çevre etiği, insan merkezcilik, postkolonyal eleştiri

Abstract: While environmental problems are increasing rapidly in the world, these problems have effected not only developed Western states but also geographies exposed to colonialism such as Africa. Environmental problems, which affect the world so widely, have been the main area of interest of environmental ethics, which essentially focuses on how the relationship between human and nature should be. The environmental ethics in question includes many views and approaches from different parts of the world. The aim of this study is to reveal the difference of African environmental ethics from the anthropocentric Western environmental ethics approach. For this, it will be uncluded, first of all, the content of Western and African environmental ethics, and then the criticisms of Africa to anthropocentric Western environmental ethics. These criticisms will be presented within the framework of postcolonial criticism, which offers the opportunity to express them more appropriately. In the results of study; it has been seen that African environmental ethics, which is based on certain common features

* Dr. Öğr. Üyesi, Aksaray Üniversitesi, İktisadî ve İdarî Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, mehmetozturk@aksaray.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3556-9216 (Sorumlu yazar)

** Prof. Dr., Aksaray Üniversitesi, İktisadî ve İdarî Bilimler Fakültesi, yshahin28@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-7744-7113

Cite as/ Atıf: Öztürk M. & Şahin Y. (2023). İnsan Merkezci Batılı Çevre Etiğine Karşı Afrika Çevre Etiği: Postkolonyal Bir Eleştiri, *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(Afrika), 163-179.
<http://dx.doi.org/10.18506/anemon.1308985>

Received/Geliş: 02 June/Haziran 2023

Düzeltilme/Revised form: 14 September/Eylül 2023

Accepted/Kabul: 19 September/Eylül 2023

Published/Yayın: 30 September/Eylül 2023

e-ISSN: 2149-4622. © 2013-2023 Muş Alparslan Üniversitesi. TÜBİTAK ULAKBİM DergiPark ev sahipliğinde. Her hakkı saklıdır.

despite the diversity in, is different from the anthropocentric environmental ethics prevailing in the West, and also suggestions for future studies have been made.

Keywords: African environmental ethics, Western environmental ethics, anthropocentrism, postcolonial criticism

Giriş

İnsan, çevreye tarihin her döneminde müdahale etmiştir. Isınmak için iki odunu birbirine sürterken ortaya çıkan kıvılcım, muhtemelen, çok eski dönemlerde de yangınlar çıkarmıştır. Isınma veya tapınma gibi ihtiyaçlar için kesilen ağaçlar, içinde yaşanan çevrenin ciddi anlamda tahrip edilmesine yol açmıştır (Ponting, 2012: 1). Ama Sanayi Devrimi sonrasında insan, tabiat üzerindeki etkisini iyice artırmıştır. İnsan ile doğa arasındaki ilişkideki bu değişim, insanın hayatını devam ettirmesini de zorlaştırmaya başlamıştır. Şehirlerde yaşanan hava kirliliği, aşırı ilaçlamadan dolayı tarım ürünlerinin insan sağlığına zarar verir hale gelmesi, canlı çeşitliliğinin azalması, artan nüfus için daha fazla tarla açılması ve dolayısıyla orman alanlarının daralması, sanayi tesislerinin kirli atıklarını bir işlemlemeden etrafa bırakması, ulaşım araçlarının kirletici gazları atmosfere bırakması; kısacası, bugün çevre sorunları başlığı altında incelenen durumların ortaya çıkması, insan ile doğa arasındaki ilişkiyi de sorgulamayı beraberinde getirmiştir.

Çevre sorunlarının hızla artmaya başlaması, özellikle Batılı ülkelerde, çevre sorunlarının esas kaynağı olarak görülen insan ile doğa ilişkisini tartışmaya açmıştır. Çevre sorunları, sadece Avrupa ve Kuzey Amerika gibi gelişmiş ülkelerin bulunduğu yerlerde karşımıza çıkmamaktadır. Afrika, dünyanın son iki yüzyıldır gördüğü refah artışından en az yararlanan kıtadır. Ama Afrika kıtasında da acilen çözülmesi gereken çok sayıda çevre sorunu bulunmaktadır: Kirlilik, doğal kaynakların yok edilmesi, iklim değişikliği, tehlike altındaki türler, toprak erozyonu, çölleşme, ormansızlaşma, şiddet olayları, terör eylemleri, iç ve dış başlıca çevre sorunları olarak değerlendirilmektedir (Ikeke, 2018: 230).

Gelinen aşamada sadece Batının değil tüm dünyanın sorunu haline gelen çevre sorunlarına, etik açıdan da yaklaşılması zarureti ortaya çıkmış; insan ile doğa arasındaki ilişkileri ele alan çevre etiği tartışmaları, önemli bir literatür de oluşturmuştur. 1950’li yıllardan itibaren çevre sorunlarının insanoğlunun gündemine girmesiyle birlikte; etik tartışmalar başlığı altında, 1960’lı yıllardan itibaren çevre etiği diye ifade edilebilecek yeni bir alan ortaya çıkmıştır. Ahlâk felsefesi olarak da bilinen etik, insan davranışlarının doğru ve yanlış ekseninde değerlendirildiği felsefenin alt dalı iken, uygulamalı etiğin bir alt dalı olan çevre etiği¹ ise, insanın doğayla kurduğu ilişkinin doğru bir zeminde nasıl kurulacağını anlamaya çalışmaktadır (Ifeakor ve Otteh, 2017: 68). Bir başka deyişle çevre etiği; “insanlar ile doğal çevreleri arasındaki ahlâkî ilişkilerin sistemli olarak incelenmesidir” (Des Jardins, 2006: 46).

Batılı ülkelerdeki çevre etiği tartışmalarının gelişimini üç aşamada ele almak mümkündür: İnsan merkezci yaklaşım, canlı merkezci yaklaşım ve çevre merkezci yaklaşım. Batılı ülkelerde daha fazla benimsenen insanın kendisinin dışındaki dünyaya üstün tutulduğu insan merkezci yaklaşıma rağmen, Batılı ülkelerdeki çevre etiği tartışmasını yürütenler, Afrika’da insan merkezci bir çevre etiğinin hâkim olduğunu, dolayısıyla Afrika’daki çevre sorunlarının artışında insan ile doğa arasındaki bu bakış açısının etkisinin bulunduğunu ileri sürmektedirler. Batıdan bakışı yansıtan böyle bir görüşün acaba Afrika’da nasıl bir karşılık bulduğu, bu çalışmanın gerçekleştirilmesindeki temel motivasyonu oluşturmaktadır. Bu temel çıkış noktasından hareketle çalışmada şu soruların cevabı aranacaktır: Batılı bu tarz söylemlere

¹ Ernst Haeckel tarafından biyolojinin bir alt dalı olarak kurulan ve insan dışındaki canlıların çevreyle olan ilişkilerini inceleyen ekoloji (çevre biyolojisi) ile insanın çevreyle olan ilişkilerini inceleyen çevrebilim zaman zaman karıştırılabilmektedir. Bu durum bir yandan, insan-doğa arasındaki ilişkilerin karmaşık hali ve hayvan haklarının önem kazanması ile çevrebilimin, diğer yandan ekolojinin inceleme alanını birey, insan ve toplum ekolojisi adı altında insanı incelemeye başlamasından kaynaklanmıştır. Bu genişlemenin doğal sonucu olarak, çevre etiğine ekolojik etik de denmektedir. Ekolojik etik için anahtar kavram canlı ve cansız varlıkların birbirini etkilediği döngüyü ifade eden ekosistemdir. Ekosistem ise canlı yaşamının varlığını devam ettirebilmesi için önemlidir. Bu denge sisteminin hangi çevresel şartlarda sağlanabileceğine ilişkin yanıtlar arama ekolojinin ve çevre etiğinin ajandasına girmektedir (Kılıç, 2008: 31-32).

karşı Afrika'dan yükselen postkolonyal eleştirilere rastlanılmakta mıdır? Afrika'nın kendine özgü çevre etiğinden söz edilebilir mi? Söz edilebilirse bunun muhtevası nasıldır ve insan merkezci Batılı çevre etiğinden ayrılan yönleri nelerdir?

Bu tür soruların yanıtlanmaya çalışıldığı çalışmada; Afrika'da çevre ile insan arasındaki ilişkinin çok derin bağlara sahip olmasıyla da ilişkili olarak, içinde çeşitlilik barındıran bir zenginliğe sahip olan Afrika çevre etiğinin, insan merkezci yaklaşımdan oldukça farklı olduğu öne sürülmektedir. Bu bağlamda gerek bu savın gerekçelendirilmesi gerekse de incelenecek konunun felsefi zemine dayanması nedeniyle çalışmada temellendirme yöntemine başvurulacaktır. Temellendirme iki safhadan oluşacaktır. Birinci safhasında Batılı ve Afrikalı çevre etiğinin özelliklerinden bahsedilecektir. Bunların aynı zamanda kültürel unsurlar barındırması, çalışmada dolaylı bir kültür analizinin izlerini görmeyi de mümkün kılacaktır.

Temellendirmenin ikinci safhasında ise Batının Afrika'daki çevre sorunlarına etkisini ve Afrika çevre etiğine yönelik bakışını, Afrika'nın Batıya ve Batılı çevre etiğine yönelik bakışını, temel itirazlarını ve kendisini özne olarak sunabilme potansiyelini kapsayan bir tartışmaya yer verilecektir. Söz konusu tartışmayı yürütmede ise postkolonyal eleştiriden yararlanılacaktır. 1990'larda ayrı bir kategori olarak özellikle edebiyat alanında ortaya çıkan ve sonrasında kültür, ekonomi ve siyaset başta olmak üzere diğer disiplinlere de sirayet eden postkolonyal eleştiri, ulusal ve bölgesel sosyo-kültürel farklılıkları göz ardı ettiği gerekçesiyle evrenselcilik adına yapılan iddialara karşı çıkmaktadır (Barry, 1995: 191).

Uzun bir sömürgecilik deneyimine sahip Batı, sömürgecilik sonrasında elinde bulundurduğu büyük anlatılarla ve söylem üstünlüğü ile Afrika gibi öteki olarak gördüğü yerlerde yakın zamana kadar kendi inşasını sürdürmeye devam etmiş ve kendisini Doğu üzerinden tanımlamayı ihmal etmemiştir (Prakash, 1992: 8-9; Said, 1978: 9). Descartes'le başlayan modern Batı düşüncesinde özne-nesne, Batı-Doğu gibi hiyerarşik ikilikler üzerinden yapılan analizler, doğasında ötekileştirme de barındırmaktadır (Kaya, 2018: 166). Postkolonyal eleştiri bu bakımdan Batının bu tür tahakkümü karşısında Doğunun susturulmuşluğunu haykırıcısına kendi bilincini, felsefesini, tarihini ve gerçekliğini kısacası kendi varlığını kendi tarifleriyle ortaya koymayı amaçlar.

Dünyaya ve dolayısıyla çevreye yönelik insan merkezci hâkim Batı düşünce tarzına karşı çıkmak, postkolonyal eleştirinin üzerinde durduğu hususlardandır. Postkolonyal eleştiri, özellikle çevre konusunda ekoeleştirden de beslenmektedir (Maxwell, 2009: 17). Kültürel farklılıklara dikkat kesilerek bir nevi yerel sahiplenme eksikliğini gidermenin yanı sıra Batılı olmayan etik düşüncelerin farkına varılması ve onların değerinin anlaşılması açısından postkolonyal eleştiri önemlidir (Bilgin, 2018: 54). Bütün bu yönleriyle postkolonyal eleştiri² bu çalışmada, Afrika çevre etiğinin kendisinin ve zenginliğinin farkına varmasında ve Batıya yönelik temel itirazların dillendirilmesinde önemli rol oynayacaktır.

Bu çalışmada ilk olarak, kısaca etik ve çevre etiği kavramlarına değinilecek; daha sonra, Batılı ülkelerde geliştirilen çevre etiği yaklaşımları özetlenecektir. İkinci olarak, Afrika çevre etiği yaklaşımının ortaya çıkışı ve bu yöndeki tartışmaların olası katkıları ile Afrika çevre etiği içerisinde yer alan spesifik/daha yerel/yerli ve toplulukçuluğu ön plana çıkaran Afrika'ya özgü kuramsallaştırma girişimlerine değinilecektir. Üçüncü olarak, daha ziyade toplulukçu yönü ağır basmakla birlikte tüm Afrika için müşterek noktalarda buluşabilen bir Afrika çevre etiğinin insan merkezci Batılı çevre etiğinden hangi noktalarda ayrıştığını ortaya koyabilmek ve Batılı ve Afrikalı çevre etiğinin çevre sorunları noktasında birbirlerine etkileri ve tepkilerini tespit etmek için postkolonyal bir tartışma yürütülecektir.

² Dolayısıyla postkolonyal teoriden beslenen ve eleştirel araştırmaya dayalı yürütülen bu çalışmada, Afrika çevre etiğine odaklanılmakla birlikte Batılı çevre etiğine eleştiriler yöneltilmekte ve Afrika çevre etiğinin ayırıcı özellikleri literatürden beslenerek sunulmaktadır. Çalışmada ayrıca her birisinin kendi içindeki çeşitlilik barındıran yaklaşımlar ya da görüşler dışlanmadan, ortak noktalar üzerinden "Batılı çevre etiği" ve "Afrika çevre etiği"nden söz etmeyi olanaklı kılmaya yönelik çıkarımsal analizden de yararlanılacaktır. Bu sayede Afrika çevre etiğinin Batılı çevre etiği ile kıyaslaması yapılabilecektir.

Batılı Çevre Etiği Yaklaşımları

Felsefenin çok sayıda alt dalından söz etmek mümkündür. Bunlardan birisi de doğru insan davranışlarının çalışıldığı alandır. Etik veya ahlâk felsefesi denilen bu alan, bir insanın hangi durumda doğru davranışta bulunmuş olacağı üzerinde durmaktadır (Ikeke, 2015b: 203). Nasıl bir insan tasavvuruna sahip olduğumuzu anlamadan insanların davranışlarını anlamak da mümkün olmayacaktır.

Batılı zihin dünyası, çok uzun süreden beri, maddî ve manevî ayırımına giderek görünmeyeni inceleme dışında bırakmıştır. Bacon ve Descartes sonrası bu ayırım, çok daha belirgin hale gelmiştir. İnsan, maddî yönüyle ele alınmaya, bilim de metafizik dışlanarak yapılmaya başlanmıştır. Aynı zihin dünyasına göre insan, daha geniş birlikteliklerden ayrı olarak, birey olarak kabul edilmiştir. Aydınlanma diye de ifade edilen bu yeni dönem, insan hayatında önemli gelişmeleri beraberinde getirmiştir. Bilimsel gelişmeler ölümleri azaltmış, buna bağlı olarak, dünya nüfusu artmaya başlamıştır. 18. yüzyılın ortalarından itibaren başlayan Sanayi Devrimi, şehirlerin büyümesine yol açmıştır. Artan nüfus artışı ve büyüyen şehirler, 20. yüzyılın ortalarından itibaren çevre sorunlarını görünür hale getirmiştir.

Bu gelişmeler 1960'lardan itibaren filozofların insan ile çevre ilişkisi üzerine kafa yormalarını beraberinde getirmiştir.³ Rachel Carson'ın *Sessiz Bahar*, Garret Hardin'in *Orta Malların Trajedisi*, Lynn White'ın *Ekolojik Krizin Tarihi Kökleri*, Paul Ehrlich'in *Nüfus Bombası* gibi çalışmalar; filozofların çevre üzerine ilgisini artıran çalışmalar olmuştur (Ikeke, 2018: 228). Bu çalışmaların hemen ardından (J. B. Callicott, Aldo Leopold, Peter Singer, Arne Naess gibi isimlerce) çevre etiğini merkeze alan çalışmalar yapılmıştır. Bir bütün olarak bakıldığında ise Batılı ülkelerdeki çevre etiği tartışmalarının gelişimini üç aşamada ele almak mümkündür: İnsan merkezci yaklaşım, canlı merkezci yaklaşım ve çevre merkezci yaklaşım.

İnsan Merkezci Yaklaşım

1860'larda Charles Darwin'in evrim teorisi üzerine yapılan tartışmalarda ilk defa kullanılan insan merkezci (antropocentric) kavramı, insanların evrenin merkezi olduğu fikrini temsil etmek üzere kullanılmıştır. İnsanları en önemli yaşam formu olarak kabul eden bu insan merkezci etik anlayış, diğer yaşam formlarını yalnızca insanlara faydalı oldukları ya da onlara zararlı etkileri ölçüsünde önemli görmektedir (Etieyibo, 2017:148).

İnsan merkezci yaklaşım, insanın dışındaki canlı ve cansız varlıkların kendinden değerli olmadığını kabul etmektedir. Bunun bir devamı olarak, insan, kendisinin dışındaki dünyaya üstün tutulmakta, insan ve diğerleri arasındaki tercihte insanın tercih edilmesi gerektiği belirtilmektedir. İnsanın üstün olduğu düşüncesi, insanın amaçları doğrultusunda doğanın her türlü kullanımını meşrulaştıracak uygulamaları da beraberinde getirmektedir (Kılıç, 2008: 40).

Des Jardins (2006: 200-205)'e göre; Batının dinsel ve felsefi geleneğinde "insanları doğadan üstün gören ve dolayısıyla insanların doğaya hükmetmelerini haklılaştıran fikirler" bulunur. Örneğin Aristoteles ve Aquinas'ın penceresinden bakıldığında sadece düşünce ve seçme yeteneğine sahip

³ Buradan hareketle, bu yıllardan önce filozofların çevre konusuna hiç eğilmedikleri gibi bir sonuca ulaşılmamalıdır (Ikeke, 2018: 228). 1960'lı yılları, çevrenin artık felsefenin ana ilgi alanına girdiği yıllar olarak anlamak daha doğru olacaktır. Çevre sorunlarına duyarlılığın oluşmasında, görece yeni sayılabilecek 1960'lardaki bazı gelişmelerin etkisi olduğu öne sürülebilmektedir. Örneğin Şahin (2013: 356)'e göre bu gelişmeler şu beş başlıkta özetlenebilir: İnsanların, daha önce Londra'da vuku bulan hava kirliliğine benzer şekilde başka kentlerde de yaşanan hava kirliliği üzerine kafa yormaya başlamaları; Roma Kulübü tarafından hazırlanan *Büyümenin Sınırları* isimli rapor; Rachel Carson'ın *Sessiz Bahar*'ında olduğu gibi bazı eserlerin etkisi; Greenpeace gibi çevreci örgütlerin faaliyete geçmesi; Almanya'da Yeşiller Partisi gibi bazı çevreci partilerin kurulması. Batılı ülkelerdeki bu tartışmaların ve gelişmelerin pratik sonuçları da olmuştur. Birleşmiş Milletler (BM) öncülüğünde 1972 yılında Stockholm Konferansı'yla başlayan çevre sorunlarına çözüm arayışı çabaları, bölgesel ve küresel çok sayıda çevre politikasının hayata geçirilmesine yardımcı olmuştur.

insanlar ahlâkî ilgiye mazhar varlıklardır. Bu bakımdan diğer canlılarda bu yetenekler bulunmadığı için onlar ahlâkî ilgi dışındadırlar. Dahası doğaya karşı insanların ödevleri de yine onların gereksinimleri ve çıkarları ile sınırlıdır.

Gerek Kantçı anlayıştaki deontoloji gerekse de yararcılık insan merkezci yaklaşımla ilişkilendirilir. Bu da insan merkezci etik anlayışı, insan dışı varlıklara ahlâkî bir statünün tanınmadığı, hatta onların değerinin insan çıkarı ile belirlendiği ve insan için doğrudan zararlı görülmeleyen eylemlerin çevre problemi olarak görülmediği bir zemine oturtur (Akkoyunlu Ertan, 2015: 6-7).

İnsan merkezci yaklaşıma, insan refahı ekolojisi ve kaynak korumacılığı da örnek verilebilir. Her iki yaklaşım da insanı odak noktasına alıp insan dışındaki varlıkları insanın periferisi olarak göreyerek insan mutluluğunu amaçlamaktadır. İnsan refahı ekolojisi hareketi, insanı merkeze alarak doğanın geri kalan kısmını insan habitatları olarak görmektedir. İnsanın çevresini daha temiz ve güvenli hale getirmeye çalışan bu hareket; elementlerin kirlenmesine, kimyasal atıklara, nükleer silahlara, küresel ısınmaya, betonlaşmaya, gıda güvensizliğine karşı çıkmakta, biyolojik tarımı, uygun teknoloji ve enerji kullanımını, alternatif tıbbi, geri dönüşümü, toplu taşımacılığı destekleyerek insan ihtiyaçlarına yönelik daha iyi bir yaşam standardını ön plana çıkartmaktadır. Kaynak korumacılığı hareketi ise, doğaya ekonomik perspektiften ve bir kaynak unsuru olarak yaklaşmakla birlikte, doğanın bilinçli şekilde kullanılmasını savunmaktadır (Fırat, 2003: 127-128).

Günümüz çevre sorunlarının çözümü için insan merkezci yaklaşım külfetli bulunmaktadır. Ayrıca insan merkezci yaklaşımlar insan dışı varlıklara saygı duyacak bir anlayışı yansıtmadıkları için eleştirilmektedir. Bununla birlikte insan merkezci yaklaşım aydınlanma sonrası Batı kültürüne hâkim olmuş (Waters, 2021: 771) ve çoğu geleneksel Batılı filozof ‘insan istisnacılığına’ yönelik derin bağlılıklarını ortaya koymuşlardır (Hourdequin, 2021: 270-271). Örneğin Kathie Jenni (2005: 2)’ye göre, Batılı çevre etiğinin temeli insan merkezçiliğe, bunun da kökeni hem Batıda egemen olan Yahudi-Hıristiyan dinine hem de seküler felsefedeki kilit figürlere dayanır.

Canlı Merkezci Yaklaşım

1913’te Amerikalı biyokimyacı Lawrence Henderson tarafından literatüre kazandırılan canlı merkezçilik (biocentrism) kavramının özünde, evrenin yaşamın kaynağı olduğu fikri vardır. Canlı merkezçilik, insanı evrenin merkezine yerleştiren insan merkezçiliğin yerine biyosferi evrenin merkezine yerleştirmektedir (Etieyibo, 2017:149). Bu yaklaşımın anlaşılmasında ‘içsel/kendinden değer (intrinsic value)’ ve ‘ahlâkî önem (moral considerability)’ kavramları hayati önem taşımaktadır. Bu kavramlar, insan merkezci yaklaşıma yönelik endişelere atıfta bulunurken, ayrıca içsel değeri ve ahlâkî önemi insan dışındaki diğer canlıları kapsayacak şekilde genişletmektedir (Hourdequin, 2021: 274).

Albert Schweitzer’in ‘yaşama saygı’ ve Paul Taylor’ın ‘doğaya saygı’ gibi farklı örneklerinin görüldüğü canlı merkezci yaklaşıma göre tüm yaşam içsel değere sahiptir (Des Jardins, 2006: 264-272). Yani içsel değere sahip oldukları için tüm yaşam formları ya da organizmalar ahlâkî açıdan değerlidir. Örneğin, belirli bir arazide kesim yapmak bireysel yaşam formlarının ya da organizmaların yok olmasına neden olacağı için ahlâkî açıdan yanlış olacaktır. Yaşam merkezci (life-centered) bu yaklaşım şu varsayımlara dayanır: İnsanlar, diğer tüm türlerle birlikte, eşit koşullarda ve karşılıklı bağımlılık sistemiyle işleyen bir yaşam topluluğunun (biyotik) üyeleridir, doğaları gereği diğer türlerden üstün değildir ve aralarında ontolojik ve varoluşsal bir ayrım yoktur. Bu bakımdan her organizma, doğası gereği iyi veya değerli olan ‘teleolojik bir yaşam merkezidir’ yani, her organizmanın bir amacı ve varlık nedeni vardır (Etieyibo, 2017: 149).

Canlı merkezci yaklaşımda, insanın dışındaki canlılar da insanlar gibi kendinden değerli bulunmakta, cansız varlıklar ise dışarda tutulmaktadır. Tüm canlıların özne olarak kabul edildiği bu yaklaşım içinde canlılar arasında eşitliği savunanların yanı sıra bir hiyerarşinin olması gerektiğini öne sürenler de vardır. Bu ikinci düşüncenin temelini Hıristiyanlığa (İncil’deki bütün yaşayan varlıklar vurgusuna) dayandığı öne sürülmektedir. Canlı varlıklar arasında oluşturulacak bir hiyerarşi, insani

niteliklere yakınlık bağlamında gerçekleştirileceğinden, bu etik yaklaşımın da insan merkezci olandan bir farkının kalmayacağı yönünde eleştiri getirilmektedir (Kılıç, 2008: 171-180).

Çevre Merkezci Yaklaşım

Bütüncül (holistik) çevre etiği olarak da bilinen çevre merkezci (ecocentric) yaklaşıma göre, dünyadaki bütün varlıklar (canlı ve cansız) kendi içinde tutarlı bir sistemin parçası olarak her biri ayrı bir değere sahiptir. Bu yaklaşımın izleri Arne Naess'in 'derin ekoloji'si ile J. B. Callicott ve Aldo Leopold'un 'yeryüzü (toprak) etiği'ne yönelik düşüncelerinde de görülmektedir (Kılıç, 2008: 42,194). Diğer bir deyişle bu yaklaşım, canlı ve cansız varlıkların bir bütün olarak kendiliğinden değerli olduğunu ileri sürmekte, insan da dâhil canlıların, cansız varlıklar üzerinde bir üstünlük kurması düşüncesinin önünü kesmektedir.

Doğa merkezci (nature-centered) ve ekosferi evrenin merkezine yerleştiren bu yaklaşımda yer alan çevre merkezci kavramı, 1970'lerde derin ekolojistler tarafından yalnızca tüm yaşamın içsel bir değere sahip olduğu fikrine değil, aynı zamanda ekosferin de içsel bir değere sahip olduğu fikrine atıfta bulunacak şekilde benimsenmiştir. Buna göre; herhangi bir organizmadan ziyade ekosfer tüm yaşamın kaynağı ve desteğidir ve ayrıca insan ve insan dışı doğa arasında ontolojik ve varoluşsal bir ayrım yoktur (Etieyibo, 2017: 149-150).

Afrika'daki Çevre Etiği Yaklaşımları

Afrika çevre etiğinden söz edildiğinde kanımızca şu üç şeyin vurgulanması gerekir: Birincisi, Afrika çevre etiği tartışmalarını doğuran gerekçeler ve bu yönde yürütülen tartışmaların olası faydalarıdır. İkincisi, çevreye duyarlı Afrikalı daha yerli/yerel etik anlayışlardır. Afrika çevre etiğinin kendi içindeki çeşitliliğe de delalet eden bu anlayışlar, Afrikalı filozofların daha ziyade kendilerine özgü kavramsallaştırma çabalarına dayanır. Üçüncüsü ise, genel anlamda Afrika çevre etiğine daha bütüncül bir perspektif sunan Afrikalı toplulukçu yaklaşımlardır.

Francis (2016: 4)'e göre Afrika çevre etiği tartışmasının ortaya çıkışı şu üç gerekçeye dayanır:

- a) Afrika felsefesi ve bununla bağlantılı tartışmaların daha yeni yapılıyor olması, Afrika çevre etiği tartışmalarının da gecikmesine yol açmıştır.
- b) Afrika'daki çevre krizinin boyutlarına ve buna yönelik önyargılı Batılı çevre etiği tartışmalarına bakıldığında; Afrika çevre etiği tartışmalarına girmek bir gereklilik halini almaktadır.
- c) Çevresel krizlerin küresel olduğu doğrudur. Ancak insanların doğaya karşı tutumları kültürelidir. Dolayısıyla Afrika'daki çevre sorunlarına yönelik çözüm önerilerinde bu coğrafyanın hassasiyetlerini de dikkate alan bir etik tartışmanın yapılması önem arz etmektedir.⁴

Ifeakor ve Otteh (2017: 71)'e göre ise Afrika çevre etiği tartışmalarının olası yararları şu şekildedir:

- a) Çevre etiği alanına Afrika kıtasından bir katkı sağlanıyor olması, başlı başına bir değer olarak görülebilir. Zira her türlü mal ve hizmetin hızla yayıldığı küreselleşen dünyada; çevre etiği tartışmalarını Afrika kıtasındaki çevre etiği tartışmalarını bilmeden yapmak, eksiklik olurdu.
- b) Afrika çevre etiği, insanların doğanın geri kalanının aleyhine ayrıcalıklı birtakım haklara sahip varlıklar olarak kodlandığı Batılı etik anlayışın ve buna bağlı olarak yaşanan sorunların anlaşılmasına katkıda bulunabilir. Batılı etik anlayışlar ile Afrikalı yerli etik anlayışların kıyaslamalı olarak değerlendirilmesi, insanın doğanın sadece küçük (ama en yıkıcı olabilecek) bir parçası olduğunu göstermesi bakımından da önemlidir (Tosam, 2019: 186).

⁴ S. P. Huntington'un *Medeniyetler Çatışması* kitabındaki tezleri de dikkate alındığında; her kültürün veya medeniyetin (bu arada, oldukça zengin bir kültüre sahip ve çevreye karşı da son derece duyarlı Afrika kültürlerinin) çevre sorunlarına çözüm aranan her konuda önemli katkılar sunabileceği belirtilmektedir (Ifeakor ve Otteh, 2017: 71).

c) Doğanın bütün güçleri kavramı içinde yer verilen ‘ruhlar’ veya ‘ölüler’ gibi unsurlar, bugünkü Batılı zihin dünyası için kabullenilmesi zor öneriler olacaktır. Ancak çevreyi bu şekilde geniş bir çerçevede içinde ele almak, Batılı zihin dünyasının ‘görünmeyene’ daha fazla ilgi göstermesi açısından teşvik edici olabilir.

d) Dünyanın hemen her yerinde devletler çevre sorunlarına çözüm bulmaya çalışmaktadır. Bu yapılırken çevreyi de koruyabilecek kuramlar bulunmaya çalışılırken; Afrika çevre etiği başlığı altında yapılan tartışmalar farklı açılımlar yakalamak için bir imkân sağlayabilir.

Afrika çevre etiğini ve bu çerçevede yapılan diğer tartışmaları anlayabilmek için Batılı zihin dünyasında karşılaşılan manevî varlıkları reddeden ontolojiden uzaklaşmak; manevî varlıklar ile maddî varlıklardan müteşekkil bir ontolojiye geçmek gerektiği belirtilmektedir (Okpe ve Oti, 2019: 105). Bir başka ifadeyle, bilinen herhangi bir Afrika ontolojisi ve akıl yürütme biçimiyle (mantığıyla) bağlantılı olmayan bir Afrika çevre etiğinin anlamsız olacağı ileri sürülmektedir (Francis, 2016: 3).

Afrika çevre etiğinin, kendisini atasözlerinde, deyimlerde, tabularda, ritüellerde ve toplumsal kurumlarda sürdürdüğü; buralara bakıldığında Afrika halklarının doğayla ilgili değerlerini, reflekslerini, kısacası doğayla nasıl bir etkileşim içine girdiğinin görüleceği belirtilmektedir (Ikeke, 2018: 230). Böyle bir çaba gösterildiğinde; Batılı ana akım çevre etiği yaklaşımlarının aksine Afrika çevre etiğinin, esas itibarıyla, her şeyin yine her şeyle bağlantılı ve yine her şeyin birbirine bağımlı olması düşüncesine dayandığı belirtilmektedir. Dolayısıyla, Afrika’da her şeyin kendinden değerli olduğunun kabulüne dayalı bir çevre anlayışının hayatın merkezinde yer aldığı, Afrikalıların doğayla barış ve uyum içinde yaşadıkları ileri sürülmektedir (Okpe ve Oti, 2019: 105). Bu etik anlayışın temelinde insan ontolojisini (ruhlar da dâhil) insan olmayanlarla paylaştığı çevre içinde anlamak ve dünyadaki varlıkları yöneten (hatta yönetmesi gereken) ilişkisel düzeni (birbiriyle bağlantılı olma halini) açığa çıkarmak düşüncesi yer almaktadır (Francis, 2016: 4).

Afrika çevre etiğini kuramsallaştırmaya çalışanlar gün geçtikçe artmaktadır. Ogungbemi’nin ‘doğa ilişkisi/akrabalığı etiği veya doğaya bağlılık etiği’, Tangwa’nın ‘eko-canlı toplulukçuluğu (eco-bio-communitarian)’, Ekwealo’nun ‘yaşa ve yaşat prensibi (Ndu Mmili Ndu Azu)’, Oruka ve Jumia’nın ‘aile/ebeveyn yeryüzü etiği’, Mogobe Ramose’un ‘Ubuntu ekolojisi’, Behrens’in ‘Afrika ilişkisel çevreciliği’ ve Ifeakor ile Otteh’in ‘zorunlu insan bütüncüllüğü (antropoholizm)’ (Ifeakor ve Otteh, 2017: 67); ayrıca pek çok çalışmada atıf yapılan ‘Toplulukçuluk’, ‘Negriture’, ‘Ubuntu’, ‘Ujaama’, ‘Ntu’ bu kuramsallaştırma çabalarından sadece birkaçıdır. Bu gibi kuramlarla sistemleştirilmeye çalışılan Afrika ontolojisine katkı sunması için ‘Ibuanyidanda’, ‘Ka so mu adina’ ve ‘Ezumezu’ gibi tamamlayıcı ontolojik görüşler de sunulmuştur (Francis, 2016: 12-13,20).

Afrika’ya özgü spesifik çevre etiği üzerine kendi savlarını ortaya koyan ve söz konusu Afrika çevre etiğini kurumsallaştırmaya çalışanlardan örneğin Chinedu S. Ifeakor (2017: 72), Afrika çevre etiğinin Afrika ontolojisi ve dünya görüşüne dayandırılması gerektiğini düşünen insanların Afrika ontolojisinde bir yeri olduğunu ve birbiriyle bağlantılı varlıkların sadece bir parçası olduğundan hareketle bunun insan merkezci olarak görülemeyeceğini söyler. Ancak ekosistemin dengesini koruma ve içsel değeri için doğayı korumada ekosistem içinde insanların ayrıcalıklı parçayı oluşturduğunu düşünen Ifeakor, tüm bu görüşlerini ‘zorunlu insan bütüncüllüğü’ kavramı ile ifade etmektedir.

Seun Ogungbemi (1997)’ye göre, geleneksel yaşam tarzını yansıtan kırsal kesimde yaşayan Afrika halklarının çoğunda, cehalet, yoksulluk, siyasi çatışma gibi pek çok faktörden etkilenen çevresel krizi engellemede, doğadan ihtiyacından fazlasını almama temel ahlâki koddur. Ona göre akıl, deneyim ve iradenin ön plana çıktığı doğa ile ilişkilerde, ahlaktan ayrılmaz bir konumda olan akıl, yol gösterici olacaktır.

Kamerunlu filozof Godfrey B. Tangwa (2004: 389)’ya göre; en dikkat çekici özelliği çeşitlilik olan Afrika’nın etik, dini ve metafizik fikirleri, çağlar boyunca bu çeşitlilik geçmişinden etkilenmiş ve şekillenmiştir. Sömürge öncesi geleneksel Afrika metafizik görüşü eko-canlı toplulukçuluğa yani toprak, bitkiler, hayvanlar ve insanlar arasındaki karşılıklı bağımlılığa ve barış içinde birlikte yaşamının

kabul edilmesine dayanır. Bu insan merkezci ve bireyci yönüyle öne çıkan Batı perspektifine tezat olan Afrikalı anlayışın özünde alçakgönüllü olmak vardır.

Daha çok çevre merkezci bakış açısına yakın Chigbo Ekwealo'nun çevre felsefesinde Ndu Mmili Ndu Azu (live and let live) prensibi ön plana çıkmaktadır. Buna göre, canlı ve cansız doğa arasındaki ikilik tasfiye edilirken, insan ve insan olmayanlar arasındaki hiyerarşi de ortadan kalkar (Ibanga, 2017: ix). Doğayla ayrılığın ve uyumsuzluğun bulunduğu Batının aksine, Afrika çevre etiğinde tüm varlıklar için saygı, haysiyet ve uyum kültürü vardır. Yine maddi ve fiziksel dünyanın ruhsal olandan ayrı olduğu Batı çevre etiğinden farklı olarak, Afrika çevre etiğinde kaynaşma söz konusudur ve doğaya kutsallık atfedilir. Yani farklı ve rekabetçi nitelik arz eden Batıdaki düalizm, Afrika'da tamamlayıcı ve karşılıklı olarak birlikte var olmandır. Afrika çevre etiği diğer varlıklara da yer açan ve hoşgörü iklimine olanak tanıyan çoğulcu niteliktedir (Ekwealo, 2017: 42).

Kozmosun her şeyin diğeriyle ilgili olduğundan hareketle yaratılan tüm şeylere saygıyı barındıran Ndu Mmili Ndu Azu anlayışı, Afrika halkının özellikle sömürgecilik öncesi dönemlerde insan ile çevre arasında metafizik, epistemolojik ve etik yönelimlerini öne çıkartan bir bilince dayanmaktadır. Bu bilinç ise temelde canlı ve çevre merkezci yaklaşımları birbirine bağlayan 'varoluşsal şükran' konumundadır. Tüm varlıkların varoluş ve yaşama hakkını tanıyan bu anlayış aynı zamanda Afrika epistemolojisinde içkin olan bir şeyin tek başına durmadığı ve her şeyin bir anlamda diğeriyle ilişkili olduğu öğretiyeye dayanır. Diğer bir deyişle Mmili na Azu (su ve balık) metaforunda olduğu gibi suyun ömrü, balıkların hakkı ile uyumlu ve eşit statüye tabi tutulmuş ve buradan hareketle doğadaki tüm varlıkların tanınması ve çevrede bulunan hiçbir şeyin cansız, ölü ve ruhsuz olmadığı vurgulanmaktadır (Ekwealo, 2017: 45,51,53,57).

Mark Omorovie Ikeke (2015a: 182-183) ise ekolojik krizin çözümüne katkıda bulunabilecek Afrikalı bir ilişkisellik anlayışı önermektedir. Bu önerisini özellikle insan merkezci ve kapitalist anlayışa bir eleştiri yöneltmek için gerçekleştirmektedir. Zira ona göre, insan merkezci bakış açısı, insanın yeryüzüyle olan ilişkisini sömürü ilişkisi olarak görmekte ve yeryüzünü yaşamdan yoksun bir nesne olarak gördüğü için yeryüzünün sadece insanlığa hizmet etmek için olduğunu düşünmektedir. Benzer şekilde kapitalist anlayışta da sadece bir üretim aracı olan toprak ancak insanlar için kâr üretebiliyorsa değerlidir. Evrenin etkileşime dayandığını savunan Ikeke'ye göre; "Afrika kozmosunda her varlık, diğer varlıkların yaşamsal gücünü arttırmak ya da zenginleştirmek için vardır. Hiçbir varlık kendi başına ya da kendi iyiliği için var olmaz". Onun bakış açısıyla Afrika kozmolojisinin merkezinde yer alan ilişkisellik (relationality), Afrika'nın doğal dünya, insanlık, ekosistemler ve öteki dünya yaşam anlayışında bulunur (Van Jaarsveld, 2020: 139).

Tangwa (1996: 186)'nın da onayladığı üzere, Afrikalılar arasında çeşitlilikler ve farklılıklar bulunsa da benzer felsefelere dayanan ortak bir dünya görüşünün bulunması, Afrika'nın dikkate değer çeşitliliğine rağmen bir Afrika çevre etiğinden söz etmeyi mümkün kılmaktadır. Afrika çevre etiğine atıfta bulunulması kıtanın çeşitliliğini homojenleştirmese de Afrika (özellikle Sahra altı Afrika) toplumlarında ve kültürlerinde çok sayıda yerli etik sistemde bulunan belirli temel ilkeler ve özelliklerden hareket edilmektedir (Van Jaarsveld, 2020: 136, 138). Örneğin, Ubuntu (insanlık), Ukama (ilişkisellik), topluluk ve ilişkilerin önemi, Tanrı, ruhlar, atalar, totemler ve tabuların oynadığı roller, Afrika toplumlarında gözlemlenen ortak bağlar ve paylaşılan değerlerden bazılarıdır (Horsthemke, 2017: 119).

Afrika çevre etiğinde genelleme yapabilmeyi mümkün kılan özellikler bilhassa Afrikalı kolektif/toplulukçu etik anlayışlarda daha sık rastlanmaktadır. Aşağıda da görüleceği üzere Afrikalı etik anlayışların çoğunda bir toplulukçuluk fikri belirgindir.

(a) Ubuntu: Bu etik anlayışta insanın doğanın efendisi olma iddiası terk edilmektedir. Ubuntu etik anlayışında insan, doğal çevrenin varlığına bağlıdır: Biz olduğumuz için ben de varım düşüncesi, Ubuntu etiğinin temelidir. Bir başka ifadeyle, Ubuntu etiğinde 'birimiz hepimiz, hepimiz birimiz' benzeri bir düşünce hâkimdir. Üstelik buradaki biz içinde sadece diğer insanlar değil aynı zamanda insanın dışındaki diğer canlı ve cansız varlıklar da yer alır. Benim varlığım, bu şekilde tanımlanmış

kapsamlı bir biz kavramına dayalı olunca, benim ve benim gibi diğer insanların geniş kapsamlı tanımlanan bizi koruyup kollaması bir zorunluluk haline gelmektedir (Okpe ve Oti, 2019: 106).

Sahra altı Afrika'nın ahlâkî düşüncesinin merkezinde 'ben varım çünkü biz varız (I am because we are)' ya da 'bir kişi diğer kişiler aracılığıyla kişidir' gibi özdeyişler bulunur. Tipik Afrika düşüncesinde, kişi olmak erdemli olmak ve iyi karakter sergilemek anlamına geldiği için kişiliğin (personhood) doğal olarak ahlâkîleştirildiği bir durum söz konusudur. Kişinin burada nihai hedefi tam bir kişi, gerçek bir benlik veya hakiki bir insan olmaktır. Kendini gerçekleştirmenin böylesine tamamen ilişkisel bir açıklaması, kişinin zihinsel yetilerini düzenlemesi veya evrenin temel özellikleri üzerine düşünmesi 'bireyci' veya 'kendine ilişkin' unsurlar içeren karakteristik Yunan anlayışlarıyla da tezat oluşturmaktadır (Metz, 2012: 391).

Ubuntu, esas itibarıyla, toplulukçu bir etik anlayışı yansıtmaktadır. Benim varlığım sizin varlığınıza bağlıdır ve buradaki biz, canlı ve cansız varlıkları da kapsayan geniş bir evreni kapsamaktadır. İnsanın varlığı, topluluğun varlığına, topluluğun varlığı da çevrenin varlığına bağlıdır. Kısacası, her şey yine her şeyle bağlantılıdır. Bu da Ubuntu etik anlayışında; her şeyin kendinden değerli olduğu bir ontolojinin kabul edildiğini göstermektedir (Francis, 2016: 10-11).

Ubuntu felsefesinde insanlık, insanlar arasındaki ve insanlar ile biyofiziksel dünya arasındaki karşılıklı bağlılığın ifadesi iken (Le Grange, 2012: 333-334), komüniter değerler tarafından yönlendirilen toplum, tüm insan faaliyetlerinin anlam kazandığı alandır (Sanni, 2021: 1083-1085). Bu bakımdan Zulu, Xhosa, Sotho ve Tswana'da bulunan ve bireysel gelişmenin veya insanlığın zorunlu olarak toplulukla ilişki içinde yaşamayı içerdiği fikrine dayanan Ubuntu felsefesi; insanın refahının yalnızca toplumsal ilişkiler vasıtasıyla ve süre giden bir karşılıklı zenginleşme süreci içinde olanaklı olduğunu öne sürer (Van Jaarsveld, 2020: 139).

(b) Ujaama: Swahili dilinde aile (familyhood) anlamına gelen ve Nyerere ile özdeşleşen Ujaama da toplulukçuluğa yaslanmaktadır (Gbadegesin, 1994: 51) ama buradaki toplulukçuluk akrabalık ilişkileri üzerine dayalı bir toplulukçuluktur. Ujaama, insanın varlığı ile akrabalık ilişkilerinden kurulu topluluk arasında sıkı bir bağ olduğunu kabul eder. İnsanın varlığı, akrabalık ilişkilerine dayalı daha geniş bir bütünün parçası olarak değerlendirilir. Ubuntu, bu ilişkili olmayı daha geniş bir insanlık zeminine taşımaktadır (Francis, 2016: 13). Diğer iddialar bakımından Ubuntu ile Ujaama arasında büyük benzerlikler bulunmaktadır.

(c) Kom Çevreciliği: Kom çevre etiği, eski ve yeni Kom ekolojik inançlarında, geleneklerinde ve pratiklerinde kolayca görülebilmektedir. Bu değerlerin bir kısmı, Kom hitabetlerinde de tespit edilebilir. Kom çevreciliği, bütüncüldür ve insanları, ekosistemi, ruhları, ölmüş varlıkları ve (ahlâkî topluluk içinde saydıkları) henüz doğmamış olanları ihtiva etmektedir. Bu şekilde bir bakış açısına sahip olmak, genişletilmiş bir topluluk anlayışını beraberinde getirmektedir. Bu topluluk, doğa ve doğaüstünü, geçmiş, bugün ve gelecek devamlılıklarını içinde barındırmaktadır. Bir başka ifadeyle, Kom çevreciliğinde insanlar, doğa ve doğaüstü dünya arasında ilişkisel bir çevrecilik anlayışının karşımıza çıktığı anlaşılmaktadır. Çevre etiğinin bu kadar geniş bir bakış açısıyla kabul edilmesi durumunda; doğaya saygı duyulması, ahlâkî olarak, tanrılara, ruhlara, atalara ve Allah'a saygı duymaktır denilebilmekte (Tosam, 2019: 177-178,182); bu yolla, Batılı ülkelerde nadir görülebilecek farklı bir aşamaya gelinmektedir.

(d) Ukama: Zimbabve'deki Shona halkının dünya görüşü olarak da bilinir. Kelime olarak Ukama, yakın ilişkiye ve birbirine bağlı olmaya işaret etmektedir. Buradaki birbirine bağımlılık, insan ve doğa da dâhil her şeyin varoluş için birbiriyle yakından ilişkili ve birbirine bağlı olmasını ihtiva etmektedir. Bu dünya görüşüne göre evrende cansız varlık diye bir şey yoktur. Dağlar, taşlar, nehirler, ağaçlar, hayvanlar ve insanlar; değişik derecelerde bir hayata sahiptirler. Dahası, insan, geçmişle gelecek arasındaki sürekliliğin bugünkü aşaması olarak kabul edilmektedir. Hayata bu şekilde bakıldığında; bir insanın ancak doğa sayesinde kişilik kazandığı düşünülecektir. Dolayısıyla insanlar doğayla karşılıklı uyum içinde var olmak zorundadırlar. İnsanlar varoluşlarının atalarıyla bağlantısını unutmamalı, yeryüzünün kendilerine tanrılarından ve atalarından miras kaldığını ve yine içinde yaşadıkları dünyayı

koruyarak gelecek kuşaklara aktarmak zorunda olduklarını akıllarından çıkarmamalıdır. Bu yönüyle Ukama'nın, bireyin varlığını bütün doğayla ilişkisi çerçevesinde ele alan bütüncül bir etik olduğu görülecektir (Ikeke, 2015b: 202, 207).

Shona dilinde Ubuntu'dan daha geniş bir kavram olan Ukama, (tüm kozmosla) ilişkisellik anlamına gelmektedir ve bu kavram sadece şimdiki nesillerle değil, geçmiş ve gelecek nesillerle olan bağları da kapsar (Le Grange, 2012: 332). Shona ahlakının ayrılmaz bir parçasını oluşturan çevresel tabular (zviera), hem bireyin hem de genel olarak çevrenin ontolojik refahına yönelik çok önemli bir ahlâkî role sahiptir. Ekosistemdeki diğer ekolojik türlerin yanı sıra belirli bitki türlerinin, ormanların, dağların, nehirlerin ve hayvanların sürdürülemez kullanımına ilişkin tabular yoluyla yasaklar ve kısıtlamalar, Shona halkı arasında yeni bir epistemoloji olmayıp uzun bir geleneği yansıtmaktadır. Shona halkı sömürgeleştirme ve küreselleşmenin otoriter etkisinin tüm ağırlığını hissetmiş olsa da, tabular da dâhil olmak üzere bu tür temel değerlerine tutunmaya devam etmiştir (Chemhuru ve Masaka, 2010: 121).

Afrika Çevre Etiğinin Postkolonyal Açından Değerlendirilmesi

Dünyanın diğer bölgelerinde olduğu gibi Afrika'da da bir çevre krizinden; bu krizin iktisadî, sosyal ve siyasî boyutlarından söz edilmektedir. Her şeyden önce Afrika'da, dünyanın diğer bölgelerinden daha belirgin bir şekilde, yoksulluk başlı başına bir çevre sorunudur. İnsanlar en temel ihtiyaçlarını bile karşılamakta zorlanmaktadır. Açlık, etik olmayan davranışları da beraberinde getirebilmekte; insanın hayatta kalma mücadelesi, doğanın geriye dönüşü zor bir şekilde tahrip edilmesine yol açabilmektedir. Sosyal hayatta gelişen bağnazlıklar, örneğin dini liderlerin veya din adına konuşanların dediklerini körü körüne yapmak, Afrikalıların çevrelerine zarar vermelerinde etkili olabilmektedir (Francis, 2016: 5-8).

Batılı ülkelerdeki çevre etiği tartışmasını yürütenler, Afrika'da insan merkezci bir çevre etiğinin hâkim olduğunu,⁵ dolayısıyla Afrika'daki çevre sorunlarının artışında insan ile doğa arasındaki bu bakış açısının etkisinin bulunduğunu ileri sürmektedirler. Afrikalı ahlâk filozofları veya çevre etiği üzerine kafa yoranlar, bu düşüncenin yanlış olduğunu, Afrika'daki çevre sorunlarının artışında sömürgecilik⁶ (Tosam, 2019: 172) ve küreselleşme gibi süreçlerin yanı sıra Batının bu üstenci bakışının da çevre sorunlarının artışına katkıda bulunduğunu belirtmektedirler (Okpe ve Oti, 2019: 108).

Batının önce köle ticareti ve sömürgecilik (Ikeke, 2015b: 202), sonrasında da küreselleşmeyle birlikte Afrika ülkelerindeki çevre sorunlarının ortaya çıkmasında etkili olduğu ileri sürülmekte (Okpe ve Oti, 2019: 108); halen devam eden beyin göçüyle birlikte bu sürecin olumsuz etkilerinin devam ettiği belirtilmekte (Ikeke, 2015b: 202); insanın sadece insana karşı sorumlu olduğu düsturuna dayalı Batılı çevre etiğinin (çevre korumaya yönelik kurumsal yapıların zayıflığı veya yokluğuyla birlikte) Afrika'daki doğal çevrenin sürdürülemez bir şekilde tahribini beraberinde getirdiği (Tosam, 2019: 172), dolayısıyla soruna sebep olanların Afrikalı ülkelere çözüm önermelerinin anlamsız olacağına işaret edilmektedir.

Batılı ve Avrupa merkezci filozoflar tarafından geliştirilen önerilerle çevre sorunlarına çözüm bulunulmasının Afrika çevre krizinin derinleşmesine yol açacağı; Afrika'nın geleneksel ekolojik

⁵ Ifeakor (2017: 74-76)'un da hatırlattığı üzere, Afrika'daki filozofların büyük kısmı; doğa ile uyumsuzluğun ve ayrılığın bulunduğu Batı'nın aksine Afrika çevre etiğinin insan, toplum ve doğa arasında ahenge dayandığını öne sürerler. Ancak, Nijeryalı Katolik teolog Godfrey Onah gibi insan yaşamını Afrika geleneksel felsefesinin merkezine koyan (dolayısıyla insan merkezci) az sayıda filozof da bulunur ve bunlar daha çok teolog yönleriyle öne çıkarlar. Yine Afrika'nın geleneksel düşüncesinin insan merkezçiliğini ön plana çıkaran Kai Horsthemke ve J. Baird Callicott gibi Batılı akademisyenler de vardır ancak bunların görüşlerine son derece karşı çıkılmaktadır. Özellikle karşı çıkanlar için bkz. Behrens (2012, 2017), Okpoko (2022: 25) ve (Etieyibo, 2017: 146).

⁶ Afrika'daki çevre sorunlarını sadece sömürgecilğe bağlamanın basit bir yaklaşım olacağı; Afrika ülkelerinin de bu süreçte katkılarının ihmal edilmemesi gerektiği belirtilmekte (Tosam, 2019: 174); ancak, Afrika geleneksel bilgisi ve bu çerçevede çevre etiği tartışmalarının sürdürülebilir bir Afrika ve gelecek için kafa yoran Afrikalı ve dünyanın diğer kıtalarındaki filozoflara entelektüel malzeme sağladığı (Ikeke, 2018: 239); dolayısıyla, üzerinde durulmasının yararlı olacağı vurgulanmaktadır.

bilgisinin dâhil edilmediği bir küresel çevre etiği tartışmasının eksik olacağı ileri sürülmektedir (Ikeke, 2018: 228). Afrikalı filozoflar ve akademisyenler, özellikle son birkaç on yıldır tam da bu düşünceden hareketle Batılı çevre etiği tartışmalarına karşı Afrika çevre etiği şemsiye kavramı üzerinden itirazlarını yükseltmektedirler.

Onlara göre Afrika etiği, insan merkezci bir bakış açısına değil de varlıkların insan merkezci hiyerarşiye tâbi tutulmadığı bir ontolojiye yaslanmaktadır (Francis, 2016: 9). Yine bu düşünceyi savunanlar, Afrika'daki yerli toplumların kültürel kodlarına yerleşmiş çevre etiğinin anlaşılmasında, bu ülkelerde uygulanacak çevre politikalarında dikkate alınmaması durumunda; başarının hep sınırlı kalacağını belirtmektedirler. Afrikalı filozoflar, bir Afrika çevre etiği yokmuş gibi tartışma yürütülmesinden de rahatsızlık duymaktadırlar (Ikeke, 2018: 228). Hatta Batılı çevre etiğini olduğu gibi kabul etmenin⁷ başka bir sömürgecilik biçimi olarak değerlendirilebileceği belirtilmektedir (Ikeke, 2015b: 202).

Batılı ekolojik bilginin ve çevre etiği tartışmalarının değerden bağımsız olmayıp Batılı ideolojilere ve felsefelere dayandığı belirtilmekte (Ikeke, 2018: 235); dolayısıyla Afrika çevre etiği tartışmaları, Batılı insan düşüncesinin bütün bir insanlık için aynı olamayacağı, içinde yetiştiğimiz ekosistemin (çevrenin) başka alanlarda olduğu gibi çevre sorunlarına bakış açımız yönünden de etkili olacağı noktasından hareket etmektedir (Francis, 2016: 17). Afrika'daki çevre sorunlarına çözüm ararken ya bu kıtanın çevreye bakış açısından hareket etmenin ya da diğer bakış açılarının yanı sıra kıtanın birikiminden de yararlanmanın isabetli olacağı belirtilmektedir. Ama bu, yerli ekolojik dünya görüşlerinin mükemmel olduğu ve sınırlılıklarının olmadığı anlamına gelmemektedir (Ikeke, 2018: 236). Afrika'daki çevre etiği birikiminin dikkate alınmaması durumunda ise Batılı olmayan dünyadaki bilgi sistemlerine karşı adaletsizlik yapılacağı ileri sürülmektedir (Tosam, 2019: 172).

Özel gerçeklikle nesnel gerçeklik arasındaki ayırmadan yola çıkarak nesnel gerçeklik görüşünü (dolayısıyla doğayı dâhîsal ya da nesnel gerçeklik olarak görüp insanların buna ahlâkî olarak saygı duymalarının gerekli olmadığını) savunan Descartes, Locke, Hume, Newton ve Kant gibi Batılı düşünürlerden farklı olarak Afrika ontolojisinde özne-nesne ayrımı gözlenmez. Kaldı ki insanların sağlam deneyimlerine ve gerçeklikle iletişime dayalı bilgi edinmeleri, geleneksel Afrikalıların epistemolojik görüşünün temelde deneyimsel olduğunu gösterir. Doğa ve doğaüstü arasında da bir ayırım yapmayan ve bunları uyumlu ve birleşik bir ontolojinin iki yönü olarak kabul eden geleneksel Afrikalılar için gerçekliğe ulaşmanın en öncelikli yolu deneyimdir (Ikuenobe, 2014: 4, 8, 12).

Ojomo (2011: 572-573)'ya göre, insan merkezci etiğin yanı sıra çevreye dayalı küresel kaygılarla ortaya atılan normatif çevre etiği, duyarlı etik, canlı merkezci etik, çevre merkezci etik ve ekofeminist etik gibi diğer yaklaşımların da ortak noktaları Batı perspektifiyle sunulmuş olmaları ve Batı kültürel deneyimlerine dayanmalarıdır. Bu noktada Segun Ogungbemi ve Godfrey Tangwa'yı Batı ufkunun dışında ve ona eleştirel Afrika çevre etiğinin öncüleri olarak gören Casimir, Chukwuelobe ve Nwankwo (2013: 57), bu tür yenilikçi ve Batı merkezli olmayan bakış açılarının Afrika'da sürdürülebilirlik, sağlık ve çevre güvenliği açısından son derece önemli olduğunu düşünmektedirler.

Bujo, Kelbasa, Tangwa gibi pek çok akademisyen, bütünsel, birbirine bağlı ve iç içe geçen Afrika ontolojisinin, çevreyle her türlü ilişkisinin insan yararına olduğunu öne süren insan merkezci yaklaşımdan oldukça uzak olduğunu savunmaktadır. Biri olmadan diğerinin eksik olduğuna ve varlığın birbirine bağlılığına işaret eden Afrika ontolojisinde bütünü oluşturan her parça bir diğerinden daha fazlası olarak görülmez. Bu bakımdan insan da bu bütünün sadece bir parçası olarak görülür (Ifeakor, 2017: 80-81).

⁷ Mangena (2013: 27)'ya göre; Aziz Augustine, Aziz Thomas Aquinas, Aristoteles, Hegel, Immanuel Kant ve Bradley gibi Batılı insan merkezci düşünürler için akıl ahlâkî statü için tek belirleyici kriterdir ve söz konusu ahlâkî statüyü temellendiren şey de insanların özgür iradenin içsel bilincini kullanarak kendileri ve gelecek nesiller için neyin iyi neyin kötü olduğunu düşünme ve seçme yeteneğidir. Bu tür insan merkezci düşünürlerle tam bir uyuşma içinde olmasa da Callicot gibi düşünürler ise tüm değerlerin bakının gözünde olduğuna inanmaktadır. Yine Mangena'ya göre, Batılı çevre etiği, totemizm ve spiritüalizm gibi unsurlarla ön plana çıkan Afrika'ya toptan uygulanamaz.

Farklı kavramsallaştırmalar şeklinde karşımıza çıkan Afrika çevre etiğinde, insanın çevresindeki diğer canlı ve cansız varlıklarla ilişkisinde yardımlaşma, işbirliği ve karşılıklı tamamlayıcılık çokça vurgulanan temalardır. Bu etik anlayışın Afrika'nın dünyaya bakışından ayrı düşünülemeyeceği belirtilmektedir (Francis, 2016: 16). Bu yönüyle Afrika çevre etiğinin insan merkezci olmayıp her şeyi kuşatan bütüncül bir bakış açısını yansıttığı; 'yaşa ve yaşat' gibi özdeyişlerle ifade edilebilecek ve hem insanın kendisinin hem de insanın dışındaki diğerlerinin yaşamasına ve devamlılığına dayalı bir dünya görüşünün Afrika'nın yerel halkları arasında genel kabul gördüğü ileri sürülmektedir (Tosam, 2019: 172).

Afrika çevre etiğinin öncelikli olarak öne sürdüğü argümanlardan birisi, çevremizdeki dünyayla ayrılmaz bir ilişki içinde var olduğumuz ve bunun, kendimizle dünyanın geri kalanı arasında uyumlu etkileşimler geliştirmek için bizi etik olarak bağlı kıldığına dairdir. Eğer, insan ve insan dışındaki her şey bir topluluğun içinde konumlanmış durumdaysa bu topluluğu destekleyen ilişkilere de saygı duyulmalıdır (Van Jaarsveld, 2020: 139).

Ugwuanyi'ye göre; Afrika çevre etiğinin hümanist (seküler) kanadı, Afrika'nın biyoetik prensiplerine ve kökenini doğaüstü dayanak olmadan sadece doğadan alan anlayışa dayalı iken, kültürel ve dinsel kanadı ise nesilden nesile aktarılan mirasa sahip olan atalara⁸ olan inançtan (örneğin Gabgyi halkı arasında ataların reenkarne olduğu inancından) dini sembollere kadar (örneğin Igbolar/Ibolar arasında Ikenga kültü gibi) geniş bir spektruma yayılır. Ancak Afrika değerlerinin hepsinin iyi niyet ve ortak kimlik ilkesini savunduğunu öne süren Ukwuanyi, mesela Afrika topluluklarında toprağın ekonomik değerinden daha çok sosyal, metafiziksel ve atalardan gelen değerinin öne çıktığını öne sürer (2011: 110-113).

Ikuenobe'ye göre, Afrikalıların, ontoloji, kozmoloji, tıp, şifa ve dini fikir ve uygulamalarla (dağlara, nehirlere, hayvanlara kutsallık atfedilebilen düşüncelerle) bezeli doğayı korumacı değerleri, uygulamaları ve yaşam biçimleri bulunmaktadır. Doğayı oluşturan nesnelere bütüncül ve birbirine bağlı bir sürekliliğini temsil eden ve bu yönüyle sırf doğaya doğa için saygı duyulması gerektiğini öne çıkaran Afrika'nın bu geleneksel deontolojik değerleri, Ikuenobe'ye göre Avrupa modernliği ve sömürgeciliği tarafından zarar görmüştür (2014: 2,5,10).

Dahası Afrika'yı çıkarları için sömüren ve bu yönde pek çok çevre tahribatına yol açan Batılılar, bu tür faaliyetleri yaparlarken de Afrikalıları 'medenileştirme, kurtarılma, modernize etme' gibi söylemlerden de geri durmamışlardır. Afrika'da çevresel sorunların çoğunun sömürgeci mirasın ürünü olduğunu düşünen Ikuenobe, bu sorunların sömürgecilik sonrasında da özellikle Batı menşeli çok uluslu şirketlerle sürdürüldüğü kanaatinde. Ayrıca o, Afrika'nın geleneksel yapısına uygun olmadığını düşündüğü Batılı yaşam tarzlarını ve kalkınma modellerini de eleştirerek, Afrika'yı 'öze dönmeye' davet⁹ etmektedir (2014: 13, 15, 20).

Ana akım Batı etiğinin aksine Afrika çevre etiği insandan ziyade tüm varlıkların birbirine bağlılığını ve birbirine bağımlılığını tanımıştır. Afrika çevre etiği Afrika'daki bazı eğitim kurumları ve politika yapıcılar tarafından marjinalleştirilse de insan refahına ve çevresel sürdürülebilirliğe önemli katkılar yapabilecek potansiyeldedir (Kelbessa, 2015: 387). Zira Afrika'ya dair geleneksel ekolojik bilgi, sürdürülebilir bir kalkınmanın¹⁰ sağlanmasında kültürel bir miras olarak doğal çevre görüşünü paylaşan Afrika'nın yoksul kırsal kesimlerinde dahi çevreyle ilişkili köklü değerlerin izlerini bulmak mümkündür. Bu çevresel değerleri şekillendiren en önemli unsurlar ise sosyal bağlam, dini ve kültürel faktörlerdir. Kapitalizm, Afrikalıların doğaya yönelik bakışlarını kısmen etkilese de Afrika'ya özgü değerler hikâyeler, atasözleri ve şarkılar yoluyla nesilden nesile aktarılmaktadır. Bu sayede Afrika'da

⁸ Murove (2005: 31)'a göre, Afrika geleneksel toplumlarının ahlâki dokusunun koruyucuları olan atalar; geçmişin, bugünün ve geleceğin vücut bulmuş halidir.

⁹ Ogar ve Bassey (2019: 80)'e göre, 1990'larda yenilenen Afrika milliyetçilik dalgasını harekete geçirecek politikalar, kültürel değerlere ve normlara dönüşü teşvik edici olabilir.

¹⁰ Afrika çevre etiği çerçevesinde; kalkınmayı maddî kalkınmanın yanı sıra doğanın bütün güçleriyle uyumlu olma süreci şeklinde tanımlamak gerektiği belirtilmektedir (Tosam, 2019: 185).

Batı teknolojisine ihtiyaç duymadan sürdürülebilir kalkınmanın sağlanmasının da olanaklı olduğu inancı gelişmiştir (Olanya, 2013: 115-116,125,127).

Bütün bu ileri sürülenlerden hareketle, Afrika çevre etiği üzerine yürütülen tartışmalarda; Afrika çevre etiğinin tek başına sürdürülebilir kalkınmayı teşvik edebileceği gibi bir iddianın dile getirildiği zannedilmemelidir. Afrika çevre etiği başlığı altındaki tartışmalarla Batılı zihin dünyasının kerameti kendinden menkul ve biz biliriz anlayışına dayanan, hatta bu manada Afrika gibi dünyanın diğer bölgelerini ilkel gören bakış açısına itiraz edilmektedir (Tosam, 2019: 172).

Ogar (2019: 114)'a göre, Afrika kıtasının ciddi çevre sorunlarıyla karşılaştığı ve bu sorunların çözümü için uğraşılmadığında ileride daha fazla sorunla karşılaşabileceği söylenebilir ancak Batılı faydacı kuramsallaştırmaların özellikle Afrika'daki çevre sorunlarının çözümü için kayda değer çözümler getirmediği de ortadadır. Bu noktada bilhassa Afrika toplulukçuluğunun çevre sorunlarının çözümüne yönelik çabalara doğrudan etki edebilecek bir Afrika çevre etiğinin gerekli unsurlarını sağlayabileceği unutulmamalıdır. Afrikalıların varoluşlarını, başkalarının varlığına bağlamalarının çevreye bakışa da yansıtacağı; bu karşılıklı bağımlılığın Afrikalıları diğerlerini de dikkate alan bir tutum almaya sevk edeceği ileri sürülmektedir (Francis, 2016: 20).

Tangwa'ya göre ise geleneksel Afrika etiğinin var olduğunu göstermek ve hak ettiği değerin verilmesini sağlamak kolay olmayabilir. Zira teknolojinin sayesinde dünyanın egemen kültürü haline gelen Batı kültürünün diğer kültürler üzerinde emperyalizm, sömürgeleştirme ve neo-sömürgecilik şeklinde tahakkümü söz konusu olmuştur. Bilgi güçtür inancı ile birlikte düşünüldüğünde duymak istediklerini duyan ve söylemek istediklerini söyleyen Batı kültürü, diğer kültürlerden gelen seslere kulaklarını tıkamıştır. Bu bakımdan Afrikalılar Batı kültüründen etkilenseler de yerli kültürlerinin Batı kültürünü etkilemesini başaramamışlardır (1996: 184-185,199).

Sonuç

İnsan, canlı ve çevre merkezci olmak üzere farklı kategorilere ayrılmakla birlikte insan merkezci yönü ağır basan Batılı çevre etiğinin bu yönü insanın kendisinin dışındakilere üstün tutulduğu, insanın en önemli yaşam formu olarak görüldüğü ve insanın dışındakilere insanın verdiği değer nispetinde değer verildiği bir anlayıştır. Batıda egemen olan Yahudi-Hıristiyan dinine ve özne-nesne ayırımına dayanan ve ayrıca Batılı pek çok düşünürün benimsediği aklı ahlâkî statünün temel belirleyicisi olarak gören anlayışı yansıtan insan merkezci Batılı anlayış karşısında Afrika çevre etiğinin farklı bir konumda yer aldığı görülmüştür. Batı kökenli ve teolog birkaç düşünürün cılız iddiasına rağmen Afrika çevre etiğinin insan merkezci yaklaşımdan oldukça uzak olduğu bu çalışmada ortaya konulmuştur. Afrika çevre etiğine yönelik gerek eko-canlı toplulukçuluğu, doğaya bağlılık etiği ve Ndu Mmili Ndu Azu gibi daha yerel/yerli/spesifik gerekse de Ubuntu, Ujaama, Kom, Ukama gibi toplulukçu kuramsallaştırma çabaları, bunu destekleyecek mahiyette bilgiler içermektedir.

Afrika'da çevre ile insan arasındaki ilişkiler çok derin bağlara sahiptir. Buna yönelik ortaya konulan görüşler/kuramsallaştırma çabaları ise Afrika çevre etiği içindeki çeşitliliği göstermektedir. Daha yerel görüşlere nazaran toplulukçu yönü ağır basan bir zenginliğe sahip olan kıtaya yönelik 'Afrika çevre etiği' ifadesi, bu çeşitliliği homojenleştirmese de özellikle Sahra altı Afrika toplumlarında ve kültürlerinde çok sayıda yerli etik sistemde bulunan belirli temel ilkeler ve özelliklerden hareket etmektedir. Afrika çevre etiğinde, insanın diğer canlı ve cansız varlıklarla ilişkisinde yardımlaşma, işbirliği ve karşılıklı tamamlayıcılık çokça vurgulanan temalardır. Kendisini atasözlerinde, deyimlerde, tabularda, ritüellerde ve toplumsal kurumlarda gösteren Afrika çevre etiğinde, her şeyin kendiliğinden değerli olduğunun kabulüne dayalı bir çevre anlayışı hayatın merkezindedir.

Afrika çevre etiğinin kendi içindeki çeşitliğe ve zenginliğe rağmen müşterek noktalarda buluşan bütüncül ve kapsayıcı rolü, insan merkezci Batılı çevre etiğinden farkını ortaya koyma ve ona yönelik eleştiri geliştirmeyi daha belirgin hale getirmede katkı sunmaktadır. Özellikle insan merkezci yönü ağır basan ve insan istisnacılığına dayalı Batılı çevre etiğine yönelik Afrika çevre etiğinin sunmuş olduğu itirazlarda ise postkolonyal eleştirinin oldukça kullanışlı olduğu görülmüştür.

Dünyanın pek çok yerinde olduğu gibi Afrika'da da çevre sorunlarının varlığını kabul etmekle birlikte Batıya yönelik Afrika'dan pek çok eleştiri yöneltildiği gözlenmiştir. Postkolonyal perspektiften söz konusu eleştirilerin başlıcaları şunlardır: Afrika'da çevre sorunlarının ortaya çıkmasında Batının rolü olduğu; Afrika'da insan merkezci bir çevre etiğinin hâkim olmadığı; Batılı faydacı kuramsallaştırmaların özellikle Afrika'daki çevre sorunlarının çözümü için kayda değer çözümler getirmediği; Batılı çevre etiğini olduğu gibi kabul etmenin başka bir sömürgecilik biçimi olarak görülmesi gerektiği; doğa ile uyumsuzluğun ve ayrılığın bulunduğu Batının aksine Afrika çevre etiğinin insan, toplum ve doğa arasında ahenge dayandığı; eğer, insan ve insan dışındaki her şey bir topluluğun içinde konumlanmış durumdaysa bu topluluğu destekleyen ilişkilere de saygı duyulması gerektiği; Afrika'nın geleneksel deontolojik değerlerinin Avrupa modernliği ve sömürgeciliği tarafından zarar gördüğü; Afrika gibi dünyanın diğer bölgelerini ilkel gören bakış açılarının hatalı olduğu ve Batılı çözümler yerine Afrika'nın özüne dönmesi gerektiği belirtilmiştir.

Batının söylem ve eylem üstünlüğüne rağmen Afrika çevre etiğinin çeşitliliğine katkı sunan her görüş aslında postkolonyal açıdan Batıya bir cevap niteliğindedir. Dahası ortaya konan postkolonyal eleştirilerde de gözlemediği üzere Batının Afrika çevre etiğini insan merkezci görme iddiası ters yüz edilerek bilakis Batının insan merkezci bir çevre etiğine sahip olduğu ortaya konulmuştur. Tüm bu eleştirilere rağmen kendi sesinden başka sesleri duymak istemeyen egemen Batı kültürü karşısında Afrika çevre etiğinin değerli olduğunu göstermek de sanıldığı kadar kolay olmayabilir. Bu tür bir farkındalığa da katkı sunmayı amaçlayan bu çalışma aynı zamanda gelecekte Türk-İslam medeniyetinden Çin medeniyetine, İnkalardan Kızılderililere kadar farklı medeniyet ve halklara özgü çevre etiğine yönelik tanıtıcı, açıklayıcı ya da karşılaştırmalı olarak çalışmalar yapılabileceği önerisinde bulunmaktadır.

Kaynakça

- Akkoyunlu Ertan, K. (2015). Leopoldcü düşünce ve yeryüzü (toprak) etiği. *Memleket Siyaset Yönetim (MSY)*, 10(23), 1-20.
- Barry, P. (1995). *Beginning theory: An introduction to literary and cultural theory*. UK: Manchester University Press.
- Behrens, K. (2017). The imperative of developing African eco-philosophy. I. E. Ukpokolo (ed.), *Themes, issues and problems in African philosophy içinde* (ss. 191-204). Switzerland: Palgrave Macmillan.
- Behrens, K. G. (2012). Moral obligations towards future generations in African thought. *Journal of Global Ethics*, 8(2-3), 179-191.
- Bilgin, P. (2018). Securing the postcolonial. O. U. Rutazibwa & R. Shilliam (ed.), *Routledge handbook of postcolonial politics içinde* (ss. 48-57). London: Routledge.
- Casimir, A., Chukwuelobe, M. & Nwankwo, A. (2013). Psychologizing philosophy and philosophizing environmentalism: Seeking for a sustainable human values framework for Africa in the 21st century. *Open Journal of Social Sciences*, 1(6), 50-61.
- Chemhuru, M. & Masaka, D. (2010). Taboos as sources of Shona People's environmental ethics. *Journal of Sustainable Development in Africa*, 12(7), 121-133.
- Des Jardins, J. R. (2006). *Çevre etiği: çevre felsefesine giriş*. (Ruşen Keleş, Çev.) Ankara: İmge Kitabevi.
- Ekwealo, C. (2017). *Ndu Mmili Ndu Azu: An introduction to African environmental ethics*. Lagos: Redcom.
- Etieyibo, E. (2017). Anthropocentrism, African metaphysical worldview, and animal practices: A reply to Kai Horsthemke. *Journal of Animal Ethics*, 7(2), 145-162.

- Fırat, A. S. (2003). Çevre etiği kavramı üzerine yeniden düşünmek. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 58(3), 105-144.
- Francis, D. A. I. (2016). Logical and theoretical foundations of African environmental ethics. *Africology: The Journal of Pan African Studies*, 9(9), 3-24.
- Gbadegesin, O. (1994). Ujamaa: Julius Nyerere on the meaning of human existence. *Ultimate Reality and Meaning*, 17(1), 50-69.
- Horsthemke, K. (2017). Animals and African ethics. *Journal of Animal Ethics*, 7(2), 119-144.
- Hourdequin, M. (2021). Environmental ethics: The state of the question. *The Southern Journal of Philosophy*, 59(3), 270-308.
- Ibanga, D. A. (2017). Introduction. C. Ekwealo & D. A. Ibanga (ed.), *Ndu Mmili Ndu Azu: An introduction to African environmental ethics içinde* (ss. vii-xi). Lagos: Redcom.
- Ifeakor, C. S. (2017). Is African environmental ethics anthropocentric? *Preorçjah*, 2(1), 72-91.
- Ifeakor, C. S. & Otteh, A. (2017). African environmental ethics: A non-anthropocentric African environmentalism - the journal so far. *IGWEBUIKE: An African Journal of Arts and Humanities*, 3(6), 67-97.
- Ikeke, M. O. (2015a). The ecological crisis and the principle of relationality in African philosophy. *Philosophy Study*, 5(4), 179-186.
- Ikeke, M. O. (2015b). Ukama as an African environmental ethics. *International Journal of Theology and Reformed Tradition*, 7, 202-211.
- Ikeke, M. O. (2018). Ecophilosophy and African traditional ecological knowledge. *Idea*, 30(1), 228-240.
- Ikuenobe, P. A. (2014). Traditional African environmental ethics and colonial legacy. *International Journal of Philosophy and Theology*, 2(4), 1-21.
- Jenni, K. (2005). Western environmental ethics: An overview. *Journal of Chinese Philosophy*, 32(1), 1-17.
- Kaya, İ. (2018). A postcolonial reading on Eurocentrism, otherization and orientalist discourse in sociological thought and its criticism. *ULUM*, 1(1), 163-188.
- Kelbessa, W. (2015). African environmental ethics, indigenous knowledge, and environmental challenges. *Environmental Ethics*, 37(4), 387-410.
- Kılıç, S. (2008). *Çevre etiği: Ortaya çıkışı, gelişimi ve sonuçları*. Ankara: Orion Kitabevi.
- Le Grange, L. (2012). Ubuntu, Ukama, environment and moral education. *Journal of Moral Education*, 41(3), 329-340.
- Mangena, F. (2013). Discerning moral status in the African environment. *Phronimon*, 14(2), 25-44.
- Maxwell, A. (2009). Postcolonial criticism, ecocriticism and climate change: A tale of Melbourne under water in 2035. *Journal of Postcolonial Writing*, 45(1), 15-26.
- Metz, T. (2012). An African theory of moral status: A relational alternative to individualism and holism. *Ethic Theory Moral Prac*, 15, 387-402.
- Murove, M. F. (2005). African bioethics: An explanatory discourse. *Journal for the Study of Religion*, 18(1), 16-36.
- Ogar, J. N. (2019). Ethical implication of environmental crises on African societies: A challenge to future humanity. *International Journal of Pollution & Environmental Modelling*, 2(3), 109-115.

- Ogar, J. N. & Bassegy, S. A. (2019). African environmental ethics. *RAIS Journal for Social Sciences*, 3(1), 71-81.
- Ogungbemi, S. (1997). An African perspective on the environmental crisis. L. J. Pojman (ed.), *Environmental ethics: Readings in theory and application içinde* (ss. 330-337). Belmont, CA: Wadsworth Publishing Company, 330-337.
- Ojomo, P. A. (2011). Environmental ethics: An African understanding. *African Journal of Environmental Science and Technology*, 5(8), 572-578.
- Okpe, T. A. & Oti, F. A. (2019). Towards an African philosophy of environment. *International Journal of Environmental Pollution & Environmental Modelling*, 2(3), 105-108.
- Okpoko, M. O. (2022). 'Interconnectedness with nature': The imperative for an African-centered eco-philosophy in forest resource conservation in Nigeria. *Ethics, Policy & Environment*, 25(1), 21-36.
- Olanya, D. R. (2013). African environmental values and climatic change. *OIDA International Journal of Sustainable Development*, 6(4), 115-128.
- Ponting, C. (2012). *Dünyanın yeşil tarihi*. (A. B. Sander, Çev.) İstanbul: Sabancı Üniversitesi Yayınları.
- Prakash, G. (1992). Postcolonial criticism and Indian historiography. *Social Text, Third World and Post-Colonial Issues*, 31/32, 8-19.
- Said, E. W. (1978). *Orientalism*. London: Routledge.
- Sanni, J. S. (2021). Ubuntu and the ontology of radical escape. *THEORIA*, 87, 1083-1098.
- Şahin, Y. (2013). *Kentleşme politikası*. 4. Baskı, Bursa: Ekin Yayınevi.
- Tangwa, G. B. (1996). Bioethics: An African perspective. *Bioethics*, 10(3), 183-200.
- Tangwa, G. B. (2004). Some African reflections on biomedical and environmental ethics. K. Wiredu (ed.), *A companion to African philosophy içinde* (ss. 387-395). UK: Blackwell Publishing Ltd.
- Tosam, M. J. (2019). African environmental ethics and sustainable development. *Open Journal of Philosophy*, 9(2), 172-192.
- Ugwuanyi, L. O. (2011). Advancing environmental ethics through the African world-view. *Mediterranean Journal of Social Sciences*, 2(4): 107-114.
- Van Jaarsveld, J. (2020). Nussbaum's capability approach and African environmental ethics: Is the African voice heard? *Oxford Development Studies*, 48(2), 135-147.
- Waters, J. W. (2021). Toward an ecocentric christian ecology: An interreligious case study in indigenous and christian eco-activism. *Journal of Religious Ethics*, 49(4), 768-792.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Araştırmacıların katkı oranı beyanı / Contribution rate statement of researchers: Birinci yazar /First author % 50. İkinci yazar/Second author % 50.
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).

Extended Abstract

While environmental problems are increasing rapidly in the world, these problems have effected not only developed Western states but also geographies exposed to colonialism such as Africa. Environmental problems, which affect the world so widely, have been the main area of interest of environmental ethics, which essentially focuses on how the relationship between human and nature should be. The environmental ethics in question includes many views and approaches from different parts of the world.

It is possible to handle the development of environmental ethics debates in Western countries in three stages: anthropocentric approach, biocentric approach and ecocentric approach. Despite the anthropocentric approach, which is more adopted in Western countries, in which people are superior to the world outside themselves, those who conduct the environmental ethics debate in Western countries argue that an anthropocentric environmental ethic is dominant in Africa. How is such a view that reflects the view from the West seen by African environmental ethicists, and is a postcolonial objection to this possible?

In the study where these basic questions are tried to be answered; it is argued that the relationship between the environment and people in Africa has very deep ties and includes diversity, so African environmental ethics is quite different from the anthropocentric approach. That is, the aim of this study is to reveal the difference of African environmental ethics from the anthropocentric Western environmental ethics approach. In this context, justification of this argument and the fact that the subject to be examined is based on a philosophical ground, the grounding method was used in the study. In addition, a discussion was conducted that included Africa's view of the West and Western environmental ethics, its main objections and its potential to present itself as a subject. Postcolonial criticism was used to conduct the discussion in question.

In this study, firstly, the concepts of ethics and environmental ethics were briefly mentioned; then, the environmental ethics approaches developed in Western countries are summarized. Secondly, the emergence of the African environmental ethics approach and the possible contributions of the discussions in this direction and the specific/more local/indigenous and African-specific theorizing initiatives within African environmental ethics that emphasize collectivism are mentioned. Thirdly, a postcolonial discussion was held in order to reveal the points where an African environmental ethics, which has a very collectivist aspect but can meet on common points for the whole of Africa, differs from the anthropocentric Western environmental ethics and to determine its effects.

As a result of the study, it has been seen that African environmental ethics has a holistic and inclusive role with its features that meet at common points despite the diversity and richness within itself. In addition, postcolonial criticism has been found to be quite useful in the objections of African environmental ethics to Western environmental ethics based on human exceptionalism, which is dominated by anthropocentrism.

Some of the African objections, which accept the existence of environmental problems in Africa as in many parts of the world, but direct postcolonial criticism to the West in many respects, are as follows: The West has a role in the emergence of environmental problems in Africa; an anthropocentric environmental ethic is not dominant in Africa; Western utilitarian theorizations do not provide significant solutions for the solution of environmental problems, especially in Africa; accepting Western environmental ethics as it is should be seen as another form of colonialism; contrary to the West, where there is incompatibility and separation with nature, African environmental ethics is based on harmony between human, society and nature; if human and non-human are situated within a community, the relationships that support that community must also be respected; the traditional deontological values of Africa were damaged by European modernity and colonialism; the perspectives that see other parts of the world such as Africa as primitive are wrong and it is necessary to return to the essence of Africa instead of Western solutions.

Despite the West's superiority of discourse and action, every view that contributes to the diversity of African environmental ethics is actually a postcolonial response to the West. However, it may not be as easy as it seems to show that African environmental ethics are valuable in the face of the dominant Western culture, which does not want to hear other voices than its own, despite all these views and criticisms. The study aimed to contribute to such an awareness. In addition, this study also suggests that in the future, introductory, explanatory or comparative studies can be conducted on environmental ethics specific to different civilizations and peoples, from Turkish-Islamic civilization to Chinese civilization, from Incas to Indians.

The Influence of Hofstede's Cultural Dimensions on Job Satisfaction: A Study of African Expatriates in Turkey*

Hofstede'in Kültürel Boyutlarının İş Tatmini Üzerindeki Etkisi: Türkiye'deki Afrikalı Çalışanlar Üzerine Bir Araştırma

Samuel Amanor**, Hatice Gökçe Demirel***

Abstract: This article investigates the influence of Hofstede's six cultural dimensions on job satisfaction among African expatriates working in Turkey. The study specifically focuses on the dimensions of Indulgence-Restraint, Individualism-Collectivism, Uncertainty Avoidance, Masculinity-Femininity, Power Distance, and Long-Short term orientation. A hierarchical regression model was employed to analyse the data collected through a survey questionnaire administered to legally employed African individuals from Ghana, Nigeria, South Africa, and Ethiopia. Results revealed that all five dimensions—Indulgence-Restraint, Individualism-Collectivism, Uncertainty Avoidance, Masculinity-Femininity, and Power Distance—displayed a significant relationship with job satisfaction. These dimensions exerted varying degrees of influence on job satisfaction, suggesting that cultural factors significantly influence the overall job satisfaction levels of African expatriates in Turkey. However, it is worth noting that no significant relationship was found between Long-Short term orientation and job satisfaction among the participants. This implies that this particular dimension may not play a prominent role in influencing job satisfaction among the surveyed African expatriates. The findings contribute to the existing body of knowledge on the intersection of cultural dimensions and job satisfaction, specifically within the context of African expatriates in Turkey. The results highlight the importance of understanding and considering cultural factors when examining job satisfaction levels among individuals from different cultural backgrounds.

Key Words: Hofstede Cultural Dimensions, Job Satisfaction, African Expatriates, Organizational Behaviour

Öz: Bu makale, Hofstede'nin kültürel boyutlarının Türkiye'de çalışan Afrikalı gurbetçilerin iş tatmini üzerindeki etkisini araştırmaktadır. Çalışma özellikle Hoşgörü-Kısıtlama, Bireycilik-Toplulukçuluk, Belirsizlikten Kaçınma, Erkeklik-Kadınlık, Güç Mesafesi ve Uzun-Kısa vade yönelimi boyutlarına odaklanmaktadır. Gana, Nijerya, Güney Afrika ve Etiyopya'da yasal olarak çalışan Afrikalı çalışanlara uygulanan anket aracılığıyla toplanan verilerin analizi hiyerarşik regresyon modeli kullanılarak yapılmıştır. Sonuçlar, beş boyutun tamamının (Hoşgörü-Kısıtlama, Bireysellik-Toplulukçuluk, Belirsizlikten Kaçınma, Erkeklik-Kadınlık ve Güç Mesafesi) iş tatmini ile anlamlı bir ilişki sergilediğini ortaya koymaktadır. Sonuçlar bu boyutların iş tatmini üzerinde farklı derecelerde etkisi olduğu göstermektedir; bu da kültürel faktörlerin Türkiye'deki Afrikalı gurbetçilerin genel iş tatmini düzeylerini önemli ölçüde etkilediğini ifade etmektedir. Ancak katılımcılar arasında Uzun-Kısa dönem yönelimi ile iş tatmini arasında anlamlı bir ilişki bulgulanamamıştır. Bu özel boyutun, ankete katılan Afrikalı gurbetçiler arasında iş memnuniyetini etkilemede önemli bir rol oynamayabileceği anlamına gelmektedir. Bulgular, özellikle Türkiye'deki Afrikalı gurbetçiler bağlamında, kültürel boyutlar ile iş tatmininin kesişimine ilişkin mevcut bilgi birikimine katkıda bulunmaktadır. Sonuçlar, farklı kültürel kökenden gelen bireyler arasındaki iş tatmini düzeylerini incelerken kültürel faktörlerin anlaşılmasının ve dikkate alınmasının önemini vurgulamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hofstede Kültürel Boyutlar, İş Tatmini, Afrikalı Gurbetçiler, Örgütsel Davranış

* Bu araştırma "The Influence of Hofstede's Cultural Dimensions on Job Satisfaction: A Study of African Expatriates in Turkey" isimli yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

** Samuel Amanor, Fırat Üniversitesi, İşletme Yüksek Lisans, samuelamanor3@gmail.com, ORCID: 0009-0006-5731-3130,

*** Dr. Öğr. Üyesi Hatice Gökçe Demirel, Fırat Üniversitesi, İİBF, demirel@firat.edu.tr, ORCID: 0000 0003 0101 7747,

Cite as/ Atıf: Amanor S. & Gökçe H. (2023). The Influence of Hofstede's Cultural Dimensions on Job Satisfaction: A Study of African Expatriates in Turkey, *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(Afrika), 180-203. <http://dx.doi.org/10.18506/anemon.1345246>

Received/Geliş: 17 August/Ağustos 2023

Accepted/Kabul: 13 September/Eylül 2023

Düzeltilme/Revised form: 07 September/Eylül 2023

Published/Yayın: 30 September/Eylül 2023

e-ISSN: 2149-4622. © 2013-2023 Muş Alparslan Üniversitesi. TÜBİTAK ULAKBİM DergiPark ev sahipliğinde. Her hakkı saklıdır.

Introduction

The majority of the time, the organization's analysis reveals that levels of job satisfaction differ between the nations in which it conducts business. Does this, however, actually imply that the organizational units are operating in a different manner? How does the national culture of the unit's operational environment affect job satisfaction? The complexity of the 21st century business environment demands insight beyond primary accounting data to intangibles such as cultural diversity, customer, and job satisfaction to improve firms' HR and leadership abilities. Countries such as Finland or Sweden among others proved income was not a significant antecedent of job satisfaction (Sven et al, 2015). Therefore, it is prudent to consider that your workers have different interests, need and values which improves their attitude towards work because job satisfaction varies across societies. It is not advisable for management to take any action to eliminate the influence of national culture on job satisfaction. Therefore, it is preferable for management to respect the influence of cultural diversities rather than change it (Jacob et al, 2010). Job satisfaction is essential to reduce employee turnovers and hence indebt analysis of cultural values will help employers and employees alike to better understand and tolerate each other in the ever-growing world of increased demand for labour.

Generally, job satisfaction can be elaborated as an attitude to work based on how the employee perceives different aspects of the job.

Job satisfaction according to Locke (1976) is a pleasurable or positive emotional state resulting from the appraisal of one's job experience. Job satisfaction can be attained when employees are motivated thus stimulating the actions that encourages employees to attain their goals.

This research work will fill a knowledge gap and will serve a good purpose for further studies. Available studies have identified several sociocultural values (attitude, family values, religious values, moral values, and communalism) that reflects employees' satisfaction on the job and considered vital across societies (Mensah, 2016). Apparently, giving reverence to cultural values are essential to enhancing the smooth operations of social organizations. Studies from Adams (2008), emphasized the relevance of equity theory as a focus on the employee perception of workplace fairness and equity; this in the long run endorsed employees' level of job satisfaction. His findings reinstate that when employers allowed religious values e.g., Prayer, fasting etc this leads employees' perception of justice at the working environment, and this enhanced job satisfaction. According to Katzell (1980) organizational psychologists have rolled out attitudinal variable which in their view constitutes job satisfaction, job involvement and organizational climate. Job satisfaction is vital to the success and/or failure of any human enterprise (Adeyinka et al, 2007). It induces efforts in employees which enhances productivity in the long run. Culture has varied definitions from various perspectives. A national culture is the collective mindset that is seen in the behaviour of a society, and this affects perceptions, thinking and characteristics of members (Morden, 1995). Hofstede describes national cultures as the 'collective programming of the mind which influences the groups response to change in environment' (Hofstede et al, 1980). Research work form Tony et al (2006) emphasised national cultures of employees are inevitable if we need to realize best integration mechanisms- team work to increase output. This study deploys the cultural dimension from Hofstede to describe the relationship between culture of selected African employees in turkey and their job satisfaction. These dimensions when understood and applied properly, can help reduce the level of frustration, anxiety, and concern (Traquand, 2016). In this regard, this literature seeks to focus attention on Hofstede's cultural dimensions and cultural values that considers broad tendencies to choose certain states of affairs over others. These include the first four dimensions; Power distance, Uncertainty avoidance, Individualism-collectivism, Masculinity-femininity, and Long-term vs Short-term orientation added around 1987 then the latest in the 21st century indulgence-restraint dimension.

Purpose of this research:

Using legal African employees in Turkey as a case study, this research will describe the perception of employees on cultural dimensions and how satisfied they are with their jobs based on these cultural dimensions. Therefore, the central objectives of this research will be:

- A. Describe the influence of Hofstede's cultural dimension on Job satisfaction.

- B. Identify the rank of each country in each of the selected cultural dimensions.
- C. Make recommendations to employers on which variables (cultural dimension) employees respond mostly to.

Problem statement and question of study:

Foreign employee turnover in Turkey gets worse by the day relative to other parts of Europe. Foreign employees have over the years thrown lots of tantrums on social media an example is a group called Blacklist English Schools (2014) where people talk about their bizarre experiences at varied institution, organizations, or companies. There is limited research on the influence of culture on job satisfaction- especially among African diaspora: What role does culture play in the event leading to job satisfaction? How do cultural dimensions influence job satisfaction? Based on an article published by Demir et al (2007) employee turnover at hospitality industries in Turkey averaged about 200% to 300% yearly-the entire working staff and more. Research from Guglielmo et al (2013) illustrated how employee turnover has adverse effect organization from several sectors including: increased cost of production, drop in employee productivity etc. Change in organizational culture was likely to have changes in employee job satisfaction levels (Malo, 2015). Can we therefore attribute these situations to culture? From these aforementioned research the following research questions are deduced:

1. Which of Hofstede's cultural dimensions have an inverse relation to job satisfaction?
2. Which of Hofstede's cultural dimensions have a direct relation to job satisfaction?
3. Which of Hofstede's cultural dimensions have no relationship with job satisfaction?

Scope and limitation of Study

African tends to be one of the continents differing much in culture to that of Turkey. More so, countries in Africa are characterized by people who although living together (which makes the west make of Africa as just one country) each has their own languages, traditions, and cultures. And simultaneously these people have cultures which cut across and that all and sundry understands. With the cosmopolitan nature of the African culture generalizations are likely to be misleading. For instance, Triandis et al (1989) disclosed Africa as a generally collectivist. Just a few studies have addressed the cultures within the cultures of African society. Hence, the study of these selected African countries via Hofstede's cultural dimensions. We will find out the relationship thus the correlation between culture of employees from these African countries and job satisfaction in Turkey.

This research will focus on Nigeria, Ghana, Ethiopia, and South Africa because of their large employee population in Turkey and because they are much accessible for this research. Hence, our choice of this sample population. This research will use correlation analysis to describe the relationship between culture and job satisfaction – correlation analysis will be made in due course. Data will be collected using carefully structured questionnaire and will be described using a Likert scale of 1 to 5 (strongly disagree, disagree, neutral, agree, strongly agree) to show the relationship between culture (as the independent variable) to satisfaction on the job (as the dependent variable) by all respondents. This literature will focus on Ethiopia, Ghana, South Africa, and Nigerian employees legally working and resident in Turkey. According to the Turkish ministry of labour and social security, a total of about 123,574 foreign employees were working in Turkey as at the end of the year 2020. Out of this 170, 133, 136, 253 are Ethiopian, Ghanaian, South African and Nigerian nationals respectively (TC Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, 2021). All things been equal this research will look at a population of 346 respondents.

Literature

The Latin word culture, which means the plant of the ground, is derived from the word collere. Turkish culture has largely been described as collectivist (Göregenli, 1997). Cross-cultural psychology is relied upon to examine the behaviour of individuals in the event of cultural influence. It has been a cliché the media is often accustomed to issues such as drought, war etc in Africa as the base of the evidence of failure Vansina (1992) identified that Africa's autonomic cultural destruction as a part of the causes for Africa's ill development and awful performance. The connection between culture and job satisfaction is explored in this review of the literature. A vital component of employee wellbeing

and organizational performance is job satisfaction. People's views, expectations, and experiences at work are influenced by culture. Culture which has common values, beliefs, conventions, and practices. This has an effect on how satisfied people are with their jobs. The important research, theories, and models that have helped us grasp the intricate relationships between culture and job happiness are examined in this overview. This review's analysis of the available research offers perceptions into the cultural aspects that affect job satisfaction and recommendations for companies looking to improve staff engagement and satisfaction in a variety of cultural situations. Understanding employee attitudes, motivation, and performance heavily depends on job satisfaction. Employees' experiences, perceptions, and levels of job satisfaction at work are shaped by culture, which is a vital component of an organization's setting. In order to provide a thorough overview of the subject, this literature review tries to consolidate and assess the corpus of prior research on the connection between culture and job satisfaction.

One scholarly definition by Hofstede et al (2011) states that the collective training of the mind that separates members of one group or category of people from others is known as culture. By contrast Pinxteren (2017) is of the view that shared values in a culture setting are not necessarily held utmost by individuals. He explains that what is shared often times are not so much regarded among individuals. Meaning some people have the tendency to have personal values which in most cases are different from dominant cultural norm. Verma (2014) culture as the entire behaviour of a section of people generally considered to be the tradition of that people and are passed on from generations. Humans are carriers of culture which influences all aspects of our lives. According to Carolin Wabia culture reveals has two layers thus the concepta, and the percepta (Wabia, 2020). This is reinforced by Richter (2016) highlighting the various research of scholars around the concepta and percepta layers.

The concepta in this sense refers to the unseen which takes in account deeper layers of culture (assumptions, values, and norms). The percepta on the other hand relates to how the concepta is exhibited and is observable, for example, in behaviours. This is exemplified also in the article from Sengun et al (2003) which suggests with the advent of globalization individuals from different cultures were reluctant to purchase foreign products. Although individuals were expected to be rational culture was vital in shaping their dispositions and behaviours. Heocklin (1994) therefore claims that if 'globally operating companies want their philosophies, objectives, products and services to be believed, they must attend to what these services mean to the people in each culture.

Hofstede's Onion model

Culture is exhibited in several ways: Hofstede et al (2010) presented the onion model, which illustrates how culture can be seen in action. Geert Hofstede created the Hofstede's Onion Model, also known as the Cultural Onion Model, as a conceptual framework to show the several layers of cultural norms and presumptions that have an impact on behavior. The model aids in comprehending how complicated culture is and how cultural values function on various scales. Since values, assumptions, and beliefs are hidden behind the surface manifestations of culture, the onion model highlights that although these manifestations are easily visible, they are only the topmost layer. It is necessary to delve under the surface in order to identify the underlying principles and presumptions that influence behavior and society in order to comprehend cultural differences.

The model also emphasizes how culture is multi-layered and interrelated, highlighting how cultural norms and presumptions influence all facets of social conduct. Bringing about significant alterations in behavior and attitudes requires ongoing work and awareness since changes in cultural norms and presumptions are frequently slow and gradual. It's critical to understand that the onion model is a conceptual simplification of culture and that cultural complexity goes beyond a linear development. However, the model invites a deeper examination of cultural norms and presumptions and offers a helpful framework for comprehending the layers of cultural influence.

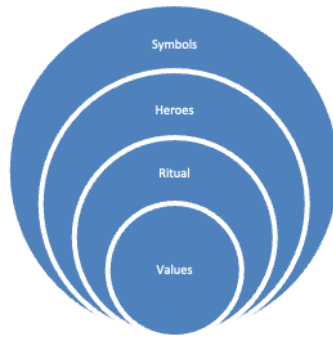

Figure 1. Onion model

Symbols: Dress, hairstyles, flags, and status symbols are examples of things or acts that are meaningful to only individuals who belong to the same culture (the cultural values of a society which also says a lot about social status e.g., wealth, livestock, number of wives etc). Because symbols are dynamic and change over time, they have been placed at the outermost, most superficial layer.

Heroes: These are people, living or dead, who are held in great regard for having qualities that are highly appreciated in a culture and who consequently serve as role models or standards for behavior. It is said that a country which does not honour her heroes and heroines is not worth your sacrifice.

Rituals: These are tasks that are inconsequential in and of themselves, but are carried out because they are valued as being crucial to a society. We can take into account things like greeting and showing respect for others, as well as social and religious rituals.

Values: are general propensities to favor some conditions of affairs over others. Practices are part of this diagram example to show how things are actually accomplished at the polar ends. Referring to the various contexts in which the other subjects may be displayed. Hence, contrasts between good and bad, dirty and clean, dangerous and safe, prohibited and authorized, decent and indecent, moral and immoral, ugly and beautiful, abnormal and normal, paradoxical and logical, and irrational and rational. Collectivism vs. Individualism: Collectivism, as a societal trait, is the method in which people in a society are incorporated into groups. Nonetheless, there exist weak links between those who practice individualism. Cultural values, which are the fundamental ideas, concepts, and beliefs held by people within a culture, are at the centre of the onion model. The underlying motivations and goals that influence behaviour and decision-making are represented by values. Individualism vs. collectivism, power distance, uncertainty avoidance, and masculinity vs. femininity are just a few of the cultural variables that Hofstede noted might differ between cultures. These cultural characteristics shed light on the various ways that cultures value and give priority to particular facets of life, interpersonal interactions, and societal systems.

Hofstede's Cultural Dimensions

Geert Hofstede made the decision to look into cultural dimensions in order to better understand and study the variations in cultural beliefs and behaviours. A systematic framework for comparing and explaining cultural differences was a goal of his research, especially in the context of global commerce and management. Culture forms part of our everyday lives. All human society are guided by certain norms and regulations which forms their way of living. A way of living is the simplest description of culture. Culture has been defined differently by different people and in different ways. The collective training of the mind that separates members of one group or category of people from others is known as culture (Hofstede, 2011). In anthropology, the term "culture" is most frequently used to refer to tribes or ethnic groupings, while political science, sociology, and management use it to refer to nations and organizations, respectively Hofstede et al (2011). Organizational cultures reside rather in (visible and conscious) practices which is the way people perceive what goes on in and outside their organizational environment. Researchers and professionals gain extremely useful insight into the dynamics of cross-cultural relationships thanks to Hofstede's study, observations, and analysis (Jones,

2007). The aim of Hofstede's research was to find and quantify cultural factors that would account for variances in societal norms, values, and behavior. He sought to establish a thorough and systematic framework that may aid people and organizations in better understanding and managing cultural differences by creating a set of quantitative characteristics.

Geert Hofstede's studies on culture provides understanding of other cultures so that one may engage with people from other countries more successfully. These dimensions when understood and applied properly, can help reduce the level of frustration, anxiety, and concern (Traquand, 2016). While working at IBM, Professor Hofstede realized that despite the company's extensive corporate culture, people from many countries and regions had considerable cultural differences, even inside a single organization. He so looked into the differences in social behavior and ideas among people living in more than 50 modern countries Xiumei et al (2011). The most notable research project of its kind was undertaken by Geert Hofstede beginning in 1980 (Bond 2002; Hofstede 1997; Jones, 2007). Almost 60,000 respondents from over 50 nations completed the study's 116,000 questionnaires. From 1967 to 1978, Hofstede collaborated with IBM employees to gather the data for this study. He produced a factor analysis of 32 questions across 40 countries using the data he had collected. From this, he identified five bipolar dimensions which include Power Distance; Individualism/Collectivism; Indulgence versus Restraint, Uncertainty Avoidance; Masculinity/Femineity; and became the basis of his characterisations of culture for each country.

The end of the multi-national study by Hofstede comes six dimensions to characterise cross cultural differences. These are Power Distance; Individualism/Collectivism; Uncertainty Avoidance; Masculinity/Femineity, long term Orientation, indulgence-restraint dimension. In both academia and practice, Hofstede's research on cultural dimensions has had a substantial impact and his conclusions are frequently quoted. His work has helped individuals and organizations become more conscious of cultural differences and modify their approaches accordingly. It has also led to the creation of cross-cultural ideas and frameworks.

Power Distance

The tolerance for unequal power and wealth distribution is measured by the power distance Power Distance Index scores are available for 76 countries; they are often greater for East European, Latin American, Asian, and African nations (According to Hofstede et al (2011) this can actually hinder innovation because employees wait for their superiors before finishing a difficult assignment) and lower for English- and Germanic-speaking Western nations. The imbalance of power concentration influences performance of employees in the long run (Hofstede et al, 2010). For instance, studies from Beyene (2016) suggested manufacturing firms in Ethiopia scored high on power distance and therefore were bound to a culture of extreme uncertainty avoidance adding that, it reflected equally on commercial performance and innovation process. Power distance can have a big impact on leadership, decision-making, and communication methods. People may be less prone to question authority or speak out in high power distance environments, and senior executives may be in charge of making all the decisions. In contrast, decision-making may be decentralized and there may be greater team member engagement and consultation in low power distance cultures. Based on the work of Stephen (1994) it was suggested that unlike individuals on low power distance who exhibit less submissive attachments those on high power distance built submissive attachment to superiors. It's crucial to remember that power distance is a descriptive notion used to comprehend and contrast various cultural attitudes about power and authority rather than a value judgment about the cultural practices of a community. In an article published on (Learn, n.d.) website the polar ends of Power distance look like figure 2 below. This figure shows clearly the arguments between high and low power distance. As seen on the left side, the red animation is the head and distant for the other purple. The right-hand side however shows they are all on the same pedestal. Which of these two places do you think will be convenient for you to work in? The Power Distance evaluates how much less powerful people in a society are willing to accept and anticipate power to be divided unequally. It displays the degree of inequality and hierarchy present in a culture. Job stability, a clear sense of roles and responsibilities, and respect for authority people may all have an impact on job satisfaction in cultures with significant power distance and hierarchical systems that are respected. In contrast, variables like empowerment, autonomy, and opportunities for input and cooperation may influence job

satisfaction in cultures with low power distance, where equality and participative decision-making are prized. High Power Distance: Positions in the armed forces, the police, and typical business settings with rigid reporting connections all have hierarchical systems and clear lines of authority. Low Power Distance: Positions at start-ups, the creative industries, and cutting-edge enterprises that promote employee empowerment, participatory decision-making, and open communication. Authorities, respect for hierarchy, and clear lines of authority may be valued in cultures with a higher power distance. People in these societies may respect authority persons, follow rules and regulations, and perform well in jobs that call for effective decision-making and strong leadership.

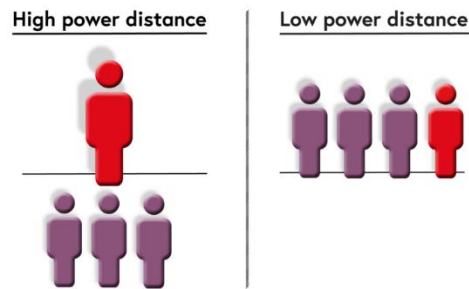

Figure 2. High versus Low power distance

Uncertainty Avoidance

What is your level of tolerance for unpredictable situation at work, home, or society you find yourself? According to Hofstede's definition of uncertainty avoidance, which measures how uncomfortable society members are with ambiguity and uncertainty, societies with a strong avoidance of uncertainty about the existence of constitutions and laws do not accept deviant ideologies or individuals who do not toe the line. A more liberated atmosphere is typical of societies with poor attempts to avoid uncertainty. Practice takes up more space than principles, allowing for the acceptance of opposing viewpoints to accepted ideas, creating ongoing chances for creativity and original thought. How people feel uncomfortable with uncertainty and ambiguity, has the tendency to have great effect on the habit to trust. Concerned with a society's tolerance for ambiguity and uncertainty, uncertainty avoidance ultimately relates to man's pursuit of truth. It also proves how threatened people feel in uncertain ambiguous cases and therefore try to sway from it via believe in truth and intolerance for deviant behaviors, it indicates how much a culture influences its people to feel uncomfortable or at ease in unstructured settings. For example, Hofstede discovered that Greece had the lowest UA score, which suggests that Greeks will be reluctant to make decisions and will need highly regulated work schedules. Also Irene et al (1995) suggested, employees with high uncertainty avoidance formed better commitments coupled with employment stability relative to others on low uncertainty avoidance. In terms of organizational behavior, leadership, and decision-making, uncertainty avoidance can have a big impact. Decision-making may be more hierarchical and centralized in high uncertainty avoidance cultures, with a focus on strictly adhering to rules and regulations. Decision-making might be more decentralized in cultures with low uncertainty avoidance, with a focus on adaptability and flexibility. It's crucial to remember that uncertainty avoidance is a descriptive notion used to analyze and compare various cultural attitudes toward uncertainty and risk rather than a value judgment about the cultural practices of a civilization. As already discussed, Uncertainty Avoidance assesses how much a culture perceives ambiguity, uncertainty, and change as threats. While societies with low uncertainty avoidance are more adaptive and receptive to new ideas, those with high uncertainty avoidance frequently have rigid norms, formal systems, and an aversion to change. High uncertainty avoidance cultures tend to favor consistency, predictability, and unambiguous regulations. In these cultures, elements like job stability, unambiguous expectations, and controlled work settings may have an impact on job satisfaction. In contrast, societies that encourage flexibility, adaptability, and entrepreneurial spirit may have low levels of uncertainty avoidance. Autonomy, creativity, and the chance to take risks may all have an impact on a person's job satisfaction in these environments. High Uncertainty Avoidance: Jobs that require adherence to strict

regulations, protocols, and standard operating procedures, such as accounting, compliance roles, and risk management. Low Uncertainty Avoidance: Jobs that involve adaptability, innovation, and ambiguity tolerance, such as research and development, entrepreneurship, and creative fields. Cultures that tolerate ambiguity well and shun uncertainty less often may be more adaptive and change-tolerant. They might be open to trying new things and taking risks, which can be advantageous in dynamic, quickly changing workplaces that call for creativity and agility.

Individualism versus Collectivism

Individuality refers to a member of society's preference for a weak social structure, in which they prioritize taking care of themselves and their families, whereas group refers to a member of society's preference for a strong social structure, in which they prioritize their close relationships with others and have unwavering loyalty to the community. Individualism opposite of this is collectivism and it is the extent to which people prefer to work alone or in groups. There are exceptional situations according to Triandis et al (1995) where idiocentrics (personalities who identify as individualistic) in collective societies are poised to leave a so-called collective group likewise allocentrics (a collectivistic personality) from individualistic groups. According to a study by Jusoff (2010), there are disparities in the levels of vertical individualism, horizontal collectivism, and vertical collectivism among Malaysian and Australian managers. His literature revealed Australian managers seem to have significantly high job satisfaction levels than Malaysian. Existing literature suggests religion has been pivotal in building strong social ties in Ethiopia making Her a generally collectivist society – point 80 for collectivism (Hofstede et al, 2010). In relation to self-construal, which is the grounds on which individuals view themselves as independent or interdependent in relation to other, is dovetailed with Individualism Collectivism (Hazel et al, 1991). She is of the view that the independent self-construal is autonomous meaning does not depend on others in the environment, but the interdependent self-construal is a more flexible variable consisting of relationships. Therefore, collectivist cultures symbolize and interdependent self-construal while individualistic ones symbolise independent self-construal. Other aspects of the self-construal focused on abstraction and concreteness. This is to say the individualist cultures are characterized by the abstract nature of the self, example in the inner being while collective cultures featured relatedness. Noting that neither individualism nor collectivism is fundamentally superior to the other is crucial. Both orientations have their advantages and disadvantages, and both can be useful in various situations. For instance, individuality might be better at encouraging ingenuity and originality, whereas collectivism might be better at encouraging social cohesiveness and cooperation. The decision between individualism and collectivism ultimately comes down to the individual's values and priorities as well as the cultural and social environment in which they live. Figure 3 below gives us a clear breakdown of the composition of individualism against collectivism. While the blue background picture has only one element among the three in a posture of hands raised obviously to answer to a task, there is no communication seen to be going on with the other team members. Unlike what we have in the red background photo where there is evidence of a connection with other team members. This interpretation was shared on linkedin by (Alvarado, 2017). It's crucial to remember that individualism versus collectivism is a descriptive notion used to comprehend and compare various cultural attitudes regarding the balance between the demands of the individual and the group, not a value judgment about the cultural practices of a society. Communication, decision-making, and leadership styles can be significantly impacted by individualism versus collectivism. People may be more likely to confront authority and express their thoughts openly in individualistic cultures, and decision-making may be more decentralized. In contrast, in collectivistic societies, maintaining social harmony and avoiding disagreement may be prioritized, and hierarchical decision-making may be more prevalent. As said earlier Individualism vs. Collectivism dimension examines how often people put their own interests ahead of those of the group. Collectivist cultures place a higher value on social cohesion, interdependence, and the collective well-being, whereas individualistic cultures place more emphasis on personal freedom, autonomy, and individual accomplishments. People from individualistic societies frequently place a high value on accomplishment, independence, and acceptance. Individual incentives or recognition, opportunities for self-expression, and personal accomplishments are only a few examples of the variables that may have an impact on job satisfaction in these cultures. People from collectivist societies, on the other hand, might place a higher value on loyalty, interpersonal relationships, and

social cohesion. For them, collaboration, interpersonal relationships, and the sense of making a difference in the success of the wider group are all related to job satisfaction. We may therefore argue that jobs that need a lot of autonomy, independence, and personal initiative, such those in the arts, business, and some leadership positions are suitable for people from individualistic societies while project management, healthcare professions, and community development roles are examples of professions that place a strong emphasis on teamwork, collaboration, and collective decision-making. Collaborative, cooperative, and teamwork promotion may be particularly strong in cultures with a larger emphasis on collectivism. These societies place a high importance on harmony, group consensus, and interpersonal relationships, which promotes strong team dynamics and collaboration in achieving common objectives. Individuals may be encouraged to take ownership of their job, explore entrepreneurial endeavors, and demonstrate independent decision-making in cultures that value individualism and personal independence. These cultural characteristics might be helpful in professions that value initiative, self-motivation, and individual accomplishment.

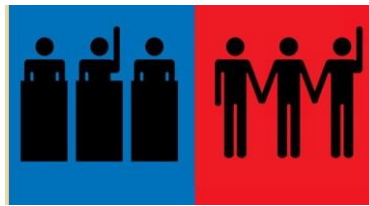

Figure 3. Individualism verses collectivism

Masculinity versus Femininity

The differences between masculinity and femininity can have a big impact on how people communicate, make decisions, and lead. People might be more focused on collaborating and reaching an agreement in very feminine cultures as opposed to strongly masculine ones, where people might be more likely to voice their viewpoints and compete for resources. Masculinity versus Femininity refers to the division of labor between the sexes, another fundamental problem for all societies to which a variety of solutions have been discovered. Characteristics like ambition, assertiveness, and competition are highly regarded in communities where the male gender predominates, such as many Asian, Middle Eastern, and South American nations. There could be a strong focus on achievement, success, and material wealth, as well as a hierarchical approach to power. A higher emphasis may be placed on traits like compassion, a good standard of living, and environmental protection in communities with high levels of femininity, such as many Scandinavian and Western European nations. There might be a flatter organizational structure, more collaboration, and decision-making that is more based on agreement. According to IBM studies, women's values are more universally held to be modest and compassionate than men's values are. Men's values, on the other hand, vary greatly from nation to country and are most markedly distinct from women's values, which are consistently held to be forceful and competitive. In a femininity society, both men and women should be modest and caring, and work and family life should be balanced. In contrast, in a masculinity society, work takes precedence over family life, and admiration for the strong is associated with ego, a desire for success, and a willingness to take risks. There are differences between social and biological roles. The words "sex" and "gender," which are used to denote gender in English, are not interchangeable. Due to biological factors related to sex, men and females are distinguished from one another. Females have a quicker metabolism, which is characterized by an expedited recovery after exertion, in addition to the ability to give birth. The two sexes perform quite distinct social roles since men always strive for self-realization rather than the acquisition of wealth and power, whilst women take care of others. One of the key cultural variables that Hofstede delineated was between masculinity and femininity. It's critical to remember that the concept of masculinity vs femininity is not a value judgment about the cultural practices of a culture, but rather a descriptive concept used to comprehend and contrast various cultural perspectives about traditional gender roles and characteristics. The degree to which a culture prioritizes traditionally masculine or feminine features is reflected in this dimension. Feminine cultures place a higher value on cooperation, caring for others, and quality of life while masculine cultures place more emphasis on competition, assertiveness, and material accomplishment. Job

happiness may be impacted by elements like recognition, professional growth possibilities, and rewards in male cultures where competition, achievement, and material success are valued. Job satisfaction may be impacted by elements like work-life balance, encouraging work settings, and a sense of purpose or fulfillment in one's work in more feminine cultures where cooperation, work-life balance, and quality of life are emphasized. Jobs that value rivalry, success, and aggressiveness, such as those in sales, finance, and leadership positions in fiercely competitive industries, are considered to be masculine. Femininity: Professions including social work, teaching, and healthcare that value teamwork, work-life harmony, and nurturing qualities.

Indulgence versus Restraint

The choice between indulgence and self-control can have a big impact on consumer behavior, social standards, and attitudes toward leisure time. People may spend more money on entertainment and leisure activities in highly indulgent societies than in very restrained cultures, where people may prioritize saving money and prioritizing work and productivity above leisure. People regard personal fulfillment and enjoyment more highly in communities with high levels of indulgence, such as those in the United States and many Western European nations. As a result, they may be more prone to indulge in things like drinking, eating, and entertainment. In contrast, individuals respect self-discipline, frugality, and a more austere lifestyle in communities with a high level of restriction, such as many Asian and Middle Eastern nations. There might be a stronger focus on restraint of one's wants and refraining from excessive or wasteful behavior. A recent addition to Hofstede's model of cultural dimensions is the indulgence vs. constraint or restraining cultural component. After studying values in 93 societies around the world, Michael Minkov created this dimension to address aspects that weren't covered by Hofstede's other cultural dimensions. This component had some correlation to the cultural contrast between long-term and short-term thinking. Consumer behavior, social conventions, and attitudes toward leisure time can all be significantly impacted by indulgence versus restraint. Those in highly indulgent cultures may be more inclined to spend money on entertainment and leisure pursuits, whereas people in highly restrained cultures may be more inclined to preserve money and place a higher value on work and productivity than leisure. The societies were divided into indulgent and restrained societies based on the results of this poll. The autonomous preferences that distinguish countries have this cultural component. Individuals in indulgence civilizations may feel content since these communities promote human needs and pleasure. Contrarily, countries that practiced restraint limited happiness and disregarded human needs. Restraint cultures discourage pleasure leisure and take delight in little or no expressions of freedoms, happiness etc. The opposite pole there is the tendency to allow gratification of natural human desires in indulgence cultures (Hofstede et al, 2010). In indulgence cultures individuals have the perception they have the free will to engage leisure or whatsoever exciting activities either with company or alone. In construct, having this similar kind of lifestyle to some extent is looked down on in Restraint cultures and tagged as ill manners or waywardness. According to Cai et al (2015) a survey on emotions among 6780 college showed students from much indulgent countries experienced better positive emotions. The indicator assesses the extent to which cultures manage their wishes and desires, based on the way people are raised. While great control over their desires is referred to as "restraint," the tendency towards comparatively weak control of their whims is referred to as "indulgence". It is a tolerant culture that permits the gratification of the basic human instincts to enjoy life and amuse oneself reasonably freely. A difficult to suppress society suppresses these needs and controls them through rigid social norms. It's vital to remember that indulgence versus restraint is a descriptive notion used to analyse and compare various cultural approaches towards the regulation of impulses and desires rather than a value judgment about the cultural practices of a community. This dimension assesses how much freedom people have to indulge their desires and have pleasure in life. High indulgence cultures place a high value on leisure, enjoyment, and self-expression, whereas high restraint cultures place a great value on suppressing satisfaction, rigid norms, and social rules.

Long-Term versus Short-Term Orientation

The difference between long-term and short-term thinking can have a big impact on how people conduct business, learn, and behave in society. People may be more likely to save money, make retirement plans, and invest in education in highly long-term oriented cultures than in extremely short-

term oriented cultures, where people may be more concerned with immediate achievement and rewards. It may be claimed that this dimension, which was discovered in a research among students in 23 different nations using a questionnaire created by Chinese academics, deals with virtue regardless of truth Traquand (2016) based on Confucian dynamism Xiumei et al (2011) which is also known as Long vs Short Term Orientation. Long-term oriented places for example are East Asian countries, followed by Eastern- and Central Europe. The temporal perspective of the society is an issue of the contemporary dimension. The two types of societies are those that focus more on the past and the present, and those that are concerned with the future. Long-term communities place a high emphasis on perseverance and savings, whereas short-term communities place a high value on adherence to societal norms and respect for the past. Countries in South and North Europe, as well as South Asia, have a medium-term emphasis. Short-term oriented are U.S.A. and Australia, Latin American, African, and Muslim countries (Hofstede et al 2011). Values associated with Long Term Orientation are thrift and perseverance; Family life guided by shared tasks; and values associated with Short Term Orientation are respect for tradition, fulfilling social obligations, and protecting one's 'face'. Nigeria scored 16 on long-term orientation index score and ranked 22nd among 23 countries (Hofstede et al 2010). An implication to this meant that a nigerian society is less likely to for example live with in-laws justifying the theory that a long-term oriented culture embraces future preparations relative to short term. Similarly, other African countries in this survey obtained low points on long-term orientation which is to say they are more short-term oriented. However, this doesn't mean Africans are short-term thinkers but these orientations will be evident in the lifestyle of the characters involved. It's vital to highlight that long-term versus short-term orientation is not a value judgment about the cultural practices of a civilization, but rather a descriptive notion used to comprehend and compare various cultural attitudes towards time, planning, and goal-setting. This factor indicates a culture's understanding of and attention to time. Long-term cultures place more value on tenacity, thrift, and traditions, whereas short-term cultures place more value on instant gratification, personal security, and upholding social duties. Long-term-focused cultures may place a higher value on tenacity, thrift, and long-term planning. In industries that demand long-term investment, strategic planning, and sustainable growth, this cultural factor may be favorable.

Job Satisfaction

The majority of multinational corporations monitor employee satisfaction in an effort to strengthen their leadership and human resources capabilities. This study in determining determinants of job satisfaction considered organisational equity and Aldefer (1969) submission on ERG (Existence, relatedness, growth needs) theory. With this a total of nine variables were employed for job satisfaction. Employers may not directly influence the existence needs (food, water, air clothing etc.) of employees but with the appropriate salary amounts employees can meet these with ease. Therefore, all things been equal employees will meet up existence needs with adequate salaries and that creates positive work attitude to improve satisfaction on the Job. Relatedness (relationship) from this theory also suggests employees are more satisfied at work depending on the level of respect, cordial atmosphere and cooperation from colleagues. Lastly, what are the intrinsic desires for employee's personal development and does an employee find the organisation's entourage to be supportive enough to aid in achieving these goals.

Research from Bradley et al (2001) suggested job satisfaction led to organisational commitment thus committed employees were less likely to leave their jobs. This desire to avoid premature exit from line of duty according to Wiener (1982) is because of cultural foundation or orientation instilled in an individual. This explains why there is relatively little employee turnover when collectivistically influenced culture individual is in an organisation where collectivism is enhanced. Meyer et al (1991) is of the view that people in a collective society build strong family ties which induces them to be loyal under the guise of fulfilling a moral obligation Meyer et al (1991). Research from Michael et al (2000) further suggested different levels of satisfaction across cultures. The research mentioned three levels of commitment thus- affective (emotional attachment), continuance (cost and opportunity cost of leaving) and normative commitment (an obligation to the company). In his research, Power Distance, Uncertainty Avoidance were related to normative and continuance commitment respectively while Collectivism was related to all commitment levels.

What therefore can we say is job satisfaction? Job satisfaction, according to Robert Hoppock, is a result of a combination of psychological, physiological, and environmental factors to truthfully to say I am satisfied with my job (Hoppock, 1935). Similarly, Victor H. Vroom says job satisfaction is an affective orientation to workspace that an individual is currently employed (Vroom, 1964).

Frederick Herzberg's (1959) motivator-hygiene theory figured out what lead to satisfaction at work and what leads to dissatisfaction at work. Thus, to find out which factors result in job satisfaction or dissatisfaction. Basically, the motivators thus factors whos' presence increase job satisfaction of employees- achievement, challenge, responsibility, recognition, autonomous decision, and hygiene factors are factors who' s absence leads to dissatisfaction, but presence does not necessarily lead to satisfaction. The bottom line of this theory is that there is a zero (0) point here there is neither satisfaction nor dissatisfaction.

Research Method

The present study is quantitative research which uses primary data to describe the correlation between culture and job satisfaction. African employees in Turkey were selected for this research because there is the availability of data and for conveniency sake. We painstakingly went through the odious task of primary data collection- (primary data was much reliable in this case because it is collected originally from source authentic and specific in nature). Responses to our survey were voluntary and participants responded anonymously via google forms and in some cases hard copies were used which later had to be coded vigorously into excel and SPSS for the purpose of reliability, frequency and correlation analysis. We shared the link to our questionnaire through google form WhatsApp platforms and also on various African group on social media especially Facebook. Our target was to gain more understanding into the cultural dimensions of selected African employees and further appreciate its role in Job satisfaction. Our questionnaire was of three (3) major parts the first was about demographics (Gender, Age, Country, Marital status, Industry, Level of education). Second, cultural dimensions and third job satisfaction. More importantly in order to ensure our respondents were only from the target sample they had to answer yes or no to legally working in Turkey. Any respondents who answered no were automatically blocked from going further with the questionnaire.

We obtained a 100% response rate. The initial response that was obtained when the google link was sent out were 155 then subsequently 100 more were obtained via hard copy distributions but for missing data (Demographics, incomplete items).

In other to describe the relationships between our dependent and independent variables and test our hypothesis we employed Hierarchical regression analysis Patricia (1983) which is detailed out in chapter 4. A strong method for analysing the relationship between a dependent variable and numerous independent factors is hierarchical regression analysis (Jong, 1999). Also, the reliability of the data is recorded in Table 2 at a Cronbach alpha coefficient of .912 This was used to examine the internal consistency and reliability of our survey questionnaire. Cronbach alpha coefficient is extremely accepted when it's greater than 0.7 up to 1.00 a coefficient of 1.00 indicates a perfect correlation (Joseph A. Gliem, 2003).

Cronbach's alpha value

Cronbach's alpha	N of items
.912	80

Demographics

The respondents from the selected African countries (Ghana, Nigeria, Ethiopia, South Africa) were 107 55 45 41 respectively, majority of these numbers were between the ages 25-30 (very youthful population) while 41-50 formed the least. This sample also had a greater proportion of Males than Females. The other demography we requested respondents to provide was their educational background of which Bachelor and Master students formed a chunk while high school respondents were the least. Interestingly most of our respondents who completed the survey worked in the education industry. Demographics of respondents are labelled below:

Table 1. Age count

Age					
Row Labels	Ghana	Nigeria	Ethiopia	South Africa	Grand Total
25-30	53	29	19	23	124
31-35	29	13	14	9	65
18-24	19	8	8	7	42
36-40	5	4	2	2	13
41-50	1	1	2		4
Total	107	55	45	41	248

Research Hypothesis

H1₁; There a is statistically significant relationship between “Power Distance” and job satisfaction.

H1₀; There is no statistically significant relationship between "Power Distance" and job satisfaction.

H2₁ There is a statistically significant relationship between ‘Uncertainty Avoidance’ and Job Satisfaction.

H2₀ There is no statistically significant relationship between ‘Uncertainty Avoidance’ and Job Satisfaction.

H3₁ There is a statistically significant relationship between Individualism-Collectivism and Job Satisfaction

H3₀ There is no statistically significant relationship between Individualism-Collectivism and Job Satisfaction.

H4₁ There is a statistically significant relationship between Indulgence-Restraint and Job Satisfaction.

H4₀ There is no statistically significant relationship between Indulgence-Restraint culture and Job Satisfaction.

H5₁ There is a statistically significant relationship between Femininity-Masculinity and Job Satisfaction.

H5₀ There is no statistically significant relationship between Femininity-Masculinity and Job Satisfaction.

H6₁ There is a statistically significant relationship between Long-Short term Orientation and Job Satisfaction.

H6₀ There is no statistically significant relationship between Long-Short term Orientation and Job Satisfaction.

Individualism-Collectivism

It is seen from figure 6 below that a chunk of the respondents concentrated between 3 to 5 on our Individualism-Collectivism axis in line with the view shared by Harry et al (1989) that Africans and African cultures are mostly collectivist in nature. His literature emphasised the interdependence among Africans and African language speakers. Similarly, Africa scored up to about 25 points on individualism collectivism from Hofstede’s research indicating that Africa was generally collectivist (Oppong, 2013). This research also suggests a higher degree of collectivism scoring up to a mean of 3.68 in total as shown in grand total of Table 10 below. The highest frequency also in figure 7 below was recorded above 80 counts. Moreso, we can see how the various nationalities felt with this cultural

dimension. Nigeria scored the height with a mean of 3.86, followed by Ghana 3.68, Ethiopia 3.64 and finally South Africa 3.48

Table 2.

Row Labels	Average of Individualism Collectivism
Nigeria	3.869
Ghana	3.685
Ethiopia	3.648
South Africa	3.483
Grand Total	3.686

Power Distance

Contrary to what Oppong (2013) suggested on his African study, Power Distance of our target sample scored an average of about 2.598 as seen from Table 11 below which indicates that our respondents are relatively low on power distance. This is to say that our respondents do not necessarily accept hierarchical order and hence are of the view that power should be equally distributed. Subsequently, as evident in low power distance cultures respondents from this survey will not embrace so called superiors telling them what to do as a result of their perceived high locus of control. Figures 8 and 9 give a clear representation of this outcome. In figure 8 majority of our responses are between 1.5 points to at most 3 points of the Likert scale. And figure 9 has also displayed a clear frequency of the overall turn out. Similarly South African scored 47 on Power Distance Index (PDI) according to Hofstede et al (2010) which also vindicates the assertion of this research work that our sample from Africa are much Low on Power Distance.

Table 3.

Row Labels	Average of Power Distance
Nigeria	2.760
Ethiopia	2.585
Ghana	2.582
South Africa	2.434
Grand Total	2.598

Uncertainty avoidance

Accounting for uncertainty avoidance appeared to be the highest score on our Likert scale of 1 to 5. Scoring an average of about 4.289 from Table 12 in total is indicative that all things been equal majority of our respondents were skewed toward high uncertainty avoidance. This means judging form characteristics of cultures high on uncertainty avoidance, our respondents are more likely to keep their rigid believes and rules, take calculated risks, keep records meticulously etc. The bar chart and line graph from Figure 10 and 11 gives a clearer picture of how responses distributed. In much the same way a study from Brown et al (2006) suggests South Africans to be high on uncertainty avoidance and as result they take calculated risk, for example, when shopping online; they therefore only went ahead to purchase online if the seller was trustworthy.

Table 4.

Row Labels	Average of Uncertainty Avoidance
South Africa	4.409
Ethiopia	4.373
Nigeria	4.243
Ghana	4.231
Total	4.289

Femineity masculinity

This research also sorts to describe respondents' affiliation to Femineity Masculinity via the same approach employed to describe the dimensions mentioned earlier. Answers from our Likert scale scored an average of about 2.382 as seen in Table 13 this is indicative of strong presence of Femineity traits. And therefore, it is expected our respondents will prefer to for example build consensus and often resolve conflicts through compromise. Studies in Africa concerning the most extreme racial groups like black and white South Africans confirms a similar conclusion and suggested a stronger tendency towards Femineity scoring a mean of 1.97 and 1.99 for both black and white South African respectively (Oelofse, 2007). Our line graph in Figure 12 gives a clear representation of femineity of respondents. And our bar graph in figure 13 shows how a chunk of responses fell within 1 to 2 on our likert scale representing the highest frequency.

Table 5.

Row Labels	Average of Femineity Vs Masculinity
Nigeria	2.847
Ghana	2.315
Ethiopia	2.253
South Africa	2.073
Total	2.382

Short Vs Long Term Orientation

The next dimension looked at was time orientation which encompasses Short-term and Long-Term orientations. Responses for this stage was relatively high thus close to 5 thus 4.018 on our Likert scale indicating that our respondents were mainly long-term orientated as seen in Table 14. Therefore, based on features of Long-Term oriented cultures and all things been equal our respondents have a high propensity to save for future use. Likewise, the findings of Charles et al (2013) suggested based on the result of his study that investigated how Long-Term oriented culture impacts the practise of management in Uganda.

Table 6.

Row Labels	Short VS Long Term Orientation
Nigeria	4.052
Ghana	3.932
Ethiopia	4.043
South Africa	4.045
Total	4.018

Restrain Vs Indulgence

Describing this last dimension Indulgence culture was dominant with an average of about 3.646 as visible in Table 15 and Figure 14. This is a reflection of the view shared by Melton (2014) in his article about South Africa where indulgence scored about 63. South Africans in his research are where equally high on pragmatism and therefore he concluded that since both scores go hand in hand, they will be willing to for example spend money on recreational activities.

Table 7.

Row Labels	Restrain Vs Indulgence
Nigeria	3.803
Ghana	3.575
Ethiopia	3.609
South Africa	3.662
Total	3.646

Job Satisfaction

From our Job Satisfaction scale Nigeria ranked highest while the least was Ethiopia with averages of 3.649 and 3.535 respectively. The Table Q below gives a clear representation of how other countries felt. In total, the countries involved scored an average of 3.568.

Table 8.

Row Labels	Average of Job satisfaction
Nigeria	3.649
South Africa	3.570
Ghana	3.540
Ethiopia	3.535
Total	3.568

Regression Analysis

Model	R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate	Durbin- Watson
1	.697 ^a	.547	.428	.51679	1.982

a. Predictors: (Constant), InVrs, PD, IC, FM, UA, SLT

b. Dependent Variable: JB

Our R value of 0.697 greater than 0.50 is a sign of high correlation between our variables. In relation to R square, 54.7 % of the data suits the regression model. This also shows our independent variable explains 54.7% of the variance in the dependent variable. Our Durbin-Watson value of 1.982 also is indicative of positive autocorrelation.

ANOVA**ANOVA^a**

Model		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
1	Regression	21.131	6	3.522	13.187	.000 ^b
	Residual	64.365	241	.267		
	Total	85.497	247			

a. Dependent Variable: JB

b. Predictors: (Constant), IR, PD, IC, FM, UA, LST

From our ANOVA table, a significance level of 0.000 which is less than 0.05 ($p < 0.05$) indicates that our variables predict well and shows a good fit for the result data.

Hypothesis Testing**Hierarchical multiple regression****Coefficients^a**

Model		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Collinearity Statistics		Sig.
		B	Std. Error	Beta		Tolerance	VIF	
1	(Constant)	.913	.346		2.63			.009
	IC	.138	.051	.158	2.69	.914	1.094	.008
	PD	.117	.050	.139	2.33	.874	1.144	.020
	UA	.148	.056	.185	2.63	.630	1.587	.009
	FM	-.089	.036	-.156	-2.50	.806	1.240	.013
	LST	.083	.086	.074	.959	.528	1.895	.339
	IR	.300	.082	.258	3.65	.626	1.599	.000

a. Dependent Variable: JB

Hypotheses	Results
H1 ₁	Accepted
H1 ₀	Rejected
H2 ₁	Accepted
H2 ₀	Rejected
H3 ₁	Accepted
H3 ₀	Rejected

H4 ₁	Accepted
H4 ₀	Rejected
H5 ₁	Accepted
H5 ₀	Rejected
H6 ₁	Rejected
H6 ₀	Accepted

Findings and summery

The findings of this study were put together in accordance with the problem statement, research question and the purpose of study which was started in chapter 1. Our problem statement stated, ‘With the advent of frequent turn overs as expressed in chapter 1: What role does culture dimension play in the event leading to job satisfaction? - especially among African employees in Turkey’.

For individualism-collectivism our respondents scored a mean of about 3.6862. Judging from our Likert scale of 1-5 this mean can be described as above average and therefore inference could be made that our respondents are generally collectivist in nature. This dimension was also statistically significant with a significance level of 0.008 less than 0.05; hence, there is a statistically significant relationship between individualism-collectivism and job satisfaction. Moreso, our beta value of 0.158 is explained as a positive relationship between individualism-collectivism and job satisfaction. The implication of this is that this dimension moves hand in hand with job satisfaction thus, anytime individualism-collectivism attributes is on the rise job satisfaction is also increasing and when there are situations that decline individualism-collectivism job satisfaction also reduces.

Similarly, power distance equally had a direct relationship with job satisfaction with a beta value of about 0.139. However, unlike the earlier mentioned dimension power distance scored a mean of about 2.5981 which is below average judging from our Likert scale of 1-5. This mean score is indicative of the fact that our African respondents are fairly low on power distance. Also based on our hierarchical multiple regression model power distance proved it is significant with a significance level of about 0.020 which is below 0.05. Therefore, this positive significant relationship explains that both power distance and job satisfaction are directly related and hence move in the same directions. A change in either of this variable brings about a proportionate change in the other variable.

Responses from our respondents on uncertainty avoidance scored a mean of about 4.2895 arguable the highest mean amongst all dimensions measured on our Likert scale. This therefore means that our respondents were high on uncertainty avoidance and can be classified as been a high uncertainty avoidance culture. And like the aforementioned dimensions uncertainty avoidance had a statistically significant positive relationship with job satisfaction with a significance value of 0.009 at 0.05 level of significance. Our beta value of 0.185 from hierarchical regression model enforces the assertion of positive relationship. Therefore, in principle a positive relationship means that our dependent and independent variables move in the same direction in accordance with any title change in the former or latter.

In contrast with the dimensions mentioned above, femininity-masculinity had a negative relationship with job satisfaction with a beta value of -.089. This means that all things being equal any factors that will increase the prevalence of this dimension in a working environment will bring about a decrease in job satisfaction and any factors that leads to decreasing the femininity-Masculinity prevalence will increase job satisfaction. For this particular dimension our respondents scored a mean of about 2.3823 this was the least of the means of the dimensions measured and also blow average of our Likert scale. We can therefore make the inference that our respondents are generally high on the femininity cultural dimension. More importantly we also observed a significant value of 0.013 which is also below our confidence level of 0.05.

On the other hand, Short-Long term orientation had no significant relationship with job satisfaction obtaining a significance value of 0.339 which is above 0.05 significance level. This could be as a result that

most of the respondents in this study are younger and do not regard time orientation as an influence on job satisfaction. In a real-life situation majority of younger generation acknowledge that there is more time ahead. Ironically, our respondents scored a mean of about 3.9980 which shows that when it comes to time orientation, they are much more long term oriented.

The next dimension to look at is the indulgence-restraint dimension. The dimension scored a mean of about 3.6465 and a significance value of 0.000 which again is below 0.05 confidence level. This significance value suggests a significant relationship between indulgence-restraint dimension and job satisfaction. Practically speaking based on the beta value of 0.258 if there are any situations that are in favour of this dimension at a work place all things been equal will also increase job satisfaction the vice versa is also true.

Conclusion

The findings of this study speak a lot about the attitude of African employees in a working environment. This also adds to the essential elements human resource managers should consider in their hiring process especially when hiring employees from different cultural backgrounds. The present study describes the relationship between Hofstede's cultural dimensions and job satisfaction among Africans legally working in Turkey. The cultural dimensions described in this study are individualism-collectivism, power distance, uncertainty avoidance, femininity-masculinity, short-long term orientation, indulgence-restraint. A total of four (4) out of these six (6) cultural dimensions had a moderately significant positive relationship with job satisfaction among Africans working in Turkey. All dimensions had a direct relationship with job satisfaction. The only one (1) dimension that had a negative relationship with job satisfaction was femininity-masculinity. But short-long term orientation had no significant relationship with job satisfaction. Judging from our significance values it can be suggested that the dimension that exerts the most influence on job satisfaction was indulgence-restraint dimension while power distance had the least influence. In conclusion this study will like to reinforce the findings of Jacob et al (2010) that it is impossible for a multinational corporation to affect the results of work satisfaction surveys conducted in several national contexts. The country culture's impact on a job satisfaction survey cannot be reduced through managerial intervention.

Recommendation

The result of this study supports strongly the suggestion made by Jacob et al (2010) that national cultures have significant influence on job satisfaction. Considering that power distance was fairly low it is recommended that employers or management in general allow the existence of democratic bosses who will ensure that responsibilities are decentralized and, equality among workers are enhanced. This, in the long term, will allow subordinates to feel part of decision-making process and limit dependency on bosses. On the account of individualism-collectivism our moderately collectivist outcome recommends that African employees in Turkey should be given working environments where group or team loyalty is encouraged so that working together and supporting each other's decisions shall be made to serve the best interest of the group. Also, the high results from uncertainty avoidance dimension recommends management to ensure that there is an avenue for African employees to feel there are formalized rules and procedures to rely on to take carefully calculated risks so these employees wouldn't show any strong resistance to changes in their job description or work environment. As a result of the negative relation between femininity-masculinity dimension it is therefore recommended that management moderates the prevalence of this dimension. This means that although respondents were generally feminine there should not be excess attention to for example raise more females to higher positions or to give in to the preference of fewer working hours as hitherto would have been the case if a direct or positive relationship existed in the results from our respondents. As a result of indulgence dimension's high score, the present study will also recommend that since indulgence cultures are extroverted and have a sense of life control, it will be prudent that managers in Turkey give African employees the needed space to explore options available to them other than subjecting employees to routine work.

After careful evaluation of all literature around this study the current study would like to recommend generally that organizations can develop a culture that celebrates diversity, encourages inclusion, and improves job satisfaction for employees from various cultural origins by putting these suggestions into practice. This enhances organizational performance and staff retention in addition to

creating a positive work environment. To assist employees, understand and value cultural differences, organizations should engage in cultural awareness training programs. Employees can negotiate various work situations more skilfully, encourage inclusivity, and lessen cultural misconceptions that might affect job satisfaction by cultivating cultural intelligence. Establish a corporate culture that respects diversity, encourages inclusiveness, and values many cultural viewpoints. This entails putting in place inclusive policies and practices, encouraging open communication, and making sure that workers from various cultural backgrounds have equal opportunity for progress. Recognize that leadership philosophies may need to change to account for cultural variations. In order to understand how various cultural norms and expectations may affect employee happiness, leaders should receive cross-cultural leadership training. In a variety of cultural contexts, flexibility in leadership techniques, such as taking participatory decision-making or mentoring into consideration, can increase job satisfaction. Provide employees with training and development opportunities that are tailored to their unique needs and objectives. Offer employees opportunities for career progression and assistance as they pursue their personal and professional objectives. Increased job satisfaction and engagement may result from this. Make sure that, regardless of cultural background, incentive systems are impartial, open, and based on merit. Recognize and value the efforts and accomplishments of all people. This promotes among workers a sense of justice, equity, and job happiness. Recognize and take into account cultural differences in desires for work-life balance. To help employees maintain a work-life balance that is consistent with their cultural norms, offer flexible work arrangements like telecommuting alternatives or flexible scheduling. This may improve both overall wellbeing and job satisfaction. Establish a collaborative, team-oriented, and open communication-promoting work environment. Encourage social interactions and team-building exercises that let workers from various cultural backgrounds communicate and form bonds. The success of an organization as a whole and job satisfaction are both boosted by a positive work environment. Keep an ongoing eye on employee satisfaction by conducting regular surveys and providing feedback. This helps pinpoint areas for growth and offers insightful information about the cultural aspects that may affect job happiness. Utilize the input you've received to resolve any issues and make the necessary adjustments to improve your job happiness. Encourage teamwork and cross-cultural collaboration chances. Encourage workers from various cultural backgrounds to collaborate on projects, exchange expertise, and gain insight from one another's viewpoints. This fosters cross-cultural understanding, fortifies bonds, and raises job satisfaction. Recognize that culture is dynamic and that in order to satisfy the changing requirements and expectations of employees from various cultural backgrounds, organizations must continuously learn from their practices and modify them. Keep abreast of cultural changes, take part in continuing cultural sensitivity training, and be willing to change organizational procedures as needed.

Limitation

One major limitation of this study was the inability to examine employees job satisfaction based on other equally relevant cultural studies other than only this cultural dimension from Hofstede's research. Some examples include:

The GLOBE project, which stands for "Global Leadership and Organizational Behavior Effectiveness," carried out a comprehensive cross-cultural study involving more than 60 nations. Assertiveness, future orientation, gender differentiation, uncertainty avoidance, power distance, institutional collectivism, in-group collectivism, performance orientation, and compassionate orientation were among the nine cultural aspects that were found (House, 1990).

Also, Seven cultural dimensions were included in Fons Trompenaars' framework: universalism vs. particularism, individualism vs. communitarianism, neutral vs. affective, specific vs. diffuse, achievement vs. attribution, sequential vs. synchronous time, and internal vs. external direction (Hampden-Turner, 1998).

Furthermore, Ten universal values, including self-direction, stimulation, hedonism, achievement, power, security, tradition, conformity, compassion, and universalism, are identified by Shalom Schwartz in his thesis of fundamental human values. Cultural differences are understood and compared using these values (Schwartz, 2012).

Again, the distinction between high-context and low-context cultures was put forth by Edward T. Hall. Low-context cultures emphasize explicit communication and rely less on contextual information, whereas high-context cultures significantly rely on nonverbal clues, implicit communication, and common knowledge (Hall, 1959).

These are only a few instances of further studies and conceptual frameworks that look at cultural features and variations. To complement Hofstede's Cultural Dimensions and advance knowledge of cultural diversity, each of this research provides distinct viewpoints and insights on cultural variances.

Then again, the present study made use of representatives from only 4 African countries which is not representative enough for a continent with over 50 countries. Future studies could capture an appropriate number of countries considering at least 3 north African countries to make it more diverse. Moreso, a non-linear relationship could be considered in future research other than the linear between culture and job satisfaction which was employed in this literature. The former would be much feasible. Future studies might want to consider a non-linear relationship. The fact that these connections are not absolute and that people within a culture can have different tastes and priorities should be noted.

Furthermore, cultural dimensions interact with other elements like organizational culture, leadership philosophies, and individual personality qualities, all of which may have an impact on job satisfaction. Therefore, when studying the relationship between cultural aspects and job satisfaction, it is important to take into account organizational factors, individual differences, and the particular cultural setting.

It is clear from the preceding parts of this research that there is little research on African culture and job happiness, which affected the research's scope. Also, because this work relied on legal employees, future research could want to take into account illicit labor for a more comprehensive perspective.

Additionally, a constraint of this study was the disadvantage of self-report data gathering and expecting respondents to be honest or truthful via the use of likert ratings. It's thought that available literature pays the least attention to the indulgence versus restraint cultural issue. In light of this, the current study suggests more investigation in this area.

Since this research was mostly descriptive, its main drawback is the absence of causation, which is a characteristic of all descriptive research. As a result, the current research does not demonstrate a cause-and-effect relationship; rather, it tries to describe and analyze a phenomenon as it occurs in nature. Despite not identifying the fundamental causes for these relationships, we were able to shed light on correlations or associations between variables. Furthermore, there is little generalizability because the research at hand uses a particular sample of Turkish workers or a specific situation. This may restrict the findings' potential to be applied to a larger population or in other contexts. Therefore, the findings are only relevant to the particular population or circumstance under study (Africans in Turkey).

References

- Adams, T. (2008). Impact of Prayer on the Relationship between Supervisory Support and Employee's Perception of Workplace Equity. *Emerging leadership journeys*, Vol. 1 Iss. 2, 2008, pp. 3-13.
- Aldefer, C. P. (1969). An Empirical Test of a New Theory of Human Needs. *Organisational Behaviour and human performance*, 142-175.
- Alvarado, E. (2017, March 2). *LinkedIn*. Retrieved from LinkedIn: <https://www.linkedin.com/pulse/collectivist-vs-individualist-cultures-eddy-alvarado-capm-ital/>
- Demir, C., A. P. (2007). Relationship Between Employee Turnover And The Location Of Hotels: The Case Of Kuşadası And İzmir In Turkey. *Journal Of Yasar University*, 2(5), 477-487.

- Bakanlığı, T. Ç. (2021, December 4). *TC Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı*. Retrieved from TC Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı: <https://www.csgeb.gov.tr/haberler/bakan-selcuk-yurtici-yabanci-calisma-izin-basvurularini-sonuclandirmaya-basladik/#>
- Bradley L. Kirkman, D. L. (2001). The Impact of Cultural Values on Job Satisfaction and Organizational Commitment in Self-Managing Work Teams: The Mediating Role of Employee Resistance. *The Academy of Management Journal*, pp. 557-569.
- Cai Jie, L. J. (2015). An Emperical study on different tendencies towards Indulgence-Restraint Dimension from the Intercultural Perspective-In the case of Guangdong Province. *Scientific Research Publishing*, 118.
- Charles Rarick, G. W. (2013). An Investigation of Ugandan Cultural Values and Implications for Managerial Behavior. *Global Journal of Management and Business Research Administration and Management*, Volume 13 Issue 9 Version 1.0.
- Geert Hofstede, G. J. (2010). Cultures and Organisations software of the mind. In G. J. Geert Hofstede, *Cultures and Organisations software of the mind* (p. 8). New York: McGrawHill.
- Geert Hofstede, G. J. (2010). *Cultures and Organnizations Software Of The Mind Intercultural Cooperation and Its Importance for Survival*. New York: McGraw-Hill.
- Göregenli, M. (1997). Individualist-Collectivist Tendencies in a Turkish Sample. *Journal of Cross-Cultural Psychology DOI: 10.1177/0022022197286009*, 28: 787.
- Guglielmo Faldetta, V. F. (2013). Turnover in the hospitality industry: can reciprocity solve the problem? *Pasos. Revista de Turismo y Patrimonio Cultural*, 11(4):583-595.
- Hall, E. T. (1959). *The Silent Language*. New York.
- Hampden-Turner, F. T. (1998). *Riding the wages of culture*. London: Nicholas Brealey Publishing Limited.
- Harry C., T. (1989). The Self and Social Behavior in Differing Cultural Contexts. *Psychological Review Vol. 96*, No. 3,506-520 .
- Heocklin, L. (1994). Managing cultural differences: Strategies for competitive advantage. *USA: Addison-Wesley Publishing Co. Inc*, 3.
- Herzberg, F. (1959). *The Motivation to Work*. New York: John Wiley and Sons.
- Hofstede, G. (2011). Dimensionalizing Cultures: The Hofstede Model in Context. *Online Readings in Psychology and Culture, Unit 2*. Retrieved from <http://scholarworks.gvsu.edu/orpc/vol2/iss1/8>, 3.
- Hofstede, G. (2011). Dimensionalizing Cultures: The Hofstede Model in Context. *International Association of Cross Cultural Psychology*.
- Hoppock, R. (1935). *Job satisfaction*. New York and London: Harper and Brothers.
- House, R. J. (1990). *Beedie School of Business*. Retrieved from Globe 2020: <https://globe.bus.sfu.ca/foundation#:~:text=Robert%20J.,-House&text=House%20was%20one%20of%20the,the%20course%20of%20the%20investigation>.
- I. Brown, A. F. (2006). The Role of Uncertainty Avoidance and Trust in Online Shopping Adoption. *8th Annual Conference on WWW Applications ZA*, (p. 10). South Africa.
- Irene K H. Chew, J. P. (1995). Relationship on Work-Related Values of Singaporean and Japanese Managers in Singapore. *Human Relations* , 48(10), 1149-1170 doi:10.1177/001872679504801003.
- Jacob Eskildsen, K. K. (2010). The relationship between job satisfaction and national culture. *emerald insight*, 376.

- Jacob Eskildsen, K. K. (2010). The relationship between job satisfaction and national culture. *The TQM Journal*, Vol. 22 No. 4, pp. 369-378.
- John P.Meyer, N. J. (1991). A three-component conceptualization of organizational commitment. *Human Resource Management Review*, Pages 61-89.
- Jong, P. F. (1999). Hierarchical Regression Analysis in Structural Equation Modeling. In P. F. Jong, *Structural Equation Modeling* (pp. 6(2), 198-211). Vrije Universiteit: Lawrence Erlbaum Associates, Inc.
- Joseph A. Gliem, R. R. (2003). Calculating, Interpreting, and Reporting Cronbach's Alpha Reliability Coefficient for Likert-Type Scales. *2003 Midwest Research to Practice Conference in Adult, Continuing, and Community Education*.
- K.T.Beyene, C. S. (2016). Linking Culture, Organizational Learning Orientation And Product Innovation Performnace: The Case Of Ethiopian Manufacturing Firms. *South African Journal Of Industrial Engineering*, Pp 88-101n Vol 27(1).
- Katzell, R. A. (1980). Work Attitudes., Motivation, and Performance. *Professional Psychology*, 11(3), 409-420.
- Learn, F. (n.d.). *Future Learn*. Retrieved from Future Learn: <https://www.futurelearn.com/info/courses/lead-culturally-diverse-workplaces/0/steps/210207>
- Locke, E. A. (1976). The nature and consequence of job satisfaction, in Dunette, M.D. (Ed). In E. A. Locke, *Handbook of Industrial and Organisation Psychology* (pp. pp 1297- 349). Chicago: Rand-McNally.
- Malo, B. (2015). Organisational culture and job satisfaction among academic professionals at a South African University of Technology. *Central University Of Technology, Free State*, 4-5.
- Melton, C. (2014, April 17). *The Culture of South Africa*. Retrieved from Maryville College Global Affairs: <http://mcglobalaffairs.org/the-culture-of-south-africa/>
- Mensah, A. O. (2016). Relationships among socio-cultural values, work-family conflicts and attitudes: A study of bank managers in Ghana. (Unpublish master's thesis) University of Ghana, ACCRA. <https://www.semanticscholar.org/paper/Relationships-among-Socio-Cultural-Values%2C-Conglict-Mensah/22578e30b10a289b742c1d9df60402727f0dda7b>.
- Michael Clugston, J. P. (2000). Does Cultural Socialization Predict Multiple Bases and Foci of Commitment? *Journal of Management*, <https://doi.org/10.1177/014920630002600106>.
- Morden, T. (1995). National culture and the culture of the organization. *Cross Cultural Management: An International Journal*,, Vol. 2 Iss 2 pp. 3 - 12.
- Oelofse, E. (2007). University of Pretoria etd. South Africa.
- Oppong, N. Y. (2013). Towards African Work Orientations: Guide from Hofstede's Cultural Dimensions. *European Journal of Business and Management*, Vol.5, No.20, .
- Oppong, N. Y. (2013). Towards African Work Orientations: Guide from Hofstede's Cultural Dimensions. *European Journal of Business and Managment*, Vol.5, No.20, .
- Patricia Cohen, J. C. (1983). *Applied Multiple Regression/Correlation Analysis for the Behavioral Sciences, 2nd Edition*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, Incorporated; Second Edition.
- Pinxteren, B. V. (2017). Cultural Autonomy and Cultural Dimensions in Africa– as evidenced from the Afrobarometer Survey. *African Studies Centre / Leiden University Centre for Linguistics*.
- Richter, T. (2016). A conceptual Culture Model for Design Science Research. *Researchgate*, 5.
- Schwartz, S. H. (2012). An Overview of the Schwartz Theory of Basic Values. *Online Readings in Psychology and Culture*, 2(1). <https://doi.org/10.9707/2307-0919.1116>.

- Sengun Yeniuyurt Janell D. Townsend. (2003). Does culture explain acceptance of new products in a country? *International Marketing Review*, 378.
- Stephen Bochner, B. H. (1994). Power Distance, Individualism/Collectivism, and Job-Related Attitudes in a Culturally Diverse Work Group. *Journal of Cross-Cultural Psychology* DOI: 10.1177/0022022194252005, 25: 233.
- Traquand, L. (2016). The three classic schools for intercultural management.
- Triandis, H. C. (1989). The Self and Social Behavior in Differing Cultural Contexts. *Psychological Review*.
- Triandis, H. C. (1995). Individualism & collectivism. *Westview Press*.
- Vansina, J. (1992). A Past for the Future? 2.
- Verma, S. (2014, November 27). *slideshare*. Retrieved from slideshare: <https://www.slideshare.net/shivangisv/fundamentals-of-culture#:~:text=Culture%20Definition%2D%20%EF%82%96%20%EF%82%99%20Culture,in%20the%20course%20of%20generations>
- Vroom, V. H. (1964). *Work and Motivation*. New York : John Wiley and Sons.
- Wabia, C. (2020). Fundamentals of culture research. In: The Cultural Influence on Mass Customization. In C. Wabia, *Fundamentals of culture research. In: The Cultural Influence on Mass Customization*. (pp. 43-57). Wiesbaden: Springer Gabler, Wiesbaden.
- Wiener, Y. (1982). Commitment in Organizations: A Normative View. *Academy of Management*, pp. 418-428 (11 pages).
- Xiumei, S., & Jinying, W. (2011). Interpreting Hofstede Model and GLOBE Model: Which Way to Go for Cross-Cultural Research? *International Journal of Business and Management*.

Araştırma Makalesi • Research Article

Afrika Ülkeleri Sağlık Sistemlerinin Etkinlik Durumlarının Veri Zarflama ve Tobit Analizleriyle Değerlendirilmesi

Evaluation of Efficiency Status of Health Systems of African Countries by Data Envelopment and Tobit Analysis

Fuad Selamzade *, Özgür Yeşilyurt**

Öz: Çalışmanın amacı Afrika Birliği ülkelerinin sağlık sistemlerinin etkinlik düzeylerinin incelenmesidir. Bu amaçla 2004 ve 2010 yılları verileri ile Veri Zarflama Analizinin ölçeğe göre sabit getiri (CCR) ve ölçeğe göre değişken getiri (BCC) yöntemleri kullanılmıştır. Etkin olan ülkelerin arasında hangisinin daha etkin olduğunun belirlenmesi için Süper Etkinlik analizi, etkin olmayan ülkeler için potansiyel iyileştirme önerileri geliştirmiştir. Ayrıca, etkinliğe etki eden faktörlerin belirlenmesi için Tobit analizi yapılmıştır. Girdi değişkenleri; doktor sayısı, hemşire sayısı, yatak sayısı'dir. Çıktı değişkenleri ise; doğumda beklenen yaşam süresi, 5 yaş altı ölüm oranı, tüberküloz oranı, kalp damar, kanser veya diyabet hastalıkları sebebi ile ölüm oranı'dır. Çalışmanın sonucunda 48 Afrika ülkesinin sağlık sistemlerinin 2004 yılında CCR yöntemi ile yapılan analizde 9'u, BCC yöntemi ile yapılan analizde ise 21'i, 2010 yılında ise CCR yöntemi ile yapılan analizde 7'si, BCC yöntemi ile yapılan analizde ise 20'si etkin bulunmuştur. Süper etkinlik analizi sonucunda 2004 yılında Senegal ve Kenya, 2010 yılında ise Mali ve Tanzania en yüksek etkinlik skoruna sahip olmuştur. En az etkinlik skoru almış ülkeler 2004 yılında Güney Afrika Cumhuriyeti, 2010 yılında ise Gabon ve Güney Afrika Cumhuriyeti olmuştur. Tobit regresyon analizi sonuçlarına göre 1000 kişiye düşen hemşire sayısı değişkeni ulusal sağlık sistemlerinin verimsizliğini etkilemede istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur.

Anahtar Kelimeler: Afrika Ülkeleri, Sağlık Sistemleri, Veri Zarflama Analizi, Etkinlik, Süper Etkinlik, Tobit Analizi.

Abstract: The aim of the study is to examine the efficiency levels of the healthcare systems in the African Union countries. For this purpose, constant returns to scale (CCR) and variable returns to scale (BCC) methods of Data Envelopment Analysis were used with the data from 2004 and 2010. Super Efficiency analysis was developed to determine which one was more efficient among the efficient countries and potential improvement suggestions for the inefficient countries. Finally, Tobit analysis was performed to determine the factors affecting efficiency. Input variables are the number of doctors, number of nurses, and number of beds. Output variables are life expectancy at birth, under-five mortality rate, tuberculosis incidence rate, and mortality rate due to cardiovascular, cancer, or diabetes diseases. As a result of the study, it was found that from 48 African countries, the healthcare systems of 9 were efficient in the analysis with the CCR method and 21 in the analysis with the BCC method in 2004, and 7 were efficient in the analysis with the CCR method and 20 in the analysis with the BCC method in 2010.

* Dr. Öğr. Üyesi, Muş Alparslan Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi Sağlık Yönetimi Bölümü, f.salamov@alparslan.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8995-2192 (Sorumlu yazar)

** Dr. Öğr. Üyesi, Muş Alparslan Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi Sosyal Hizmet Bölümü, o.yesilyurt@alparslan.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9252-3375

Cite as/ Atıf: Selamzade F. & Yeşilyurt Ö. (2023). Afrika Ülkeleri Sağlık Sistemlerinin Etkinlik Durumlarının Veri Zarflama ve Tobit Analizleriyle Değerlendirilmesi, *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(Afrika), 204-224. <http://dx.doi.org/10.18506/anemon.1290327>

Received/Geliş: 30 April/Nisan 2023

Accepted/Kabul: 31 July/Temmuz 2023

Düzeltilme/Revised form: 19 July/Temmuz 2023

Published/Yayın: 30 September/Eylül 2023

CCR method in 2010. As a result of the super efficiency analysis, Senegal and Kenya in 2004 and Mali and Tanzania in 2010 had the highest efficiency scores. The countries with the lowest efficiency scores were the Republic of South Africa in 2004 and Gabon and the Republic of South Africa in 2010. According to the results of Tobit regression analysis, the variable of the number of nurses per 1000 people was found to be statistically significant in affecting the unproductivity of national healthcare systems.

Keywords: African Countries, Healthcare Systems, Data Envelopment Analysis, Efficiency, Super Efficiency, Tobit Analysis.

Giriş

Günümüzde Afrika kıtasında bulunan 55 ülkenin 1,392 milyon nüfusu bulunmaktadır (Dünya Bankası, 2021). Dünya Sağlık Örgütü'nün verilerine göre kıta nüfusunun büyük çoğunluğu bulaşıcı ve bulaşıcı olmayan hastalıkların ağır yükünden muzdariptir. 2018 yılı verilerine göre kıtada 25,7 milyon insan HIV/AIDS hastalığı ile yaşamaktadır ve 470 bin kişi bu hastalıktan, 500 bin kişi Tüberkülozdan vefat etmiştir (WHO Africa, 2022; WHO, 2023a). Dünya Sağlık Örgütü tarafından 2015 yılında verilen bilgiye göre Afrikada her dakikada malariya hastalığından bir çocuk ölmektedir (WHO, 2015). Ayrıca Africada gerçekleşen ölümlerin büyük çoğunluğunun, alt solunum yolu enfeksiyonu, sıtma, ishalleri hastalıklar, anne ve perinatal durumlar, kardiyovasküler hastalık, iskemik kalp hastalığı ve kızamık gibi çocuk hastalıklarından kaynaklanmaktadır (WHO, 2023a). Afrika kıtasında özellikle gelişmemiş ve az gelişmiş Sahra Altı ülkelerinde bu ağır hastalık yükünün ve ölümlerin ana nedeni olarak: nüfusun sağlık hizmetlerine özellikle temel ilaçlara erişimin olmaması, hamile kadınların sağlık personelinin yardımını alamaması sağlık sorunlarının yaşanmasının esas nedeni sayılabilecek sanitasyon tesislerine ve temiz su kaynaklarına sürdürülebilir erişimin olmaması, yanısıra daha önemlisi sağlık gelişimine yapılan yatırımların düşük olması ve ulusal sağlık sistemlerinin yetersiz performans göstermesi gösterilebilir (WHO Africa, 2022).

Dünyada her geçen gün sağlık sorunlarının gerek bölgesel gerekse de küresel ölçekte artması, her bir ülkenin sağlık sistemlerinin doğru bir şekilde kurulmasının birincil amacını, ülkenin büyüme hedefine ulaşma yönünde ekonomik adaleti sağlarken sağlığı iyileştirmek ve toplumun beklentilerini karşılamak olarak belirlemiştir. Toplumun beklentilerini karşılayamayan bir sağlık sistemi istenilen sonuçlara ulaşamamakta ve dolayısıyla toplum sağlığına tam olarak katkı sağlayamamaktadır. Ülkelerin sağlık sistemlerinin performanslarını karşılaştırmak, bir sağlık sisteminin istenen sonuçlara ulaşip ulaşmadığını belirlemenin bir yoludur. Günümüzde, farklı ülkelerin sağlık sistemlerinin performans ve verimlilik düzeylerinin karşılaştırılmasına imkân tanıyan veri setleri mevcuttur. Performans ölçümleri, bir sağlık sisteminin hedeflerine ulaşip ulaşmadığını ortaya koymaktadır. Sosyoekonomik olarak benzer ülkeleri karşılaştırmak, sağlık sistemlerinin performans ve verimlilik düzeylerini ölçmenin bir yöntemidir.

Bu çalışmada Dünya Sağlık Örgütü ve Dünya Bankasının veri tabanından elde edilebilen veriler kullanılmakla 2004 ve 2010 yılları için 48 Afrika Birliği üyesi ülkelerin sağlık sistemlerinin performans değerlendirilmesi yapılmıştır. Ülkelerin performanslarının hesaplanması için literatürde sık kullanılan parametrik olmayan Veri Zarflama Analizinin (VZA) 1978 yılında Charnes, Cooper ve Rhodes tarafından geliştirilmiş ölçeğe göre sabit getiri varsayımı ile CCR ve 1984 yılında Banker Charnes ve Cooper tarafından geliştirilmiş ölçeğe göre değişken getiri varsayımı ile BCC yöntemleri kullanılmıştır. Daha sonra etkin olmayan ülkeler için potansiyel iyileştirme önerileri sunulmuştur. En sonda etkinliğe etki eden faktörlerin belirlenmesi için Tobit analizi yapılmıştır. Çalışmada girdi ve çıktı değişkenleri olarak Bin kişi başına düşen doktor, Hemşire ve Yatak Sayısı, Doğumda beklenen yaşam süresi, Bin canlı doğumda 5 yaş altı ölüm oranı, Yüz bin kişi başına tüberküloz oranı ve Yaşları 30 ile 70 arasında olan Kalp Damar, Kanseri veya Diyabet hastalıkları sebebi ile ölüm oranı (Tersi) kullanılmıştır.

Makale metodoloji, çalışmada kullanılan değişkenler hakkında ülkelerin istatistiksel verileri, analizler sonucunda elde edilen bulgular ve son olarak sonuç ve değerlendirmeden oluşmaktadır.

Metodoloji

Çalışmada Farrell tarafından 1957 yılında geliştirilmiş etkinlik ölçüm analizleri kullanılmıştır. Koopmans ve Debreu tarafından 1951 yılında yapılan çalışmalardan yararlanarak Farrell'in geliştirdiği yaklaşım, tek çıktı üretimi gerçekleştiren ve birçok sınırlayıcı varsayımları bulunan yaklaşımlardan farklı olmakta, sınır yaklaşımı olarak ifade edilebilmektedir (Yeşilyurt ve Salamov, 2017).

Çalışmada 1978 yılında Charnes Cooper ve Rhodes'in (1978) geliştirdiği ölçeğe göre sabit getiri varsayımı ile CCR ve Banker, Charnes ve Rhodes'in (1984) geliştirdiği ölçeğe göre değişken getiri varsayımı ile BCC yöntemleri kullanılmıştır. Etkin olan ülkeler arasında daha etkin olanların belirlenmesi için Süper Etkinlik analizi yapıldıktan sonra, etkin olmayan ülkeler için potansiyel iyileştirme önerileri sunulmuştur. Veri Zarflama Analizi (VZA) çok çıktılı hizmet sektörlerinin etkinliklerinin göreceli ölçülmesinde en sık kullanılan yöntemlerden biridir. Özellikle sağlık, eğitim, finans alanları gibi kamu alanlarında etkinliğinin belirlenmesinde sık kullanılan parametrik olmayan bir analiz tekniğidir (Selamzade, 2020).

Doğrusal programlama tekniği olan VZA, genel olarak benzer Karar Verici Birimlerin (KVB, Decision Making Units-DMU) karar aşamasına katkıları baz alınmakla, birimlerinin aynı hedef doğrultusunda benzer işlevlerde bulunması, aynı şartlarda çalışması ve analize konu olan tüm birimlerin etkinliklerinin ölçülmesi için kullanılan faktörlerin aynı olmalarını varsaymaktadır (Cooper vd., 2011, Yüksel, 2022 a). VZA'da rassal hata parametresi kullanılmamakla birlikte, sınırda faaliyet gösteren (ve sınırı belirleyen) ülkelerin sağlık sistemleri etkin (etkinlik puanı 1), sınır dışında faaliyet gösteren ülkeler ise verimsiz (etkinlik puanı 1'den az) olarak kabul edilmektedir (Novignon ve Nonvignon, 2015).

En verimli KVB, "en iyi uygulama" veya kıyaslama birimini temsil eder. Tüm verimsiz birimler, uygulamalarını verimli olanlarla karşılaştırma sonucunda bulunmakta ve muhtemelen performanslarını bu KVB'lere kıyasla iyileştirmektedir. Bir KVB'nin teknik etkinliği, belirli bir girdi setinden elde edilebilecek maksimum çıktıyı üretme yeteneğini yansıtmaktadır. Bir KVB'nin etkin üretim sınırında çalıştığında teknik olarak etkin, etkin üretim sınırının altında çalıştığında ise teknik olarak etkin olmadığı söylenmektedir. Verimli üretim sınırı, en yüksek verimliliğe sahip teknolojik olarak uygulanabilir tüm üretim planlarının kümesidir (Seiford ve Thrall, 1990).

VZA yönteminin önemli bir özelliği, KVB'lerin ölçek etkinliklerinin ve "Ölçeğe göre değişken getiri" durumlarının değerlendirilmesi için bir dizi teknikler uygulanmaktadır (Banker, Charnes ve Cooper, 1984). Klasik iktisatta, ölçeğe göre değişken getiri genellikle tek çıktılı durumlar için tanımlanmıştır. Banker ve Thrall (1992), tek çıktı modelini genişletti ve çoklu çıktı - çoklu girdi durumlarını ele almak için bir VZA yaklaşımı geliştirdi (Torun, 2020). Färe, Grosskopf ve Lovell (1983), ölçeğe göre değişken getiri varsayımı altında ölçümlerini belirlemek için bazı önemli VZA yaklaşımları da geliştirmişlerdir (Yüksel, 2022b). Ölçeğe göre değişken getiri genellikle verimlilik sınırında faaliyet gösteren KVB'lerle ilgilidir, çünkü bu unsurlardan birini veya diğerini iyileştirebilecek girdiler ve çıktılar arasındaki değiş tokuşlar yalnızca bu performans seviyesinde dikkate alınmaktadır (Selamzade ve Yeşilyurt, 2021).

Etkinlik analizleri sonucunda diğer ülkelere göre etkin olmayan ülkelerin etkin olabilmeleri için girdi ve çıktı değişkenlerini ne kadar artırmalı veya azaltmalı olduklarını belirlemek için potansiyel iyileştirme formülü uygulanmaktadır. Girdi-çıkıtı değişkenlerinde potansiyel düzeltimin gerçekleştirilmesi için referans alınan ülkeye göre tahmin edilen hedef girdi-çıkıtı değişkeninden gerçek girdi (çıkıtı) değişkeni çıkılır ve gerçek girdi (çıkıtı)değişkenine bölünerek yüzdesi alınır. Potansiyel Düzeltim Oranının 0 olması düzeltmeye gerek olmadığı, 0'ın üzerinde olması hedeflenenden daha az girdi-çıkıtı kullanıldığı, 0'dan küçük olması ise tam etkinliğe ulaşılması için daha az girdi-çıkıtı kullanılması gerektiği anlamına gelmektedir.

Süper Etkinlik Analizi VZA yönteminin CCR ve BCC yöntemleri ile yapılan analizler sonucunda etkin olan KVB'nin 1'den yüksek değer aldığı durumlarda ölçülen bir yöntemdir. Bu

yöntem 1990 yılında Seiford ve Thrall tarafından geliştirilmiştir. 1990 yılında yapılmış çalışmada öngörülmuş temel VZA yöntemleri bazında oluşturulmuş süper etkinlik VZA yöntemi aşağıdaki gibi ifade edilebilir (Seiford ve Zhu, 1999).

James Tobin tarafından (1958) bağımlı değişken ile bağımsız değişken arasındaki ilişkiyi tanımlamak için geliştirilmiş istatistiksel yöntem olan Tobit analizinde veriler sistematik olarak regresyondan çıkarılmıştırsa geliştirilen model kırılmış olacaktır. Kesikli modeller, belli bir oranda sınırlanmış gözlemleri olan bağımlı ve bağımsız değişkenler içermesi sebebinden “kırılmış modeller” (truncation models) olarak da adlandırılmaktadır (Henningsen, 2015). Sansürlü Regresyon Modeli olarak bilinen Tobit modeli n gözlem için Y_j gözlenen bağımlı değişkenlerin karşılığını varsaymaktadır (Bierens, 2004). Tobit modeli sonucunda Bağımsız değişkenlerin bağımlı değişkenler üzerinde hangi oranda etkili olduğu belirlenmektedir.

Verilerin Analizi

Çalışmada Afrika Birliği'ne üye ülkelerin etkinlik analizleri 2004 ve 2010 yılları verileri ile yapılmıştır. Çalışmada kullanılan veriler Dünya Sağlık Örgütü ve Dünya Bankası'nın istatistik sitesinden elde edilmiş ve analiz için gerekli formata dönüştürülmüştür. Eritre, Burundi, Komorlar ve Güney Sudan'ın girdi verilerinin elde edilmesi mümkün olmadığından araştırma kapsamından çıkarılmıştır. Çalışmada 48 Afrika Birliği Ülkesi verileri ile analizler yapılmıştır. Etkinlik analizleri için CCR ve BCC yöntemleri kullanılmıştır. Tam etkin çıkan ülkelerin süper etkinlik skorları belirlenmiştir.

Etkinlik analiz sonuçları Tablo 1'de verilmiş girdi ve çıktı değişkenleri kullanılarak tahmin edilmiştir.

Tablo 1. Girdi ve Çıktı Değişkenleri

Girdi değişkenleri	Çıktı Değişkenleri
Doktor Sayısı: Bin kişi başına düşen doktor sayısı, Hemşire Sayısı: Bin kişi başına düşen hemşire ve ebe sayısı, Yatak Sayısı: Bin kişi başına düşen hastane yatak sayısıdır.	Yaşam Süresi: Doğumda beklenen yaşam süresi, 5 Yaş Altı Ölüm Oranı: Bin canlı doğumda 5 yaş altı ölüm oranı (Tersi), Tüberküloz Oranı: Yüz bin kişi başına tüberküloz oranı (Tersi), Ölüm Oranı: Yaşları 30 ile 70 arasında olan Kalp Damar, Kanser veya Diyabet hastalıkları sebebi ile ölüm oranı (Tersi)'dir.

Tablo 2'de araştırma kapsamına alınmış Afrika Birliğine üye ülkelerin girdi ve çıktı değişkenlerinin 2004 ve 2010 yılları için tanımlayıcı istatistikleri verilmiştir. Girdi değişkenleri ele alındığında, 2004 yılında bin kişi başına düşen doktor sayısı en az olan ülke 0,02 ile Malawi, en çok olan ülke 2,40 ile Mısır olmuştur. Ortalaması 0,31 olan bin kişi başına düşen doktor sayısı; Afrika Birliğine üye ülkelerinden 10'unda ortalamanın üzerinde çıkmıştır. 2010 yılında ise bin kişi başına düşen doktor sayısı en az olan ülke 0,01 ile Tanzanya; en çok olan ülke 2,83 ile Mısır olmuştur. Ortalaması 0,32 olan bin kişi başına düşen doktor sayısı; 48 ülkeden 12'sinde ortalamanın üzerinde çıkmıştır. Bin kişi başına düşen hemşire sayısının en az olduğu ülke 2004 ve 2010 yıllarında 0,11 ile Somali; en çok olduğu ülke 2004 yılında 7,26 ile Seyşeller; 2010 yılında ise 6,82 ile Libya olmuştur. Bin kişi başına düşen hemşire sayısının ortalaması 2004 yılında 1,40; 2010 yılında ise 1,30 olmuştur ki, her iki araştırma yılında 14 ülke ortalamanın üzerinde söz konusu girdi miktarına sahip olmuşlardır. İstatistiklere göre 2004 yılında yatak sayısı en az olan ülke 0,1 ile Senegal; en çok olan ülke 5,7 ile Seyşeller olmuştur. Ortalaması 1,39 olan yatak sayısında 20 ülkenin ortalamanın üzerinde girdi miktarına sahip olduğu tespit edilmiştir. 2010 yılında ise yatak sayısı en az olan ülke 0,1 ile Mali; en çok olan ülke 6,3 ile Etiyopya ve Gabon olduğu görülmektedir. Ortalaması 1,50 olan yatak sayısının 18 ülkede ortalamanın üzerinde girdi miktarına sahip olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 2. Değişkenlerinin Genel İstatistiği (2004 ve 2010)

2004	Girdiler			Çıktılar			
	Doktor	Hemşire	Yatak	Yaşam Süresi	5 Yaş Altı Ölüm	Tüberküloz	Ölüm Oranı
En Çok	2,40	7,26	5,70	74,03	209,80	1.260,00	33,90
En Az	0,02	0,11	0,10	42,66	13,90	14,00	15,10
Ortalama	0,31	1,40	1,39	55,68	109,77	336,35	22,71
Std. Sap.	0,47	1,63	1,13	8,11	47,61	283,99	3,60
2010	Girdiler			Çıktılar			
	Doktor	Hemşire	Yatak	Yaşam Süresi	5 yaş altı ölüm	Tüberküloz	Ölüm Oranı
En Çok	2,83	6,80	6,30	74,79	163,20	1.120,00	31,80
En Az	0,01	0,11	0,10	47,56	14,20	12,00	13,40
Ortalama	0,32	1,30	1,50	59,68	84,03	299,83	21,60
Std. Sap.	0,54	1,45	1,36	6,86	38,44	257,55	3,76

Tablo 2'deki çıktı değişkenleri incelendiğinde; 2004 yılında yaşam süresi en az olan ülke 42,66 ile Sierra Leone; en çok olan ülke 74,03 ile Tunus olmuştur. 2010 yılında ise en az 47,56 ile Orta Afrika Cumhuriyeti'nde; en çok 74,79 ile Tunus'ta olmuştur. Afrika ülkelerinde ortalama yaşam süresi 2004 yılında 55,68, 2010 yılında ise 59,68 olmuş, ortalamanın üzerinde yaşam süresine sahip olan ülke sayısı ise yıllara göre sırası ile 17 ve 21 olmuştur.

Bin canlı doğumda 5 yaş altı ölüm oranı 2004 yılında en az olan ülke 13,9 ile Seyşeller; en çok olan ülke 209,8 ile Sierra Leone olmuştur. 2010 yılında ise en az olan ülke 14,20 ile Seyşeller; en çok olan ülke 163,2 ile Sierra Leone olmuştur. Ortalama 5 yaş altı ölüm oranı 2004 yılında 109,77 ve 2010 yılında 84,03 olarak elde edilmiştir. Ortalamanın üzerinde olan ülke sayısı ise 25 ve 23 olmuştur.

Yüz bin kişi başına tüberküloz oranı 2004 yılında en az olan ülke 14,0 ile Mauritius; en çok olan ülke 1260,0 Lesotho olmuştur. 2010 yılında ise en az olan ülke 12,0 ile Lesotho; en çok olan ülke ise 1120,0 ile Mauritius olmuştur. Ortalama Yüz bin kişi başına tüberküloz oranı 2004 yılında 336,35 ve 2010 yılında 299,83 olarak elde edilmiştir. Ortalamanın üzerinde olan ülke sayısı ise 18 ve 19 olmuştur. Yaşları 30 ile 70 arasında olan kalp damar hastalıkları, kanser veya diyabet hastalıkları sebebi ile ölüm oranı istatistiklerine göre 2004 yılında en az olan ülke 15,10 ile Gabon; en çok olan ülke ise 33,90 ile Sierra Leone olmuştur. 2010 yılında en az olan ülke 13,40 ile Kenya; en çok olan ülke 31,80 ile Sierra Leone çıkmıştır. Ortalama ise 2004 yılında 22,71 iken, 2010 yılında 21,60 olmuştur. Tablo 3'te değişkenler arasındaki korelasyon ilişkilerine yer verilmiştir.

Tablo 3: Değişkenler Arasındaki Korelasyon

2004	Doktor	Hemşire	Yatak	Yaşam Süresi	5 yaş altı ölüm	Tüberküloz
Hemşire	0,58	1				
Yatak	0,63	0,79	1			
Yaşam Süresi	0,73	0,41	0,47	1		
5 Yaş altı ölüm	-0,72	-0,55	-0,70	-0,83	1	
Tüberküloz	-0,29	0,11	0,12	-0,55	0,14	1
Ölüm Oranı	0,06	0,07	-0,03	-0,32	0,26	0,11
2010	Doktor	Hemşire	Yatak	Yaşam Süresi	5 yaş altı ölüm	Tüberküloz
Hemşire	0,73	1				
Yatak	0,36	0,60	1			
Yaşam Süresi	0,67	0,49	0,43	1		
5 Yaş Altı Ölüm	-0,65	-0,62	-0,53	-0,87	1	
Tüberküloz	-0,28	0,05	0,15	-0,47	0,13	1
Ölüm Oranı	0,10	0,05	-0,24	-0,43	0,29	0,14

Tablo 3'te ülkelerin doğumda beklenen yaşam süresi ile bin canlı doğumda 5 yaş altı ölüm oranı arasında 2004 yılında %83 ve 2010 yılında %87 oranında ters yönlü korelasyon ilişkisi bulunmuştur. Korelasyon ilişkisi yüksek çıkan diğer değişkenler ise; 2004 yılında 0,79 ile bin kişi başına hemşire sayısı ile bin kişi başına düşen hastane yatağı sayısı arasında olduğu tespit edilmiştir. En düşük oranda korelasyon ilişkisi -0,03 ile bin kişi başına hastane yatak sayısı ile yaşları 30 ile 70 arasında olan kalp damar, kanser veya diyabet hastalıkları sebebi ile ölüm oranı arasında çıkmıştır.

Bulgular

Tablo 4'te Afrika Birliğine üye olan, 2004 yılı girdi ve çıktı verileri elde edilmiş 48 ülkesine ait ölçeğe göre sabit getirili CCR ve ölçeğe göre değişken getirili BCC etkinlik skorları, yanı sıra süper etkinlik skorları yer verilmiştir.

2004 yılı ölçeğe göre sabit getiri (CCR) koşullarında etkinlik ölçüm skorları 1 çıkan; yani tam etkin durumda olan ülkeler, Senegal, Somali, Etiyopya, Nijer, Togo, Tanzania, Benin, Malawi ve Mali olmuştur. Anılan 9 ülke, ortalama olarak en iyi üretim sınırını belirleyen referans ülkeler olmuşlardır. Madagaskar aldığı 0,989 ve Cabo Verde ise aldığı 0,914 etkinlik skoru ile tam etkinliğe en yakın skor almış ülkeler olmuşlardır. Güney Afrika Cumhuriyeti aldığı 0,081 etkinlik skoru ile 2004 yılında CCR yöntemi ile yapılmış etkinlik analizinde 48 ülke içerisinde en düşük etkinlik skoru alan ülke konumunda olmuştur. 21 ülkenin ölçeğe göre değişken getirili (BCC) etkinlik skoru 1 değerini almıştır. Mozambik aldığı 0,909 etkinlik skoru ile tam etkinliğe en yakın skor almış ülke olmuştur. BCC yöntemi tahmin sonuçlarına göre 5 ülke ölçeğe gören artan, 17 ülke sabit, 26 ülke ise azalan getirili etkinlik skoruna sahip olmuşlardır. Güney Afrika Cumhuriyeti aldığı 0,113 etkinlik skoru ile 2004 yılında BCC yöntemi ile yapılmış etkinlik analizinde 48 ülke içerisinde en düşük etkinlik skoru almış ülke konumunda olmuştur. Ortalama etkinlik skorları CCR yönteminde 0,539, BCC yönteminde ise 0,676 olmuştur. CCR yöntemi ile elde edilmiş skorlar incelendiğinde 9 tam etkinlik skoru almış ülke dışında daha 11 ülkenin ortalama etkinlik skorunun üzerinde değer aldığı görülmüştür. BCC yöntemi ile elde edilmiş skorlar incelendiğinde 21 tam etkinlik skoru almış ülke dışında daha 5 ülkenin ortalama etkinlik skorunun üzerinde değer aldığı görülmüştür.

Tablo 4'te gösterildiği gibi, 2004 yılında CCR yöntemi ile tam etkin olan ülkelerin süper etkinlik skoru en yüksek olan ülke 2,834 skor ile Senegal olmuştur. En düşük süper etkinlik skoru ise Mali'de 1,035 olmuştur. BCC yöntemi ile tam etkin olmuş ülkelerin süper etkinlik skoru en yüksek olan ülke ise 9,517 skor ile Kenya olmuştur. Malawi 1,095, Tunus, Gabon, Seyşeller, Mauritius ve Cezayir ise 1 süper etkinlik skoru almıştır.

Tablo 4: 2004 VZA Tahminleri (CCR ve BCC)

Ülkeler	CCR Skoru	Süper CCR Skoru	Ülkeler	BCC Skoru	RTS	Süper BCC Skoru
Senegal	1	2,834	Kenya	1	drs	9,517
Somali	1	1,813	Senegal	1	crs	3,932
Etiyopya	1	1,484	Benin	1	crs	3,247
Nijer	1	1,401	Tanzanya	1	crs	2,843
Togo	1	1,384	Kabo Verde	1	drs	2,757
Tanzanya	1	1,335	Moritanya	1	drs	2,662
Benin	1	1,199	Somali	1	crs	1,896
Malawi	1	1,076	Togo	1	crs	1,826
Mali	1	1,035	Etiyopya	1	crs	1,557
Madagaskar	0,989		Mali	1	crs	1,528
Kabo Verde	0,914		Nijer	1	crs	1,423
Burkina Faso	0,898		Liberya	1	drs	1,359
Mozambik	0,864		Mısır	1	drs	1,244
Çad	0,810		Madagaskar	1	drs	1,202
Liberya	0,806		Burkina Faso	1	drs	1,195
Mısır	0,761		Malawi	1	crs	1,095
Ruanda	0,720		Tunus	1	drs	1
Mauritius	0,694		Gabon	1	drs	1
Sierra Leone	0,564		Seyşeller	1	drs	1
Cibuti	0,543		Mauritius	1	drs	1
Tunus	0,526		Cezayir	1	drs	1
Lesotho	0,519		Mozambik	0,909	crs	
Kenya	0,510		Çad	0,826	crs	
Gine	0,494		Ruanda	0,784	drs	
Gambiya	0,472		Sierra Leone	0,700	crs	
Moritanya	0,469		Cibuti	0,689	drs	
Cezayir	0,372		Lesotho	0,572	irs	
Uganda	0,355		Libya	0,554	drs	
Fildişi Sahili	0,351		Gine	0,532	irs	
Angora	0,347		Gambiya	0,525	drs	
Orta Afrika Cum.	0,344		Gana	0,500	drs	
Sudan	0,327		Sao Tome ve Principe	0,450	drs	
Kongo, Dem. Cum.	0,312		Fildişi Sahili	0,418	crs	
Gana	0,305		Orta Afrika Cum.	0,370	irs	
Gine-Bissau	0,271		Uganda	0,365	drs	

Seyşeller	0,270	Sudan	0,364	drs
Zambiya	0,263	Angora	0,354	irs
Libya	0,236	Kongo, Dem. Cum.	0,338	crs
Kongo Cum.	0,226	Namibya	0,298	drs
Zimbabve	0,196	Gine-Bissau	0,282	crs
Nijerya	0,176	Zambiya	0,269	drs
Sao Tome ve Principe	0,174	Kongo Cum.	0,250	drs
Gabon	0,148	Botsvana	0,240	drs
Eswatini	0,147	Zimbabve	0,234	drs
Kamerun	0,142	Nijerya	0,200	crs
Namibya	0,137	Eswatini	0,161	irs
Botsvana	0,125	Kamerun	0,148	crs
Güney Afrika Cum.	0,081	Güney Afrika Cum.	0,113	drs
Ortalama	0,539	Ortalama	0,676	

Tablo 5'te Afrika Birliğine üye olan, 2010 yılı girdi ve çıktı verileri elde edilmiş 48 ülkesine ait ölçeğe göre sabit getirili CCR ve ölçeğe göre değişken getirili BCC etkinlik skorları, yanı sıra süper etkinlik skorları gösterilmiştir.

2010 yılı ölçeğe göre sabit getiri (CCR) koşullarında etkinlik ölçüm skorları 1 çıkan; yani tam etkin durumda olan ülkeler, Mali, Tanzanya, Nijer, Madagaskar, Senegal, Somali ve Burkina Faso olmuştur. Anılan 7 ülke, ortalama olarak en iyi üretim sınırını belirleyen referans ülkeler olmuştur. Madagaskar ve Burkina Faso dışındaki ülkeler 2004 yılında da CCR yöntemi ile yapılmış etkinlik analizinde tam etkin ülke konumunda olmuştur. Etiyopya aldığı 0,875 etkinlik skoru ile tam etkinliğe en yakın Gabon ise aldığı 0,099 etkinlik skoru ile 48 ülke içerisinde en düşük etkinlik skoru alan ülke olmuştur. 20 ülkenin ölçeğe göre değişken getirili (BCC) etkinlik skoru 1 olmuştur. Liberya aldığı 0,835 etkinlik skoru ile tam etkinliğe en yakın skor almış ülke olmuştur. BCC yöntemi tahmin sonuçlarına göre 5 ülke ölçeğe gören artan, 13 ülke sabit, 30 ülke ise azalan getirili etkinlik skoruna sahip olmuştur. Güney Afrika Cumhuriyeti aldığı 0,140 etkinlik skoru ile 2004 yılında BCC yöntemi ile yapılmış etkinlik analizinde 48 ülke içerisinde en düşük etkinlik skoru almış ülke konumunda olmuştur.

Tablo 5: 2010 VZA Tahminleri (CCR ve BCC)

Ülkeler	CCR Skoru	Süper CCR Skoru	Ülkeler	BCC Skoru	RTS	Süper BCC Skoru
Mali	1	3,739	Tanzanya	1	crs	5,969
Tanzanya	1	2,867	Mali	1	crs	3,791
Nijer	1	2,025	Senegal	1	crs	3,219
Madagaskar	1	1,871	Burkina Faso	1	crs	2,201
Senegal	1	1,437	Ruanda	1	drs	2,198
Somali	1	1,157	Nijer	1	crs	2,166
Burkina Faso	1	1,135	Madagaskar	1	crs	1,996
Etiyopya	0,875		Kabo Verde	1	drs	1,528
Malawi	0,749		Moritanya	1	drs	1,486
Togo	0,743		Benin	1	drs	1,464
Benin	0,713		Mısır	1	drs	1,364

Gine	0,693	Malawi	1	drs	1,324
Sierra Leone	0,659	Togo	1	drs	1,305
Liberya	0,651	Somali	1	crs	1,202
Çad	0,641	Etiyopya	1	drs	1,186
Moritanya	0,598	Tunus	1	drs	1
Mauritius	0,594	Cezayir	1	drs	1
Kabo Verde	0,544	Seyşeller	1	drs	1
Uganda	0,498	Mauritius	1	drs	1
Ruanda	0,497	Kenya	1	drs	1
Mozambik	0,495	Liberya	0,835	drs	
Gambiya	0,488	Sierra Leone	0,779	crs	
Tunus	0,488	Çad	0,730	irs	
Fildişi Sahili	0,483	Gine	0,698	crs	
Orta Afrika Cum.	0,448	Libya	0,666	drs	
Gana	0,436	Angora	0,598	drs	
Mısır	0,410	Fildişi Sahili	0,532	irs	
Seyşeller	0,394	Kongo Cum.	0,524	drs	
Kenya	0,393	Uganda	0,518	crs	
Kongo Cum.	0,370	Orta Afrika Cum.	0,514	drs	
Sudan	0,366	Gambiya	0,514	crs	
Gine-Bissau	0,361	Mozambik	0,496	drs	
Kongo, Dem. Cum.	0,356	Sudan	0,476	drs	
Angora	0,353	Gana	0,437	irs	
Lesotho	0,345	Botsvana	0,426	drs	
Cezayir	0,308	Sao Tome ve Principe	0,425	drs	
Zambiya	0,295	Kongo, Dem. Cum.	0,417	drs	
Kamerun	0,293	Gabon	0,415	drs	
Zimbabve	0,282	Gine-Bissau	0,376	irs	
Cibuti	0,277	Lesotho	0,360	crs	
Nijerya	0,267	Cibuti	0,350	drs	
Libya	0,260	Nijerya	0,339	drs	
Botsvana	0,230	Namibya	0,300	drs	
Sao Tome ve Principe	0,213	Zambiya	0,296	drs	
Eswatini	0,177	Kamerun	0,294	drs	
Namibya	0,172	Zimbabve	0,284	irs	
Güney Afrika Cum.	0,114	Eswatini	0,179	crs	
Gabon	0,099	Güney Afrika Cum.	0,140	drs	
Ortalama	0,513	Ortalama	0,686		

Ortalama etkinlik skorları CCR yönteminde 0,513, BCC yönteminde ise 0,686 olmuştur. CCR yöntemi ile elde edilmiş skorlar incelendiğinde 7 tam etkinlik skoru almış ülke dışında daha 11 ülkenin ortalama etkinlik skorunun üzerinde değer aldığı görülmüştür. BCC yöntemi ile elde edilmiş

skorlar incelendiğinde 20 tam etkinlik skoru almış ülke dışında daha 4 ülkenin ortalama etkinlik skorunun üzerinde değer aldığı görülmüştür.

Tablo 5'te görüldüğü üzere 2010 yılında CCR yöntemi ile tam etkin olan ülkelerin süper etkinlik skoru en yüksek olan ülke 3,739 skor ile Mali olmuştur. En düşük süper etkinlik skoru ise Burkina Faso'da 1,135 olmuştur. 2004 yılında Mali en düşük süper etkinlik skoru almıştır. BCC yöntemi ile tam etkin olmuş ülkelerin süper etkinlik skoru en yüksek olan ülke ise 5,969 skor ile Tanzania olmuştur. Etiyopya 1,186, Tunus, Cezayir, Seyşeller Mauritius ve Kenya ise 1 süper etkinlik skoru almıştır. 2004 yılında Kenya'nın süper etkinlik skoru en yüksek çıkmıştır.

Analiz Sonucunda Potansiyel İyileştirme Önerileri

Tablo 6'da ve Tablo 7'de 2004 ve 2010 yılları verileri ile girdi yönelimli, sabit getirili CCR ve değişken getirili BCC yöntemi ile yapılmış etkinlik analizi sonucunda etkin olmayan ülkelere her yıl için tam etkinliğe en yakın ve en uzak olan ülkelerin potansiyel iyileştirme önerileri sunulmuştur. CCR etkinlik tahminlerinde 2004 yılında 39, 2010 yılında 41, BCC etkinlik analizlerinde ise 2004 yılında 27, 2010 yılında 28 Afrika ülkesinin tam etkin olması için potansiyel iyileştirmeye ihtiyacı olduğu tespit edilmiştir.

2004 ve 2010 yılı CCR yöntemi ile yapılmış tahmin sonuçlarına göre tam etkinlik skoru almamış ülkelerin tümünde girdi değişkenlerinin, kaynakların atıl kullanımının söz konusu olduğu tespit edilmiştir. 2004 yılında tam etkinlik skoruna en yakın etkinlik skoru almış Madagaskar'da bin kişi başına düşen doktor sayısının %75,56, hemşire ve yatak sayılarının ise %1,11 oranında atıl kullanıldığı tespit edilmiştir. Etkinlik skor sıralamasında en son sırada olan Güney Afrika Cumhuriyeti'nde girdi değişkenlerinin düzeltme gereken oranının % 91-94 oranında olduğu tespit edilmiştir.

CCR yöntemi ile yapılmış etkinlik analizlerinde çıktı değişkenlerinden olan doğumda beklenen yaşam süresinin beklenenden az olduğu ve artırılması için politikaların uygulanması gerekli olduğu önerilmektedir. Tam etkinlik skoru almamış ülkelerin büyük çoğunluğunda 5 yaş altı ölüm oranının gerçekleşen hedeflenen oranla aynı düzeyde olduğu tahmin edilmiştir. Yüz bin kişi başına tüberküloz oranının ve tam yaşları 30 ile 70 arasında olan kalp damar, kanser veya diyabet hastalıkları sebebi ile ölüm oranının Madagaskar (%5,76 ve %41,88) ve Güney Afrika Cumhuriyeti'nde (%78,73 ve %45,31) azalma yönünde girdi kaynaklarının kullanılması ve sağlık politikalarının uygulanması önerilmektedir.

Tablo 6: İyileştirme Önerileri (CCR, 2004, 2010)

	Madagaskar 0,99			Güney Afrika Cum. 0,08			
	2004	Gerçek	Beklenen	%	Gerçek	Beklenen	%
Doktor		0,16	0,04	-75,56	0,73	0,05	-93,66
Hemşire		0,29	0,28	-1,11	3,87	0,31	-91,92
Yatak		0,30	0,30	- 1,11	2,80	0,23	-91,92
Yaşam Süresi		60,75	76,68	26,21	52,88	75,01	41,86
5 yaş altı ölüm		86,00	86,00	-	84,60	84,60	-
Tüberküloz		268,00	252,56	-5,76	883,00	187,79	-78,73
Ölüm Oranı		25,40	14,76	-41,88	28,70	15,70	-45,31
	2010	Etiyopya 0,88		Gabon 0,10			
Doktor		0,02	0,02	-12,52	0,30	0,03	-90,08
Hemşire		0,24	0,21	-12,52	4,00	0,33	-91,85
Yatak		6,30	0,51	-91,83	6,30	0,63	-90,08
Yaşam Süresi		61,63	71,15	15,45	62,89	76,71	21,97
5 yaş altı ölüm		83,70	83,70	-	63,30	63,30	-

Tüberküloz	268,00	118,23	-55,88	559,00	148,22	-73,48
Ölüm Oranı	18,90	16,19	-14,36	15,10	15,10	-

2010 yılında tam etkinlik skoruna en yakın, 0,88 etkinlik skoru almış Etiyopya`da bin kişi başına düşen doktor sayısı ve hemşire sayısının %12,52 ve yatak sayısının ise %91,83 oranında atıl kullanıldığı tespit edilmiştir. Etkinlik skor sıralamasında en son sırada olan Gabon`da girdi değişkenlerinin düzeltme gereken oranının % 90-91 oranında olduğu tespit edilmiştir.

CCR yöntemi ile yapılmış etkinlik analizlerinde çıktı değişkenlerinden olan doğumda beklenen yaşam süresinin beklenenden az olduğu ve artırılması için politikaların uygulanması gerekli olduğu önerilmektedir. Tam etkinlik skoru almamış ülkelerin büyük çoğunluğunda 5 yaş altı ölüm oranının gerçekleşenin hedeflenen oranla aynı düzeyde olduğu tahmin edilmiştir. Yüz bin kişi başına tüberküloz oranının ve tam yaşları 30 ile 70 arasında olan kalp damar, kanser veya diyabet hastalıkları sebebi ile ölüm oranının Madagaskar`da %55,88 ve 14,36 oranında, Gabon`da ise yalnız yüz bin kişi başına tüberküloz oranında (%73,48) azalma yönünde girdi kaynaklarının kullanılması ve sağlık politikalarının uygulanması önerilmektedir.

2004 ve 2010 yılı BCC yöntemi ile yapılmış tahmin sonuçlarına göre tam etkinlik skoru almamış ülkelerin tümünde girdi değişkenlerinin, kaynakların atıl kullanımının söz konusu olduğu tespit edilmiştir. 2004 yılında tam etkinlik skoruna en yakın etkinlik skoru almış Mozambik`te bin kişi başına düşen doktor ve hemşire sayısının %9,13 ve yatak sayılarının ise %22,23 oranında atıl kullanıldığı tespit edilmiştir. Etkinlik skor sıralamasında en son sırada olan Güney Afrika Cumhuriyeti`nde girdi değişkenlerinin düzeltme gereken oranının % 88-91 oranında olduğu tespit edilmiştir.

BCC yöntemi ile yapılmış etkinlik analizlerinde çıktı değişkenlerinden biri olan doğumda beklenen yaşam süresinin beklenenden az (%3,97ve %14,09) olduğu ve artırılması için politikaların uygulanması gerekli olduğu önerilmektedir. Tam etkinlik skoru almamış ülkelerin büyük çoğunluğunda 5 yaş altı ölüm oranının gerçekleşenin hedeflenen oranla aynı düzeyde olduğu tahmin edilmiştir. Yüz bin kişi başına tüberküloz oranının ve tam yaşları 30 ile 70 arasında olan kalp damar, kanser veya diyabet hastalıkları sebebi ile ölüm oranının Mozambik (%59,44 ve %11,41) ve Güney Afrika Cumhuriyeti`nde (%82,67 ve %25,30) azalma yönünde girdi kaynaklarının etkin kullanılması ve sağlık politikalarının uygulanması önerilmektedir.

Tablo 7: İyileştirme Önerileri (BCC, 2004, 2010)

2004	Mozambik 0,91			Güney Afrika Cum. 0,11		
	Gerçek	Beklenen	%	Gerçek	Beklenen	%
Doktor	0,03	0,02	-9,13	0,73	0,08	-88,70
Hemşire	0,30	0,27	-9,13	3,87	0,34	-91,33
Yatak	0,80	0,62	-22,23	2,80	0,32	-88,70
Yaşam Süresi	50,66	52,68	3,97	52,88	60,33	14,09
5 yaş altı ölüm	140,00	140,00	-	84,60	84,60	-
Tüberküloz	520,00	210,89	-59,44	883,00	153,05	-82,67
Ölüm Oranı	22,70	20,11	-11,41	28,70	21,44	-25,30
2010	Liberya 0,84			Güney Afrika Cum. 0,14		
Doktor	0,02	0,02	-16,46	0,73	0,10	-85,96
Hemşire	0,46	0,30	-33,76	5,48	0,52	-90,51
Yatak	0,80	0,67	-16,46	2,80	0,39	-85,96

Yaşam Süresi	59,63	60,87	2,09	55,89	64,57	15,53
5 yaş altı ölüm	97,50	76,26	-21,78	59,30	59,30	-
Tüberküloz	293,00	293,00	-	948,00	116,04	-87,76
Ölüm Oranı	18,00	18,00	-	28,20	19,96	-29,22

2010 yılında tam etkinlik skoruna en yakın etkinlik skoru almış Liberya`da bin kişi başına düşen doktor ve yatak sayısının %16,46 ve hemşire sayısının ise %33,76 oranında atıl kullanıldığı tespit edilmiştir. Etkinlik skor sıralamasında en son sırada olan Güney Afrika Cumhuriyeti`nde girdi değişkenlerinden kişi başına düşen doktor ve yatak sayısının %85,96 ve hemşire sayısında ise %90,51 oranında düzeltilmeye gerek olduğu tahmin edilmiştir.

BCC yöntemi ile yapılmış etkinlik analizlerinde çıktı değişkenlerinden biri olan doğumda beklenen yaşam süresinin beklenenden az (%2,09 ve %15,53) olduğu görülmüştür. Tam etkinlik skoruna en yakın skor almış ülke olan Liberya`da çıktı değişkenlerinden yüz bin kişi başına düşen tüberküloz oranı ve tam yaşları 30 ile 70 arasında olan kalp damar, kanser veya diyabet hastalıkları sebebi ile ölüm oranında değişikliye gerek olmadığı ama 5 yaş altı ölüm oranında % 21,78 oranında düzeltmeye ihtiyaç olduğu tahmin edilmiştir. 2010 yılı verileri ile BCC yöntemi etkinlik analizi sıralamasında en son sırada yer alan Güney Afrika Cumhuriyeti`nde ise 5 yaş altı ölüm oranında düzeltmeye gerek olmadığı, ama yüz bin kişi başına düşen tüberküloz oranı (%87,76) ve tam yaşları 30 ile 70 arasında olan kalp damar, kanser veya diyabet hastalıkları sebebi ile ölüm oranında (%29,22) düzeltme politikalarının oluşturulmasına ihtiyaç olduğu tespit edilmiştir.

Etkinliğe Etki Eden Faktörlerin Analizi

Tablo 8 ve Tablo 9`da 2004 ve 2010 yılları verileri kullanılarak, CCR ve BCC yöntemleri ile elde edilmiş etkinlik skorlarının oluşmasına etki eden faktörlerin araştırılması için Sansürlenmiş Normal Tobit Analizi Yöntemi (Censored Normal (TOBIT) (Quadratic hill climbing)) kullanılmıştır. Araştırma kapsamında kullanılan 48 Afrika Birliği ülkesi gözlem olarak regresyona dahil edilmiştir. Regresyondan sıfırda sol sansürleme, 4 yinelemeden sonra elde edilen yakınsaklık ve ikinci türevler kullanılarak hesaplanan kovaryans matrisi elde edilmiştir.

Analizde bağımlı değişken olarak yılın etkinlik skoru, bağımsız değişkenler olarak farklı regresyon analizlerinde çıktı ve girdi değişkenlerinin log dönüştürülmüş değerleri ele alınmıştır.

Her yıl için bir regresyon denklemi aşağıdaki şekilde oluşturmuştur.

$$TECCR_t = \beta_0 + \beta_1 \text{Lndoktor}_t + \beta_2 \text{Lnhemşire}_t + \beta_3 \text{Lnyatak}_t$$

$$TECCR_t = \beta_0 + \beta_1 \text{Ln5yaşaltıölüm}_t + \beta_2 \text{Lnölümoranı}_t + \beta_3 \text{LnTüberküloz}_t + \beta_4 \text{Lnyaşamsüresi}_t$$

$$TEBCC_t = \beta_0 + \beta_1 \text{Lndoktor}_t + \beta_2 \text{Lnhemşire}_t + \beta_3 \text{Lnyatak}_t$$

$$TEBCC_t = \beta_0 + \beta_1 \text{Ln5yaşaltıölüm}_t + \beta_2 \text{Lnölümoranı}_t + \beta_3 \text{LnTüberküloz}_t + \beta_4 \text{Lnyaşamsüresi}_t$$

t = 2004 ve 2014

TECCR_t = CCR yöntemi ile elde edilen etkinlik skoru

TEBCC_t = BCC yöntemi ile elde edilen etkinlik skoru

Tobit analizi tahminleri EViews bilgisayar programından elde edilmiştir. Tahmin değerlerinin anlamlılık düzeyleri %1, %5 ve %10 istatistiki anlamlılık düzeyinde ele alınmıştır.

Tablo 8`de CCR yöntemi ile elde edilmiş etkinlik skorlarının bağımlı değişken, girdi ve çıktı değişkenlerinin bağımsız değişken olarak ele alındığı ayrı ayrı regresyon analiz tahminlerine göre, 2004 yılında doktor ve yatak sayısının etkinlik skoru üzerinde etkisinin istatistiksel olarak anlamsız, hemşire sayısının ise %1 oranında istatistiksel olarak negatif anlamlı etkili olduğu gözlemlenmektedir. Bu sonuca göre Afrika Birliği ülkelerinde on bin kişi başına düşen hemşire sayısının %1 oranda artırılması, etkinlik skorlarının %0,202 oranında azalmasına sebep olduğu söylenebilmektedir.

Tablo 8: Tobit Analiz Sonuçları (CCR, 2004)

Bağımlı Değişken: CCR SKORU 2004				
Değişkenler	Katsayılar	Std. Hata	z-İstatistik	Prob.
C	0.5285***	0.093423	5.657486	0.0000
Lndoktor	0.013533	0.046992	0.287986	0.7734
Lnhemşire	-0.202***	0.064503	-3.123116	0.0018
Lnyatak	-0.047375	0.057884	-0.818450	0.4131
Hata Dağılımı				
SCALE:C(5)	0.232832	0.023763	9.797959	0.0000
Bağ. Değiş. Ort.	0.538714	Bağ. Değiş. Std. hata		0.322181
Regresyon std. hata	0.241337	Akaike bilgi kriteri		0.131337
Kalıntı Kareleri	2.562707	Schwarz kriteri		0.326254
Log likelihood	1.847903	Hannan-Quinn kriteri		0.204997
Log likelihood ort.	0.038498			
Bağımlı Değişken: CCR SKORU 2004				
Değişkenler	Katsayılar	Std. Hata	z-İstatistik	Prob.
C	-2.046752	4.269460	-0.479394	0.6317
Ln5yaşaltıölüm	0.3385***	0.124825	-2.711714	0.0067
Lnölümorani	-0.187399	0.307034	0.610354	0.5416
LnTüberküloz	-0.152***	0.057543	2.638831	0.0083
Lnyaşam süresi	0.609900	0.749665	0.813563	0.4159
Hata Dağılımı				
SCALE:C(6)	0.270469	0.027605	9.797961	0.0000
Bağ. Değiş. Ort.	0.538714	Bağ. Değiş. Std. hata		0.322181
Regresyon std. hata	0.285851	Akaike bilgi kriteri		0.472685
Kalıntı Kareleri	3.513553	Schwarz kriteri		0.706585
Log likelihood	-5.344428	Hannan-Quinn kriteri		0.561076
Log likelihood ort.	-0.111342			

Tablo 8'de gösterilen regresyon tahminlerine göre, 2004 yılında çıktı değişkenlerinden doğumda beklenen yaşam süresi ve kalp damar, diyabet ve kanser hastalıklarından ölüm oranının etkinlik skoru üzerinde istatistiksel olarak anlamsız, 5 yaş altı ölüm oranının %1 oranında istatistiksel olarak pozitif, yüz bin kişi başına tüberküloz oranının ise negatif anlamlı etkisinin olduğu gözlemlenmiştir.

Tablo 9'da 2010 yılında CCR yöntemi ile elde edilmiş etkinlik skorlarının bağımlı değişken, girdi ve çıktı değişkenlerinin bağımsız değişken olarak ele alındığı ayrı ayrı regresyon analiz tahminlerine göre, on bin kişi başına hemşire sayısının %1, hastane yatağı sayısının %5 oranda istatistiksel olarak negatif anlamlı, doktor sayısının ise etkinlik skoru üzerinde istatistiksel olarak anlamsız olduğu görülmüştür. Bu sonuca göre Afrika Birliği ülkelerinde on bin kişi başına düşen hemşire ve hastane yatağı sayılarının %1 oranda artırılması, etkinlik skorlarının sırasıyla %0,198 ve %0,0743 oranlarında azalmasına sebep olduğu söylenebilmektedir.

Tablo 9: Tobit Analiz Sonuçları (CCR, 2010)

Bağımlı Değişken: CCR SKORU 2010				
Değişkenler	Katsayılar	Std. Hata	z-İstatistik	Prob.
C	0.548816	0.066583	8.242521	0.0000
Lndoktor	0.037123	0.034054	1.090118	0.2757
Lnhemşire	-0.198***	0.052934	-3.736379	0.0002
Lnyatak	-0.0743**	0.035318	-2.103230	0.0354
Hata Dağılımı				

Bağımlı Değişken: CCR SKORU 2010				
Değişkenler	Katsayılar	Std. Hata	z-İstatistik	Prob.
SCALE:C(5)	0.170302	0.017381	9.797959	0.0000
Bağ. Değiş. Ort.	0.513066	Bağ. Değiş. Std. hata		0.266615
Regresyon std. hata	0.176806	Akaike bilgi kriteri		-0.494155
Kalıntı Kareleri	1.375448	Schwarz kriteri		-0.299238
Log likelihood	16.85972	Hannan-Quinn kriteri		-0.420496
Log likelihood ort.	0.351244			
Hata Dağılımı				
SCALE:C(6)	0.202390	0.020656	9.797961	0.0000
Bağ. Değiş. Ort.	0.513066	Bağ. Değiş. Std. hata		0.266615
Regresyon std. hata	0.214034	Akaike bilgi kriteri		-0.107244
Kalıntı Kareleri	1.969858	Schwarz kriteri		0.126656
Log likelihood	8.573849	Hannan-Quinn kriteri		-0.018852
Log likelihood ort.	0.178622			

Tablo 9'da gösterilen regresyon tahminlerine göre, 2010 yılında çıktı değişkenlerinden kalp damar, diyabet ve kanser hastalıklarından ölüm oranının etkinlik skoru üzerinde istatistiksel olarak anlamsız, doğumda beklenen yaşam süresi ve 5 yaş altı ölüm oranının %1 oranında istatistiksel olarak pozitif, yüz bin kişi başına tüberküloz oranının ise negatif anlamlı etkisinin olduğu gözlemlenmiştir.

Tablo 10'da BCC yöntemi ile elde edilmiş etkinlik skorlarının bağımlı değişken, girdi ve çıktı değişkenlerinin bağımsız değişken olarak ele alındığı ayrı ayrı regresyon analiz tahminlerine göre, 2004 yılında doktor ve yatak sayısının etkinlik skoru üzerinde etkisinin istatistiksel olarak anlamsız, hemşire sayısının ise %1 oranında istatistiksel olarak negatif anlamlı etkili olduğu gözlemlenmektedir. Bu sonuca göre Afrika Birliği ülkelerinde on bin kişi başına düşen hemşire sayısının %1 oranda artırılması, etkinlik skorlarının %0,156 oranında azalmasına sebep olduğu söylenebilmektedir.

Tablo 10: Tobit Analiz Sonuçları (BCC, 2004)

Bağımlı Değişken: BCC SKORU 2004				
Değişkenler	Katsayılar	Std. Hata	z-İstatistik	Prob.
C	0.793206	0.121956	6.504029	0.0000
Lndoktor	0.072937	0.061344	1.188978	0.2344
Lnhemşire	-0.15643*	0.084203	-1.857731	0.0632
Lnyatak	-0.041284	0.075563	-0.546355	0.5848
Hata Dağılımı				
SCALE:C(5)	0.303944	0.031021	9.797959	0.0000
Bağ. Değiş. Ort.	0.675910	Bağ. Değiş. Std. hata		0.330585
Regresyon std. hata	0.317226	Akaike bilgi kriteri		0.664385
Kalıntı Kareleri	4.427816	Schwarz kriteri		0.859302
Log likelihood	-10.94525	Hannan-Quinn kriteri		0.738045
Log likelihood ort.	-0.228026			
Bağımlı Değişken: BCC SKORU 2004				
Değişkenler	Katsayılar	Std. Hata	z-İstatistik	Prob.
C	2.005023	3.961480	0.506130	0.6128
Ln5yaşaltıölüm	0.128027	0.115821	-1.105390	0.2690
Lnölümorani	-0.764***	0.284886	2.680068	0.0074
LnTüberküloz	-0.169***	0.053392	3.155394	0.0016
Lnyaşamsüresi	0.341483	0.695587	0.490928	0.6235
Hata Dağılımı				
SCALE:C(6)	0.250959	0.025613	9.797961	0.0000

Bağ. Değiş. Ort.	0.675910	Bağ. Değiş. Std. hata	0.330585
Regresyon std. hata	0.264709	Akaike bilgi kriteri	0.322945
Kalıntı Kareleri	3.013040	Schwarz kriteri	0.556845
Log likelihood	-1.750680	Hannan-Quinn kriteri	0.411336
Log likelihood ort.	-0.036472		

Tablo 10`da gösterilen regresyon tahminlerine göre, 2004 yılında çıktı değişkenlerinden doğumda beklenen yaşam süresi ve 5 yaş altı ölüm etkinlik skoru üzerinde istatistiksel olarak anlamsız, oranının kalp damar, diyabet ve kanser hastalıklarından ölüm oranı ve yüz bin kişi başına tüberküloz oranının %1 oranında istatistiksel olarak negatif anlamlı etkisinin olduğu gözlemlenmiştir.

Tablo 11`de 2010 yılında BCC yöntemi ile elde edilmiş etkinlik skorlarının bağımlı değişken, girdi ve çıktı değişkenlerinin bağımsız değişken olarak ele alındığı ayrı ayrı regresyon analiz tahminlerine göre, on bin kişi başına doktor sayısının %1 oranda istatistiksel olarak pozitif hemşire sayısının %1 oranda istatistiksel olarak negatif anlamlı, yatak sayısının ise etkinlik skoru üzerinde istatistiksel olarak anlamsız etkisinin olduğu görülmüştür. Bu sonuca göre Afrika Birliği ülkelerinde on bin kişi başına düşen doktor sayısının %1 oranda artırılması, etkinlik skorunun %0,1429 oranında artmasına, hemşire sayısının artırılması ise etkinlik skorunun %0,258 oranında azalmasına sebep olduğu söylenebilmektedir.

Tablo 11: Tobit Analiz Sonuçları (BCC, 2010)

Bağımlı Değişken: BCC SKORU 2010				
Değişkenler	Katsayılar	Std. Hata	z-İstatistik	Prob.
C	0.926402	0.101547	9.122882	0.0000
Lndoktor	0.1429***	0.051936	2.750770	0.0059
Lnhemşire	-0.258***	0.080731	-3.191578	0.0014
Lnnyatak	-0.004468	0.053864	-0.082940	0.9339
Hata Dağılımı				
SCALE:C(5)	0.259729	0.026508	9.797959	0.0000
Bağ. Değiş. Ort.	0.685726	Bağ. Değiş. Std. hata		0.298316
Regresyon std. hata	0.271411	Akaike bilgi kriteri		0.349976
Kalıntı Kareleri	3.241213	Schwarz kriteri		0.544893
Log likelihood	-3.399423	Hannan-Quinn kriteri		0.423635
Log likelihood ort.	-0.070821			
Bağımlı Değişken: BCC SKORU 2010				
Değişkenler	Katsayılar	Std. Hata	z-İstatistik	Prob.
C	-4.050033	4.526982	-0.894643	0.3710
Ln5yaşaltıölüm	0.2841***	0.114768	-2.475479	0.0133
Lnölümorani	-0.297427	0.250634	1.186699	0.2353
LnTüberküloz	-0.182***	0.041611	4.364361	0.0000
Lnyaşamsüresi	1.319319	0.829644	1.590222	0.1118
Hata Dağılımı				
SCALE:C(6)	0.200585	0.020472	9.797961	0.0000
Bağ. Değiş. Ort.	0.685726	Bağ. Değiş. Std. hata		0.298316
Regresyon std. hata	0.211718	Akaike bilgi kriteri		-0.125162
Kalıntı Kareleri	1.927452	Schwarz kriteri		0.108738
Log likelihood	9.003892	Hannan-Quinn kriteri		-0.036771
Log likelihood ort.	0.187581			

Tablo 11`de gösterilen regresyon tahminlerine göre, 2010 yılında çıktı değişkenlerinden doğumda beklenen yaşam süresi ve kalp damar, diyabet ve kanser hastalıklarından ölüm oranının etkinlik skoru üzerinde istatistiksel olarak anlamsız, 5 yaş altı ölüm oranının %5 oranında istatistiksel olarak pozitif, yüz bin kişi başına tüberküloz oranının ise %1 oranında istatistiksel olarak negatif anlamlı etkisinin olduğu gözlemlenmiştir.

Sonuç ve Değerlendirme

Ülkeler kaynaklarının önemli bir bölümünü giderek artan bir şekilde sağlık hizmetlerine ayırmaktadır. Bu gibi durumlarda sağlık hizmetlerinin etkin ve verimli bir şekilde sunulup sunulmadığı ve toplumun isteklerini yeterince karşılayıp karşılamadığı konusunda ülkelerin karar alma süreçlerinde etkili olanların bilgilendirilmesi gerekmektedir. Bu da sağlık sistemlerinde performans ölçümünü ön plana çıkarmaktadır. VZA, sağlık sistemlerinin performansını karşılaştırmak için sıklıkla kullanılan bir yöntemdir. Bu nedenle bu çalışmada Afrika ülkelerinin 2004 ve 2010 yılı sağlık hizmetleri etkinliğinin hesaplanması için VZA kullanılmıştır. Sağlık hizmetlerinde ve sistemlerinde girdi ve çıktı sayısı çok fazla olduğundan sağlık sistemlerinin etkinlik analizlerinde girdi ve çıktı değişkenlerinin belirlenmesi sistemin bir bütün olarak değerlendirilmesinde zorluklara yol açabilmektedir. Bu çalışmada girdi değişkenleri olarak; bin kişi başına düşen doktor sayısı, hemşire ve ebe sayısı ve hastane yatak sayısı, çıktı değişkenleri olarak: doğumda beklenen yaşam süresi, bin canlı doğumda 5 yaş altı ölüm oranı, yüz bin kişi başına tüberküloz oranı ve yaşları 30 ile 70 arasında olan Kalp, Damar, Kanser veya Diyabet hastalıkları sebebi ile ölüm oranı kullanılmıştır.

Çalışma sonucunda 48 Afrika ülkesinin sağlık sistemlerinin 2004 yılında CCR yöntemi ile yapılan analizde 9'u, BCC yöntemi ile yapılan analizde ise 21'i, 2010 yılında ise CCR yöntemi ile yapılan analizde 7'si, BCC yöntemi ile yapılan analizde ise 20'si, (%58,33) etkin bulunmuştur. Etkin ülkeler arasında en etkin olan ülkenin belirlenmesi için yapılan Süper Etkinlik analizi sonucunda 2004 yılında Senegal (CCR-2,834) ve Kenya (BCC-9,517), 2010 yılında ise Mali (CCR-3,739) ve Tanzanya (BCC-5,969) en yüksek etkinlik skoruna sahip olmuştur. En az etkinlik skoru almış ülkeler 2004 yılında Güney Afrika Cumhuriyeti (CCR ve BCC), 2010 yılında ise Gabon (CCR) ve Güney Afrika Cumhuriyeti (BCC) olmuştur.

Tobit regresyon analizi sonuçlarına göre 1000 kişiye düşen hemşire sayısı değişkeni ulusal sağlık sistemlerinin verimsizliğini etkilemede istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Afrika sağlık sistemlerinin verimsizliği, çalışmamızda özellikle ölçek verimsizliği ile ilişkilendirilmiştir. Afrika ülkeleri, insanların beslenme, sağlık, barınma, güvenlik gibi temel ihtiyaçlarının karşılanmasında ciddi sorunlar yaşamaktadır. Afrika ülkelerinin çoğunluğu az gelişmiş ve ekonomik olarak zayıf olduğundan sağlık sistemleri olumsuz etkilenmektedir. Afrika ülkeleri sağlık hizmetlerinin sunumunda ve sağlık hizmetlerine erişimde önemli sorunlar yaşamaktadır. Afrika bölgesindeki sağlık sistemlerinin, sağlık altyapısından yoksun olduğu veya sağlık hizmetlerinden yeterince yararlanmadığı görülmektedir. Bu durum araştırma sonuçlarımız açısından da önemlidir. Bu çalışmada verimli olarak tanımlanan sağlık sistemleri, nispeten verimsiz ülkelere ekonomik olarak nispeten daha iyiydi. Örneğin Mısır, Nijer, Tunus, Cezayir ve Tanzanya gibi ülkelerin etkin olduğu görülmüştür. Ekonomik olarak daha iyi olan ülkelerin belli bir gelişmişlik düzeyine ve güçlü kurum sistemlerine ve yapılarına sahip olmaları nedeniyle sağlık hizmetlerinin arzında ve erişiminde daha az sorun yaşadıkları ve bunun sonucunda bu çalışmada verimli buldukları söylenebilmektedir.

Literatürde metodoloji açısından benzer bir çalışmanın, ekonomik olarak daha iyi olan ülkelerin neden nispeten yüksek VZA puanlarına sahip olduğuna dair benzer bir yargıda bulunduğu görülmektedir. Ancak farklı girdi ve çıktı değişkenleri kullanıldığında benzer çalışmaların sonuçlarının değişeceği gözardı edilmemelidir.

Kirigia vd. (2007) çalışmalarında Afrika kıtasındaki 53 ülkenin 1999-2003 yılları için VZA yöntemi ile ulusal sağlık sistemleri arasında zaman içindeki etkinlik ve üretkenlik değişimini erkek ve kadın yaşam beklentileri girdi, kişi başına toplam sağlık harcaması ve yetişkin okuryazarlığı çıktı olarak kullanılmakla analiz etmişlerdir. Çalışma sonucunda 1999 ve 2000'de 49 (%92,5), 2001, 2002 ve 2003 yıllarında sırasıyla 50 (%94,3), 48 (%90,6) ve 47 (%88,7) ülkenin sağlık sisteminin verimsiz olduğu tespit edilmiştir.

Novignon ve Nonvignon, (2015) yaptıkları çalışmada 45 Sahara Alatı Afrika ülkesinin sağlık sistemi verimlilik tahminlerini, 2011 yılı verileri ile Veri Zarflama Analizi ve Stokastik Sınır Analizi kullanarak yapmıştır. Çalışma sonucunda artan verimlilikten sağlık harcamalarındaki ortalama

potansiyel tasarrufun sırasıyla VZA ve SFA modellerinde kişi başına GSYİH'nın %0,10'u ve %0,75'i olduğunu ortaya koymuştur.

Diallo'nun (2016) Sahra Altı Afrika sağlık sistemlerinin etkinliğinin VZA yöntemi ile ve etkinliğinin belirleyicilerinin ise Tobit analizi yöntemi ile belirlendiği çalışmada yaptığımız çalışma ile benzer sonuçlar alınmıştır. VZA metodolojisini kullanarak bir dizi verimlilik ve etkililik puanı oluşturuyoruz ve bu serileri regresyonlarımızda bağımlı değişkenler olarak kabul ediyoruz. Çalışmada elde edilen sonuçlara göre verimlilik puanları, HIV/AIDS yaygınlık oranı ile negatif ilişkili olduğu, Aynı negatif ilişkinin verimlilik ile kişi başına düşen GSYİH arasında da görüldüğü tespit edilmiştir. Çalışmanın daha çarpıcı bulgusu ise, verimlilik puanları ile Afrika'daki hükümet harcamalarının düzeyi arasındaki pozitif ilişki olmuştur.

Meddeb (2019) çalışmasında Orta Doğu ve Kuzey Afrika ülkelerinin sağlık sistemlerinin etkinliğini 1995-2011 dönemi için VZA kullanarak analiz etmiştir. Çalışmada uygulanan ilk modelin sonuçlarına göre, ortalama olarak, Orta Doğu ve Kuzey Afrika bölgesindeki ülkelerin aynı bebek ölüm hızları ve yetişkin ölüm hızlarını korurken üretim faktörlerinin neredeyse %35'ini ikinci model sonuçlarına göre ise yaklaşık %47'sini kurtarabileceğini tahmin edilmiştir. Üçüncü model sonuçları ise ortalama olarak verimlilik puanlarının önceki iki modele göre arttığını göstermektedir.

Sosa-Rubí vd. (2021) çalışmasında Kenya, Nijerya, Ruanda, Güney Afrika ve Zambiya'daki 338 tesisten toplanan veriler ile VZA yöntemi kullanılarak ayakta tedavi gören HIV önleme birimlerinin performansı hesaplanmıştır. Ayrıca yönetim faktörleri ile verimlilik ve kalite arasındaki ilişki araştırılmıştır. Çalışma sonucunda hem teknik verimlilik hem de süreç kalitesi düzeyleri düşük bulunmuş, tesislerin üçte birinin, medyanın üzerinde verimlilik ve kalite ile en iyi performans gösteren grupta yer aldığı tespit edilmiştir.

Yaklaşık aynı sonuçlar farklı girdi ve çıktı değişkenleri ve farklı dönemler için Bollou vd. (2006), Kirigia vd. (2011), Erdem ve Çelik (2019), Ibrahim vd. (2019), Babalola ve Moodley (2020), Selamzade (2020), Top, Konca ve Sapaz (2020), Lari ve Sefiddashti (2021), Yetim, İlğün ve Konca (2022), Çeçen ve Akbulut (2023) tarafından yapılmış çalışmalarda da görülmüştür.

Sonuç olarak; Afrika ülkelerinin sağlık sistemlerinin verimlilik analizlerinde girdi değişkenlerinin ve çıktı değişkenlerinden doğumda beklenen yaşam süresi çıktısının sayısının artırılmasını, tüberküloz oranı, 5 yaş altı ölüm oranı ve ölüm oranı gibi çıktıların azaltılmasını önerilmektedir. Ulusal sağlık sistemlerinin etkinlik ve performans açısından değerlendirilmesinde kullanılan girdi ve çıktı değişkenleri, tüm sağlık sistemini temsil edecek kadar önemli değişkenler olmalıdır. Çok sınırlı kaynaklarına rağmen, bu çalışma bazı Afrika ülkelerindeki sağlık sistemlerinin verimli olduğunu belirledi. Bu sonuçlar ışığında, ülke sağlık sistemlerinin bu sonuçlara ulaşabilmesi için kamu ve özel sağlık kaynaklarını daha etkin ve verimli kullanması gerekmektedir. Ulusal sağlık sistemlerinin ve sağlık hizmetlerinin verimliliğini uluslararası bir bakış açısıyla değerlendirmek, ulusal sağlık sistemlerinin etkinliğini ve verimliliğini artırabilir. Afrika sağlık sistemlerinin performansını ve etkinliğini araştıran sınırlı sayıda çalışma olduğundan, buna benzer daha kapsamlı araştırmalar yapılmalıdır. Bu çalışmaların sonuçlarına göre ulusal sağlık sistemlerinde gerekli politikalar, yatırımlar ve reformlar yapılabilir.

Kaynakça

Babalola, T.K. & Moodley, I. (2020) Assessing the Efficiency of Health-care Facilities in Sub-Saharan Africa: A Systematic Review. *Health Services Research and Managerial Epidemiology*. 2020;7. <http://dx.doi.org/10.1177/2333392820919604>

Banker, R.D. and Thrall, R.M. (1992). Estimation of returns to scale using data envelopment analysis. *European Journal of Operational Research* 62(1), 74-84.

- Banker, R.D., Charnes, A. & Cooper, W.W. (1984). Some yöntems for estimating and scale inefficiencies in data envelopment analysis. *Management Science*, 30, (9), 1078-1092.
- Bierens, H. J. (2004). *The Tobit Model*.
http://php.scripts.psu.edu/users/h/x/hxb11/EasyRegTours/TOBIT_Tourfiles/TOBIT.PDF
- Bollou, F., Ngwenyama, O., & Morawczynski, O. (2006). The impact of investments in ICT, health and education on development: a DEA analysis of five African countries from 1993-1999. In 14th European Conference on Information Systems (ECIS 2006), Göteborg, Sweden, 12-14 June (pp. Paper-35). IT University of Göteborg.
- Charnes, A., Cooper, W., & Rhodes, E. (1978). Measuring the Efficiency of Decision Making Units. *North-Holland Publishing Company European Journal of Operational Research*, 2, 429-444.
- Cooper, W., Lawrence, W., Seiford, M. and Zhu, J. (2011). *Handbook on Data Envelopment Analysis*. Second Edition, London: Springer.
- Çeçen, Z., ve Akbulut, F. (2023). Düşük Gelir Grubunda Yer Alan Ülkelerin Sağlık Göstergelerinin VZA Yöntemiyle İncelenmesi. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(1), 241-254.
- Diallo, O. (2016) On the Determinants of the Efficiency and Effectiveness of Sub-Saharan African Health Systems: Beyond Sector-Specific Conditions and Factors. *Available at SSRN*, 2857198, <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2857198>
- Dünya Bankası (2021). *Open Data*, <https://data.worldbank.org/>
- Erdem, E., ve Çelik, B. (2019). İnsani gelişme ve ekonomik büyüme ilişkisi: bazı Afrika ülkeleri üzerine bir uygulama. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(17), 13-36.
- Färe, R., Grosskopf, S., & Lovell, C. (1983). The Structure of Technical Efficiency, *Scandinavian Journal of Economics* (85), 181-90.
- Farrel, M. J. (1957). The Measurement of Productive Efficiency. *Journal of the Royal Statistical Society. Series A (General)*, 120(3), 253-290.
- Henningsen, A. (2015). *Estimating Censored Regression Models in R using the censReg Package*. <https://cran.r-project.org/web/packages/censReg/vignettes/censReg.pdf>, (18 Ağustos 2018)
- Ibrahim, M. D., Daneshvar, S., Hocaoğlu, M. B., & Oluseye, O. W. G. (2019). An estimation of the efficiency and productivity of healthcare systems in sub-Saharan Africa: health-centred millennium development goal-based evidence. *Social Indicators Research*, 143, 371-389.
- Kirigia, J. M., Asbu, E. Z., Greene, W., & Emrouznejad, A. (2007). Technical efficiency, efficiency change, technical progress and productivity growth in the national health systems of continental African countries. *Eastern Africa Social Science Research Review*, 23(2), 19-40.
- Kirigia, J. M., Asbu, E. Z., Kirigia, D. G., Onwujekwe, O., Fonta, W. M., & Ichoku, H. E. (2011). Technical efficiency of human resources for health in Africa. *European Journal of Business and Management*, 3(4), 321-345.
- Koopmans, T. (1951). *An analysis of production as an efficient combination of activities*, In: Koopmans TC, editor. *Activity analysis of production and allocation*, New York: Wiley
- Lari, M. S., & Sefiddashti, S. E. (2021). Measuring the efficiency of health systems: a case of mental health in Middle East and North Africa countries. *Iranian journal of public health*, 50(5), 1017 - 1027.
- Meddeb, R. (2019). Efficiency of MENA region's health systems: using DEA approach. *International Journal of Innovative Science and Research Technology*, 4(7), 1083-1088.

- Novignon, J., & Nonvignon, J. (2015). Fiscal space for health in sub-Saharan African countries: an efficiency approach. *African Journal of Health Economics*, 4, 1-11.
- Seiford, L. M. & Thrall, R. M. (1990). Recent developments in DEA: The mathematical programming approach to frontier analysis, *Journal of Econometrics*, 46 (1–2 October-November), 7-38.
- Seiford, L. M. & Zhu. J. (1999). Infeasibility of Super-Efficiency Data Envelopment Analysis Yöntemi, *INFOR*, 37(2), 174-187.
- Selamzade, F. (2020). *An Empirical Analysis of the Relationship Between Health Expenditures and Health Status Indicators in the Countries of the African Union*, ÖZMEN M. (Ed.). Economics Studies, Ankara: Akademisyen Kitabevi
- Selamzade, F., ve Yeşilyurt, Ö. (2021). Evaluation of Health Indicators of OECD Countries By Stochastic Frontier Analysis. *Verimlilik Dergisi*, (4), 35–49.
- Sosa-Rubí, S.G., Bautista-Arredondo, S., Chivardi-Moreno, C. et al.. (2021). Efficiency, quality, and management practices in health facilities providing outpatient HIV services in Kenya, Nigeria, Rwanda, South Africa and Zambia. *Health Care Manag Sci* 24, 41–54. <https://doi.org/10.1007/s10729-020-09541-1>
- Tobin, J. (1958). Estimation of relationships for limited dependent variables. *Econometrica*. 26 (1): 24–36. doi:10.2307/1907382
- Top, M., Konca, M., & Sapaz, B. (2020). Technical efficiency of healthcare systems in African countries: An application based on data envelopment analysis. *Health Policy and Technology*, 9(1), 62-68.
- Torun, N. (2020). *Sağlık Hizmetlerinde Etkinlik Ölçümü*. Ankara: Gazi Kitabevi
- WHO Africa, (WHO Regional Office for Africa) (2022). *Atlas of African Health Statistics 2022: Health situation analysis of the WHO African Region.*, <https://www.afro.who.int/news/child-dies-every-minute-malaria-africa>
- WHO, (World Health Organization) (2015). *A child dies every minute from malaria in Africa*, <https://www.afro.who.int/news/child-dies-every-minute-malaria-africa>
- WHO, (World Health Organization) (2023a). *HIV/AIDS,WHO,Regional Office for Africa*, <https://www.afro.who.int/health-topics/hivaids>
- Yeşilyurt, Ö. ve Salamov, F. (2017). Türk Devletleri sağlık sistemlerinde etkinliğin ve etkinliğe etki eden faktörlerin süper etkinlik ve tobit modelleriyle değerlendirilmesi, *Balkan ve Yakın Doğu Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(2), 128-138.
- Yetim, B., İlgün, G. ve Konca, M. (2022) Dünya bankası üyesi ülkelerin sağlık sistemlerinin teknik etkinlik düzeylerinin ölçümü: veri zarflama analizine dayalı bir uygulama. *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, 25(3), 549-564.
- Yüksel, O. (2022 a). Türkiye’de bebek ölüm hızının bölgelerarası değerlendirilmesi. *Munzur Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11 (2), 117-131.
- Yüksel, O. (2022 b). Türkiye’deki bazı sağlık göstergelerinin stokastik sınır analizi yöntemi ile değerlendirilmesi. *Uluslararası Sağlık Yönetimi ve Stratejileri Araştırma Dergisi*, 8 (3), 362-375.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Araştırmacıların katkı oranı beyanı / Contribution rate statement of researchers: Birinci yazar /First author % 50 İkinci yazar/Second author % 50

2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).

Extended Abstract

Introduction

Today, 55 countries on the African continent have a population of 1,392 million (World Bank, 2021). As reported by the World Health Organisation, the vast majority of the continent's population suffers from the heavy burden of communicable and non-communicable diseases. According to 2018 data, 25.7 million people in the continent live with HIV/AIDS, 470,000 people died from this disease, and 500,000 people died from Tuberculosis (WHO Africa, 2022; WHO, 2023a). According to the information reported by the World Health Organisation in 2015, a child dies from malaria every minute in Africa (WHO, 2015). In addition, the majority of deaths in Africa are caused by child diseases such as lower respiratory tract infection, malaria, diarrhoeal diseases, maternal and perinatal conditions, cardiovascular disease, ischaemic heart disease, and measles (WHO, 2023a). The main reasons for this heavy burden of disease and mortality in the African continent, especially in undeveloped and underdeveloped Sub-Saharan countries, are the lack of access to healthcare services, especially essential medicines, the inability of pregnant women to receive the assistance of healthcare personnel, the lack of sustainable access to sanitation facilities and clean water sources, which can be considered as the main cause of health problems, and, more importantly, the low investment in health development and the poor performance of national health systems (WHO Africa, 2022).

Method

This study aims to analyze the efficiency of the member countries of the African Union with the data of 2004 and 2010. The data were obtained from the statistical websites of the World Health Organisation and the World Bank and converted into the format required for the analysis. Since it was not possible to obtain the input data from Eritrea, Burundi, Comoros, and South Sudan, they were excluded from the scope of the study. In the study, CCR methods with the assumption of constant return to scale developed by Charnes, Cooper, and Rhodes in 1978 and BCC methods with the assumption of variable returns to scale developed by Banker, Charnes, and Rhodes (1984) were used. After Super Efficiency analysis is performed to identify the more efficient countries among the efficient countries, potential improvement suggestions are presented for the inefficient countries. Data Envelopment Analysis (DEA) is one of the most frequently used methods for measuring the relative efficiency of multi-output service sectors. It is a non-parametric analysis technique that is frequently used in determining the efficiency of public areas such as health, education, and finance (Selamzade, 2020). Tobit analysis, a statistical method developed by James Tobin (1958) was also used to describe the relationship between the dependent variable and the independent variable.

The number of doctors per thousand people, the number of nurses and midwives per thousand people, and the number of hospital beds per thousand people were used as input variables for the analyses and life expectancy at birth, the under-five mortality rate per 1,000 live births (reverse), tuberculosis rate per hundred thousand people (reverse), and mortality rate due to Cardiovascular, Cancer or Diabetes diseases between the ages of 30 and 70 (reverse) were used as output variables..

Finding and Conclusion

When the findings obtained were analyzed, nine of the 48 African countries' health systems were found to be efficient in 2004 with the CCR method 21 of them were found to be efficient with the BCC method, and seven of them were found to be efficient in 2010 with the CCR method and 20 of them were found to be efficient with the BCC method (58.33%). As a result of the Super Efficiency analysis made to determine the most efficient country among the efficient countries, Senegal (CCR-2,834) and Kenya (BCC-9,517) in 2004 and Mali (CCR-3,739) and Tanzania (BCC-5,969) in 2010 had the highest efficiency score. The countries with the lowest efficiency scores were the Republic of South Africa (CCR and BCC) in 2004 and Gabon (CCR) and the Republic of South Africa (BCC) in 2010.

According to the results of Tobit regression analysis, the variable of number of nurses per thousand people was found to be statistically significant to affect the inefficiency of national health systems. The inefficiency of African health systems is associated with the inefficiency of scale in our study. African countries have serious problems in meeting the basic needs of people such as nutrition, health, shelter, and security.

Since the majority of African countries are underdeveloped and economically weak, their health systems are negatively affected. African countries experience significant problems in the delivery of healthcare and access to healthcare services. It is observed that healthcare systems in the African region are lacking in health infrastructure or do not utilize healthcare services sufficiently. This is also important for our research results.

The healthcare systems identified as efficient in this study were economically better than relatively inefficient countries. For example, countries such as Egypt, Niger, Tunisia, Algeria and Tanzania were found to be efficient. It can be said that economically better countries have fewer problems in the delivery of and access to healthcare services due to a certain level of development and strong institutional systems and structures, and as a result, they are found to be efficient in this study.

In conclusion, it is recommended that the number of input variables and output variables such as life expectancy at birth should be increased and outputs such as tuberculosis rate, under-5 mortality rate, and mortality rate should be decreased in the efficiency analyses of the healthcare systems of African countries. Input and output variables used in the evaluation of national health systems in terms of efficiency and performance should be significant enough to represent the whole health system. Despite very limited resources, this study found that healthcare systems in some African countries are efficient. In light of these conclusions, national health systems need to utilize public and private health resources more productively and efficiently to achieve these results. Assessing the efficiency of national health systems and healthcare services from an international perspective can improve the productivity and efficiency of national health systems. Since there is a limited number of studies investigating the performance and efficiency of African health systems, more comprehensive studies should be done. According to the results of these studies, necessary policies, investments, and reforms can be made in national health systems.

Journal of Social Sciences of Mus Alparslan University

anemon

Derginin ana sayfası: <http://dergipark.gov.tr/anemon>

Araştırma Makalesi • Research Article

Granger Causal Linkages Between Economic Growth and Fixed Capital Formation in South Africa: A Frequency Domain Analysis

Güney Afrika'da Ekonomik Büyüme ve Sabit Sermaye Oluşumu Arasındaki Granger Nedensel İlişkiler: Bir Frekans Alanı Analizi

Fela Özbey*

Abstract: The purpose of this study is to examine the Granger causal relationships between gross fixed capital formation (GFCF) growth and economic growth in South Africa. To provide a more comprehensive analysis of the Granger causality (GC) relationships between these macroeconomic indicators, this study investigates these causalities in the frequency domain. The methodology is based on decomposing time series into weighted sinusoidal components and performing separate GC tests for each component. Test results reveal that there is feedback between capital formation and economic growth in South Africa in the frequency domain, even at the 1% significance level. Furthermore, the test results indicate that the GC from fixed capital formation to economic growth is detected in lower frequencies compared to the GC from economic growth to capital formation. This means that the severity of the GC from economic growth to capital formation is stronger than the reverse direction GC in South Africa.

Keywords: Frequency Domain Granger Causality, Hodrick-Prescott Filter, Bootstrap, Economic Growth, Capital Formation

Öz: Bu çalışmanın amacı, Güney Afrika'da sabit sermaye oluşumu ile ekonomik büyüme arasındaki Granger nedensellik ilişkilerinin araştırılmasıdır. Bu makroekonomik göstergeler arasındaki Granger nedensel ilişkilerin daha kapsamlı bir analizini sağlamak için, nedensellikler frekans alanında araştırılmıştır. Yöntem, zaman serilerinin ağırlıklı sinüzoidal bileşenlerine ayrıştırılarak her bir bileşen için ayrı ayrı Granger nedensellik testinin gerçekleştirilmesine dayanmaktadır. Test sonuçları, Güney Afrika'da ekonomik büyüme ile sermaye oluşumu arasında, %1 önem düzeyinde dahi, frekans alanında çift yönlü bir Granger nedenselliğinin olduğunu göstermektedir. Ayrıca, çalışma sabit sermaye oluşumundan ekonomik büyümeye olan Granger nedenselliğinin, ekonomik büyümeden sermaye oluşumuna olan Granger nedenselliğe kıyasla daha düşük frekanslarda mevcudiyet gösterdiğini de ortaya koymaktadır. Bu sonuçlar, Güney Afrika'da ekonomik büyümeden sermaye oluşumuna olan Granger nedenselliğinin sermaye oluşumundan ekonomik büyümeye olan Granger nedensellikten daha güçlü olduğunu ifade etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Frekans Alanında Granger Nedensellik, Hodrick-Prescott Filtresi, Bootstrap, Ekonomik Büyüme, Sermaye Oluşumu

*Asst. Prof. Dr., Çukurova University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Econometrics, fozbey@cu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-1468-6106

Cite as/ Atıf: Özbey F. (2023). Granger Causal Linkages Between Economic Growth and Fixed Capital Formation in South Africa: A Frequency Domain Analysis, *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(Afrika), 225-234. <http://dx.doi.org/10.18506/anemon.1333770>

Received/Geliş: 27 July/ Temmuz 2023

Düzeltilme/Revised form: 03 September/ Eylül 2023

Accepted/Kabul: 12 September/ Eylül 2023

Published/Yayın: 30 September/ Eylül 2023

e-ISSN: 2149-4622. © 2013-2023 Muş Alparslan Üniversitesi. TÜBİTAK ULAKBİM DergiPark ev sahipliğinde. Her hakkı saklıdır.

Introduction

Although South Africa is the second largest economy in sub-Saharan Africa, it has faced several macroeconomic challenges in recent years, including slow economic growth and reduced investment. Like many other nations, the South African economy was negatively impacted by both the Covid-19 pandemic, and the Russian occupation of Ukraine. According to the International Monetary Fund (2023), South Africa's growth will continue to slow down in 2023 due to increased power cuts, a less favorable external environment, and adverse effects stemming from the growth slowdown experienced in late 2022. Nonetheless, despite these disadvantages, capital formation is projected to contribute to enhancing economic growth (Pasara & Garidzirai, 2020).

GFCF represents the total domestic investment in physical assets such as infrastructure, technology, machinery, and equipment. It is considered a key driver of economic growth because investment in new capital goods increases the productive capacity of the economy. Upgrading machinery and technology can lead to higher output, lower production costs, and improved competitiveness. Furthermore, infrastructure projects such as ports, roads, bridges, and utilities not only support economic activities directly but also create an enabling environment for businesses to thrive. Well-developed infrastructure attracts investment, enhances productivity, and fosters trade. Moreover, GFCF has a multiplier effect by creating demand for goods and services that also affects other sectors and thus increases economic activity ripples through the economy. On the other hand, economic growth can also affect investment decisions because the propensity to invest generally increases when economic growth prospects are high. Taraki & Arslan (2019) provide a broad overview of the theoretical literature on capital formation and the capital formation - economic growth nexus within the framework of these theories.

One crucial research problem in econometrics is identifying and analyzing interactions among multiple time series recorded simultaneously. Empirical investigations of such dynamic interrelationships between multiple time series are widely conducted using GC analysis, named after Granger (1969). GC refers to the ability of one variable to improve the forecast of another one. Another way for detecting the GC is using the measure of (unconditional) causality proposed by Geweke (1982), which also is suitable for addressing causality in the frequency domain. Using the approach of Geweke (1982), Breitung & Candelon (2006) propose a parametric testing procedure to test the GC in the frequency domain. Farné & Montanari (2022) propose a different frequency domain testing approach in which the benchmark is the GC spectrum under the null of stochastic independence. In frequency domain GC analysis, (stationary) processes are expressed as a sum of weighted sinusoidal components with a specific frequency. This decomposition allows for analyzing slow and fast fluctuating components separately and determining the frequencies at which the predictive power is concentrated. Thus, instead of performing a single test for the whole relationship, it is performed separately for each component because the direction and strength of the GC may differ among frequencies (Croux & Reusens, 2013). Thus, this testing methodology offers greater flexibility and allows for a more in-depth analysis.

Existing empirical studies investigating the GCs between economic growth and capital formation are mainly focused on the time domain. Employing the recently proposed methodology of Farné & Montanari (2022), this study contributes to the literature by investigating these causalities for South Africa in the frequency domain and by determining the direction and strength of the GCs for slow and fast fluctuating components separately.

The organization of this paper is as follows. Section 1 summarizes the previous studies and their findings. Section 2 describes the data and filters used, as well as the methodology of the GC test in frequency domain via bootstrap. Section 3 reports the empirical results. The last section discusses the findings of this investigation, juxtaposing them with the existing literature, and concludes.

1. Previous Studies

Using quarterly data, Ncanywa & Makhenyane (2016) investigate the relationships between GFCF and economic growth for South Africa covering the period between 1960-Q1 and 2014-Q4. The cointegration analysis reveals positive relationship in both the long and the short-run. GC test results indicate a feedback (bidirectional GC). Meyer & Sanusi (2019) perform a similar analysis for the period between 1995-Q1 and 2016-Q4 to investigate the relationships between GFCF, employment and economic growth. They detect a long run relationship between variables as well as a unidirectional GC from economic growth to GFCF.

Pasara & Garidzirai (2020) conduct a vector autoregression (VAR) analysis and perform the conventional GC test to investigate relationships between unemployment, economic growth and GFCF in South Africa for the period from 1980 to 2018. They find a unidirectional GC from economic growth to GFCF.

Performing a panel data analysis and using annual data from 1997 to 2017, Kong, Nketia, Antwi & Musah (2020) study the relationships between financial development, GFCF, and economic growth for 39 African countries, including South Africa. They conclude that GFCF has a positive impact on economic growth and there exists bidirectional causality between these two variables.

Kesar, Bandi, Jena & Yadav (2023) conduct a panel data analysis on BRICS countries using annual data from 2002 to 2019. Their research aims to explore the GC between GFCF, governance index, and economic growth. The study identifies a unidirectional GC from growth to GFCF.

In summary, all these studies confirm that economic growth has a Granger causal effect on gross capital formation in South Africa. Furthermore, some of these studies also demonstrate GC from gross capital formation to economic growth. But it is worth emphasizing that all of these studies were conducted using the conventional time domain-GC test.

2. Data and Methodology

2.1. Data

Quarterly data covering the period between 1993-Q1 and 2019-Q4 are used to investigate the frequency domain GCs between economic growth and GFCF growth in South Africa. Economic activities are represented by gross domestic product (GDP). Data are retrieved from the IFS database of IMF (data.imf.org). Both series are seasonally adjusted and realized expressed in the 2015 base-year domestic currency. Logarithmic transformations are performed using natural logarithms to linearize series.

2.2. Testing stationarity of the series

Since the GC testing procedures used in this study requires stationary series, the conventional Augmented Dickey-Fuller (ADF) test of Dickey & Fuller (1979, 1981) is performed to test the presence of stochastic and deterministic trends in the logarithmic transformations of the original series.

2.3. Filtering the series

To remove the stochastic trends, the Hodrick-Prescott (HP) filter named after Hodrick & Prescott (1997) is applied. The HP filter extracts the cyclical component as (Baxter & King, 1999):

$$\tilde{y}_t = \left(\frac{\eta(1-L)^2(1-L^{-1})^2}{1 + \eta(1-L)^2(1-L^{-1})^2} \right) y_t. \quad (1)$$

Here \tilde{y}_t is the cyclical component of y_t and η is the penalty parameter used to control the variation of the growth component. Following the recommendation of Hodrick & Prescott (1997) for quarterly data, $\eta = 1600$ is applied.

There are several reasons why the HP filter is preferred over (first-)differencing. As shown by Baxter & King (1999), first-differencing tends to produce more volatile time series than other filters, introduces a phase shift in the filtered series, and reweights the frequencies considerably. On the other hand the HP filter is symmetrical (i.e., there is no phase shift), approximates Baxter and King's high-pass filter remarkably well (particularly for quarterly data), and is able to remove up to 4 stochastic trends without loss of observations.

2.4. Granger Causality test in frequency domain via bootstrap

A VAR(p) representation determining the relationships between x_{1t} and x_{2t} is in the form:

$$\Phi_p(L)x_t = \varepsilon_t \quad (2)$$

where, $\Phi_p(L)$ is a 2×2 sized p order polynomial of the lag operator, $x_t = [x_{1t}, x_{2t}]'$, and ε_t is vector of white noise errors having a 2×2 positive definite variance matrix $\Sigma = [\sigma_{ij}]$.

Granger (1969) defines the unidirectional causality from x_{2t} to x_{1t} ($x_{2t} \Rightarrow x_{1t}$) as:

$$MSE(\hat{x}_{1t} | x_{1t-1}, \dots, x_{1t-p}, x_{2t-1}, \dots, x_{2t-p}) < MSE(\hat{x}_{1t} | x_{1t-1}, \dots, x_{1t-p}). \quad (3)$$

Here *MSE* stands for mean squared error. It is obvious that as long as the estimates are unbiased, *MSE* also refers to the variance of the related model. This definition implies that x_{1t} can be better forecast by using the past values of x_{2t} besides the past values of x_{1t} instead of using only the past values of x_{1t} . In other words, if past values of x_{2t} help improving the forecast of x_{1t} , x_{2t} is causal to x_{1t} in Granger sense.

In time domain, the definitions of (unidirectional) GC from x_{2t} to x_{1t} refers to having at least one (1,2)-th nonzero element of matrices Φ_j , $j = 1, 2, \dots, p$. Thus, Granger (non)causality from x_{2t} to x_{1t} can be test by testing the null of

$$\phi_{12}^{(1)} = \phi_{12}^{(2)} = \dots = \phi_{12}^{(p)} \quad (4)$$

via Wald (1943) test. Similarly, testing for Granger (non)causality from x_{1t} to x_{2t} requires testing the null of

$$\phi_{21}^{(1)} = \phi_{21}^{(2)} = \dots = \phi_{21}^{(p)}. \quad (5)$$

Here, $\phi_{12}^{(j)}$ is the (1,2)-th and $\phi_{21}^{(j)}$ is the (2,1)-th element of the coefficient matrix Φ_j .

Another way for detecting the GC is using the measure of (unconditional) causality proposed by Geweke (1982), which is based on the condition given in (3). This measure is defined as a log likelihood ratio:

$$M_{x_2 \Rightarrow x_1} = \ln \left(\frac{MSE(\hat{x}_{1t} | x_{1t-1}, \dots, x_{1t-p})}{MSE(\hat{x}_{1t} | x_{1t-1}, \dots, x_{1t-p}, x_{2t-1}, \dots, x_{2t-p})} \right). \quad (6)$$

Geweke (1982) shows that besides the time domain, the measure given in (6) is also suitable for addressing causality in the frequency domain. Using the approach of Geweke (1982), Breitung & Candelon (2006) propose a parametric testing procedure to test the GC in the frequency domain.

Contrary to the conventional testing procedures, Farné & Montanari (2022) propose a different approach in which the benchmark is the GC spectrum under the null of stochastic independence. In this method, to express the frequency domain components of the series, for each frequency ω , the transfer function of invertible process given in (2) is defined as:

$$f(\omega) = \left(I - \sum_{j=1}^p \Phi_j e^{-ij\omega} \right)^{-1}, \quad -\pi \leq \omega \leq \pi. \tag{7}$$

Thus, the model-based spectrum $h(\omega)$ is defined as:

$$h(\omega) = f(\omega)\Sigma f(\omega)^*, \tag{8}$$

where $f(\omega)^*$ is the complex conjugate transpose of $f(\omega)$.

Because VAR models are (mostly) seemingly unrelated regressions (SUR), the elements of the error terms vector ε_t are not (necessarily) independent (i.e., $Cov(\varepsilon_{1t}, \varepsilon_{2t}) \neq 0$). It means that their variance matrix Σ is not a diagonal matrix. Following Geweke (1982) and Ding, Chen & Bressler (2006), to orthogonalize the elements of the inverted x_t process, Farné & Montanari (2022) use the $\Sigma = PDP'$ decomposition of the variance matrix Σ . Here, D is a (positive definite) diagonal matrix and P is a lower triangular matrix having $p_{21} = \sigma_{21}/\sigma_{11}$ and diagonal elements equal to 1.

Transforming the transfer function $f(\omega)$ such that $\tilde{f}(\omega) = f(\omega)P^{-1}$ and using this transformation to orthogonalize the process x_t , produces the process $\tilde{x}_t = \tilde{f}(\omega)x_t$. Keeping in mind that $\tilde{f}(\omega)$ and $h(\omega)$ are matrices in forms:

$$\tilde{f}(\omega) = \begin{bmatrix} \tilde{f}_{11}(\omega) & \tilde{f}_{12}(\omega) \\ \tilde{f}_{21}(\omega) & \tilde{f}_{22}(\omega) \end{bmatrix} \text{ and } h(\omega) = \begin{bmatrix} h_{11}(\omega) & h_{12}(\omega) \\ h_{21}(\omega) & h_{22}(\omega) \end{bmatrix}, \tag{9}$$

the GC spectrum of x_{1t} with respect to x_{2t} , by the definition of Geweke (1982), turns to:

$$h_{x_2 \rightarrow x_1}(\omega) = \ln \left(\frac{h_{11}(\omega)}{\sigma_{11} |\tilde{f}_{11}(\omega)|^2} \right). \tag{10}$$

This spectrum displays how strong the relationship is between the past values of x_2 and present value of x_1 at frequency ω . Therefore, in the approach of Farné & Montanari (2022), at each frequency ω , the null of $h_{x_2 \rightarrow x_1}(\omega) = 0$ is tested under the assumption that x_{1t} and x_{2t} are independent. Farné & Montanari (2022), stress that this testing procedure for GC in the frequency domain is more complicated than in the time domain. They suggest using of the bootstrap method of Politis & Romano (1994) to approximate the distribution of the null.

3. Findings

Analyses of this study are performed using R (R Core Team, 2023) packages *urca* (Pfaff, 2008a), *tseries* (Trapletti & Hornik, 2023), *mFilter* (Balcilar, 2019), *vars* (Pfaff, 2008b), and *grangers* (Farné & Montanari, 2019, 2022).

As it is mentioned before, natural logarithms are used to linearize series. Logarithmic transformations of GDP and GFCF are denoted as LGDP and LGFCF, respectively. The graphs of these transformations are given below in Figure 1.

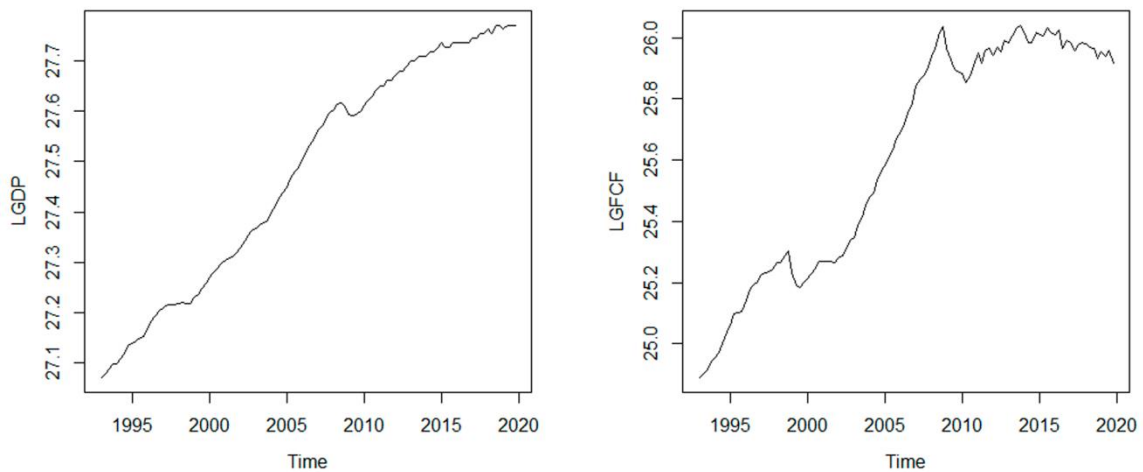

Figure 1. Graphs of Logarithmic Transformations of LGDP and LGFCF.

The frequency domain GC testing procedures of Farné & Montanari (2022) (hereafter FMGC) used in this study requires stationary series. Stationarity of the logarithmic series is tested using the conventional ADF test. Because it is apparent from the graphs that series contain deterministic components, tests are performed using testing models with deterministic components – the model with trend and intercept and the model with intercept. The results are reported in Table 1.

Table 1. ADF Test Results for Logarithmic Transformations

Series	Trend and Intercept			Intercept	
	$\hat{\tau}_r$	$\hat{\Phi}_2$	$\hat{\Phi}_3$	$\hat{\tau}_\mu$	$\hat{\Phi}_1$
LGDP	0.2165	11.2736***	2.7020	-2.2564	16.845***
LGFCF	-0.1343	4.3388*	2.7558	-2.2640	6.3366**

*p<.10, **p<.05, and ***p<.01

$\hat{\tau}$'s are t-like statistics distributed as in Fuller (1996, p.642) and $\hat{\Phi}$'s are F-like statistics distributed as in Dickey & Fuller (1981, p.1063). ADF test results indicate that both series contain a stochastic trend and a drift. Following Farné & Montanari (2022), the HP filter is applied to remove the stochastic trends. Since series are drifted, the drift adjustment feature of the mFilter library (for details, see Balcilar, 2019) is activated. Filtered series are denoted LGDP_HP and LGFCF_HP. The graphs of decomposed trend and filtered series are given in Figure 2.

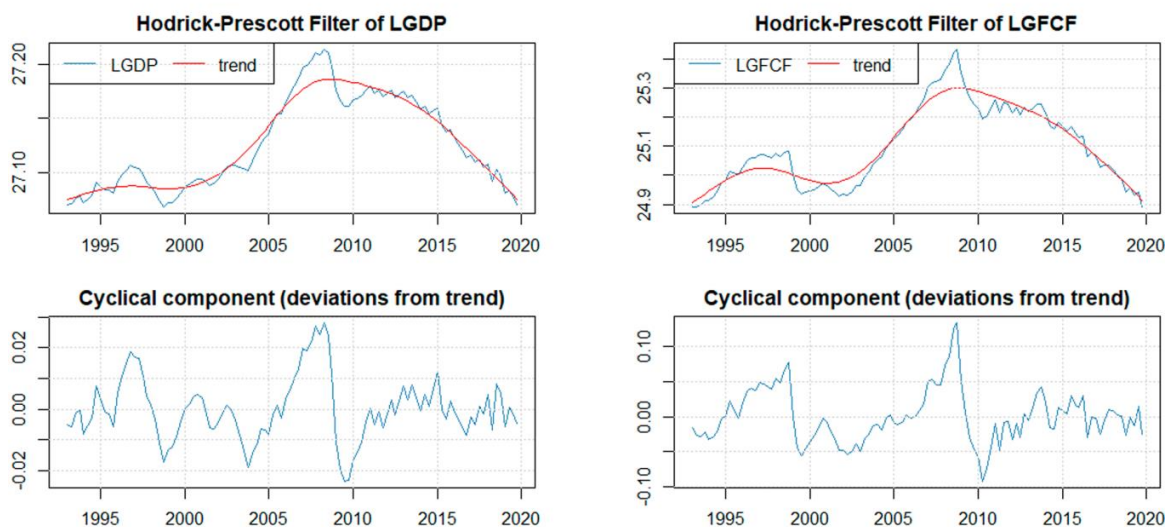

Figure 2. Graphs of Decomposed Series LGDP and LGFCF.

Table 2 presents the results of the stationarity tests for the filtered series LGDP_HP and LGFCF_HP. These series are detrended using the HP filter; therefore, their stationarities are examined using testing models with and without an intercept. Test results indicate that both HP-filtered series are stationary and fulfilled the requirement of the FMGC approach.

Table 2. ADF Test Results for HP-Filtered Series

Series	Intercept	None
	$\hat{\tau}_\mu$	$\hat{\tau}$
LGDP_HP	-3.3792**	-3.3953***
LGFCF_HP	-3.3888**	-3.4051***

*p<.10, **p<.05, and ***p<.01

The FMGC test is performed for each frequency $\omega = s/T$, $s = 1, 2, \dots, 54$ and $T = 108$ (the number of observations). Bootstraps are conducted with 1000 replications, and the seed number is set to be 123. Test results are reported in Table 3. The graphical illustrations of the results are given in Figure 3.

Table 3. FMGC Test Results

FMGC Direction	Raw			Under the Bonferroni Correction		
	Quantile	Threshold	Sig. Freq.	Quantile	Threshold	Sig. Freq.
LGFCF_HP to LGDP_HP	90%	0.0478	1/108 - 14/108	99.81%	0.1580	1/108 - 4/108
	95%	0.0668	1/108 - 11/108	99.91%	0.1696	1/108 - 4/108
	99%	0.1056	1/108 - 7/108	99.98%	0.2252	none
LGDP_HP to LGFCF_HP	90%	0.0459	1/108 - 36/108	99.81%	0.1448	1/108 - 17/108
	95%	0.0653	1/108 - 28/108	99.91%	0.1492	1/108 - 16/108
	99%	0.1193	1/108 - 19/108	99.98%	0.1890	1/108 - 14/108

The test results for the GC from GFCF growth to economic growth are reported in the top section of Table 3. The bootstrapped threshold for the FMGC test at the 95% confidence level is 0.0668. Test results for this quantile indicate that GFCF growth Granger causes economic growth across frequencies ranging from 1/108 to 11/108. The Bonferroni-corrected-quantile is 99.91%, with a corresponding threshold value of 0.1696 (the equivalent threshold for the overall test). The corrected spectrum of statistically significant GCs from GFCF growth to economic growth consists of frequencies between 1/108 and 4/108.

In the lower section of Table 3, the test results for the GC from economic growth to GFCF growth are presented. The FMGC test has a bootstrapped threshold of 0.0653 at a 95% confidence level. The test results reveal that economic growth Granger causes GFCF growth at frequencies ranging from 1/108 to 28/108. Additionally, for the corresponding overall Bonferroni-corrected test (quantile of 99.91%), the threshold value is 0.1492 and the spectrum of statistically significant GCs from economic growth to GFCF growth is found between frequencies 1/108 and 16/108.

Overall, it is concluded that there are bidirectional Granger causal relationships in the frequency domain between economic growth and GFCF growth, even at the 1% significance level.

Figure 3 displays graphical representations of the test results for GC, with the top section illustrating the causality from GFCF growth to economic growth and the bottom section showing the GC from economic growth to GFCF growth. The horizontal lines represent bootstrapped thresholds.

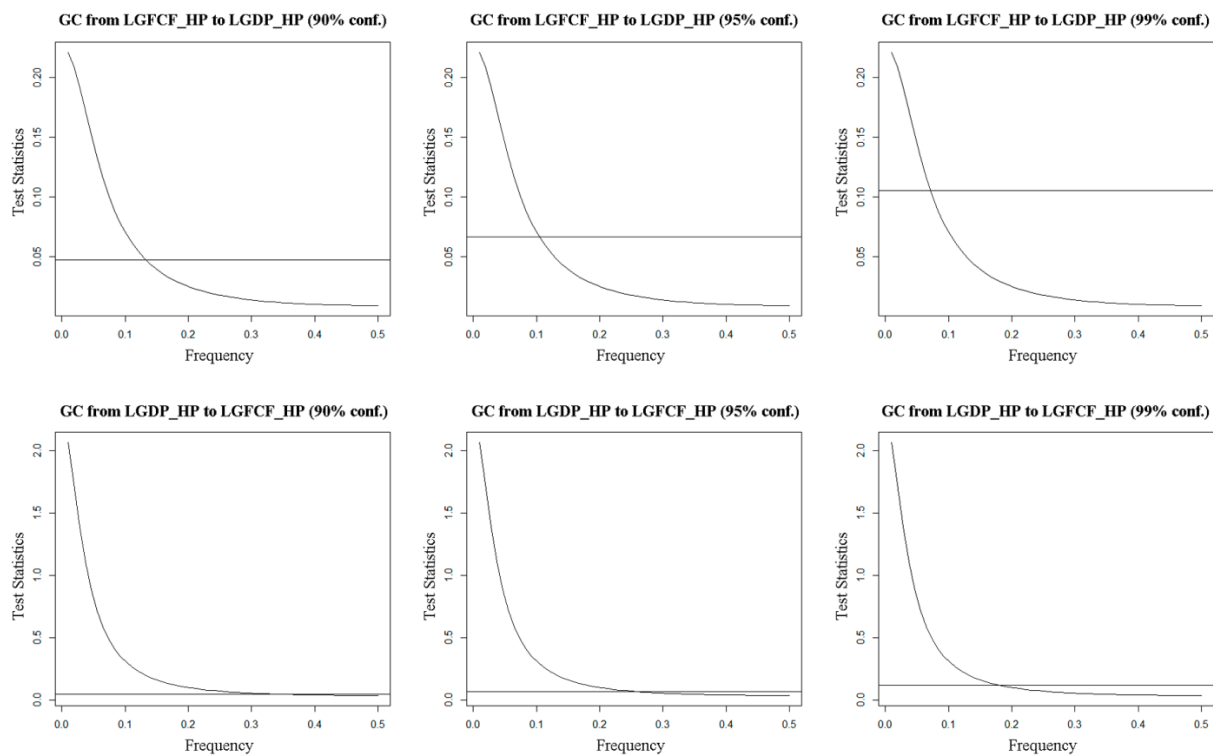

Figure 3: Graphical Illustrations of the FMGC Test Results

Discussion and Conclusion

Previous empirical studies investigating the GCs between capital formation and economic growth in South Africa are conducted in the time domain using the conventional GC test. These studies confirm that economic growth has a Granger causal effect on gross capital formation in South Africa. Furthermore, some studies also confirm GC from gross capital formation to economic growth, demonstrating feedback.

This study takes a different approach by examining these causalities in the frequency domain, where processes are decomposed into weighted sinusoidal components to separate slow and fast fluctuations. Then, to identify components with predictive power, separate GC tests are performed for each frequency. Test results indicate that there is feedback between GFCF growth and economic growth in South Africa in the frequency domain, even at the 1% significance level. Our findings are consistent with the results obtained by Ncanywa & Makhenyane (2016) and Kong et al. (2020) in the time domain. Additionally, test results indicate that the GC from GFCF growth to economic growth is detected in lower frequencies compared to the GC from economic growth to GFCF growth. This could be a reason why some of studies conducting the time domain - GC test could not detect GC from GFCF growth to economic growth.

As a conclusion, the severity of the GC from economic growth to GFCF growth is stronger than the reverse direction in South Africa. Because the causal link from GFCF growth to economic growth is weaker, it is possible that it could not be detected by conducting the time domain - GC test. Therefore, in order to conduct a more comprehensive examination of GC relationships between variables, it is suggested to be performed a frequency domain investigation.

References

- Balcilar, M. (2019). *_mFilter: Miscellaneous Time Series Filters_*. R package version 0.1-5, <<https://CRAN.R-project.org/package=mFilter>>.
- Baxter, M., & King, R. G. (1999). Measuring business cycles: Approximate band-pass filters for economic time series. *The Review of Economics and Statistics*, 81(4), 575–593.
- Breitung, J., & Candelon, B. (2006). Testing for short-and long-run causality: A frequency-domain approach. *Journal of Econometrics*, 132(2), 363-378.
- Croux, C., & Reusens, P. (2013). Do stock prices contain predictive power for the future economic activity? A Granger causality analysis in the frequency domain. *Journal of Macroeconomics*, 35, 93-103.
- Dickey, D. A., & Fuller, W. A. (1979). Distribution of the estimators for autoregressive time series with a unit root. *Journal of the American Statistical Association*, 74(366a), 427-431.
- Dickey, D. A., & Fuller, W. A. (1981). Likelihood ratio statistics for autoregressive time series with a unit root. *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 49(4), 1057-1072.
- Ding, M., Chen, Y., & Bressler, S. L. (2006). Granger causality: Basic theory and application to neuroscience. In B. Schelter, M. Winterhalder, & J. Timmer (Eds.) *Handbook of time series analysis: Recent theoretical developments and applications*, (pp. 437-460). Weinheim, Germany: WILEY-VCH Verlag GmbH & Co. KGaA.
- Farnè, M., & Montanari, A. (2019). *_grangers: Inference on Granger-Causality in the Frequency Domain_*. R package version 0.1.0, <<https://CRAN.R-project.org/package=grangers>>.
- Farnè, M., & Montanari, A. (2022). A bootstrap method to test Granger-causality in the frequency domain. *Computational Economics*, 59(3), 935-966.
- Fuller, W. A. (1996). *Introduction to statistical time series*, Second Edition, John Wiley & Sons, Inc.
- Geweke, J. (1982). Measurement of linear dependence and feedback between multiple time series. *Journal of the American Statistical Association*, 77(378), 304-313.
- Granger, C. W. (1969). Investigating causal relations by econometric models and cross-spectral methods. *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 37(3), 424-438.
- Hodrick, R. J., & Prescott, E. C. (1997). Postwar US business cycles: An empirical investigation. *Journal of Money, Credit, and Banking*, 29(1).
- International Monetary Fund. (2023). *Regional economic outlook. Sub-Saharan Africa: The big funding squeeze*. <https://www.imf.org/en/Publications/REO/SSA/Issues/2023/04/14/regional-economic-outlook-for-sub-saharan-africa-april-2023>.
- Kesar, A., Bandi, K., Jena, P. K., & Yadav, M. P. (2023). Dynamics of governance, gross capital formation, and growth: Evidence from Brazil, Russia, India, China, and South Africa. *Journal of Public Affairs*, 23(1), e2831.
- Kong, Y., Nketia, E. B., Antwi, S. K., & Musah, M. (2020). Scrutinizing the complex relationship between financial development gross fixed capital formation and economic growth in Africa by adopting CCEMG and AMG estimation techniques. *International Journal of Science and Business*, 4(11), 160-174.
- Meyer, D., & Sanusi, K. (2019). A causality analysis of the relationships between gross fixed capital formation, economic growth and employment in South Africa. *Studia Universitatis Babeş-Bolyai Oeconomica*, 64(1), 33-44.

- Ncanywa, T., & Makhenyane, L. (2016). Can investment activities in the form of capital formation influence economic growth in South Africa?, SAAPAM Limpopo Chapter 5th. In Annual Conference Proceedings, 270-279.
- Pasara, M. T., & Garidzirai, R. (2020). Causality effects among gross capital formation, unemployment and economic growth in South Africa. *Economies*, 8(2), 26.
- Pfaff, B. (2008a). *Analysis of integrated and cointegrated time series with R*. Second Edition. New York: Springer. ISBN: 0-387-27960-1.
- Pfaff, B. (2008b). VAR, SVAR and SVEC models: Implementation within R package vars. *Journal of Statistical Software*, 27(4).
- Politis, D. N., & Romano, J. P. (1994). The stationary bootstrap. *Journal of the American Statistical Association*, 89(428), 1303-1313.
- R Core Team (2023). R: A language and environment for statistical computing. R Foundation for Statistical Computing, Vienna, Austria. <https://www.R-project.org/>.
- Taraki, S. A., & Arslan, M. M. (2019). Capital formation and economic development. *International Journal of Science and Research*, 8(1), 772-780.
- Trapletti, A., Hornik, K. (2023). *_tseries: Time Series Analysis and Computational Finance_*. R package version 0.10-54, <<https://CRAN.R-project.org/package=tseries>>.
- Wald, A. (1943). Tests of statistical hypotheses concerning several parameters when the number of observations is large. *Transactions of the American Mathematical Society*, 54(3), 426-482.

Disclosure Statements

1. Contribution rate statement of researcher: The author %100.
2. No potential conflict of interest was reported by the author.

Araştırma Makalesi • Research Article

Afrika Turizmi Üzerine Bir Bibliyometrik Analiz

A Bibliometric Analysis on African Tourism

Mahmut Baltacı*, Elif Aslantürk**, Oğuzhan Kodalak***

Öz: Turizm, Afrika'daki ülkeler için potansiyel ekonomik fırsatlar sunmaktadır. Afrika'nın turizm kaynakları arasında doğal ve kültürel çekim merkezleri vahşi yaşam alanları ve eşsiz plajlar yer almaktadır. Ancak turizmin kıta ekonomisine katkısı ekonomik durgunluk, doğal felaketler, güvenlik endişeleri, sürdürülebilir turizm politikalarının yoksunluğu ve politik istikrarsızlık gibi nedenlerden dolayı kısıtlanmaktadır. Bu çalışmada “Afrika” ve “Turizm” kavramlarını betimsel analiz yöntemi yardımıyla doküman inceleme modeli kullanılarak analiz edilmiş olup bu kavramların bibliyometrik özelliklerinin belirlenmesi amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda Web of Science veri tabanında “Africa” ve “Tourism” kavramları birlikte aratılarak 1982 ve 2023 yılları arasındaki 2584 veriye ulaşılmıştır. Daha sonra ise uygulanan birtakım kısıtlamalardan sonra Hospitality Leisure Sport Tourism dergisinde yayınlanan 523 adet veri çalışmanın evrenini oluşturmuştur. Elde edilen veriler R programına bütünleşik olan Biblioshiny yardımıyla analiz edilmiştir. Yapılan analizler sonucunda “Afrika” ve “Turizm” kavramına ilişkin en fazla yayın yapılan yılın 2018 olduğu, en fazla yayın yapan yazarın Saayman M. olduğu ve en üretken ülkenin Güney Afrika olduğu belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Turizm, Afrika, Afrika Turizmi, Bibliyometrik Analiz

Abstract: Tourism offers potential economic opportunities for countries in Africa. Africa's tourism resources include natural and cultural attractions, wildlife areas, and unique beaches. However, the contribution of tourism to the continent's economy is limited due to economic recession, natural disasters, security concerns, lack of sustainable tourism policies, and political instability. In this study, the concepts of "Africa" and "Tourism" were analyzed using the document analysis model with the help of the descriptive analysis method, and it was aimed to determine the bibliometric characteristics of these concepts. For this purpose, 2584 data between 1982 and 2023 were reached by searching the concepts of "Africa" and "Tourism" together in the Web of Science database. Afterward, after some restrictions were applied, 523 data published in the Journal of Hospitality Leisure Sport Tourism formed the universe of the study. The obtained data were analyzed with the help of Biblioshiny which is integrated into the R program. As a result of the analysis, it was determined that 2018 was the year with the most publications on the concept of "Africa" and "Tourism", Saayman M. was the author with the most publications and the most productive country was South Africa.

Keywords: Tourism, Africa, African Tourism, Bibliometric Analysis

* Dr. Öğr. Üyesi, Seyahat Turizm ve Eğlence Hizmetleri, Silifke Taşucu Myo, Selçuk Üniversitesi, Mersin, Türkiye. mbaltaci@selcuk.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7509-3094 (Sorumlu Yazar)

** Dr., Bağımsız Araştırmacı, elif87aslanturk@hotmail.com ORCID: 0000-0001-6426-330X

*** Arş. Gör. Dr., Uluslararası Ticaret ve Finansman Bölümü, Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Konya, Türkiye, okodalak@erbakan.edu.tr, ORCID: 0000-0003-1578-7435

Cite as/ Atf: Baltacı M. & Aslantürk E. & Kodalak O. (2023). Afrika Turizmi Üzerine Bir Bibliyometrik Analiz, *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(Afrika), 235-255. <http://dx.doi.org/10.18506/anemon.1295808>

Received/Geliş: 11 May/Mayıs 2023

Düzeltilme/Revised form: 02 September/Eylül 2023

Accepted/Kabul: 14 September/Eylül 2023

Published/Yayın: 14 September/Eylül 2023

e-ISSN: 2149-4622. © 2013-2023 Muş Alparslan Üniversitesi. TÜBİTAK ULAKBİM DergiPark ev sahipliğinde. Her hakkı saklıdır.

Giriş

İnsanların kişisel, ticari veya mesleki amaçlarla günlük yaşam alanlarının dışındaki bölgelere veya ülkelere hareketini içeren sosyal, kültürel ve ekonomik bir olgu olarak tanımlanan turizm (Diko, 2023), sanayi devrimi sonrasında gelişim göstermeye başlamıştır. Özellikle çalışma sürelerinin azaltılması, boş zamanın artması, ücretli tatil haklarının verilmesi, insan hakları doğrultusunda sosyal güvenlik ve seyahat özgürlüğünün tanınması, kentleşme ve nüfus artışından kaynaklı gürültü ve çevre kirliliğinden kaçma isteği, insan ömrünün uzaması, teknolojideki gelişmeler, girişimcilikteki artış gibi pek çok neden turizm faaliyetlerine katılımın artmasına zemin hazırlamıştır (Kozak vd., 2021).

Seyahat ve turizm faaliyetlerine katılımın artması ve gelir getirici etkisi nedeniyle turizm, bir sektör olarak ülkelerin gündeminde önemli yer edinmiştir. Ekonomik anlamda döviz girdileri ile ülkelerin ödemeler dengesine pozitif yönde etki etmesi, istihdamı artırarak işsizliğin azaltılması (Saçık vd., 2019) gibi doğrudan ya da dolaylı yönden olumlu etkileri olması nedeniyle de turizm, II. Dünya Savaşından sonra dünyada en hızlı gelişen sektörlerden biri haline gelmiştir. Özellikle de savaş sonrası yaşanan ekonomik değişimler, ulaşımdaki ve iletişim kaynaklarındaki gelişmeler turizm faaliyetlerinin hızlanmasına katkı sağlamıştır (Karakas ve Türkseven, 2022). 2000'li yıllara gelindiğinde ise Birleşmiş Milletler Dünya Turizm Örgütü tarafından özellikle yoksulluktan kurtulmanın bir yolu olarak turizm sektörünün önemine değinilmiş, küresel yoksulluğu 2015'e kadar yarı yarıya azaltma ana hedefiyle kalkınma ve yoksulluğun azaltılmasında sürdürülebilir bir turizm anlayışının benimsenmesinin önemine vurgu yapılmıştır (Kwaramba vd., 2012). 2000'li yıllardan bu yana da turizm sektörünün yoksulluğun azaltılmasına yardımcı olma potansiyeli uluslararası ve ulusal turizm kalkınma ajanslarının ilgi odağı haline gelmiştir (Saayman vd., 2012).

Turizmin dünyanın önde gelen ekonomik sektörlerinden biri olması (Van der Schyff vd., 2019) ve bir ülkenin kalkınması üzerindeki etkisi göz önüne alındığında (Balsalobre-Lorente vd., 2023), gerek gelişmiş gerekse gelişmekte olan pek çok ülke uluslararası turizmin kalkınma çabalarına katkıda bulunabileceğini yani "döviz kazanımı, devlet gelirlerine katkı, istihdam olanaklarının oluşturulması, gelir elde edilmesi, iç yatırımın teşvik edilmesi ve bölgesel kalkınma" gibi avantajları kabul etmektedir (Dieke, 2020). Bu kapsamda özellikle gelişmekte olan ülkeler açısından ele alındığında, Afrika kıtasındaki birçok ülkenin turizmin içerdiği potansiyellerden yararlanmaya başladığı ve gelişmekte olan bir endüstri olarak turizmin Afrika kıtası için uluslararası iş birliği ve anlayışın teşvik edilmesi ile özdeşleştirilmiş olduğu görülmektedir (Adeola vd., 2018).

Afrika'nın, tüm kıtalar arasında eşsiz güzellikteki manzaraları, dağları, gölleri, kumsalları, yaban hayatı ve diğer birçok özelliği ile dünyanın hiçbir yerinde eşi benzeri olmayan çeşitlendirilmiş bir ortama sahip olması oldukça dikkat çekicidir (Ankomah ve Crompton, 1990). Afrika kıtasının güneyi başta olmak üzere pek çok bölgesinde ise, düşük performans gösteren ana ekonomik sektörlerin yanı sıra işsizlik, düşük büyüme, yoksulluk ve eşitsizlik gibi çeşitli sosyo-ekonomik zorluklarla karşı karşıya kalındığı bilinmektedir (Van der Schyff vd., 2019). Afrika ülkelerinde turizmin gelişimi de turizmin yoksulluğu azaltma stratejilerine dahil edilmeye başlamasıyla ve yoksullara yönelik yararlar ile hız kazanmaya başlamıştır (Olorunfemi ve Raheem, 2008). Kıtanın yoksulluğunu turizm gelirleriyle hafifletmek için de tüm bu potansiyelin turizm açısından araç olarak kullanılabilir olduğunu, özellikle işgücü piyasasına ve insan kaynakları gelişimine odaklanan politikalarla desteklenmesinin de kıtanın büyük bölümünde pozitif yönde gelişmeye olanak sağladığını söyleyebiliriz (Saayman vd., 2012).

Turizm, kalkınma açısından Afrika'nın en umut verici sektörlerinden biri haline gelmiştir. Afrika ülkeleri turistik çekim destinasyonları ve turizm altyapıları açısından önemli farklılıklara sahiptir (Xu vd., 2022). Yapılmış olan çalışmalar (Balsalobre-Lorente vd., 2023; Nyikana ve Bama, 2023; Suleiman, 2023; Adeola ve Evans, 2020; Dieke, 2020; Booyens ve Rogerson, 2016; Lee ve Brahmasrene, 2016) Afrika turizminin geçmişi ve bugününe dair bilgiler sunmaktadır.

Afrika turizmine dair yeterli sayıda çalışmanın olmadığını söylemek mümkündür. Çalışma Afrika'da turizmin gelişimine ilişkin bilgiler de içermektedir. Bu amaçla çalışmada Afrika Turizmi kavramına ilişkin literatürdeki gelişimi incelenmiş ve mevcut durumu ortaya konmuştur. Bu amaç

doğrultusunda gelecekte Afrika Turizmi ile ilgili çalışma yapacak yazarlar için kavramsal bir çerçeve oluşturulması ve onların yararlanacakları bir kaynak oluşturulması hedeflenmiştir.

2. Kavramsal Çerçeve

2.1. Afrika'da Turizm

Afrika, dünyanın en büyük ikinci kıtasıdır ve hem yer altı hem yer üstü kaynaklarıyla da en zengin kıta olma özelliği göstermektedir. Öyle ki Afrika, muhteşem bir manzara, doğal kaynaklar ve özellikle vahşi yaşam ile zengin bir kültürel mirasa sahiptir (Xu vd., 2022). Tüm bu ve benzeri turizm ürünleri de ülkelerin gelişmesinde kilit unsurlardan biridir (UNWTO, 2019). Ancak birçok Afrika ülkesinde turizmle ilgili olarak hem insanların emniyet ve güvenlik konularına ilişkin olumsuz algıları hem de üçüncü dünya ülkeleri arasında olması nedeniyle, çok sayıda turistik tatil yer ve cazibe merkezi ile dolu olmasına rağmen endüstrinin kötü durumu ve yetersiz hükümet ilgisi turizmin sunduğu faydalardan yeterince yararlanılmasına engel olmuştur (Olorunfemi ve Raheem, 2008).

Afrika, 1950'lerden bu yana, uluslararası seyahat ve turizm pazarı için kesintisiz bir büyüme sergilemiştir. Afrika turizmi 1995-2010 yılları arasında büyüme hızı kazanmıştır. 2000-2017 yılları arasında tüm kıtaya gelen uluslararası turist sayısı yaklaşık 36 milyon artarken bu büyümede en önemli payı Sahra altı bölgesi almıştır. Zaman zaman yaşanan sorunlar ile güvensizlik algısı, bölgeyi daha az popüler bir destinasyon haline getirmiş olsa da (Signé, 2018) doğaya dayalı turizm, ekoturizm, arkeolojik miras turizmi ve kültür turizminin gelişimi için yeterli kaynaklara sahip olan Sahra altı Afrika'da turizm büyümeyle devam etmiştir (Lambulira ve Bello, 2022).

Gelişmekte olan ülkelerde turizmin sürdürülebilir kalkınmadaki rolü ve giderek artan popülaritesi ile kırsal turizm gelişimindeki uluslararası eğilimler de (Viljoen ve Tlabela, 2007) Afrika üzerinde oldukça etkili olmuştur. MacCannell'in (1973) turizmin otantik ve henüz gelişmemiş veya çağdaştırılmamış bir şey arayışı olduğu söylemi, aynı zamanda dünya çapında görülen doğa temelli kırsal turizme artan bu ilginin genel eğiliminin açıklaması niteliğindedir (Lepp, 2002). Turizm ve onun yerel ekonomik kalkınma ile ilişkileri, işsizlik seviyeleri ile özellikle kıtanın metropol dışı ve kırsal bölgelerinde her türlü yeni istihdam fırsatının memnuniyetle karşılanması, kentsel alanlardan uzak kırsal alanlara yönelimin başlaması (Butler ve Rogerson, 2016) gibi faktörler Afrika'nın turizm sektörü içerisinde yer aldığı ve gelişmeye başladığını göstermektedir. Kıta genelinde hem gelen sayısı hem de turizm gelirlerinin değeri açısından da Afrika'nın en popüler destinasyonları olan Mısır, Kenya, Fas, Güney Afrika ve Tunus'tan (Signé, 2018) büyük turizm geliri elde edilmektedir (Xu vd., 2022).

Afrika'ya yönelik turizm faaliyetleri giderek daha önemli bir sosyo-ekonomik sektör haline gelmektedir. Afrika turizminde benimsenen potansiyel ziyaretçilerin istek ve ihtiyaçlarının karşılanmasından ziyade farklı stratejiler benimsenerek sürdürülebilir bir turizm anlayışının yaygınlaştırılması gerekmektedir (UNWTO, 2019). Bu konuda dijital medya, içerik ve mobil reklamcılığın dijital pazarlamadaki trendler arasında olduğu ve bu nedenle Afrika'nın bu dijital çağda cazibe merkezlerini turistlere pazarlama fırsatı verdiği ve dijital pazarlama trendlerinin kullanılmasının Afrika'ya uluslararası turist gelişlerini artırmaya yardımcı olabileceği belirtilmektedir (Mkwizu, 2020).

Turizm literatürü, hedef ülkeler için sahip olduğu bir dizi potansiyel faydayı vurgulamaktadır. Dikkate değer faydalar arasında ekonomik büyümenin teşvik edilmesi, döviz kazançlarının artırılması, sosyal refahın iyileştirilmesi, beşeri sermaye gelişimi ve gelir eşitsizliği ile yoksulluğun azaltılması yer almaktadır (Xu vd., 2022). Bu bağlamda aşağıda özetlenen çalışma bulguları kapsamında Afrika kıtasının geçmişi ve bugünyle sahip olduğu turizm potansiyelinin yüksek olmasının ekonomik, sosyal ve kültürel anlamda pozitif etkiler yarattığını, özellikle kıtanın gelişmişlik düzeyine önemli bir katkı sağladığını söylemek mümkündür. Özellikle teknolojik gelişmeler ile bilgi iletişim teknolojisindeki ilerlemelerin tanıtım ve reklam aracı olarak kıtaya turist gelişlerini artırdığını söyleyebiliriz.

Suleiman (2023), Sahra altı Afrika'da yeşil satın almanın çevresel performans ve sosyal performans üzerinde olumlu etkileri olduğunu ifade etmiştir. Nyikana ve Bama (2023) Uluslararası turizm gelirlerine aşırı bağlılık göz önüne alındığında, 2019 koronavirüsünün ekonomi ve özellikle

turizm üzerindeki etkisinin Güney Afrika'da yıkıcı olması nedeniyle azaltılan kapanma seviyeleri sırasında iç turizm pazarı için stratejik planlamaya daha fazla ihtiyaç olduğunu ifade etmiştir.

Lambulira ve Bello (2022), Malavi'de turizm gelişiminin önündeki zorlukların, kaynak pazarlar ile Malavi arasındaki ve ülke içindeki yetersiz bağlantı, az gelişmiş turistik yerler ve turist bilgilerine sınırlı erişim olduğunu belirtmiştir. Yetersiz finansman, turizm endüstrisinin merkezi yönetim yapısı, paydaş iş birliği eksikliği ve dostça olmayan bir iş ortamının Malavi'nin turizm geliştirme zorluklarına neden olan faktörler olduğunu ifade etmiştir.

Nyasha vd. (2021), 2002'den 2018'e kadar olan dönemi kapsayan verileri kullanarak Sahra altı Afrika'da turizm gelişiminin ekonomik büyüme üzerindeki dinamik etkisini incelemiş, turizm harcamalarının ekonomik büyümeyi olumsuz etkilediğini, turizm gelirlerinin ise Sahra altı Afrika'da ters etkiye sahip olduğunu ifade etmiştir. Mkwizu (2020), Afrika ile ilgili dijital pazarlama ve turizm alanındaki çalışmaları incelemiş ve turizm sektöründeki pazarlama faaliyetlerinin dijitalleştirilmesini yönetmek için dijital medya ve yaratıcı içerik gibi pazarlama anlayışlarının benimsenmesi gerektiğini ifade etmiştir.

Adeola ve Evans (2020), Afrika'da 1996 ile 2016 yılları arasında bilgi ve iletişim teknolojisi, altyapı ve turizm gelişimi arasındaki ilişkiyi incelemiş, bilgi ve iletişim teknolojisi ve altyapı arttıkça turist gelişlerinin seviyesinin de arttığını, Afrika'da turizm gelişiminin büyümesi ve güçlendirilmesi için büyük fırsatlar sunduğunu ifade etmiştir.

Van der Schyff vd. (2019), Güney Afrika'da 2005-2017 döneminde turizm ve ekonomik büyüme ile 1996-2016 döneminde turizm ve ekonomik gelişme arasındaki ilişkiyi incelemiş, turizm sektörünün Güney Afrika'da hem ekonomik büyüme hem de kalkınma üzerindeki uzun dönemli bir ilişki olduğunu ifade etmiştir. Adeola vd. (2018), 1995-2015 yılları arasında reel döviz kuru, altyapı, siyasi istikrar ve şiddetin olmaması, kişi başına düşen gelir, doğrudan yabancı yatırımlar ve ticari açıklığın Afrika'ya yönelik uluslararası turizmin önemli itici güçleri olduğunu ifade etmiştir.

Butler ve Rogerson (2016), Dullstroom'daki turizm gelişiminin yerel sakinler için bir dizi olumlu ekonomik ve sosyal fayda sağladığını ve kapsayıcı bir turizm gelişimi yörüngesinin, yerel topluluk üyelerinin önemli bir bölümünün yaşamlarına katkı sağladığı ve iyileştirdiğini ifade etmiştir. Booyens ve Rogerson (2016), Güney Afrika'nın Western Cape bölgesindeki turizm firmaları tarafından yapılan inovasyonun yaygın olduğunu ifade etmiştir.

Saayman vd. (2012), Güney Afrika'da turizmin yoksulluk üzerindeki etkisi üzerine yaptıkları araştırmada yurt içi ve yurt dışı turist harcamalarının ekonomiyi farklı şekilde etkilediği ancak yoksulların ek turizm gelirlerinden kısa vadede çok az yararlandığını ifade etmiştir. Fayissa vd. (2008), 1995-2004 yıllarına ait veriler ile 42 Afrika ülkesinde turizm sektörünün ekonomik büyüme ve kalkınmaya olan katkısını incelemiş ve turizm endüstrisinden elde edilen gelirlerin Afrika ekonomisine ve milli gelirine önemli düzeyde katkısı olduğunu ifade etmiştir.

Ankomah ve Crompton (1990), Afrika'nın sahip olduğu dikkat çekici unsurların yanı sıra, turizm gelişimini engelleyen faktörlerin olumsuz imaj, döviz kısıtlamaları, vasıflı insan gücü eksikliği, turizm planlaması için zayıf kurumsal çerçeveler ve kendi doğal engelleyici etkileri olduğunu ifade etmiştir.

3. Yöntem

Belli bir disipline ilişkin alan yazının belirli periyotlarda incelenmesi değişim ve gelişimin ortaya konulması için önem taşımaktadır. Bu amaç doğrultusunda bilim insanları ve bilimsel yayınlara ilişkin bulguların değerlendirilmesi bibliyometrik analizlerin giderek önem kazanmasına neden olmuştur. Bibliyometri kavramının tanımını ilk kez yapan Pritchard'a göre (1969) bu kavram matematiksel ve istatistiksel metotların bilimsel iletişim kavramlarına entegre edilmesi olarak nitelendirilmektedir (Pritchard, 1969: 348). Bibliyometri gerçekleştirilen bilimsel çalışmaların yazar, konu ve atıf yapılan kaynaklar gibi istatistiksel olarak değerlendirilmesine imkân sağlamakla birlikte elde edilen veriler neticesinde o alana ait temel yapının ortaya konmasına imkân tanımaktadır (Zan, 2012; Diodato, 2012; Çiçek & Kozak, 2012). Tarihsel süreç incelendiğinde bibliyometrik verilerin sınıflandırılması ve

işlenmesi oldukça karışık bir seyir izlemiş ancak günümüzde bilgisayarların kullanılması ve farklı yazılımlar sayesinde bibliyometrik analiz daha kolay hale gelmiştir (Cancino vd., 2017). Bibliyometrik analiz yönteminde bu amaç doğrultusunda görselleştirme ve haritalama gibi tekniklerden yararlanılmaktadır (Boyack vd., 2005).

Bibliyometrik analizler gerçekleştirilirken dergiler, belgeler, yazarlar ya da kelimeler arasındaki ilişkiler ölçülmektedir. Bu süreçte araştırma gerçekleştirilirken birçok farklı ölçüm modeli kullanılmaktadır. Bununla birlikte hangi yöntemlerin daha iyi sonuç verdiğine ilişkin bir fikir birliği bulunmamaktadır. Tüm bu gelişmeler göz önünde bulundurulduğunda gerçekleştirilen bibliyometrik çalışmaların ilgili alan yazına katkı sağlayacağı ve gelecekte bu alanda çalışmak isteyen kişilere yardımcı olacağı düşünülmektedir. Ancak bibliyometrik analiz tekniğinin birtakım dezavantajları da bulunmaktadır. İlk olarak bibliyometri, yalnızca literatürün ve alıntılarının uygun veri tabanlarından elde edilebildiği disiplinlere uygulanmaktadır. İkincisi ise bibliyometrik veriler oldukça çarpık dağılımlara sahip sayısal verilerdir. Bu nedenle değerlendirmeleri için uygun istatistiksel teknikler gerekmektedir (Bornmann ve Leydesdorff, 2014).

Genel olarak ise bibliyometrik araştırmalarda süreç beş aşamadan oluşmaktadır. Bunlar; (Aria ve Cuccurullo, 2017).

Veri toplama,

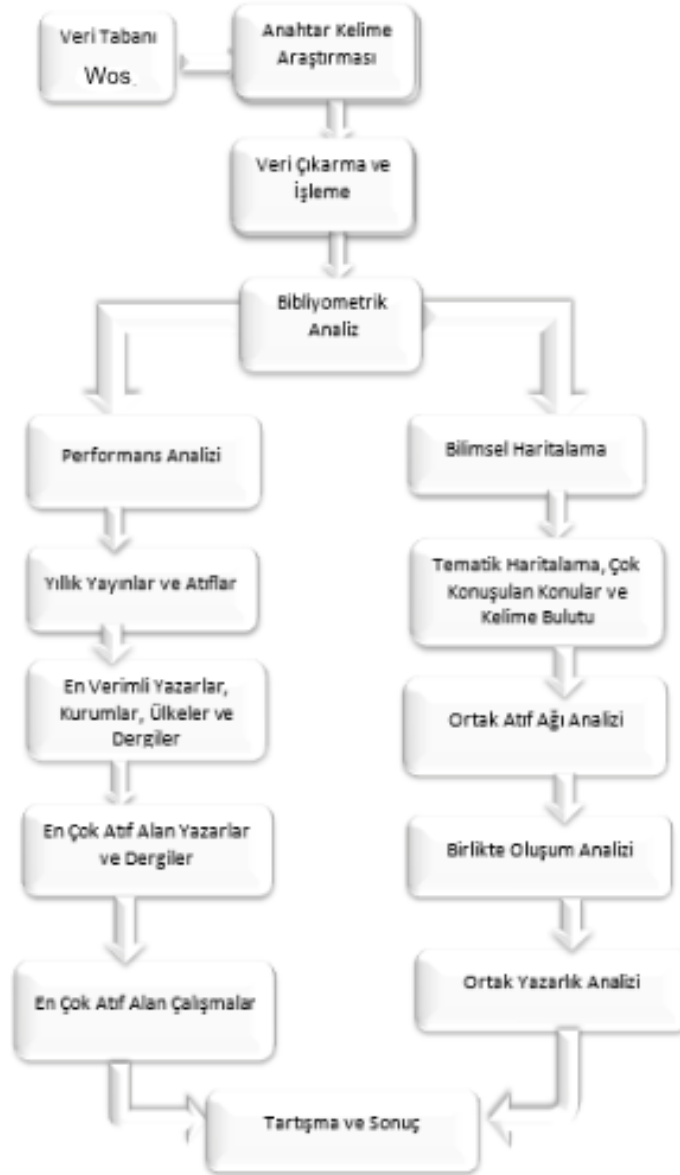
Verilerin Analizi,

Verilerin görselleştirilmesi,

Bilimsel haritalama tekniği için yazılı araçların kullanılması,

Yorumlamadır.

Bu aşamalar ve bibliyometrik analiz sürecine ilişkin değerlendirme Şekil 1’de gösterilmektedir.

Şekil 1. Bibliyometrik Analiz Akış Şeması.

Kaynak: Bakır vd., 2022.

Bu çalışmada yukarıda bahsedilen sürecin işleyişini tanımlamak amacıyla Web of Science veri tabanında “Africa” ve “Tourism” ifadeleri yazılarak arama işlemi gerçekleştirilmiştir. Arama işlemi gerçekleştirilirken birtakım kısıtlar getirilmiştir. Bu doğrultuda “1982-2023 yılları arasındaki çalışmalar göz önünde bulundurularak filtreleme işlemi gerçekleştirilmiştir. Bu doğrultuda başlangıçta 523 adet çalışma değerlendirmeye alınmıştır. Daha sonra elde edilen veriler BibTeX dosyası olarak indirilerek R programına bütünleşik olan R stüdyo programı yardımıyla Biblioshiny’de analiz edilmiştir.

Bu araştırma planlanırken aşağıdaki sorulara yanıt aranmıştır.

Web of Science veri tabanında “Afrika Turizmi” kavramına ilişkin en üretken yazar kimdir?

Web of Science veri tabanında “Afrika Turizmi” kavramına ilişkin yapılan yayınlarda yazarların en fazla kullandıkları anahtar kelimeler nelerdir?

Web of Science veri tabanında “Afrika Turizmi” kavramına ilişkin en fazla yayın yapan ülkeler hangileridir?

Web of Science veri tabanında “Afrika Turizmi” kavramına ilişkin en fazla yayın yapılan kurumlar hangileridir?

Web of Science veri tabanında “Afrika Turizmi” kavramına ilişkin yayınlar Bradford yasasına uyum sağlamakta mıdır?

Web of Science veri tabanında “Afrika Turizmi” kavramına ilişkin yayınlar Lotka yasasına uyum sağlamakta mıdır?

4. Bulgular ve Analizler

4.1. Ana Bilgiler

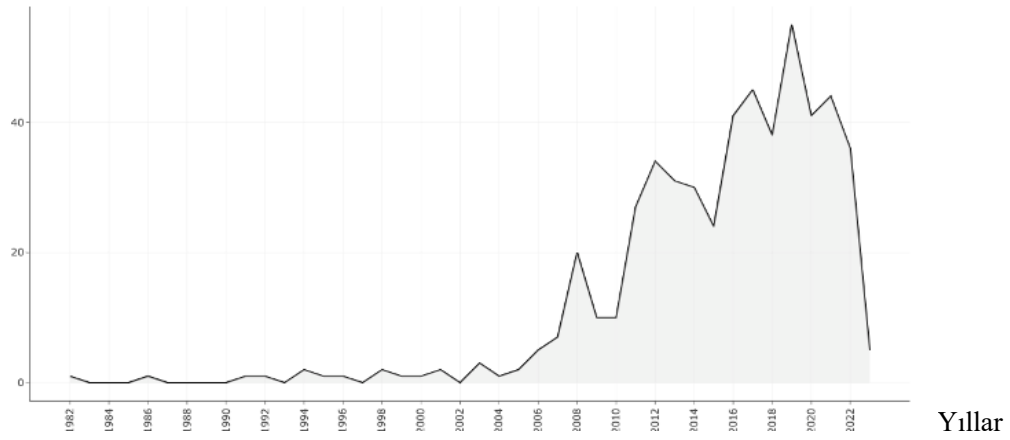
Betimleyici bilgiler, bu çalışmadaki bilimsel bilgilerin örneklemini açıklamaktadır. Tablo 1. Wos veri tabanından elde edilen veri seti hakkında bilgi içermektedir. 1982-2023 yılları arasında turizmle ilgili Afrika çalışmaları ile ilgili yayınların 106 kaynaktan 523 farklı yayında kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu yayınların 714 yazar tarafından ele alındığı ve bunların 125'inin tek yazarlı yayınlardan oluştuğu belirlenmiştir. Turizm ve Afrika çalışmaları kavramı ile ilgili 855 adet anahtar kelimenin kullanıldığı tespit edilmiştir. Yayınların yaş ortalamasının 7,57, uluslararası ortak yazar sayısının ise %26,77 olduğu belirlenmiştir. Şekil 2'den Afrika turizmi ile ilgili en fazla yayın sayısının 55 yayın ile 2019 yılında olduğu sonucuna varmak mümkündür.

Tablo 1. Afrika Turizmine İlişkin Genel Bilgiler

Veriler Hakkında Ana Bilgiler	
Zaman Aralığı	1982:2023
Kaynaklar (Dergiler, Kitaplar vb.)	106
Yayımlar	523
Yıllık Artış Hızı %	4
Yayımların Ortalama Yaşı	7,57
Yayın Başına Düşen Ortalama Atıf	23,76
Referanslar	1
Yayımların Kapsamı	
Anahtar Kelimeler (ID)	855
Yazarların Anahtar Kelimeleri (DE)	1531
Yazarlar	
Yazarlar	714
Tek Yazarlı Yayınlar	125
Yazarların İş Birliği	
Tek Yazarlı Dokümanlar	170
Yayın Başına Ortak Yazar Sayısı	2,11
Uluslararası Ortak Yazar %	26,77
Yayın Türleri	
Makaleler	444
Kitap Bölümü	75
Bildiri	4

Kaynak: Wos Veritabanı

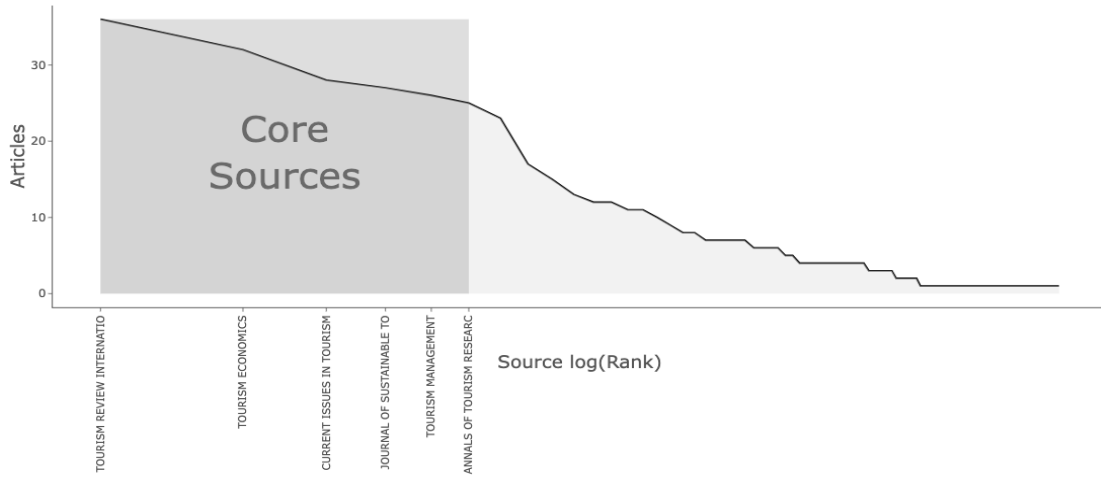
Makaleler

Şekil 2. Yıllara Göre Bilimsel Üretim

Bu çalışmada 714 yazar, makaleler, kitap bölümleri ve konferans bildirileri dahil olmak üzere turizmle ilgili Afrika çalışmaları yayınlamıştır. Bir sonraki bölümde, bu çalışmanın sonuçları, çalışmanın bu alanındaki ön bilgileri kapsayacak şekilde araştırma konusu özelliklerinin haritalandırılmasını açıklamaktadır.

4.2. Yayın Kaynakları Bilgileri ve En Çok Katkıda Bulunan Yazarlar

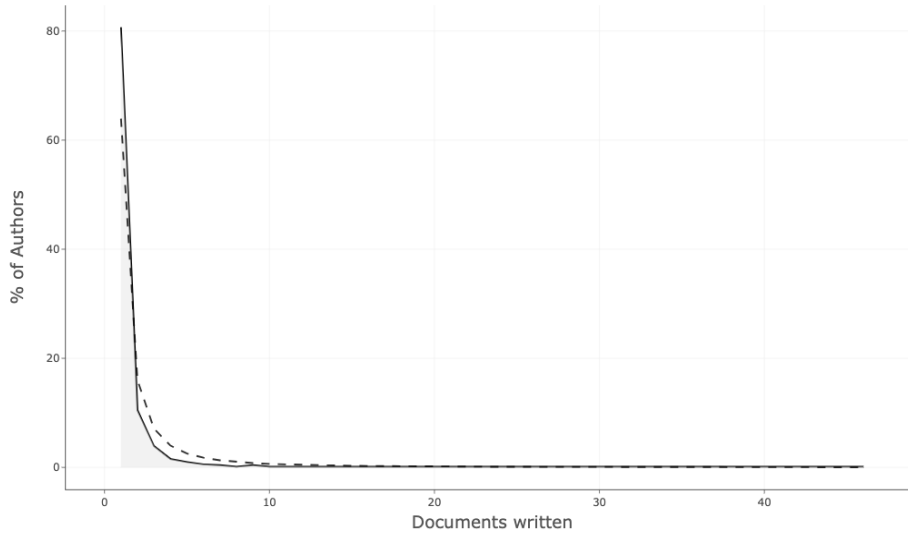
Şekil 3. Bradford Yasası

Şekil 3, Bradford yasasını kullanır. Bradford yasası, alandaki makalelerin dergiler arasında nasıl dağıldığını açıklar ve alandaki makalelerin çoğu temel dergilere göre merkezlenir (Barrios vd., 2008). Sonuçlar, az sayıda belge ile yayınlanan çok sayıda dergi olduğunu göstermektedir (Tunger ve Eulerich, 2018). Tablo 2 incelendiğinde Afrika turizmi alanındaki makalelerin Bradford yasasına uyduğu anlaşılmıştır. Bradford yasasına göre ilk bölgede yer alan 174 makale %33,26'yı, 177 makale 33,84'ü, 172 makale de 32,88'ini oluşturmaktadır. Bu veriler incelendiğinde Bradford yasasında öngörülen ve gerçekleşen değerlerin birbirlerine yakın olduğu görülmektedir.

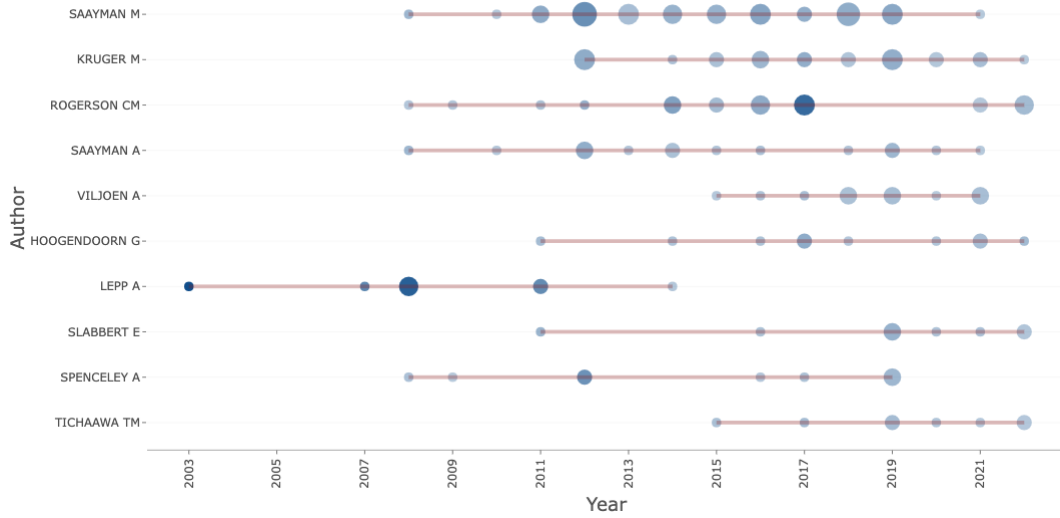
Tablo 2. Çalışmada Kullanılan Verilerin Bradford Yasasının Değerlendirilmesi

Bölge	Dergi Sayısı		Makale Sayısı	
	N	%	N	%
1	6	5,66	174	33,26
2	22	20,75	177	33,84
3	78	73,58	172	32,88
Toplam	106	99,99	523	99,98

Şekil 3'te gösterildiği gibi, Bradford yasası, Tourism Review International, Tourism Economics, Current Issues in Tourism, Journal of Sustainable Tourism, Tourism Management ve Annals of Tourism gibi turizmle ilgili Afrika araştırmalarında yayınlanmış temel dergileri açıklamaktadır. Araştırma, turizmle ilgili Afrika çalışmalarında ana dergilerdir.

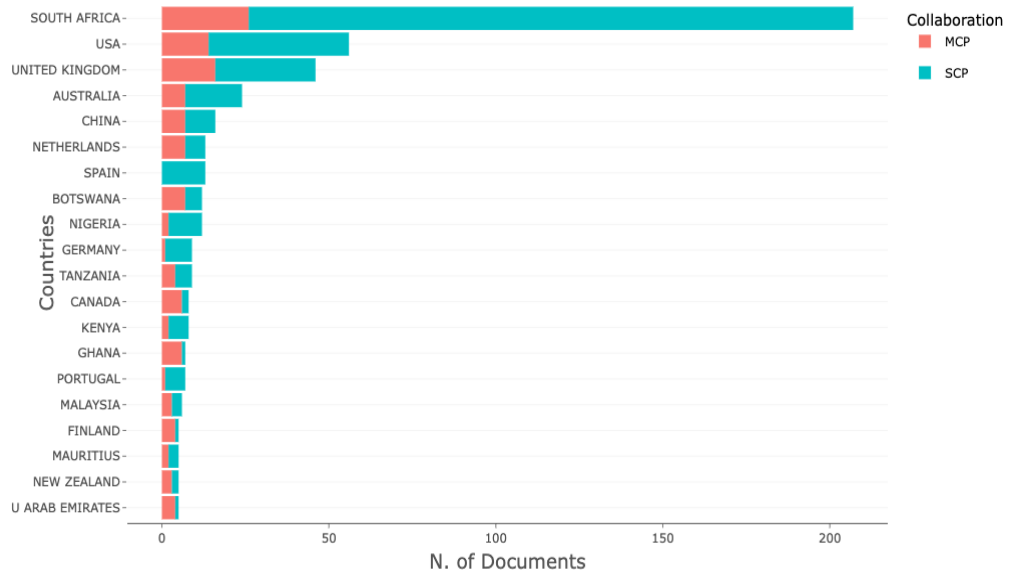
Şekil 4. Lotka Yasasına Göre Frekans Dağılımı

Ayrıca, Şekil 4, dergilerin dağıtımına yönelik Lotka yasası analizini açıklamaktadır. Lotka yasası analizi, çalışmanın odağına göre yazarlar tarafından yazılan dergi veya belgelerin sıklığıdır (López-Fernández vd., 2016). Şekil 4'te çok sayıda yazarın yer aldığı, yaklaşık 576 yazarın sadece bir belge yazdığı ve yazarların toplam katkılarının %80,7'sini oluşturan çalışmanın sonuçları görülmektedir. Bu sonuca göre yazar verimliliği Lotka yasasına uygun değildir.

Şekil 5. Yazarların Zaman İçindeki Üretimleri (2003–2022)

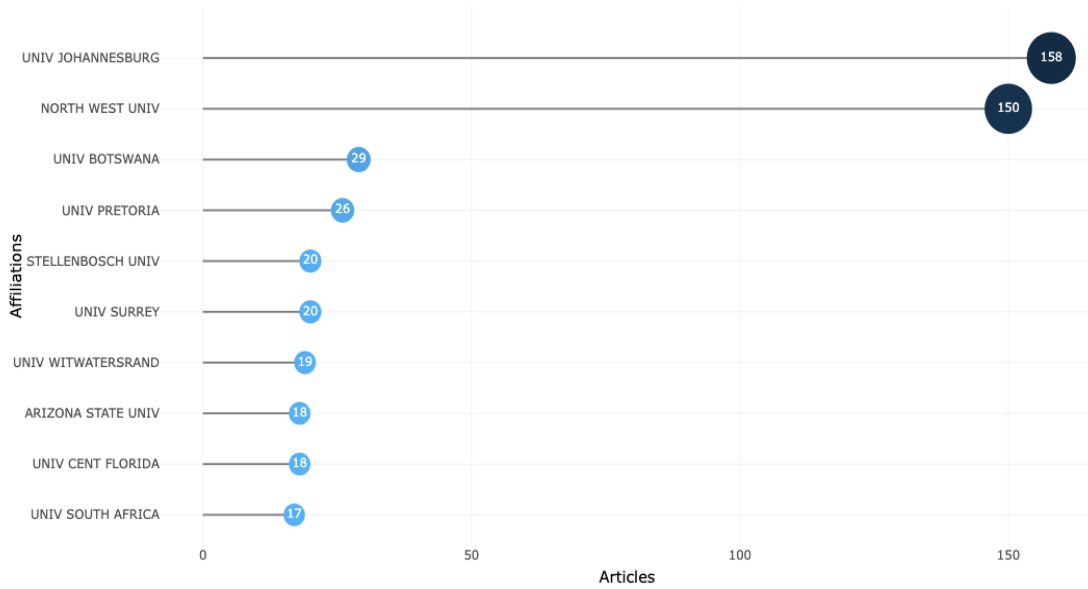
Şekil 5, turizmle ilgili Afrika araştırmalarının araştırma konusuna dayalı makalelerdeki 10 yazarın çalışmalarını göstermektedir. Sonuçlar, Saayman M.'nin 2008'den 2021'e kadar en popüler yazar olduğunu göstermektedir. Araştırma konusunda 2012 ile 2022 arasında en popüler ikinci yazar Kruger M., 2014'ten 2017'ye en popüler üçüncü yazar ise Rogerson C.M.'dir. En popüler dördüncü Saayman A. ve en popüler beşinci Viljoen A.'dır.

Şekil 6. İlgili Yazarların Ülkeleri

Ayrıca, Şekil 6 ilgili yazarların ülkelerini açıklamaktadır; grafiğin sonucu, Güney Afrika, Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ve Birleşik Krallık gibi birden çok ülke yayınına dayalı olarak Afrika turizmiyle ilgili çalışmalarda en yüksek miktarda bilimsel çalışma üreten bazı ülkeleri göstermektedir. Bu çalışmada tek ülkeli üretim için Güney Afrika, Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ve Birleşik Krallık kullanılmıştır. Bunlar, turizmle ilgili Afrika çalışmalarında araştırma konusunu en çok etkileyen ülkelerdir.

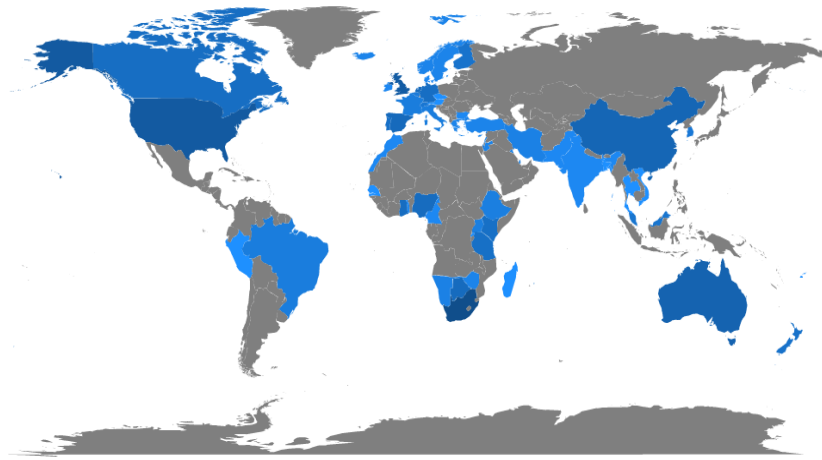
4.3. Kurumsal ve Coğrafi Bilimsel Üretim

Şekil 7. En İlgili Kurumlar

Şekil 7, bilimsel belgelerin kurumlara veya kuruluşlara göre dağılımını göstermektedir. Sonuç, çalışma alanında en fazla yayın yapan 10 üniversitenin olduğunu göstermektedir. Birincisi, 158 makale ile Güney Afrika'da turizmle ilgili Afrika araştırmaları üzerine bilimsel makaleler yayınlayan üniversite, yani Johannesburg Üniversitesi. Güney Afrika'dan Kuzey Batı Üniversitesi, 150 makale ile bilimsel makalelerin yayınlanmasında en çok temsil edilen ikinci kuruluştur.

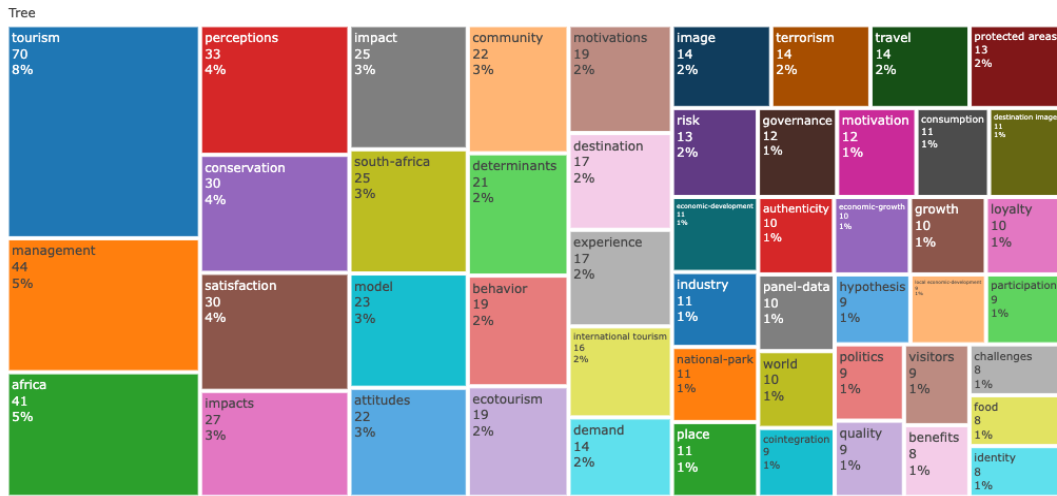
Ayrıca, Afrika ile ilgili turizm belgelerinin küresel dağılımı Şekil 8'de sunulmaktadır. Turizmle ilgili Afrika çalışmaları çıktısına ilişkin araştırma, dünya çapında yaygın bir şekilde dağıtılmaktadır. Renk trendleri, çıkan yayın sayısına göre ülkeleri temsil etmektedir. Şekil 8'e göre belgeler, bilimsel belge katkısı en fazla olan 10 ülke tarafından sağlanmaktadır. En üretken ülke, 594 belge içeren Güney Afrika'dır. Bunu 172 belge ile ABD ve 144 belge ile Birleşik Krallık takip ediyor. Avustralya, 74 belgeyi kapsayan dördüncü en yüksek ülkedir. Bunu 71 belge ile Çin, 36 belge ile Hollanda, 39 belge ile İspanya ve 27 belge ile Nijerya takip etmektedir. Ayrıca Botswana 32, Gana ise 27 bilimsel belge yayınlamıştır.

Şekil 8. Ülke Bilimsel Üretim Haritası

4.4. Tematik Yayın ve Trend Konular

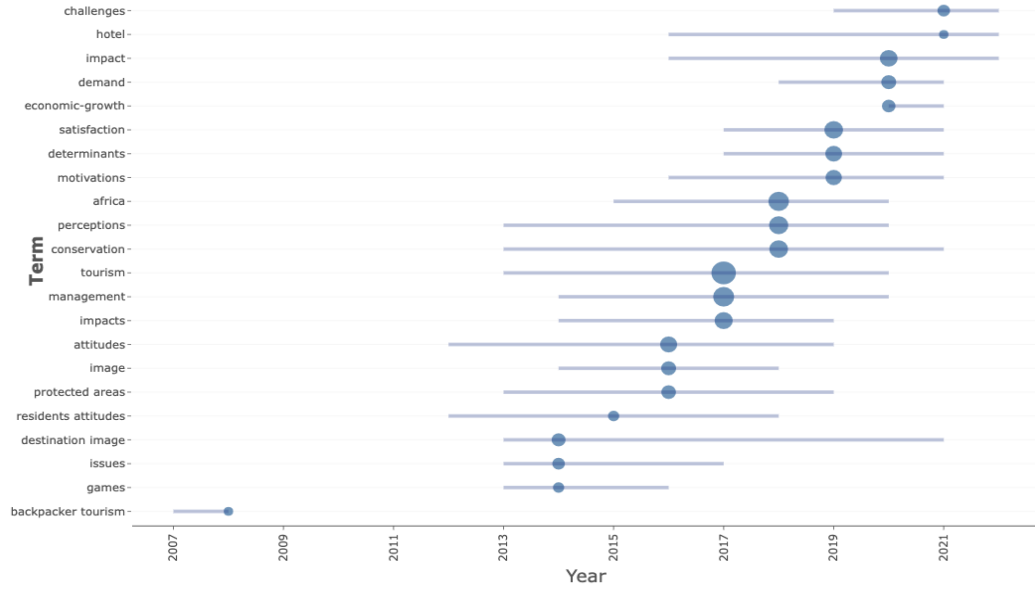
Bu bölümde, yazarların sürdürülebilir turizm odaklı araştırmaları ilgili kullandıkları anahtar kelimeler açıklanmaktadır. Yazarlar, anahtar kelimeleri incelemek için istatistiksel analiz sağlarlar (Du vd., 2013). Bu bölüm ayrıca yazarların ağaç haritasına dayalı olarak kümeye ilişkin bazı bakış açılarını sağlar. Şekil 9, yazarlar tarafından bu çalışmada kullanılan ağaç haritasını göstermektedir. Sonuç, yazarların makalelerin özetindeki kelimenin boyutunu temsil etmek için anahtar kelimeler kullandıklarını göstermektedir. Daha anlamlı boyuttaki kelimeler, özette yazarlar tarafından kullanılan kelimenin sıklığını temsil eder. Şekil 9'dan, “turizm” teriminin bu çalışmadaki en dikkate değer büyüklük olduğu ve terimin kullanım sıklığının 70 veya toplam kelimelerin %8'i olduğu sonucuna varabiliriz. Bulunan sıklık yazarların “turizm” terimini Afrika turizmi için en sık kullandıkları anlamına gelir.

Şekil 9. Ağaç Haritası Analizi

Ayrıca yazarlar “yönetim” kelimesini makalelerinde 44 kez (%6) kullanmışlardır. Ayrıca, ağaç haritasındaki üçüncü konum 41 (%5) sıklıkla “afrika” kelimesidir. Kelime bulutunun genel sonucu, yazarların ağaç haritasına dayalı olarak makalelerinde hangi kelimeleri kullandıklarını açıklayan Şekil 9'da görülebilir.

Şekil 10 turizmle ilgili Afrika araştırmalarında 2007'den 2021'e kadar olan trend konularını açıklamaktadır. Konular yıldan yıla değişmektedir. Tablo 3'e göre turizm kelimesi 70 kez kullanılarak 2017 yılında en popüler kelime olmuştur. İkinci en sık kullanılan kelime olan yönetim (n=44) kelimesi de 2017 yılında en popüler kelime olmuştur. Üçüncü en popüler kelime olan Afrika da (n=41) 2018 yılında en popüler kelime olmuştur.

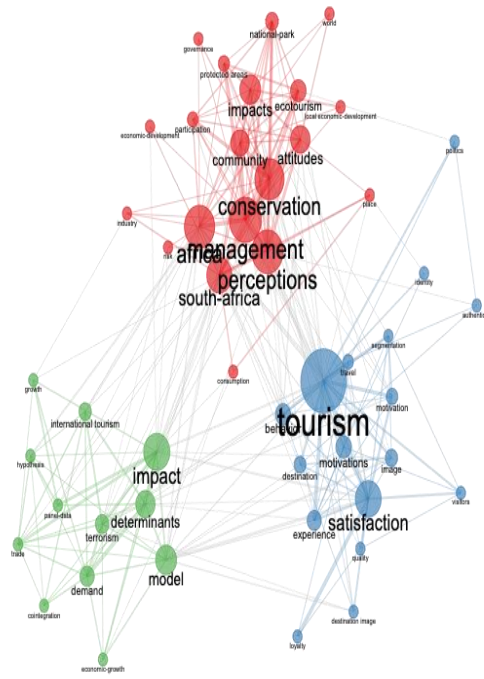

Şekil 10. Trend Konular

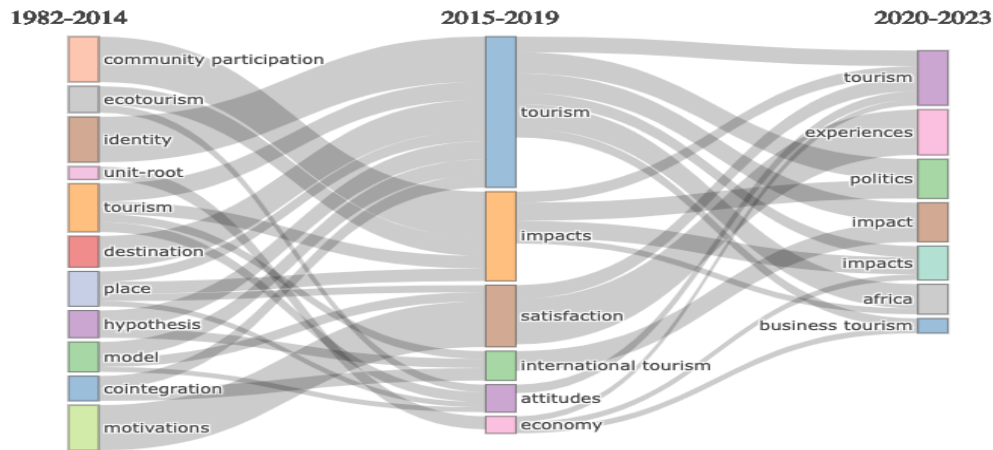
Tablo 3: Yıllara Göre Trend Konular

Terim	Sıklık	Yıl
Turizm	70	2017
Yönetim	44	2017
Afrika	41	2018
Algılar	33	2018
Koruma	30	2018
Memnuniyet	30	2019

Şekil 11, anahtar kelimelerin bir arada bulunmasının sonuçlarını göstermektedir. Anahtar kelimelerin ağırlığı, düğüm ve kelime boyutları ile temsil edilir. Bulgular, terimlerin üç küme ile en az 49 oluşumla sınırlı olduğunu ortaya koymaktadır. "Afrika" terimi, birinci kümedeki veya kırmızı kümedeki en belirgin düğümdür ve veri tabanımızdaki yayınların yaklaşık yarısında görünür. Güney Afrika, kırmızı küme veya birinci kümedeki en önemli ikinci kelimedir. "Algılar", "koruma", "yönetim" ve "etkiler" gibi kelimeler anahtar kelimelerdir. İkinci küme mavi renktedir. Bu kümedeki en güçlü kelime "turizm" kelimesidir. Mavi kümede veya ikinci kümede ikinci en güçlü kelime "memnuniyet"tir. Bu bölümdeki son küme, küme üç veya yeşil kümedir. Bu kümedeki en büyük kelime "etki" dir. Ayrıca "model" ve "determinant" gibi başka kelimeler de bu kümede temsil edilmektedir.

Şekil 11. Eş Kelime Ağ Analizi

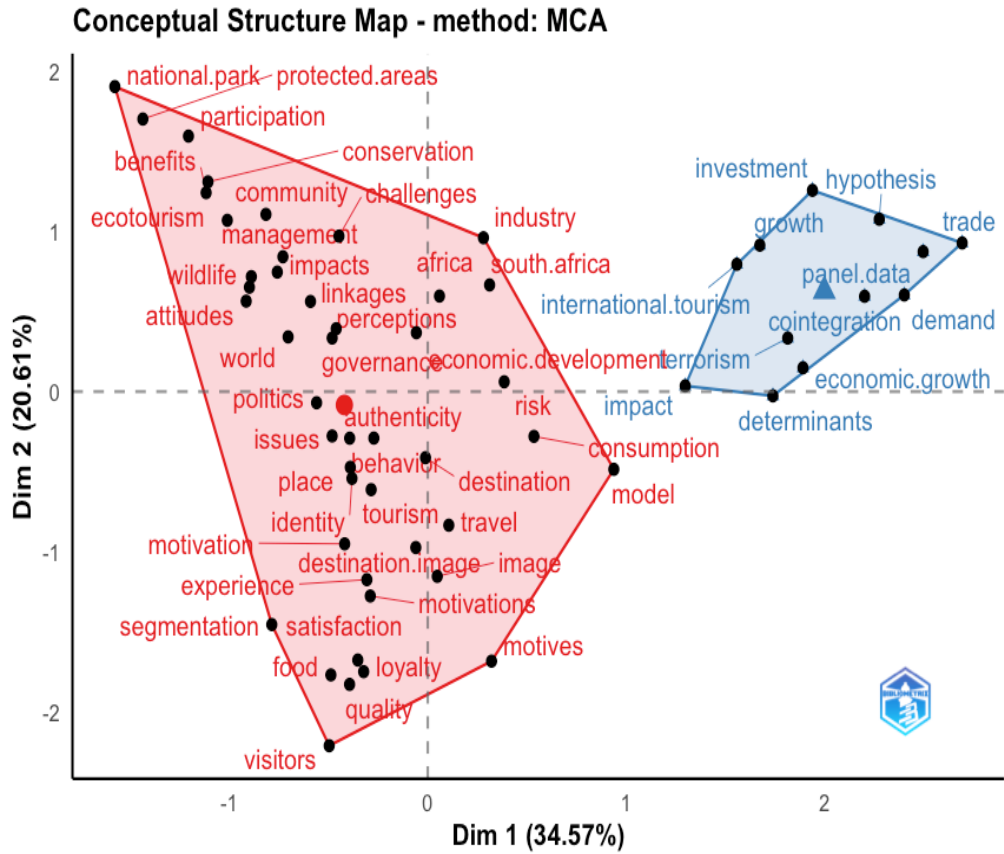

Şekil 12. Tematik Gelişim

Şekil 12, 1982'den 2023'e kadar makalelerin tematik gelişimini göstermektedir. Buradan, makalelerin tematik gelişiminin üç döneme ayrıldığı sonucuna varabiliriz. 1982'den 2014'e kadar olan ilk dönemde tematik evrim, “topluluk katılımı”, “ekoturizm”, “kimlik”, “birim kök”, “turizm”, “destinasyon”, “yer”, “hipotez”, “model”, “eş bütünleşme” ve “motivasyonlar”. İkinci tematik evrim dönemi 2015'ten 2019'a kadardır. Bu dönem “turizm”, “etkiler”, “memnuniyet”, “uluslararası turizm”, “tutumlar” ve “ekonomi” gibi temalar kapsamındadır. Son tematik evrim dönemi 2020'den 2023'e

kadardır. Bu evrim, "turizm", "deneyimler", "politika", "etki", "etkiler", "afrika" ve "iş turizmi" gibi kelimelerle kapsamaktadır.

Ayrıca, bu çalışmada yazarlar çok boyutlu bir ölçekleme analizi kullanmaktadır. Çok boyutlu ölçeklendirme analizi, nesne lokalizasyonu, analizi ve kategorizasyonu için çok boyutlu uzay arama değişkenlerini iki boyutlu uzaya indirgemek için keşfedici bir yaklaşımdır (Xie vd., 2020). Noktalardaki terim dağılımı grafikte görülebilir. Anahtar kelimeler arasındaki benzerlik, her terimin bulunduğu yerde gösterilir. Ögelerin gruplandırılması, anahtar kelimelerin benzerliğinden etkilenir. Anahtar kelimeler kümenin merkezine ne kadar yakınsa ve kelime ne kadar merkeziyse, o kadar acildir (Mori vd., 2016).

Şekil 13. Çok Boyutlu Ölçekleme Analizi

Şekil 13, kavramsal yapı haritasını analiz etmek için bu çalışmada uygulanan çoklu uygunluk analizi (MCA) ile çok boyutlu ölçeklendirme analizini göstermektedir. Bu nedenle, bu çalışmada, yazarlar analizde iki küme bulmuşlardır. Kırmızı küme, bu kümedeki merkezi kelimenin araştırma ilgisini vurgulayan "destinasyon" olduğunu göstermektedir. Ayrıca çalışma, Afrika ve destinasyon imajı gibi diğer yönleri de vurgulamaktadır. Kırmızı küme sonucu, Güney Afrika'da turizm sektörünün inşasında destinasyon imajının önemini vurgulamaktadır.

Ayrıca ikinci küme mavi kümedir. Mavi kümedeki merkezi kelime "yatırım"dır. Turizm sektörü, bu kümede bahsedilen ticaret ve ekonomik büyüme gibi turizmi inşa etmeye yönelik yatırımlara ihtiyaç duymaktadır. Mavi küme aynı zamanda uluslararası turizmin bu kümedeki Afrika turizminin amacı olduğunu vurgulamaktadır.

5. Sonuç

Afrika kıtasında bulunan doğal güzellikler, turistik cazibe merkezleri ve zengin kültürel miras gibi unsurlar Afrika'nın potansiyelini ortaya koymaktadır. Afrika'da milli parklar, tarihi mekanların ziyareti, plajlar ve safari turları önemli faaliyet alanlarıdır. Buna karşılık güvenlik sorunları, altyapı eksikliği ve siyasi istikrarsızlık Afrika turizminin gelişmesinin önünde engel teşkil etmektedir. Yapılan bazı akademik çalışmalar turizmin yerel halka fayda sağlayıp sağlamadığı konusunda fikir ayrılıklarının olmasına neden olmuştur. Bazı yazarlar turizmin yerel ekonomilerine katkı sağladığını ve istihdam oluşturduğunu vurgularken diğerleri ise turizm faaliyetlerinin gelenekler ve yöresel kültürü olumsuz etkilemesi, doğal alanların tahrip edilmesi ve çevre kirliliğinin artması gibi olumsuz etkilerinden bahsetmektedirler.

“Afrika” ve “Turizm” kavramlarına ilişkin bibliyometrik analizlerin gerçekleştirildiği bu çalışmada bahsedilen kavramların literatürdeki gelişimine ilişkin bilgi edinilmesi amaçlanmıştır. Literatürdeki boşlukların tespit edilebilmesi ve kavrama ilişkin daha derin analizlerin gerçekleştirilmesi amacıyla bibliyometrik analiz yönteminin kullanılması araştırma açısından uygun bulunmuştur. Bu amaç doğrultusunda çalışmada kullanılacak verilerin elde edilmesi için Web of Science (WOS) veri tabanından yararlanılmış olup bu platformda “Africa” ve “Tourism” kavramları kullanılarak 1982-2023 yılları arasında tarama işlemi gerçekleştirilmiştir. Tarama işlemi sonucunda ilk olarak 2584 veriye ulaşılmış olup daha sonra uygulanan kısıtlamalardan sonra araştırmanın evrenini oluşturan 523 veri ile bibliyometrik analizler ve haritalama tekniği kullanılmıştır. Tarama işleminin 1982 yılından başlamasının sebebi ise incelenen “Hospitality Leisure Sport Tourism” adlı dergideki ilk yayının bu yıl da yayınlanmış olmasından kaynaklanmaktadır. Bu çalışmada R stüdyo programına entegre olan bibliyometrik Programı yardımıyla önceden belirlenmiş sorulara cevap aranmıştır. Bu doğrultuda “Afrika Turizmi” kavramına ilişkin yıllık bilimsel üretim, Bradford yasası, Lotka yasası, yazarların zaman içerisindeki üretimleri, en çok yayın yapan yazarların ülkeleri, en çok yayın yapan üniversiteler, ülkelere göre bilimsel üretim haritası, ağaç haritası analizleri, trend konular, ortak ağ analizi, tematik evrim haritası, çok boyutlu ölçekleme haritası gibi analizlere yer verilmiştir. Gerçekleştirilen analizler neticesinde literatürdeki boşlukların belirlenmesi ve gelecekteki araştırmacılar için bir yol haritası oluşturulması amaçlanmıştır.

Elde edilen veriler yardımıyla analizler gerçekleştirildiğinde 1982- 2023 yılları arasında “Afrika” ve “Turizm” kavramlarıyla ilgili yapılan çalışmaların 106 farklı kaynaktan yapıldığı ve 523 farklı yayında kullanıldığı belirlenmiştir. Bu yayınların 125 tanesinin tek yazarlı olduğu ve toplamda 714 yazar tarafından ele alındığı, 855 anahtar kelime kullanıldığı, yayınların yaş ortalamasının 7,57 olduğu, uluslararası ortak yazar sayısının ise %26,77 olduğu saptanmıştır. Gerçekleştirilen Bradford yasası analiziyle Tourism Review International, Tourism Economics, Current Issues in Tourism, Journal of Sustainable Tourism, Tourism Management ve Annals of Tourism Research adlı dergilerin “Afrika Turizmi” ile ilgili yapılan çalışmalarda çekirdek dergiler olduğu belirlenmiştir. Çalışmanın Bradford yasasına uyduğu, Lotka yasasına uyum sağlamadığı belirlenmiştir. “Afrika Turizmi” kavramına ilişkin en üretken yazarın Saayman M. olduğu, yayın üreten yazarların ülkeleri incelendiğinde ise tek ülkede üretim (SCP) için Güney Afrika, ABD ve Birleşik Krallık'ın ilk 3 sırayı paylaştığı görülmektedir. Gerçekleştirilen bilimsel yayınların kurumlara göre dağılımı incelendiğinde ise Güney Afrika'dan Johannesburg (n=158) ve The North West University (n=150) ile açık ara diğer kurumlardan ayrıldıkları belirlenmiştir. Ayrıca Afrika ile ilgili turizm makalelerinin küresel dağılımları incelendiğinde ise en üretken ülkeler Güney Afrika (n= 594), ABD (n= 172) ve Birleşik Krallık (n= 144) olarak gerçekleştiği belirlenmiştir. İncelenen makalelerde yazarların en çok kullandıkları kelimeler ise turizm (n=70), yönetim (n= 44) ve Afrika (n= 41) kez kullanılmıştır. Çok boyutlu ölçeklendirme analizi değerlendirildiğinde iki farklı kümenin olduğu görülmüş kırmızı kümedeki merkezi kelimenin “Afrika” ve “hedef” imajı olduğu vurgulanmıştır. İkinci küme olan mavi kümede ise merkezi kelimenin “yatırım” olduğu görülmüştür. Ayrıca bu kümede yer alan ticaret ve ekonomik büyüme gibi kavramlardan anlaşılacağı üzere yatırımlara ihtiyaç duyulduğu anlaşılmaktadır.

Elde edilen analiz sonuçları değerlendirildiğinde çalışmanın hem gelecek araştırmacılara hem de ilgili literatüre çeşitli katkılar sunacağı düşünülmektedir. Bu çalışma Afrika turizmi ile ilgili çalışma

yapacak araştırmacılara fikir verebilir ve araştırmacılar gelecek çalışmalarını bu yönde tasarlayabilirler. Ayrıca araştırmacılar Afrika turizmi hakkında yayınlanan makalelerin incelenerek hangi yöntemlerin kullanıldığı ile ilgili detaylı bilgi bulabilirler. Diğer yandan bu çalışma Afrika turizmine yönelik yapılmış ilk bibliyometrik çalışma olması dolayısıyla önem arz etmektedir. Bu çalışmanın kısıtı olarak ise sadece Web of Science veri tabanının kullanılması, analizler gerçekleştirilirken verilerin İngilizce yayınlardan sağlanmış olması ve “Afrika turizmi” ile sınırlı tutulması gösterilmektedir. Ayrıca Afrika turizmi başlığı altında yapılan yayınların kalitesinin belirlenmesi amacıyla ele alınan sorunlar ve çözüm önerilerinin belirlenmesi için içerik analizi çalışmalarının yapılmasının faydalı olacağı düşünülmektedir. Bu noktadan hareketle gelecek çalışmalar açısından Afrika turizmi kavramını daha kapsamlı inceleyen çalışmalar gerçekleştirilebilir. Afrika turizmi açısından değerlendirildiğinde ise sürdürülebilir turizm stratejileri uygulamasının bölge turizmine olumlu katkılar sunacağı düşünülmekte, dijital pazarlama trendlerinin kullanılmasının Afrika turizmine önemli katkılar sunacağı tahmin edilmektedir.

Kaynakça

- Adeola, O., & Evans, O. (2020). ICT, infrastructure, and tourism development in Africa. *Tourism Economics*, 26(1), 97-114.
- Adeola, O., Boso, N., & Evans, O. (2018). Drivers of international tourism demand in Africa. *Business Economics*, 53, 25-36.
- Ankomah, P. K., & Crompton, J. L. (1990). Unrealized tourism potential: The case of sub-Saharan Africa. *Tourism Management*, 11(1), 11-28.
- Aria, M., & Cuccurullo, C. (2017). “Bibliometrix: “An R-Tool For Comprehensive Science Mapping Analysis”. *Journal Of Informetrics*, 11(4), 959-975, Elsevier, Doi: 10.1016/J.Joi.2017.08.007.
- Bakır, M., Özdemir, E., Akan, Ş., & Atalık, Ö. (2022). A bibliometric analysis of airport service quality. *Journal Of Air Transport Management*, 104(July), 1-14. <https://doi.org/10.1016/J.Jairtraman.2022.102273>
- Balsalobre-Lorente, D., Luzon, L. I., Usman, M., & Jahanger, A. (2023). The relevance of international tourism and natural resource rents in economic growth: Fresh evidence from MINT countries in the digital era. *Environmental Science and Pollution Research*, 1-18.
- Barrios, M., Borrego, A., Vilagines, A., Ollé, C., & Somoza, M. (2008). A bibliometric study of psychological research on tourism. *Scientometrics*, 77, 453-467.
- Booyens, I., & Rogerson, C. M. (2016). Tourism innovation in the global South: evidence from the Western Cape, South Africa. *International Journal of Tourism Research*, 18(5), 515-524.
- Bornmann, L., & Leydesdorff, L. (2014). Scientometrics in a changing research landscape: bibliometrics has become an integral part of research quality evaluation and has been changing the practice of research. *EMBO reports*, 15(12), 1228-1232.
- Boyack, K. W., Klavans, R., & Börner, K. (2005). Mapping the backbone of science. *Scientometrics*, 64, 351-374.
- Butler, G., & Rogerson, C. M. (2016). Inclusive local tourism development in South Africa: Evidence from Dullstroom. *Local Economy*, 31(1-2), 264-281.
- Cancino, C., Merigó, J. M., Coronado, F., Dessouky, Y., & Dessouky, M. (2017). Forty years of computers & industrial engineering: A bibliometric analysis. *Computers and Industrial Engineering*, 113, 614-629. <https://doi.org/10.1016/j.cie.2017.08.033>
- Çiçek, D., & Kozak, N. (2012). Anatolia: Turizm araştırmaları dergisi'nde yayımlanan hakem denetimli makalelerin bibliyometrik profili. *Türk Kütüphaneciliği*, 26(4), 734-756.

<http://www.anatoliajournal>.

- Dieke, P. U. (2020). Tourism in Africa: Issues and prospects. *Sustainable Human Resource Management in Tourism: African Perspectives*, 9-27.
- Diko, M. (2023). A sociological perspective on making South African tourism monumental through folklore. *International Journal of Research in Business and Social Science* (2147-4478), 12(1), 212-219.
- Diodato, V. (2012). *Dictionary of bibliometrics*. Routledge: New York.
- Du, H., Wei, L., Brown, M. A., Wang, Y., & Shi, Z. (2013). A bibliometric analysis of recent energy efficiency literatures: an expanding and shifting focus. *Energy Efficiency*, 6, 177-190.
- Fayissa, B., Nsiah, C., & Tadasse, B. (2008). The Impact of tourism on economic growth and development in Africa. *Tourism Economics*, 14(4), 807-818.
- Karakaş, A., & Türkseven, Y. Ç. (2022). Turizm gelirlerinin milli gelir üzerindeki etkisi: Akdeniz havzası ülkeleri için bir panel veri analizi. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 11 (1) , 341-356.
- Kozak, N., Kozak, M.A., & Kozak, M. (2021). Genel turizm ilkeler ve kavramlar. Yenilenmiş 23. Baskı. Ankara: Detay yayıncılık.
- Kwaramba, H. M., Lovett, J. C., Louw, L., & Chipumuro, J. (2012). Emotional confidence levels and success of tourism development for poverty reduction The South African Kwame Makana home-stay project. *Tourism Management*, 33(4), 885-894.
- Lambulira, M., & Bello, F.G. (2022). Challenges to tourism development in Sub-Saharan Africa: A case of Malawi. *Journal of Environmental Management and Tourism*, (Volume XIII, Spring), 2(58): 391-402.
- Lee, J. W., & Brahmasrene, T. (2016). Tourism effects on the environment and economic sustainability of sub-Saharan Africa. *International Journal of Sustainable Development & World Ecology*, 23(3), 221-232.
- Lepp, A. (2002). Globalization, ecotourism and the promise of development in Sub-Saharan Africa. *Tourism Recreation Research*, 27(1), 61-68.
- López-Fernández, M. C., Serrano-Bedia, A. M., & Pérez-Pérez, M. (2016). Entrepreneurship and family firm research: A bibliometric analysis of an emerging field. *Journal of Small Business Management*, 54(2), 622-639.
- MacCannell, D. (1973). Staged authenticity: Arrangements of social space in tourist settings. *American Journal of Sociology*, 79(3), 589-603.
- Mkwizu, K. H. (2019), Digital marketing and tourism: Opportunities for Africa. *International Hospitality Review*. 34(1), 5-12.
- Mori, Y., Kuroda, M., & Makino, N. (2016). *Nonlinear principal component analysis and its applications*. Berlin: Springer.
- Nyasha, S., Odhiambo, N. M., & Asongu, S. A. (2021). The impact of tourism development on economic growth in Sub-Saharan Africa. *The European Journal of Development Research*, 33, 1514-1535.
- Nyikana, S., & Bama, H. K. (2023). Domestic tourism as a recovery strategy in the face of COVID-19: Insights from South Africa. *Acta Commercii*, 23(1), 10.
- Olorunfemi, F., & Raheem, U. A. (2008). Sustainable tourism development in Africa: The imperative for tourists/host communities security. *Journal of Sustainable development in Africa*, 10(3), 201-220.
- Pritchard, A. (1969). Statistical bibliography or bibliometrics? *Journal of Documentation*, 25, 348-349.

- Saayman, M., Rossouw, R., & Krugell, W. (2012). The impact of tourism on poverty in South Africa. *Development Southern Africa*, 29(3), 462-487.
- Saçık, S. Y., Akar, G., & Gülmez, Z. (2019). Turizm gelirlerinin cari işlemler dengesi üzerindeki etkisi: Türkiye örneği. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (42), 303-316.
- Signé, L. (2018). Africa's tourism potential. Trends, drivers, opportunities and strategies, Africa Growth Initiative at Brookings pg. 1.
- Suleiman, M.A. (2023), The impact of the tourism supply chain on sustainable performance in sub-Saharan Africa: evidence from Tanzania, *Management of Environmental Quality*, 34(2), 492-510.
- Tunger, D., & Eulerich, M. (2018). Bibliometric analysis of corporate governance research in German-speaking countries: applying bibliometrics to business research using a custom-made database. *Scientometrics*, 117, 2041-2059.
- UNWTO (2019), Affiliate members regional reports, volume four –tourism in Africa: A Tool for Development, UNWTO, Madrid, (Erişim: 16.03.2023), <https://webunwto.s3.eu-west-1.amazonaws.com/2019-09/AM-Regional-Report-Volume-four-Tourism-in-Africa-A-Tool-for-Development.pdf>
- Van der Schyff, T., Meyer, D., & Ferreira, L. (2019). An analysis of the impact of the tourism sector as a viable response to South Africa's growth and development challenges. *Journal of International Studies*, 12(1), 168-183.
- Viljoen, J., & Tlabela, K. (2007). Rural tourism development in South Africa trends and challenges. Cape Town, South Africa: HSRC Press
- Wos, Clarivate Web of Science. "Aranan: Afrika ve Turizm". 26.04.2023. <https://clarivate.com/webofsciencegroup/solutions/web-of-science>
- Xie, H., Zhang, Y., Zeng, X., & He, Y. (2020). Sustainable land use and management research: a scientometric review. *Landscape Ecology*, 35, 2381-2411.
- Xu, C., Yang, Y., Dossou, T. A. M., Berhe, M. W., & Ndomandji Kambaye, E. (2022). Does corruption undermine tourism development in Africa?. *Current Issues in Tourism*, 1-18.
- Zan, B.A. (2012). Türkiye'de bilim dallarında karşılaştırmalı bibliyometrik analiz çalışması, (Yayımlanmamış doktora tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Bilgi Belge Yönetimi Anabilim Dalı, Ankara.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Araştırmacıların katkı oranı beyanı / Contribution rate statement of researchers: Bütün yazarlar araştırmaya eşit oranda katkı vermiştir. / All authors contributed equally to the research.

2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).

Extended Abstract

Introduction

Tourism is one of the leading economic sectors in the world (Van der Schyff vd., 2019). Its influence over a country's progress is rather important (Balsalobre-Lorente vd., 2023) through currency obtainment, creation of employment opportunities, revenue generation and regional development (Dieke, 2020). In this context, particularly regarding the developing countries, the role of tourism in sustainable development and its increasing popularity has enabled many countries in Africa continent to benefit from the potential of tourism (Adeola vd., 2018), and all these factors has become very influential in the development of tourism in Africa.

Africa shows up as the wealthiest country with its underground and overground resources. Particularly, it has a rich cultural heritage through its magnificent scenery, natural resources and wildlife (Xu vd., 2022). What is more, it has a unique, diversified atmosphere with its mountains, beaches, wildlife and many other characteristics (Ankomah ve Crompton, 1990). We can also assert that all that potential is available as an instrument to diminish the poverty in the continent via tourism revenues, particularly that it enables a positive development in supporting the policies that focus on the improvement in the labor market in the large part of the continent (Saayman vd., 2012).

The development of tourism in Africa has begun to accelerate through the inclusion of poverty reduction strategies and the effectuation of pre-poor services (Olorunfemi ve Raheem, 2008), and tourism has become one of the most promising sectors. Regarding the studies carried out so far (Balsalobre-Lorente vd., 2023; Nyikana ve Bama, 2023; Suleiman, 2023; Adeola ve Evans, 2020; Dieke, 2020; Booyens ve Rogerson, 2016; Lee ve Brahmasurene, 2016), it is possible to state that there is information presented about the past and the present of Africa tourism, yet there is not sufficient study on the tourism in Africa. Within this scope, it is aimed to detect the gaps in the literature regarding Africa and tourism via this study.

Methodology

In this study, the bibliometric analysis method is employed to detect the gaps in the literature about tourism in Africa and to conduct further analyses regarding the concept. In this respect, the words "Africa" and "Tourism" were scanned in the database "Web of Science" and the studies conducted between the years 1982-2023 were found. The year range is determined as "1982-2023" as the first publishing in the journal "Hospitality Leisure Sport Tourism" was published in 1982. In the beginning, 2584 data were obtained. Then, due to several limitations, 523 data formed the population of the research which were published in the journal "Hospitality Leisure Sport Tourism".

The data were analyzed with the help of "Biblioshiny", which is integrated into the program "R". In the analyses, these questions were sought to be answered: "Who is the most productive writer regarding African Tourism?", "What are the keywords that are most frequently used by the publishings on the concept of African tourism?", "Which countries have conducted the most publishing regarding African tourism?", "Which institutions have conducted the most publishing regarding African tourism?", "Do the publishings regarding African tourism comply with Bradford's law?", "Do the publishings regarding African tourism comply with Lotka's law?". In this study, the fact that the database "Web of Science" was employed, the data were obtained from the publishings in English and it was limited to "African tourism" forms the limitation of the study.

Findings and Conclusions

Africa continent has significant tourism potential with its unique resources. However, security problems, the lack of infrastructure, and political instability set an obstacle to the development of African tourism. It is figured out that some writers emphasize that tourism contributes to local economies and creates employment while others mention tourist activities' negative impacts such as the destruction of natural areas and the increasement of environmental pollution. In this study, bibliometric analyses were conducted regarding the concepts "Africa" and "Tourism" and it was aimed to obtain information regarding the development of these concepts in literature.

As a result of the conducted analyses, it was concluded that the most publishing was conducted in 2019 with 55 publishing, that the most productive writer regarding the concept "Africa tourism" is Saayman M., the second productive writer is Kruger M. and the third productive writer is Rogerson C.M, that 855 key words were used regarding African studies regarding tourism and the most frequently used key word used by the writers is "tourism" (n=70), "management" (n=44) and "Africa (n=41)", that South Africa, the USA and the UK share the top three rank when the countries that the writers come from who have publishings, that Johannesburg (n=158) and The North West University (n=150) from South Africa are superior to the other institutions by far, that the most productive country is South Africa (n= 594), the second most productive country is the USA (n= 172) and

the third most productive country is the UK (n= 144), through the Bradford's law analysis that the journals *Tourism Review International*, *Tourism Economics*, *Current Issues in Tourism*, *Journal of Sustainable Tourism*, *Tourism Management* and *Annals of Tourism Research* are the core journals about the studies about "Africa Tourism" and according to the results the study comply with Bradford's Law and does not comply with Lotka's law.

Therefore, this study aiming to obtain information about the development of African tourism in literature has significance as it presents detailed accounts of which methods have been employed through the investigation of articles regarding African tourism as well as being the first bibliometric study on African Tourism.

Araştırma Makalesi • Research Article

Afrika, Sömürgecilik, İç Savaşlar ve Afrika Edebiyatındaki Yansımaları*

Africa, Colonialism, Civil Wars and Their Reflections in African Literature

Eren Bolat**

Öz: İnsanlık tarihine yön veren ve insanların hayatlarını derinden sarsan olayların başında savaşlar gelmektedir. Günümüze kadar global ölçekte yüzlerce savaş meydana gelmiştir. Bu savaşların dışında bir de lokal bazda ülke sınırları içinde gerçekleşen iç savaşlar mevcuttur. Özellikle sömürgeciliğin yıkıcı etkisi ve toplum yapılarının çeşitli etnisitelerden oluşması nedeniyle Afrika kıtasında gerçekleşen iç savaşların sayısı oldukça fazladır. Bu nedenle, Chimamanda Ngozi Adichie'nin *Half of a Yellow Sun* (2014), Nuruddin Farah'ın *Maps* (1999), Ismael Beah'ın *A Long Way Gone: Memoirs of a Boy Soldier* (2007) ve Helene Cooper'ın *The House at Sugar Beach: In Search of a Lost African Childhood* (2008) kitaplarında tasvir edildiği gibi, iç savaş teması Afrika edebiyatında öne çıkan ve merak uyandıran bir unsur haline gelmiştir. Bu eserler, iç savaşın Afrika'daki bireyler, aileler ve toplumlar üzerindeki etkisini inceleyen güçlü anlatılar sunmaktadır. Bu çalışmaya konu olan eserlerin yazarları, özgün karakterleri ve çağrıştırmacı hikâye anlatımlarıyla iç savaşın amansız sonuçlarına ışık tutarken, aynı zamanda insan ruhunun zorluklar karşısındaki direncini ve gücünü de yansıtmaktadır. Bu çalışma, aktarılan bilgiler doğrultusunda Afrika kıtası özelinde sömürgecilikten sonra meydana gelen iç savaşları, seçilen eserlerdeki yansımaları bağlamında ele almayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Afrika, Sömürgecilik, İç Savaş, Baskı, Afrika Edebiyatı

Abstract: Wars are at the forefront of events that shape human history and deeply affect people's lives. To date, hundreds of wars have occurred on the global scale. Apart from these wars, there have been localised civil wars within the borders of the countries. Due to the destructive effects of colonialism and the formation of social structures among various ethnicities, the number of civil wars, especially on the African continent, has been quite high. Thus, the theme of civil war is a prominent and compelling element in African literature, as depicted in Chimamanda Ngozi Adichie's *Half of a Yellow Sun* (2014), Nuruddin Farah's *Maps* (1999), Ismael Beah's *A Long Way Gone: Memoirs of a Boy Soldier* (2007), and Helene Cooper's *The House at Sugar Beach: In Search of a Lost African Childhood* (2008). These works provide powerful narratives that explore the impact of civil war on individuals, families, and communities in Africa. The authors of the selected works, with their unique characters and evocative storytelling, shed light on the relentless consequences of the civil war while at the same time reflecting the resilience and strength of the human spirit in the face of difficulties. In line with all this information, the purpose of this study is to investigate the post-colonial civil wars in Africa in the context of their reflections in the selected works.

Keywords: Africa, Colonialism, Civil War, Oppression, African Literature

* Bu çalışmada yararlanılan İngilizce kaynaklardan alınan alıntıların çevirileri bu çalışmanın yazarı tarafından yapılmıştır.

** Dr. Öğretim Üyesi, Hitit Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu, Çorum/Türkiye, ermbtlit@gmail.com,
ORCID:0000-0001-8148-522X,.

Cite as/ Atf: Bolat E. (2023). Afrika, Sömürgecilik, İç Savaşlar ve Afrika Edebiyatındaki Yansımaları, *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(Afrika), 256-271. <http://dx.doi.org/10.18506/anemon.1287854>

Received/Geliş: 26 April/Nisan 2023

Düzeltilme/Revised form: 23 August/Ağustos 2023

Accepted/Kabul: 04 September/ Eylül 2023

Published/Yayın: 30 September/ Eylül 2023

e-ISSN: 2149-4622. © 2013-2023 Muş Alparslan Üniversitesi. TÜBİTAK ULAKBİM DergiPark ev sahipliğinde. Her hakkı saklıdır.

Giriş

İlk insanın nerede yaşadığına dair kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak, insanın varoluş sürecinin ilk aşamalarının Afrika’da gerçekleştiğine dair varsayımlar öne sürülmüştür. İnsan türünün en eski fosil kalıntıları da Afrika’da bulunmuştur. Bu varsayımlar sebebiyle, ilk insanların Afrika’da yaşamış olabileceği düşünülmektedir. İnsanlık tarihinin başladığı düşünülen Afrika kıtası sayısız sıkıntılı duruma ve kıta üzerinde gerçekleşen olumsuzluklara sahne olmuştur. Bu olumsuzlukların öncülünde yer alan durum, neredeyse tüm kıta ülkelerinin batılı güçler tarafından sömürülmüş olmasıdır. İnsanlık tarihine kara bir leke olarak sürülen, özellikle Afrika kıtasının yıllar boyunca kontrol altında tutulmasına sebep olan sömürgeciliğin günümüzde kazandığı anlamın ilk ortaya çıkışı on beşinci yüzyıla kadar uzanmaktadır. Sömürgecilik on beşinci yüzyılda Portekizlilerin ve İspanyolların ortaya koyduğu keşifler sonucunda Afrika, Asya ve Amerika’da ticaret ağları ve yerleşim yerleri kurmalarıyla başlamıştır. Daha sonra İngiltere, Fransa, Almanya, Belçika ve İtalya gibi diğer Avrupalı güçler de dünya genelinde koloniler kurma girişiminde bulunmuşlardır. Genel anlamda sömürgecilik, on beşinci ve yirminci yüzyıllar arasında Avrupalı sömürgeci güçlerin koloniler kurduğu, Avrupa dışındaki topraklar üzerinde denetim sağladığı bir Avrupa yayılma ve egemenlik dönemini ifade etmektedir. Kolonyalizm ile postkolonyalizm üzerine çalışmalar ve araştırmalar yapan Ania Loomba (2015) da sömürgeciliğin “diğer insanların topraklarının, mallarının fethi ve kontrolü olarak” (s. 8) tanımlanabileceğini belirtirken Jürgen Osterhammel’a (1999) göre ise, “Sömürgecilik, yerli (ya da zorla ithal edilmiş) bir çoğunluk ile yabancı işgalcilerden oluşan bir azınlık arasındaki tahakküm ilişkisidir” (s. 16). Sömürgecilik, Avrupalı güçlerin kendi değerlerini, yönetim sistemlerini, ekonomik yapılarını, sömürgeleştirdikleri halklara dayattıkları siyasi, finansal ve kültürel tahakküm sürecidir. Frederick Cooper’a (2018) göre, “On dokuzuncu ve yirminci yüzyıl sömürgeciliğinin kötülükleri, dönemin siyasi yapıları, değerleri ve anlayışları içinde sağlam bir şekilde yatmaktadır; sömürgecilik geçmişten gelen atavistik bir kalıntı değildir” (s. 16). Bu yüzden sömürgeciliği değerlendirirken onu hayatın doğal akışında gerçekleşmesi gayet olağan bir olgu gibi görmek pek mümkün değildir.

Dünyanın çeşitli bölgelerinde gerçekleşen sömürgeleştirme operasyonları, Afrika’da on dokuzuncu yüzyılın sonlarından yirminci yüzyılın ortalarına kadar devam edegelmiştir. Bu süre zarfında İngiltere, Fransa, İspanya, Almanya, Belçika, İtalya ve Portekiz gibi Avrupalı güçler koloniler kurarak Afrika toprakları üzerinde kontrolü ele geçirmişlerdir. “Afrika’nın bölünmesi anlamına gelen olay, Otto von Bismarck’ın Kasım 1884’ten Şubat 1885’ e kadar süren Berlin’de düzenlediği konferanslardır” (Michalopoulos & Papaioannous, 2016, s. 1807). Bu eylemlerin ve sömürülerin temel motivasyonu, hammadde gereksinimini karşılama ve daha da güçlü bir ülke haline gelme arzusuuydu. “Bu durum daha sonra 1881-1914 yılları arasında Afrika için Mücadele (Scramble for Africa) ile sonuçlanmış ve Yeni Emperyalizm Dönemi’nde Afrika topraklarının Avrupalı güçler tarafından istila edilmesi, işgal edilmesi, bölünmesi ve sömürgeleştirilmesi ya da ilhak edilmesiyle doruğa ulaşmıştır” (Ugwuegbu, 2021, s. 159). Sömürgeciliğin Afrika üzerindeki etkisi derinlemesine ve uzun süreli bir şekilde hissedilmekte olup günümüzde dahi kıtayı çeşitli yönlerden şekillendirmektedir. Siyasi açıdan sömürgecilik, Avrupalı yönetim sistemlerinin genellikle güç kullanılarak Afrika toplumlarına dayatılmasıyla neticelenmiştir. Bu durum çoğu zaman geleneksel yönetim sistemlerinin bastırılmasına, yerel kültürleri ve kimlikleri yansıtmayan keyfi sınırların ve idari yapıların dayatılmasına yol açmıştır. Sömürgecilik bugün Afrika ülkelerinin karşı karşıya kaldığı otoriterlik, yolsuzluk ve siyasi istikrarsızlık gibi bir dizi problemi de tetiklemiştir. Belirtilen bu olumsuzlukların dışında, Afrika kıtasındaki kaynaklarının sömürülmesine ve Avrupalı güçlerin çıkarlarına hizmet etmek üzere planlanmış ekonomilerin geliştirilmesine sebep olmuştur. Sömürülen Afrika ülkelerinin ekonomileri hammadde ihracatına bağımlı hale getirilmiş, sömürge döneminde geliştirilen altyapı ve kurumlar genellikle bu ihracata dayalı modeli kolaylaştırmak amacıyla tasarlanmıştır. Sömürgeciliğin bu mirası, birçok Afrika ülkesinde yoksulluğun ve az gelişmişliğin devam etmesine, ekonomik çeşitlendirme ve sürdürülebilir yerel güdümlü ekonomilerin yaratılması konusunda süregelen zorluklara yol açmıştır.

Tek bir parametre üzerinden anlaşılabilmesi zor olan, “bir halkın diğerine boyun eğdirilmesini içeren bir tahakküm pratiği” (Kohn & Reddy, 2023) olarak tanımlanabilecek sömürgeciliğin temelinde,

yeni pazar ve kaynak arayışı, Hıristiyanlığı yayma, güç ve saygınlık arzusu, sömürgeleştirilen halkları medenileştirme ve iyileştirme amacı gibi çeşitli motivasyonlar yer almaktadır. Avrupalı güçler sömürgeciliği, ‘geri kalmış’ halklara ‘medeniyet’ ve modernleşme götürdüklerini, sömürgeleştirdikleri halkları kalkındırma ve eğitime görevlerini yerine getirdiklerini iddia ederek meşrulaştırmışlardır. Ancak çok da rasyonel olmayan argümanlarla meşrulaştırılmaya çalışılan sömürgeciliğin, sömürgeleştirilen halklar üzerinde sayısız olumsuz etkisi bulunmaktadır. Sömürülen ülkelerde toprak ve doğal kaynakların kaybı, yerel kültürlerin ve dillerin bastırılıp yok sayılması, Avrupa yönetim ve eğitim sistemlerinin dayatılması, yerel halkların zorla çalıştırılması ve sömürülmesi gibi çeşitli açılardan kontrolcü ve sınırlayıcı tutumlar sergilenmiştir. Aynı zamanda milyonlarca insanın yerinden edilmesi ve zorunlu göçe tâbî tutulması ile birlikte sosyo-ekonomik yapılarının bozulması da sömürülen bölgelerdeki yıkımın daha da şiddetli bir hale dönüşmesine neden olmuştur. Temelinde az gelişmiş olarak tanımladıkları ülkelere medeniyet götürme güdüsüyle hareket ettiklerini öne süren sömürgeci güçlerin gerçekleştirmiş oldukları değişim, bugün bile birçok ülkenin politik, ekonomik ve toplumsal yapılarını şekillendirmeye devam etmektedir. Bir zamanlar sömürgeye uğramış ülkelerin çoğu hala yoksulluk, az gelişmişlik ve siyasi istikrarsızlık gibi sömürgeciliğin sonuçlarıyla başa çıkmaya çalışmaktadır. Tüm bu varsayımların yanı sıra, sömürgecilik sırasında kurulan eşitsiz güç dinamikleri, sömürgeciler ile bir zamanlar sömürülen ülkeler arasındaki ilişkilere hala etki etmektedir.

Sömürgeciliğin Afrika kıtasında yarattığı en ağır yıkımlardan birisi de iç savaflara neden olacak ortamı hazırlamış olmasıdır. Sömürgecilik ve iç savaflar arasında karmaşık bir ilişki vardır. “Bu iç savafların, sömürgecilikten miras kalan yapay sınırlar üzerindeki mücadele, farklı etnik ve dini gruplar arasındaki sürtüşme, rekabet ve bazı Afrikalı liderlerin kaba güç arzusu dâhil birçok nedeni vardır” (Arnold & Woronoff, 2008, s. vii). Afrika kıtasındaki onlarca iç savaş, sömürgeciliğin etkisi ile sömürgeci güçlerin, sömürdükleri ülkelerin topraklarını bölme ve yönetme biçimlerinden kaynaklanmıştır. Sömürgecilik, genellikle yapay sınırların dayatılmasını, etnik ve dilsel grupların bölünmesini içermektedir. Ezeabasili Ifeoma’nın (2011) da belirttiği gibi “Afrika devletlerinin çoğu sömürge kökenlidir ve sömürgeciliğin etnisiteyi beslemede oynadığı rol göz ardı edilemez” (s. 90). Bazı durumlarda, sömürgeci güçler bu topraklar üzerindeki kontrolü sürdürmek için etnik veya dinî gerilimleri yaratmış veya şiddetlendirmiştir. Bu taktik kimi zaman potansiyel direniş hareketlerini bölerek zayıflatmak amacıyla kullanılmış olsa da uzun süreli çatışmalara ve iç savaflara da yol açabilmiştir. Mevcut durum, daha önce barış içinde yaşayan gruplar arasında gerilim yaratmakla birlikte sömürgeci politikalar tarafından ötekileştirilenler arasında mağduriyet ve eşitsizlik duygusuna sebebiyet vermiştir. Bunların dışında, sömürgeci güçler kolonilerini yönetmek için çoğu kez yerel elitlere bel bağlayarak, pek çok insanı politik güç ve ekonomik fırsatların dışında bırakan bir himaye ve iltimas sistemi inşa etmişlerdir. Genel anlamda, sömürgecilik birçok ülkenin siyasi ve sosyal dinamikleri üzerinde önemli roller oynamış, bazı durumlarda da iç savafların baş göstermesine yol açmıştır. Afrika kıtasında veya diğer coğrafyalarda meydana gelen tüm iç savaflar doğrudan sömürgeciliğe atfedilemese de, sömürgecilik çatışma ve şiddete katkıda bulunabilecek siyasi, sosyo-ekonomik koşulların şekillenmesinde kesinlikle azımsanmayacak bir paya sahip olmuştur. Bu yüzden Afrika’da, sömürgecilik ve iç savaş temaları iç içe geçmiş, Afrika’nın tarihini, edebiyatını anlamının ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. Edebiyat, sömürgeciliğin, iç savafların etkisine ve Afrika halkının direncine dair içgörüler sağlayarak bu temaları keşfetmek adına güçlü bir aktarım görevi üstlenmiştir. Bu doğrultuda Afrikalı yazarlar tarafından oluşturulan eserler, sömürgeciliğin etkisi ve Afrika halkının direnci konularını incelemekte ve bu temaları iletmekte önemli bir araç işlevi görmektedir. Bu edebî eserler aynı zamanda, Afrika ülkelerinde gerçekleşen iç savafların anlamasına ve Afrika toplumunun mücadelesine dair bakış açısı sunmaktadır.

Afrika’da Gerçekleşen İç Savaflar ve Afrika Edebiyatına Yansımaları

Birçok Afrikalı yazar, çalışmalarında iç savaflara ve çatışmalara dair yazılar kaleme almış, hem kendilerinin hem de yaşadıkları toplumların deneyimlerinden yararlanmışlardır. Bu yazarlar, Afrika’daki iç savaş ve çatışmaların sosyal, siyasi ve psikolojik bilançosunu yansıtmak için edebiyatı kullanmışlardır. Eserleri aracılığıyla, bu olaylardan etkilenen bireylerin, toplulukların deneyimlerine

benzersiz bir bakış açısı sunmuş, şiddet ile savaşın insani maliyetlerine dikkat çekilmesine yardımcı olmuşlardır. Diğer taraftan Afrikalı yazarlar, iç savaşların çıkış nedenleri, sosyal yapıdaki dönüşümler, savaşın insanlar üzerindeki olumsuz izleri noktasında birbirinden farklı bakış açıları ile eserlerini oluşturmuşlardır. Çoğu zaman, iç savaşların yarattığı insani acıların altını çizmişler, barışın önemine vurgu yapmışlardır. Ayrıca, savaşın doğurduğu travmanın, toplumun çeşitli kesimlerinde farklı şekillerde görülebileceğini, bu etkilerin sadece savaş sonrasında değil, uzun yıllar boyunca devam edebileceğini de dile getirmişlerdir.

Afrika ülkelerinin çoğu, uzun süreli iç çatışma dönemleri yaşadığından, iç savaş teması Afrika edebiyatında yaygın bir konudur. Bu çatışmalar, Afrika kıtasında derin izler bırakmış, milyonlarca insanın yerinden edilmesinin yanı sıra sayısız can kaybı gibi sonuçları beraberinde getirmiştir. Afrika edebiyatı bu çatışmalara çeşitli şekillerde yanıt vermiş, pek çok yazar eserlerinde iç savaş temasını işlemiştir. Afrika edebiyatında iç savaş teması yoğunlukla çatışmanın ortasında kalan bireylerin, toplulukların deneyimlerini ortaya koymak için kullanılmıştır. Yazarlar genellikle savaşın acımasızlığını, insan yaşamı üzerindeki yıkıcı etkilerini eserlerinin merkezine almışlardır. Ayrıca siyasi, finansal, sosyal meseleler de dâhil olmak üzere çatışmaya katkıda bulunan çeşitli paydaşları ve altında yatan faktörleri araştırmışlardır.

Nijerya İç Savaşı ve Adichie'nin *Half of A Yellow Sun* (2014) Romanı

Afrika kıtasında, yirminci yüzyılın ortalarından bu yana önemli sayıda iç savaş meydana gelmiştir. Bu iç savaşlar yönetsel istikrarsızlık, ekonomik eşitsizlik, sömürgecilik, etnik ve dini gerilimler gibi bir dizi faktör tarafından körüklenmiştir. Bunlardan birisi de 1967-1970 arasında, Nijerya'nın güneydoğusunda yer alan Biafra bölgesinin bağımsızlığı için gerçekleştirilen Nijerya İç Savaşı'dır. Savaş, Nijerya'nın bağımsızlığını kazandığı 1960 yılından itibaren yaşanan siyasi gerilimlerden ve Biafra bölgesindeki çoğunluğu Igbolardan oluşan etnik grubun Nijerya'nın diğer bölgelerindeki diğer etnik gruplarla yaşadığı çatışmalardan kaynaklanmıştır. Igbo liderleri, ülkede artan etnik gerilimler nedeniyle Biafra'yı bağımsız bir devlet ilan etmişlerdir. Ancak, Nijerya hükümeti bunu kabul etmemiş, Biafra'yı Nijerya'ya bağlı bir bölge olarak görmeye devam etmiştir. Savaşın başlamasından sonra, Nijerya hükümeti Biafra'ya karşı abluka başlatmış, Biafra liderleri, yurtdışından askeri destek aramaya başlamış fakat bu talepleri cevapsız kalmıştır. Savaş boyunca, Nijerya askerlerinin Biafra bölgesindeki sivillere karşı düzenlediği saldırılar sonucu yüz binlerce kişi hayatını kaybetmiş, savaş 1970 yılında Nijerya'nın zaferiyle sona ermiştir (Venter, 2016, s. 178). Savaşın sonunda Biafra'nın bağımsızlığı reddedilmiş, Biafra lideri Chukwuemeka Odumegwu Ojukwu Fildişi Sahilleri'ne kaçmıştır (Britannica, 2023).

Biafra'da meydana gelen iç savaşa ve yıkıma dair en detaylı bilgiye Nijerya'nın önemli yazarlarından birisi kabul edilen Chinua Achebe'nin *There Was A Country: A Personal History of Biafra* (2013) eserinden ulaşılmaktadır. Achebe eserinde, savaşa dair detayların yanı sıra savaş karşısında tüm dünyanın, yabancı yazarların ve kendi entelektüellerinin tepkilerine de yer vermektedir. Hatta Biafra'ya gelen yazarlarla ilgili Achebe (2013) şu ifadeyi kullanmaktadır: “Dönemin önde gelen uluslararası düşünürlerinden bazıları Biafra trajedisi karşısında öylesine dehşete düşmüşlerdi ki, kopan cumhuriyeti ziyaret etmeyi, çekilen acıları, yoksulluğu ve açlığı ilk elden görmeyi kendilerine görev edinmişlerdi” (s. 105). İç savaş döneminde Nijerya hükümetinin uyguladığı yıldırma politikalarının başında yabancı yazarları bile dehşete düşüren ‘açlık’ sorunu gelmekteydi. Hatta Achebe (2013) eserinin sonlarına doğru bunun bir soykırım olma ihtimali konusundaki sorusunu şöyle dile getirmektedir: “Nijerya federal hükümeti, en meşhuru ‘meşru bir savaş silahı olarak aç bırakma’ olan cezalandırma politikaları yoluyla Igbo vatandaşlarına soykırım uyguladı mı?” (s. 228). Achebe'nin bu sorusunun temelinde ve meşru kelimesini bilinçli kullanmasında Nijeryalı lider Allison Ayida'nın aç bırakma konusunda söylediklerine gönderme vardır. Achebe (2013) eserinde Ayida'nın şu ifadelerine yer vermektedir: “Açlık meşru bir savaş silahıdır ve bunu isyancılar üzerinde kullanmaya niyetliyiz” (s. 314). Acı olan şudur ki Ayida'nın bu düşünceleri ne yazık ki eyleme dönüşmüş, binlerce insan, özellikle çocuk açlıktan hayatını kaybetmiştir. Samuel Fury Childs Daly'nin (2020) de belirttiği gibi: “Nijerya İç Savaşı'nın kalıcı imgesi, iyi düzenlenmiş bir mahkeme salonuna başkanlık eden bir yargıç değil, açlıktan ölen bir

çocuktur” (s. 3). Achebe eserinde bu yaşananları tüm gerçekliğiyle ifade eden Amerikalı tarihçi Arthur M. Schlesinger’in da düşüncelerine yer vermektedir: “Biafra halkının yaşadığı korkunç trajedi artık katastrofik boyutlara ulaşmıştır. Açlık her gün çoğu çocuk olmak üzere yaklaşık 6,000 Igbo kabilesi mensubunun hayatına mal olmaktadır. Yakın gelecekte halka yeterli gıda ulaştırılmazsa yüzlerce, binlerce insan açlıktan ölecektir” (akt. Achebe, 2013, 231). Bu bilgiler tüm çıplaklığıyla yaşanan zulmü yansıtmaktadır. “Nijerya İç Savaşı sırasında ölen insan sayısına ilişkin tahminler 500.000 ila 3.000.000 arasında değişmektedir. Ölüm nedenleri arasında savaş alanındaki ölümler, etnik temizlik ve açlık yer almaktadır” (Falola vd., 2023). Yaşanılan bu felakete yerinde şahitlik edenlerden biri de Amerikalı yazar Kurt Vonnegut’tur. Vonnegut (1989), Biafra’da bulunduğu süre zarfında tanıklık ettiği vahşeti şöyle aktarmaktadır: “Yazarken radyomdan Nijerya ordusu geldiğinde çok fazla tecavüz olduğunu, direnen bir kadının benzinle ıslatıldığını ve sonra ateşe verildiğini duyuyorum” (s. 153). Vonnegut’un da ifadelerinden anlaşılacağı üzere Biafra halkı sadece açlık ve yoksullukla değil aynı zamanda tecavüz ile de cezalandırılmıştır. Gördükleri karşısında dayanacak gücü kalmayan Vonnegut (1989) hislerini şöyle belirtmektedir: “Biafra için sadece bir kez ağladım. Eve döndükten üç gün sonra, sabah saat ikide ağladım. Yaklaşık bir buçuk dakika boyunca acayip havlama sesleri çıkardım ve hepsi bu kadar” (s. 153). Vonnegut’un da deneyimlediği gibi çoğu insan benzer duyguları yaşamış ve hiçbir şey yapamamanın çaresizliğini hissetmiştir.

Yaşanılan bu acılara kayıtsız kalamayan kişilerin başında da Nijeryalı feminist yazar Chimamanda Ngozi Adichie gelmektedir. Adichie’nin *Half of a Yellow Sun*¹ (2014) adlı eseri, Biafra Savaşı (Nijerya İç Savaşı olarak da bilinir) temasını evin hizmetçisi Ugwu, üniversite profesörü Olanna, İngiliz yazar Richard olmak üzere üç ana karakterin bakış açısından ele alan bir romandır. Roman, savaşın bu karakterler ile birlikte onların aileleri, arkadaşları ve toplumları üzerindeki etkisini göstermektedir. Şiddet, kıtlık, yerinden edilme gibi savaşın acımasız gerçeklerinin yanı sıra çatışma doğuran siyasi ve sosyal gerilimleri de romanda ele alınan konulardır.

Varlıklı bir Igbo ailesine mensup olan Olanna karakteri, savaşın başlamasıyla ortaya çıkan şiddet ve kaos nedeniyle Nsukka’daki evinden kaçmak zorunda kalmıştır. Eşi Odenigbo ve kızlarıyla birlikte mülteci kampına sığınan Olanna, bu kampta savaşın tüm acımasızlığına şahit olmuştur. Fakir bir dağ köyünden gelen Ugwu karakteri, Biafra ordusunda askere alındıktan sonra asker arkadaşlarının ölümüne, acı çekmesine tanık olmakla beraber savaşın tüm dehşetini deneyimlemek zorunda kalmıştır. Romanda geçen şu ifade yaşanan dehşeti ve katliamı gözler önüne sermektedir: “Bizi karınca gibi öldürüyorlar. Ne dediğimi duydun mu? Karıncalar (gibi)” (Adichie, 2014, s. 144). Bu serzenişe diğer bir karakterin vermiş olduğu cevap, ölümün her yerde olduğunu kanıtıdır: “Obiozo, gözlerimiz çok şey gördü, anyi afujugo anya, dedi. Bütün bir aileyi gördüm, bir baba, anne ve üç çocuk, otoparka giden yolda yatıyorlardı. Orada öylece yatıyorlardı” (2014, s. 144). Ölümle birlikte iç savaş sırasında en fazla karşılaşılacak durumlardan bir diğeri de kadın bedeninin sömürsü, yani kadınların cinsel saldırıya uğramalarıdır. Eberechi isimindeki karakter, bir görevli ile yatmak zorunda kalışını Ugwu’ya izah etmiştir: “Büyük bir göbeği vardı. Hızlıca yaptı ve sonra bana üstüne yatmamı söyledi. Uykuya daldı ve ben uzaklaşmak istedim ama uyandı ve bana orada kalmamı söyledi. Bize yardım etmişti. Kardeşimi orduda temel hizmetlere yerleştirmişti” (2014, s. 294). Bu zorunlu birliktelik dışında tecavüz vakaları da savaş esnasında görülen yaygın olaylardan biridir. Ugwu’nun kız kardeşi de bu saldırıya maruz kalanlar arasında yer almaktadır: “Üstüne çıkan ilk kişinin kolunu ısırıldığını ve kan aktığını söylediler. Onu neredeyse ölene kadar dövmüşler. O zamandan beri gözlerinden biri açılmıyor” (2014, s. 421). Bu olay, şiddet ve cinsel sömürünün iç savaş döneminin kaçınılmaz bir parçası olduğunu kanıtlamaktadır.

Şiddet, tecavüz ve benzer olumsuz koşulların dışında, yerli halkın en fazla zorlandığı durumların biri de açlıkla başa çıkmaktır. Birçok insan yetersiz besin nedeniyle, köpek ve fare gibi hayvanları yemek durumunda kalmıştır. Mama Adanna isimli kadın çocukları açlıktan ölmesin diye evlerindeki köpeği

¹ Romanın başlığı Biafra Cumhuriyeti’nin bayrağına bir gönderme içermektedir. Biafra Cumhuriyeti’nin bayrağında yarım bir güneş resmi bulunmaktadır. Romanda da bu konuyla ilgili bir ifade geçmektedir: “Kırmızı Kuzey’de katledilen kardeşlerin kanını, siyah onların yasını, yeşil Biafra’nın sahip olacağı refahı ve son olarak sarı bir güneşin yarısı da görkemli geleceği temsil ediyordu” (Adichie, 2014, s. 281).

pişirip çocuklara yedirmiştir (2014, s. 342). Onun dışında aç olan “bir grup çocuğun ateşin etrafında iki sıçanı kızarttığı” (2014, s. 370) da romanda belirtilmiştir. Bir hafta önce çocuğu ölen bir kadının ifadeleri yaşadıkları çaresizliği destekler niteliktedir: “Bu hırsız gibi, insanlar gelip her şeyi topluyor, böylece açlıktan öleceğiz” (2014, s. 370). Kadın, gelen insanların tüm eşyaları alarak onları açlığa mahkûm ettiklerini ifade ederek, durumlarının ne kadar umutsuz olduğunu anlatmaktadır (2014, s. 370). Bu cümle, maddi kayıpların yanı sıra duygusal acıyı da vurgulayarak, insanların yaşadıkları zorluğun, acının anlaşılmasına yardımcı olmaktadır. Önceki bölümde de belirtildiği üzere aç bırakma politikası Nijerya yönetimi tarafından bir silah aleti olarak kullanılmış, bu konuda da maalesef başarılı olunmuştur.

Yukarıda konu edilen sebepleri yer verdiği için Adichie'nin romanı, iç savaşın Nijerya vatandaşlarının hayatları üzerindeki elim etkisini inceleyen güçlü bir roman olarak tanımlanabilir. Roman, çatışmanın sebep olduğu kaosu ve yıkımın canlı bir resmini çizen dokunaklı savaş alıntılarıyla doludur. Bu alıntılardan en güçlü olanı: “Biz öldüğümüzde dünya sessizdi” (2014, s. 425) ifadesidir. Bu ifade, dünyanın geri kalanının Nijerya İç Savaşı'na karşı gösterdiği kayıtsızlığın keskin bir hatırlatıcısıdır. Hayatta kalma mücadelesinde kendilerini yalnız bulan pek çok Nijeryalının hissettiği derin yalnızlık ve ihanete uğramışlık duygusunun da açık bir tezahürüdür. Susan ismindeki karakterin sözleri de bu duygusal boşluğu gösterir şekildedir. Susan Enugu'daki British Council'ı aradığında oradaki insanların bu savaş ortamında su topu oynamaları, Hotel Presidential'da kokteyl düzenleyerek eğlenmeleri onu hayrete düşürmüştür. Kanlı bir savaş devam ederken bu insanların kayıtsızlığı, sorunları çözmek yerine eğlenmeyi tercih etmeleri Susan'ı hayal kırıklığına uğratmıştır. (2014, s. 182). Bir İngiliz vatandaşının bile bunları söylüyor olması Adichie'nin romanında vurguladığı durumu desteklemektedir. Tüm bu detaylar dikkate alındığında Adichie'nin romanı, Nijerya halkının sömürgecilik sonrası dönemde yaşamış olduğu iç savaş merkeze alarak, okuyucuya savaşın yıkıcılığını aktarmaktadır.

Somali İç Savaşı ve Nuruddin Farah'ın *Maps* (1999) Romanı

1980'lerde patlak veren Somali İç Savaşı, Afrika'nın modern tarihindeki en uzun ve kanlı çatışmalardan biri olmuştur. Somali İç Savaşı'nın nedenleri çok yönlü ve karmaşık olup siyasi, sosyal, ekonomik ve tarihi faktörlerin bir kombinasyonunu içermektedir. Çatışmanın başlıca tetikleyicilerinden biri, Somali'yi yirmi yılı aşkın süredir yöneten Siad Barre'nin otoriter rejiminin çökmesidir. Barre yönetiminin karakteristiği olarak yolsuzluk, insan haklarına saygısızlık, Somali'deki çeşitli etnik gruplar arasındaki gerginlikleri tetikleyen belirli klanların ve bölgelerin marjinalleştirilmesi ön planda yer almıştır. “Somali'deki çatışmalar genellikle düşük seviyeli toplumsal şiddet yoluyla ortaya çıkmış, kaynaklar ve klan aidiyetiyle yakından bağlantılıdır. Toplumsal şiddet sıklıkla ulusal düzeye sızmış ve 1990'larda iç savaşın patlak vermesinin bir parçası olmuştur” (Eklöw & Krampe, 2019, s. 4). İç savaşın çıkmasına neden olan bir diğer faktör de Barre'nin düşüşünün yarattığı güç boşluğunda ortaya çıkan, genellikle klan çizgisinde örgütlenen silahlı grupların ve milislerin çoğalmasındadır. Bu gruplar kendi klan çıkarlarını korumaya, kaynaklar üzerinde kontrol sağlamaya çalışarak klanlar arası rekabete, şiddetli çatışmalara yol açmıştır. “Somali'de patlak veren iç savaş, ülkenin sancılı sosyal ve siyasi dönüşüm tarihinin son aşamasıydı. Siyasi çıkmaz, iktidar için savaşan çok sayıda devlet dışı aktörle karakterize edilmekteydi” (Marangio, 2012, s. 3). Ayrıca, komşu ülkelerin dış müdahaleleri de çatışmanın körüklenmesinde rol oynamış, bölgesel güçlerin yanı sıra uluslararası aktörler de kendi çıkarları doğrultusunda Somali'nin iç işlerine karışmışlardır.

Somali İç Savaşı'nın sonuçları ağır ve geniş kapsamlı olmuş, hem Somali toplumunu hem de bir bütün olarak bölgeyi etkilemiştir. En belirgin sonuçları arasında insan hayatlarının kaybı ve çatışmanın yol açtığı insani kriz yer almıştır. Savaş esnasında “on binlerce kişi ölmüş ya da Cibuti, Kenya ve Etiyopya'da mülteci durumuna düşmüştür. Birkaç yüz bin kişi de Mogadişo, Kismanyo, Baidoa, Hargiesada ve çevresinde evsiz durumda kalmıştır” (Kusow, 1994, s. 31). İç savaş yaygın şiddete, milyonlarca insanın yerinden edilmesine, altyapı ile kurumların ciddi ölçüde tahrip olmasına yol açmıştır. Bu durum, ciddi gıda kıtlığı, yetersiz beslenme, sağlık, eğitim gibi temel hizmetlere yetersiz erişim ile korkunç bir insani krize dönüşmüştür. İç savaşın, çatışmaların ortasında toparlanmaya ve gelişmeye çalışan Somali ekonomisi üzerinde de zararlı etkileri olmuştur. Ticaretin sekteye uğraması ve istikrarsızlık ülkedeki ekonomik büyüme ile kalkınma çabalarını engellemiş, birçok Somaliliyi yoksul

ve hayatta kalmak için uluslararası yardıma muhtaç hale getirmiştir. Ayrıca, iç savaş Somali'nin siyasi manzarası üzerinde de ciddi sorunlar doğurmuştur. İstikrarlı bir merkezi hükümetin yokluğu, çeşitli hiziplerin ve klanların güç ve nüfuz uğruna yarıştığı parçalanmış bir siyasi ortamla son bulmuştur. Bu durum aktif yönetim eksikliğine, zayıf devlet kurumlarına, siyasi istikrarsızlığa yol açarak Somali'de işleyen kapsayıcı bir hükümetin kurulmasını zorlaştırmıştır.

Ülkesinde yaşanan bu kaosa sessiz kalamayan ve eserlerinde yer veren etkili yazarlardan birisi Nuruddin Farah'dır. Farah, 1945 yılında Somali'nin Baidoa şehrinde doğmuştur. Çok dilli ve çok kültürlü bir ortamda büyümesinin, Farah'ın yazarlığının üzerinde büyük payı vardır. Farah, Hint ve İngiliz topraklarında edebiyat ve felsefe eğitimi almış, Somali, Etiyopya, İtalya, Sudan, Nijerya ve Amerika Birleşik Devletleri dâhil olmak üzere değişik coğrafyalarda yaşama fırsatı yakalamıştır; bu farklı ülkelerin ve kültürlerin içinde geçirdiği deneyimler, edebî bakış açısının şekillenmesini sağlamıştır. Farah kimlik, sürgün, siyaset, toplumsal cinsiyet ve kültür gibi temaları derinlemesine inceleyen eserleriyle tanınmaktadır. "1969-1991 yılları arasında ülkeyi yöneten Somali diktatörü Mohamed Siad Barre tarafından sürgüne gönderilmiş" (Jaggi, 2012) ve Cape Town'a yerleşmiştir. Bu bölüm, Farah'ın Somali'deki iç savaşı ele alan *Maps* romanını incelemeyi amaçlamaktadır.

Nuruddin Farah'ın *Maps* romanı, 1980'lerin sonundan 2000'lerin başına kadar süren Somali'deki iç savaş sırasında yaşanan olayları anlatmaktadır. Roman, çatışmanın Somali'deki bireyler ve topluluklar üzerindeki yıkımını ve savaşın daha geniş sosyal, siyasi ve tarihi bağlamını da incelemektedir. *Maps*, iç savaşın ilk yıllarında Somali'nin başkenti Mogadişu'da büyüyen genç bir çocuk olan Askar'ın hikâyesi etrafında şekillenmektedir. Askar, Ogaden'in çocuğudur: Hem Somali hem de Etiyopya'nın hak iddia ettiği topraklarda doğmuştur. "Bu köken karmaşası, Somalili ebeveynlerden doğmasına rağmen üvey annesinin Etiyopyalı olması gerçeğiyle daha da şiddetli hale gelmiştir" (Kazan, 1993, s. 256). Roman, kimlik, yerinden edilme ve şiddet temalarının yanı sıra iç savaşın Somali toplumunu ve kültürünü nasıl şekillendirdiğine dair okuyucuya detaylı bilgiler aktarmaktadır.

Romanın ana temalarından biri iç savaşın yıkıcı gücüdür. Roman, can kayıpları, evlerin ve toplulukların yıkımı, sosyal düzenin bozulması da dâhil savaşın dehşetini tüm çıplaklığıyla gözler önüne sermektedir. Romanda ilk dikkat çeken durum, savaş yüzünden aile yapısının bozulmasıdır. Evlenen genç erkekler evliliklerinden kısa bir süre sonra savaşa katılmak zorunda kalmışlardır. Romandaki şu ifade bu durumu açık şekilde özetlemektedir: "Erkekler evlendikten sonra arkalarında zaferin tozunu, yeni evlendikleri kadınları, yaşlı ebeveynlerini ve çok genç olanları bırakarak gittiler. Haftalar sonra ancak tam kanlı erkekleri aramızda görebildik ve hiçbir güçlü erkek, yaralı ve tıbbi bakıma muhtaç olmadıkça uzun süre geri dönmedi" (Farah, 1999, s. 98). Farah, Askar ve romandaki diğer karakterlerin deneyimleri aracılığıyla, yerel halkta oluşan korku, travma ve kayıplarla mücadele ederken iç savaşın aile yapısı üzerinde bıraktığı olumsuz neticelerini resmetmektedir. Aile yapısının bozulmasıyla birlikte çocuklar ve gençler de ülkelerindeki savaşın bir parçası haline gelmişlerdir. Romandaki şu sözler bunu desteklemektedir: "Aniden bir patlama oldu ve küçük bir aradan sonra bir tane daha, sonra bir üçüncüsü ve ardından bir dördüncüsü... (Askar) Hükümet Tepesi yönünde koşan bir grup genç çocuk gördü ve grubun başında Askar'dan bir ya da iki yaş büyük bir çocuk vardı ve bu çocuk grubun bayrak taşıyıcısıydı" (1999, s. 103). Savaş o kadar hayatın içindedir ki çocuklar bile içinde yer almaktan kurtulamamışlardır. Farah bu duruma eserinde yer vermiştir: "Dünya kaosa sürüklenmiş; bir savaş var; bu kaotik durum nedeniyle erkek çocuklar aniden adam olmuşlardır" (1999, s. 113). Bu da savaşın dönüştürücü gücünün bir örneğidir.

Savaşa katılan erkek çocukların ve adamların tercihlerinin altında yatan temel unsurlardan birisi de kendi kimlik inşa süreçlerinde savaşa katılmanın önemli bir rol oynayacağına inanmalarıdır. Uncle Hilaal adlı karaktere göre: "Somalililer, Ogaden halkının etnik kökeninin ulusal kimlikleriyle örtüşmesi için savaşa girdiler. Somalililere psikik enerjilerini veren şey budur, başka hiçbir Afrika halkında olmayan bir tür, sadece Somalililerde vardır" (1999, s. 103). Etnisitenin ve ulusal kimliğin epey değer gördüğü bir ortamda ise anlaşmazlıkların yaşanması kaçınılmazdır. Roman aynı zamanda iç savaşın toplulukları nasıl parçalayabileceğini ve sosyal yapıları nasıl bozabileceğini de göstermektedir. Farklı

gruplar ve hizipler şiddet ve çatışmaya girdikçe, akrabalık, arkadaşlık ve güven bağları kopmaktadır. Farah, iç savaşın daha önceleri birlikte yaşayan insanlar arasında nasıl şüphe, ihanet ve bölünme tohumları ekebileceğini, bunun da ilişkilerin parçalanmasına ve sosyal uyumun bozulmasına yol açabileceğini vurgulamaktadır.

Romanda merkeze yerleştirilen iç savaşın kasvetine rağmen Farah, kargaşanın ortasında umut ve dayanıklılık anlarını da yansıtmaktadır. Roman, şiddetin ve yıkımın ortasında bile ortaya çıkan nezaket, cesaret ve insanlık eylemlerini de aktararak umudun devam etmesine olanak sağlamaktadır. Askar'ın üvey annesi Misra gibi karakterler, kaosun ortasında anlam ve amaç bulmaya çalışarak zorluklar karşısında direnç ve kararlılık sergilemektedirler. Farah ayrıca, Askar'ın değişen dünyasında yönünü bulmak için yarattığı 'haritalar' gibi sembollerini kullanarak umut fikrini, iç savaşın ortasında bile ileriye doğru bir yol bulma olasılığını aktarmaktadır. *Maps*, savaşın zorluklarına, belirsizliklerine rağmen insanın sebat etme, uyum sağlama ve iyi bir geleceğe giden yolu bulma kapasitesine dair metafor işlevi görmektedir.

Sonuç olarak, Nuruddin Farah'ın *Maps* romanı, iç savaş temasının ve bunun bireyler ile toplumlar üzerindeki yansımalarının güçlü bir panoramasını sunmaktadır. Savaşın yıkıcı gücünü, kimlik arayışını ve insan ruhunun direncini canlı şekilde ele alan roman, iç savaşın karmaşıklığına, bireyler ile toplumlar üzerindeki derin etkilerine ışık tutmaktadır. Savaşın gerçeklerini ve sonuçlarını anlamanın önemini vurgulayarak, çatışma zamanlarında insanlık durumunun dokunaklı bir keşfi olarak hizmet eden romanda "olan hemen her şey, kişisel, varoluşsal, felsefi, tarihsel daha fazla krizin başlangıcıdır" (Wright, 2002, s. 45). Bahsedilen durumları tüm çıplaklığıyla aktarabilmeyi başarabilen Farah, iç savaş temasını merkeze alarak okuyucuda savaşa dair bir bakış açısı oluşmasını sağlamaktadır.

Sierra Leone İç Savaşı ve Ishmael Beah'ın *A Long Way Gone: Memoirs of a Boy Soldier* (2007) Adlı Eseri

Öldürürken bunları yapanın ben olmadığını hissettim. Yapmak zorundaydım çünkü isyancılar beni öldürmekle tehdit ediyordu.

Çatışma sırasında isyancı güçler tarafından kaçırılan
12 yaşında bir çocuk (Amnesty, 2000)

Sierra Leone İç Savaşı, küçük bir Batı Afrika ülkesi olan Sierra Leone'yi 1991'den 2002'ye kadar harap eden uzun süreli ve acımasız bir silahlı çatışmadır. Çatışma, yaygın şiddet, zulüm ve sivillerin yerlerinden edilmesiyle nihayetlenmiş, Sierra Leone'nin sosyo-politik, ekonomik, insani yönleri üzerinde ciddi sorunlar doğurmuştur. Bu çatışmanın nedenlerini, gidişatını, çıkarılan dersleri anlamak, çatışma sonrası toplumlarda sürdürülebilir barışı teşvik etmek adına çok önemlidir. Bu bölüm, mevcut literatür, tarihsel süreç ve neticeler bağlamında Sierra Leone İç Savaşı'nın kapsamlı bir analizini sunduktan sonra Ishmael Beah'ın eseri merkezinde iç savaş ele almayı amaçlamaktadır.

Sierra Leone İç Savaşı'nın yaşanmasının temelinde çok sayıda karmaşık ve iç içe geçmiş nedenler vardır. Temel nedenlerden biri, Sierra Leone'yi rahatsız eden siyasi istikrarsızlık ile yönetim sorunlarıdır. Yaygın yolsuzluk, adam kayırmacılık, doğal kaynakların kötü yönetimi halk arasında, özellikle de marjinalleştirilmiş ve haklarından mahrum bırakılmış gruplar arasında köklü şikâyetler ortaya çıkarmıştır. Bu durum, değişim arzusunu körükleyen ve silahlı muhalif grupların ortaya çıkmasına sebep olan bir hayal kırıklığı ve hoşnutsuzluk ortamına da neden olmuştur. Sierra Leone İç Savaşı'nın öne çıkan nedenlerinden bir diğeri de ekonomik etkenlerdir. Sierra Leone, elmas da dâhil olmak üzere bol miktarda doğal kaynağa sahip olmasına rağmen dünyanın en fakir ülkelerinden biridir. Ülkede hâkim olan yoksulluk, işsizlik ve eşitsizlik halkın şikâyetlerini arttırmış, onları silahlı isyancı grupların sunduğu zenginlik ve güç vaatlerine karşı duyarlı hale getirmiştir. "Kanlı elmas" olarak da bilinen yasadışı elmas ticareti, isyancı grupların operasyonlarını finanse etmek için elmas madenlerini kullanması nedeniyle çatışmanın finansmanında önemli bir rol oynamıştır. Etnik gerilimler ve bölgesel eşitsizlikler gibi sosyal faktörler de Sierra Leone'deki iç savaşın patlak vermesine sebebiyet vermiştir. On sekizden fazla etnik grupla geniş yelpazeli etnik çeşitliliği barındıran ülkede, farklı etnik gruplar

arasındaki gerilimler silahlı gruplar tarafından destek kazanmak ve savaşçı toplamak için manipüle edilmiştir. Dahası, başkent Freetown'un kırsal bölgelere kıyasla daha büyük finansal ve siyasi avantajlara sahip olduğu bölgesel eşitsizlikler, sosyal eşitsizlikleri şiddetlendirmiş, şikâyetlerin zirveye ulaşmasıyla sona ermiştir.

Sierra Leone İç Savaşı sivil halk, ekonomi ve Batı Afrika'nın bölgesel istikrarı da dâhil farklı düzeylerde etkiler meydana getirmiştir. Savaş; katliamlar, sakat bırakmalar, cinsel taciz gibi sivillere yönelik yaygın şiddet, zulüm, insan hakları ihlalleriyle neticelenmiştir. Binlerce insan öldürülmüş, çok daha fazlası evlerini kaybetmiş, bu da insani krize yol açmıştır. Özellikle “çocuklar, Sierra Leone'deki silahlı iç çatışmanın başlıca mağdurları arasında yer almış, hem orantısız hem de benzeri görülmemiş ölçekte acı çekmişlerdir. Yüz binlerce çocuk mülteci durumuna düşmüş ya da ülke içinde yerinden edilmiş, birçoğu ailelerinden ayrı düşmüştür” (Amnesty, 2000). Bu iç savaşın bilançosu çocuklar başta olmak üzere tüm halk için çok ağır olmuştur. “Sierra Leone'de dokuz yıl süren iç savaş sırasında sivil halka tarifsiz acılar çektirildi. Binlerce çocuk ya kasıtlı olarak ya da ayırım gözetilmeksizin sakat bırakıldı, tecavüze uğradı ve öldürüldü. ... Zorla silahaltına alınan tahminen 5.400 çocuk çatışmalarda yer aldı” (Graça, 2001, s. 144). Bu baskı ortamının oluşmasında en belirgin etken Devrimci Birleşik Cephe (RUF) isyancı birlikleri ve hükümet yanlısı güçlerin milisleriydi. Kontrollerine aldıkları çocukları sadece silahaltına almamışlar aynı zamanda onların uyuşturucu ve alkol gibi alışkanlıkları kazanmalarına sebep olarak çocukları tepkisiz birer figür haline dönüştürmüşlerdir.

Dile getirilen bu sıkıntıları bizzat kendisi tecrübe eden Ishmael Beah, 23 Kasım 1980'de Sierra Leone'de doğan Amerikalı yazar ve insan hakları aktivistidir. Sierra Leone'yi saran şiddet ve kaostan kaçmak zorunda kalan Beah'ın erken yaşamına savaşın dehşeti damgasını vurmuştur. Henüz on üç yaşındayken hükümet ordusuna alınmış, savaşmak ve öldürmek üzere eğitilen bir çocuk asker haline gelmiştir. Sonunda UNICEF tarafından kurtarılıp bir rehabilitasyon merkezine yerleştirilmiştir. Burada yeni bir hayata başlayan Beah, hayatını yeniden inşa edebilmeyi başarmış, sonunda Amerika Birleşik Devletleri'ne göç etmiştir. Beah, 2007 yılında yayınlanan *A Long Way Gone: Memoirs of a Boy Soldier* adlı anı kitabıyla tanınmaktadır. Kitap, Sierra Leone İç Savaşı sırasında Beah'ın çocuk askerken yaşadıklarını ilk elden açıklamaktadır. Bu savaş ‘çocuk asker’ sorununu ön plana çıkarmış ve savaşın merkezinde yer alan Beah, çocuk askerleri sembolize eden bir figür haline gelmiştir. Beah'ın kitabı sayesinde yerel halk dünya kamuoyu, çocuk askerlerin ihtiyaçlarına dair fikir sahibi olmuştur. Bu bağlamda, Beah hem sembolik hem de kamuoyunu şekillendiren bir etken olduğu için büyük öneme sahiptir (Shepler, 2016, s. 246).

Beah'ın hayatı, köyü isyancı güçler tarafından saldırıya uğradığında alt üst olmuş, hayatta kalmak için kaçmak zorunda kalmıştır. Ailesinden ayrı kalan Beah, savaşın, şiddet ve kaostan ortasında hayatta kalma mücadelesi vererek oradan oraya dolaşmıştır. “Köyünü yağmalayan isyancılardan kaçtıktan, ağabeyinden ve arkadaşlarından ayrı düştükten, ormanda tek başına hayatta kaldıktan ve idamdan kurtulduktan sonra Beah -12 yaşındayken- hükümetin çocuk askerlerden oluşan birliğine alınmıştır” (Iweala, 2007). Savaşmak için eğitilen Beah katliamlar, saldırılar, savaşın acı ve travmasını bastırmak amacıyla uyuşturucu kullanımı da dâhil korkunç eylemler gerçekleştirmiştir. Beah'ın anı kitabı, savaşın vahşetini, hem kurbanlar hem de failer, özellikle de genç ve açık zihinler üzerindeki insanlıktan çıkarıcı etkilerini gerçekçi bir biçimde aktarmaktadır. Beah'ın çocuk asker olarak yolculuğu, zorluklar ve ahlâkî ikilemlerle doludur. Beah, acımasız ve anlamsız bir çatışmanın piyonu haline geldikçe sadakat, hayatta kalma, masumiyetin kaybı gibi sorularla boğuşmuştur. Başkalarına karşı şiddet eylemlerinde bulunmaya zorlanmış, kimlik ve insanlık duygusu ciddi şekilde tehlikeye girmiştir. Bununla birlikte Beah, savaşın dehşetini birlikte yaşarken çocuk asker arkadaşlarıyla derin dostluk ve yoldaşlık bağları da kurmuştur (Beah, 2007).

Ishmael Beah'ın çalışmasının bütünü dikkate alındığında şiddetin çok yoğun hissedildiği, özellikle çocukların bu acımasız savaşın bir parçası olmak zorunda kaldıkları görülmektedir. Beah (2007), çocukların masumiyetlerini nasıl kaybettiklerini, geçirdikleri dönüşümü şöyle ifade etmektedir: “Masumiyetimizin yerini korku almış ve birer canavara dönüşmüştük. Bu konuda yapabileceğimiz hiçbir şey yoktu. Bazen düşündükleri gibi olmadığımızı haykırarak insanların peşinden koşuyorduk ama

bu onları daha da korkutuyordu. İnsanlara yol sormayı umduk. Ama bu imkânsızdı” (s. 67). Beah (2007), savaşın dönüştürücü etkisini büyükannesinin anlattığı hikâye ile netleştirmektedir. “Büyükannem bir keresinde bana, kendisini yaban domuzuna dönüştürmek için büyü kullanan azılı bir yaban domuzu avcısı hakkında bir hikâye anlatmıştı. (Bu avcı) daha sonra sürüyü ormanın açık bir alanına götürür, burada tekrar insan formuna dönüşür, sonra domuzları tuzağa düşürür ve vururdu” (s. 64). Buna benzer bir dönüşüm, Beah’ın yaşadığı vahşet yüzünden kaçınılmaz hale gelmiştir. Eserinin ilk bölümlerinde bahsettiği sahne Beah’ın psikolojisinde derin izler bırakmıştır. “Bir adam ölü oğlunu taşıyordu... Babanın üstü başı oğlunun kanıyla kaplıydı... Ardından serseri kurşunlarla delik deşik olmuş bir grup kadın ve erkek koşarak geldi. Vücutlarından aşağı sarkan derilerinde hâlâ taze kan vardı... Midemin bulandığını hissettim ve başım dönüyordu” (Beah, 2007, s. 64). Bunların dışında askerlerin işlemiş olduğu zalimce davranışlar da bu dönüşümde etkin rol oynamıştır. Askerler, insanların köylerini rahatlıkla yakıp bundan haz alacak kadar insanlıklarını kaybetmiş bir durumdaydılar. Beah’ın görmüş olduğu bir asker bahsedilen zalimliği destekleyecek itirafta bulunmuştur: “ ‘Bugün yaklaşık üç köyü yaktık.’ Belki de herkesten daha çok eğlenen sıksa bir adam güldü” (2007, s. 119). İşledikleri vahşet onlar için günlük hayatlarının parçası haline gelmiş, bu onlar için haz aldıkları bir eyleme dönüşmüştür. İlerleyen bölümde bir teğmenin isyancılara dair bakış açısı da onlara karşı hiçbir merhametleri kalmadığının açık göstergesidir. “Onları insan yapan her şeyi kaybettiler. Yaşamayı hak etmiyorlar. Bu yüzden her birini tek tek öldürmeliyiz. Bunu büyük bir kötülüğü yok etmek olarak düşünün. Bu, ülkeniz için yapabileceğiniz en büyük hizmettir” (2007, ss. 133-134). Bu düşünceler ile milli duygulara hitap ettiğini sanan ve isyancıları insan olarak tanımlamayan teğmenin, çocukları asker olarak kullanması da tam anlamıyla paradoks teşkil etmektedir. Tüm bu merhametsizliğe ve vahşete tanıklık eden Beah’ın tüm masumiyetini kaybederek acımasız ve duygusuz birine dönüşmesi de içinde bulunduğu sert ortamın sonucudur. Çocuk askerliği boyunca şahitlik ettiği olaylar, daha önce gördüğü vahşet karşısında titreyerek kendinden geçen Beah’ın hissiz bir insan olmasına neden olmuştur. Ölü bedenleri görmesi üzerine söyledikleri Beah’ın değişiminin apaçık bir örneğidir: “Yengeçler çoktan ölümlerin gözleriyle ziyafet çekmeye başlamıştı. Bataklığın üstünde uzuvlar ve parçalanmış kafatasları yatıyordu ve bataklıktaki suyun yerini kan almıştı. Cesetleri ters çevirip cephanelerini ve silahlarını aldık. Bu cansız bedenlerden korkmuyordum. Onları küçümsüyor ve ters çevirmek için tekmeliyordum” (2007, s. 148). Kyulanova’nın (2010) da vurguladığı gibi, “Savaşa katılmak Ishmael’in şiddete bakış açısını değiştirmiştir. Asker olmadan önce ölü ve yaralıların görüntüsü onu dehşete düşürürken, anlatının ilerleyen bölümlerinde düşmanlarını öldürmeye karşı hissizleşmiştir” (s. 30). Beah’ın kendi ifadeleri de bunu destekler niteliktedir: “İki yılı aşkın bir süredir savaşıyorduk ve öldürmek günlük bir faaliyet haline gelmişti. Hiç kimse için acıma hissetmiyordum. Çocukluğum benim haberim olmadan geçip gitmişti ve sanki kalbim donmuştu” (Beah, 2007, s. 156). Savaş ortamında müşahede ettikleri ve savaşın vahşeti Beah’ı acımasız, ruhsuz, donuk kalpli birine dönüştürmüştür.

Bir önceki paragrafta Beah’ın geçirmiş olduğu dönüşümü ve travmayı savaşa katılan binlerce çocuk asker yaşamak zorunda kalmıştır. Bu yüzden “çocuk askerler, savaş bölgelerinden çıkarıldıktan sonra, reşit olmayan askerleri topluma yeniden kazandırmayı ve aynı zamanda çocuk statülerini geri vermeyi amaçlayan bir rehabilitasyon sürecine tabi tutulmuşlardır” (Kyulanova, 2010, s. 30). Savaşın acımasızlığına çocuk yaşta tanık olan Beah da, birkaç yıl savaştıktan sonra bir rehabilitasyon ve sivil hayata yeniden entegrasyon sürecinden geçer. Beah, kâbuslar ve topluma yabancılaşma hissi de dâhil savaş travmasıyla mücadele ettiğinden onun için bu yolculuk kolay değildir. Hatta orada kalırken savaşla ve ölen insanlarla ilgili şöyle bir kâbus görmüştür: “Feryat ederek bana büyük bir acı verdiler. Onları duymamak için kulaklarımı kapadım ama acılarını hissetmeye başladım. Ne zaman biri bıçaklansa, daha kötü hissediyordum; vücudumun kurbanla aynı bölgesinden kan damladığını görüyordum. Ağlamaya başladım” (Beah, 2007, s. 207). Beah’ın görmüş olduğu bu kâbus, savaş travmasının devam ettiğinin bir göstergesi olsa bile daha önceden savaşın katastrofik atmosferi yüzünden insani özelliklerini kaybederek hissizleşen Beah’ın ruhen ve zihnen iyileşmeye başladığını göstermektedir. Bu iyileşmede orada bulunan bakıcılarının, akıl hocalarının desteği ve kendi dayanıklılığının da önemli bir payı vardır. Bu faktörlerin etkisiyle Beah, yaşamını yeniden kurmayı başarabilmiştir.

Yukarıda bahsedildiği gibi savaşın şiddetini tüm zerresine kadar hissedenden Ishmael Beah, eseri boyunca savaşın kendi ruhu ve çevresindekilerin hayatları üzerindeki etkisini anlatmaktadır. Şiddet döngüsü, insanlığın kaybı, kurbanlar ile failer arasındaki bulanık çizgiler de dâhil savaşın karmaşıklıklarıyla boğuşan Beah, aynı zamanda iyileşme sürecinde azımsanmayacak bir paya sahip olan hikâye anlatıcılığının önemini de vurgulamaktadır. Beah, hatıratı aracılığıyla çocuk askerlerin anlatılmamış hikâyelerini dillendirerek, savaşın genellikle göz ardı edilen ve unutulmuş kurbanlarına ışık tutmaktadır. Tüm sıkıntılar içinde umudu ve direnci vurgulayan Beah'ın eserinde verdiği “temel mesajlarından biri de savaş, nefret ve şiddetin bir toplumdaki her şeyi, özellikle de çocukları tükettiğidir” (Iweala, 2007). Beah'ın eseri, çatışmaların geniş kapsamlı sonuçlarına dair çarpıcı bir hatırlatma niteliği taşımakta ve okuyucuyu, toplumun en savunmasız bireylerini korumak ve beslemek konusunda taşıması gerektiği derin sorumluluk üzerine düşünmeye sevk etmektedir.

Liberya İç Savaşı ve Helene Cooper'ın *The House at Sugar Beach: In Search of a Lost African Childhood* (2008) Adlı Eseri

Azat edilmiş Amerikalı köleler tarafından on dokuzuncu yüzyılda kurulmuş bir Batı Afrika ülkesi olan Liberya, 1989 yılında Liberya İç Savaşı'nın çıkması ile sonuçlanan uzun bir eşitsizlik, yolsuzluk ve şiddet geçmişiyle gölgelenmiştir. Başkan Samuel Doe hükümetine karşı bir isyan olarak başlayan savaş, hızla çeşitli isyancı grupların, milislerin ve bölgesel güçlerin dâhil olduğu tam teşekküllü bir iç savaşa dönüşerek yoğun zulümler, insan hakları ihlalleri ve insanların yerlerinden edilmesi ile sonuçlanmıştır. Bu şiddet ortamından Başkan Doe da nasibini almıştır. “Gerilla lideri Prince Johnson, 1990 yılında Doe işkenceyle öldürülmeden önce Devlet Başkanı Samuel Doe'nun kulaklarını kesmekle kalmamış, bunun bir videosunu da çekmiş, bu video Batı Afrika'da elden ele dolaşmıştır” (Kaplan, 1994). Doe'nun dışında “Aralık 1989 ile Kasım 1996 arasında savaşta tahminen iki yüz bin kişi ölmüş ve nüfusun yüzde sekseni yerinden edilmiştir” (Anderson, 1998). İnsanlık dışı bu ortamda gelişen Liberya İç Savaşı, başlamasına ve uzun sürmesine sebep olan çok sayıda faktörle birlikte karmaşıklığı ile karakterize edilebilecek bir savaştır. Bu bölüm, çatışma dinamiklerine ve çatışma sonrası yeniden yapılanmanın zorluklarına ışık tutmak amacıyla Liberya İç Savaşı'nın, nedenleri, etkileri ve sonuçları da dâhil olmak üzere, kapsamlı ele almakta ve bu iç savaşın Helene Cooper'ın çalışmasında nasıl aktarıldığını incelemeyi amaçlamaktadır.

Liberya İç Savaşı'nın nedenlerini anlamak için Liberya'nın sosyo-politik ortamını şekillendiren tarihsel bağlamı göz önünde bulundurmak önemlidir. 1822 yılında azat edilmiş Amerikalı köleler için yerleşim yeri olması amacıyla kurulan Liberya'da, Ameriko-Liberyalılar olarak bilinen bu yerleşimcilerin torunları uzun yıllar boyunca ülkenin siyasi ve ekonomik güç yapılarına hâkim olmuşlardır. “Toplum, siyasi ve ekonomik olarak baskın olan Ameriko-Liberya eliti (Amerika Birleşik Devletleri ve Batı Hint Adaları'ndan serbest bırakılan kölelerin torunları) ile 16 etnik gruptan oluşan yerli nüfus kitlesi arasında ikiye bölünmüştü” (Adeleke, 1995, s. 572). Ülkedeki yöneticiler, güç ve zenginlik üzerindeki tekeli sürdürürken, yerli Liberyalılardan oluşan nüfusun çoğunluğu sistematik ayrımcılık ve ötekileştirme ile karşı karşıya kalmıştır. “Ameriko-Liberyalılar, bağımsızlığın ilk 100 yılında yerlilerin, en azından nispeten varlıklı yerleşimci toplum içinde, zenginliğe veya güç pozisyonlarına ulaşmasını çok zorlaştırmıştır” (Harris, 2012, s. 46). Bu eşitsizlik; yaygın yolsuzluk, kötü ekonomik yönetim ve baskı ile birleştiğinde, Liberya İç Savaşı'nı tetikleyen sosyal ve siyasi şikâyetler için verimli bir zemin oluşturmuştur.

Ülkede süregelen memnuniyetsizliklerin temelinde her ne kadar etnik köken ile yolsuzluklar yer alıyor olsa da “Liberya'daki iç savaş, etnik düşmanlık veya açgözlülüğe odaklanan kolay açıklamalara pek de elverişli değildir” (Lidow, 2016, s. 112). Çünkü Liberya İç Savaşı'nın nedenleri çok yönlü ve iç içe geçmiş olup girift bir bileşimi yansıtmaktadır. Çatışmanın temel itici güçlerinden biri, Liberya'daki çeşitli gruplar arasındaki yaygın siyasi ve ekonomik dışlanma algısıydı. Yönetici elitlerin gücü ve zenginliği tekeline tutması, başta haklarından mahrum bırakıldıklarını ve ayrımcılığa uğradıklarını düşünen yerli Liberyalılar olmak üzere nüfusun çoğunluğu arasında derin bir marjinalleşme ve yabancılaşma hissi yaratmıştır. Bu eşitsizlik ve adaletsizlik duygusu, politik reformlar ve demokratikleşme çağrılarını kanalize edilen ve nihayetinde iç savaşın patlak vermesine yol açan

kızgınlık ve şikâyetleri ateşlemiştir. Liberya İç Savaşı'nı ortaya çıkaran bir diğer önemli faktör de ülkedeki yönetimin başarısızlığı ve devlet kurumlarının erozyona uğramasıydı. Yolsuzluk ile birleşen kötü yönetim o kadar yaygınlaşmıştır ki bu durum kamu hizmetlerinin çökmesine, ülkenin büyük bir bölümünü kapsayan yoksulluğa ve eşitsizliğe neden olmuştur. Hükümetin bu sorunları ele alamaması, halkın temel ihtiyaçlarını karşılayamaması halkın güvenini sarsmış, halk arasında hayal kırıklığı yaratarak toplumsal huzursuzluğu ve çatışmayı daha da yoğun bir hale getirmiştir.

Liberya'da gerçekleşen bu iç savaşın kurbanlarından birisi olan ve bunu kitabı aracılığıyla tüm dünyaya aktaran Helene Cooper, bu çalışmada seçilen eserinde savaşın soğuk yüzünü tüm netliğiyle göstermiştir. Cooper, aktif siyasi konuları, dünya genelindeki olayları yakından takip eden, keskin, güçlü bir kalemi olan Liberya doğumlu Amerikalı bir gazeteci ve yazardır. En çok *The New York Times*'ta uluslararası ilişkiler ve diplomasi konularında muhabir olarak yaptığı çalışmalarla tanınmaktadır. Cooper, 11 Eylül saldırıları, Irak ve Afganistan savaşları, Batı Afrika'daki Ebola salgını ve Trump yönetiminin dış politikası gibi önemli olaylar hakkında haberler yapmıştır. *The New York Times*'in Batı Afrika'daki Ebola salgını ile ilgili haber ekibinin bir parçası olarak Pulitzer Ödülü de dâhil gazeteciliği için çok sayıda ödül almıştır. Gazetecilik kariyerinin yanı sıra Cooper, Liberya'da büyürken edindiği kişisel deneyimlerini, Afrika siyaseti ve tarihine ilişkin bakış açısını ortaya koyan *The House at Sugar Beach: In Search of a Lost African Childhood* ve *Madame President* gibi çeşitli kitapların da yazarıdır. Bu çalışmada iç savaş teması merkezinde Cooper'ın *The House at Sugar Beach: In Search of a Lost African Childhood* adlı eseri incelenmektedir. Cooper'ın anı kitabı, iç savaşın damgasını vurduğu çalkantılı bir dönemde Liberya'da büyürken yaşadıklarını çarpıcı bir şekilde tasvir etmektedir. Cooper'ın anıları iç savaşın; ailesi, toplumu ve ülkesi üzerindeki etkisini canlı bir biçimde tasvir etmekte, çatışmanın ortasında kimlik, ayrıcalık ve hayatta kalmanın karmaşıklıklarını incelemektedir.

Cooper'ın bizzat deneyimlediği olayların başında iç savaş döneminde kendi evine gerçekleştirilen saldırı olayı gelmektedir. İç savaş dönemlerinin kaçınılmaz acılarından birisi olan tecavüz olayına Cooper'ın annesi de maruz kalmıştır. Askerler, Cooper'ın annesine, onlarla birlikte aşağıya inmezse kızlarına tecavüz edeceklerini söylemişlerdir (Cooper, 2008, s. 180). Bunun üzerine Cooper'ın annesi çocuklarını korumak adına askerlerle beraber aşağı inmiş, ne yazık ki tecavüze uğramıştır. Cooper, bu elim olayın sonrasını şöyle aktarmaktadır: “Kıyafetlerini çıkardı ve doğruca banyoya duşa girdi. ‘O lanet askerler bana toplu tecavüz etti,’ dedi” (2008, s. 177). Cooper'ın şahsen tanıklık etmiş olduğu bu insanlık dışı durum kendi bölgesinde yaşayan birçok kişinin başına da gelmiştir. Cooper'ın okula gittiğinde duydukları da bunu destekler niteliktedir: “Ertesi gün hepimiz okula gittik. ACS şaşırtıcı derecede normal görünüyordu, ancak Liberyalı çocukların bazılarında çürükler vardı ve kızlardan birkaçı sınıflardaki mırıltılara bakılacak olursa tecavüze uğramıştı” (2008, ss. 180-181). Yine aynı şekilde “Jackie’yi evlerinin arkasındaki sahile götürdüler ve yedi kişi ona tecavüz etti” (2008, s. 181). Cooper'ın bu tanıklıkları, savaşın insana ve topluma verdiği zararları vurgulayarak, bu tür trajedilerin insanların yaşamlarını nasıl derinden etkilediğini ve unutulmaz izler bıraktığını anlatmaktadır.

Cinsel saldırıların dışında isyancılar hedef belirledikleri evleri yakıp yıkıp yağmalamış, çoğu zaman bomba kullanmışlardır. Cooper bu durumu şöyle özetlemektedir: “İsyancılar üç saat süren kuşatma sırasında eve roket güdümlü el bombaları attılar” (2008, s. 268). Bombalamadan sonra ise evde yaşayan bireylere karşı saldırılarına devam etmişlerdir. “Avludaki iki adamı vurarak öldürdüler; bunlardan biri evde kimin saklandığına dair yanlış bilgi verdiği için bir muhbirdi, diğeri ise olay yerine yanlış zamanda gelen yoldan geçen biriydi. Eve sığınan dokuz yaşındaki savaş yetimi Kona’yı vurdular; Kona ölmedi” (2008, s. 268). İsyancılar her türlü öldürme eylemini gerçekleştirirken uyguladıkları infazları kimi zaman televizyonda da yayınlamışlardır. Bu infazlarda Cooper da yakın akrabasını kaybetmiştir. Cooper eserinde bu durumu şöyle aktarmaktadır: “O gece televizyonda idamları izledik. Özellikle Cecil Amca'nın ölümünü izledik ve sonuna kadar başını nasıl dik tuttuğunu; nasıl korkmuş değil de gururlu görüldüğünü; nasıl yalvarmadığını, askerinin onu nasıl ıskaladığını ve bunun ne anlama geldiğini not ettik” (2008, s. 186). Savaş döneminde akrabalarını kaybeden Cooper, ülkesinden ayrılmaya çalışırken kendisi de ölümle burun buruna gelmiştir. “Yavaş yavaş henüz ölmediğimi fark ediyordum. Bir Irak bombası tarafından vurulmamıştık. Bir tank, bizimkilerden biri, Humvee'mi

ezmişti, aracı ezdi ve beni direksiyona sıkıştırdı” (2008, s. 310). Tüm bu vahşeti birinci dereceden yaşayan Cooper daha sonra hem kendi ailesinin hem de birçok kişinin karşılaştığı insanlık dışı muameleleri *The House at Sugar Beach: In Search of a Lost African Childhood* adlı çalışmasında ele almış ve bu eseri tüm dünyada büyük bir yankı uyandırmıştır. Cooper’ın kitabı, Afrikalı kimliğinin karmaşık katmanlarına, iç savaşa ve iç savaşın kişinin benlik duygusu üzerindeki etkisine dair ilgi çekici bir keşif işlevi görmektedir.

Sonuç

İç savaşlar, Afrika modern tarihinin en yıkıcı ve acımasız olaylarından. 20. yüzyılın başlarından bu yana, kıtanın birçok ülkesinde iç savaşlar çıkmış ve milyonlarca insan hayatını kaybetmiştir. Bu iç savaşlar, kıtanın sosyo-ekonomik ve kültürel yapısında derin yaralar açmış, bu sebeple çeşitli Afrikalı yazarlar tarafından ele alınmıştır. İç savaş teması, bu çalışmada seçilen Chimamanda Ngozi Adichie’nin *Half of a Yellow Sun*, Nuruddin Farah’ın *Maps*, Ishmael Beah’ın *A Long Way Gone: Memoirs of a Boy Soldier* ve Helene Cooper’ın *The House at Sugar Beach: In Search of a Lost African Childhood* gibi birçok edebî eserde kullanılan yaygın ve güçlü bir motiftir. Bu eserler, iç savaşların bireyler, aileler ve toplumlar üzerindeki yıkıcı etkisini incelemekte, Afrika toplumlarındaki çatışma, şiddet, kayıp ve dayanıklılığın karmaşıklığına ışık tutmaktadır.

Half of a Yellow Sun’da Adichie, 1967’den 1970’e kadar süren ve Biafra Savaşı olarak da bilinen Nijerya İç Savaşı’na odaklanmaktadır. Adichie, romanındaki karakterlerinin yaşamları aracılığıyla savaşın dehşetini, etnik gerilimleri, çatışmaya yol açan siyasi mücadeleleri, Biafra halkı üzerinde bıraktığı derin duygusal ve psikolojik yaraları aktarmaktadır. Hem sivil halkın hem de savaşçıların deneyimlerini derinlemesine inceleyerek savaşın korkunç sonuçlarını, insan ruhu üzerindeki kalıcı etkilerini gözler önüne seren Adichie, birinci ağızdan dinlediği savaş hikâyelerine eserinde yer vererek iç savaşın tahripkârlığını tüm dünyaya duyuran yazarlardan birisi olmuştur. Benzer şekilde Farah, *Maps* romanında iç savaşın onlarca yıldır çatışmalarla boğuşan Somali halkı üzerindeki izlerini incelemektedir. Askar ismindeki karakteri aracılığıyla şiddetli iç savaş sonucunda toplumun parçalanmasını, kimlik kaybını ve ailelerin dağılmasını dile getirmektedir. Farah, karakterlerinin yaşadığı travma, yerinden edilme, hayatta kalma mücadelesinin yanı sıra iyileşme ve kefaret arayışlarını inceleyerek iç savaşın psikolojik bedeline de değinmektedir. Beah’ın anı türünde yazdığı *A Long Way Gone: Memoirs of a Boy Soldier*, Beah’ın kendisinin de çocuk asker olmaya zorlandığı Sierra Leone’deki iç savaşın ilk ağızdan anlatıldığı üzücü ve dokunaklı bir eserdir. Beah; ailesini kaybetmesi, şiddete alıştırılması, yaşadığı travma ve rehabilitasyon süreci gibi tüm derin acılarını bu eserinde ele almıştır. Savaşın insanlıktan çıkarıcı ortamını ve insan ruhunun direncini akıldan çıkmayacak biçimde betimleyen Beah, çocuk asker konusunun gündeme gelmesini sağlamış, bu sorunun çözülmesi noktasında bir farkındalık oluşmasına katkıda bulunmuştur. Son olarak, *The House at Sugar Beach: In Search of a Lost African Childhood* adlı kitabında Cooper, iç savaş sırasında Liberya’da geçen kendi çocukluğunu, ailesi ile birlikte gördükleri zulmü, yaşadıkları felaketin ardından ailesinin Amerika Birleşik Devletleri’ne göç etmek zorunda kalışını anlatmaktadır. Cooper, iç savaşın getirdiği kaos, korkuyu, yıkımı ve anavatanının parçalanışına tanık olurken masumiyetin yitirilişini kendi tecrübelerine dayanarak okuyucuya aktarmaktadır. Cooper, savaş dönemlerinde oldukça yaygın görülen bombalama, öldürme, tecavüz gibi konuları gündeme taşıyarak savaşın bireyler üstündeki şiddetli etkisini dile getirmektedir.

Bu çalışmada seçilen ve farklı türlerde oluşturulan bu dört eser, sömürülen Afrika ülkelerindeki iç savaşın toplumlar üzerindeki derin ve geniş kapsamlı sonuçlarını yansıtmaktadır. Bu eserlerde bahsedilen Afrika ülkelerinin (Nijerya, Somali, Sierra Leone, Liberya) ortak noktaları ise sömürgeci bir geçmişe sahip olmaları ve bağımsızlıklarını kazandıktan sonra sömürgeciliğin muhtemel sonuçlarından birisi olan iç savaş ortamına maruz kalmalarıdır. Ülkelerindeki karışıklıklara ve iç huzursuzluklara dair tanıklıkları olan yazarların seçili eserleri; ölüm, çatışma, şiddet, cinsel saldırı, kaybetme duygusu ve masumiyetin yitirilmesi gibi konuları derinlemesine inceleyerek insanlığa dair dramatik ve düşündürücü içgörüler sunmaktadır. Bu eserler, iç savaşın amansız neticelerine dair güçlü anlatılar sunarken aynı zamanda insan ruhunun zorluklar karşısındaki gücünü ve direncini de gözler önüne sermektedir.

Kaynakça

- Achebe, C. (2013). *There was a country: A personal history of Biafra*. Penguin Books.
- Adeleke, A. (1995). The politics and diplomacy of peacekeeping in West Africa: The Ecomog Operation in Liberia. *The Journal of Modern African Studies*, 33(4), 569–593. <http://www.jstor.org/stable/161822>
- Adichie, C. N. (2014). *Half of a yellow sun*. Fourth Estate.
- Amnesty International. (2000). *Sierra Leone: War crimes against children continue*. Retrieved April 19, 2023, from <https://www.amnesty.org/en/documents/afr51/038/2000/en/>
- Anderson, J. L. (1998, July 20). *The devil they know*. *The New Yorker*. Retrieved April 20, 2023, from <https://www.newyorker.com/magazine/1998/07/27/the-devil-they-know>
- Beah, I. (2007). *A long way gone: memoirs of a boy soldier*. Bath: Windsor.
- Britannica, T. Editors of Encyclopaedia (2023, March 25). *Odumegwu Ojukwu*. *Encyclopedia Britannica*. <https://www.britannica.com/biography/Odumegwu-Ojukwu>
- Cooper, F. (2018). *Colonialism in question: Theory, knowledge, history*. University of California Press.
- Cooper, H. (2008). *The house at Sugar Beach: In search of a lost African childhood*. Simon & Schuster paperbacks.
- Daly, S. F. C. (2020). *A history of the Republic of Biafra law, crime, and the Nigerian Civil War*. Cambridge University Press.
- Eklöv, K., & Krampe, F. (2019). Conflicts and peacebuilding efforts in Somalia. In *Climate-related security risks and peacebuilding in Somalia* (pp. 4–9). Stockholm International Peace Research Institute. <http://www.jstor.org/stable/resrep20064.8>
- Falola, T. O., Luebering, J. E., & Kirk-Greene, A. H. M. (2023, March 29). *Nigerian Civil War*. Encyclopædia Britannica. Retrieved April 18, 2023, from <https://www.britannica.com/topic/Nigerian-civil-war>
- Farah, N. (1999). *Maps: A novel*. Arcade Publishing.
- Graça, M. (2001). *The impact of war on children: A review of progress made since the 1996 United Nations report on the impact of armed conflict on children*. Palgrave.
- Harris, D. (2012). *Civil war and democracy in West Africa: Conflict resolution, elections, and Justice in Sierra Leone and Liberia*. I.B. Tauris.
- Ifeoma, E. E. (2011). The nature of conflict in Africa and its impact on African international relations: the case of Darfur. *World Affairs: The Journal of International Issues*, 15(3), 88–112. <https://www.jstor.org/stable/48504830>
- Iweala, U. (2007, May 25). *Review: A long way gone by Ishmael Beah*. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/books/2007/may/26/featuresreviews.guardianreview8>
- Jaggi, M. (2012, September 21). *Nuruddin Farah: A life in writing*. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/culture/2012/sep/21/nuruddin-salah-life-in-writing>
- Kaplan, R. D. (1994, February 1). *The coming anarchy*. *The Atlantic*. Retrieved April 20, 2023, from <https://www.theatlantic.com/magazine/archive/1994/02/the-cominganarchy/304670/>

- Kazan, F. (1993). Recalling the other third world: Nuruddin Farah's "Maps." *NOVEL: A Forum on Fiction*, 26(3), 253–267. <https://doi.org/10.2307/1345835>
- Kohn, M., & Reddy, K. (2023, January 17). *Colonialism*. Stanford Encyclopedia of Philosophy. Retrieved April 17, 2023, from <https://plato.stanford.edu/entries/colonialism/>
- Kusow, A. M. (1994). The Genesis of the Somali Civil War: A new perspective. *Northeast African Studies*, 1(1), 31–46. <http://www.jstor.org/stable/41932034>
- Kyulanova, I. (2010). From soldiers to children: undoing the rite of passage in Ishmael Beah's "a long way gone" and Bernard Ashley's "little soldier." *Studies in the Novel*, 42(1/2), 28–47. <http://www.jstor.org/stable/29533967>
- Lidow, N. H. (2016). *Violent order: Understanding rebel governance through Liberia's Civil War*. Cambridge University Press.
- Loomba, A. (2015). *Colonialism/postcolonialism*. Routledge.
- Marangio, R. (2012). *The Somali crisis: Failed state and international interventions*. Istituto Affari Internazionali (IAI). <http://www.jstor.org/stable/resrep09823>
- Michalopoulos, S., & Papaioannou, E. (2016). The long-run effects of the scramble for Africa. *The American Economic Review*, 106(7), 1802–1848. <http://www.jstor.org/stable/43861113>
- Osterhammel, J. (1999). *Colonialism: a theoretical overview*. Markus Wiener Publishers.
- Shepler, S. (2016). Sierra Leone, child soldiers and global flows of child protection expertise. In J. Knörr & C. Kohl (Eds.), *The Upper Guinea Coast in Global Perspective* (pp. 241–252). Berghahn Books. <https://doi.org/10.2307/j.ctt1kk66c1.16>
- Ugwuegbu, D. C. E. (2021). *Social psychology and social change in Nigeria: A systematic evaluation of government social policies and programs*. FriesenPress.
- Venter, A. J. (2016). *Biafra's war, 1967-1970: A tribal conflict in Nigeria that left a million dead*. Helion and Company.
- Vonnegut, K. (1989). *Wampeters, Foma & Granfalloon (opinions)*. Laurel.
- Woronoff, J. (2008). Editor's foreword. In G. Arnold (Ed.), *Historical dictionary of civil wars in Africa* (pp. vii-viii). foreword, Scarecrow Press.
- Wright, D. (2002). *Emerging perspectives on Nuruddin Farah*. Africa World.

Extended Abstract

From the late nineteenth century to the middle of the twentieth century, colonization activities in various parts of the world continued in Africa. During this time, several European countries like England, France, and Spain built colonies throughout the continent. Many African countries are still struggling with underdevelopment, poverty, and unrest as a result of colonialism and are making efforts to develop their economies and create a peaceful environment for their people. Civil wars are one of the factors that trigger the social and economic problems in these countries. Although it is not visible on the surface, the majority of civil wars in Africa can be traced back to colonialism, which has deeply affected African countries. The colonial powers have been able to maintain their influence on colonized regions even after they withdrew from these lands, paving the way for the emergence of civil wars.

On the other hand, it may sound like a bold expression to claim that all civil wars in Africa are related to colonialism. However, colonialism has obviously had a major impact on the political and social conditions that can lead to violent conflicts. Therefore, in order to comprehend civil wars in colonised African countries, it is necessary to examine their relationship with colonialism. For the comprehension of civil wars in colonised countries, literature serves as a powerful tool. In this study, the works of four African writers were selected: Chimamanda Ngozi Adichie's *Half of a Yellow Sun*, Nuruddin Farah's *Maps*, Ishmael Beah's *A Long Way Gone: Memoirs of a Boy Soldier*, and Helene Cooper's *The House at Sugar Beach: In Search of a Lost African Childhood*. These works offer realistic reflections on the devastating impact of civil wars in Africa and explore the human experiences, struggles, and consequences of these conflicts.

In *Half of a Yellow Sun*, which narrates the civil war between Nigeria and Biafra, Adichie depicts the hard conditions created by the war. In her work, Adichie effectively points out the sufferings of the war, such as violence, hunger, and displacement, through her different characters. Reflecting the general destructiveness of the war, Adichie also draws attention to how the war particularly affects women and children. Through realistically developed characters and eloquent language, she explores the long-lasting traumas that war inflicts on people and societies. Adichie conveys to the reader the hardships of war as well as the struggle and solidarity shown by women during the war.

In *Maps*, Farah relates the account of the Somali Civil War, which broke out in the 20th century and is still having an impact on the nation today. Askar, a small child caught in the centre of the clash, is tracked throughout the book as he struggles with issues of allegiance, self-identification, and belonging. Farah investigates the horrors of war such as brutality, displaced people, and the dismantling of social structures. He further mentions how civil war affects people psychologically, portraying the trauma, grief, and yearning for tranquillity that the war causes its victims. The intricate nature of civil war and its long-lasting impacts on persons and communities are competently addressed in Farah's novel.

A Long Way Gone: Memoirs of a Boy Soldier, written by Beah, tells his horrendous experiences as a child soldier in Sierra Leone amid the civil war. With his work, Beah gives voice to his painful transition from innocence to a brutal and merciless life. His memoirs mirror to the tragedies of war, including brutality, trauma, and the demise of innocence. Within this cruel atmosphere, Beah manages to preserve his humanity. Upon deciding to escape, Beah faces the psychological and emotional repercussions of war. He tells the difficulties of adaptation to life after serving as a child soldier. His autobiography reveals a highly intimate and unvarnished picture of the catastrophic impacts of the civil war on the lives of young people.

In the last work analysed in this paper, *The House at Sugar Beach: In Search of a Lost African Childhood*, Cooper represents her early years in Liberia, a country torn apart by a civil war. After encountering several harsh conditions during the civil war, she immigrates to the United States. Her book illustrates the intricacies of identity, privilege, and race in the context of the civil war. Cooper additionally weighs the psychological damage, sense of loss, and homesickness that war causes people and their families. The memoir by Cooper shares a distinct viewpoint on the results of the civil war.

In these four selected works, civil war is a common theme employed by four authors. In its general sense, their works investigate the destructive effects of civil wars on individuals, families, and communities. The authors direct the reader to the multifaceted nature of conflict, violence, loss, and resilience in African nations. Written in divergent forms, their works demonstrate the severe and widespread consequences of civil war in colonized African nations. The African nations referenced in these works—Nigeria, Somalia, Sierra Leone, and Liberia—all share a colonial past and have experienced civil war. The writers from these countries provide compelling accounts of the enduring effects of civil war while also showing the struggle of native people who have endured both colonialism and civil war.

Journal of Social Sciences of Mus Alparslan University

anemon

Derginin ana sayfası: <http://dergipark.gov.tr/anemon>

Araştırma Makalesi • Research Article

Modern Mısır Tiyatrosunda Dil İkilemi

Language Dilemma in Modern Egyptian Theater

Adem Doğan*

Öz: Her dilde olduğu gibi Arapçada da lehçe sorunu tarih boyunca var olmuştur. Cahiliye döneminde birçok lehçe bulunmakla birlikte şiir sanatının gelişmesi nedeniyle Kureyş lehçesi ortak bir edebiyat dili haline gelmiştir. İçinde yaşadığı çevrede kendi lehçesini kullanan şair, edebî faaliyetlerinde bu ortak lehçeyi kullanmaktaydı. Sadru'l-İslâm döneminde bu lehçe, Kur'an-ı Kerim'in etkisiyle bu üstün konumunu biraz daha güçlendirmiştir. Diğer taraftan Kureyş lehçesi, diğer Arapça lehçelerden beslenmeyi de ihmal etmemiştir. Zamanla diğer lehçeler etkisini kaybetse de özellikle fetih olaylarından sonra Arapçanın birçok bölgeye yayılmasıyla birlikte lehçeler sorunu tekrar ortaya çıkmıştır. Arapça konuşulmayan bölgelerde Arapça ile yerel dillerin karışımı sonucunda ortaya birçok yeni lehçe çıkmıştır. Çölde yaşayan Araplara başvurmak suretiyle temel kuralları tespit edilen Fasih Arapça dışındaki kullanımlar dilde bozulma olarak kabul edilmiştir. Böylece halkın arasında kullanılmaya başlanan ve dilin bozulmuş hali olarak kabul gören lehçeler gerçeği görmezden gelinmiştir. Modern dönemle birlikte Arapça ve lehçeleri arasındaki çatışma giderek şiddetlenmeye başlamıştır. el-Fushâ ve el-'Âmmiyye diye isimlendirilen bu iki dil seviyesi arasındaki tartışmalar birinin diğerine tercih edilmesine kadar varmıştır. Bu çatışma alanlarından biri de modern dönemde Arap edebiyatında ortaya çıkan tiyatro türü olmuştur. Bu çalışmada Mısır'da tiyatronun ilk ortaya çıkmasından itibaren, yazı ve sahne dili olarak el-Fushâ ve el-'Âmmiyye arasındaki çatışmalar, öneriler ve her iki dil seviyesi arasındaki tartışmalar ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Dil, Afrika Edebiyatı, Mısır Tiyatrosu, el-Fushâ, el-'Âmmiyye.

Abstract: As in every language, the issue of dialects has existed in Arabic throughout history. During the pre-Islamic period, there were many dialects, but due to the development of poetic art, the Quraysh dialect became a common literary language. Poets would use their own dialect in their surroundings but use this common dialect for literary activities. During the Islamic era, this dialect's position was further strengthened by the influence of the Quran. However, the Quraysh dialect also drew from other Arabic dialects. Over time, while other dialects lost their influence, the dialect issue resurfaced, especially after the spread of Arabic to many regions following conquests. The mixture of Arabic and local languages in non-Arabic-speaking regions gave rise to many new dialects. Except for the acknowledged Formal Arabic (Fasih Arapça), other usages were deemed linguistic deterioration. However, the dialects accepted among the people, considered as linguistically corrupted, were ignored. In the modern era, conflict between Arabic and its dialects intensified. Debates arose between Modern Standard Arabic (al-Fushâ) and Colloquial Arabic (al-'Âmmiyya), even leading to a preference for one over the other. This linguistic tension extended to modern Arab literature, notably in the emerging genre of theater. This study discusses conflicts, suggestions, and debates between al-Fushâ and al-'Âmmiyya in Egyptian theater since its inception.

Keywords: Language, African Literature, Egyptian Theatre, al-Fushâ, al-'Âmmiyya.

* Dr. Öğr. Üyesi, Bingöl Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatı Bölümü Arap Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, ensar.1980@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-2881-4191

Cite as/ Atıf: Doğan A. (2023). Modern Mısır Tiyatrosunda Dil İkilemi, *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(Afrika), 272-289. <http://dx.doi.org/10.18506/anemon.1327248>

Received/Geliş: 13 July/ Temmuz 2023

Düzeltilme/Revised form: 19 August/ Ağustos 2023

Accepted/Kabul: 28 August/ Ağustos 2023

Published/Yayın: 30 September/ Eylül 2023

Giriş

Arapçanın tarihsel gelişimine geçmeden önce kavramsal bir çerçevenin oluşturulması gerekmektedir. Zira bu konuda kavramsal karmaşıklık göze çarpmaktadır. Dil ikilemi veya iki dillilik ile ilgili Arapçada “es-Sunâ’iyyetu’l-luğaviyye” ve “el-İzdivâciyyetu’l-luğaviyye” kavramları kullanılmaktadır. Bu kavramlar bazen yanlış olarak birbirlerinin yerine kullanılabilir. Aslında doğrusu “iki dillilik” dediğimiz olgu için Arapçada “es-Sunâ’iyyetu’l-luğaviyye” kavramının kullanılması ve “dil ikilemi” dediğimiz olgu için de “el-İzdivâciyyetu’l-luğaviyye” kavramının kullanılmasıdır. “es-Sunâ’iyyetu’l-luğaviyye” Arapçanın diğer yabancı dillerle olan ilişkisini ele alırken, “el-İzdivâciyyetu’l-luğaviyye” Arapçanın kendi lehçeleri ile olan ilişkisini ele alır. “es-Sunâ’iyyetu’l-luğaviyye”, Batı dillerinde “Bilingualism” kavramına; “el-İzdivâciyyetu’l-luğaviyye” ise “Diglossia” kavramına denk gelmektedir. Burada asıl konumuzu ilgilendiren “dil ikilemi” anlamındaki “el-İzdivâciyyetu’l-luğaviyye” kavramıdır. Bu kavram bir dildeki iki farklı seviyeyi ifade eder (el-Mısrî & Ebû Hasan, 2014: 40-42). Arapçada bu seviyeler genellikle “el-Fushâ” ve “el-’Âmmiyye” kavramları ile karşılanır. Bunlardan “el-Fushâ”, yazı dili, edebiyat dili, üst dil olarak sadece belirli alanlarda kullanılırken; “el-’Âmmiyye” konuşma dili, sözlü dil, diyalog dili, alt dil olarak toplumun her kesimi tarafından kullanılır. “el-Fushâ” için “el-luğatu’l-mi’yâriyye (standart dil)”, el-luğatu’l-mektûbe (yazın dili)”, “lisânu’l-fasîh (fasih dil)” gibi kavramlar kullanılırken; “el-’Âmmiyye” için ayrıca “ed-Dârice”, “el-Luğatu’l-mahkiyye (folklorik dil)”, “lisânu’l-’âmî (avam dili)” gibi kavramlar kullanılır (el-Mısrî & Ebû Hasan, 2014: 47-48; Köklüdağ, 2016: 42-43). Bu çalışmada genellikle “el-İzdivâciyyetu’l-luğaviyye” bağlamında “el-Fushâ” ve “el-’Âmmiyye” kavramları tercih edilmiştir.

Arapça, Sami dil ailesine mensup bir dildir. Sami dillerin en genci ve genel olarak aslına en yakın olanıdır. Sami diller Doğu ve Batı dilleri olmak üzere ikiye ayrılır. Arapça, Batı Sami dilleri kategorisinde Âram dilleri olarak bilinen dil grubu içerisinde yer alan bir dildir. Arapça dili de kendi arasında Güney Arapçası ve Kuzey Arapçası olarak gruplara ayrılır. Kuzey Arapçası’nın en eski halini temsil eden eski Arapça m. 500 yıldan önce mevcut olup bu gün bu Arapçaya sadece bazı kitabelerde rastlanılmaktadır. Bu günkü Arapça, Kuzey Arapçasının tali grupları arasında yer alan klasik Arapça ve onun bağlı bulunduğu eski ve yeni lehçelerdir (Demirayak, 2012: 31-32).

Klasik Arapça ise lehçeler üstü Arapça olup Kur’ân Arapçası veya Kureyş Arapçası dediğimiz Arapçadır. Bu Arapça Cahiliye ve Emevîler dönemini kapsayan Arapça olarak görülür. Sadru’l-İslâm döneminde; Kur’ân-ı Kerîm’in edebiyata ve Arap diline büyük etkisi olmuştur. Cahiliye döneminde diğer lehçelere göre daha yaygın ve daha üstün bir konumda bulunan “Kureyş Lehçesi”, Kur’ân’ın nazil olmasıyla birlikte mutlak bir üstünlük elde etmiştir. Takip eden yıllarda bu lehçe diğer lehçeleri kendi potasında eriterek ilim ve edebiyat dili olmuştur. Kur’ân-ı Kerîm aynı zamanda klasik Arapçaya hayat ve bekâ imkânı sağlamıştır. Müslümanlar, Kur’ân’ın doğru okunup anlaşılması için adeta fasih Arapçaya bir kutsallık izafe etmiş ve bu dilin muhafazası için gerekli özeni göstermişlerdir. Bu nedenle fasih Arapça (el-Fusha) varlığını Kur’ân’a borçludur. (Demirayak, 2013: 201-203). Klasik Arapçayı; Cahiliye şiiri, Kur’ân-ı Kerîm, Hadis, resmi yazışmalar, Eyyâmu’l-’Arab ve emsaller temsil etmektedir (Alan & Güler, 2007: 329)

Orta Arapça da fetihler sonucunda başka dillerle temas ve tercüme hareketleri sonucunda yabancı kelimelerin dâhil olduğu Arapçadır. Bu Arapçanın Abbâsîler döneminden itibaren kullanıldığı düşünülmektedir. Bu Arapçanın üzerinde Pehlevi ve son şekli olan Farsça, Yunanca, Latince, Sanskritçe, Berberî dilleri ve bazı Roman dilleri etkili olmuştur. Hz. Ömer’in hilafeti ile birlikte Türk-Arap ilişkileri de başlamış, bu etkileşim beraberinde Arapça ile Türkçe arasındaki etkileşimi de getirmiştir. Bu etkileşim daha sonraki yıllarda giderek artmıştır. Bu Arapça, şehir yaşantısı nedeniyle kalıp, cümle kuruluşu, kelime dağarcığı ve ifade şekilleri bakımından badiye Arapçasından oldukça farklılık arz eder. Fakat i’râb olgusu, i’râb kuralları ve tasrîf bakımından eski normları tamamen korumuştur (Alan & Güler, 2007: 329; Yıldız, 2010: 29).

Modern Arapça ise on dokuzuncu yüzyılın başından itibaren tekrar ilim, fikir ve sanat dili olan ve standart Arapça (el-Fushâ) diye isimlendirilen Arapçadır. Bu Arapçanın başlangıcı Napolyon'un Mısır Seferi (1798) olarak kabul edilir. Bu dil bu gün Arapların ortak dili olarak kabul edilmekte ve eğitim, basın yayın dili olarak kullanılmaktadır. Bu dilin gelişiminde başta Napolyon olmak üzere Kavalalı Mehmed Ali Paşa ve haleflerinin matbaa, gazetecilik ve eğitim alanında gerçekleştirdikleri yenilikler etkili olmuştur. Ayrıca Batı ile olan etkileşim sonucunda tercüme faaliyetleri başlamış, yabancı kavramların ifade edilmesinde ortaya çıkan sıkıntıları gidermek için çeşitli faaliyetler gerçekleştirilmiştir. 1919 yılında Şam'da el-Mecmau'l-İlmiyyu'l-'Arabî, 1932 yılında Kraliyet Dil Akademisi, 1947 yılında Irak'ta el-Mecmau'l-İlmiyyu'l-'Irâkî ve 1973 yılında Rabat'ta kurulan Lisânu'l-'Arabî ile birçok yeni kelime türetilerek Modern Arapçanın gelişimine büyük bir katkı sağlanmıştır (Alan & Güler, 2007: 329; Demirayak, 2012: 33). Modern dönemde gazete ve dergilerin modern Arapçanın gelişimine katkısı da inkâr edilemez. 19. Yüzyıl boyunca gelişen bu yeni basım faaliyetleri sayesinde Arapça seci ve aşırı tekellüf gibi unsurlardan arınarak sade bir dil hüviyetine kavuşmuştur. Bu durum, Avrupai düşünce tarzı ile klasik Arap edebiyatının karmasını isteyen yenilikçiler ile eski edebiyat tutkunu olan ve bu yeni dili zayıflık ve kuruluk olarak gören Ezherli muhafazakârlar arasında yeni bir çatışma alanının doğmasına neden olmuştur. Arapçanın Türkçe ve Amiceden geçen kelimelerden arındırılması süreci yine bu dönemlere denk gelmektedir (Savran, 1991: 22-23).

Günümüzde "el-'Âmmiyye" olarak adlandırılan mahalli lehçeler ise çeşitli coğrafyalara yayılan Arap unsurların eski lehçeleri ile buradaki yerel dillerin bir karışımı olarak meydan gelmiştir. Bu lehçelerin ortaya çıkmasında toplumsal ve siyasi, sosyo-psikolojik, coğrafi, milli ve fizyolojik gibi pek çok sebebin yanı sıra edebî dilin daha kurallı ve zor olması gibi etkenler de etkili olmuştur. Zamansal olarak bu lehçelerin ortaya çıkışı hicrî ikinci asırdan itibaren ivme kazanan ve dördüncü asırda yoğunlaşan "muvelled dil" ile alakalıdır. Aslında lehçeler konusu, eskiden beri Arapçada tartışılan bir konu olagelmıştır. Arap tarihçileri ve dilciler eski Arap lehçelerinden bahsetmiş, fakat bunların nasıl ortaya çıktığı sorusuna cevap aramamışlardır. Ayrıca dil tedvini döneminde dilciler, genellikle ideal dil olarak bedevilerin dilini esas aldıklarından geniş halk kitlelerinin kullandığı dil ile edebiyat dili arasındaki makas giderek açılmaya başlanmıştır. Edebiyat dili h. 87 yılında resmi dairelere girmeye başlamıştır. Ancak bu durum el-Fushâ'nın sadece biraz daha kurumsal bir yapı içerisinde istikrar bulmasının ötesine geçememiştir. İslam'dan sonra ortaya çıkan lehçe kullanımları ise genellikle "lahn (dil yanlışı)" bağlamında ele alınmış ve "lehçebilim" objektifliği içinde ele alınmamıştır. Sadece Arap lehçelerine özgü olmayan bu durumun temel sebebi, lehçelerin uzun bir süre ulusal dilin bozuk ve yersiz bir kullanımı olarak kabul görmesi nedeniyledir (Yıldız, 2010: 24-25; Demirayak, 2012: 34).

Lehçeler genellikle her dilde doğal bir olgu olarak gelişirken Arapçada bugün büyük bir problem teşkil etmesinin sebebi dile ideolojik yaklaşımlar ve Arap dünyasında okuma yazma oranının düşük olmasından kaynaklanmaktadır. Dinî ve milliyetçi eğilimi olan dilciler el-Fushâ'yı sadece sıradan bir dil olarak görmemekte, onun Kur'ân ve Arap kavminin ortak dili olması hasebiyle ona adeta kutsallık izafe etmektedirler. Diğer taraftan bazı dilciler, el-Fushâ'yı artık ölü bir dil olarak görmekte ve onu medeniyet gelişiminin önünde bir engel olarak görüp el-'Âmmiyye'nin hâkim kılınması gerektiğine inanmaktadırlar. Ayrıca Arap dünyasının geniş bir alana yayılması ve çeşitli devletlerden oluşması, problemi tümüyle çetrefilli bir hale getirmiştir. Her ülkenin kendine has kültürünü oluşturması nedeniyle ülkeler arasındaki kültür farkı da giderek büyümekte, bu durum da doğal olarak, ister edebiyat dili olsun isterse konuşma dili olsun, dil açısından ülkeler arasındaki makasın giderek genişlemesine sebep olmaktadır (el-Mısri & Ebû Hasan, 2014: 51; Vatfa, 2016: 6-8).

Arap dilinde lehçeler her zaman var olsa da Arap edebiyatında el-Fushâ ile el-'Âmmiyye arasındaki ilk çekişmeler belirgin bir şekilde modern dönemde baş göstermeye başlamıştır. el-Fushâ'ya ilk ciddi saldırılar 19. yüzyılın sonlarından itibaren sömürgeciler tarafından yapılmıştır. el-Fushâ'nın Arap dünyasını birleştirici yönünü gören sömürgeciler onun yerine ya kendi dillerini ya da yerel lehçeleri koymaya çalışmışlardır. Bu bağlamda Kuzey Afrika'da Fransızca, Doğu'da ise İngilizce Arapça yerine ikame edilmeye çalışılmıştır (Vatfa, 2016: 11). Her ne kadar el-Fushâ yerine yerel bir dil tam olarak ikame edilememişse de sömürgeciler tarafından el-Fushâ etrafında oluşturulan

şüpheler el-'Âmmiyye'nin giderek daha çok kullanılmasına ve el-Fushâ'nın hayattan çekilmesine neden olmuştur.

1913 yılında Paris'te düzenlenen Arap Aktivistleri Konferansı'nda güneyde Arabistan çölünden kuzeyde Doğu Anadolu dağlık bölgesine kadar, eski Babil topraklarını, Mezopotamya'dan Filistin'e kadar olan bölgeyi içine alan ve Bereketli Hilal olarak adlandırılan topraklarda Türkçe yerine Arapçanın (el-Fushâ'nın) eğitim dili olması talep edilmiştir. Bu tarihten önce ve sonra da varlığını sürdüren lehçelere yönelik ihya projeleri de aynı tarihlere denk gelmektedir. Özellikle Mısır'da ortaya çıkan tamsîr (Mısırlılaştırma) hareketi, iki kutuplu bir hareket olarak ortaya çıkmıştır. Bu hareketin bir tarafında Muhammed Osmân Celâl (ö. 1898) gibi edebiyatçıların yer aldığı el-'Âmmiyye yanlıları, diğer tarafta ise el-Menfelûtî (ö. 1924) ve Hâfız İbrâhîm (ö. 1932) gibi edebiyatçıların yer aldığı el-Fushâ yanlıları yer almaktaydı (Yıldız, 2010: 31-33). Daha sonra el-'Âmmiyye yanlıları giderek artmaya başladı. Arap alfabesinin Latin alfabesiyle değiştirilmesi dâhil Muhammed Hüseyin Heykel, Yûsuf es-Sibâî, Abdulazîz Fehmî, Selâme Mûsâ, Sa'îd Akl, Enîs Ferîha, 'Abdurrahmân 'Abdulhâdî gibi kişiler tarafından el-'Âmmiyye'nin hâkim kılınmasına yönelik çağrılar yapılmıştır. Bu çağrılara bazı yazarlar ve şairler de olumlu cevap vermişlerdir. Bayram et-Tunûsî, Salah Cahîn, Ahmed Fuad Necm gibi şairler, şiirlerinde el-'Âmmiyye'yi kullanmayı tercih ederken; Muhammed Hüseyin Heykel, Tevfîk Hakîm, Yûsuf İdris, Tayyib Salih gibi yazarlar roman, hikâye ve tiyatro gibi edebî alanlarda el-'Âmmiyye ile eserler vermişlerdir. Bu tür yayımlar bugüne kadar artarak devam etmiştir (Köklüdağ, 2016: 48; Vatfa, 2016: 14-16). el-Fushâ yanlıları ise el-'Âmmiyye'yi bir dil seviyesinde görmeyip onun kültür ve medeniyet diline uygun olmadığını dile getirmişlerdir. Bunların başında Zekî 'Abdumelik, Mâzin Mubârek, 'Alî Nâsif, Tâhâ Huseyn, Mustafâ Fehmî gibi kişiler gelmektedir. Bazı edebiyatçılar da orta bir yolu takip etmişler ve el-'Âmmiyye ile el-Fushâ arasındaki makasın azaltılmasından yana tavır koymuşlardır. Onlara göre bu iki dil birbirlerini besleyerek gerekli yakınlaşmayı sağlamalıdır. Yahyâ er-Rehâvî, Muhammed Fâlih el-Cuhenî, Yûsuf el-Kardâvî gibi bazıları da el-Fushâ'nın yanında el-'Âmmiyye'nin de var olabileceğini, çünkü bir dile müdahale etmenin dilin tabiatına ve gelişimine aykırı olduğunu dile getirmişlerdir. Onlara göre el-'Âmmiyye, sokak dili olmaya devam ettiği müddetçe el-Fushâ için herhangi bir tehlike arz etmeyecektir (Vatfa, 2016: 20).

el-'Âmmiyye yanlıları, i'rab olgusunun hayatın gerçeklerine ters düştüğünü ve el-Fushâ'nın zorluğunu savunurken, el-Fushâ yanlıları bu dilin Arap toplumunu birleştirici yanını ve tek iletişim aracı olmasını ön plana çıkarmışlardır. Zamanla matbaa, basın-yayın ve Dâru'l-'ulûm başta olmak üzere çeşitli kurumlarla el-Fushâ etki alanını genişletmeye çalışsa da el-'Âmmiyye'nin var olması gerçeğini değiştirememiştir (Yıldız, 2010: 31-33). Günümüzde Arap dünyasında el-'Âmmiyye doğal dil mesabesinde, el-Fushâ ise yapay dil mesabesinde. Hatta el-Fushâ ile konuşmak toplumsal düzeyde mekân ve zamana uymuyorsa abes karşılanmaktadır. el-Fushâ günlük hayatın dışında dinî ve sınırlı bilimsel alanlarda ve belli başlı medya yayın organlarında kullanılmaktadır. el-'Âmmiyye, artık modern hayatın bütün alanlarına hükmetmektedir. Daha önce el-Fushâ ile tercüme edilen yabancı diziler, el-'Âmmiyye'ye çevrilerek izleyiciye sunulmaktadır. Bazı haber ve belgesel programları dışında televizyon programlarının çoğu el-'Âmmiyye ile yapılmaktadır. Hem kitlesel medya hem de yaygın eğitim kanalıyla el-Fushâ ve el-'Âmmiyye arasındaki uçurumun ortadan kalkacağına dair iyimser beklentilerin karşılanmadığı görülmektedir. Bugün Arap dünyasında bu iki dil düzeyi arasında sadece cüzi bir yaklaşma görülmektedir (Köklüdağ, 2016: 46-48). Son olarak 2007 yılında Kahire'de 19 ülkeden yaklaşık olarak 500 araştırmacının katıldığı "Global Çağda Arap Çocuklarının Dili" adlı bir uluslararası kongrede el-Fushâ'nın yok olmakla yüz yüze kalacağına dair uyarılara Arap dünyasından henüz kulak verildiğine dair bir belirti görülmemektedir (el-Mısırî & Ebû Hasan, 2014: 42).

Günümüzdeki Arap lehçelerini; Arabistan, Irak, Suriye-Lübnan, Filistin ve Mısır lehçelerini içine alan "Doğu Lehçeleri" ve Libya, Trablusgarp, Tunus, Cezayir, Büyük Sahra, Fas, Moritanya, Endülüs ve Malta lehçelerini içine alan "Batı Lehçeleri" şeklinde kategorize etmek mümkündür. Doğu ve batı lehçeleri altında aynı bölgede bile birçok diyalekt mevcuttur. Örneğin Suudi Arabistan'ın kendi

içinde üç diyalekt vardır. Cidde, Taif, Mekke ve Medine’de Arabî-Hicâzî lehçe; Riyad ve ülkenin orta bölgesinde Necdî lehçe; petrol zengini doğu bölgede ise Şarkî lehçe kullanılmaktadır. Hatta küçük bir ülke olmasına rağmen Lübnan’da Cenûb, Şimâl, Bekaa ve Keserwan lehçelerinde gözle görülür bir fark vardır. Lübnan’daki lehçeler arasındaki farklılıklar mahalleden mahalleye bile değişiklik arz edecek boyutlardadır. Batı Lehçelerinde de aynı durum söz konusudur. Örneğin Libya içinde Tripolitanien, Doğu Kyrenaika ve Güneybatı Fessan lehçeleri olmak üzere ülkede birbirinden bağımsız üç ana lehçe konuşulmaktadır. Lehçeler arasındaki bazı benzerlikler de dikkat çekmektedir. Mezopotamya’daki lehçeler fonetik ve morfoloji bakımından Merkezi Arabistan ve Suriye çölü lehçeleriyle benzerlikler arz eder. Güney Arap lehçesi ise Arabistan’ın iç bölgelerinde konuşulan lehçe ile oldukça benzerlik arz eder. Suudi Arabistan, Katar, Bahreyn, Kuveyt, Birleşik Arap Emirlikleri ve Umman ortak benzerlikler taşıyan lehçeleriyle diğer Arap ülkelerinden ayrılmaktadırlar. Madagaskar, İspanya, Cezayir, Tunus, Pantelleria adası, Balear adaları, Sicilya, Libya çölü, İç Afrika, Suriye, Irak ve Mısır farklı lehçe sahaları olarak karşımıza çıkmaktadırlar (Yıldız, 2010: 31; Demirayak, 2012: 34; Köklüdağ, 2016: 43; Ürün, 2018: 95). Bahsettiğimiz bazı benzerlikler dışında lehçelerin birbirlerinden oldukça farklı olduklarını görmekteyiz.

Günümüzde el-Fushâ, Atlas okyanusundan Basra körfezine kadar el-’Âmmiyye’nin etki alanına rağmen hala tüm Arap dünyasının ortak resmi dili olarak kabul edilmektedir. el-Fushâ, aynı zamanda Arap dünyasının birliğinin, kültürünün ve tarihinin sembolüdür. Tiyatro dili, bir diyalog dili olması hasebiyle tiyatronun Arap dünyasına girmesiyle beraber hem tercüme de hem de telif işinde temel bir problem olarak karşımıza çıkmaktadır. Bir yazar herhangi bir tiyatro eseri ortaya koymaya çalıştığı zaman temelde üç şeyle karşılaşır: dil, biçim, kültürel ortam. Bunlardan birini diğerinden ayırt etmek mümkün değildir (Mustafâ, 2018: 609). Burada dil hem edebiyat dili hem de diyalog dili olarak karşımıza çıkmaktadır. Edebiyat dili ile genel olarak yazında kullanılan dil, diyalog dili ile de karakterlerin doğal kişiliklerinin vücut bulduğu dil kastedilir. Tiyatroda bu ikilem, dil probleminin en önemli unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır. Modern Arap Tiyatrosunda Edebiyat dili olan el-Fushâ mı, yoksa konuşma dili olan el-’Âmmiyye mi kullanılmalıdır? Bu çalışmada modern Arap tiyatrosunun doğuşundan itibaren el-Fushâ ile el-’Âmmiyye arasındaki ikilem ele alınmıştır.

1. Modern Mısır Tiyatrosunda Dil İkilemi ile İlgili Tercihler

1.1. Konuşma Dilini (el-’Âmmiyye) Tercih Edenler

Modern Arap tiyatrosunda konuşma dili (el-’Âmmiyye) ve edebiyat dili (el-Fushâ) arasındaki çatışmanın, Lübnan’da Mârûn en-Nakkâş (ö. 1855), Suriye’de Ebû Halîl el-Kabbânî (ö. 1902) ve Mısır’da Ya’kûb Sannû’ (ö. 1912) gibi ilk öncülerin ortaya çıkmasından itibaren başladığı görülmektedir (İsmâ’îl, 1996: 40).

Mısır’da eserlerinde konuşma dilini (el-’Âmmiyye) ilk kullanan ve onu hararetle savunan kişi Ya’kûb Sannû’dur. Ya’kûb Sannû’, dramasını ciddi bir toplumsal değişim aracı olarak görüyordu. Kısmen bundan dolayı, Arap edebiyatına ilk tiyatroyu ortaya koyan Mârûn en-Nakkâş’tan farklı olarak, diyalog dili için yerel lehçeyi (el-’Âmmiyye) kullanmaya karar verdi ve *Mûlîr Misr ve mâ yukâsîh* dışında kafiyeli geleneksel nesirlerden özellikle kaçındı (Badawî, 1992: 339-340). Sannû’; 1971 yılından itibaren *e’-d-Durretân*, *el-’Alîl*, *Bûrsatu Misr*, *Ebû Rîde* ve *Ka’bu’l-hayr*, *el-Emîretu’l-İskenderâniyye*, *es-Sevvâh* ve *l-himâr* ve *es-Sedâka* gibi eserlerini konuşma dilinde yazmayı tercih etti. Sannû’, günlük hayat ile komedi arasında bir bağ kuruyor ve ister avam ister havas olsun halkın genelinin günlük hayatlarında konuşma dilini kullandıklarını söylüyordu. Aynı zamanda konuşma dilinde sanatsal bir potansiyel görüyor ve onun edebiyat dili olmasını arzuluyordu (İsmâ’îl, 1996: 40-41). Konuşma dilini tercih etmesinin arkasında, komedinin daha çok günlük hayatla bağlı olması ve Mısır’da ilk tiyatro faaliyetlerinin havasın ilgisini çekmekten ziyade avamın ilgisini çekmesi gibi sebepler de zikredilebilir.

Bilindiği gibi 1882 yılından itibaren İngilizler Mısır’ı işgal etmişlerdi. Fransızların aksine İngilizler, Arapların kültürel mirasının dili olan el-Fushâ’yı kaldırarak yerine konuşma dili olan el-’Âmmiyye’yi koymak istiyorlardı. İngilizler işbirlikçileriyle beraber harekete geçerek Mısırlıların geri kalmışlıklarının sebebinin dile bağlıydı (Yalar, 2009: 106). 1893 yılında Sular İdaresi’nde görevli

İngiliz Müfettiş William Wilcooks, “*Neden Mısırlular özgün eserler ortaya koyamıyorlar?*” adıyla bir konuşma yaptı. William, bu konuşmasında Mısırlıların özgün eserler ortaya koyamayışlarının sebebini el-Fushâ’ya bağlıyor, Araplara el-Fushâ’nın yerine el-’Âmmiyye’yi koymayı öneriyor, bu konuda İngilizleri örnek göstererek, onların da Latince’den vazgeçip günümüz İngilizcesine geçtiklerini söylüyordu. *el-Hilâl* gazetesi, onun bu önerisini sayfasına taşıyarak şiddetle karşı çıkmıştı, çünkü Arap dili ile İngiliz dili birbirine benzemiyordu. Ayrıca el-Fushâ, Arapların kültürel mirasının ve Kur’ân’ın diliydi. el-Fushâ’yi ortadan kaldırmak yerine, onu avamın da anlayabileceği bir basitliğe indirgemek gerekiyordu. Bu tartışmalar modern dönemde Arapçadaki dil ikilemi ile ilgili yapılan ilk tartışmalardı (İsmâ’îl, 1996: 43).

Mısır’da uyarlama ve tercüme faaliyetlerinin öncüsü olan Muhammed Osmân Celâl (ö. 1898), 1893 yılında *er-Rivâyâtü’l-mufîde fî ilmi tirâcîde* adlı bir tiyatro koleksiyonu yayınladı. Bu koleksiyonda Jean Racine’den (ö. 1699) ta’rib yoluyla Arapçaya uyarladığı *Estîr, Efcînyâ, el-İskender el-Ekber* adlı tiyatrolar yer alıyordu (İsmâ’îl, 1996: 45). Osmân Celâl, bu tiyatroları için el-’Âmmiyye’yi tercih ettiğini, bu dilin tiyatroya daha uygun olduğunu, ister avam ister havas olsun herkesin üzerinde daha çok etki bırakacağını ifade ediyordu. Osmân Celâl, uyarlama faaliyetinde el-’Âmmiyye’yi kullanan ilk kişidir. Dönemin edebî çevresi ve Mısır halkı bu girişimi hoş karşılamadı. Ayrıca bu tarihi tiyatroların kahramanlarını avam diliyle konuşturduğu için onları bayağılaştırdığı ve bazı fıkraları ve nükteleri bu eserlerine aldığı için de trajedinin genel havasını bozduğu yönünde eleştirilere maruz kaldı. Osmân Celâl, el-’Âmmiyye’yi kullandığı için eserleri bir kaç yıllık bir gecikmeyle ancak sahnelenebildi. Çünkü bu dönemde secili bir üslup tercih eden el-Fushâ, daha çok itibar gören bir konumdaydı. Bu dönemde el-Fushâ ile uyarlanan Corcî ‘Abûd’un *Estîr*’i, Necîb Haddâd’ın *Efcînyâ*’sı, Halîl Hislib’in *el-İskenderu’l-Makdûnî*’si gibi eserlerin defalarca sahnelenmesi bu durumun açık bir göstergesidir (ed-Desûkî, t.y.: 21; Badawî, 1992: 343; İsmâ’îl, 1996: 46-47). 1912 yılından itibaren Corcî Abyad’ın tiyatro topluluğu, Muhammed Osmân Celâl’in 1889 yılından önce el-’Âmmiyye ile yazdığı *Medresetu’l-ezvâc, eş-Şeyhu’l-metlûf, Medresetu’n-nisâ* ve *en-Nisâu’l-âlimât* gibi oyunlarını sahneye koymaya başladı. Özellikle ‘Azîz ‘Îd’in denemelerinden sonra el-’Âmmiyye, artık bir dereceye kadar kabul edilebilir bir duruma gelmişti (İsmâ’îl, 1996: 55).

Daha önce el-’Âmmiyye ile yazan Ya’kûb Sannû’, Muhammed Osmân Celâl ve ‘Azîz ‘Îd gibi yazarlar, el-’Âmmiyye’yi neden kullanma ihtiyacı duyduklarına dair ikna edici bir tartışmaya girmemişlerdi. Bu konuda ilk gerçek tartışmayı başlatan kişi Farah Antûn’dur (ö. 1922). 1913 yılında yazdığı *Misru’l-cedîde ve Misru’l-kadîme* adlı tiyatro eserinin girişinde bu konuyu ciddi bir şekilde ele almaya çalıştı. Antûn, tercüme ve uyarlama çalışmalarında mutlaka el-Fushâ’nın kullanılmasını öneriyordu. Ancak telif çalışmalarında işin çehresinin değişeceğini ve yerine göre el-’Âmmiyye veya el-Fushâ’nın kullanılmasını gerektiğini dile getiriyordu. Çünkü söz konusu telif çalışmalarında tema sosyal hayat ve onun taklidi olunca burada el-Fushâ’nın kullanılması işin tabiatına ve vakıya aykırıydı. Antûn, bu problemi çözmek için karakterleri kültür seviyelerine göre konuşturmayı düşündü. Bunun için el-’Âmmiyye, el-Fushâ ve el-Mutavassita şeklinde üç seviye oluşturdu. Buna göre üst tabaka el-Fushâ’yı, alt tabaka ise el-’Âmmiyye’yi kullanacaktı. Çünkü bazı özel durumlarda el-’Âmmiyye, sosyal hayatla olan bağlantısı nedeniyle ifadeye bir tatlılık katar. Diğer taraftan özellikle trajik olayların anlatımında el-Fushâ, ifadeye asalet ve güzellik katar. el-Mutavassita’ya gelince, bu dili ev hanımlarının kullanmasının yanı sıra, her iki tabaka birbirleriyle muhatap olunca aralarında ortak bir zemin oluşması için kullanılacaktı. Antûn bu dili “*indirgenmiş el-Fushâ ve yükseltilmiş el-’Âmmiyye*” olarak tanımlıyordu (Mendûr, 2019: 54-58).

Antûn, içtimaî konularda telif edilen oyunlarda el-’Âmmiyye’nin kullanımının sakıncalarını da dile getirir. Ona göre bu durum el-’Âmmiyye’nin daha da güçlenmesine imkân verirken, el-Fushâ’nın zayıflamasına sebebiyet verecekti. Mîhâ’îl Nu’ayma’ya (ö. 1988) göre ise tiyatrodaki el-’Âmmiyye’nin kullanılması kaçınılmazdır. Bu gerçek doğrultusunda, yazılacak bütün tiyatrolarda el-’Âmmiyye’nin kullanılması gerektiğini, çünkü Cahiliye veya İslâmî dönemde kullanılan Arapçayı hâlihazırda kimsenin kullanmadığını söyler. Bunun da hiç kimsenin istemediği bir durum olan el-Fushâ’nın yok olmasıyla sonuçlanacağını söyleyerek çözüm konusundaki çaresizliğini dile getirir (Mustafâ, 2018:

611-612). Günümüzde el-Fushâ'nın tamamen tiyatro alanından çekilmesi onların bu konudaki endişelerinde ne kadar haklı olduklarını göstermektedir.

el-Fushâ ve el-'Âmmiyye'nin üstünlüğü konusuna da değinen Nu'ayma, her ikisinin de kendisine göre üstünlüklerinin olduğunu söyler. Ancak el-'Âmmiyye'nin Lübanân'ın kendi içinde bile bölgelere göre farklılık arz ettiğini söyleyerek, onun tiyatro dili olarak genelleştirilmesinin mümkün olmadığını söyler. Buna rağmen *el-Âbâ* ve *l-benûn* adlı tiyatrosunun girişinde karakterlerin duygu ve düşüncelerini ifade etmek için alışık oldukları dili kullanmaları gerektiğini, aksi takdirde, yani el-Fushâ ile konuşmaları halinde bu durumun okuma yazma bilmeyen fellaha, okuyucuya ve dinleyiciye bir zulüm olduğunu dile getirir. Nu'ayma ayrıca el-'Âmmiyye'nin kaba görüntüsünün altında halkın tecrübesini, fikriyatını, inançlarını ve atasözlerini yansıtan unsurlar olduğunu, bunların el-Fushâ ile ifade edilmeye çalışılması halinde başka bir dilden şiir ve atasözü tercüme etmeye benzeyeceğini söyler. el-'Âmmiyye'nin bölgesel düzeydeki farklılıklarının çözümü için ise öze dokunmadan el-'Âmmiyye'den yine el-'Âmmiyye'ye tercüme önerir (Nu'ayma, 1953: 7-19).

Daha önceki uyarlamalarında el-Fushâ'yı yoğun bir şekilde kullanan Farah Antûn'un her iki dilin bir karışımı olan üçüncü bir dil yaratmadaki bu girişimi el-'Âmmiyye'nin ister uyarlama olsun ister telif olsun tiyatro eserlerine daha çok girmesine neden oldu. Kendisinden önce el-'Âmmiyye'yi kullanan Ya'kûb Sannû', Muhammed Osmân Celâl ve 'Azîz 'Îd'in yolundan giden Antûn, el-Mutavassîta adında ortak bil dil yaratmaya çalıştı. Daha sonraki uyarlamalarında tamamen el-'Âmmiyye'yi kullanma yoluna gitti. Bu anlamda burada Antûn'un, hem geçmişten bir kopuşu temsil ettiğini hem de geçmişin bir devamı olduğunu söylemek mümkündür. Özellikle Birinci Dünya Savaşı'nın siyasi ve ekonomik amilleri de buna eklenince el-'Âmmiyye, artık tiyatro alanında kendine kolaylıkla yer bulabiliyordu (İsmâ'îl, 1996: 57-58).

'Azîz 'Îd, 1916 yılından itibaren tekrar el-'Âmmiyye ile yazılmış vodvillerini sunmaya başladı. 'Îd, bu türü Mısır toplumunda özellikle yaymaya çalışıyordu. 'Îd, *Hallî bâlek min imîlî, Yâ sittî mâ temşîş kede 'uryâne, Biselâmete mâ dahaliş Dünyâ, 'Alî Kâkâ* gibi komedilerini bir tiyatro topluluğu aracılığıyla sahneye koydu. Necîb er-Rîhânî de 1916 yılından itibaren el-'Âmmiyye diliyle komedi tarzında *Bukre fi'l-muşmiş, Belâş avantâ, Hez yâ vez,* gibi oyunları sergiledi. Onun bu oyunları halkta büyük karşılık gördü. Çünkü Necîb er-Rîhânî, yabancı edebiyatlardan uyarlama yapan 'Azîz 'Îd'in aksine Mısır toplumunun sosyal yönlerini ele alan telif eserler ortaya koymuştu. Böylece el-'Âmmiyye, el-Fushâ'yı geçerek tiyatro dili oldu. el-Fushâ artık tiyatrodaki nadiren başvurulan bir konuma geldi (İsmâ'îl, 1996: 59-60). el-'Âmmiyye, Mısır toplumunun sosyal hayatıyla buluşunca istenilen başarı gelmişti. Ayrıca bu oyunlar komedi tarzında olduğu için daha önce Ya'kûb Sannû' un komedi için el-'Âmmiyye'nin daha uygun olduğuna dair ileri sürdüğü görüşünün de haklılık payı taşıdığı görülmektedir.

Necîb er-Rîhânî tiyatro topluluğu el-'Âmmiyye ile sunulan oyunlarıyla Mısırlıların ilgisini canlı tutmaya devam etti. 1917-18 yılları arasında eski oyunları birlikte *Hulâ'atu'n-nisâ, Ummu Ahmed, Kulluh fi'l-hevâ, Hammâtuk tuhibuk, Ummu Bekîr, Memleketu'l-'acâib, Rihlet mine'l-'ard, 'Alâ keyfik* gibi yeni komedi oyunları ekleyerek sahneye koydu. Bu arada er-Rîhânî'nin peşinden gitmeye çalışan tiyatro toplulukları ortaya çıkmaya başladı. Bu firkalardan biri olan 'Alî el-Kessâr topluluğu, 1917 yılından itibaren el-'Âmmiyye ile *el-Yeddu'l-hafîyye, es-Sayf fi Sitefânû, el-Berberî fi Mûnte Kârlû* gibi oyunları sahneye koydu (İsmâ'îl, 1996: 60-61).

1919 yılında el-Fushâ'nın bir kenara bırakılması ve oyunların el-'Âmmiyye ile yazılmasına yönelik yeni bir çağrı yapıldı. Bu çağrı, önceleri el-Fushâ ile yazan ve daha sonraları el-'Âmmiyye'ye yönelen Osmân Sabrî (ö. 1986) tarafından yapıldı. Sabrî, daha önce el-Fushâ ile yazdığı eserlerini gözden geçirdiğinde bu dilin tiyatro için zor olduğunu, tiyatro dilinin herkesin anlayabileceği bir dil olması ve akıcı olması gerektiğini ve bu nedenle bundan sonra el-'Âmmiyye ile yazmaya karar verdiğini söyler. 1920 yılından sonra artık birçok tiyatro topluluğunun, daha önce hiç olmadığı kadar çok yoğun bir şekilde el-'Âmmiyye'yi kullandığını görmekteyiz (İsmâ'îl, 1996: 63).

1919 yılından itibaren el-'Âmmiyye ile el-Fushâ arasındaki çatışma şiddetlenmeye başladı. Bunun bir sebebi de bu dönemde faaliyet gösteren tiyatro topluluklarının artmasında aranmalıdır. Bu

dönemde Corc Abyad, ‘Ukkâşe, Munîre el-Mehdî, ‘Abdurrahmân Rüşdî, ‘Azîz ‘Îd, Necîb er-Rîhânî, ‘Alî el-Kessâr gibi pek çok tiyatro topluluğu faaliyet gösteriyordu. Necîb er-Rîhânî ve ‘Alî el-Kessâr, el-‘Âmmiyye ile yazılmış eserleri sahneye koyma konusunda adeta birbirleriyle yarışıyorlardı. Aralarındaki bu mücadele tiyatro eserlerinin isimlerine bile yansımaya başlamıştı. er-Rîhânî topluluğu *İş, Lû, Kûlû leh*; el-Kessâr topluluğu ise *Leyletu 14, İkbâlu ‘indekum, Mafîş kede, Zakzûk ve Zarîfe, Fulful* gibi oyunları sahneye koydu (İsmâ‘îl, 1996: 62).

1920-21 yılları arasında el-‘Âmmiyye ile pek çok oyun sahneye konuldu. Bu oyunlara birkaç tane örnek verecek olursak Sıdkî ve Kessâr topluluğu, *es-Sabru tayyîb, İllî fihim, ed-Dahku ‘l-mutrib, ‘Acâyib, Kâne zamân, Beşâiru ‘s-Sa‘d, Sitt el-kull, Şehru ‘l-‘asel*; Necîb er-Rîhânî topluluğu *İş, Furcet, Dikkatu ‘l-mu ‘allim*; Munîre el-Mehdî topluluğu *Kulluhâ yevmeyn, el-Ġarîb, Kelâm fî sirrik, ez-Zulmu harâmun*; Ahmed eş-Şâmî topluluğu, *Fî kânati ‘s-Suveys, el-Hevânîm, Misr ve ‘s-Sûdân* gibi oyunları zikredebiliriz. Bu dönemde ‘Azîz ‘Îd topluluğu bir daha ortaya çıkıp eski oyunlarını tekrar sergilemeye başladı. Ömer Vasfî ve Seyyid Dervîş toplulukları bir araya gelip Dervîş ve Ömer Vasfî topluluğu adını aldı. Bu dönemde ayrıca Cezayirli, Muhammed Behcet, Hasan Şerîf gibi yeni tiyatro toplulukları ortaya çıktı. Bunların tümü oyunları için el-‘Âmmiyye’yi esas alıyordu. Bu dönemde el-‘Âmmiyye’ye artık sokak dilinin de girmeye başladığına şahit olmaktayız (İsmâ‘îl, 1996: 63-65).

1922-25 yılları arasında tiyatro toplulukları el-‘Âmmiyye ile oyunlarını sergilemeye devam ettiler. Bu oyunların tümü basit komedilerden oluşuyordu. el-‘Âmmiyye de bu basitliğe göre şekillenmişti. Ancak oyunlar Bin Bir Gece Masalları tarzında halk masalları olduğu için halkın ilgisini çekiyordu. Birkaç tane örnek verecek olursak Necîb er-Rîhânî topluluğu *el-Hallaku ‘l-feylusûf, el-Leyâlî ‘l-mulâh, Eyyâmu ‘l-‘izz, Keşkeş fî ‘l-Habeşe*; Emîn Sıdkî topluluğu *Kansilu ‘l-vezz*; Sıdkî ve el-Kessâr topluluğu *Şey ‘un Ġarîb, TilĠirâf, Zebâyinu Cehennem, Emberâturiyyetu Ziftî* gibi yeni oyunları sergilediler (İsmâ‘îl, 1996: 67-70).

1926-27 yılları arasında el-‘Âmmiyye ile oyunlar sergilenmeye devam etti. ‘Alî el-Kessâr topluluğu *Hakîmu ‘z-zaman, el-Hindiyyetu ‘l-hasnâ, İbn Fir ‘avn, Zehretu ‘r-rebî’, Bedru ‘l-budûr*; Necîb er-Rîhânî topluluğu *el-Mutemerride, Leyletu cinân, Memleketu ‘l-hubb*; Emîn Sıdkî topluluğu *Bintu Şebender, ‘Asafîru ‘l-cenne, Hâletî ‘indekum*; Ramsîs topluluğu *el-Cârr, Tahte ‘l-‘alem, el-Vuhûş, ez-Zebâih, el-Ferîse*; ‘Ukkâşe topluluğu *Tayfu ‘l-hayâl, ‘Alî Bâbâ, el-Mer ‘etu ‘l-cedîde*; Munîre el-Mehdî topluluğu *el-Mezlûme, Haremu ‘l-mufettiş, Kameru ‘z-zamân*; Fatima Rüşdî topluluğu *el-İmberâtûr*; Ömer Vasfî topluluğu *Ġiltatu hisân*; Viktorya Mûsâ topluluğu *Tâkiyyetu ‘l-ihfâ’* gibi oyunları sergilediler (İsmâ‘îl, 1996: 73-76).

1928 yılında Muhammed Kâmil ‘Alî *Şeyhu ‘l-hâre* adlı eserinde el-‘Âmmiyye’ye yönelik tekrar bir çağrı yaptı. Ona göre halka hitap etmenin en iyi yolu onun bildiği ve alışık olduğu bir dil kullanmaktır. Oysa el-Fushâ, henüz halk dili olmak için yeterli derecede olgunlaşmamıştır. ‘Abbâs ‘Allâm da 1929 yılında *es-Sabâh* dergisinde “*Hangisi tiyatro diline daha uygundur, el-‘Âmmiyye mi yoksa el-Fushâ mı?*” adıyla açılan bir tartışma başlığında konu ile ilgili düşüncelerini dile getirir. ‘Allâm, daha önce eserlerini el-Fushâ ile yazdığını, el-‘Âmmiyye ile yazmayı asla düşünmediğini, ancak tiyatroya gittikten sonra fikrinin değiştiğini, tiyatroya en uygun dilin el-‘Âmmiyye olduğuna ikna olduğunu ve ondan sonra eserlerini el-‘Âmmiyye ile yazmaya başladığını söyler. İbrâhim Remzî ise aynı başlık altında bu tartışmaya müdahil oldu. Ona göre komedi türü telif eserlerde mutlaka el-‘Âmmiyye kullanılmalıdır. Çünkü bu eserlerde halk için mizahî anlam ifade eden kullanımlarda mutlaka mahalli unsurlar bulunur. Bu unsurlar el-Fushâ ile ifade edildiğinde mizahî özelliklerini kaybederler. Ancak tarihî ve tercüme tiyatrolarda mutlaka el-Fushâ kullanılmalıdır (İsmâ‘îl, 1996: 78-79). Muhammed Kâmil ‘Alî, ‘Abbâs ‘Allâm ve İbrâhim Remzî’nin dile getirdikleri hususlar, daha önce el-‘Âmmiyye taraftarlarının dile getirdikleri hususlardan pek farklı değildi. Muhammed Kâmil ‘Alî’nin, el-Fushâ’nın halk dili olmak için yeterince olgunlaşmadığına dair düşüncesinin doğruyu yansıtmadığı görülmektedir. Çünkü el-Fushâ, daha önce başta Mısır olmak üzere Arap dünyasının birçok bölgesinde halk arasında konuşulduğu ve tiyatronun ortaya çıktığı ilk zamanlarda da tiyatro dili olduğu bilinmektedir.

1928-30 yılları arasında ‘Alî el-Kessâr, Necîb er-Rîhânî, Emîn Sıdkî gibi tiyatro toplulukları el-’Âmmiyye ile oyunlarını sahnelemeye devam ettiler. Bu dönemde sergilenen oyunlar arasında ‘Alî el-Kessâr topluluğu *Hulmun velâ ilmün, es-Sekretîr, Meliketu’l-ğâbe*; Necîb er-Rîhânî topluluğu *Cinân fi Cinân, Keş Keş Bek ‘advun fi’l-berlemân, Ene ve Ente, Necmetu’l-Subh*; Emîn Sıdkî tiyatro topluluğu *Hizbu’s-sahh ve hizbu’n-nahh, Kadiyyetu Zerbihate Hânim, Evvelu bahtuhâ*; ‘Ukkâşe topluluğu *Hudâ, Sihâm*; Munîre el-Mehdî tiyatro topluluğu *Keydu’n-nisâ, Hammâtî*; Sâlih Abdulhayy topluluğu *’Îdu’l-beşâyir, Burcu’l-ğarâm*; Fevzî Munîb topluluğu *el-Ğurfetu’l-hamrâ*; Abdullatif Cumcûm el-’İkdu’l-Lûlî gibi oyunlar sayılabilir (İsmâ’îl, 1996: 80-81).

Farah Antûn’un ilk çağrısından 1930’lu yıllara kadar el-’Âmmiyye’nin şiddetle savunulmasının arkasında iki temel sebep bulunuyordu. Bunlardan birincisi, Batı tiyatrosunun taklit edilmesidir. Batılı tiyatro yazarları, tiyatro dilinin mutlaka içinde yaşanılan çevrenin diline uygun olması gerektiğine inanıyor ve eserlerini de bu şekilde telif ediyorlardı. Bu Batılı yazarları taklit eden Arap yazarlar da Batı edebiyatıyla haşır neşir oldukça bu yönde eğilim gösteriyorlardı. İkincisi, tiyatronun; şiir, roman, hikâye vb. modern türlere göre daha farklılık arz etmesinde yatmaktadır. Çoğu Arap tiyatro yazarı bu gerçekliğin farkındaydı. Tiyatro asıl itibarıyla bir diyalog sanatıydı ve bu diyalogun çok canlı olması gerekiyordu. Bu canlılık da ancak tiyatro dili ile karakter ve çevre dili arasındaki uygunluk ile sağlanabilirdi (Mustafâ, 2018: 614-616). Bu durum aslında Arap tiyatrosunda el-Fushâ ve el-’Âmmiyye arasındaki çatışmanın aslını teşkil ediyordu. Çünkü el-Fushâ zamanla konuşma dili olmaktan çıkmış ve yerini el-’Âmmiyye’ye bırakmıştı. Roman ve hikâye gibi diğer türler, bir edebiyat dili olan el-Fushâ’yı, diyaloglar dışında, kullanmakta pek zorlanmazken tamamen “diyalog” üzerine bina edilen tiyatro, bu konuda büyük bir problem ile karşı karşıya kalmıştı.

1.2. Edebiyat Dilini (el-Fushâ) Tercih Edenler

Konuşma dilinden yana olan Ya’kûb Sannû’un Mısır’dan sürgün edilmesi ve tiyatrosunun kapatılmasından sonra Mısır’a Suriye ve Lübnan’dan gelen tiyatro yazarları, eserlerini edebiyat dili (el-Fushâ) ile yazmaya başladılar. Çünkü bunlar Mısır konuşma dilinde yazmayı bilmiyorlardı. Diğer taraftan Mısırlılar da Suriye ve Lübnan’daki konuşma dilinden bir şey anlamıyorlardı. Bu tiyatro yazarlarından biri olan Selîm en-Nakkâş (ö. 1884), tiyatro topluluğu ile beraber 1876 yılından Mısır’a geldi. Selîm en-Nakkâş, İskenderiye’deki Zizînyâ tiyatrosunda Mârûn en-Nakkâş’ın *Hârûnu’r-Reşîd, es-Salîtu’l-hasûd* adlı eserlerini ve kendi eseri olan *Mey ve Hûrâs* adlı tiyatroları sahneye koydu. Bu tiyatrolar Mısır’da edebiyat dili (el-Fushâ) ile sahneye konulan ilk eserlerdi. Selîm en-Nakkâş’ın tiyatroculuğu bırakıp gazeteciliğe başlamasından sonra topluluğun başına Yûsuf el-Hayyât (ö. 1900) geçti. el-Hayyât 1879 yılında tiyatro topluluğu ile beraber Kahire’ye gelerek *el-Cebbân* ve *Bedâviyyetu’l-ehaveyn* adlı tiyatroları sergiledi. Bu iki tiyatro eseri de edebiyat dili ile kaleme alınmıştı. Bütün bu tiyatrolara o dönemde hala yaygın olan seci hâkimdi (İsmâ’îl, 1996: 42).

1881 yılında Süleyman Haddâd topluluğu *el-Ğayûr*; 1882 yılında Süleymân el-Kardâhî topluluğu *Fursânu’l-’Arab*; Ebû Halîl el-Kabbânî topluluğu 1884 yılında *Ale’l-bâğî tedûru ed-devâir, Hamzetu’l-muhtâl*, 1885 yılında *Vellâde* adlı eserini sahneye koydu. 1885 yılında Yûsuf el-Hayyât edebiyat dilinde (el-Fushâ) bir dizi tiyatro sergiledi. Bunlar içinde *el-Kezûb, Şarlmân, el-Hillû’l-vefi, Endrûmâk, el-İlmu’l-Mütekellim* gibi pek çok tiyatro eseri yer alıyordu. 1886 yılında Süleymân el-Kardâhî topluluğu, tekrar ortaya çıktı ve aynı şekilde aralarında *Hifzu’l-vidâd, Zenubyâ, Selîm ve Esmâ, el-Bârîsiyyetu’l-hasnâ, Bicmâliyûn, el-Câhilu’l-mutetabbib, Ğaramu’l-mulûk, Estakiyûs, Yûsuf el-Hasan, el-Hakîmu’l-câhil* gibi pek çok eseri sahneye koydu (İsmâ’îl, 1996: 43). Daha önce edebî dil ile yazılan eserlerde olduğu gibi bu eserlerde de yoğun bir şekilde seci görülmektedir. Burada dilin biçim olarak aynı tarzı koruduğu ve değişen tek şeyin temalar olduğu görülmektedir.

1893-1905 yılları arasında sahnelenen bütün tiyatro eserlerine secili el-Fushâ damgasını vurmuştur. Bu dönemde İskender Farah, Süleymân Haddâd, Mihâil Cercis, Süleymân Kardâhî Selâme Hicâzî ve Ahmed Şâmî gibi tiyatro toplulukları faaliyet gösteriyordu. Bu toplulukların tümü el-Fushâ’yı tercih ettiler. Sahneledikleri oyunlar arasında; Necîb Haddâd’ın *Hamdân, Şuhedâu’l-ğarâm, Salâhu’d-dîn el-Eyyûbî, el-Mehdî*; el-Kabbânî’nin *Enîsu’l-celis, Mitrîdât, Emîr Mahmûd, Nâkiru’l-cemil*; Mahmûd Vâsîf’in *Hârûnu’r-Reşîd, Mehâsinu’s-sudef, ‘Acâibu’l-akdâr*; Selîm en-Nakkâş’ın

‘*Aide, ez-Zalûm*; İdvâr Mihâîl’in *el-Marîdu’l-vehmî*; Abdullâh er-Riyâşî’nin *el-Lusûs*; İskender Farah’ın *Kilyûbâtrâ*; Selîm Mihâîl’in *el-‘Afvu’l-kâtil*; Ahmed Kemâl Riyâd’ın *el-Meliku’l-mutelâhî*; Tanyûs Abduh’un *el-Lissu’s-şerîf*; Halîl Kâmil’in *Mezâlimu’l-âbâ*; Farah Antûn’un *el-Burcu’l-hâil*; Tefvik Ken’an’ın *Metâmi’u’n-nisâ*; İlyâs Saydâvî’nin *es-Sirru’l-meknûn*; İsmâ’îl ‘Âsım’ın *Sidku’l-ehâ*; Hasan Husnî’nin *Mudhişâtu’l-kader*; Cercis er-Rüşdî’nin *el-Likâu’l-me’nûs fi harbi’l-Besûs*; Mârûn en-Nakkâş’ın *Ebu’l-Hasan el-Muğaffal* gibi pek çok eser sayılabilir (İsmâ’îl, 1996: 47).

Bu dönemde el-‘Âmmiyye’nin itibar görmemesinin diğer bir sebebi, dönemin (1798-1914 yılları arası) dili tekrar canlandırma dönemi olmasından kaynaklanmaktadır. Özellikle şiire baktığımızda şiirde neo-klasik şairlerin şiire yeni bir canlılık kazandırmak için Ebû Nuvâs, Ebû Temmâm, el-Buhturî, el-Mütenebbî, eş-Şerîf er-Radî ve Ebû Firâs gibi Abbâsî dönemi şairlerini model aldıkları görülmektedir. Aynı durumu nesir türlerinde de görmek mümkündür. Hikâye, roman ve tiyatronun atası kabul edilen makâme türü çalışmalarda da amaç dile canlılık kazandırmaktır. Modern dönemde makâme yazan müllifler de el-Hemedânî ve el-Harîrî gibi klasik dönem makâme yazarlarını kendilerine model almışlardır. Burada dile canlılık kazandırmaktaki amaç el-Fushâyî eski ihtişamına kavuşturmadır. Neo-klasik dönem olarak adlandırdığımız bu dönemde ortaya çıkan tiyatro eserlerinde de aynı amacın güdüldüğünü söyleyebiliriz. Özellikle secili el-Fushâ’nın tercih edilmesi bunun en büyük kanıtı olarak karşımıza çıkmaktadır.

1905 yılında Corc Tanyûs Moliere’den uyarladığı *eş-Şa’b ve’l-Kayser* adlı eserinin mukaddimesinde el-Fushâ’nın muğlâklığının giderilmesi, seci üslubunun terk edilmesi ve ister avam ister havas olsun herkesin anlayabileceği bir basitliğe indirgenmesi hususunda bir çağrı yaptı. Böylece oyuncular rollerini daha kolay bir şekilde ezberleyecek ve oyunu sahneye koyan yönetmen metne daha çok sadık kalacaktı (İsmâ’îl, 1996: 51). Tanyûs, her ne kadar Necîb Haddâd’ın bu konuda önemli adımlar attığını ve kendisinin bunu biraz daha ileriye taşımak istediğini ifade etse de *eş-Şa’b ve’l-Kayser* adlı eseri, Necîb Haddâd’ın *Şuhedâu’l-ğaram*, *‘Amr İbn ‘Adiyy* gibi eserleriyle karşılaştırıldığında kendisinin dili basitleştirme konusunda onun gerisinde kaldığı görülmektedir (İsmâ’îl, 1996: 52-53).

Her ne olursa olsun bu çağrıdan sonra el-Fushâ’yı basitleştirme çağrısının giderek tercüme ve uyarlama yapan müellifler arasında ifadesini bulduğu görülmektedir. Bu durum aynı zamanda el-‘Âmmiyye ile yazmanın yolunu da açacaktı. 1907 yılında ‘Azîz ‘Îd, Süleymân el-Kardâhî ile beraber eş-Şanzelîziyye adında bir tiyatro topluluğu oluşturup Fransızcadan vodvil tarzında bazı eserleri uyarlayarak sahneye koymaya başladılar. Bu eserler arasında *Mubâğatâtu’t-talâk*, *Darbu’l-mukri’a*, *el-Mâsûniyye*, *el-Melik yelhû* gibi oyunlar sayılabilir. ‘Azîz ‘Îd, bu eserleri arasına bazı nükteler ve avamca tabirler de serpiştirmeden geçmiyordu. ‘Azîz ‘Îd’in çalışmaları Mısır halkında karşılığını bulmadı. Dile el-‘Âmmiyye’nin hâkim olması, temaların Mısır halkının sosyal hayatını yansıtmaktan ziyade Fransızların yaşam biçimini yansıtmaya gibi sebepler böyle bir sonucu getirmiş olabilir. Bu durum aynı zamanda dönemin eleştirisi konusu da olmuştur. Huseyn Vasfî Rıdâ ve Mahmûd İbrâhîm bu dönemdeki çalışmaların her ne kadar Arapça isimler taşısa da tümünün yabancı gelenek ve görenekleri yansıttığını dile getirmektedirler (İsmâ’îl, 1996: 54).

1906-1912 yılları arasında yeni uyarlanan bazı oyunlarla birlikte el-Fushâ dilinde uyarlanan eski oyunlar tiyatrodaki sahnelenmeye devam etti. Bu oyunlar arasında İlyâs Fayyâd’ın *‘Aşiyyetu’l-mekâmir*; Yûsuf el-Bustânî’nin *Sahibu’l-me’âmili’l-hadîd*; Necîb Ken’an’ın *et-Tavâf havle’l-‘ard*; Tanyûs ‘Abduh’un *Dahiyyetu’l-kasem*; Sa’îd Yûsuf Mûsâ’nın *İbnu’s-Seffâh*; ‘Abdulhalîm Dilâver’in *Sârikatu’l-etfâl*; Farah Antûn’un *el-Melik Udîb ve’s-sâhire*; Muhammed Mes’ûd’un *Lûyis el-hâdî ‘aşer* gibi pek çok oyun sayılabilir (İsmâ’îl, 1996: 55). 1917-19 yılları arasında Selâme Hicâzî, ‘Ukkâşe, ‘Abdurramân er-Rüşdî gibi tragedya toplulukları el-Fushâ ile yazılmış oyunları sahneye koymaya devam ettiler. Sahneledikleri oyunlar arasında *Sâriketu’l-etfâl*, *Şuhedâu’l-ğaram*, *Metâmi’u’n-nisâ*, *‘İzzetu’l-mulûk*, *Telimâk*, *Mehâsinu’s-sudef*, *Hamlet*, *Kilyûbâtrâ* gibi oyunlar yer alıyordu. ‘Abdurrahmân Rüşdî ise *el-Bedeviyye*, *Nîrûn*, *Henrî es-Sâlis*, *el-Mevtu’l-medenî* gibi el-Fushâ ile yeni eserler yazarak sahnelenmeye çalıştı (İsmâ’îl, 1996: 61-62).

Tiyatro faaliyetlerinde el-’Âmmiyye’nin giderek yaygınlaşması ve sokak diline indirgenmesi ile birlikte el-Fushâ’nın yok olacağı ile ilgili endişeler baş göstermeye başladı. 1926-27 yılları arasında bazı kişiler tarafından el-Fushâ’ya dönülmesi ile ilgili bir çağrı yapıldı. Hanefî Mursî, Fuâd Maşnûk, Hilmi el-Hakîm gibi bu yazarlar bu dönemdeki tiyatro diline eleştirilerini yönelttiler. Onlar, tiyatro dilinin giderek bayağılaştığını ve dilin sanat kisvesi altında yok edildiğini dile getiriyorlardı. el-’Âmmiyye’nin yaygınlaştırılmasına dair çağrı yapanların el-Fushâ’yı yok etmeye çalıştıklarını söylüyorlardı. Onlara göre el-Fushâ, hem şarkı hem de tiyatro için en uygun dil olup bu dile hemen dönülmeliydi. Bunlar tarafından yapılan el-Fushâ’ya dönüş çağrısı kimse tarafından ciddiye alınmadı (İsmâ’îl, 1996: 72).

1922-25 yılları arasında her ne kadar revaçta komedyaya olsa da tragedyaya tarzında el-Fushâ ile oyunlar da sergilendi. ‘Ukkâşe tiyatro topluluğu *el-’Umde, el-’Arîs, Ma’rûfu’l-eskâfi*; Munîre el-Mehdî topluluğu *Madâm Baterfelây*; Ramsîs topluluğu *Lûkâdetu’l-uns, el-Enâniyye, Abdussettâr el-Efendî* gibi oyunları sergiledi (İsmâ’îl, 1996: 70). 1926-27 yılları arasında az da olsa el-Fushâ ile yazılıp sahnelenen oyunlar da vardı. Ramsîs tiyatro topluluğu bunları sahneye koymaya çalışıyordu. Bu oyunlar arasında *el-Bu’esâ’, Rasbûtîn, el-İğrâ’, Teyyârû’l-mulezzât, Mine’l-mucrim, es-Sahrâ’, Ahdebu Nûterdâm, Kursiyyu’l-i’tirâf, eş-Şark ve’l-Ğarb, el-’Îkâb, Cumhûriyyetu’l-mucrimîn, en-Nesru’s-sağîr, el-Beytu’l-muhâsîr, Savtu’d-demem, Fî sebîli’t-tâcc* gibi oyunlar sayılabilir (İsmâ’îl, 1996: 76). Zihinsel tiyatro veya idea tiyatroları dediğimiz türde el-Fushâ’nın kullanılması daha uygun görülmüştür. Bu tür tiyatroların öncüsü olarak Tevfik el-Hakîm kabul edilir. el-Hakîm, bu türdeki eserlerinin tümünü el-Fushâ ile yazdı (Mustafâ, 2018: 623). Bu türdeki eserlerde el-Fushâ’nın tercih edilmesindeki sebep bunların sahneye konulmaktan ziyade okunmak için telif edilmesidir.

el-Fushâ’nın tiyatro dili olması gerektiğine inananlardan biri de ‘Alî Ahmed Bâkesîr’dir (ö. 1969). Bâkesîr ister içtimaî olsun ister tarihî olsun tüm tiyatrolarda el-Fushâ’dan yana tavrını ortaya koyar. Ona göre zor da olsa edebî bir dilde yazmak her yazarın temel gayesidir. Edebiyatçı, tiyatro diline yönelik olarak bir taraftan edebî bir gaye güderken, diğer taraftan da dış dünyanın gerçekliğini göz önünde bulundurarak karakterlerinin farklı seviyelerine göre bir dil oluşturmaya çalışır. Ona göre tiyatronun hayatın bir taklidi olduğunu iddia etmek ve buna göre karakterlerin dilinin günlük konuşmaya göre olması gerektiğini savunmak yüzeysel bir düşüncedir. Çünkü sanat sadece içtimaî hayatı taklit etmek değildir. Bilakis sanat, içtimaî hayatın bir açıklaması, tasviri ve eleştirisidir. Bâkesîr el-Fushâ’nın tiyatrodan çekilmesinin sebebinin uzun süre kullanılan el-’Âmmiyye’ye bağlar. el-Fushâ geçmişten beri tiyatrodan kullanılmış olsaydı bu gün el-’Âmmiyye’nin yarattığı etki kadar bir etki yaratır ve izleyiciler tarafından garip karşılanmazdı. Hâlbuki el-’Âmmiyye bugün hiçbir üniversitede resmi bir dil değildir. Kaldı ki Mısır’da birçok yerel dil kullanılmaktadır. el-’Âmmiyye, edebiyat dili olsa da acaba bunlardan hangisi edebiyat dili olmalıdır? Bâkesîr, bu durumun tüm Arap ülkelerinde mevcut olduğunu söyleyerek el-’Âmmiyye’den resmi bir dil yaratmanın mümkün olmadığını dile getirir (Bâkesîr, t.y.: 89-94). Bu ifadelerden hareketle ilk başta tiyatro dili olarak işlev gören el-Fushâ’nın zamanla artık Mısır’da garip görülen bir dil haline geldiğini söyleyebiliriz.

el-’Âmmiyye’ye karşı el-Fushâ’yı savunanların temel argümanları el-Fushâ’nın kültür ve edebiyat dili olmasına dayanıyordu. Onlar, el-Fushâ’nın kültür dili olması ve bu kültürü nesilden nesile taşıyan bir araç olması nedeniyle korunması gerektiğine inanıyorlardı. Bu nedenle el-Fushâ’nın ilim, kültür ve edebiyat dili olarak kalacağına dair kesin tavırlarını ortaya koyuyorlardı. Diğer taraftan el-Fushâ’nın tiyatro diline uygun olmadığını savunanlara karşı şiddetle karşı çıkıyor ve onun hem tiyatroya hem de müziğe uygun bir dil olduğunu dile getiriyorlardı.

1.3. Her İki Dili Kullanmayı Tercih Edenler

Tiyatro faaliyetlerinde hem el-Fushâ’nın hem de el-’Âmmiyye’nin kullanılmasını ilk dile getiren Farah Antûn’dur (ö. 1922). 1913 yılında yazdığı *Misru’l-cedîde ve Misru’l-kadîme* adlı eserinde tercüme ve uyarılama çalışmalarında el-Fushâ’nın, telif çalışmalarında ise el-’Âmmiyye veya yerine göre el-Fushâ’nın kullanılmasını öneriyordu. Ayrıca bir oyun içinde de her iki dilin kullanılabilceğini düşünüyordu. Buna göre bir oyun içinde üst tabaka el-Fushâ’yı, alt tabaka ise el-’Âmmiyye’yi kullanabilecekti (İsmâ’îl, 1996: 56-57). Muhammed Teymûr’un ilk uzun oyunu *el-’Usfûr*

fi'l-kafas (*Kafesteki Serçe*) 1918'de sergilendi. Bu oyun, Mısır toplumunun üst sınıflarındaki hayatı ele alan yerli bir dramadır. Başlangıçta klasik Arapça (el-Fushâ) ile yazılmış, daha sonra Teymûr'un modern Mısır draması için uygun bir vasıta olduğuna kanaat getirdiği ve oyunlarının geri kalanını yazdığı Mısır yerel dilinde (el-'Âmmiyye) genişletilmiş ve yeniden düzenlenmiştir (Badawî, 1992, p. 350). İbrâhîm Remzî (1884-1949), tarihsel dramaları için tüm diyaloglarını klasik dilde (el-Fushâ) yazmasına rağmen sosyal komedilerinde ve hicivlerinde konuşulan (el-'Âmmiyye) Arapça'yı kullandı (Badawî, 1992, p. 344). Muhammed Teymûr'un el-Fushâ'dan el-'Âmmiyye'ye kayması ve İbrâhîm Remzî'nin sosyal komedileri için el-'Âmmiyye'yi tercih etmesi daha önce el-'Âmmiyye'nin mutlaka tiyatro dili olması gerektiğini savunanların elini biraz daha güçlendirmiştir.

1928-30 yılları arasında Fâtîmâ Rüşdî ve Ramsîs gibi tiyatro toplulukları, oyunları için hem el-Fushâ'yı hem de el-'Âmmiyye'yi tercih ettiler (İsmâ'îl, 1996: 80). Yûsuf Vehbî'nin kurmuş olduğu Ramsîs topluluğu ise çoğu el-Fushâ ile olmak üzere oyunlarını her iki dilde sergilemeye devam etti. el-Fushâ ile sahneye koyduğu oyunları arasında *el-Hâin*, *el-Kubletu'l-kâtîle*, *Ğaramu'l-vahş*, *el-'Arş*, *el-Cerîme*, *Bâi'atu'l-zuhûr*, *Tahrîru'l-'abîd*, *el-Huriyye* gibi oyunlar sayılabilir. Bu dönemde Ramsîs topluluğu ile rekabet etmek için Fâtîma Rüşdî topluluğu da el-Fushâ ile oyunlar sergiledi. el-Fushâ ile sahneye koyduğu oyunları arasında *es-Sultân Muhammed el-Fâtîh*, *el-Mâidetu'l-hadrâ*, *Cemâl Bâşâ*, *Bihaddî's-seyf*, *Masra'u Kilyûbâtrâ*, *Raksatu'l-mevt*, *Havâ*, *Mecnûnu Leylâ*, *Emîretu Bağdâd* gibi oyunları sayılabilir (İsmâ'îl, 1996: 82). Ramsîs topluluğu da el-Fushâ'nın yanı sıra el-'Âmmiyye ile oyunlar sergiledi. el-'Âmmiyye ile sergilediği oyunlar arasında *el-Ceyş*, *'Âsifetun fi'l-beyt*, *el-Cinâye* gibi oyunlar sayılabilir. Fâtîma Rüşdî topluluğu el-Fushâ'nın yanı sıra el-'Âmmiyye ile oyunlar da sahneye koydu. Bunlar arasında *ed-Duktûr*, *el-Fâci'a*, *el-'Avâsîf*, *el-Cebâre* gibi oyunlar sayılabilir (İsmâ'îl, 1996: 82).

Daha önce el-Fushâ ile yazılmış oyunları sahneye koyan Corc Abyâd topluluğu, halkın el-'Âmmiyye'ye karşı artan ilgisi nedeniyle ilk önce oyunları arasına el-'Âmmiyye ile sunulan güldürücü monologlar serpiştirmeye başladı. Daha sonra topluluk, İbrâhîm Remzî'nin (ö. 1949) el-'Âmmiyye ile yazılmış *Duhûlu'l-hammâm* adlı oyununu sergiledi. Çok geçmeden Corc Abyâd topluluğu ile Necîb er-Rîhânî topluluğu birleşme yoluna giderek hem el-'Âmmiyye, hem de el-Fushâ ile yazılmış oyunları sergilemeye başladılar (İsmâ'îl, 1996: 62).

Mahmûd Teymûr, 1943 yılında *Haftetu Şay* ve *Kanâbil* adlı oyunlarını yazdı. İki de konuşma dilinde (el-'Amiyye) yazılmıştı, ancak daha sonra bizzat yazar tarafından edebî dile (el-Fushâ) çevrildiler (Bedevî, 2016: 185-192). Aslında Mahmûd Teymûr'un el-Fushâ'yı da bir kenara atmadığı görülmektedir. Çünkü o, el-Fushâ'nın bilim, kültür ve edebiyat dili olarak kalması gerektiğine inanıyordu. Buna rağmen bütün tiyatrolarını el-'Amiyye ile yazmayı tercih etti. Teymûr, el-'Âmmiyye'nin duyguları ifade etmekte yetersiz kalacağına dair eleştirilere de cevap vermeye çalışır. O, yetersizliğin el-'Âmmiyye'de değil, onu uygulayanlarda olduğunu söyleyerek el-'Âmmiyye'nin de diğer herhangi bir dil gibi tüm meramı ifade etmede yeterli olduğunu dile getiriyordu (Mustafâ, 2018: 618). Burada Mahmûd Teymûr'un, bir tiyatro eserinin sahnelenmesi ve okunması arasında fark gözetmediğini söyleyebiliriz. Onun sahnelenen oyunlar için el-'Âmmiyye'yi, okunmak için telif edilen eserlerde de el-Fushâ'yı tercih etmeye meyilli olduğunu söylemek mümkündür. Bazı eserlerini önce el-'Âmmiyye ile yazması daha sonra bunları el-Fushâ'ya çevirmesi bunun bir kanıtı olarak gösterilebilir. Bir tiyatro eserinin okunmak veya sahnelenmek için yazılması ayrımını Tefîk el-Hakîm de yapar. el-Hakîm *ez-Zimmâr* adlı tiyatrosunu el-'Âmmiyye ile, *Eğniyetu'l-mevt* adlı tiyatro eserini ise el-Fushâ ile yazdığını belirttiikten sonra okunmak için yazılan eserlerde el-Fushâ'nın kullanılmasının daha makbul olacağını, ancak aynı oyunun sahnelenmek istenmesi halinde el-'Âmmiyye'ye tercüme edilmesi gerektiğini ifade eder. Ona göre ne el-Fushâ her durumda kullanılacak bir dildir, ne de el-'Âmmiyye her mekân ve zamana göre uygun bir dildir (Mustafâ, 2018: 624). Daha sonra bu ikilem onu "üçüncü dil" diye adlandırdığı ortak bir dil yaratmaya yönlendirmiştir.

Muhammed Mendûr, 1961 yılında, daha önce 1922 yılında İbrâhîm el-Mısrî'nin dile getirdiği bir öneriyi yeniden dile getirerek komedi ve sosyal dramalarda el-'Âmmiyye'yi, dünya

edebiyatlarından yapılan tercümeleler, tarihi, mitolojik ve zihinsel tiyatrolar için ise el-Fushâ'yı önermiştir (İsmâ'îl, 1996: 86-87). Mendûr, aynı zamanda ortak bir dil yaratmanın oldukça tehlikeli olduğunu, tiyatronun bir dil aktarımı olmasından ziyade bir durum aktarımı olduğunu ifade ediyordu. 'Abdulkâdir el-Kıt da tarihi tiyatrolar için en uygun dilin el-Fushâ olduğunu özellikle vurguluyordu. Çünkü tarihi tiyatroların da aynen tercüme tiyatrolar gibi aktüel olaylarla herhangi bir ilgisi yoktu (Mustafâ, 2018: 622-623). Bu nedenle başta Muhammed Mendûr olmak üzere bu görüşte olanların, birini diğerine feda etmeye niyetleri yoktu. Çünkü hem el-'Âmmiyye'nin hem de el-Fushâ'nın kendisine has özellikleri vardı. Yerine göre her iki dilden de faydalanma yoluna gidilecekti. Böylece el-'Âmmiyye ve el-Fushâ arasında bir denge politikası izlenecek ve bu şekilde problem çözüme kavuşturulacaktı.

1.4. Ortak Bir Dil Yaratmaya Çalışanlar

Farah Antûn, çağdaş sosyal gerçeklik hakkında yazmaya önem verdiği için, modern Arapça dramının ana sorunlarından biri olan konuşma dili (el-'Âmmiyye) ile yazı ve edebiyat dili (el-Fushâ) arasındaki boşluğun ortaya koyduğu diyalog dili sorunuyla yüzleşmek zorunda kaldı. Çevrilen oyunlarda klasik dilin kullanılabildiğini gören Antûn, modern Mısır'da oynanan oyunlarda durumun farklı olduğunu hissetti. Yine de edebî dili terk etme konusunda pek istekli değildi. Çünkü asil fikirleri ifade edebilecek tek dil edebiyat dili (el-Fushâ) idi. Ona göre sadece konuşma dilini (el-'Âmmiyye) tercih edenler dilin gerçeğini tam olarak kavrayamamışlardır. Bu nedenle *Misru'l-cedîde*'de üç dil seviyesi kullanmaya karar verdi. Alt sınıf karakterler için konuşma dili; toplumun yüksek tabakaları için edebî konuşma dili tercih edilecekti. Ancak aşağı tabakalar ile konuşulduğunda bu edebî dil konuşma dilene tekabül edecekti. Üçüncü dil seviyesi ise, indirgenmiş "el-Fushâ" ya da yükseltilmiş "el-'Âmmiyye" olacaktı (Badawî, 1992: 344; ed-Desûkî, t.y.: 30).

Mahmûd Teymûr, 1931 Hollanda'da 18. Müsteşrik toplantısında el-Fushâ ile el-'Âmmiyye arasındaki çatışma ile ilgili olarak yaptığı bir konuşmada el-Fushâ ile el-'Âmmiyye'den ortak bir dil yaratma önerisi getirdi. Ahmed Kemâl Surûr 1953 yılında yazdığı *es-Sirâ'u'l-ebedî ve mesrahiyyât uhrâ: bi'l-Fushâ el-mubassatate* adlı eserinin girişinde herkesin anlayabileceği, ifade biçimi el-'Âmmiyye'nin üzerine pek çıkmayan *el-Fushâ el-mubassatate* diye adlandırdığı bir dil öneriyordu. Tefvik el-Hakîm 1956 yılında yazdığı *es-Safka* ve daha sonra yazdığı *Kâlebenâ el-Mesrahî* adlı eserlerinde "üçüncü dil" önerisi getirdi. el-Hakîm, "manifesto" adıyla oyununa yaptığı bir eklemede Arap tiyatrosunun karşılaştığı çeşitli sorunları tartışır. el-Hakîm, bu oyunda tüm Araplar için ortak olan kelimeleri seçer ve böylelikle konuşma dilinin klasik Arapçaya karşı çetrefilli problemini çözmeye çalışır. el-Hakîm bunu "üçüncü" dil olarak adlandırır. 'Alî Ahmed Bâkesîr ise "el-Luğatu'l-fas'ihatü's-sehle" diye adlandırdığı bir dili bizzat eserlerinde kullanmaya çalışır (er-Râ'î, 1992: 378; İsmâ'îl, 1996: 86). Bâkesîr el-'Âmmiyye'deki kelime zenginliği, esneklik, ifadelerindeki güzellik gibi sebeplerden dolayı kelimelerin i'râb konusuna uydurularak el-Fushâ'ya kazandırılması gerektiğine inanıyordu. Böylece hem dış dünyaya uygun bir dil yaratılmış olacak hem de el-Fushâ'dan kopuş gerçekleşmemiş olacaktı. (Bâkesîr, t.y.: 94).

Tiyatrolarında el-Fushâ ve el-'Âmmiyye karışımı bir dil kullanmak isteyenlerden biri de Alfred Farac'dır (ö. 2005). Farac *Hallâk Bağdâd* adlı eserinin ön sözünde ne tüm unsurlarıyla el-Fushâ'yı, ne de el-'Âmmiyye'yi kullandığını söyler. İkisini imtizaç etme yoluna da gitmediğini söyleyen Farac, bu iki yol arasında bir yol takip ettiğini söyler. Eserinin dilinin aslında el-Fushâ olduğunu söyleyen Farac, birkaç kelime dışında fasih terkipleri tercih ettiğini, bununla beraber el-'Âmmiyye'de olup da insicamı ve üslubu bakımından el-Fushâ'ya uygunluk arz eden çokça kelime seçtiğini ifade eder (Mustafâ, 2018: 626). Farac'ın ortak dili daha çok Bâkesîr'in ortak dil önerisiyle benzerlik göstermektedir. Çünkü Farac ve Bâkesîr ortak dil önerilerinde el-Fushâ'yı merkeze alırlarken, el-Hakîm, el-'Âmmiyye'yi merkeze alır.

Mahmûd Teymûr, Ahmed Kemâl Surûr, Tefvik el-Hakîm' Alî Ahmed Bâkesîr ve Alfred Farac'ın ortaya attıkları bu önerilerin hepsi aslında "ortak dil" ya da "üçüncü dil" şeklinde isimlendirilebilir. Bu öneri daha önce Farah Antûn tarafından 1913 yılında ortaya atılmış ve "indirgenmiş el-Fushâ ve yükseltilmiş el-'Âmmiyye" olarak isimlendirilmişti. İlk defa Antûn

tarafından ortaya atılan bu çözüm, diğer tiyatrocular tarafından pek takip edilmeği için el-Fushâ ile el-’Âmmiyye arasındaki çatışmaya bir çözüm üretmedi. Hatta Farah Antûn *Misru'l-cedîde*, Tevfik el-Hakîm *es-Safka* adlı eserleri dışında, kendileri bile sonraki oyunlarında böyle bir uygulamaya gitmediler. Görünüşe bakılırsa ortak dili, eserlerinde en geniş çapta uygulamaya çalışan kişi yine ’Alî Ahmed Bâkesîr olmuştur. Ayrıca “ortak dil” önerileri, Başta Tâhâ Huseyn, Muhammed Fettûh Ahmed, Muhammed Mendûr ve Şevkî Dayf gibi kişiler olmak üzere dönemin eleştirmenleri tarafından da şiddetle eleştirildi (Mustafâ, 2018: 622-623). Onlara göre tiyatro salt dile indirgenemez, tiyatronun görevi gerçekliği doğru bir şekilde tasvir etmektir. Ortak dili önerenler, bu probleme gerçek bir çözüm getirmeden üç türlü seviye yaratarak dili yamalı bir bohça haline getirmişlerdir (Mendûr, 2019: 76; Mustafâ, 2018: 628).

1.5. 1930 Yılından Sonra el-Fushâ ve el-’Âmmiyye’nin Durumu

1930 yılında ekonomik krizden dolayı Mısır’da tiyatro faaliyetleri durma noktasına geldi. Tiyatro topluluklarının çoğu faaliyetlerine son verdi. Ayrıca bu dönemde sinemanın ortaya çıkmasıyla birlikte bazı tiyatrolar sinemaya dönüştü. 1930 yılında Ramsîs, Munîre el-Mehdî, ‘Ukkâşe toplulukları dağıldı. ‘Alî el-Kessâr ve Necîb er-Rîhânî topluluklarının faaliyetleri durma noktasına geldi. Necîb er-Rîhânî topluluğu el-Fushâ ile drama ve tragedyaya yöeldiyse de onun el-’Âmmiyye ile sunulan komedyaalarına alışık olan halk, yeni oyunlarına ilgi göstermedi. Bu dönemde Ömer Vasfî başkanlığında Mısır tiyatro topluluğu ve Fevzî Munîb topluluğu Mısır dışına açılarak Filistin, Suriye, Tunus, Cezayir turnesine çıktılar (İsmâ’îl, 1996: 83-85).

1930 yılında Mısır hükümeti Corc Abyad başkanlığında bir tiyatro topluluğu kurdu. Topluluk faaliyetlerine Özbekiyye tiyatrosunda sürdürdü. Resmi bir tiyatro topluluğunun kurulması el-Fushâ ile el-’Âmmiyye arasındaki çatışmanın başka bir mecraaya girmesine sebep oldu. Bu tarihten sonra özel ve resmi birçok tiyatro topluluğu kuruldu. Resmi ve özel tiyatrolar artık kendi dil stratejilerini kendileri belirliyorlardı. Resmi tiyatrolar genellikle el-Fushâ ile yoluna devam etti. Böylece el-Fushâ ile el-’Âmmiyye arasındaki çatışma dinmeye başladı. 1930 yılından sonra dil ikilemi ile ilgili yeni bir tartışma ortaya çıkmadı. Bu problem çerçevesinde ortaya çıkan tartışmalar, eski tartışmaların bir tekrarı olmanın ötesine geçemedi. Muhammed Ganîmî Hilâl 1962 yılında, komedi türü tiyatroların el-’Âmmiyye ile yazılmasına karşı olmadığını, ancak el-Fushâ’nın bu alanda yetersiz kalacağına dair görüşü kabul etmediğini dile getiriyordu. Onun bu görüşü de daha önce Hilmî el-Hakîm tarafından 1927 yılında dile getirilmişti (İsmâ’îl, 1996: 85-87). Bu konuyu ele alan Sâmî Munîr ‘Amir, Cercis er-Rüşdî, Nu’mân ‘Aşûr, Ahmed Şemseddîn el-Hacâcî, Mustafâ Abdulganî gibi diğer bütün yazarlar, bu konuda bir adım bile ileri atmadan 1893 yılından beri ortaya atılan görüşleri tekrarlamaktan öteye geçemediler (İsmâ’îl, 1996: 87).

Mısır’da 1960’lı 70’li yıllar, tiyatro alanında belirli bir canlılığın görüldüğü dönemdir. Bu dönemde el-Fushâ ile el-’Âmmiyye arasında herhangi bir önemli çatışma görülmemektedir. Bunun sebepleri arasında tercüme faaliyetlerinin azalması, telif alanında önemli tiyatrocuların ortaya çıkması ve “Lecnetu’l-kirâa” gibi bir kontrol mekanizması oluşturulması gibi hususlar sayılabilir. “Lecnetu’l-kirâa” ‘Abdulkâdir el-Kitt, Muhammed el-Kassâs, el-Ahvânî, Muhammed Mendûr, Reşâd Rüşdî, ‘Alî er-Râ’î, Salâh Abdussabûr, Fuâd Hâddâd, Rüşdî Sâlih gibi önemli tiyatro ustalarından oluşmuş olup tiyatro eserlerinin kabulü veya reddi ile ilgili önemli raporlar sunuyordu. Günümüzde tiyatro faaliyetlerine bakıldığında Arap tiyatrosunun sokak dili ile konuşma dili arasına sıkışmış olduğu görülmektedir. Arap tiyatrosuna, “Sokak dili mi yoksa konuşma dili mi hâkim olmalıdır?” sorusu günümüzün yeni tartışmasına adaydır. el-Fushâ ise bazı devlet tiyatroları hariç tamamen tiyatro alanından çekilmiş durumdadır (İsmâ’îl, 1996: 88).

Sonuç

Modern dönemde özellikle roman, hikâye ve tiyatro gibi edebî türlerin ortaya çıkmasıyla birlikte Arapça ile lehçeler arasında bir çatışma başlamıştır. Sömürgecilik hareketleri sonucunda Arap dünyasını işgal eden Batılı sömürgeciler de bu yangına körükle giderek bu çatışmayı daha da alevlendirmişlerdir. Böylece el-Fushâ ve el-’Âmmiyye yanlıları şeklinde Arapça etrafında iki cephe

oluşmaya başlamıştır. Bu cepheleşmenin ideolojik sebeplerini de göz ardı etmemek gerekir. Zira el-Fushâ'yı savunanlar onun Kur'an dili olması gibi dinî argümanlar kullanırken, milli hassasiyetleri olanlar da onun Arapların ortak dili olduğunu ileri sürerek milli argümanlar kullanma yoluna gitmişlerdir. Diğer taraftan din karşıtı olanlar ya da milli hassasiyeti olmayanlar dilin doğal sürecini ileri sürerek el-Âmmiyye'yi ön planda tutmaya çalışmışlardır.

el-Âmmiyye yanlıları, el-Fushâ'nın zorluğunu ve ölü bir dil olmasını bahane ederek el-Fushâ'ya saldırırken, el-Fushâ yanlıları bu dilin Arap toplumunu birleştirici yanını ve tek iletişim aracı olmasını ön plana çıkararak el-Âmmiyye'nin kültür ve medeniyet diline uygun olmadığını ileri sürüyorlardı. Genel anlamda Arap dili ve lehçeleri etrafında cereyan eden bu tartışmaların edebî türlere yansımaları da oldu. Özellikle tamamen diyalog üzerine bina edilen tiyatrodaki tartışmalar daha belirgin bir şekilde kendini gösterdi. Böylece tiyatro ürünlerinde, el-Fushâ ve el-Âmmiyye'nin kullanımı çerçevesinde dört farklı uygulama alanı ortaya çıktı. Bunlar; el-Âmmiyye'yi tercih edenler, el-Fushâ'yı tercih edenler, her ikisini de kullanmayı tercih edenler ve ortak bir dil yaratmak isteyenler şeklinde kategorize edilebilir.

el-Âmmiyye'yi savunanlar, onun komediye daha uygun olduğunu, canlı, yaşayan bir dil olduğu için diyalog dili olması gerektiğini, halkın bizzat konuştuğu dil olması hasebiyle canlandırılan karakterin diline daha uygun olacağını dile getiriyorlardı. Onlar el-Fushâ'nın ölü bir dil olduğunu ve tiyatro dili için yeterince olgunlaşmadığını ileri sürüyorlardı. el-Fushâ yanlıları ise, tiyatro dilinin giderek bayağılaştığını ve dilin sanat kisvesi altında yok edildiğini savunuyorlardı. Onlara göre el-Fushâ, hem şarkı hem de tiyatro için en uygun dil olup bu dile hemen dönülmeliydi. el-Fushâ'nın yanlılarının temel argümanlarından biri de onun kültür ve edebiyat dili olmasına dayanıyordu. el-Fushâ ve el-Âmmiyye'nin yanlılarının yanı sıra her iki dili de savunup kullananlar vardı. Bunlar; yerine, tiyatronun türüne ve amacına göre bir ayrıma gidiyorlardı. Bunlar, komedi ve sosyal dramalar için el-Âmmiyye'yi; dünya edebiyatlarından yapılan tercüme, tarihî, mitolojik ve zihinsel tiyatrolar için ise el-Fushâ'yı öneriyorlardı. Ayrıca okunmak için yazılan bir tiyatro eseri için el-Fushâ, sahnelenmek için yazılan bir eser için ise el-Âmmiyye öneriliyordu. Tiyatrodaki el-Fushâ ve el-Âmmiyye çıkmazına çözüm bulmaya çalışan tiyatrocular, ortak dil veya üçüncü yol önerisi üzerine kafa yormaya başladılar. Bu ortak dil için bazı tiyatrocular el-Fushâ'yı merkeze alırken, diğer bazıları da el-Âmmiyye'yi merkeze alıyorlardı. Ortak dil veya üçüncü dil önerileri de Arap tiyatrosunda soruna pek katkıda bulunamamıştır.

Genel olarak baktığımızda modern Arap tiyatrosunun ortaya çıktığı 1847 yılından 1930 yılına kadar el-Fushâ ve el-Âmmiyye arasındaki çatışmada el-Âmmiyye'nin galip geldiğini ve giderek tiyatro alanına hâkim olduğunu görmekteyiz. 1930 yılında el-Fushâ ile el-Âmmiyye arasındaki çatışma dinmeye başladı. el-Fushâ ve el-Âmmiyye arasında devam eden ufak çaplı tartışmalar ise geçmişin bir tekrarı olmaktan öteye geçemedi. Günümüzde el-Fushâ, bazı devlet destekli çalışmalar dışında tamamen tiyatro alanından çekilmiş durumdadır.

Kaynakça

- Alan, S., & Güler, İ. (2007). Kureyş lehçesinin klasik Arapçaya etkisi. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16 (2), 327-341.
- Badawî, M. M. (1992). Arabic drama: Early developments. M. M. Badawî (Ed), *in Modern arabic literature* (pp. 329-357). Cambridge: Cambridge University Press.
- Bâkesîr, 'A. A. (t.y.). *Fennu'l-mesrahiyye: Min hilâli tecârubi'l-şahsiyye*. Mısır: Mektebetu Misr.
- Bedevî, M. M. (2016). *el-Mesrehu'l-'Arabiyyu'l-hadis fi Misr*. (E. 'Abdulhâlik Çev.) Kahire: el-Merkezu'l-Kavmî li't-Terceme. (İlk yayın yılı 1987).
- Demirayak, K. (2012). *Arap edebiyatı tarihi-I: Cahiliye dönemi*. Erzurum: Fenomen Yayınları.
- Demirayak, K. (2013). *Arap edebiyatı tarihi-II: Sadru'l-İslam dönemi*. Erzurum: Fenomen Yayınları.

ed-Desûkî, Ö. (t.y.). *el-Mesrahiyye*. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî.

İsmâ'il, S. 'A. (1996). Kadıyyetu'n-nassi'l-masrahî beyne'l-fushâ ve'l-'âmiyye. *el-Mu'temiru'l-duveliyyu'l-evvel havle kadâyâ el-masrahî fi'l-'âlemi'l-'Arabî-Bildiriler Kitabı* 27-31 Mart 1996 (s. 39-88), İskenderiye: el-Beytu'l-Fenn'ili'f-Funûni'ş-Şa'bî.

Köklüdağ, M. (2016). İşlevsellik bakımından klasik ve çağdaş Arapça ikilemi. *İslam Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, (1), 35-58.

Mendûr, M. (2019). *el-Mesrahu'n-nesrî*. Windsor: Muessesetu Hindâvî.

el-Mısrî, A., & ve Ebû Hasan, 'İ. (2014). el-İzdivâciyyetu'l-lugaviyye fi'l-luğati'l-'Arabiyye. *el-Mecma'*, (8), 37-76.

Mustafâ, 'A. F. (2018). el-Fushâ ve'l-'Âmiyye fi luğati'l-mesrâhi'l-misri'l-mu'âsir. *Câmi'atu Bursa'îd Mecelletu Kulliyeti'l-Âdâb*, 11, 607-634.

Nu'ayma, M. (1953). *el-Âbâ' ve'l-benûn*. Beyrut: Mektebetu Misr.

er-Râ'î, 'A. (1992). Arabic drama since the thirties. M. M. Badawî (Ed), *in Modern arabic literature* (pp. 358-403). Cambridge: Cambridge University Press.

Savran, A. (1991). *19. Yüzyıl Osmanlı dönemi yeni Arap edebiyatı*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Ürün, A. K. (2018). *Arap ülkeleri sosyo-kültürel yapısı*. Ankara: Çizgi Kitabevi Yayınları.

Vatfa, 'A. E. (2016, Nisan). *el-İzdivâciyyetu'l-luğaviyye fi'l-'âlemi'l-'Arabî: et-Tedâfur ve't-tenâfur beyne'l-'âmiyye ve'l-fushâ*. Merkezu'n-Nakd ve't-Tenvîr li'd-Dirâsâti'l-İnsâniyye. https://www.researchgate.net/publication/348817575_alazdwajyt_allghwyt_fy_alalm_alrby_alt_dafir_waltnafr_byn_alamyt_walfshy adresinden 7 Temmuz 2023 tarihinde alınmıştır.

Yalar, M. (2009). *Modern Arap edebiyatına giriş*. Bursa: Emin Yayınları.

Yıldız, M. (2010). Standart ve yerel Arapçanın tarihsel ve filolojik sınırları. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 10 (3), 23-41.

Extended Abstract

Languages, of which hundreds, perhaps thousands, have died in some way, but at the same time, are still alive in today's world. Languages in general, especially in today's modern world, have two uses. These two uses are written language, spoken language; official language, folk language; rule-based language; non-language; we can name it in different ways such as media language and, street language. Whatever it is called, the important thing is that every language has two aspects. The best example of the differentiation of the language within itself shows itself in Arabic. The difference between Fasih Arabic (al-Fushâ), the language of the Qur'an, and dialect (al-'Âmmiyya), the language spoken by the people, is quite significant. Studies on dialects in the modern period have made the difference between these two levels more visible. Especially with the effect of the studies carried out in the West, the debates about the level of literary activities led to the conflict between al-Fushâ and al-'Âmmiyya. In addition, with the emergence of new genres such as novels, stories and theater in the modern period, it has brought with it the problem of which level to write these genres. The conflict between these two levels has manifested itself more violently, especially in the theatre, which is the language of dialogue. As a result of these discussions, four basic ideas emerged: those who support al-Fushâ, supporters of al-'Âmmiyya, those who advocate both, and those who propose a third language. In this study, discussions and suggestions about these four essential ideas are discussed in the course of history.

Muhammad Osman Calâl comes first among those who prefer al-'Âmmiyya. However, Farah Antûn initiated the first serious discussion on this subject with his ideas in 1913. Antûn foresees the use of three different levels, including al-'Âmmiyya, in a theatrical product, as appropriate. After that, al-'Âmmiyya started to find more space for herself in the theater. With the emergence of theater companies in 1919, al-'Âmmiyya became an indispensable element in theater. Those who defended al-'Âmmiyya stated that it was more suitable for comedy, it should be a language of dialogue because it is a living language, and it would be more suitable for the language of the portrayed character because it is the language that the people speak personally. They argued that al-Fushâ was a dead language and was not mature enough for the language of theatre.

al-Fushâ has been a language used in theater since Mârûn al-Nakkash's first theatrical work in 1847. The first theater players such as Mârûn al-Naqqâsh and Abû Khalil al-Qabbânî preferred al-Fushâ. There are various reasons why al-Fushâ was preferred in the early stages of the theatre. al-Fushâ was already the language of literature until this period. In addition, in the early times of the modern period, reviving the language and restoring it to its former expressive power was one of the main aims. Because in the period called "*inhitat*", the language lost its former vitality. The language to be revived would naturally be al-Fushâ, the language of literature from antiquity. On the other hand, since the first theater works were performed by theater actors who migrated from Lebanon to Egypt, their inability to understand the local dialect of Egypt necessitated the use of al-Fushâ.

With the debate initiated by Farah Antûn in 1913, al-'Âmmiyya started to dominate more and more theatrical language, and this situation began to worry the supporters of al-Fushâ. Together with the theater groups that emerged in 1919, groups that were pro-al-Fushâ took care to stage their works in this language. Since the 1920s, there have been calls by the supporters of al-Fushâ to return to al-Fushâ. They argued that the language of the theater was becoming more and more vulgar and that language was being destroyed under the guise of art. According to them, al-Fushâ was the most suitable language for both singing and theater, and this language should be changed immediately. One of the main arguments of al-Fushâ's supporters was that it was the language of culture and literature. One of the most important supporters of al-Fushâ is 'Alî Ahmad Bakathir'. According to him, al-Fushâ should be used in all theaters, whether social or historical. One of the calls for al-Fushâ in this period was to clear his ambiguity, to abandon the style of "*seci*" in the theater, and to reduce this language to a simple one that can be understood by everyone, whether it's a commoner or an evening.

In addition to the supporters of al-Fushâ and al-'Âmmiyya, there were those who defended and used both languages. Instead, they made a distinction according to the type and purpose of the theater. Farah Antûn was the first to mention the use of both al-Fushâ and al-'Âmmiyya in theater activities. While he foresaw the use of al-Fushâ in translations and adaptations, and al-'Âmmiyya in-copyright works, he suggested al-Fushâ for the higher stratum and al-'Âmmiyya for the lower stratum in the same theatrical work. After him, many theater actors followed him. Accordingly, al-'Âmmiyya was for comedy and social dramas; al-Fushâ was preferred for translations from world literature and historical, mythological and mental theaters. Ibrâhîm Ramzî preferred al-Fushâ for his historical dramas and al-'Âmmiyya for his social comedies. Here, a distinction was made according to its purpose. Accordingly, al-Fushâ was preferred for a play written to be read, and al-'Âmmiyya was preferred for a work written to be staged. We see that Mahmûd Taymûr translated some of his works, which he wrote with al-Fushâ, into al-'Âmmiyya, or some of his works, which he wrote with al-'Âmmiyya, into al-Fushâ. Again, al-Fushâ was considered more suitable for the genre we call mental theater or theater of ideas.

Tavfîq al-Hakîm wrote such works in al-Fushâ. In addition, after the 1920s, due to the competition between theater groups, groups that staged their plays in both languages emerged.

Trying to find a solution to the predicament of al-Fushâ and al-'Âmmiyya in the theater, the actors began to think about a common language or a third way. Farah Antûn was the first to express the idea of a common language in theater activities. He called it the reduced al-Fushâ or the elevated al-'Âmmiyya and envisioned its use in dialogues between the high and the low. This idea of his was later tried to be reconsidered by some theater actors with some changes. For this common language, some theater actors put al-Fushâ in the center, while others put al-'Âmmiyya in the center. Mahmûd Taymûr proposed to create a common language from al-Fushâ and al-'Âmmiyya in a call he made in 1931. In 1953, Ahmed Kamâl Surûr proposed a language that everyone could understand, which he called "*al-Fushâ al-mubassatata*", whose expression did not go above al-'Âmmiyya. In his play Tavfîq al-Hakîm "*es-Safka*", he states that he tries to use words familiar to all Arabs and calls it a third language. 'Alî Ahmad Bâkathîr named his proposal as "*al-Luġat al-fasîha al-sahle*" and argued that the useful words in al-'Âmmiyya should be adapted to the phenomenon of "*i'râb*" and given to al-Fushâ. The same idea was later expressed by Alfrad Farac.

In general, we see that from 1847, when the modern Arab theater emerged, to 1930, in the conflict between al-Fushâ and al-'Âmmiyya, al-'Âmiyye was victorious and increasingly dominated the field of theatre. Although it was the language of theater at first, the calls for al-Fushâ intensified the conflict, but they did not prevent him from withdrawing from the theater area gradually. Common language or third language suggestions, on the other hand, were not respected in the Arab theater, especially those who put forward this idea. In 1930, the conflict between al-Fushâ and al-'Âmmiyya began to subside. The reason for this is that as a result of the economic crisis that broke out in Egypt in 1930, all theater groups were destroyed and some theaters turned into cinemas. In addition, the opening of official theaters by the state coincides with this period. After this period, both public and private theaters tried to determine their own language strategies. While official theaters generally preferred al-Fushâ, private theaters preferred al-'Âmmiyya. The small-scale discussions between al-Fushâ and al-'Âmmiyya could not go beyond being a repetition of the past. Today, al-Fushâ has completely withdrawn from the field of theater, except for some state-sponsored works.

Journal of Social Sciences of Mus Alparslan University

anemon

Derginin ana sayfası: <http://dergipark.gov.tr/anemon>

Araştırma Makalesi • Research Article

Mauritius Adası Kolonyal ve Postkolonyal Dönem Mirası ve Mirasın Korunmasına Yönelik Çalışmalar

Mauritius Island Colonial and Postcolonial Heritage and Heritage Preservation Efforts

Veysel Özbey*

Öz: Avrupalılar tarafından 16. yüzyıldan 19. yüzyıla değin milyonlarca Afrikalının köle olarak çeşitli plantasyonlarda çalıştırılmak üzere Atlantik ve Hint Okyanusları üzerinden zor şartlar altında Amerika kıtasına taşınmasını ifade eden Transatlantik Köle Ticareti, Afrika üzerinde derin izler bırakmıştır. Kolonyal dönem olarak adlandırılan bu dönem, Britanya Yüzyılı'nın yaşanmasında etkili olmuştur. Kolonyal düzende imparatorluğun Hint Okyanusu üzerindeki en stratejik bölgelerden birisi Mauritius Adası olmuştur. Bir ikmal ve aktarma merkezi olarak görev yapan ada, aynı zamanda kolonyal dönemin sonlandırılıp postkolonyal döneme geçişte, ilk defa sözleşmeli işçilerin denendiği Britanya İmparatorluğu'nun Büyük Deney'ine de ev sahipliği yapmıştır. Bu özellikleri ile ada, kolonyal döneme, postkolonyal döneme ve bu iki dönem arası geçiş dönemine dair önemli bir miras birikimine sahiptir. Kolonyal dönemde kullanıma açılan adadaki özgün ve karma kültür, senkretik inanç ve Kreol dil özelliklerini barındırmaktadır. Adada bulunan bu zengin miras birikimi, günümüzde ulusal ve uluslararası boyutlarda koruma altına alınmış birer değer olarak karşımıza çıkmaktadır. Çalışma, adanın dönemsel miras birikimini ve koruma süreçlerini incelemektedir.

Anahtar kelimeler: Sanat Tarihi, Mimari Koruma ve Restorasyon, Kültürel Miras, Mauritius Cumhuriyeti

Abstract: The Transatlantic Slave Trade, which refers to the transportation of millions of Africans by the Europeans from the 16th century to the 19th century, over the Atlantic and Indian Oceans under difficult conditions, to the Americas to be worked as slaves in various plantations, left deep pains on Africa. This period, called the colonial period, was influential in the realization of the British Century. In the colonial order, one of the most strategic regions of the empire on the Indian Ocean was the island of Mauritius. Acting as a supply and transit hub, the island also hosted the British Empire's Great Experiment, where the contract worker system was put to the test for the first time, as the colonial era ended and the transition to the postcolonial era. With these features, the island has an important heritage accumulation regarding the colonial period, the postcolonial period and the transition period between these two periods. The unique and mixed culture on the island, which was opened for use during the colonial period, has syncretic beliefs and Creole language features. Today, this rich heritage accumulation on the island emerges as a value that has been taken under national and international protection. This study examines the island's specific periodic heritage accumulation and heritage preservation processes.

Keywords: History of Art, Architectural Conservation and Restoration, Cultural Heritage, Republic of Mauritius

* Dr., Bağımsız Araştırmacı, veyselozbey@gmail.com, ORCID: 0000-0002-4454-2317

Cite as/ Atıf: Özbey V. (2023). Mauritius Adası Kolonyal ve Postkolonyal Dönem Mirası ve Mirasın Korunmasına Yönelik Çalışmalar, *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(Afrika), 290-302. <http://dx.doi.org/10.18506/anemon.1288740>

Received/Geliş: 27 April/Nisan 2023

Düzeltilme/Revised form: 08 September/Eylül 2023

Accepted/Kabul: 19 September/Eylül 2023

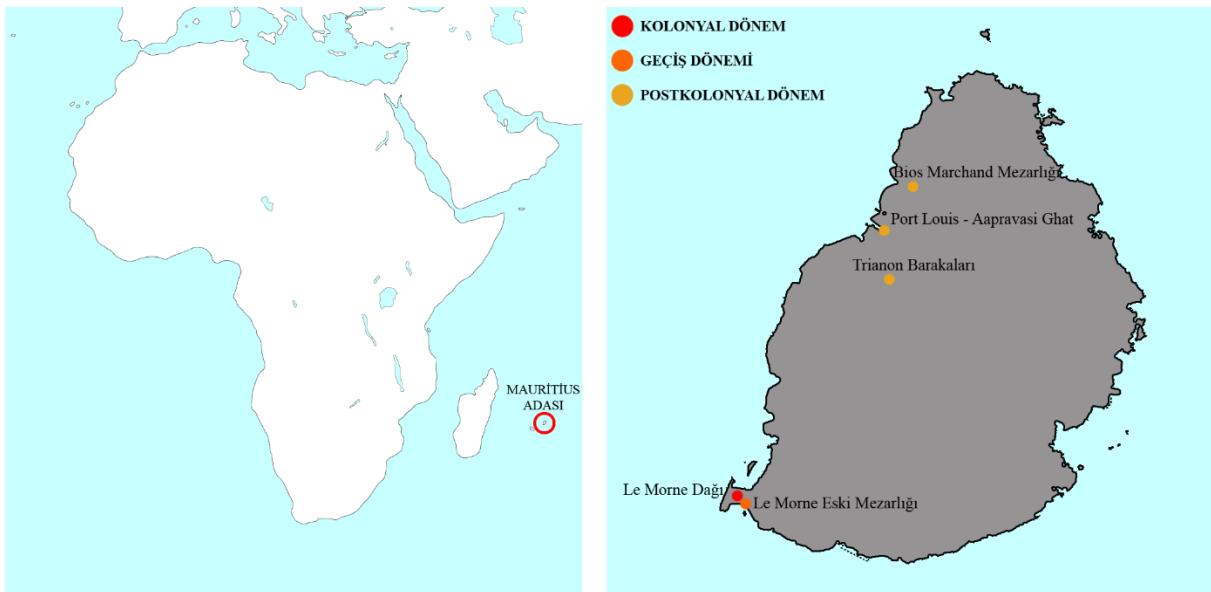
Published/Yayın: 30 September/Eylül 2023

Giriş

Kölelik sistemi, Afrika kıtasında Antik Mısır uygarlığından itibaren gelenekselleşmiş ve bir kültür haline gelmiştir. Osmanlı Devleti'nin Balkanlarda yayılım göstermeye başlaması ile birlikte Afrika'dan Avrupa topraklarına kara yolundan köle aktarımının önü kesilmiştir. İstanbul'un fethi ile birlikte Afrika'dan köle ticareti Batı Avrupa'nın liman kentlerinden kalkan gemilerle deniz yolu ile gerçekleştirilmeye başlamıştır. Amerika kıtasının keşfi ile birlikte 16. yüzyılda kölelerin satılacağı yeni bir pazar ortaya çıkmıştır. Böylece köleliğin bastırıldığı 19. yüzyıla kadar Atlantik Okyanusu üzerinden köle ticareti yapılmıştır. Avrupalılar tarafından 16. yüzyıldan 19. yüzyıla değin milyonlarca Afrikalının köle olarak çeşitli plantasyonlarda çalıştırılmak üzere Atlantik ve Hint Okyanusları üzerinden zor şartlar altında Amerika kıtasına taşınması *Transatlantik Köle Ticareti* olarak adlandırılmıştır.

Transatlantik Köle Ticareti, dört yüzyıl boyunca beş kıta arasında üç aşamalı olarak gerçekleştirilmiştir (Findlay, 1990). Avrupa ve Asya kıtalarından ticarî ürünlerle Batı Afrika limanlarına yüklü gelen gemilerde bulunan mallar satılmak üzere bu limanlara indirilmiş, ürünlerin yerine Amerika plantasyonlarında çalıştırılmak üzere Afrikalı köleler doldurulmuştur. Atlantik Okyanusu üzerinden Kuzey ve Güney Amerika kıtalarına ulaşan gemilerdeki Afrikalı kölelerden hayatta kalmayı başaranları, buradaki limanlara indirilmiş ve yerlerine Avrupa kıtasında satılmak üzere hammadde ve ticarî ürünler yüklenmiştir (Kachur, 2006 s. 14-15).

Kolonyal dönemde Hint Okyanusu'ndaki en önemli aktarma ve ikmal üssü konumundaki Mauritius Adası, köleliğin yasaklandığı 1834 yılından itibaren Britanya İmparatorluğu'nun postkolonyal döneme geçişte sözleşmeli plantasyon işçilerine yönelik uyguladığı "Büyük Deney" için uygulama sahası olmuştur. Bu özellikleri ile ada, gerek kolonyal dönem gerek postkolonyal dönem kalıntıları ve mirasları bakımından dünya üzerinde eşsiz bir birikime sahiptir (Şekil 1). Çalışma, Maritius'ta gerçekleşen kolonyal ve postkolonyal dönem gelişmeleri yansıtan önemli kalıntıların, geleneklerin ve bu dönemlere ait izlerin korunması ve yaşatılması için sarf edilen güncel çabaları konu almaktadır. Kolonyal dönemde özgürlüklerine doğru kaçan kölelerin sığınağı olan Le Morne Dağı, deniz aşırı yolcuların adaya ayak bastıkları Port Louis, postkolonyal dönemde plantasyonlarda çalıştırılacak sözleşmeli işçilere yönelik oluşturulan geçici barakaların bulunduğu Aapravasi Ghat gibi somut mirasların yanı sıra kolonyal dönemden kalan Mauritian Sega, postkolonyal dönemden kalan Geet-Gawai gibi geleneklere dayanan somut olmayan kültürel miras, günümüzde koruma altına alınan önemli Mauritius Adası değerleridir.

Şekil 1. a. Mauritius Adası'nın coğrafi konumu; **b.** Adadaki önemli kolonyal, postkolonyal ve geçiş dönemi miraslarının konumu

Mauritius Adası'nın Keşfi ve Adayı Sömürgeleştirme Faaliyetleri

Mauritius Adası, Mauritius Cumhuriyeti'nin en büyük adasıdır. Madagaskar Adası'nın 900 kilometre, Réunion Adası'nın 180 kilometre doğusunda, Hint Okyanusu'nda yer alan bir doğu Afrika adasıdır. Ada, 16. – 19. yüzyılları arasında Avrupa'dan gelen tacirlerin köle kaynaklarından birisi olmuştur. Adanın adı 1598 yılında Hollandalı denizciler tarafından prensleri Maurice de Nassau'nun adına ithafen "Mauritius" olarak konulmuştur.

Adanın varlığı, 1153 tarihli İdrisî tarafından hazırlanan bir eserde "Dina Arobi" adı ile geçtiğinden Müslümanlarca 12. yüzyıldan beri bilindiği anlaşılmaktadır. Portekizliler adayı, Vasco da Gama öncülüğünde 1498 yılında keşfetmişlerdir. Adada bir sömürge kurmaya çalışan Hollandalıların çalıştırmak üzere adaya getirdikleri kölelerin 1516 yılında kaçmaları sonucunda istekleri gerçekleşmemiştir. Hollandalılar, bunun yerine adayı bir ikmal üssü olarak kullanmışlardır (Kavas, 2020, s. 292). Adadaki sömürgeleşme faaliyetleri, 1638 yılında adaya vali olarak atanan Cornelius Simonz Gooyer ile yeniden hayat bulmuştur. Adaya yerleşen Avrupalıların tarım işlerinde işçi olarak çalıştırılmak üzere 17. yüzyılda Endonezya ve Madagaskar Adası'ndan köleler getirilmiş ancak bu girişim zorlu doğa koşulları sebebi ile başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Hollandalılar, 1710 yılında adayı köleleri ile birlikte terk etmiştir. Fransız donanması, 1715 yılında adaya gelmiş ve 1721 yılında adaya egemen olmuşlardır. Fransızlar, adadan çekildikleri 1810 yılına kadar adadaki sömürgeleştirme faaliyetlerine devam etmişlerdir. Bu dönemde adaya Senegal, Gine, Doğu Afrika sahilleri ve Madagaskar'dan kahve ve baharat plantasyonlarında çalıştırılmak üzere Mauritius Adası'na birçok köle getirilmiştir. Fransız yerleşimcilerin ilk iniş noktası, 1732 yılında inşasına başlanan Port Louis olmuştur (ICOMOS, 2006, s. 22). Adaya vali olarak 1735 yılında tayin edilen Bertrand – François Mahé de Labourdonnais, Port Louis'in imarına ve sömürgecilik faaliyetlerine hız vermiştir (Kavas, 2020, s. 292). Trou Fanfaron hinterlandı, 18. yüzyılda Madagaskarlı, Afrikalı ve Hintli yerleşimciler ve 19. yüzyılda Hindistan ve Çin'den gelen tüccarlar ile birlikte Port Louis'in kozmopolit bir ticaret merkezi haline gelmiştir (ICOMOS, 2006, s. 22).

Kolonyal dönemde Mozambik dahil birçok yerden Mauritius'a getirilen köleler tarım işlerinde çalıştırılmıştır. Adada 1767 yılında yaklaşık 20.000 kişiye ulaşan nüfusun dörtte üçünün köle olarak çalıştırılmak üzere adaya getirilenlerden oluştuğu tarihi kayıtlardan anlaşılmaktadır. Napolyon savaşları esnasında İngilizler tarafından kuşatılan ada, 1810 yılında teslim alınmış ve Fransız egemenliği noktalanmıştır. Bu tarihte adada, çoğunluğu Madagaskar Adası ve Mozambik'ten getirilen yaklaşık 60.000 köle dahil toplam 75.000 kişi yaşadığı tahmin edilmektedir. Adanın, İngilizlerin eline resmî olarak geçmesi ise 1814 yılında imzalanan Paris Anlaşması ile gerçekleşmiştir (Kavas, 2020, s. 292). İngiliz egemenliğinde adada şeker üretimi artırılmış, Port Louis serbest bir limana dönüştürülmüş, yol yapımına önem verilmiş ve ticaret geliştirilmiştir (ICOMOS, 2006, s. 23). Köleliğin 1835 yılında yasaklanması ile birlikte adada bulunan köleler serbest bırakılmış (Kavas, 2020, s. 292) ve adadaki şeker üretimini sürdürebilmek için İngilizler tarafından sözleşmeli çalışma sistemi getirilmiştir. Böylece her yıl adaya Hindistan'dan binlerce işçi gelmeye başlamıştır (Şekil 2). Başlangıçta işçiler, çalışacakları tarlalara dağıtımları gerçekleştirilene kadar Port Louis'deki bir geçici barınma bölgesinde bekletilmiştir (ICOMOS, 2006, s. 23).

Şekil 2. Mauritius Adası'nda çalıştırılmak üzere getirilen köle ve sözleşmeli işçilerin taşındıkları güzergâhlar (kaynak: Seetah vd., 2011, veriler derlenerek)

Mauritius Adası Kolonyal Dönem Mirası

Mauritius Adası, Hindistan, Afrika ve Amerika arasındaki köle ticaret hareketlerinde Hint Okyanusu'nun "Büyük İstasyonu" olmuştur. Ada, 18. ve 19. yüzyıllarda adanın güneybatı köşesinde yer alan Le Morne Dağı'nda yaşayan kaçak kölelerin sığınağı olduğundan Kaçak Köle Cumhuriyeti olarak da bilinmekteydi. Ada, kolonyal ve postkolonyal dönemlerde Hint Okyanusu'ndaki en önemli lojistik üslerden birisi olmuştur. Bu görevini idame ettirebilmesi için adada çeşitli yerleşim bölgeleri kurulmuş ve buralarda çalıştırılmak üzere büyük bir çoğunluğu Doğu Afrika kıyılarından olmak üzere birçok köle adaya getirilmiştir. Kolonyal dönem sömürgecilik faaliyetlerinde önemli bir ulaştırma altyapısı olarak hayata geçirilen Port Louis Limanı, köleler arasından kaçmayı başaranların sığındıkları ve zamanla mağara yerleşimlerinin olduğu Le Morne Dağı, köleliğin kaldırılmasının ardından ise köle ve köle yakınlarının yerleşmesi için inşa edilen Trou Chenilles köyü ve kölelikle özdeşleşen somut olmayan kültürel miras Sega müziği günümüzde koruma altına alınan Mauritius kolonyal dönem mirasının temel bileşenlerini oluşturmaktadır.

Le Morne Dağı ve Trou Chenilles Köyü

Neredeyse dik olarak üç bin metre yükselen ve sönmüş bir yanardağ olan Le Morne Dağı'nın zorlu coğrafi koşulları, onu erişilmez bir doğal kaleye çevirmiştir. Kaçak kölelerin büyük çoğunluğu, özgür birer insan olarak kaçtıktan sonra bir hafta kadar yakalanmamayı başarmıştır. Bir kısmı ise dağın çeşitli bölgelerinde ufak topluluklar oluşturarak daha uzun süre yakalanmamayı başarabilmiştir. Le Morne Dağı sakinlerinin önemli bir bölümünün bir yakalanma olasılığı durumunda yeniden kölelik yapmaktansa dağdan kendilerini atıklarına dair söylentiler de yayılmıştır. Köleliğin 1835 yılında kaldırılmasının ardından Le Morne Dağı sakinleri kahraman birer direniş savaşçısı olarak efsanevi bir

statü kazanmış ve Le Morne Dağı, kaçak köleler tarafından çekilen acıların, özgürlük mücadelesinin ve fedakârlığın sembolü haline gelmiştir.

Le Morne Dağı'nın bir kaynakla beslenen düz platosunun yer aldığı zirvesine erişim sadece doğu tarafındaki dik bir sırt aracılığı ile sağlanmaktadır. Zirveye ulaşmak için ise zirveye 30-40 metre kala "V Boşluğu" olarak bilinen yüzlerce metrelik derinliğe sahip bir kaya yarığından geçmek gerekmektedir. Geleneksel kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla kaçak köleler, yarığın en dar yeri olan 1,6 metre genişliğindeki geçidi bir kalasla kapatmışlardır. Bu sebeple ilerleyen yıllarda dağa erişimi sağlayan bu nokta "Le Morne Dağı'nın Anahtarı" olarak anılmaya başlamıştır.

Le Morne Dağı, 19. yüzyılın başlarında baskıya karşı direnişin bir sembolü olmaya başlamıştır. Köleliğin kaldırılması ve ardından sözleşmeli çalışma sisteminin getirilmesinden sonra dahi, kaçak kölelere dair miras devam etmiştir. Bu sözlü gelenek ve somut olmayan kültürel hafıza, yerel köle soyundan gelen topluluklarda ve sonraki nesillerde sürdürülmüştür. En çarpıcı anekdotlardan birisi, kaçak kölelerin yakalanmak üzere iken son bir direniş eylemi olarak dağdan denize atlayarak intihar etmeleridir. Bu anekdotun yayılmasına vesile olan ilk yayınlardan birisi, kölelik karşıtı literatürün bir klasiği haline gelen ve geniş çapta kitlelere ulaşan Bernadin de Saint-Pierre'e ait olan 1773 tarihli yazısı olmuştur. Anekdot, 19. yüzyılda birçok kez alıntılanarak yaygın inançlarla iç içe geçmiştir. Dağın denize olan en yakın mesafesi 500 metre olduğundan dağdan denize atlamak imkansız olsa da anekdot günümüze kadar devam etmiş ve Le Morne Dağı'nın kaçak köle, ıstırap ve fedakârlık yeri olarak görülmesine katkıda bulunmuştur.

Le Morne mirası, Black River bölgesinde Afrika ve Madagaskar kökenli Mauritiuslulara ait şarkıların dünya çapında yaygınlaştığı ve Afrika anakarasına bir bağlantı olarak kabul edildiği 1960'lı yıllardan itibaren daha geniş kitlelere ulaşmıştır. Dağ artık Mauritius'taki kölelik karşıtı direnişin anılmasında bir odak noktası olarak kutsal, mistik ve bir hac yeri olarak görülmektedir.

Köleliğin kaldırılmasının ardından Le Morne Dağı'nın güney eteğinde özgürleşen köleler için Trou Chenilles adlı bir köy kurulmuştur. Bir kasırganın 1945 yılında köyü harap etmesinin ardından köy, daha doğudaki bir kıyı alanına taşınmıştır. Le Morne Dağı'nda ve çevresinde yaşayan kaçak kölelerin torunlarının yaşadığı köy, 1964 yılında günümüzdeki yerine yeniden taşınmıştır. Köy sakinleri kutsal saydıkları Le Morne Dağı ile manevî bir bağ kurmuşlar ve köle atalarından kalan müzik, dans, hikaye anlatımı ve mutfaklar gibi geleneklerin koruyucusu olmuşlardır.

Geleneksel Mauritian Segal

Geleneksel Mauritius Segal, Kreol topluluğunun resmî olmayan özel aile etkinliklerinde veya kamusal alanlarda icra edilen ve topluluğun simgesi olan bir canlı performans sanatıdır. Minör bir tonda söylenen şarkıların temposu kademeli olarak artar ve dansçılar çeşitli geleneksel figürlerin sergilendiği danslarını sergiler. Bir yandan çeşitli geleneksel müzik aletleri ile tutulan ritme bir yandan Kreol dilinde ya da diğer dillerle harmanlanmış sözler içeren doğaçlama şarkılar eşlik eder. Segal şarkılarının içeriği aşk, günlük zorluklar ya da endişeler olabilir ve sözlerin anlamı genellikle koreografi aracılığıyla ayinsel olarak canlandırılır.

Geleneksel olarak, kadın dansçılar uzun etek ve jupon, erkekler kıvrık pantolonlar, renkli gömlekler ve hasır şapkalar giyer. Sanatı uygulayanlar, becerilerini katılım ve taklit yoluyla aktaran dansçılar ve müzisyenlerden oluşmaktadır. Ayrıca enstrümanları yapan ve becerilerini çıraklık yoluyla aktaran zanaatkarlar, somut olmayan kültürel mirasa dâhil olmuştur. Mauritius Segal, kültürel ve sınıfsal farklılıkları ortadan kaldıran, kültürler arası etkileşime zemin oluşturan ve farklı toplulukları ortak bir Mauritius mirası etrafında birleştiren bir özellik gösterir.

Lougarou Efsanesi ve Senkretik Longanis Geleneği

Lougarou, Mauritius folklorunda yer alan ve klasik "kurtadam" karakterinden izler taşıyan, dolunaylarda ortaya çıkarak Mauritius yerel halkına sorunlar yaşatan korkunç ve hayalî bir figürdür. Efsanesi, Fransız ve Afrika folklorunun izlerini yansıtmaktadır. İnanışa göre Lougarou'dan korunmanın

yolu, Mauritius'a özgü bir büyücü olan *Longanis*'ten ya da kötü enerji şifacısı olan *Treter*'den yardım almaktır (Cleary, 2011). Longanis, adada hatırı sayılır bir itibara sahip güçlü bir yerel büyücülük mertebesidir. Büyülü güçlerinin, hastaları iyileştirmek, kâhinlik ve insanların karakterini etkilemek olduğuna inanılır. Longanis, tüm etnik gruplara dâhil olan bireyler tarafından kullanılabilir. Longanislerin büyük çoğunluğunu adadaki Kreoller ve Hindular oluşturmaktadır (Countries and Their Cultures, 2023).

Bazı araştırmacılar ise büyücü şifacıyı değil de yapılan *şifalı büyüleri* "longanis" olarak isimlendirmiştir. Buna göre bir longanis genellikle geceleri uygulanır, sabah vakti ya da öğlen vakti de belirli aktivitelere ayrılabilir. Longanis, cumhuriyet döneminde dahi yasa dışı olarak kalmıştır. Ayrıca acımasız doğası gereği faal olarak bir longanis ayini görmek zor olsa da izlerini Mauritius Adası'nın mezarlıklarında yakalamak mümkündür. Le Morne Eski Mezarlığı, gerek kuytu kalan bir yerde bulunmasından gerek muhafazakâr geleneksel bir nüfusun bulunduğu yerleşim bölgesine yakınlığından sebep bu izlerin daha yoğun takip edilebildiği bir odak gibi görünmektedir (Seetah, 2015, s. 239). Alanda gerçekleştirilen 2010 yılı temizlik çalışmaları esnasında şaşırtıcı derecede çok sayıda longanis kalıntısına rastlanmıştır. Kalıntılar arasında madenî para, hindistancevizi, kalaylı erzak, limon, toprak kandil, kırmızı veya beyaz mum ve çeşitli sunaklık hayvan kalıntısı dikkat çekmektedir (Seetah, 2015, s. 240).

Mauritius Adası Kolonyal Dönemden Postkolonyal Döneme Geçiş Evresi Mirası

Mauritius Adası'nda köleliğin yasaklanmasının ardından özgürleşen eski kölelere ait özgün bir kültür oluşmuştur. Özellikle kaçan kölelerin toplu halde sığındığı Le Morne Dağı ve çevresinde özgürce ölümlerini gömmeye hak eden eski kölelerden oluşan topluluk, yeni döneme geçişle birlikte defin ritüelleri geliştirdikleri Le Morne Dağı'nın güneydoğu yamacındaki körfezde toplu bir mezarlık oluşturmuşlardır. Le Morne Eski Mezarlığı olarak adlandırılan bu mezarlıkta yer alan mezarlar, küçük ve orta büyüklükteki bazalt taşların kabaca sıralanması ile örtülmüştür. Sözleşmeli işçilerin adaya taşıdıkları Hristiyanlık, İslâm ve Budizm gibi inançlar ve kölelerin Afrika'dan taşıdıkları öğretiler harmanlanarak ve yorumlanarak ortaya senkretik inançlar oluşturulmuştur. Bu inançlar çerçevesinde düzenlenen farklı ritüeller oldukça gizli yürütülmektedir. Ancak yine de Le Morne Eski Mezarlığı'nda bu ritüellerin izlerine rastlamak mümkündür.

Le Morne Eski Mezarlığı

Le Morne Dağı'nın güneydoğu yamacındaki kıyı bandında bulunan, taş sıralayarak işaretlenen bir dizi mezar bulunmaktadır. Mezarlıktaki arkeolojik araştırmalar, 2004 yılından itibaren hızlandırılmıştır. Bölgedeki arkeolojik çalışmalar, başlangıçta Mauritius Üniversitesi ve Le Morne Miras Koruma Fonu tarafından yürütülmüş (Chowdhury, 2006), daha sonraları ise Mauritius Arkeolojisi ve Kültürel Mirası projesi tarafından sürdürülmüştür (Seetah, 2015, s. 238). Mauritius Arkeolojisi ve Kültürel Mirası projesi ve Le Morne Miras Koruma Fonu tarafından 2009 yılında gerçekleştirilen araştırmalar, terk edilmiş bir mezarlık olduğu düşünülen iyi tanımlanmış geniş bir alanı ortaya çıkarmıştır. Le Morne Miras Koruma Fonu ve Mauritius Hakikat ve Adalet Komisyonu direktifleri doğrultusunda 2010, 2012 ve 2013 yıllarında yapılan ardıl kazılar, oldukça iyi korunmuş bir insan kalıntısı öbeğini ortaya çıkarmıştır (Appleby vd., 2014). Mezarlıkta yürütülen arkeolojik araştırmalardan elde edilen bulgular, mezarlığın köleliğin yasaklanmasının hemen ardından kullanıldığını göstermiştir (Seetah, 2015, s. 238-239).

Mauritius Adası Postkolonyal Dönem Mirası

Mauritius Adası'nda bulunan tarlalarda çalıştırılmak üzere 1834 - 1920 yılları arasında, büyük çoğunluğu Uzak Doğu ve Hindistan'dan olmak üzere yaklaşık yarım milyon sözleşmeli tarım işçisi getirilmiştir (ICOMOS, 2006, s. 21). Şeker kamışı tarlalarında çalıştırılmak üzere 19. ve 20. yüzyıllarda İngiliz, Fransız ve Hollandalı sömürge güçleri tarafından dünyanın farklı bölgelerinden yaklaşık 2 milyon sözleşmeli işçinin kullanıldığı (Juma, 2012, s. 5) düşünülecek olursa Mauritius Adası'ndaki işçi sayısının yoğunluğu daha iyi anlaşılmaktadır. Mauritius'ta uygulanan sözleşmeli plantasyon işçilerinin

adaya göçüne dayanan bu sistem 1923 yılında kaldırılmıştır (Juma, 2012, s. 8). Mauritius Adası'nın postkolonyal dönem mirasının temel bileşenleri olarak plantasyon işçileri için oluşturulan geçici barınakların bulunduğu Aapravasi Ghat ve Trianon Barakaları, sözleşmeli işçilerin defnedildikleri ve işçilerin geleneksel inançlarını yansıtan Bois Marchand Mezarlığı ve somut olmayan kültürel bir miras olarak Hindistan'dan getirilen işçilerin geleneksel olarak sürdürdükleri ve yorumladıkları Geet-Gawai töreni ön plana çıkmaktadır.

Port Louis Aapravasi Ghat

Afrika ve Asya kıtalarından getirilen kölelerin toplandığı ve Amerika kıtasına hareket etmeden önce gemilerin ikmal yaptığı önemli bir liman olan ve Mauritius lojistik üssünün deniz yanaşım noktasını ifade eden Pot Louis, adanın kuzeybatı kıyılarında yer almaktadır. Port Louis'teki Aapravasi Ghat ise modern sözleşmeli işçi diasporasının başladığı yerdir.

“Aapravasi Ghat” olarak adlandırılan geçici barınma kompleksinde, göçmen işçilere yönelik kabul düzenlemeleri tarihsel süreç içerisinde üç farklı aşamada gerçekleştirilmiştir. İlk aşama, sözleşmeli işçi sisteminin ilk defa uygulandığı 1834-1849 yılları arasında geçen süreci ifade etmektedir. Bu ilk aşamada göçmen işçilere yönelik sabit bir barınma yapısı bulunmadığı ve farklı yerlerde bulunan birkaç yapının işçilerin karaya çıkarılmasında kullanıldığı bilinmektedir. Aapravasi Ghat bölgesi 1849 yılında işçilerin geçici barınması için kullanılmak üzere seçilmiştir. Bölgeye inşa edilen yapıların merkezini, Fransızlar tarafından 1775 yılı öncesinde inşa edilen bir yapı oluşturmuştur. Alan, 1850'li yıllarda genişletilmiş ve yeni bir iniş alanı oluşturulmuştur. Alanın daha fazla genişletilmesi ile ilgili teklif 1856 yılında onaylanmış ve 1857 yılında alanın tamamı yapılaşmıştır. Sonrasında alanın genişletilmesi ve mevcut yapılarda tadilatları içeren bir dizi revizyon 1859 yılına kadar gerçekleştirilmiştir. Alanda, 1860'lı yıllarda eski ve yeni işçilerin ayrılabilmesine, tuvalet ve yıkanma alanlarının oluşturulabilmesine ilişkin bir revizyon yapılmıştır. Alan, 1864 yılında tamamlanan ve her iki tarafına duvar da örülen bir demiryolu inşasının ardından ikiye bölünmüştür (ICOMOS, 2006, s. 23).

Mauritius Adası, 1869 yılında Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla Hint Okyanusu üzerindeki güzergâhlardaki stratejik önemini kaybetmiştir. Adaya sözleşmeli işçi getirilmesi, 1870'li yıllarda azalmış ve 1923 yılında sona ermiştir. Bu tarihten itibaren binalar farklı işlevlerde kullanılmıştır (ICOMOS, 2006, s. 23). Adada, 1967 yılında gerçekleştirilen referandum sonucunda Mauritius, Birleşik Krallık'tan ayrılmıştır ve ada 12 Mart 1968 tarihinde bağımsızlığını ilân etmiştir (Kavas, 2020, s. 292).

Alandaki yapıların büyük bir çoğunluğu, 1970-1980'li yıllarda bir otobüs durağı ve M2 ulusal otoyolu yapımı sebebi ile yıkılmıştır. Alanın bir bölümü 1990'lı yıllarda anıt olarak düzenlenerek koruma altına alınmıştır (ICOMOS, 2006, s. 23). Alanın kalıntıları 1987 yılında ulusal anıt ilân edilmiş ve alanın mülkiyeti 1988 yılında Mauritius Eğitim, Sanat ve Kültür Bakanlığı'na devredilmiştir. Arşiv kayıtları incelenerek alanda ayakta kalan yapıların yenilenmesi için 1999 yılında bir proje başlatılmıştır. Mahatma Gandhi Enstitüsü tarafından 2001 yılında alanda arkeolojik kazılar başlatılmıştır. Aynı yıl, alanın adı “Aapravasi Ghat” olarak değiştirilmiş ve Aapravasi Ghat Güven Fonu kurulmuştur.

Mauritius, Geet-Gawai

Geet-Gawai, topluluk kimliğinin ve kolektif kültürel hafızanın bir ifadesidir. Geet-Gawai, temel olarak Mauritius'ta Hint kökenli Bhojpuri konuşan topluluklar tarafından gerçekleştirilen çeşitli ritüelleri, duaları, şarkıları, müziği ve dansı birleştiren bir düğün öncesi törenidir. Tören, Hindistan'ın kuzeyindeki iki eyaleti, Bihar ve Uttar Pradesh'ten gelen Hintli sözleşmeli işçilerle birlikte adaya getirilmiştir (myMoris, 2023).

Hint Alt Kıtası'ndan getirilen şarkıcı kimliğine sahip işçiler adaya vardıklarında hazır yapılmış herhangi bir müzik aleti bulamamışlardır. Bu nedenle, Geet Gawai'nin Hint müzik geleneği, Mauritius adasındaki yaşam koşulları altında enstrüman görevi görebilecek nesnelere göre yeniden şekillenmiştir.

Tören, gelin ya da damadın evinde düzenlenir ve törene sadece kadınlar katılır. Tören, *Lagan-Kholna* ritüeli ile başlar. Bu ritüelde beş evli kadın, bir bez içerisinde bir miktar pirinç, çimen, zerdeçal ve parayı ayırır. Diğer katılımcılar ise Hindu kutsal şarkıları söyler. Alan kutsandıktan sonra, gelin veya damadın annesi ve bir davulcu, *dholak* gibi tören sırasında çalınacak müzik aletlerini onurlandırır. Sonrasında çeşitli geleneksel şarkılar eşliğinde dans edilir.

Trianon Barakaları

Port Louis'in güneyinde, sözleşmeli plantasyon işçilerine yönelik hazırlanmış olan on beş adet bitişik nizam işçi barakası kalıntısı bulunmaktadır. Kesme bazalt taştan yapılan barakalar tonoz örtü ile kapatılmıştır. Giriş cephesinde birer giriş kapısı ve kapıların üzerinde ortalı olarak birer pencere açıklığı bulunur. Bu açıklıklar başlangıçta oldukça dar olmasına rağmen zamanla bazı barakaların pencere açıklıkları büyütülmüştür. Ön cephede tonoz örtü, bir silme ile ayrılmıştır.

Bois Marchand Mezarlığı

Adanın kuzey kesiminde, Port Louis'in kuzeydoğusunda, sahile yakın bir konumda Bois Marchand Mezarlığı bulunur. Mauritius Adası'nda 1867 yılında gerçekleşen büyük sıtma salgınından ölen onbinlerce insanın defnedilmesi için yapılmıştır (Pike, 1873). Mezarlık içerisinde yer alan mezarlarda Çin ve Hindistan kültürüne, Hristiyan, Müslüman ve Budizm inanç öğelerine rastlamak mümkündür. Buna rağmen mezarlık içerisinde yer alan tüm mezarlar belirli bir protokolü izler. Her biri yaklaşık 180 x 90 santimetre ebatlara sahip mezarlar, kuzeydoğu-güneybatı hattı boyunca uzanır. Derinlikleri 160-170 santimetre arasında değişen mezarların birbirlerine olan uzaklığı ise yaklaşık 90 santimetredir. Bu protokol ile birlikte, farklı inançlara dair izler taşıyan mezarlar Mauritius Adası içerisinde ortak bir kalıba oturtulmuş ve inançların ve adanın kuralları doğrultusunda yeni bir sistem oluşturulmuştur (Lightfoot vd., 2020, s. 4).

Mezarlıkta Mauritius Arkeolojisi ve Kültürel Mirası projesi kapsamında 2011 ve 2015 yılında arkeolojik kazı çalışmaları yürütülmüştür. Araştırmanın bulguları, mezarların içerisinde çeşitli gömme ritüeli farklılıkların olduğunu ortaya koymaktadır. Bazı definler, diğerlerine göre ters yönde, bazı definler atipik pozisyonlarda yerleştirilmiş, definlerin bazıları çeşitli kişisel ve değerli eşyalarla gerçekleştirilmiş ve farklı türlerde tabutlar kullanılmıştır (Lightfoot vd., 2020, s. 4).

Mauritius Adası Kolonyal ve Postkolonyal Dönem Mirasına Yönelik Ulusal Boyutta Koruma Çalışmaları

Mauritius'ta, kültürel mirasın korunmasına dair çıkarılan ilk yasa, 1938 tarihli Eski Anıtlar Yasası'dır. Bu yasa ile birlikte, koruma altına alınacak anıtları belirlemekle görevli olan bir "Eski Anıtlar Danışma Kurulu" oluşturulmuştur. İlerleyen dönemde, 1944 yılında "Eski Anıtlar ve Doğal Kaynaklar Kurulu" oluşturulmuş ve Eski Anıtlar Danışma Kurulu'nun işlevini üstlenmiştir. Eski Anıtlar Yasası, 1985 yılında tekrar gözden geçirilmiş ve yerine "Ulusal Anıtlar Yasası" kabul edilerek aynı yıl yürürlüğe girmiştir (Juma, 2012, s. 12). Mauritius'ta 12 Mart 1992 tarihinde cumhuriyetin kabulünün ardından 1997 yılında "Ulusal Miras Koruma Fonu Yasası" onaylanmıştır. Yasa ile birlikte ilk defa somut olmayan kültürel miras kavramı da yasal çerçevede yer almıştır. Son olarak Mauritius'ta 2003 yılında "Ulusal Miras Fonu Yasası" kabul edilerek 1985 tarihli Ulusal Anıtlar Yasası ve 1997 tarihli Ulusal Miras Koruma Fonu Yasası'nın yerini almıştır.

Mauritius Adası'nın kültürel miras kaynaklarının yönetimi, 2003 yılında kabul edilen Ulusal Miras Fonu Yasası uyarınca yürütülmektedir. Adada gerçekleştirilecek müdahaleleri içeren herhangi bir geliştirme projesinin uygulanması, 2002 yılında kabul edilen Çevre Koruma Kanunu hükümleri gereğince Çevresel Etki Değerlendirmelerine (ÇED) ihtiyaç duymaktadır. Aynı kanun hükümlerine göre ÇED raporları, projenin uygulanacağı alandaki kültürel değerleri dikkate almak zorundadır (ICOMOS, 2008, s. 6).

Mauritius kültürel mirasının korunmasında ulusal yasal dayanaklara ek olarak 2001 yılında "Aapravasi Ghat Koruma Fonu Yasası" onaylanmış, 2002 yılında Aapravasi Ghat Koruma Fonu,

Mauritius Cumhuriyeti Sanat ve Kültür Bakanlığı'nın himayesinde resmî olarak kurulmuştur. Mülkiyeti, Mauritius Cumhuriyeti Sanat ve Kültür Bakanlığı'na ait olan Port Louis'teki sit alanında 2003 yılının ilk çeyreğinde arkeolojik kazı çalışmaları ve alanla ilgili tarihsel arşiv taraması çalışmaları başlatılmıştır. Ayrıca alana yönelik Aapravasi Ghat Koruma Projesi, 2004 yılında başlatılmıştır. Alana yönelik Yönetim Planı çalışmaları ise 2006 yılında tamamlanmıştır (Government of Mauritius, 2020).

Le Morne Dağı kültürel mirasına yönelik olarak ise 2004 yılında sitenin yönetimi için bir Koruma Fonu ve Mütevelli Heyeti öngören (ICOMOS, 2008, s. 6) "Le Morne Miras Koruma Fonu Yasası" çıkarılmıştır (Le Morne Heritage Trust Fund, 2014). Ayrıca hükümet, 2006 yılında Ulusal Miras Fonu Kanunu kapsamında Le Morne Kültürel Peyzajı'nın alan yönetimi ile ilgili bir dizi yönetmeliği kabul etmiştir. Buna göre alanda yürütülecek herhangi bir uygulama doğrudan Ulusal Miras Fonu ve Le Morne Miras Koruma Fonu kurullarının iznine tâbidir (ICOMOS, 2008, s. 6).

Adanın kolonyal ve postkolonyal dönem taşınmaz kültürel mirasının araştırılması ve ortaya çıkarılması için Mayıs 2008 tarihinde *Mauritius Arkeolojisi ve Kültürel Miras Projesi* başlatılmıştır (Seetah vd., 2011). Projenin temel amacı, bir dizi alanın sistematik arkeolojik çalışmalarla araştırılarak adanın geçmişine ışık tutulması olmuştur. Proje kapsamındaki arkeolojik araştırma çalışmalarında Maritius Adası'nda bulunan yedi alan ve adanın 12 kilometre kuzeyinde bulunan Flat Adası'nda bulunan bir alan araştırılmıştır.

Mauritius Adası Kolonyal ve Postkolonyal Dönem Mirasına Yönelik Uluslararası Boyutta Koruma Çalışmaları

Mauritius Adası'nın kolonyal ve postkolonyal dönemlere ilişkin somut miraslarından Aapravasi Ghat ve Le Morne Kültürel Peyzajı, UNESCO Dünya Miras Listesi'ne aday gösterilmek üzere 28 Temmuz 2003 tarihinde Mauritius UNESCO Geçici Listesi'ne yazdırılmıştır. Aapravasi Ghat mirasına dair adaylık 31 Ocak 2005 tarihinde, Le Morne Dağı mirasına dair adaylık 29 Ocak 2007 tarihinde UNESCO Dünya Miras Merkezi'ne iletilmiştir. Aapravasi Ghat kültürel mirası, 2006 yılında (UNESCO World Heritage Committee, 2006, s. 145), Le Morne Kültürel Peyzajı, 2008 yılında UNESCO Dünya Miras Listesi'ne kabul edilmiştir (UNESCO World Heritage Committee, 2008, s. 160).

Adanın somut olmayan kültürel mirası içerisinde önemli bir yer tutan, kölelik günlerinin anıları ile şekillenen "Geleneksel Mauritius Segâ" 2014 yılında (Intergovernmental Committee for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage, 2014, s. 45) ve Mauritius'un Hint kökenli sakinlerinin geleneksel düğün öncesi törenlerinde söylenen "Mauritius, Geet-Gawai'deki Bhojpuri halk şarkıları" mirası 2016 yılında İnsanlığın Somut Olmayan Kültürel Mirası Temsilî Listesi'ne yazdırılmıştır (Intergovernmental Committee for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage, 2016, s. 31).

Sonuç

Mauritius Adası, Hint Okyanusu'ndaki jeostratejik önemi sebebi ile kolonyal dönem ve postkolonyal dönemde vazgeçilemez bir aktarma üssü hâline gelmiştir. İki dönem arasındaki geçişin dünya üzerindeki en önemli tanığı konumunda bulunan ada, Britanya İmparatorluğu'nun Büyük Deney'ine ev sahipliği yapmıştır. Bu yönü ile ada, kolonyal dönem, postkolonyal dönem ve bu iki dönem arasındaki geçişe tanıklık eden dünyadaki en önemli miras birikimlerinden birisine sahiptir. Bu birikim, kolonyal ve postkolonyal dönemin fiziksel izlerini yansıtan taşınmaz kültürel varlıkları olduğu kadar bu iki dönemde sosyal hayatın soyut kültürel izlerini yansıtan somut olmayan kültürel mirası da bünyesinde barındırır. Günümüzde her iki dönemi de bu denli yoğun bir birikim içerisinde bu kadar canlı yansıtan bir miras alanı daha bulmak zordur. Bu özellikleri, Mauritius Adası'nı kolonyal ve postkolonyal dönemin ve en önemlisi bu iki dönem arasındaki geçiş döneminin daha verimli anlaşılması için vazgeçilmez bir bilgi kaynağına dönüştürmektedir.

Adadaki miras birikimi, sahip olduğu evrensel değer sebebi ile 20. yüzyıldan itibaren ulusal olarak yasal koruma altına alınmış, kolonyal ve postkolonyal dönem vurgusu ile 21. yüzyılın başlarında insanlığın ortak tarihsel mirası olarak uluslararası miras koruma mekanizmalarına kabul edilmiştir.

Prekolonyal döneme ait herhangi bir insan kalıntısı bulunmaması, adanın kolonyal ve postkolonyal kültürle özdeşleşen safkan bir özgün miras birikimine ev sahipliği yapmasına sebep olmuştur. Kültürel çeşitliliğin bir sonucu olarak adada, özgün ve melez bir kültür geliştirilmiştir. İlk insan yerleşiminin kolonyal dönemde gerçekleştiği Mauritius Adası, 16. yüzyıldan günümüze kadar dünyanın birçok farklı bölgesinden getirilen yerleşimcileri ile aynı zamanda kültürlerarası etkileşimin ve çok kültürlülüğün kültürüne de ev sahipliği yapmaktadır.

Kaynakça

- Appleby, J., Seetah, K., Calaon, D., Čaval, S., Pluskowski, A., Lafleur, J. F., Janoo, A. & Teelock, V. (2014). The non-adult cohort from Le Morne Cemetery, Mauritius: A snap shot of early life and death after abolition. *International Journal of Osteoarchaeology*, 24(6), 737-746.
- Chowdhury, A. (2006). The symbolic and archaeological significance of Le Morne Brabant: A fugitive slave site of Mauritius. *Journal of Indian Ocean Archaeology*, 3, 50-61.
- Cleary, T. (2011). *Mauritius*. Londra: Kuperard.
- Countries and Their Cultures (2023). Mauritian - religion and expressive culture. (Erişim: 24.04.2023), <https://www.everyculture.com/South-Asia/Mauritian-Religion-and-Expressive-Culture.html>
- Findlay, R. (1990). The triangular trade and the Atlantic economy of the eighteenth century: A simple general equilibrium model. *Essays in International Finance*, 177, 1-44.
- Government of Mauritius (2020). Chronology of the Aapravasi Ghat nomination process (2001-2006). (Erişim: 18.04.2023), <https://goc2020.govmu.org/aapravasi/wp-content/uploads/2020/09/Chronology-of-the-Aapravasi-Ghat-Nomination-Process.pdf>
- ICOMOS (2006). Aapravasi Ghat (Mauritius) / No 1227. *30th Ordinary Session (8 – 16 July 2006) Vilnius (Lithuania) / Evaluations of Cultural Properties / Prepared by the International Council on Monuments and Sites* içinde (WHC-06/30.COM/INF.8B.1, s. 21-26). Charenton-le-Pont: International Council on Monuments and Sites International Secretariat.
- ICOMOS (2008). Le Morne cultural landscape (Republic of Mauritius) / No 1259. *World Heritage List Nominations 2008* içinde (WHC-08/32.COM/INF.8B.1, s. 1-9). Charenton-le-Pont: International Council on Monuments and Sites International Secretariat.
- Intergovernmental Committee for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage (2014). Draft decision 9.COM 10.28. *Intergovernmental Committee for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage Ninth session (UNESCO Headquarters 24 to 28 November 2014) / Item 10 of the Provisional Agenda* içinde (ITH/14/9.COM/0+Add.3, s. 45-46). Paris: UNESCO.
- Intergovernmental Committee for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage (2016). Draft decision 11.COM 10.b.21. *Intergovernmental Committee for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage Eleventh session (Addis Ababa, Ethiopia 28 November to 2 December 2016) / Item 10.b of the Provisional Agenda* içinde (ITH/16/11.COM/10.b, s. 31-32). Paris: UNESCO.
- Juma, M. (2012). *Report on the joint UNESCO/ICOMOS reactive monitoring mission / Aapravasi Ghat (Mauritius)*. Charenton-le-Pont: International Council on Monuments and Sites.
- Kachur, M. (2006). *The slave trade*. Philadelphia: Chelsea House Publishers.
- Kavas, A. (2020). Moritus. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 30, s. 292-294). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Le Morne Heritage Trust Fund (2014). About us. (Erişim: 18.04.2023), <https://lemorneheritage.org/>
- Lightfoot, E., Čaval, S., Calaon, D., Appleby, J., Santana, J., Cianciosi, A., Fregel, R. & Seetah, K. (2020). Colonialism, slavery and ‘The Great Experiment’: Carbon, nitrogen and oxygen isotope

- analysis of Le Morne and Bois Marchand cemeteries, Mauritius. *Journal of Archaeological Science: Reports*, 31, Article 102335.
- myMoris (2023). Discover the Geet Gawai, a musical tradition of Mauritius. (Erişim: 24.04.2023), <https://mymoris.mu/en/discover-mauritius-music>
- Pike, P. (1873). *Sub-tropical rambles in the land of Aphanapteryx*. New York: Harper & Brothers.
- Seetah, K., Balbo, A., Calaon, D., Čaval, S., Farr, H., Pluskowski, A., Appleby, J., Durand, C., Lightfoot, E., Morales, J. & Escobar, M. M. (2011). The Mauritian Archaeology and Cultural Heritage Project: Exploring the impact of colonialism and colonisation in the Indian Ocean. *Antiquity*, 85(330), (Erişim tarihi: 22.04.2023), <http://www.antiquity.ac.uk/projgall/seetah330/>
- Seetah, K. (2015). Objects past, objects present: Materials, resistance and memory from the Le Morne Old Cemetery, Mauritius. *Journal of Social Archaeology*, 15(2), 233-253.
- UNESCO World Heritage Committee (2006). *Decisions adopted at the 30th session of the World Heritage Committee (Vilnius, 2006)* (WHC-06/30.COM/19). Paris: UNESCO World Heritage Centre.
- UNESCO World Heritage Committee (2008). *Decisions adopted at the 32nd session of the World Heritage Committee (Quebec City, 2008)* (WHC-08/32.COM/24Rev). Paris: UNESCO World Heritage Centre.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Araştırmacıların katkı oranı beyanı / Contribution rate statement of researchers: Birinci yazar /First author % 100.
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).

Extended Abstract

With the Transatlantic Slave Trade, which was carried out in three stages between five continents for four centuries, goods in Europe and Asia were exchanged with slaves in Africa, and the slaves were taken to America and replaced with raw materials and commercial products.

Mauritius Island, the largest island of the Republic of Mauritius, became a strategic supply base for the colonial order of European states in the 16th century. Colonization efforts on the island continued until the beginning of the 19th century, and the work gained momentum when the island was taken over by the British Empire. During the period until the abolition of slavery in 1835, important plantations were established on the island. After slavery, a contracted worker system was arranged to be employed in these plantations, and various small-scale constructions were carried out for workers.

Mauritius Island, which was the most important transit and supply base in the Indian Ocean during the colonial period, has been the practice site for the “Great Experiment” applied by the British Empire to the contracted plantation workers in the transition to the postcolonial period. With these features, the island has a unique accumulation in the world in terms of both colonial and post-colonial period ruins and legacies.

Louis Port, which was implemented as an important transportation infrastructure in the colonial period colonial activities, Le Morne Mountain, where those who managed to escape from among the slaves took shelter and where cave settlements were formed over time, the village of Trou Chenilles, which was built for the settlement of slaves and their relatives after the abolition of slavery, and the Sega music that intangible cultural heritage associated with slavery identity forms the main components of the Mauritian colonial heritage that is now protected. Le Morne Old Cemetery, where the first free slaves were buried freely but cautiously during the transition period to the postcolonial period, is an important transitional cultural heritage that bears the traces of the transition from the colonial period to the postcolonial period. The main components of the postcolonial heritage of Mauritius Island are the Aapravasi Ghat and Trianon Barracks, where temporary shelters for plantation workers are located, the Bois Marchand Cemetery, where contracted workers are buried and reflect the traditional beliefs of workers, and the Geet-Gawai ceremony, which is traditionally maintained and interpreted by workers brought from India as an intangible cultural heritage.

With the transition to the republican period, an increase has been observed in the national measures taken for the research and protection of all this rich heritage accumulation on the island of Mauritius. In Mauritius, the first law on the protection of cultural heritage was the Ancient Monuments Act of 1938. With this law, an “Ancient Monuments Advisory Board” was established, which is tasked with determining the monuments to be protected. In the following period, the “Ancient Monuments and Natural Resources Board” was established in 1944 and assumed the function of the Ancient Monuments Advisory Board. The Ancient Monuments Law was revised again in 1985 and was replaced by the “National Monuments Law” and entered into force the same year. Following the adoption of the republic in Mauritius, the “National Heritage Trust Fund Act” was approved in 1997. Finally, in Mauritius, the “National Heritage Fund Act” was passed in 2003, replacing the National Monuments Act of 1985 and the National Heritage Trust Fund Act of 1997.

In addition to the national legal basis for the protection of Mauritius cultural heritage, the “Aapravasi Ghat Trust Fund Act” was approved in 2001 and the fund was officially established in 2002. In the first quarter of 2003, archaeological excavations and historical archive scanning studies were started at the site in Port Louis. Also, the Aapravasi Ghat Conservation Project for the area was launched in 2004. The Management Plan studies for the area were completed in 2006. For the Le Morne Mountain cultural heritage, the “Le Morne Heritage Trust Fund Act” was enacted in 2004, which provides for a Trust Fund and a Board of Trustees for the management of the site. In addition, the government adopted a series of regulations in 2006 regarding the management of the Le Morne Cultural Landscape under the National Heritage Fund Law.

Some of the colonial and postcolonial heritage accumulation of Mauritius Island has been taken under protection through international protection mechanisms as the common heritage of humanity. Aapravasi Ghat and Le Morne Cultural Landscape, one of the tangible heritage of the colonial and postcolonial periods of Mauritius Island, was inscribed on the Mauritius UNESCO Tentative List on 28 July 2003 to be nominated for the UNESCO World Heritage List. The cultural heritage of the Aapravasi Ghat was inscribed on the UNESCO World Heritage List in 2006, and the Cultural Landscape of Le Morne in 2008. “Traditional Mauritian Sega”, which has an important place in the intangible cultural heritage of the island and is shaped by the memories of the days of slavery, was inscribed on the Representative List of the Intangible Cultural Heritage of Humanity in 2004, and

“Bhojpuri folk songs in Mauritius, Geet-Gawai” sung at traditional pre-wedding ceremonies of Indian-origin inhabitants of Mauritius in 2006.

Due to its geostrategic importance in the Indian Ocean, Mauritius Island has become an indispensable base in the colonial and postcolonial periods. With this aspect, the island has one of the most important heritage accumulations in the world, witnessing the colonial period, the postcolonial period and the transition between these two periods. The heritage accumulation on the island has been taken under national legal protection and registered as the common historical heritage of humanity by international heritage protection mechanisms with the emphasis on the colonial and postcolonial period. The absence of any human remains from the precolonial period has caused the island to host a purebred original heritage that is identified with colonial and postcolonial culture. As a result of cultural diversity, a unique and hybrid culture has been developed on the island. Mauritius Island, with its settlers brought from many different parts of the world from the 16th century to the present, also hosts the culture of intercultural interaction and multiculturalism.